

BIBLIOTEKA PROMETEJ

Urednici
BRANKO CARATAN
RADE KALANJ
VJEKOSLAV MIKECIN

EDVARD KARDELJ

Socijalizam i demokracija

Izbor priredili
BRANKO CARATAN
VJEKOSLAV MIKECIN

Predgovor
ADOLF BIBIČ

GLOBUS / ZAGREB



Sadržaj

Snaga narodnih masa (Kardeljeva koncepcija socijalističke demokracije) (A. Bibić) / IX—LXXV

O narodnoj demokraciji u Jugoslaviji / 1
Nešto o definicijama narodne demokracije / 2
O formama narodne demokracije / 6
Principi naše državne izgradnje / 17
O ulozi i snazi naših narodnih odbora / 30
Karakteristike novog Zakona o narodnim odborima / 34

Deset godina narodne revolucije / 39
U borbi za socijalizam i nezavisnost / 39

Socijalizam i demokracija / 69
I. *O osnovama našeg socijalističkog demokratizma* / 69
II. *Mjesto, prava i organizacija narodnih odbora prema prijedlogu zakona* / 97

Neki problemi kulturno-prosvjetne politike / 107

Četiri godine iskustva / 124

Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi / 131
I. *Putovi izgradnje socijalizma* / 132
II. *Uvjeti za razvoj socijalizma i socijalističke demokracije u Jugoslaviji* / 140
III. *Mehanizam socijalističke demokracije u Jugoslaviji* / 148

Dvadeseti kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza / 172

Radnička demokracija i socijalizam / 180

Socijalizam i rat / 210
1. *Društveno-historijsko značenje slobodnog izbora puta u socijalizam* / 210

46057/81

2. O neizbježnosti rata / 218
3. Miroljubiva koegzistencija / 231
4. Rat i revolucija / 243
5. Presudna dilema suvremenog socijalizma / 260

Novi ustav socijalističke Jugoslavije / 269

- I. Zašto novi ustav? / 271
- II. Društvena struktura Jugoslavije i ustav / 278
- III. Načelne osnove novog ustava / 283
- V. Federacija / 310

Nacionalno pitanje i socijalizam / 317

Proturječnosti društvenog vlasništva u suvremenoj socijalističkoj praksi / 341

Razvoj oblika društvene svojine kod nas / 341

Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu / 363

Prijeđeni put socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji / 363

Neke polazne tačke razvoja samoupravljanja / 367

Naši problemi i naši zadaci / 377

Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena / 385

Dosadašnji razvoj samoupravljanja i uzroci ustavnih promjena / 385

Historijski korijeni nesvrstavanja / 403

O pojmu nesvrstavanja / 403

Svjetska antiimperijalistička revolucija naroda / 406

Novi odnos moći društvenih snaga u svijetu / 412

Politika nesvrstavanja i politika blokova / 419

Emancipacija nacije i integracija čovječanstva / 427

Ekonomski razvoj i društvena struktura u nesvrstanim zemljama / 435

Društveno-historijska uloga i značenje akcije nesvrstavanja / 438

Samoupravljanje i nesvrstanost / 447

Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja / 455

Politički sistem kapitalističke svojine i socijalistički samoupravni proizvodni odnosi / 455

Parlamentarni sistem i politički interesi suvremenog radničkog pokreta / 459

Evrokomunizam i jugoslavenska samoupravna demokracija / 463

Jednopartijski sistem i samoupravljanje / 470

Historijski smisao diktature proletarijata / 480

Klasna suština samoupravne demokracije / 483

Politički ili samoupravni pluralizam / 488

Čovjek kao politički građanin ili kao samoupravno društveno biće / 494

Politika kao sredstvo i sastavni dio pluralizma samoupravnih interesa, a ne kao monopol političkih partija / 498

Samoupravna demokracija bitno proširuje područje čovjekove slobode i ljudska prava / 505

Delegatski sistem / 512

Položaj i uloga socijalističkog subjektivnog faktora u delegatskom sistemu / 515

Subjektivni faktor — socijalistička i demokratska kreativna snaga društva / 519

Savez komunista kao faktor svijesti samoupravnih radnih masa i pokretač njihove socijalističke akcije / 523

Bibliografija / 533

Kazalo imena / 547

Snaga narodnih masa

(Kardeljeva koncepcija socijalističke demokracije)

I

1. Pitanje demokracije svakako je jedan od središnjih problema suvremene političke teorije i političke prakse. Ako su se još prije približno 150 godina samo rijetki lijevi politički pokreti i pojedinci opredjeljivali za demokraciju¹, u suvremenom svijetu, a naročito poslije drugog svjetskog rata, demokracija je postala parola za koju se zalažu tako reći sva politička gibanja. Veliki prestiž što ga uživa demokracija rezultat je mnogih faktora. Tome je u svakom slučaju bitno pridonijela pobjeda nad fašizmom, naime, protiv njega saveznici su se borili pod geslom borbe za demokraciju i samoopredjeljenje naroda. Ne smijemo zanemariti ni veliko značenje što ga za afirmaciju demokracije ima antikolonijalna revolucija i pojava »novih država« koje su osobito postavile i postavljaju pitanje demokratizacije međunarodnih odnosa. Afirmaciji demokracije u presudnoj je mjeri pridonio i prodor socijalizma kao svjetskog procesa koji je, unatoč mnogim deformacijama — a baš su one upozorile na aktualnost demokracije u socijalizmu — u svojim najprogresivnijim vidovima otkrivao i otkriva nove dimenzije »realnog svijeta demokracije«.

Ta sveopća popularnost demokracije sasvim sigurno svjedoči o nečemu. »Demokracija« je postala tako privlačna da je često prisvajaju i pokreti koji bi po nekim objektivnim kriterijima jedva zavrijedili — ili uopće ne bi zavrijedili — da ih nazovemo demokratskim. I što je još važnije: snaga narodnih masa na svim je kontinentima toliko narasla da zahtijeva nova, radikalnija razmišljanja o »vladavini naroda«, što demokracija po svom etimološkom izrazu znači. Zahtjev da se »demokracija« svestrano teoretski rasvijetli te praktički produbi i proširi, tako da sve više zahvati ne samo političko već i eko-

¹ Usp. C. B. Macpherson, *The Real World of Democracy*, Clarendon Press, Oxford 1966, str. 1—2.

nomsko, socijalno, kulturno područje, ukratko sva bitna područja društvenog života — postaje sve aktualniji.

Pa ipak, sve novije koncepcije demokracije nisu išle tim smjerom. Oduševljenje demokracijom s obzirom na klasnu i političku usmjerenost različitih pokreta učinilo je da su predodžbe o tome što je bit demokracije mnogo više raščlanjene u suvremenom svijetu nego što su bile u prošlosti.² Ako je u prvobitnom etimološkom smislu demokracija stvarno značila neposrednu vladavinu naroda i ako je baš zbog toga klasična građanska filozofija (ne samo Hegel već i liberalni Montesquieu i Locke, Constant i drugi) takvu demokraciju odbacivala, od druge polovice 19. stoljeća građanska politička misao također je počela »demokraciju« sve više prihvaćati, tako da su se postepeno demokracija i liberalizam spojili u liberalnu demokraciju. Ta je tendencija jačala (iako je u fašističkoj ideologiji imala prilično jakog antagonista), tako da je u suvremenoj (»zapadnoj«) političkoj znanosti postala dominantna. Iako se povezivanjem liberalizma i demokracije ideja demokracije kao nikad dotle u povijesti afirmirala široko, ona je istovremeno prilično promijenila svoje značenje: od neposredne vladavine masa transformirala se u posrednu, političko-predstavničku vladavinu manjinskih skupina koje se regrutiraju u takmičenju između političkih stranaka za glasove širokih narodnih masa od kojih se očekuje da na podlozi (u novije vrijeme općeg i jednakog) izbornog prava izaberu svoje predstavnike, a ne da same neposredno odlučuju o značajnijim društvenim i političkim poslovima.³

Ne bi bilo u redu ako ne bismo vidjeli da takav koncept demokracije, iako sužen i reduciran u pogledu na prvobitno značenje, sadrži neke značajne elemente koje ne bismo smjeli zanemariti. Spomenimo samo načelo pravne i političke jednakosti koje unatoč svojem formalnom obliku znači općenitu

² Usp. Frank Grube/Gerhard Richter (ur.), *Demokratietheorien, Konzeptionen und Kontroversen*, Hoffmann und Campe, Hamburg 1975.

Još uvijek su vrlo indikativni pogledi koji su bili svojevremeno izraženi o demokraciji na poznatom simpoziju UNESCO-a. Vidi Richard Mc Keon (ur.) (with assistance of Stein Rokkan), *Democracy in a World of Tensions. A Symposium prepared by UNESCO*, Paris, UNESCO, 1951.

³ Polazna točka takvog shvaćanja demokracije svakako je koncepcija demokracije, koju je razvio u svom radu *Capitalism, Socialism and Democracy* (prvo izdanje 1942) J. A. Schumpeter. Vidi: J. A. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Kultura, Beograd 1960.

vrijednost (ukoliko može biti polaznom točkom za dublju, socijalnu jednakost i ukoliko načelo formalne jednakosti s određenih aspekata znači i vrijednost postrevolucionarnog društva); dalje, naglasak na nekim pravima i slobodama čovjeka i državljanina koje zadržavaju svoju valjanost i u postrevolucionarnom društvu; konačno i načelo kontrole i ograničavanja vlasti, koje ostaje tako dugo aktualno dok je vlast monopol i dok je podložna zlouporabi. Treba, međutim, istovremeno utvrditi da je ta koncepcija doživljavala i doživljava kritike koje su izricali i izriču ih pogotovu nosioci ideje neposredne demokracije. Slabosti te koncepcije pokazuju se u tome što je ograničena na političko područje, a izvan demokratskog odlučivanja ostavlja sferu vlasništva odnosno ekonomike, koja ostaje predmetom monopolskog odlučivanja dominantnih vlasničkih skupina; dalje, da se u njoj glas širokih narodnih masa izražava samo u biračkom aktu, a poslije izbora izabrani predstavnici postaju neovisni o biračima; i da, ostavljajući netaknutom ekonomsku strukturu društva, istovremeno ostavlja neproblematisiranom podjelju društva na one koji vladaju i one nad kojima se vlada. Sve to, uz drugo, s opravdanjem upućuje mnoge na zaključak da je pri liberalnodemokratskoj verziji demokracije riječ o specifičnom obliku elitizma, zapravo o »demokratskom elitizmu«,⁴ koji znači bitno sužavanje demokracije kao neposredne vladavine širokih narodnih masa. Nije slučajno što su se pogotovu u posljednja dva desetljeća pojavila brojna nova razmišljanja koja traže alternativu reprezentativnoj (liberalnodemokratskoj) verziji demokracije u različitim oblicima »participativne«, »ekonomske«, »industrijske«, »bazične«, a u novije vrijeme i »samoupravne« demokracije. Kada mnogi govore o »krizi demokracije«,⁵ tada je, dakle, riječ više o krizi određenog koncepta i određene prakse demokracije, a manje o krizi demokracije uopće. Riječ je o problematiziranju onih okvira i političkih oblika demokracije koji su pretijesni za sve veću snagu narodnih masa, za njihovu potrebu da se njihova volja izrazi ne samo svakih nekoliko godina na izborima već i u odlučivanju na njihovom radnom mjestu, u odlučivanju o uvjetima i rezultatima rada te u kontinuirano-

⁴ Peter Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*, Little, Brown and Company, Boston 1967.

⁵ M. Crozier-S. P. Huntington-J. Watanuki, *La crisi della democrazia*, Rapporto alla Commissione trilaterale, Franco Angeli Editore, Milano 1971.

nom utjecaju na globalne političke odluke, na sve odluke koje se odnose na njihove bitne životne interese.

2. Problem demokracije, međutim, nije samo jedan od središnjih problema političke znanosti već i središnje pitanje suvremenog socijalizma.⁶ Socijalizam i demokracija, barem od Marxa dalje, načelno su najtješnje povezani.^{6a} Pri tome je riječ o dva vida toga problema: o odnosu socijalističke misli (marksizma) prema građanskoj demokraciji i o viziji demokracije u socijalizmu. Nema sumnje da su Marx i kasniji socijalisti, koji su ga slijedili, bili naklonjeni republici kao najvišem obliku demokracije u okvirima buržoaskog društva i stoga najprikladnijem vanjskom okviru za borbu radničke klase za društveni napredak i za socijalizam. Ali je istovremeno s time cilj Marxovog socijalizma bio i ostao da se bori za »pravu demokraciju.«⁷ Pod tim se terminom shvaća demokracija koja bi svojim sadržajem i izvornim oblicima prevladavala i konačno prevladala svaki oblik »političke države« koji se obično baš izjednačuje s »demokracijom«. »Prava demokracija« znači cijeli niz radikalnih zahvata u društveno-vlasničke odnose i u političku nadgradnju, koji treba da od »političke emancipacije« dovedu do »emancipacije čovjeka«, odnosno do prave zajednice (tj. komunizma) u kojoj je »slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve.«⁸

Na žalost, ovdje ne možemo podrobnije raščlanjivati Marxov koncept demokracije koji je bio povezan s kritikom »općeg političkog predstavništva« i s tezom o »odumiranju države« i koji je dobio konkretan izraz u njegovim uopćavanjima iskustava Pariške komune.⁹ Isto tako ne možemo pratiti ni sudbinu koncepta demokracije u razdoblju II internacionale i u vrijeme oktobarske revolucije i poslije nje. Na najopćenitijoj razini, koja je nužno shematična, možemo reći da je kako u bernštajnovsko-revizionističkoj tako i u Kautskyjevoj orto-

⁶ Vidi npr. Roman Rudziński (ur.), *Idea demokraciji v tradycji mysli socjalistycznej*, Książka i wiedza, Warszawa 1974.

^{6a} R. Studziński, op. cit., upozorava da su ipak postojale socijalističke struje koji su bile protiv demokracije.

⁷ Vidi Karl Marx, *Kritika Heglove filozofije državnog prava*, MEID, I. zv., Ljubljana 1969, str. 71—74. (Usp. K. Marx, *Kritike Heglove filozofije državnog prava*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1960)

⁸ Usp.: Marx-Engels, *Manifest komunističke partije*, u M. E., *Dela*, t. 7, Prosveta, Beograd 1974, str. 396.

⁹ K. Marx, *Državljanska vojna v Franciji*, MEID, IV, Ljubljana, str. 233—330. (Usp. *Građanski rat u Francuskoj*, Marx-Engels, *Dela*, t. 28, Prosveta, Beograd 1977)

doksnj središnjoj poziciji provladao koncept posredničke, predstavničke demokracije, koji je ostavio u biti nedotaknutu vanjsku strukturu »političke države«.

Zato su za daljnji razvoj demokracije u socijalizmu naročito značajni Lenjinovi pogledi na državu, revoluciju i demokraciju.¹⁰ Navodimo ih samo u nekim značajnijim točkama: kritika političke države odnosno parlamentarizma; naglasak na klasnoj prirodi svake koncepcije demokracije i na povezanosti diktature (proletarijata) i demokracije; aktualizacija nacionalnog pitanja i afirmacija demokratskog načela samoodlučivanja narodâ; razvoj koncepcije sovjetâ; teorija subjektivnog faktora; odumiranje države. S obzirom na zaostale društvene prilike tadašnje Rusije i isto tako zbog pritiska međunarodne kontrarevolucije Lenjinov koncept sovjetâ kao glavnog žarišta neposredne demokracije i samoupravljanja mogao se samo djelomice realizirati.¹¹ Pa ipak je parola »Sva vlast sovjetima« (tj. radničkim i sličnim »savjetima«) odmah poslije prvog svjetskog rata i oktobarske revolucije tako snažno odjeknula da je ideja »demokracije savjetâ« (Räte-demokratie) postala glavnim programom komunističke i uopće socijalističke ljevice.¹² Sva velika imena tog pokreta — od Rose Luxemburg i Karla Korschâ do Antonija Gramscija,¹³ da spomenemo samo neke — zalagala su se, pod bitnim impulsom izvornih iskustava u svakoj zemlji, u ovakvom ili onakvom obliku, za novi tip »radničke demokracije«, demokracije koja

¹⁰ V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, razna izdanja.

¹¹ To je više puta isticao sam V. I. Lenjin. Vidi npr. V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočmenij*, t. 38, str. 170.

¹² O diskusijama o »demokraciji savjeta« u Njemačkoj u to vrijeme vidi Horst Hahn, *Räte-demokratische Modelle. Studien zur Räte-diskussion in Deutschland 1918—1919*, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1975. Iz ove studije proizlazi da je u to vrijeme ideja savjeta imala utjecaj čak na Karla Kautskog, ali on nikad nije dospio do one radikalizacije ove ideje koja je bila karakteristična za Rozu Luxemburg i druge predstavnike Spartakusbunda.

¹³ Vidi, na primjer: Rosa Luxemburg, *Kaj hoče Spartakova zveza (1918)?* v: Rosa Luxemburg, *Izabrana dela*, CZ, Ljubljana 1978; Karl Korsch, *Was ist Sozialisierung*, Hannover, b. g. (1919); Isti, *Arbeitsrecht für Betriebsräte*, Berlin 1922. Antonio Gramsci, *Delavska demokracija* (1919) i drugi članci iz razdoblja *Ordine nuovo*. Vidi A. Gramsci, *Izabrana dela*, CZ, Ljubljana 1974, str. 21—124. Zapažen prilog teoriji demokracije savjeta dali su i austromarksisti, naročito Max Adler i Otto Bauer. Vidi o tome: Radoslav Ratković, *Politička teorija austromarksizma*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1965.

bi se temeljila na demokratskom odlučivanju u proizvodnim jedinicama društva.

Bilo bi veoma zanimljivo proučiti kakvu je sudbinu ideja »demokracije savjeta« doživljavala u okviru III internacionale i uopće u razdoblju III internacionale, pogotovu u tridesetim godinama. Bez pretenzija da se pruži cjelovita ocjena, možemo utvrditi da je sudbina te ideje bila bitno povezana s proturječnostima s kojima se susretao problem »socijalizma u jednoj zemlji«, koji je uz nesumnjive i značajne društvene promjene radio i takve pojave koje su poslije nazvane i još se danas nazivaju »kultom ličnosti«, »staljinizmom« itd.¹⁴ Staljin je svojom »teorijom« o zaoštavanju klasne borbe u društvu prijelaznog razdoblja, o jačanju države u socijalizmu, o diktaturi proletarijata kao represivnoj vladavini, revidirao neke bitne postavke Marxove i Lenjinove teorije socijalizma. Staljinu je bila posve tuđa kritička distanca prema mehanizmu »političke države«, koju je u nekom smislu čak obnovio.¹⁵ U državnom vlasništvu vidio je najviši oblik društvenog vlasništva u prijelaznom razdoblju. Hegemonistička vanjska politika, koju je temeljio na apsolutizaciji vlastitog »modela« i njegovom obaveznom preuzimanju od strane drugih socijalističkih pokreta, bila je u mnogo čemu nastavak takve zamisli društva prijelaznog razdoblja.

Posljedica je svega toga bila da su se — ukoliko se staljinski model identificirao sa socijalizmom uopće — počeli u očima javnog mnijenja socijalizam i demokracija odvajati, što je u vrijeme hladnog rata mogla veoma iskoristavati protusocijalistička propaganda u cijelom svijetu. Međutim, ukoliko je poslije drugog svjetskog rata socijalizam postajao sve više svjetski proces, utoliko se i u samom socijalizmu sve više javljala kritika pojava kulta ličnosti i staljinizma uopće. Bila su obnovljena nastojanja da se u socijalističkoj teoriji i praksi produbi i razvije veza između socijalizma i demokracije. Tome je svakako pionirski pridonio otpor jugoslavenskih komunista i jugoslavenskih naroda svim oblicima imperijalizma, staljiniskom hegemonizmu i dogmatizmu uopće. Tome su pridonijeli

¹⁴ O staljinističkom fenomenu vidi: Marjan Britovšek, *Carlzem, revolucija, stalinizem*, I. i II. knjiga, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980; Jean Ellenstein, *Historija staljinskog fenomena*, Školska knjiga, Zagreb 1980.

¹⁵ Na ovu karakteristiku Staljinove misli često je upozoravao Edvard Kardelj.

i progresivni tokovi koji su dobili svoj izraz u zaključcima XX kongresa KPSS i u posljedicama što ih je taj kongres kritikom »kulta ličnosti« imao za daljnji razvoj diskusija o socijalizmu i demokraciji kod kuće i u međunarodnom socijalizmu.¹⁶ Značajan poticaj za diskusiju o demokraciji i socijalizmu dale su one komunističke partije i drugi socijalistički i napredni pokreti u razvijenim kapitalističkim zemljama koji su bili jače usađeni u vlastitoj stvarnosti i koji su se baš na podlozi specifičnih pogleda na vezu između socijalizma i demokracije u novije vrijeme afirmirali kao »evrokomunizam«.¹⁷ Ne smijemo zanemariti ni veliki doprinos što su ga u obnovi i pogotovu produbljivanju relacije socijalizma i demokracije dali narodno-oslobodilački pokreti i politika nesvrstanosti za koju se opredjeljuje pretežna većina zemalja u razvoju svojim zahtjevom za demokratizacijom međunarodnih ekonomskih, političkih, kulturnih odnosa i isto tako traženjem novih oblika bazične demokracije, posebno u nekim zemljama koje su se opredijelile za socijalizam.¹⁸ U novije vrijeme aktualiziraju se rasprave o socijalističkoj demokraciji i u nekim socijalističkim zemljama,¹⁹ gdje se u specifičnim okvirima vlastitih iskustava

¹⁶ Vidi o tome kao i o drugim aspektima razmatrane problematike: Branko Prihlčević, *Socijalizam-svjetski proces*, Monos-Partizanska knjiga, Beograd 1978.

¹⁷ O evrokomunizmu vidi Vjekoslav Mikecin (ur.), *Evrokomunizam i socijalizam*, Globus, Zagreb 1979. Vidi i Santiago Carrillo, *»Eurokomunizam« und der Staat*, VSA, Hamburg/Westberlin 1977.

¹⁸ Vidi o tome npr. I. Iveković, *Razvoj socijalističke misli u Africi u: Afrika i socijalizam*, Komunist, Beograd 1976.

¹⁹ Nove inicijative i ideje o povezivanju samoupravljanja i socijalističke demokracije u najnovije vrijeme sve se više čuju u Poljskoj. Možemo i zabilježiti, naročito poslije donošenja novog ustava SSSR-a (koji inače inzistira na jačanju države kao »općenarodne države«) brojne radove o sudjelovanju radnih ljudi u upravljanju proizvodnjom u Sovjetskom Savezu (vidi npr. N. N. Bokarev, *Rassirenje učastija trudnjaštvsja v upravlenii proizvodstvom*, »Nauka«, Moskva 1979). Interesantan je i noviji razvitak diskusija o demokraciji i socijalizmu u NR Kini, gdje se sve više ističe značenje decentralizacije. Vidi o tome npr.: Su Shaozhi, *Neka pitanja socijalističke privredne izgradnje Kine*, referat na Okruglom stolu Socijalizam u svijetu, Cavtat 1980. Ovdje ne ulazimo u to koliko sve te ideje znače radikalno mijenjanje društveno-ekonomskih odnosa. Za to bi bila potrebna detaljna analiza, a u pojedini primjerima i veće vremensko odstojanje od prijelaza nekih općih ideja u praksu. Ali time nikako ne potcjenjujemo značenje inicijativa koje prije svega traže oblike neposredne demokracije kao dopunu sistema opće političke reprezentacije. O novijim diskusijama o demokraciji npr. u SSSR vidi Branko Caratan, *Tradicije oktobra i svremenost*, Globus, Zagreb 1977.

naglašava značenje participacije u upravljanju u sferi proizvodnje, neposredne inicijative, decentralizacije, samoupravljanja itd. Moramo spomenuti i značenje studentskih, feminističkih i drugih demokratskih pokreta, koji su, osim faktora što smo ih bili nabrojili, imali jaki utjecaj na rasprave o demokraciji i socijalizmu.²⁰ Na kraju, ali ne i kao posljednje, treba da spomenemo i doprinos društvenih, posebno političkih nauka diskusiji o demokraciji i socijalističkoj demokraciji te o traženju odnosa između onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada.^{20a}

Ne možemo reći da je u svim dijelovima suvremenog socijalizma diskusija o socijalizmu i demokraciji u jednakoj mjeri temeljita i radikalna. Isto tako, zbog različitih povijesnih i suvremenih, unutrašnjepolitičkih i međunarodnih okolnosti, odgovori na pitanja demokracije u socijalizmu ne mogu biti posvuda jednaki. Pa ipak je u posljednjih trideset godina u cijelosti teorija demokracije u socijalizmu u biti napredovala, obogaćivala se i približavala aktualnim potrebama društvenog razvoja. Socijalistička misao nije samo spremnija za dijalog sa svim naprednim društvenim tokovima i za obogaćivanje svim značajnim demokratskim iskustvima. Ona je na taj način, unatoč još uvijek jakim ostacima dogmatizma, monopolizma,

²⁰ Massimo Teodori, *Historijat novih ljevice u Evropi (1956—1978)*, Globus, Zagreb 1979.

^{20a} Npr. Georges Burdeau, *La Démocratie*, nouvelle édition, Editions du Seuil, Neuchâtel 1956; Umberto Cerroni, *La libertà dei moderni*, De Donato, Bari 1968; Robert Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, The University of Chicago Press, 1956; C. B. Macpherson, *Democracy Theory in Retrieval*, Clarendon Press, Oxford 1973; Wolf-Dieter Narr/Frieder Naschold, *Theorie der Demokratie*, Kohlhammer, Stuttgart itd. 1971; Norberto Bobbio, »Quali alternative alla democrazia rappresentativa?«, *Mondo operaio*, 10/1975; Jovan Đorđević, *Politički sistem, Savremena administracija*, Beograd 1977; Najdan Pašić, *Klase i politika*, Rad, Beograd, 1968. i kasnija izdanja. G. H. Sahazarov, *Socijalističeskaja demokracija*, Nekotorye voprosy teorii, Izd. polit. literatury, Moskva 1974; Giuseppe Vacca, *Quale democrazia, Problemi della democrazia di transizione*, De Donato 1977; S. Assanti-G. Ghezzi, *La democrazia industriale, Il caso italiano*, Editori Riuniti, Roma 1980. O novijim diskusijama na temu socijalizam-demokracija vidi i časopis »Socijalizam u svetu«, naročito referate i diskusiju s Okruglog stola u Cavtatu 1977. Ovaj spisak literature samo je ilustrativan; navodi neke ozbiljnije radove o teorijskim problemima demokracije, ne ulazeći u njihovu vrijednosnu orijentaciju.

pragmatizma i svakovrsnog konzervatizma, mnogo otvorenija za slobodnu raspravu o problemima socijalizma i demokracije te za traženje novih odgovora na te probleme.²¹

3. Činilo nam se potrebnim i nužnim da barem ukratko skiciramo ovih nekoliko karakterističnih aspekata raspravā o demokraciji, a posebno o demokraciji u socijalizmu, prije nego što prijedemo na užu temu ovoga napisa, to jest na tumačenje Kardeljeve koncepcije socijalističke demokracije. Bilo kako, nesumnjivo je da se ta koncepcija oblikovala prvenstveno kao odgovor na pitanja koja su mu postavljale narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Jugoslaviji. Istovremeno je istina i to da ona odgovara i na neke bitne aspekte i probleme socijalizma i demokracije u suvremenom svijetu uopće ili barem postavlja neka pitanja pred kojima, u ovakvom ili onakvom obliku, stoje suvremene demokratske, napredne, socijalističke snage i političke znanosti. Na kraju krajeva, Kardeljeva se koncepcija demokracije nije oblikovala u nekoj izolaciji od svjetskih socijalističkih tokova, već je — usidrena u problematiku razvoja političkog sistema socijalizma u Jugoslaviji — bitno rasla iz suočavanja s proturječnostima, problemima, dilemama pred kojima se u posljednjim desetljećima nalazila i još se nalazi demokratska misao uopće te posebno demokracija u socijalizmu i u vezi sa socijalizmom. Kardeljevi pogledi na demokraciju, a posebno na socijalističku demokraciju, svjesno su se nadovezivali na pozitivne tekovine razvoja demokratske misli u vrijeme građanskih revolucija i posljednjih, a još više na tradiciju socijalističke misli i revolucionarne prakse 19. i 20. stoljeća. Ali je Kardelj svoje poglede na politički sistem socijalizma i na demokraciju u njemu istovremeno oblikovao u neprekidnom suočavanju kako s pogledima koji su apsolutizirali oblike građanske predstavničke demokracije tako i s nazorima koji su jedno iskustvo socijalizma zajedno sa svim njegovim stagnacijama i deformacijama proglašavali obaveznom normom za sve socijalističke pokrete i sve zemlje.

²¹ Time, razumljivo se, ne gube na aktualnosti upozorenja o još uvijek prisutnom zaostajanju demokratskih procesa u suvremenom socijalizmu, na koje su upozoravali brojni napredni i marksistički orijentirani kritičari. Samo kao primjer navedimo poznatu *Jaltsku promemoriju* pokojnog Palmira Togliattija. Vidi u *Evrokomunizam i socijalizam*, Globus, Zagreb 1979, str. 70—81.

Već po toj svojoj nadovezanosti na povijesne i suvremene dimenzije problema demokracije, a posebno demokracije u socijalizmu, Kardeljeva koncepcija demokracije premašuje uži prostor vlastite zemlje. No njegova se misao nadovezuje na šire dimenzije i zbog toga što je svoje poglede na socijalizam i demokraciju u našoj zemlji razvijao zajedno s istovremenim razmišljanjem o demokratizaciji međunarodnih političkih, ekonomskih i kulturnih odnosa. Kardeljevi pogledi na socijalizam i demokraciju zanimljivi su sa širih aspekata i zbog prirode problema kojih se bio prihvaćao. Tako možemo reći da i onda kada Kardelj nema u mislima, barem ne neposredno, neke konkretne poglede na demokraciju i socijalizam, njegovo razotkrivanje proturječnosti i dilema u razvoju socijalističke demokracije izaziva mnoga pitanja koja su općeznačajna za suvremenu teoriju demokracije, a posebno za socijalističku demokraciju. Iako je, dakle, Kardeljeva koncepcija socijalizma i demokracije — kao sastavni dio stvaralačke snage narodnooslobodilačke i socijalističke revolucije u našoj zemlji — u prvom redu odgovarala i odgovara na probleme razvoja socijalističke demokracije u našoj zemlji, baš je s obzirom na to nadovezivanje, na prirodu pitanja koja je postavljala i na način kako je odgovarala na postavljena pitanja — unatoč specifičnim rješenjima — prelazila i prelazi u širi tok suvremene socijalističke misli i političke znanosti kojoj je Kardelj svojim shvaćanjem (političke) države, vlasništva, demokracije i socijalističkog samoupravljanja itd. u mnogočemu izvorno pridonio.

Ako bismo htjeli vrednovati bitne dimenzije Kardeljeve društvene i političke misli, morali bismo tu misao podrobnije uspoređivati s bitnim motivima suvremenih rasprava o socijalizmu i demokraciji. Na ovom smo mjestu mogli samo u veoma grubim crtama naznačiti neke aspekte suvremenih rasprava o demokraciji, a posebno o demokraciji i socijalizmu, da bismo potakli razmišljanje o smjeru koji bi valjalo svakako dublje istražiti i rasvijetliti. Međutim, namjera ovog uvodnog napisa nije i ne može biti u prvom redu takva da detaljnije analizira ove šire dimenzije Kardeljeve misli s ovih aspekata. Cilj što ga ovdje sebi postavljamo, s obzirom na ograničenost vremena i prostora, ali i s obzirom na nepotpunost izvora (Kardelj je ostavio iza sebe obilje gradiva koje još čeka na objavljivanje), može biti samo skroman: prikazati neke ključne točke u razvoju Kardeljevih razmišljanja o demokraciji u socijalizmu i upozoriti na neke bitne dimenzije i elemente njegove koncep-

cije socijalističke demokracije.²² Želimo prvenstveno upozoriti na one aspekte Kardeljevih pogleda na demokraciju u socijalizmu koji imaju posebno značenje za razumijevanje i perspektivu socijalističke demokracije u jugoslavenskoj praksi kao specifičnom obliku samoupravne demokracije koju je Kardelj u svojem posljednjem velikom tekstu o političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja bio označio kao »demokratski pluralizam samoupravnih interesa«. Uvid u neke bitne dimenzije Kardeljevih razmišljanja o socijalističkoj demokraciji omogućit će nam, nadamo se, da barem djelomično odgovorimo na pitanje koji su aspekti Kardeljeve koncepcije demokracije pogotovu aktualni kao doprinos suvremenoj svjetskoj diskusiji o demokraciji i o demokraciji u socijalizmu.

II

Prvo što možemo i moramo ustanoviti jest da su za Edvarda Kardelja demokracija i socijalizam bili dva nerazdvojna termina. Zalaganje za demokraciju i socijalizam, za demokratska prava i slobode bio je kategorički imperativ cijelog njegovog teoretskog rada i praktične aktivnosti. To je došlo do izražaja već u njegovim publicističkim nastupima tridesetih godina, kada se u borbi protiv nedemokratskog domaćeg režima i protiv međunarodnog fašizma zalagao za jedinstvo svih demokratskih i naprednih snaga slovenskog i svih naših naroda i za ujedinjavanje svih naših naroda u zajedničku federaciju,²³ kada se zauzimao za novi odnos između intelektualaca i politike;²⁴ kada je svojim prvim velikim tekstom *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja*²⁵ u sudbonosnom povijesnom trenutku odlučno posegnuo u problem naroda i pokazao njegovu perspektivu

²² O misli Edvarda Kardelja vidi Franc Šetinc, *Misao i djelo Edvarda Kardelja*, Globus, Zagreb 1980. Vidi i priloge u časopisima »Teorija in praksa« 7-9/1979, »Arhiv za pravne i društvene nauke« 1-2/1979, »Socijalizam« 2/1979, »Politička misao« 2/1979, »Dijalog« 1-2/1979, »Opređenje« 3/1979, »Pogled« 2/1979. Najpotpuniju bibliografiju Kardeljevih radova (i radova o Kardelju) možemo naći u: Štefka Bulovec, *Bibliografija Edvarda Kardelja*, Komunist, Ljubljana 1980. Vidi i bibliografiju u ovom zborniku.

²³ Usp. *Manifest KPS*, u: *Trideset let po ustanovnem kongresu KPS*, CZ, Ljubljana 1968, str. 6-21. Autor Manifesta bio je E. K.

²⁴ E. Kardelj, *Politika in naloge intelektualcev*, Sodobnost, god. VII, 3/1938.

²⁵ Sperans (Edvard Kardelj), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Naša založba, Ljubljana 1939.

u sklopu borbe radničke klase i svih progresivnih snaga za društveni napredak.

Nove vidove demokracije — a mogli bismo reći i socijalizma — Kardelj je otkrivao u vrijeme narodnooslobodilačke borbe, pogotovu kada je analizirao prirodu i funkcije narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti²⁶ i kada je osvjetljavao demokratski karakter, demokratsku širinu i demokratsko jedinstvo slovenskog naroda u vrijeme NOB-a. Ono demokratsko jedinstvo koje će »odrediti cijelu budućnost slovenskog naroda i koje omogućuje da slovenski narod bez velikih potresa zakorači u novu, istinsku demokratsku budućnost«.²⁷ Jasna i odlučna demokratska usmjerenost i društveni napredak jesu glavne karakteristike njegove ocjene povijesnih odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a.²⁸ U toj ocjeni naročito naglašava da je to zasjedanje ozakonilo demokratsku narodnu vlast i federativno uređenje zajedničkog života naših naroda u jedinstvenoj državnoj zajednici. Razumljivo, tada je još izjavljivao kako pobjeda narodnooslobodilačke borbe sama po sebi ne znači »novi društveni poredak« i da se nisu »bitno promijenili socijalni temelji« narodne vlasti. Ali je ipak najjavljivao revolucionarno značenje tih promjena kada je upozoravao da narodnooslobodilački pokret znači »bitnu promjenu u strukturi svenarodne zajednice«, »da je vodeća uloga prešla s protunarodne reakcije na progresivne snage s radništvom na čelu«, da su se promijenili »vodstvo države i oblici vlasti«.²⁹ U svim tim promjenama Kardelj je vidio »jamstvo da u budućnosti neće biti takvih reakcionarnih državnih ustanova koje bi mogle sprečavati narodne mase da na demokratski način urede svoj život i svoju budućnost, na takav način kako će to odgovarati njihovim težnjama za sretnijim životom i vječnim težnjama čovjeka za napretkom i osobnom srećom«.³⁰ Dakle, iako tu

²⁶ Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti (1941), u: Edvard Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, članci i govori iz Narodnooslobodilačke borbe, 1941—1945, Kultura, Zagreb 1949.

²⁷ Kao što je kazao u govoru na povijesnom Zboru odposlancev slovenskega naroda, koji se održavao od 1. do 3. listopada 1943. u Kočevju. Vidi tekst govora u: *Zbor odposlancev slovenskega naroda*, izd. Ljudska skupština SRS, Ljubljana 1953. Citat na str. 74.

²⁸ Edvard Kardelj, *Drugo zasjedanje AVNOJ-a i naši zadaci* (Referat na prvom zasjedanju SNOS-a), u: Edvard Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, op. cit., str. 49—74.

²⁹ Ibidem, str. 72, 73.

³⁰ Ibidem, str. 72.

Kardelj ne govori izričito o socijalističkom sadržaju narodnooslobodilačke borbe i narodne vlasti — u prvom su planu, naime, bili trenutačno još narodnooslobodilački ciljevi — ipak je baš time što je naglašavao demokratski karakter narodne vlasti i vodeću ulogu radničke klase u njoj jasno najjavljivao neraskidivu povezanost demokratske perspektive i radikalnih socijalnih, to jest socijalističkih promjena. Znači, sloboda naroda, ravnopravnost naroda i demokracija kao tri najopćenitije vrijednosti narodnooslobodilačke borbe nikako se kod njega ne mogu shvatiti u smislu nekakvih apstraktnih slobodarskih načela, ali ni u onom značenju u kakvom su se te vrednote afirmirale u tadašnjoj socijalističkoj praksi. Sadrže, naime, elemente koji daju već tadašnjoj Kardeljevoj misli specifični pečat, a istovremeno anticipiraju bitni smjer razvoja njegovih potonjih pogleda na socijalizam i demokraciju. Mislimo pogotovu na to da Kardelj tu izričito govori o neposrednosti vlasti naroda i istovremeno o osobnoj sreći.

Temeljno iskustvo narodnooslobodilačke borbe i revolucije Kardelj je nekoliko dana poslije svršetka rata sazeo u članku *Snaga narodnih masa*,³¹ koji je jedan od veoma značajnih dokumenata za razumijevanje njegovih pogleda na demokraciju i socijalizam. U njemu je s izuzetnom jasnoćom iznio svoje poglede na demokratski karakter pobjedonosne revolucije, a istovremeno je takvo revolucionarno iskustvo stavljao u temelje daljnjeg razvoja društvenog i političkog sistema nove Jugoslavije. Kada se zalagao za »pravu demokraciju«, »istinsku narodnu demokraciju«, isticao je da su najvažniji inicijativa odozdo, stvaralačka moć masa, neposrednost narodne vlasti, načelo *samouprave* — koja za njega »ne znači koncepciju države narodu, već temelj na kojemu je izgrađena država«³² — metoda uvjeravanja, uloga narodnog demokratskog vodstva itd. S takve je perspektive već tada odlučno kritizirao pojave otuđivanja rukovodilaca od masa i birokratizam.³³

S obzirom na prirodu našeg napisa ne možemo se baviti razvojem Kardeljevih pogleda na socijalizam i demokraciju u prvim godinama poslije revolucije. No već letimičan uvid u

³¹ Edvard Kardelj, *Snaga narodnih masa*, u: *Put nove Jugoslavije*, op. cit., str. 119—143 (objavljeno prvi put 13. svibnja 1945).

³² Vidi ibidem, str. 130. Vidi i naročito str. 121—122; 135 ss i passim.

³³ Nije naodmet da istaknemo značenje dvaju, po našem mišljenju, ključnih motiva ovog Kardeljevog rada: isticanje narodne vlasti kao narodne *samouprave* i isticanje značenja borbe protiv *birokratizma*. U pogledu posljednjeg vidi ibidem, str. 136—137, str. 137: »Oni (tj. nepri-

njegova djela u to vrijeme dovoljan je da se donese zaključak kako su i ta djela — unatoč pomacima u smjeru većeg naglašavanja uloge države, što je bilo svakako povezano i s njenim revolucionarnim potezima u ukidanju privatne svojine i u mijenjanju vlasničke strukture našeg društva — ostala prožeta onim neposrednim narodnodemokratskim etosom koji je bio karakterističan za njegov članak *Snaga narodnih masa*. Vjera u snagu narodnih masa bila je i ostala trajna značajka Karda-ljeve političke i teoretske misli. Takva usmjerenost Kardeljevih pogleda — pa i našeg socijalističkog uređenja uopće — bila je baš zbog svojeg istinskog neposredno demokratskog karaktera ne samo protuburžoaska već i — unatoč povremenom poziva-
nju na Staljina — u osnovi antistaljinistička.

Izvorno revolucionarno iskustvo koje je pobijedilo u narodnooslobodilačkom ratu bilo je, naime, odviše duboko da bi ga mogle zatrti negativne pojave birokratizma koje su u nas pratile koncentraciju vlasti i jačanje države u prvim godinama poslije oslobođenja i koje su djelomice nastajale i pod utjecajem tuđih uzora. Demokratski karakter socijalističkog uređenja u Jugoslaviji, s naglaskom na neposrednoj ulozi masa, bio je jedan od bitnih faktora koji su 1948. godine potakli Staljinov hegemonistički pritisak na Jugoslaviju. A sâm taj pritisak, sa svoje strane, kako je bilo već više puta naglašeno, ubrzao je kritičku analizu dotadašnje dominantne socijalističke prakse i potakao sazrijevanje novih pogleda u nužnost da se socijalizam razvija u demokraciji i demokracija u socijalizmu. Možemo reći da je konflikt sa Staljinom i sa staljinizmom — koji nije bio nikako sukob s pozitivnim nasljeđem Velikog oktobra i lenjinizma — značajno utjecao na cijeli daljni razvoj Karda-ljeve političko-teoretske misli i posebno na razvoj njegovih pogleda na socijalističku demokraciju.

Staljinov pritisak nije samo pokrenuo problem odnosa među socijalističkim državama već je i izvanredno zaoštrio pitanje biti socijalizma, specifičnih i općih zakonitosti u njegovom razvoju, pitanje (odumiranja) države u prijelaznom razdoblju,

jatalji i filistri) boje se masa i njihove aktivnosti. Njih vrijeda aktivnost masa. I oni će tražiti uporište u birokratima. I baš zato je borba protiv birokratizma danas sastavni dio borbe za obranu tekovina Narodnooslobodilačke borbe.»

Kardelj u ovom spisu ističe također princip jedinstva spontanosti i organizirane svijesti, ulogu napredne teorije i značenje društvene kritike, vezu između materijalnog interesa pojedinca i društva, itd. Svakako: mnogo motiva koji su ostali trajni u njegovom djelu.

odnose između radničke klase i njenih reprezentanata, problem Partije, diktature proletarijata, pitanje birokratizma i drugih negativnih tendencija u prijelaznom razdoblju, problem odnosa između kontrole odozgo i uloge masovne inicijative odozdo, pitanje odnosa između spontanosti i svijesti, pitanje vlasništva i društveno-ekonomskih odnosa uopće itd. Ukratko, u kontekstu tog pritiska i proturječnosti u izgradnji socijalizma izvanredno se zaoštrilo pitanje prirode političkog sistema prijelaznog razdoblja, pitanje odnosa između države i društva, čija je srž baš problematika socijalizma i demokracije. Sva ova i druga pitanja nisu se postavljala na nekakvoj apstraktnoj teoretskoj razini, već prvenstveno kao problem daljnjeg razvoja socijalizma i demokracije u Jugoslaviji, a u nekom smislu i kao pitanje sudbine socijalizma uopće.

Naša revolucija i njena ljudska, socijalističkodemokratska bit uvijek su se suočavale i s nekim drugim ideološkim i političkim pritiskom koji se i u daljnjem razvoju našeg društva i svjetskih prilika s većim ili manjim intenzitetom stalno ponavljao i ponavlja. Naime, s pritiskom ideologije buržoaskog svijeta, zagovornikâ posredničkog multipartijskog sistema, predstavničkog modela »zapadne demokracije« itd. U svijetu koji je bio pocijepan hladnim ratom i blokovskom podjelom mnogima se činilo da se pojedina društva, a pogotovu manje države i narodi, mogu dalje razvijati (i čak postojati) samo ako pasivno imitiraju bilo građanski parlamentarizam bilo staljin-
ski model.

U takvom međunarodnom idejno-političkom kontekstu, čiji je sastavni dio bio i ekonomski, politički i čak vojni pritisak na nezavisnost Jugoslavije,³⁴ jugoslavenska socijalistička teorija i praksa bacila je u svijet prije trideset godina parolu samoupravljanja koju je utemeljio Josip Broz Tito u svojem povijesnom govoru u Saveznoj skupštini u lipnju 1950. godine.³⁵ Ta parola, koja je najavljivala program radikalnih društveno-ekonomskih i političkih preobražaja u društvu prijelaznog razdoblja, prvenstveno je značila slijedeće: da se problem demokracije u socijalizmu ne postavlja kao problem imitiranja

³⁴ O sukobu s Informbiroom i o razvitku socijalističke Jugoslavije uopće vidi naročito Dušan Bilandžić, *Historija socijalističke federativne Jugoslavije*, Glavni procesi, Školaka knjiga, Zagreb 1978.

³⁵ Vidi: Josip Broz Tito, *O radničkom upravljanju privrednim poduzećima* (Ekspoz 26. lipnja 1950. na izvanrednoj sjednici Narodne skupštine FNRJ).

ovog ili onog već gotovog »modela«, već kao problem koji je otvoren prema budućnosti i u čijem rješavanju mogu sudjelovati i moraju sudjelovati svi napredni i socijalistički pokreti, bez obzira na njihovu brojčanu snagu. To nije bio bijeg u nekakav »nacionalizam«, kako su tumačili i još tumače mnogi prijatelji i protivnici socijalizma, već je bio hrabar i odlučan korak u novi internacionalizam koji se temelji na ravnopravnoj suradnji i stvaralačkom doprinosu svih socijalističkih pokreta i njihovih nosilaca; koji, dakle, načelo demokracije u socijalizmu shvaća i kao načelo demokracije »među socijalizmima« i načelo demokracije u međunarodnim odnosima uopće. Parola »Tvornice radnicima« bila je onaj »treći put« koji je otvorio nove perspektive u cijeloj raspravi o socijalizmu i demokraciji, a u međunarodnoj politici je rezultirao u pokretu nesvrstanosti.

Edvard Kardelj, koji je, kao što smo vidjeli, već u toku revolucije i neposredno poslije nje izričito isticao značenje neposredne inicijative i sudjelovanja masa, koji je naglašavao demokratski karakter narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke izgradnje; koji je neposredno poslije revolucije govorio kako je *samouprava* temelj oblikovanja novog društvenog i političkog sistema, poslije konflikta s Informbiroom nije se opredijelio za neku sasvim novu koncepciju demokracije u socijalizmu, koja bi značila prijelom s njegovim prijašnjim pogledima. Međutim, bilo bi pogrešno ako u njegovoj koncepciji poslije 1948. godine ne bismo vidjeli kvalitetno nove elemente, koji su u svojoj cjelini, temeljeći se na svjesnoj orijentaciji na samoupravljanje, značili pravu »revoluciju u revoluciji«, odnosno izražavali su i suoblikovali onu novu etapu naše revolucije koju je Tito inaugurirao svojim povijesnim govorom 1950. godine.³⁶

Kada se E. Kardelj suočavao s otvorenim problemima daljnjeg razvoja političkog sistema Jugoslavije, s njenom borbom za nezavisnost, s otvorenim problemima međunarodnog socijalizma i međunarodnih odnosa uopće,³⁷ svoje poglede obično nije izražavao samo u neposrednim političkim reakcijama, već ih je, po pravilu, potkrepljivao opsežnim političko-teoretskim

³⁶ O novoj etapi naše revolucije govori Kardelj npr. u djelu *Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom društvu* (1971). Vidi u ovom izboru str. 363—384.

³⁷ O tome imamo svjedočanstvo i u njegovim memoarima. Vidi Edvard Kardelj, Sećanja, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957*, Državna založba Slovenije i Radnička štampa Beograd 1980.

analizama koje su pokušavale prodrijeti u dublje korijene i tendencije suvremenog socijalizma i suvremenog svijeta, a pogotovu su otvarale nove, samoupravne perspektive u razvoju socijalizma i demokracije u našem društvu. To vrijedi, na primjer, za njegov ekspozé *O narodnoj demokraciji u Jugoslaviji*³⁸ iz sredine 1949. godine, u kojemu u polemici s kominformskim pogledima uvjerljivo dokazuje da je za narodnu demokraciju u Jugoslaviji, koja je zapravo proleterska odnosno socijalistička demokracija, karakteristično »da se... što snažnije izrazi ona duboka demokratska težnja narodnih masa k samoupravljanju, k neposrednom učestvovanju u upravljanju državom, koja je uvijek bila karakteristična za sve istinski narodne pokrete u svijetu, a pogotovo mora biti karakteristična za revolucionarni proletarijat i za socijalističku demokraciju.«³⁹ Svoje poglede u tom djelu sažimlje upravo u zahtjev i program sve većeg produbljivanja i širenja veze između socijalizma, demokracije i samoupravljanja: »Ne treba nikad zaboraviti da nikakav savršeni birokratski aparat, ma kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može izgraditi socijalizam. Socijalizam može rasti samo iz inicijative milionskih masa, uz pravilnu rukovodeću ulogu proleterske partije, odnosno najnaprednijih svjesnih socijalističkih snaga. Prema tome, razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego putem stalnog produbljivanja socijalističke demokracije u smislu sve veće samouprave narodnih masa, u smislu sve većeg njihova privlačenja k radu državne mašinerije — od najnižeg organa do najviših, u smislu sve većeg učešća u neposrednom upravljanju u svakom pojedinom poduzeću, ustanovi itd.«⁴⁰

Takva osnovna usmjerenost još određenije zrači iz kasnijih izjava, koje također naglašavaju humanistički sadržaj socijalizma i neraskidivu povezanost socijalizma i demokracije: »Socijalizam znači prvenstveno potpuno uništenje svih ostataka iskorištavanja čovjeka od strane čovjeka i takvu organizaciju ljudske zajednice koja će značiti demokratsku uzajamnu suradnju ravnopravnih slobodnih ljudi... Istovremeno, među-

³⁸ Edvard Kardelj, *O narodnoj demokraciji u Jugoslaviji*, (nešto pretačen i dopunjen govor u Narodnoj skupštini u povodu debate o Zakonu o narodnim odborima, 28. svibnja 1949). Vidi tekst u ovom izboru, str. 1—38.

³⁹ Edvard Kardelj, *O narodnoj demokraciji u Jugoslaviji*, vidi tekst u ovom izboru, str. 1.

⁴⁰ Ibidem, str. 11—12. Ovdje već vidimo jasno razmišljanje o samoupravljanju koji je slijedeće godine formalno uvedeno i zakonom.

tim, socijalizam znači i veću slobodu i svestranu stvaralačku inicijativnost svakog čovjeka.⁴¹

Naglašavajući da je cilj socijalizma »slobodno udruživanje proizvođača«, dodaje: »U jednoj stvari, naime, ne može biti sumnje: socijalizam bez stvarne demokracije, bez demokratskog samoupravljanja naroda — nije socijalizam.«⁴² I u svojem možda najpolemičnijem članku protiv staljinističkog birokratizma i dogmatizma, koji ima karakterističan naslov *Socijalizam i demokracija*,⁴³ odlučno ističe da je »socijalistička demokracija neophodan uvjet napretka socijalizma«.⁴⁴

U svojem znamenitom predavanju u Oslu 1954. godine (*Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi*)⁴⁵ pružio je bogatu sintezu svojih dotadašnjih pogleda na bit i perspektivu razvoja demokracije, socijalizma i samoupravljanja u našem društvu u kontekstu širih kretanja k socijalizmu. U njemu je pogotovu osvijetlio povezanost između interesnih polazišta, oslobođenja rada i socijalističke demokracije, upozorio na nuž-

⁴¹ *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Knjiga II, Kultura, Beograd 1954, str. 15 (u govoru na mitingu u Mariboru, 26. veljače 1950).

⁴² *Ibidem*, str. 17.

⁴³ Edvard Kardelj, *Socijalizam i demokracija* (Ekspeze o prijedlogu Općeg zakona o narodnim odborima, 31. ožujka 1952). Vidi ovaj izbor str. 69—106. Kakvih se pitanja u ovom djelu latio vidi se iz glavnih međunaslova teorijskog dijela ovoga teksta, koje, pod zajedničkim naslovom: *O osnovama našeg socijalističkog demokratizma*, ovako raspoređuje: 1. Zakonitosti prijelaznog perioda; 2. Pouke sovjetskog razvitka; 3. Ideološke manifestacije birokratizma; 4. O rukovodećoj ulozi radničke klase; 5. O socijalističkom demokratizmu; 6. Decentralizacija vlasti i društveno samoupravljanje trudbenika. Posljednje tri točke predstavljaju, prema njemu, tri osnovna principa izgradnje našeg državnog sistema. Na ovom mjestu možda je primjereno upozoriti na Kardeljeve kasnije izjave o svojim istupanjima u to vrijeme. Vidi npr. njegov tekst *XX kongres KPSS* (29. veljače 1955). Vidi u ovom izboru str. 172—179.

⁴⁴ *Ibidem*, str. 86 (u ovom izboru). Treba naročito istaći značenje koje E. Kardelj u konfrontaciji sa staljinizmom daje ovdje — kao i u drugim svojim radovima, sve do *Pravaca razvoja*... — problemu odumiranja države (koji je istaknut i u citiranom Titovom ekspezu u povodu donošenja prvog zakona o samoupravljanju, vidi bilješka broj 34). Vidi naročito *ibidem*, str. 174.

Za poznavanje Kardeljevih pogleda na socijalizam i demokraciju značajna su i njegova istupanja u povodu donošenja Ustavnog zakona (1953). Vidi npr. Kardeljev ekspeze uz Prijedlog Ustavnog zakona 12. I. 1953, u: *Problemi naše socijalističke gradnje*, II knjiga, op. cit., naročito str. 271—273.

⁴⁵ Edvard Kardelj, *Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi*, (Predavanje u Oslu, 8. listopada 1954), u ovom izboru str. 131—171.

no prožimanje ekonomske i političke demokracije u socijalizmu, naglašavajući da je »za nas princip samoupravljanja proizvođača polazna tačka svake demokratske socijalističke politike, svakog socijalističkog demokratizma«.⁴⁶

Svako značajnije krizno zaoštavanje suvremenog socijalizma, kao na primjer događaji u Mađarskoj krajem 1956. godine, Kardelja učvršćuju u uvjerenju »da moramo ići dalje i u razvitku našeg političkog sistema, u izgradnji mehanizma socijalističke demokracije, u daljoj demokratizaciji pojedinih područja našeg društvenog života. To nije samo naša potreba, to je potreba socijalizma uopće«.⁴⁷ Ista temeljna težnja ispoljava se i u Kardeljevim razmišljanjima o Programu SKJ, u kojima je napisao »da je sve širi razmah socijalističke demokracije zakon socijalističkog napretka«⁴⁸ i da je »očigledna i kategorična nužnost socijalističkog napretka: neprekidna težnja za sve širim razvijanjem demokratskih oblika u kojima bi trebalo da se razvijaju socijalistički ekonomski, socijalni, politički i ideološki faktori koji vuku društvo naprijed i oslohađaju ga kako od pritiska ostataka kapitalističkih i buržoaskodemokratskih političkih oblika tako i od pritiska birokratskih težnji«.⁴⁹ I u teorijskom obrazloženju *Novog ustava socijalističke Jugoslavije* donesenom 1963, u kojem nalazimo, uz ostalo, izrazit naglasak na proturječnostima socijalističkog društva i na njihovom demokratskom razrješavanju (pri čemu je istaknuta problematika »političke države« i prevladavanje dualizma čovjeka i državljanina u političkom sistemu prijelaznog razdoblja) Kardelj ponovno ustraje na demokratskim odnosima među ljudima kao sredstvu borbe za komunističko društvo — uz razvoj proizvodnih snaga, povećanje produktivnosti rada, široki razmah oblika društvenog samoupravljanja, sve manju potrebu za državnim prinudom i sve humanije odnose među ljudima.⁵⁰

Stalna Kardeljeva tema o nacionalnom pitanju, o slobodi, ravnopravnosti i jedinstvu naroda i narodnosti kao bitnom aspektu socijalističke demokracije u Jugoslaviji dobila je novo osvijetljenje pogotovu u njegovoj analizi nacionalnog pitanja u

⁴⁶ *Ibidem* u ovom izboru str. 156.

⁴⁷ Vidi integralni tekst u ovom izboru pod naslovom *Radnička demokracija i socijalizam*, str. 180—209. Naš citat na str. 203. ovog izbora.

⁴⁸ Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, VII, Izdavački Centar Komunist, Beograd 1979, str. 136.

⁴⁹ *Ibidem*, str. 137.

⁵⁰ U ovom izboru str. 269—316.

uvodnoj studiji uz drugo izdanje njegovog djela *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja*,⁵¹ ali i u drugim razmišljanjima kojima je pogotovu potkrepljivao ili pratio određene institucionalne promjene u izgradnji jugoslavenskog federalizma odnosno razmišljao o organskoj vezi između samoupravljanja i slobode i ravnopravnosti naroda u našem društvu.⁵²

Njegovi pogledi na demokraciju i socijalizam i samoupravljanje manifestiraju se i u tekstovima u kojima je pokušao sintetički ocijeniti povijesne korijene samoupravljanja, njegove rezultate i probleme, a uz sve to i presudno značenje samoupravljanja kao trajne, zakonite tendencije u razvoju radničkog pokreta, borbe za socijalizam i društveni napredak, za privredni i društveni razvoj našeg društva i za razvoj socijalističke demokracije na temeljima integracije rada i politike. Jedan od najkarakterističnijih takvih tekstova jest njegov opsežan referat *Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu* na II kongresu samoupravljača 1971. godine.⁵³ U njemu nalazimo, uz druge spoznaje značajne za daljnji razvoj samoupravne socijalističke demokracije, i ključne konstatacije da je »presudna karika u lancu prvenstveno područje društvene reprodukcije odnosno ona politička akcija svih naprednih snaga društva koja će zajamčiti da će samoupravljanje prožeti i cjelokupno područje upravljanja kretanjem: društvenog dohotka i pogotovu društvenih financijskih sredstava.«⁵⁴

To je, međutim, već tematika društveno-ekonomskih odnosa kojoj je Kardelj posvećivao posebnu pažnju upravo u posljednjih deset godina svoga života i koju je obradio u nizu fundamentalnih djela: o društvenom vlasništvu,⁵⁵ o sistemu samo-

⁵¹ Edvard Kardelj, *Ob drugi izdaji*, u: E. Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega prapitanja*, Ljubljana 1957, str. XIII—XXVII. (Odlomak u ovom izboru str. 317—340).

⁵² O naciji i međunacionalnim odnosima vidi Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, IV, Izdavački centar Komunist, Beograd 1979. Vidi i: *Nacionalno pitanje u jugoslovenskoj teoriji i praksi*, *Doprinosi Edvarda Kardelja*, Prilozi sa Naučnog skupa, održanog u Banjaluci, 5. i 6. studenog 1979. godine, Banjaluka 1980.

⁵³ Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, I, op. cit., str. 293—344. (U ovom izboru odlomak str. 363—384) Vidi i tekst: *Četiri godine iskustva*, u ovom izboru str. 124—130.

⁵⁴ E. Kardelj, *Izbor iz dela*, IV, op. cit., str. 300.

⁵⁵ Edvard Kardelj, *Protivječnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, Radnička štampa, Beograd 1972 (drugo, dopunjeno izdanje kod istog izdavača 1976). Odlomak u ovom izdanju str. 341—362.

upravnog planiranja⁵⁶ i o udruženom radu.⁵⁷ Značenje tih djela ne sastoji se samo, što ne treba posebno naglašavati, u analizi proturječnosti i njihovu razrješavanju u osnovnim proizvodnim odnosima samoupravnog društva i u društveno-ekonomskim uopće, već je važno i za političke odnose i daljnji razvoj socijalističke demokracije. Ovdje u punoj mjeri vrijede riječi što ih je Kardelj izgovorio u spomenutom predavanju u Oslu: »Zato suvremeni zahtjev za ekonomskom demokracijom nije ništa drugo nego zahtjev za novim demokratskim političkim formama, u kojima će se moći slobodno razvijati društvo kojem je polazna tačka podruštvljenje sredstava za proizvodnju.«⁵⁸ Sada se za Kardelja postavlja prije svega zadaća da »treba proizuđiti sa reformom sistema proširene reprodukcije koja će koncentraciju sredstava za proizvodnju i sve centre upravljanja i raspolaganja društvenim kapitalom podrediti ekonomskoj i političkoj kontroli, interesima, potrebama i međusobnim odgovornostima samoupravno organizovanog radnika u osnovnim jedinicama udruženog rada.«⁵⁹ Kao i u svim svojim pogledima na samoupravljanje, samo s tom razlikom što se sada još izrazitiije cilja na vlast nad proširenom reprodukcijom, Kardelj tu polazi od konstatacije koja leži u osnovi svih njegovih pogleda na socijalističku demokraciju: »Radni ljudi ne mogu imati političku vlast u društvu ako nemaju ekonomsku vlast nad društvenim kapitalom, nad sopstvenim viškom rada.«⁶⁰

I Kardeljevi pogledi na planiranje, koje danas ne može zanemariti nijedna koliko-toliko ozbiljna teorija demokracije i socijalizma,⁶¹ temelje se na demokratskim međusobnim odnosima radnika u udruženom radu, na razvijanju i usklađivanju interesa svih subjekata planiranja na svim područjima i razinama rada i društvenog života. »U takvom kompleksu međusobnih odnosa (koji su povezani i usklađeni samoupravnim

⁵⁶ Edvard Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja*, Radnička štampa, Beograd 1976.

⁵⁷ Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, Radnička štampa, Beograd 1978.

⁵⁸ U ovom izboru str. 138.

⁵⁹ E. Kardelj, *Protivječnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, u: Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, II, Izdavački centar Komunist, Beograd 1979, str. 38.

⁶⁰ Ibidem, str. 40.

⁶¹ Kardelj je naročito u posljednjih desetak godina više puta upozoravao na zaostajanje teorije i prakse planiranja u našem samoupravnom sistemu. Vidi na primjer: Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalistične graditve*, IX, Ljubljana 1974, str. 202. i 303.

sporazumima i dogovorima o osnovama planiranja — A. B.) svi subjekti planiranja treba da budu u mogućnosti da izraze svoje ekonomske, socijalne i druge interese i inicijative i istovremeno da demokratski prihvate određene obaveze i odgovornosti koje proizlaze iz međusobne zavisnosti i ravnopravnosti radnika u zajedničkom radu i ostvarivanju njihovih ličnih i društvenih interesa.⁶²

Svoje poglede na daljnji razvoj i demokratizaciju društveno-ekonomskih odnosa Edvard Kardelj je ugradio i u idejno-teoretske temelje novog ustava (tj. Ustava iz 1974. godine), koje je nazvao *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*.⁶³ Iako je u svim obrazloženjima dotadašnjih ustava i ustavnih promjena analizirao prirodu proizvodnih odnosa našeg društva i prvenstveno na njima temeljio potrebu i prirodu političkih i ustavnopravnih rješenja, ni u jednom nije posvetio toliko prostora baš društveno-ekonomskim odnosima. Uzroke valja tražiti pogotovu u ocjeni — a ona nije bila samo njegova — da dotadašnji proces deatizacije, unatoč značajnom napretku u razvoju samoupravljanja, nije ostvario takav položaj radnika i radnih ljudi u društveno-ekonomskim odnosima u kojem bi oni postali stvarni gospodar ne samo nad tekućim već i nad minulim radom. Oštro kritizirajući pojave tehnokratizma, uporedo s kritikom državnovlasničkog monopola, Kardelj je upozoravao na klasne elemente funkcijā upravljačkih vrhova, ako »takve funkcije počinju da se povezuju sa monopolističkim raspolaganjem sredstvima za proizvodnju, odnosno proširenu reprodukciju u društvenoj svojini, a pogotovo sa sredstvima društvene akumulacije nad kojima bi radnik morao imati neposrednu kontrolu...«. ⁶⁴ Zato je i vidio »glavni cilj« ustavnih promjena u tome da »samoj radničkoj klasi i svim radnim ljudima daju snažnije oružje u ruke, da bi se oni, sa Savezom komunista na čelu, još uspješnije mogli boriti za

⁶² Edvard Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja*, u: Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, II, op. cit., str. 175.

⁶³ Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*, odlomak u ovom izboru str. 385—402.

⁶⁴ Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*, u *Izbor iz dela*, III, op. cit., str. 117. Kardelj ovaj problem ovdje zaoštava do te mjere da u njemu vidi glavnu proturječnost u našem društvu: »Zato moramo računati sa tom opasnošću kao sa glavnom protivrećnošću u našem društvu, koja će još dugo radati težnje da se upravo na tim tendencijama reprodukuju i neki elementi grupno-svojinskih odnosa i otuđivanja ekonomske vlasti od radnika, pa čak i elementi klasnih odnosa i klasnih suprotnosti.« (Ibid., str. 115)

vodeću ulogu svojih interesa u društvu i za svoj samoupravni položaj u raspolaganju društvenim sredstvima za proizvodnju.⁶⁵

Mijenjanje društveno-ekonomskog sistema putem prevladavanja tehnokratskog (i svakog drugog, pa također i državno-birokratskog i grupnovlasničkog) otuđivanja »rada od upravljanja sredstvima u javnoj svojini«, ⁶⁶ putem »integracije rada i društvenog kapitala pod kontrolu radnika« odnosno time da se zajamči »što neposredniji ekonomski i politički nadzor radnika nad proizvodnim sredstvima« ⁶⁷ — Kardelju je polazna točka za nova razmišljanja o promjenama političkog sistema koje bi osigurale takav pravac razvoja i ubrzale demokratizaciju političkog sistema, pogotovu skupštinskog sistema. Glavni smisao promjena vidi u tome »kako socijalističke samoupravne proizvodne odnose još čvršće i doslednije pretvoriti u izvor i organizacione osnove za strukturu političke vlasti radničke klase i svih radnih ljudi«. ⁶⁸ Odgovor na to pitanje traži u dosljednijem prevladavanju ostataka političko-predstavničkog posredovanja, u tome »da se skupštinski sistem mora zasnivati na samoupravnom društvenom radu, a ne na nekom opštem političkom predstavljanju građana kao podanika države«. ⁶⁹ Drugim riječima, takav odgovor on nalazi u *delegatskom sistemu*, čiji »pravi smisao« vidi u tome »da interese radnih ljudi u skupštinama pre svega neposredno izražavaju i zastupaju njihovi delegati, koji i dalje ostaju na svojim radnim mestima, to jest ne pretvaraju se u nekakve profesionalne političke predstavnike«. ⁷⁰ Delegatski sistem Kardelj shvaća u povezanosti s djelovanjem svih subjektivnih snaga društva — kao »doslednije ostvarivanje Marksovog shvatanja pojma diktature proletarijata« u smislu — što je Kardelj također često naglašavao

⁶⁵ Ibidem, str. 112.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, str. 142. Razumljivo se, u okvirima usmjeraavajućih mehanizama kao što su društveni planovi, ekonomska politika i odgovornost prema drugim radnicima i društvu itd. Ibidem.

⁶⁸ Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, III, op. cit., str. 286.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem, str. 287. Pri tome treba upozoriti da Kardelj ističe kao novost, uz delegatski sistem, i prilagođavanje dotadašnjih općepolitičkih vijeća samoupravnoj demokratskoj prirodi našeg skupštinskog sistema. Ne smijemo zanemariti ni njegova upozoravanja na položaj naroda i narodnosti u novom ustavu, na ulogu subjektivnih snaga itd.

— »radničke klase organizovane kao država«,⁷¹ odnosno kao oblik neposredne demokracije.⁷²

Kao i uvijek, Kardelj upozorava da će konačan odgovor na ispravnost pojedinih rješenja moći dati samo buduća praksa. Ali ne sumnja u to da će se »u jednoj još uvek relativno dalekoj budućnosti« prostor samoupravne slobode toliko proširiti »da samoupravna demokratija neće više biti oblik vlasti za zaštitu socijalističkih proizvodnih odnosa, nego slobodan odnos stvaralačke saradnje među ljudima«. ⁷³ Ne može biti sumnje da za Kardelja demokracija nije (više) samo nekakav oblik države koja će zajedno s njom »odumrijeti«, već je perspektiva demokracije za njega ono što zajedno s Marxom naziva »slobodnom zajednicom proizvođača«.

Zadržali smo se srazmjerno detaljnije na tom Kardeljevom djelu prvenstveno iz dva razloga: jer je u njemu s nekih značajnih novih vidika osvijetlio dijalektiku između proizvodnih odnosa i političkog sistema odnosno socijalističke demokracije u nas; i jer je to neposredan most za razumijevanje i ocjenu onog značajnog posljednjeg političko-teoretskog djela kojim se Kardelj, kao i svojim ukupnim stvaralaštvom, upisao ne samo u povijest jugoslavenskog socijalizma već i — u to smo čvrsto uvjereni — u povijest političke teorije socijalizma, a posebno još i među najvidnije suvremene teoretičare socijalističke demokracije. Mislimo, dakako, na njegovu knjigu Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.⁷⁴ To je Kardeljevo djelo tako značajno da moramo nešto detaljnije razmotriti neke njegove bitne aspekte. Pri tome želimo naglasiti barem četiri njegove značajke.

To je djelo, prvo, političko-teoretski pandan njegovim društveno-ekonomskim studijama. Sâm Kardelj upozorava u nekom smislu na to kad kaže da nakon toga što je društvo dobilo svoju pravu »društveno-ekonomsku dušu« dolazi u prvi plan baš problematika političkog sistema: »Stoga sada društvena

⁷¹ Ibidem, str. 307.

⁷² Ibidem, str. 287.

⁷³ Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, II, op. cit., str. 164—165.

⁷⁴ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Drugo, dopunjeno izdanje, Izdavački centar Komunist, Beograd 1978 (prvo izdanje 1977). Ovaj je rad bio objavljen u izvanredno visokom tiražu na jezicima jugoslavenskih naroda i na nekim jezicima narodnosti u više različitih izdanja. Sve to svjedoči o velikom odjeku na koji je naišao u našoj javnosti (pa i u inozemstvu gdje su dosada objavljeni njegovi prijevodi u brojnim zemljama).

nadgradnja u celini, a posebno politički sistem postaje odlučujuće pitanje našeg daljeg uspešnog samoupravnog razvoja.«⁷⁵

Drugo glavna značajka Kardeljeva djela jest u tome što ono znači, možemo reći, sintezu političko-teoretskih i praktičkih spoznaja u pogledu politike i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja; do kojih se Kardelj vinuo kao mislilac, revolucionar i političar koji je više desetljeća neposredno sudjelovao u borbi za socijalizam, a pogotovu u načelnom i institucionalno-praktičnom oblikovanju političkog sistema nove Jugoslavije. Kristalizacijska srž ove njegove sinteze je upravo socijalističko samoupravljanje koje je uvijek shvaćao kao zakonitu težnju suvremenog socijalizma; težnju koja se oslanja na opće tekovine razvoja humanizma i demokracije, a posebno na iskustva revolucionarne demokracije u francuskoj revoluciji, pariškoj komuni, oktobarskoj revoluciji i Lenjinovoj koncepciji sovjeta te isto tako, dakako, na izvorne demokratske oblike što su nastali u našoj revoluciji.⁷⁶ Sinteza političko-teoretskih spoznaja, koju je u pogledu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u *Pravcima razvoja* oblikovao, zasnovana je, dakle, na svjetskim i domaćim teoretskim i praktičnim izvorima, koji Kardeljevu misao uopće, a ovo njegovo djelo i posebno, nadovezuju na glavne probleme daljnjeg razvoja političkog sistema socijalizma i na ključne probleme suvremene političke teorije. Kardelj je u tom djelu, dalje, naćeo takve probleme kao što su, na primjer, dijalektika države, političkog sistema i društveno-ekonomskih odnosa u suvremenim političkim sistemima; kritika političke emancipacije, političke države i apstraktnog političkog državljanina i njihovo prevladavanje u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja; problem sloboda i prava u našem političkom sistemu i u suvremenom svijetu; diktatura proletarijata; birokratizam; evrokomunizam; ultraradikalizam; odnos između partijskog sistema i političkog sistema socijalizma; odnos između spontanosti i svijesti; dijalektika interesa i politike; proturječnosti socijalizma i njihovo razrješavanje u političkom sistemu; delegatski sistem; uloga subjektivnih snaga itd.⁷⁷

⁷⁵ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja* ..., op. cit., str. 18.

⁷⁶ Treba uvijek uzimati u obzir ovu duboku historijsku fundiranost Kardeljeve koncepcije politike i političkog sistema (pa i socijalističke demokracije). Usp. npr. Edvard Kardelj, *Problemi naše socialistične graditve*, II, op. cit., str. 232—233.

⁷⁷ O značenju ovog Kardeljevog rada usporedi: *Socializam in demokracija*, Razprave o knjigi Edvarda Kardelja »Smisli razvoja političnega

Polazna točka i cilj *Pravaca razvoja* — a u tome vidimo treću glavnu značajku ovoga djela — jest upravo u tome što pridonosi daljnjem osvjetljavanju koncepta samoupravne socijalističke demokracije. Jednu od bitnih zadaća našeg političkog sistema vidi baš u tome da moramo proširiti i učvrstiti demokratske odnose i demokratsku praksu samoupravnog i društvenog odlučivanja u cijelosti.⁷⁸ Među najznačajnije doprinose toga djela ubrajamo baš koncept »demokratskog pluralizma samoupravnih interesa«, u kojemu Kardelj vidi »novi oblik demokratskog političkog sistema«.⁷⁹ U nj se zapravo slijevaju sva Kardeljeva dostignuća u pogledu biti i razvojnih perspektiva demokracije u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

To da je socijalističko samoupravljanje i politički sistem, zasnovan na njemu, *implicitno* »pluralističan« — niti je bilo niti jest nešto novo. Ni upotreba termina »pluralizam interesa« nije nešto potpuno novo za naš politički sistem. Pa ipak je E. Kardelj, kao jedan od najuglednijih teoretičara socijalističkog samoupravljanja i jedan od vodećih ljudi jugoslavenskog socijalizma, *Pravcima razvoja* presudno pridonio da je »pluralizam«, u kojemu i danas znatan dio marksista vidi nekakvu čisto buržoasku ili suvišnu kategoriju,⁸⁰ izričito općenito prihvaćen kao oznaka za samoupravnu demokraciju. Međutim, nije riječ samo o nekakvom terminološkom obogaćivanju instrumentarija marksističke političke analize; iako ni to nije beznačajno. Značajniji Kardeljev doprinos valja vidjeti u sadržaju koji daje samoupravnom pluralizmu. Polazeći od spoznaje da se »u društvu ispoljava mnoštvo interesa koji izviru iz klasnih, ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih uslova života, rada i stvaranja ljudi«, naglašava »da nema

sistema socijalističnoga samoupravljanja sodelavcev Marksističnoga centra pri CK ZK Slovenije, ČZP Komunist, Ljubljana 1979.

⁷⁸ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja...*, op. cit., str. 19. Zapravo Kardelj formuliše tri glavna zadatka u daljnjem razvitku političkog sistema našeg društva.

⁷⁹ Četvrta glava *Pravaca razvoja...* ima upravo naslov: »Demokratski pluralizam samoupravnih interesa — novi oblik demokratskog političkog sistema«.

⁸⁰ Iako naročito u posljednje dvije decenije sve više marksista upotrebljava riječ pluralizam u pozitivnom smislu, u socijalističkim zemljama još uvijek uglavnom ovaj termin znači nešto ideološko negativno. Ekstremni primjer takvog stava možemo naći npr. u djelu Asen Kožarov, *Monizam i pluralizam u ideologiji i politici*, Per. s bolgarskoga (Sofija 1972), »Progress«, Moskva 1978.

ni demokracije ni slobode čoveka ako on te svoje interese i svoju misao, težnje i stvaralačke poglede ne bi mogao slobodno da izražava«.⁸¹ Međutim, to načelno polazište, koje zapravo znači da ne može biti nikakvog demokratskog sistema bez priznavanja neke vrste pluralizma, nikako nije dovoljno za razumijevanje bitnih dimenzija koncepta pluralizma samoupravnih interesa. Takvo načelno polazište dobija svoje pravo značenje samo ako ga povežemo sa svim bitnim općim i institucionalnim elementima Kardeljeve koncepcije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja (a isto tako, naravno, i s njegovim pogledima na društveno-ekonomske odnose). Pri tome valja pogotovu naglasiti da pluralizam samoupravnih interesa Kardelj nikako ne shvaća kao nekakvu neoliberalnu koncepciju demokracije, već kao izrazito klasnu koncepciju; »Socijalizam se ne može zamisliti bez demokracije. On ne može da napreduje ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Međutim, socijalističkom društvu je potrebna demokracija u socijalizmu, a ne demokracija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokracije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokracije mora da bude obezbeđena neosporna vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima, i da ona bude otvorena svakome koji priznaje tu činjenicu«.⁸² U skladu s tim Kardelj kaže da pluralizam samoupravne demokracije ne može biti ništa drugo nego specifično organiziran samoupravni pluralizam radničke klase, radnog naroda i građana.⁸³

Zato demokracija pluralizma samoupravnih interesa — smatra Kardelj — nije spojiva s političkim pluralizmom mnogostranačkog parlamentarnog sistema, u kojem zapravo imaju glavnu moć centri (kapitala) izvanparlamentarne vlasti; ali nije spojiv ni s jednopartijskim sistemom početne faze socijalističke revolucije, pogotovu s onim koji je više ili manje izraz dominacije tehnobirokratskog aparata nad društvom.⁸⁴ Demokratski pluralizam samoupravnih interesa je alternativa svakom partijskom i političkom monopolu, svakom sistemu političkih odnosa koji je zasnovan na apstraktnom političkom državljaninu, na otuđenju politike od konkretnih radnih i ži-

⁸¹ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja...*, u *Izbor iz djela*, III, str. 389.

⁸² Ibidem, str. 387.

⁸³ Ibidem, str. 395.

⁸⁴ Ibidem, str. 357.

votnih interesa radničke klase i radnih ljudi. »Ako bismo hteli, nasuprot višepartijskom ili jednopartijskom političkom sistemu, ukratko da formulišemo zadatak i cilj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, onda tom cilju, verovatno, najviše odgovara pojam samoupravnog pluralizma, to jest pojam pluralizma samoupravnih interesa odnosno pluralizma interesa samoupravnih zajednica integrisanih u delegatskom sistemu... Svi naponi društva treba da budu usmereni na dalje jačanje i razvoj upravo takvog celovitog demokratskog sistema samoupravnog pluralizma.«⁸⁵

Kardelj naglašava da se takav pluralizam »razvija i sve više jača gotovo tri decenije«, te istovremeno dodaje da »sa delegatskim sistemom već postaje integralni demokratski organizam i kao takav pravi nosilac našeg celokupnog društvenog i političkog sistema.«⁸⁶ Prema tome, ne možemo zanemariti činjenicu da je ključni sastavni dio Kardeljeve koncepcije samoupravnog pluralizma baš delegatski sistem, koji se, kako naglašava autor, »ne zasniva na pluralizmu nekih opštih političkih interesa (koje bi posrednički izražavao stranački sistem A. B.), nego na pluralizmu konkretnih društvenih interesa.«⁸⁷ Delegatski sistem kao faktor izražavanja i istovremeno usklađivanja i integracije interesa, kao faktor prevladavanja dualizma između apstraktnog političkog državljanina i čovjeka kao nosioca konkretnih radnih i životnih interesa, kao oblik kroz koji se ostvaruje temeljna značajka diktature proletarijata — za Kardelja je, dakle, diktatura proletarijata također jedan vid samoupravnog pluralizma — i u kojem dolazi i do procesa »odumiranja države«; delegatski sistem kroz koji se sve više ostvaruju konkretni, nepolitizirani interesi, u kojem se ne samo izražavaju raznovrsni i različiti interesi nego i usklađuju i integriraju interesi — takav delegatski sistem, koji je u stvarnosti tek na početku svojeg ostvarivanja, Kardelju se čini tako značajnim sastavnim dijelom pluralizma samoupravnih interesa da je za nj rekao kako je on (tj. delegatski sistem) »nosilac i okosnica celokupnog sistema socijalističke samoupravne demokratije koji nastaje u našem društvu.«⁸⁸

Kada tvrdimo da je treći i možda najznačajniji doprinos *Pravaca razvoja* koncepcija demokratskog pluralizma samo-

⁸⁵ Ibidem, str. 432—433.

⁸⁶ Ibidem, str. 432.

⁸⁷ Ibidem, str. 441.

⁸⁸ Ibidem, str. 439.

upravnih interesa, ne možemo, dakle, zanemariti kompleksnu prirodu toga pojma koji se nadovezuje, kako smo vidjeli, na ključne termine klasične marksističke teorije, a istovremeno se i kritički suočava kako s dominantnim koncepcijama (mno-gostranačkog parlamentarnog) političkog pluralizma tako i s onim koncepcijama jednopartijskog sistema koje su dobile svoj klasičan oblik u staljinizmu.⁸⁹

Ne smijemo šutke proći ni mimo značajne činjenice da su sastavni dio Kardeljeve koncepcije demokracije samoupravnih interesa i njegovi pogledi na sadržaj i prirodu sloboda i pravâ u našem samoupravnom društvu.⁹⁰ Analiza tih prava, koja uključuje u sebi i značenje klasičnih sloboda i pravâ, proizlazi iz tvrdnje da samoupravna pluralistička demokracija, dakako, »isključuje slobodu eksploatacije čovjeka od drugog čovjeka i druge oblike ekonomskog i političkog monopola«,⁹¹ a istovremeno na podlozi prava na samoupravljanje uvodi cijeli niz novih sloboda i pravâ i oblika za njihovo ostvarivanje. Tako socijalizam odnosno samoupravna demokracija »otvara i mora otvoriti perspektive neusporedivo širih demokratskih procesa i ljudskih sloboda nego što ih je ikada uspostavio buržoaski parlamentarni sistem.«⁹² Bitna značajka samoupravne demokracije jest u tome da, osim klasičnih sloboda i pravâ, »uspostavlja i osigurava prije svega slobodu čovjeka da u najvećoj mogućoj mjeri on sam — u uvjetima i odnosima uzajamne zavisnosti, međusobne demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti s drugim ljudima — upravlja svojim interesima, što u suštini i jest instinska ljudska sloboda.«⁹³ Na toj podlozi E. Kardelj, koji i u analizi čovjekovih pravâ i sloboda polazi od humanističkih i klasnih pozicija,⁹⁴ povezuje problematiku čovjekovih prava s prevladavanjem dualizma: politički državljanin — konkretni čovjek u samoupravnoj demokraciji, a istovremeno raspravlja o nekim otvorenim problemima u vezi s ostvarivanjem pravâ i sloboda u našem društvu,

⁸⁹ Pri tome Edvard Kardelj upozorava da nije prihvatljivo stanovište po kojem je mnogopartijski sistem sam po sebi napredniji od jednopartijskog sistema. Partijske sisteme treba vrednovati prema njihovoj stvarnoj političkoj i društvenoj ulozi, a ne samo po broju stranaka.

⁹⁰ Vidi V glavu *Pravaca razvoja*... (odlomak u ovom izboru iz te glave).

⁹¹ Vidi ovaj izbor, str. 506.

⁹² Ibidem, str. 505.

⁹³ Ibidem, str. 505 (potcrtao A. B.).

⁹⁴ Usp. ibidem, str. 507.

pa zajedno s time, dakako, i o nekim pitanjima ostvarivanja demokracije pluralizma samoupravnih interesa u njoj. I u raspravljanju o čovjekovim slobodama i pravima i o samoupravnom pluralizmu Kardelj je imao na taj način pred očima, kao i inače, prvenstveno dvije zadaće: stalnu odgovornost za uspostavljanje takvih odnosa društvenih snaga »koji će našem društvu osigurati njegov socijalistički i samoupravni karakter« i stalno nastojanje da naš politički sistem bude sposoban »da omogući izražavanje svih društvenih snaga koje priznaju socijalistički karakter našeg društva i samoupravni položaj radnika i radnog čovjeka u njemu«. ⁹⁵

Međutim, ta dva glavna cilja u borbi za daljnji razvoj samoupravne demokracije, kako ih naziva Kardelj, ⁹⁶ po njegovu mišljenju ne mogu se postići putem spontanog djelovanja neposrednih samoupravnih subjekata, već je pri tome presudna uloga organiziranih snaga socijalističke svijesti i stvaralaštva. Bitni sastavni dio u Kardeljevoj koncepciji političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i pluralizma samoupravnih interesa jesu — u svim njegovim djelima u kojima cjelovitije obrađuje pitanja političkog sistema, pa i u *Pravcima razvoja* — *subjektivne snage socijalizma*. Tko u obradi njegove koncepcije samoupravnog pluralizma zanemari taj element, oduzima njegovim pogledima »revolucionarnu dušu« i reducira ih na običnu liberalističku retoriku ili pak na anarhizam. Uloga subjektivnih snaga je tako značajan vid demokracije pluralizma samoupravnih interesa, toj ulozi Kardelj posvećuje toliku pozornost i pripisuje joj toliko značenje da je prirodno da taj aspekt, koji je inače prožet i povezan s ostalima, posebno naglasimo kao *četvrtu* glavnu značajku *Pravaca razvoja*. ⁹⁷ Nije riječ samo o tome da Kardelj vodećoj ulozi subjektivnih snaga posvećuje posebno poglavlje. Ova je tema prisutna i u svim drugim odjeljcima knjige, a posebno u poglavlju o demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa i u vezi s delegatskim sistemom. Određivanje položaja, uloge i načina djelovanja subjektivnog faktora ubraja u jednu od temeljnih zadaća daljnjeg

⁹⁵ Ibidem, str. 485.

⁹⁶ Usp. ibidem, str. 485.

⁹⁷ E. Kardelj je u svim svojim radovima u kojima se bavi problematikom političkog sistema socijalističkog samoupravljanja posvećivao subjektivnim snagama, a naročito Savezu komunista, izvanrednu pažnju. Vidi Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, VII, Izdavački centar Komunist, Beograd 1979.

razvoja političkog sistema. ⁹⁸ Istina, u njegovim pogledima na subjektivne snage nije riječ o nekakvim načelnim promjenama s obzirom na njegove prijašnje nazore. Ali pokušava detaljnije odrediti bit i strukturu subjektivnih snaga, ⁹⁹ precizirati specifičnu ulogu pojedinih subjektivnih faktora i osvijetliti njihovu ulogu sa stajališta dugoročnog razvoja političkog sistema samoupravne demokracije. Iako je opasno izdvojiti bilo koji aspekt subjektivnih snaga i posebno ga obrađivati, Kardelj ih shvaća kao »svu socijalističku demokratsku kreativnu snagu društva«. ¹⁰⁰ — nema ipak sumnje da posvećuje, kao i uvijek, posebnu pažnju Savezu komunista odnosno njegovoj vodećoj ulozi. Ne dopušta nikakvu sumnju u to da Savez komunista kao idejna i politička avangarda radničke klase ima posebne zadaće i posebnu odgovornost u pogledu vlasti radničke klase i svih radnih ljudi te u pogledu daljnjeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja uopće. Međutim, takvu ulogu Savez komunista izvršava i mora izvršavati ne kao nekakva monopolistička snaga, koja hijerarhijsko-transmisijski nameće svoju volju samoupravnim i drugim organima odlučivanja, već kao specifični oblik idejne i političke interesne organiziranosti radničke klase i radnih ljudi, koja je »sastavni dio demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, a ne neka politička snaga iznad ili izvan tih interesa«. ¹⁰¹ U tom je djelu Kardelju pogotovu stalo do tega da upozori na temeljne značajke takve vodeće uloge Saveza komunista koja bi bila prilagođena delegatskom sistemu i samoupravnom pluralizmu uopće.

Svjesni toga da tu ne možemo govoriti o drugim subjektivnim faktorima koje obrađuje E. Kardelj u *Pravcima razvoja*, upozorit ćemo barem na dva elementa kojima on daje u strukturi subjektivnih snaga i u daljnjem razvoju neposredne samoupravne demokracije izuzetnu pažnju. Mislimo na Socijalistički savez radnog naroda i na ulogu znanosti. Autor u *Pravcima razvoja* s izvanrednom oštrinom obrađuje otvorena pitanja uloge Socijalističkog saveza kao »velike organizacije masa i najširih socijalističkih društvenih snaga« »kao najširi oblik samoupravljanja radnih ljudi i građana, koji u uslovima socijalističkog samoupravljanja i samoupravne demokratije ostvaruju svoje društvene interese«, »kao demokratsku stvaralačku

⁹⁸ Vidi E. Kardelj, *Pravci razvoja...*, *Izbor iz dela*, III, str. 320.

⁹⁹ Vidi ovaj izbor, str. 519.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem, str. 522.

snagu delegatskog sistema«, kao frontovsku društveno-političku organizaciju koja udružuje »sva socijalistički i demokratski usmerena mišljenja i htenja u našem društvu«. ¹⁰²

Polazeći od takvog shvaćanja temeljne prirode ove organizacije, Kardelj s jedne strane odbacuje još uvijek prisutne pojave njenog potcjenjivanja i među komunistima odnosno u forumima Saveza komunista; a s druge pak strane jasno određuje osnovne funkcije Socijalističkog saveza i neke temeljne oblike i metode njegovog djelovanja u kojima i s kojima ova najšira društveno-politička organizacija omogućuje da radni ljudi i građani u demokratskoj borbi mišljenja određuju svoje zajedničke interese i isto tako izražavaju elemente legitimnog političkog pluralizma; on treba da djeluje kao snaga koja na demokratski način povezuje organizirane faktore socijalističke svijesti s aktivnošću samoupravljača; i kao »zborni mjesto« na kojem svi individualni i kolektivni faktori socijalističkog društva usklađuju svoj rad i tako se osposobljavaju za djelotvornu i povezanu akciju kako u Socijalističkom savezu tako i u društvu. ¹⁰³

Konačno, ali ne na posljednjem mjestu, valja posebno naglasiti da u *Pravcima razvoja*, kao što je rečeno, Kardelj posvećuje veliku pozornost znanosti i stručnim službama, kao faktoru kvalificiranog društvenog i političkog odlučivanja, kao faktoru dugoročnog razvoja samoupravne demokracije. Kao i dosada, i u ovom djelu kritizira pragmatizam i empirizam, utvrđujući, uz ostalo, da se u radu društveno-političkih organizacija, pa i u Savezu komunista, »već duže vremena javlja opasno slabljenje marksističke teoretske i stručne baze praktičnog rada«. ¹⁰⁴ Ali znanosti i stručnim službama Kardelj ne dodjeljuje samo nekakvu opće značajnu ulogu u političkom sistemu, već također ističe potrebu da jačaju i praktične i kontinuirane veze između znanosti i svakodnevnog rada svih

¹⁰² *Pravci razvoja... Izbor iz dela*, III, str. 477, 478, 480.

¹⁰³ *Ibidem*, str. 481—483.

¹⁰⁴ Usp. Edvard Kardelj, *Smeri razvoja...*, Komunist, Ljubljana 1978, str. 173. Problemi razvika marksističke nauke, uloga nauke u socijalističkom razviku, uloga društvene kritike u društvu prijelaznog perioda, opasnosti empirizma i pragmatizma itd. — stalna su Kardeljeva preokupacija. Vidjeti o tome u ovom izboru njegov govor na Trećem kongresu SK Srbije: *Neke problemi kulturno-prosvjetne politike*. Vidi Edvard Kardelj, *Beleške o našim društvenim kritici*, DZS, Ljubljana 1966. Izbor njegovih značajnih radova iz ove oblasti naći će čitalac u knjizi Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, V, Beograd, Izdavački centar Komunist, 1979.

elemenata političkog sistema, od radničkih savjeta, delegatskih skupština i delegatskog sistema uopće, izvršnih organa i uprave do Saveza komunista, Socijalističkog saveza i svih drugih socijalističkih snaga našeg društva. ¹⁰⁵ U tom pogledu ne naglašava samo to da znanost mora sudjelovati u radu samoupravnih i drugih institucija, i to ne samo nekako izvana, svojim rezultatima i prijedlozima, već i preuzimanjem neposredne odgovornosti za prihvaćene odluke. Isto tako kritički utvrđuje da stručne službe ne koristimo dovoljno i da i one moraju postati osposobljenije i tako organizirane da mogu obavljati svoju specifičnu ulogu u društvu, to jest da budu »barem najvažnije između tih službi dovoljno samostalne kako bi mogle demokratski saradivati na podlozi svoje naučne i stručne odgovornosti, a ne pod pritiskom parcijalnih interesa i pod volontarističkim pritiscima«. ¹⁰⁶

Tako i znanost i na njoj utemeljeno stručno znanje, kao samostalni i odgovorni sastavni dio subjektivnih snaga socijalističkog društva, postaje, zajedno sa svim drugim subjektivnim faktorima, unutrašnja snaga samoupravljanja i narodnih masa, faktor i sastavni dio demokracije u socijalizmu.

Kada raspravljamo o Kardeljevima pogledima na demokraciju i socijalizam, nikako ne možemo, kao što smo već bili naglasili, mimoći njegove misli o međunarodnim aspektima tih problema. Kardelj je napisao niz temeljnih djela, izrekao niz misli u kojima izravno obrađuje pitanja razvoja suvremenog socijalizma, suvremene međunarodne odnose, probleme rata i mira, politiku nesvrstanosti, popuštanje napetosti itd. Kardeljev doprinos, dakle, nije značajan samo sa stajališta konstituiranja i razvojnih perspektiva političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, već je bitan i sa stajališta proučavanja i otvaranja novih perspektiva suvremenog socijalizma i suvremenih međunarodnih odnosa uopće. Namjena našeg napisa nije u tome da se detaljnije bavi tim pitanjem. Pa ipak moramo naglasiti barem neke aspekte Kardeljeve vizije među-

¹⁰⁵ E. Kardelj ističe da to svakako ne znači da bi svatko trebalo da bude komunist i svaki sindikalni funkcionar znanstvenik. Ali se svakako mora oslanjati na marksističku teorijsku misao i na sve znanstvene spoznaje koje su nužne za kvalificirano odlučivanje o stvarima samoupravnog i društvenog upravljanja (*ibidem*). U *društvenim savjetima* Kardelj vidi novu instituciju povezivanja teorije i prakse, iskustva i stručnog znanja.

¹⁰⁶ *Smeri razvoja...*, str. 173.

narodnih odnosa,¹⁰⁷ kako zbog toga što su neki njegovi tekstovi odnosno odlomci tih tekstova uključeni u izbor njegovih djela koja ima čitatelj pred sobom, tako još više zato što se, posredno i neposredno, odnose na njegovo shvaćanje demokracije i socijalizma, odnosno, njegov su sastavni dio.

Kardelj je stekao veoma bogata neposredna međunarodna politička iskustva — naime, još za vrijeme rata obavljao je značajne vanjskopolitičke misije, a poslije rata potvrdio je svoje državničke sposobnosti kao vođa jugoslavenske delegacije na pariškim mirovnim pregovorima, kao vođa jugoslavenske diplomacije u najtežim godinama hladnog rata i pritiska na Jugoslaviju, a kasnije je sudjelovao u većem broju sastanaka na vrhu nesvrstanih i drugih međunarodnih susreta, te isto tako, sve do kraja života, aktivno sudjelovao u vanjskoj politici nove Jugoslavije i bio u kontaktu sa svjetskom politikom. I na području međunarodnih odnosa pokazao je sposobnost da ne podliježe trenutanim pragmatističkim interesima i da skladno povezuje politički realizam i dugoročno vizionarstvo. O tome svjedoče sva njegova značajnija djela, a pogotovu ona u kojima je pokušao dati sintetični prikaz odnosa snaga u suvremenom svijetu i ocrtati dugoročne trendove u razvoju međunarodnih odnosa. U tu vrst djela ubrajaju se osobito *Socijalizam i rat*,¹⁰⁸ *Historijski korijeni nesvrstavanja*,¹⁰⁹ *Samoupravljanje i nesvrstanost*,¹¹⁰ kao i niz drugih napisa odnosno njegovih izlaganja u kojima je ili samostalno analizirao problematiku suvremenog svijeta ili pak o tim pitanjima govorio u kontekstu drugih problema.

Navedimo, dakle, u sumarnom obliku neka Kardeljeva temeljna stajališta koja nam se s gledišta naše teme (Kardeljeve koncepcije socijalističke demokracije) čine posebno značajnim.

Ponajprije možemo ustanoviti da je Kardelj čvrsto povezivao prirodu vanjske politike neke zemlje s njenom unutraš-

njom politikom.¹¹¹ Imperijalistička, hegemonistička vanjska politika neke zemlje upozorava u ovakvom ili onakvom obliku na to da demokratski odnosi u toj zemlji nisu razvijeni. Ukoliko je demokratizam u političkom sistemu neke zemlje autentičniji, utoliko se on više izražava i u težnjama za ravnopravnošću u odnosima među narodima i državama. Naravno, pri tome nije riječ o jednostavnoj i mehaničkoj povezanosti unutrašnje i vanjske politike, naime, na međunarodne odnose djeluje i cijeli niz drugih faktora koji omogućuju da određena načela i ponašanje u vanjskoj politici kao i međunarodna okolina uopće značajnije povratno utječu na razvoj unutrašnjih odnosa u nekoj zemlji.

Kardelj ističe da je jedna od zakonitosti suvremenog svijeta u tome da je socijalizam postao svjetski proces i da se može organski razvijati samo ako izražava specifične probleme i potrebe radničke klase i naroda pojedine zemlje. U različitim putovima u socijalizam vidio je zakonitost suvremene epohe, a u demokratskim odnosima između socijalističkih zemalja i socijalističkih pokreta bitni uvjet za nesmetani razvoj socijalizma.¹¹² Na takvoj se polaznoj točki temeljilo njegovo suprotstavljanje kako imperijalističkim nastojanjima da se zakoči napredovanje socijalizma tako i svakom drugom hegemonističkom uplitanju i nametanju dogmi i šablona u međusobnim odnosima između protagonista suvremenog socijalizma.

Analizirajući prirodu suvremenih međunarodnih procesa, ulogu i međusobne odnose naroda i drugih subjekata u njima, Kardelj je naglašavao izvanredno načelno značenje principa suverenosti¹¹³ pojedinih država, te istovremeno ukazivao na povijesnu nužnost da se narodi u suvremenom svijetu sve više međusobno povezuju na pretpostavkama suverene jednakosti. Integracija suvremenog svijeta kao jedna od bitnih zakonitosti sadašnje epohe mora se, dakle, temeljiti na emancipaciji naroda, u njoj oni moraju surađivati kao slobodni subjekti i kao ravnopravni partneri, a ne kao zavisni i potčinjeni podanici. Kardelj je, u vezi s tim, naročito naglašavao značenje što ga u međunarodnim odnosima moraju imati maleni narodi, koji su, s obzirom na suvremenu koncentraciju ekonomske, politič-

¹⁰⁷ Reprezentativan izbor iz njegovih radova o međunarodnim odnosima, sada u: Edvard Kardelj, *Izbor iz djela*, VI, Izdavački centar Komunist, Beograd 1979. O Kardeljevoj koncepciji međunarodnih odnosa vidi: Vlado Benko *Kardeljeva humanistična vizija sveta*, «Teorija in praksa», 7—9/1979; Anton Vratuša, *Misel Edvarda Kardelja*, «Teorija in praksa», 7—9/1979.

¹⁰⁸ Edvard Kardelj, *Socijalizam in vojna*, CZ, Ljubljana 1960 (vidi odlomke u ovom izboru).

¹⁰⁹ Edvard Kardelj, *Zgodovinske korenine nesvrstivosti*, Komunist, Ljubljana 1975 (vidi tekst u ovom izboru).

¹¹⁰ Edvard Kardelj, *Samoupravljanje i nesvrstanost*, vidi ovaj izbor.

¹¹¹ Vidi E. Kardelj, *Problemi naše socialistične graditve*, II, DZS, Ljubljana 1955, str. 135; i u drugim radovima.

¹¹² Edvard Kardelj, *Izbor iz djela*, VI, op. cit., str. 21; str. 45; 93 i passim.

¹¹³ Ibidem, npr. str. 21.

ke i kulturne moći u nekim svjetskim središtima, još ugroženiji u svojoj samostalnosti i nezavisnosti.¹¹⁴

Za njegove poglede na demokratizaciju međunarodnih odnosa naročito je značajno da je već prilično rano počeo pridavati važnost komponenti razvoja ekonomski manje razvijenih naroda, drugim riječima odnosima između zemalja u razvoju i ekonomski razvijenog svijeta.¹¹⁵ Samo povećavanjem ekonomske ravnopravnosti i razvojem novih ekonomskih odnosa u svijetu, koji bi jamčili, u interesu svih, brži razvoj manje razvijenih zemalja — moći će napredovati ujedinjavanje svijeta i moći će svijet isto tako izbjeći teža zaoštavanja koja bi ga mogla gurnuti u katastrofu.

Politika nesvrstanosti,¹¹⁶ koju je Kardelj kao jedan od najužih Titovih suradnika značajno praktički suoblikovao i teoretski utemeljivao, bila je za Kardelja zbog toga ne samo instrument protiv blokovske podjele svijeta već i nastavljanje i sastavni dio »svjetske antiimperijalističke revolucije naroda«, »historijski instrument neminovne potrebe za izmjenom sistema međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, to jest za njihovom demokratizacijom i humanizacijom te prilagođavanjem potrebama suvremene ekonomske i druge integracije čovječanstva.«¹¹⁷ Politika nesvrstanosti na taj način izražava interese zemalja u razvoju, koje su njen najbrojniji nosilac i najjači oslonac, a istovremeno izražava i težnje naroda cijelog svijeta, kako onih u blokovima tako i onih izvan njih, naime, ona se bori »za nezavisnost i ravnopravnost naroda u međunarodnim odnosima, za njihovu sigurnost i mir, za miroljubivu koegzistenciju među narodima i njihovu aktivnu međusobnu suradnju na osnovama ravnopravnosti i ravnopravnog uvažavanja njihovih interesa.«¹¹⁸ Za Kardelja su, dakle, mir, aktivna miroljubiva koegzistencija i društveni napredak tako čvrsto povezani da se suprotstavljao ne samo ratovima koje su izazivali i zagovarali tradicionalni nosioci imperijalizma, već i »svakoj dominaciji i agresiji s bilo koje strane dolaze i bez

¹¹⁴ Ibidem, str. 15, str. 18 itd.

¹¹⁵ Ibidem, str. 18, str. 27 i passim.

¹¹⁶ Osim rada *Historijski korijeni nesvrstavanja* vidi njegove radove *Nacionalno pitanje i politika nesvrstavanja* (1968), *Socijalizam i politika nesvrstavanja* (1974, izlaganje na X kongresu SKJ), *O detantu, nesvrstavanju i budućnosti Evrope* (1976), u: E. Kardelj, *Izbor iz dela*, VI, op. cit.

¹¹⁷ Vidi ovaj izbor, str. 406, 411.

¹¹⁸ Ibidem, str. 405.

obzira na političke i ideološke parole iza kojih se kriju.«¹¹⁹ Politika popuštanja napetosti između velikih sila, koju je Kardelj svestrano podupirao, zalažući se za njenu univerzalizaciju, po njegovu mišljenju ne samo da ne slabi pokret nesvrstanosti već mu kao zakonitom procesu suvremenih međunarodnih odnosa otvara nove mogućnosti za djelovanje u korist mira, ubrzanog ekonomskog razvoja i društvenog napretka.

Na takvim i sličnim polaznim točkama Kardelj je više desetljeća suoblikovao načela i praksu vanjske politike nove Jugoslavije. Borba za nezavisnost Jugoslavije, za pravo na njezin samoupravni demokratski put u socijalizam, borba za demokratizaciju međunarodnih odnosa i za društveni napredak te za solidarnost s progresivnim pokretima — to su bili bitni, međusobno čvrsto uvjetovani i prožeti elementi te politike. Samoupravljanje i nesvrstanost bili su za Kardelja bit identiteta Jugoslavije kao samostalnog faktora i subjekta suvremenog socijalizma i suvremenih međunarodnih odnosa. To veoma jasno proizlazi iz slijedećih njegovih riječi: »Socijalistička Jugoslavija, dakle, ne bi mogla održati svoj pravac razvoja socijalizma putem samoupravljanja da se istovremeno nije borila za promjenu odnosa u svijetu, protiv blokovskog dijeljenja svijeta, za demokratizaciju odnosa među narodima i za miroljubivu koegzistenciju među njima, bez obzira na razlike u društvenom i političkom sistemu.« Međutim, s druge strane Kardelj naglašava: »U stvari, naša borba za pravo da slobodno i samostalno biramo put socijalističkog razvitka našeg društva, to jest put samoupravnog socijalizma, neminovno je postala i izvor naše borbe za politiku nesvrstavanja u svijetu... Zato, zaista bez pretjerivanja, mogu reći da su za socijalističku Jugoslaviju bitka za dalji napredak socijalističkog samoupravljanja i bitka za ostvarivanje politike nesvrstavanja u međunarodnim odnosima jedna nerazdvojna cjelina.«¹²⁰

III

Pošto smo — naravno, samo u otkrivenom opsegu — prikazali u kakvim su se oblicima manifestirali Kardeljevi pogledi na socijalističku demokraciju u »vertikalnoj« vremenskoj di-

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Edvard Kardelj, *Samoupravljanje i nesvrstanost*, ovaj izbor, str. 453—454.

menziji, sada nas očekuje druga, komplementarna zadaća: na podlozi ove analize Kardeljevih djela i oslanjajući se na ostali njegov teoretsko-politički stvaralački rad, opisati neke bitne dimenzije njegove koncepcije demokracije u socijalizmu i s »horizontalnog aspekta«. Nije potrebno posebno naglašavati da ni s toga aspekta nećemo moći na tako ograničenom prostoru dovoljno iscrpno i sa svih strana obraditi Kardeljeve poglede. Upozoravajući na tu ograničenost, predlažemo da se Kardeljevoj koncepciji demokracije u socijalizmu pokušamo približiti prvenstveno s obzirom na ove njene aspekte.

1. Kardeljev koncept socijalističke demokracije temelji se na samoupravljanju i prožet je njime. Ako nešto karakterizira taj koncept, ako nešto omogućuje da dokučimo njegove relacije prema drugim značajnim teorijama o demokraciji i posebno o demokraciji u socijalizmu — onda je to baš njegova polazna postavka da je samoupravljanje jedna od temeljnih zakonitosti socijalizma i da je upravo samoupravnost jedna od osnovnih karakteristika socijalističkog demokratizma. Mogli bismo reći da bi za njega snaga narodnih masa bila samo puka parola ako se ne bi zasnivala na samoupravljanju koje mora sezati ne samo u političku sferu već mora prvenstveno prožimati proizvodne i društveno-ekonomske odnose i iz njih djelovati na glavne poluge političkog sistema. Temelj socijalističke demokracije jest demokratsko odlučivanje u proizvodnim ćelijama društva i ovladavanje društvenim i političkim odnosima, a pogotovu viškom rada u tim ćelijama i iz njih.

Takvu samoupravnu polaznu točku svoje koncepcije demokracije i socijalizma Kardelj je sam veoma dobro označio kada je rekao da socijalistička praksa mora odgovoriti na ova »kardinalna pitanja«: »kako upravljati sredstvima za proizvodnju koja su političkim aktom, to jest revolucijom ili evolutivnim putem, nacionalizirana odnosno koja su postala društvena imovina; kakvi ekonomski odnosi treba da se razviju na toj osnovi, kakav treba da bude sistem raspodjele; što treba da bude u uvjetima podruštvljenih sredstava za proizvodnju pokretačka snaga svjesne aktivnosti ljudi na razvijanju proizvodnih snaga; i, dosljedno tome, kakav treba da bude politički sistem prelaznog razdoblja iz kapitalizma u socijalizam da bi osigurao što povoljnije uvjete za razvijanje te aktivnosti.«¹²¹

¹²¹ Edvard Kardelj, *Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi*, ovaj izbor, str. 132. O samoupravnim polaznim točkama Kardeljevog shvaćanja demokracije govore, tako reći, svi Kardeljevi radovi koji se

To su bili problemi na koje je Kardelj odgovarao kada je tražio takva načelna i institucionalna rješenja za demokraciju u socijalizmu koja bi jamčila da nitko ne bi bio objekt iskorištavanja i da bi proizvođači mogli odlučivati o višku rada u svojoj proizvodnoj ćeliji i društvu i u svim značajnim društvenim i političkim pitanjima. Kardeljeva se koncepcija demokracije, prema tome, temelji na »radničkoj demokraciji«, demokraciji udruženog rada (uključivši i odlučivanje o proširenoj reprodukciji), a osim toga seže i na područje »društvenih djelatnosti« (školstvo, znanost, kultura, zdravstvo itd.), da bi se — uz pretpostavku o aktivnom djelovanju subjektivnog faktora na svim područjima i svim razinama, a pogotovu preko delegatskog sistema — proširila na institucije globalnog političkog sistema. Ako bismo upotrebljavali uobičajene termine, mogli bismo također reći da je za njega socijalistička demokracija »ekonomska demokracija«, »socijalna demokracija« i »politička demokracija« istovremeno. Os te demokracije valja tražiti baš na relaciji proizvodni odnosi — društveno i političko upravljanje — politički sistem socijalizma. Razvijanje specifičnih društveno-ekonomskih odnosa, na podlozi produbljivanja društvenog karaktera vlasništva, te mijenjanje političkog sistema i svih oblika upravljanja u skladu s tim preobrazbama, tako da se stalno proširuje i produbljuje socijalistički demokratizam — to je temeljna polazna točka i cilj odakle se Kardelj prihvaća obrade *samoupravne* socijalističke demokracije kao procesa stalnog jačanja političke, ekonomske i kulturne snage masa.

2. S time je, dakle, potpuno u skladu ako Kardelj sebi i posebno postavlja jasno pitanje: što treba da bude u društvu prijelaznog razdoblja temeljni motiv koji će poticati volju i razum ljudi, kako bi razvijali proizvodne snage i uopće aktivno surađivali u upravljanju društvenim poslovima. Za njega je načelan odgovor jasan: osebna inicijativa, inicijativa svake individualne volje i inicijativa radnih i drugih socijalnih asocijacija i kolektiva. Socijalistička se demokracija, dakle, ne može temeljiti prije svega na izvanjskoj kontroli te volje, na heteronomnim direktivama, već na slobodnoj društvenoj aktiv-

bave pitanjima političkog sistema samoupravnog društva. Zbog toga upućujemo i na druge radove, a posebno na sintetički rad Edvarda Kardelja *Sistem socijalističnoga samoupravljanja u Jugoslaviji*, u: Edvard Kardelj, *Samoupravljanje*, DZS, Ljubljana 1979, str. 413—454 (prvi put objavljeno 1977).

nosti narodnih masa, na njihovoj *inicijativnosti*, ne kao pasivne »mase«, već kao svjesne zajednice ljudi, dakle i na inicijativnosti svakog člana te zajednice, svakog radnika, radnog čovjeka i građanina. Cjelokupno ljudsko iskustvo, sva autentična marksistička teorija, sva pozitivna i negativna iskustva socijalističke prakse, sve to govori mu da takva temeljna pokretačka snaga socijalizma ne može biti birokratski državni aparat, ni tehnokratski upravljački vrhovi, ni bilo kakva druga elita. »U uslovima podruštvljenih sredstava za proizvodnju takva snaga pogotovo može biti samo svjesna radna volja pojedinog čovjeka koja niče iz njegovog ličnog, ekonomskog i moralnog interesa... Tu individualnu volju socijalističko društvo treba, prvo, da oslobodi, drugo, da obezbedi njeno stalno društveno i stručno obrazovanje i, treće, da je zasniva na individualnom i kolektivnom, ekonomskom i moralnom interesu i da podstiče njegovo ostvarenje. Usmjeravajuća i kontrolna funkcija viših društvenih organa, prema tome, može da bude pozitivna i stvaralačka samo ako je u skladu s tom elementarnom tendencijom, bolje rečeno, ako je pre svega usmerena na obezbeđenje uslova da takva tendencija može da dođe u najvećoj mogućoj mjeri do izražaja.«¹²²

Kardeljeva koncepcija socijalističke demokracije proizlazi, dakle — što je karakteristično za svaku značajniju zamisao o demokraciji — iz određene antropološke osnove, iz pogleda na čovjeka kao na konkretno društveno biće u čijoj je naravi aktivan odnos prema svijetu i posebno prema društvu, koji, dakle, oslanjajući se na znanost i progresivnu društvenu viziju, povezujući se s drugim ljudima, djeluje ne samo na mijenjanje prirode već i na mijenjanje društvenih odnosa. U sukobu s hijerarhijskom ideologijom staljinizma, koja je glavnog nosioca socijalističkog kretanja tražila u državnom konceptu, Kardelj je razvijao, mogli bismo reći, humanistički koncept demokracije. Taj koncept, koji se temelji na čovjeku kao nosiocu kompleksa konkretnih radnih i drugih životnih interesa, na njihovu usklađivanju i povezivanju u zajedničke i opće interese, neizbježno je stalno dolazio, kao što smo vidjeli, i u suprotnost s teorijom građanskog »demokratskog elitizma« koji proizlazi iz pesimističkog shvaćanja čovjeka i s tom koncepcijom demokra-

¹²² *Izbor iz dela*, III, str. 115—116. Ne treba posebno naglašavati da je pitanje interesa i samoupravne i uopćedruštvene aktivnosti centralna tema već više puta spomenutog Kardeljevog rada *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*.

cije zapravo brani dualizam onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada, pasivne mase i aktivne elite.

Koncept socijalističke demokracije kao snage narodnih masa može, dakle, rasti i raste samo iz dijalektičke antropologije; u kojoj se izražava stalna stvaralačka inicijativa masa, koju takva antropologija sa svoje strane jača i otvara joj dugoročnu perspektivu razvoja.

3. Ne bismo bili na pravom putu ako bismo takvu Kardeljevu humanističku koncepciju demokracije i njenu specifičnu antropološku podlogu shvaćali u smislu nekakvog apstraktnog humanizma. Kao revolucionaru i državniku Kardelju je bilo i moralo biti tuđe svako uopćeno veličanje čovjeka, koje je odbacivalo strukturu društva, odnose društvenih snaga i druge faktore koji određuju realne okvire za ostvarivanje demokracije u socijalizmu. Humanistička priroda samoupravne demokracije, kakvu je utemeljivao Kardelj, temelji se od početka do kraja na jasnoj klasnoj poziciji: njeno je središte vodeća uloga radničke klase povezane sa svim radnim ljudima.¹²³ Toj vodećoj ulozi dao je značenje koje je izgubila u dogmatskoj reviziji, ali i u drugim koncepcijama, ukoliko su tu vodeću ulogu još priznavale, odnosno je priznavaju. Takva koncepcija vodeće uloge prvenstveno isključuje supstituiranje radničke klase od strane avangarde ili bilo kakvog drugog oblika posredničkog otuđivanja radničke klase. Odbacuje, dakle, poimanje radničke klase kao nekakvog apstraktnog političkog subjekta koji upravlja na taj način da drugi upravljaju u »njegovo ime« ili umjesto njega, što nužno vodi k personalnoj uniji između partijskog i izvršnog aparata državne vlasti i k birokratizaciji društva. Vodeća uloga radničke klase isto tako nije, za Kardelja, ni kategorija koja bi se mogla ostvariti samo u sferi klasične političke vlasti. Kao samoupravna demokracija, zasnovana na neposrednoj ulozi klase kao klase, ta koncepcija pretpostavlja najprije odlučujuću ulogu radničke klase u sferi proizvodnje (i udruženog rada uopće): »Međutim, ne radi se samo o rukovodećoj ulozi radničke klase putem političke vlasti. Ona treba da dođe do izražaja kao rukovodeći društveni faktor i neposredno — kao proizvođač, kao najjača ekonomska snaga, koja će biti sposobna da svjesno povuče za sobom zaostale

¹²³ Edvard Kardelj, *Socijalizam i demokracija*, u ovom izboru str. 89—106. Vidi i *Beleške o našim društvenim kritikama*, op. cit., str. 68. *Smeri razvoja političkega sistema socijalističnega samoupravljanja*, Komunist, Ljubljana 1978, str. 78—79 i passim.

društveno-ekonomske snage, da utječe na njih, da im pomaže, da dominira njima svojom ekonomskom ulogom. A u tom pravcu je moguće aktivirati radničke mase jedino time ako se tvornica i društvena proizvodnja istrgnu ne samo iz ruku privatnog kapitalista nego i iz ruku birokracije, i ako se upravljanje tom proizvodnjom — u ovom ili onom obliku — preda u ruke samih proizvođača. Ukoliko će radnička klasa tu biti jaka i — prije svega — koliko će tu biti svjesna i inicijativna kao masa, utoliko će jača biti i kao politički faktor i utoliko će manja biti opasnost od birokratizma. Tek time vodeća socijalistička snaga — radnička klasa — zaista postaje slobodna u svom kretanju, tek time ona dolazi u položaj da se može boriti za socijalizam svom svojom ekonomskom, društvenom i političkom snagom.¹²⁴

Vodeća uloga radničke klase pretpostavlja, dakle, i takvu vodeću ulogu revolucionarne avangarde u masama koja će biti usmjerena na to da radnička klasa postane *svjesna masa* koja će potčiniti državni sistem i spriječiti ga da ne zagospodari kao birokratska snaga nad društvom. Takva koncepcija vodeće uloge radničke klase u sistemu samoupravne socijalističke demokracije po Kardelju je i bit diktature proletarijata, koju je zadržao kao termin i karakteristiku socijalističke demokracije u cijelom svojem teoretskom razmatranju. Taj je termin sačuvao — možda je potrebno na to posebno upozoriti — čak i onda kada su ga se odrekli u sovjetskoj teoriji u ime »općenarodne« države, a u evrokomunističkoj teoriji u ime »miješane« demokracije. Takav je kontinuitet toga termina Kardelj mogao zadržati jer je pod diktaturom proletarijata upravo shvaćao neospornu vodeću ulogu radničke klase povezane sa svim radnim ljudima, na svim bitnim područjima društvenog života, a prvenstveno u proizvodnim odnosima.¹²⁵ Ma koliko je, dakle, vodeća uloga radničke klase, a time i diktature proletarijata, uperena protiv protusocijalističkih i protusamoupravnih snaga, njena je središnja značajka prije svega jačanje neposredne socijalističke demokracije, baš podizanje radničke klase i svih radnih ljudi u položaj svjesne mase.

Vodeća uloga radničke klase, diktatura proletarijata i demokratizacija društva za Kardelja stoga istovremeno postoje u

¹²⁴ Edvard Kardelj, *Socijalizam i demokracija*, u ovom izboru str. 85.

¹²⁵ Usp. Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i Socijalizam i demokracija*, kao i druge Kardeljeve radove.

sistemu samoupravne demokracije, naime, diktatura proletarijata »štiti proces demokratizacije društva« i »široko otvara putove demokratizacije na tlu socijalističkog samoupravljanja.«¹²⁶ A da bi se vodeća uloga radničke klase doista ostvarila kao neposredna vodeća snaga društva i da bi se ostvario takav koncept diktature proletarijata, mora socijalistička demokracija otkriti takve demokratske oblike koji će to omogućiti.

4. Samo onda, dakle, ako uzmemo u obzir takvu polaznu točku pri postavljanju problema socijalističke demokracije, postaje nam razumljivo zašto Kardelj toliko inzistira na tome da socijalistička demokracija mora za sebe oblikovati specifični organizacijski mehanizam, da radnička klasa i radni ljudi moraju imati na raspolaganju nova sredstva i *novi oblici*, da bi se ostvario pravi sadržaj socijalističke demokracije, to jest neposredna moć radničke klase, moć narodnih masa. Socijalistička demokracija mora imati stvaralački odnos — često je Kardelj naglašavao — prema svim velikim tekovinama humanizma i građanske revolucije, a poneki od tih naprednih oblika u početku nužno i preuzima. Pa ipak ti oblici, ma koliko još mogu danas imati relativno naprednu ulogu u nizu zemalja s jakom parlamentarnom tradicijom, svojim su posredničko-predstavničkim mehanizmom prilagođeni prvenstveno očuvanju privatnovlasničkog monopola, a ne neposrednoj moći masa. Zato Kardelj smatra da će se prilikom bilo kakvih radikalnijih socijalnih promjena ti mehanizmi morati početi sami preobrazavati, opirući se na različite oblike samoupravljanja. Zbog toga su takvi oblici još manje prikladni kao perspektiva razvoja socijalističke demokracije u zemlji koja je, kao naša, izvele radikalnu socijalističku revoluciju, u kojoj je neposredna inicijativa i uloga širokih masa igrala veliku ulogu. Zato je Kardelj, oštro kritizirajući staljinističko posuđivanje vanjskih oblika građanske demokracije,¹²⁷ kao malo tko u suvremenom socijalističkom pokretu naglašavao aktualnost i načelno značenje stvaranja novih demokratskih oblika u političkom sistemu prijelaznog razdoblja. »Ali isto tako mora biti jasno da socijalistička demokracija raste iz svoje vlastite društvene osnove, u kojoj je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i društveno raspolaganje viškom rada glavni element.

¹²⁶ Usp. Edvard Kardelj, *Pravci razvoja* . . . , ovaj izbor, str. 481.

¹²⁷ Ovo je jedna od Kardeljevih kritika Staljina, koju vrlo često i ustrajno naglašava. Vidi na primjer: *Beleške o našim društvenim kritikama*, op. cit., str. 91, kao i *Socijalizam i demokracija te Pravci razvoja* . . .

Demokratsko društveno upravljanje tim sredstvima i čuvanje slobode socijalističkog razvoja od eksploatatorskih elemenata, dok ovi postoje — to je osnova socijalističke demokracije.¹²⁸

Suprotno onima koji obično naglašavaju da je kod socijalističke demokracije prvenstveno riječ o sadržaju, a kod građanske o obliku, Kardelj čak naglašava da socijalistička demokracija ide dalje od buržoaske ne samo sadržajem već čak i oblikom. Kardelj se u traženju specifičnih oblika socijalističke demokracije oslanja kako na pozitivna iskustva naše revolucije i svjetskog socijalizma tako i na negativna iskustva koja su se pojavila prilikom mehaničkog presađivanja buržoaskih oblika na socijalistički društveno-ekonomski sadržaj u dosadašnjoj socijalističkoj praksi. Ta iskustva, kao i znanstvena otkrića marksista, daju socijalističkim snagama, smatra Kardelj, jasnu usmjerenost u traženju tih izvornih oblika. »Jedan od najvažnijih elemenata te usmjerenosti — ako govorimo o problemu političkog sistema — svakako je svjesna djelatnost socijalističkih snaga da prevladaju onu otuđenost čovjeka od uvjeta, sredstava i plodova rada te od društvenog upravljanja tim radom koju stvara reprezentativni sistem političke države.«¹²⁹ U kritici političke države, u prevladavanju otuđenosti rada od upravljanja društvom, jednom riječi u cijelom mehanizmu socijalističkog samoupravljanja, od radničkog savjeta, komune, do federacije, preko svih različitih oblika osobnog izjašnjavanja i do delegatskog sistema itd. — u svemu tome Kardelj vidi baš ono sredstvo i one oblike u kojima se može izražavati specifični sadržaj socijalističke demokracije kao neposredne demokracije, u kojima se može prevladavati državni sistem kao »politička država«, kao posebna institucija koja je odvojena od područja proizvodnih odnosa, od područja rada. U tom je smislu organizacijsko pitanje socijalističke demokracije za Kardelja izrazito političko pitanje, naime, pri tom pitanju nije riječ samo o nekakvim formama već i organskoj povezanosti sadržaja i oblika socijalističke demokracije koja se može izraziti kao neposredna demokracija samo u specifičnim institucijama koje to omogućuju i potiču.

¹²⁸ Edvard Kardelj, *Deset godina narodne revolucije* (Iz referata na III kongresu Osvobodilne fronte Slovenije, održanom 27. travnja 1951), str. 61. ovog izbora.

¹²⁹ Edvard Kardelj, *Beleške o našim društvenim kritikama*, op. cit., str. 91—92.

5. Jedno od središnjih pitanja — ako ne i središnje pitanje — povezanih sa sadržajem i oblikom socijalističke demokracije za Kardelja je problem države, njena uloga u prijelaznom razdoblju. Pitanje: jačanje države ili odumiranje države, koje se zaoštrilo u konfliktu sa Staljinom, za Kardelja je — i za našu revoluciju — presudno pitanje za daljnji razvoj političkog sistema socijalizma, a posebno socijalističke demokracije.¹³⁰ Riječ je, naime, o tome — kako je Kardelj nebrojeno puta naglašavao — hoće li se društvo prijelaznog razdoblja znati uspješno oduprijeti birokratizmu i etatizmu kao sistemu društveno-ekonomskih odnosa koji ograničavaju ili čak mogu preoteti vlast radničkoj klasi nad uvjetima i rezultatima rada, pa time i otuđiti od nje i političku vlast; riječ je o pitanju osnovnog nosioca socijalističkog razvoja (državni aparat ili radnička klasa odnosno široke narodne mase); riječ je o pitanju strukture socijalističke države; riječ je o pitanju poimanja proturječnosti socijalizma i njihovog (demokratskog) razrješavanja itd. O odgovoru na ta pitanja ovisi kako će se izgrađivati politički sistem socijalizma, a time, dakako, i to u kolikoj će se mjeri socijalistička demokracija razvijati kao neposredna snaga radničke klase i narodnih masa.

Tražeci nove oblike demokracije, koji bi bili prikladni za razvoj neposredne vladavine širokih masa, Kardelj je ponovo aktualizirao klasičnu Marxovu, Engelsovu i Lenjinovu tezu o »odumiranju države«. Odumiranje države, čemu se kao »uto-piji« uporno suprotstavlja i liberalna koncepcija države i demokracije,¹³¹ Kardelj ne shvaća kao nekakvo čisto fizičko raz-

¹³⁰ Iako Kardelj nije napisao veće sistematsko djelo o državi, odnosno o državi u socijalizmu, tim se pitanjem bavi konstantno u svojim političkim i teorijskim radovima. Citat će i u ovoj knjizi naći brojna mjesta, odnosno dijelove pojedinih tekstova, koji govore o državi u društvu prijelaznog perioda, o pitanju samoupravljanja i države, o kritici staljinističke koncepcije jačanja države itd. Ova je tema posebno značajna jer se nadovezuje na problematiku proturječnosti državnog i društvenog vlasništva, na problem etatizma, birokratizma itd. u društvima prijelaznog razdoblja. Vidi u ovom izboru naročito radove: *Deset godina narodne revolucije*; *Socijalizam i demokracija*; *Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi*; *Novi ustav socijalističke Jugoslavije*; *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*; *Proturječnosti društvenog vlasništva u suvremenoj socijalističkoj praksi*; *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* itd. Vidi i izbor Kardeljevih tekstova o državi u socijalizmu u: »*Teorija i praksa*«, br. 7—9/1979, str. 962—985.

¹³¹ Vidi Norberto Bobbio, *Esiste una dottrina marxista dello Stato?* u: *Il marxismo e lo Stato*, Il dibattito aperto nella sinistra italiana sulle tesi di Norberto Bobbio, Nuova serie del quaderni di Mondooperaio,

ranje starog državnog aparata; njime prvenstveno shvaća prevladavanje vanjskih mehanizama »političke države« koje država prijelaznog razdoblja nasljeđuje iz instrumentarija građanske državnosti i koji zapravo, budući da su po svojoj strukturi mehanizmi posredne demokracije, znače oblik kroz koji se ne može ostvarivati neposredna vladavina radničke klase i svih radnih ljudi. Kada Kardelj kritizira Staljinovu tezu o nužnom jačanju države u prijelaznom razdoblju, nije mu, dakle, stalo samo do uklanjanja ekscesâ »kulta ličnosti« već upravo do mijenjanja same strukture političke države u nepolitičku državu, to jest u državu čiji se mehanizam sve više prožima društvenim samoupravljanjem i koji time postaje, osim institucije vlasti, sve više i integrativni mehanizam samoupravljanja.¹³² Odumiranje države samo je drugi izraz za razvoj i jačanje samoupravnih odnosa i također za razvoj neposredne socijalističke demokracije koja baš putem delegatskog sistema postaje razvijenija demokracija samoupravnih interesa.

Na odnose između države i socijalističke demokracije Kardelj ne gleda anarhistički, naime, u socijalističkoj državi ne vidi samo prinudu i otuđenje već isto tako — ukoliko obavlja povijesno još uvijek nužne regulativne, zaštitne i druge funkcije — i instrument slobode i napretka.¹³³ Ali država u samoupravnoj demokraciji ima takvu funkciju samo ako svoju strukturu stalno prilagođuje promjenama socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, te ako je vodi svijest da je najviša zadaća socijalističke države »da, u krajnjoj liniji, prestane biti instrument upravljanja ljudima, te da postane zajednički organizacioni instrument autonomnih ljudi za upravljanje stvarima, u interesu života i rada i stvaranja svakog pojedinca, u interesu najbržeg materijalnog napretka za sve. Postigavši taj cilj — dodaje Kardelj — država će u stvari prestati biti država u dosadašnjem smislu te riječi.«¹³⁴

6. Kardeljevu koncepciju socijalističke demokracije upoznali bismo prilično nepotpuno ako je ne bismo tumačili i s aspekta njenog odnosa prema stranačkom fenomenu. To je kriterij koji se u suvremenoj teoriji demokracije stavlja obično toliko u prvi plan da se određeni tip partijskog sistema

1976, str. 16. Vidi i Giovanni Sartori, *Democratic Theory*, Frederick A. Praeger Publ., New York etc., 1965, str. 418.

¹³² Usp. Edvard Kardelj, *Novi ustav socijalističke Jugoslavije* u ovom izboru.

¹³³ Usp. ovaj izbor, str. 273.

¹³⁴ *Ibidem*, str. 286.

čak shvaća kao glavno mjerilo (ne)demokracičnosti nekog političkog sistema.¹³⁵ Više nego većina suvremenih teoretičara demokracije, Kardelj, koji polazi od neposredne demokracije i pluralizma samoupravnih interesa, relativizira stranački fenomen i upozorava i na one njegove dimenzije koje izrazito ograničavaju demokraciju, ako pod njom shvaćamo neposrednu vladavinu širokih narodnih masa. Ipak priznaje prednosti i tekovine višestranačkog sistema ako ga upoređujemo s autokratskim režimima građanskog društva i ne isključuje mogućnost da u određenim uvjetima višestranački sistem može biti početni oblik prijelaza u socijalizam.

Međutim, u pogledu našeg društva on takav sistem ne odbacuje samo zbog toga što bi otvorio prostor za djelovanje protosocijalističkih i protusamoupravnih snaga i mogao bi isto tako ugroziti nezavisnost naše zemlje. Mnogostranački sistem kao perspektivu razvoja socijalističke demokracije u našoj zemlji on odbacuje isto tako i prvenstveno zato što kao oblik političkog monopola veoma suzuje mogućnosti za neposredno izražavanje individualne volje i konkretnih interesa radnih ljudi. Do takve ocjene odnosa između mnogostranačkog sistema parlamentarne države i samoupravne demokracije došao je na taj način što je pokušao odgovoriti na pitanje koliko prostora daje državljaninu i čovjeku u neposrednom odlučivanju; kakve odnose uspostavlja između birača i njegovih poslanika kroz posredovanje predstavničkog mandata; i kakve su mogućnosti i stvarne prepreke za odlučivanje poslanika u parlamentu s obzirom na kompetencije parlamenta u društvu u kojemu o bitnim ekonomskim problemima odlučuje izvanparlamentarna vlast i u kojem kompetencija sve više prelazi sa zakonodavnih organa na izvršne organe. Po svim tim mjerilima odbacuje mnogostranački sistem¹³⁶ kao oblik koji unatoč svojoj relativnoj

¹³⁵ Usp. G. Sartori, *op. cit.*, str. 440: »Now to manifest one's dissent, to transfer one's vote from one party to another, and to select freely one's governors may be considered unimportant claims, but are precisely the claims conveyed by the use of the word democracy. I mean if they are considered irrelevant, neither the *demos* nor its *kratos* are any longer in the picture.«

¹³⁶ Pitanje partijskog sistema (višestranačkih ili jednostranačkih) jedno je od osnovnih pitanja Kardeljevog rada *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Vidi naročito glave II i IV i *passim*. Pitanje partijskog sistema sa stanovišta neposredne demokracije često se pojavljuje u Kardeljevim radovima. Vidi, primjera radi: *Problemi naše socijalistične graditve*, II, DZS, Ljubljana 1955, str. 122 do 123, gdje govori o potrebi odumiranja partijskog sistema zajedno s

demokraciji ipak znači u prvom redu politički okvir za vladavinu privatne svojine, a ne mehanizam za neposrednu demokraciju radničke klase i radnih masa uopće.

Samoupravna socijalistička demokracija otvara mnogo šire područje za neposredno osobno izjašnjavanje i izražavanje konkretnih interesa na svim područjima društvenog života; uspostavlja tješnje odnose između interesenata i njihovih zastupnika; preko delegatskog sistema uspostavlja neposredne veze između cjelokupne strukture konkretnih interesa čovjeka i političkog sistema; delegatske skupštine nisu načelno ograničene bilo kakvom izvansamoupravnom i izvanskupštinskom vlašću. Priroda interesne diferencijacije u našem društvu ne traži politizaciju interesa koja bi se institucionalizirala u mnogostranačkom sistemu, već omogućuje dinamično i promjenljivo oblikovanje većine i manjine u pogledu na konkretne probleme, prema kojima se radni ljudi opredjeljuju.

Međutim, samoupravna socijalistička demokracija nije suptorna samo mnogostranačkom sistemu već i, kako smo napomenuli, jednopartijskom sistemu. Kardelj dosljedno inzistira na tome da je jednopartijski sistem staljinističkog tipa (i, naravno, svaki drugi jednopartijski sistem u užem značenju riječi) nespojiv sa samoupravljanjem. Iako, po njegovu mišljenju, jednopartijski sistem nije u načelu manje demokratski od mnogostranačkog sistema (inače je još više sklon deformacijama), ipak je za socijalističku demokraciju, zasnovanu na samoupravljanju, nespojiv prije svega iz dva razloga: zato što odvaja čovjeka od neposrednog upravljanja društvom i zato što ograničava ulogu čovjeka na ulogu državljanina koji na izborima, nešto slično kao i u parlamentarnom sistemu, prenosi generalno ovlaštenje za upravljanje društvom na druge.¹³⁷

državom, str. 190 i 272 (gdje govori o perspektivi prijelaza od demokracije partija« k demokraciji slobodnih ljudi»); 328—329. Vidi i *O mnogostranačkom i neposrednoj demokraciji u: Problemi naše socijalističke graditve*, IV, DZS, Ljubljana 1980; str. 255—285; *Beleške o našim društvenim kritici*, op. cit., str. 81, itd.

¹³⁷ Kad ističemo Kardeljevu kritiku partijskog fenomena, nikako ne smijemo zaboraviti da je on istovremeno naglašavao, kao što smo vidjeli, ulogu subjektivnog faktora, a naročito vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista u našem društvu. Kardelj u *Pravcima razvoja...* ističe kako je nužno da u uvjetima suvremene društvene strukture i proturječnosti našeg društva i međunarodnih realnosti Savez komunista još uvijek ima elemente političke partije, a politički sistem i elemente političkog pluralizma i elemente jednopartijskog sistema. »Prvi su već

Perspektiva razvoja socijalističke demokracije u Jugoslaviji, a time dugoročno i socijalizma uopće, nije nikakav oblik stranačke demokracije, već nestranačka neposredna demokracija, asocijacija slobodnih proizvođača. To je i razlog zbog kojega Kardelj — i jugoslavenska društvena misao uopće — toliko ustraje na tome da se uloga Saveza komunista kao vodeće idejne i političke snage i drugih društveno-političkih organizacija neprekidno prilagođuje promjenljivim društveno-političkim odnosima socijalističkog društva, a time u sebi postepeno prevladava elemente partijskog sistema koji su, po Kardelju, na sadašnjem stupnju društvenih i političkih proturječnosti još uvijek nužni.

Možemo, dakle, reći da je partijski fenomen točka u kojoj se Kardeljeva koncepcija demokracije bitno razlikuje od dru-

u velikoj mjeri postali sastavni dio i specifičan oblik samoupravnog pluralizma, a drugi su više prolazna realnost koju nameću historijski uvjeti. Ta se realnost izražava prije svega u činjenici da Savez komunista Jugoslavije, kao avangardna snaga radničke klase i socijalističke revolucije, snosi i mora snositi posebnu odgovornost za obranu revolucionarnih tekovina i za slobodan i nezavisan daljnji razvoj naše revolucije na osnovi slobodne stvaralačke aktivnosti samoupravljača.«

Iako takva uloga ne daje Savezu komunista pravo da ima monopolistički položaj u sistemu vlasti, ipak se u jednoj suženoj oblasti vodeća uloga Saveza komunista izražava kao element vlasti, pa se zato i može govoriti o elementima jednopartijskog sistema. Takva uloga Saveza komunista ograničava se isključivo na jedno usko područje koje ima kardinalno značenje za opstanak i daljnji progres našeg socijalističkog društva. Riječ je o vlasti radničke klase i radnih ljudi uopće, koja osigurava takav položaj i slobodu našoj radničkoj klasi i radnim ljudima da mogu, u okvirima samoupravne demokracije, izgrađivati socijalističko društvo u skladu sa svojim neposrednim i dugoročnim interesima. Kao avangarda radničke klase u tom sistemu vlasti, Savez komunista Jugoslavije ima posebnu političku odgovornost u društvu, koju, dakako, dijeli sa svim drugim socijalističkim društvenim snagama, ali u kojoj je upravo njegova vodeća i koheziona uloga neophodno potrebna.«

Međutim, Kardelj istovremeno predviđa da će sa slabljenjem anti-socijalističkih i antisamoupravnih snaga u našem društvu i ovi elementi jednopartijskog sistema, koji nikako ne čine naš politički sistem jednopartijskim sistemom, postupno slabiti i odumlirati, a isto će se tako dalje preobražavati i specifična uloga Saveza komunista, vezana za vlast. »A dugoročna je stvaralačka uloga Saveza komunista prije svega u njegovoj aktivnosti i sposobnosti da teorijski, odnosno naučno sagledava objektivne zakonitosti kretanja i razvoja socijalističkog društva te da ta kretanja svakodnevno povezuje s težnjama i interesima samoupravnih subjekata, kako u okvirima njihovih parcijalnih interesa, tako i u međuzavisnosti tih interesa sa zajedničkim neposrednim i dugoročnim interesima samoupravnog socijalističkog društva, kao i da angažira široke radne mase u borbi za ostvarenje ciljeva koji proizlaze iz takvih saznanja.«

gih glavnih suvremenih koncepcija demokracije, bilo da proizlaze iz mnogostranačkog pluralizma parlamentarnog kova bilo da se temelje na jednopartijskom sistemu koji je integriran u mehanizam centralizirane države. Demokratski pluralizam samoupravnih interesa, koji prevladava kako »političku državu« tako i stranački sistem, otvara perspektivu ne demokratizacije države već podružljavanje države i politike, njihovo stapanje sa samoupravnim odnosima društva.

7. Kardeljeva kritika političke države i stranačkog fenomena proizlazi zapravo iz spoznaje — a ona se temelji na razvoju cijele moderne političke teorije — da je za moderno društvo karakteristična proturječnost između čovjeka kao političkog bića i čovjeka kao nosioca konkretnih interesa. Tu podvojenost između čovjeka i državljanina Kardelj smatra glavnom proturječnošću buržoaske demokracije, a politički sistem socijalizma, socijalistička demokracija imaju, po njegovu mišljenju, bitnu zadaću da prevladavanjem klasnog društva prevladaju i dualističku podvojenost između čovjeka kao radnog i socijalnog bića i čovjeka kao subjekta upravljanja društvenim poslovima.¹³⁹ I u toj se točki, dakle, Kardeljeva koncepcija razlikuje kako od parlamentarne mnogostranačke koncepcije demokracije, koja se baš i temelji na takvoj podvojenosti čovjeka i državljanina (ili pak smatra da ga čistim biračkim aktom prevladava) tako i od svih onih socijalističkih pogleda na demokraciju koji u društvu prijelaznog razdoblja (uzroke valja tražiti u potenciranoj ulozi države) ne vide proturječnosti između čovjeka kao radnika i državljanina. Zasnovana na samoupravljanju, Kardeljeva socijalistička demokracija ne samo da naglašava tu proturječnost u politici prijelaznog razdoblja nego je u mnogim elementima i detaljno analizira i traži načine kako bi je (kao na primjer u delegatskom sistemu) prevladala. Kao i u kritici birokratizma, tehnokratizma i drugih oblika otuđivanja u odlučivanju od društvenog rada tako i u problematizaciji dualizma čovjeka i državljanina Kardelj ističe problem alijenacije i njenog prevladavanja u društvu prijelaznog razdoblja.

8. I prava i slobode, koje smatra — kao što smo vidjeli — izuzetno značajnim vidom socijalističke demokracije, Kardelj

¹³⁹ Problem prevladavanja dualizma političkog građanina i konkretnog čovjeka najoštrije dolazi do izražaja u Kardeljevim radovima *Novi ustav socijalističke Jugoslavije* i *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*.

rašćlanjuje s perspektive prevladavanja toga dualizma. Cilj socijalizma nije samo imati više kruha već i više sloboda. I isto tako više sreće. Kada s opravdanjem odbacuje buržoasku kritiku političkog sistema socijalističkog samoupravljanja s pozicija pretpostavljene obrane čovjekovih prava, Kardelj istovremeno naglašava da ni u jednom suvremenom društvu nema toliko slobode da je ne bi moglo biti još više. Problem slobode, dakle, za njega je jedan od temeljnih problema socijalističke demokracije. Pri tome Kardelj, naravno, ne zagovara nekakvu apstraktnu slobodu, već slobodu koju ostvaruje čovjek, koju ostvaruju živi ljudi u realnim povijesnim uvjetima, dok se bore »za određene društvene ciljeve i interese«, dok pokušavaju prevladati dominaciju prirodnih i društvenih sila. Ni u jednom društvu, pa ni u našem, ne može biti bilo kakve apsolutne slobode, već samo takve slobode koja je spojiva s jednakom slobodom drugih.¹⁴⁰ Kardeljev je koncept slobode mnogo bogatiji od liberalnih koncepata koji pod slobodom podrazumijevaju samo ili prije svega tzv. »negativnu slobodu« (freedom from), to jest slobodu od uplitanja države ili društvenih institucija u privatni svijet čovjeka, što zapravo znači, prije svega, neuplitanje u privatno vlasništvo. Kao oštar kritičar birokratizma i državnog apsolutizma, Kardelj je u svojem konceptu demokracije i slobode bio izvanredno osjetljiv na pojave zloupotrebe vlasti u socijalizmu i uporno je zagovarao slobodu znanstvene i društvene kritike kao zakonitosti socijalizma.¹⁴⁰ U tome valja vidjeti i tragove onog pozitivnog povijesnog nasljeđa u pogledu kojega je toliko puta naglašavao da ga socijalizam mora preuzeti iz prošlosti. Međutim, taj aspekt »negativne slobode« za Kardelja nije bio jedini ni specifičan za slobodu socijalističke demokracije. Socijalistička demokracija mora otvarati sve šire prostore onome što u teoriji ponekad nazivaju »pozitivnom slobodom« (freedom to), to jest slobodom i mogućnošću sudjelovanja u odlučivanju o društvenim i političkim poslovima. Njegova kritika dualizma čovjeka i državljanina, političke države, partijskog fenomena, građanske demokracije, staljinizma i birokratizma, te svih drugih oblika političkog i ekonomskog otuđenja zapravo je u funkciji te pozitivne slobode koju je teoretski i institucionalno odlučujuće suoblikovao baš samoupravljanjem kao specifičnom značajkom socijalističke demokracije. Ta pozitivna sloboda nije, dakle, nekakva opća

¹³⁹ E. Kardelj, *Pravci razvoja ... u izbor dela*, III, 423, 424.

¹⁴⁰ Vidi bilješku br. 104.

politička sloboda, čiji je početak i kraj birački akt kojim se državljanin kao politički čovjek svakih nekoliko godina opredjeluje za nekog poslanika. Polaznu točku i jezgru pozitivne slobode Kardelj vidi u demokraciji udruženog rada i u delegatskoj demokraciji koja omogućuje radnim ljudima da *masovno i neposredno* sudjeluju u odlučivanju o uvjetima i rezultatima svoga rada i o društvenim poslovima uopće.

Kardeljeva koncepcija socijalističke demokracije zasnovana je i na jednakosti. Socijalistička demokracija znači i težnju za slobodom i težnju za jednakošću. U tom se pogledu Kardelj razlikuje od brojnih mislilaca koji naglašavaju da liberalizam vodi u slobodu, a demokracija u jednakost.¹⁴¹ Ali se razlikuje i od onih socijalnih reformatora koji su spremni da se u ime jednakosti odreknu slobode. Možemo li, uostalom, stvarati slobodu ako istovremeno ne stvaramo i jednakost? I možemo li stvarati jednakost ako istovremeno ne stvaramo slobodu? Međutim, ta jednakost nije gola jednakost pred zakonom — iako je za Kardelja zakonitost jedna od bitnih vrednota socijalističke demokracije. Ali ta jednakost nije ni nekakvo mehaničko izjednačivanje ljudi po načelu jednakih želudaca. Ne bi li se takva nejednakost koja bi tražila uplitanje jake, apsolutističke vlasti zapravo pretvorila u svoju suprotnost, u veliko produbljivanje nejednakosti između ljudi na vlasti i radnih ljudi? — više se puta pita Kardelj.¹⁴² Jednakost socijalističke demokracije, dakle, nije nekakva apstraktna egalitaristička vrednota, već cilj koji se, kao i sloboda, ostvaruje u prvom redu s obzirom na stupanj razvoja proizvodnih snaga i s obzirom na radni doprinos pojedinca i njegovih radnih ćelija.

U našem društvu postoji još cijeli niz objektivnih faktora koji prouzrokuju i još će dugo neizbježno prouzrokovati socijalnu diferencijaciju (= nejednakost) među ljudima.¹⁴³ Socijalistička demokracija, smatra Kardelj, ne smije u odnosu na tu diferencijaciju stajati pasivno po strani, već mora svjesnom akcijom prevladavati negativne posljedice takve diferencijacije i svugdje gdje je to moguće i koliko je više moguće prvenstveno uklanjati i njihove uzroke. Cijeli sistem samoupravne

¹⁴¹ To je klasična teza jednoga od vodećih teoretičara liberalizma Alexisa de Tocquevilla.

¹⁴² Usp. *Beleške o našim društvenim kritikama*.

¹⁴³ Vidi: Edvard Kardelj, *O problemih socijalnih razlika in o minulemu delu*, u Edvard Kardelj, *Samoupravljanje*, 2, DZS, Ljubljana 1979, str. 127—147.

demokracije, a pogotovu nastojanje da radnici ovladaju proširenom reprodukcijom, teži za tim da svjesno stvara više jednakosti među ljudima. Samoupravna demokracija kao područje slobode i područje borbe za sve veću jednakost među ljudima i narodima ne pretpostavlja samo svakodnevnu borbu protiv svih pojava u društvu koje krše društvene norme i omogućuju da netko dobija više nego što zaslužuje. Traži također stalno zalaganje za razvoj proizvodnih snaga, za veću produktivnost i bolju organizaciju rada, traži veću odgovornost i solidarnost među ljudima.

Pridonošeci prevladavanju podjele ljudi na upravljače i izvršioce, na elitu i masu, samoupravljanje kao bitna značajka socijalističke demokracije radikalno otvara put kako većoj jednakosti tako i većoj slobodi. Međutim, isto tako otvara i prostor čovjekovoj sreći koju Kardelj označava kao značajan cilj kako u toku oružane revolucije tako i u *Pravcima razvoja*:

Iz svega što je rečeno proistječe da Kardeljeva koncepcija socijalističke demokracije sadrži još jedan bitni aspekt. Subjekt socijalističke demokracije nije samo nosilac prava i sloboda, već i dužnosti, obaveza i odgovornosti prema drugima i prema društvu kao cjelini. Čini se da taj izvanredno značajan vid premalo naglašavamo kada govorimo o Kardeljevim pogledima na sistem socijalističke demokracije. Međutim, taj vid nije samo nekakav sporedan element njegove koncepcije demokracije, već je ravnopravan prvome. Takav zaključak proizlazi iz Kardeljeva shvaćanja društvene svojine, iz njegovih pogleda na društveno-ekonomske odnose uopće, na delegatski sistem, na odnose među narodima, na ulogu subjektivnih snaga, na bit socijalizma i demokracije.

9. U koncepciji socijalističke demokracije, koju je Edvard Kardelj oblikovao i uobličio u svojoj višedesetljetnoj teoretskoj i političkoj djelatnosti, *nacionalno pitanje* zauzima izuzetno teoretsko i praktično značenje. Ako za Kardelja nema socijalizma bez demokracije, tada za njega nema ni demokracije bez nacionalne slobode i ravnopravnosti. Od samoga početka Kardelju je bilo jasno da u suvremenim uvjetima nacionalno pitanje u Jugoslaviji (i ne samo u njoj) mogu riješiti samo napredne i demokratske snage pod vodstvom radničke klase. Tako je tik prije rata u svojem temeljnom djelu o nacionalnom pitanju pisao da je nacionalno pitanje »danas nerazdvojivo povezano s pitanjem borbe za istinsku narodnu demokratiju uopšte, pri čemu pod pojmom *narodna demokratija*

podrazumevamo takav oblik političkog sistema u kome radnička klasa ima vodeću ulogu ili bar efikasan uticaj na karakter vlasti.¹⁴⁴ Čvrsta povezanost nacionalnog i socijalnog pitanja, slobode naroda i emancipacije radničke klase i svih radnih ljudi jest crvena nit koja povezuje kod njega pitanje naroda s pitanjem socijalizma i socijalističke demokratije.

Kao što za Kardelja socijalistička demokratija nije jednodimenzionalna politička kategorija, kao što traži da se u socijalističkoj demokratiji izrazi cijeli kompleks konkretnih radnih i drugih životnih interesa čovjeka, tako za njega ni nacionalno pitanje nije čisto kulturno pitanje, niti samo političko pitanje, već i ekonomsko pitanje. Socijalistička demokratija pretpostavlja da se nacionalni interesi u ovoj svojoj raznovrsnosti u cijelosti slobodno izražavaju.¹⁴⁵ Posebnu pozornost Kardelj posvećuje stoga ekonomskom vidu međunacionalnih odnosa koji se — kako kaže u svom referatu na VIII kongresu SKJ — za njega javljaju prvenstveno kao problem »ekonomske samostalnosti odnosno samoupravljanja naroda (potcrtao A. B.) i kao problem postupnog uklanjanja bitnih razlika u pogledu razvijenosti materijalne baze nacionalnog života.«¹⁴⁶ Kao što je samoupravljanje bitno proširilo sadržaj i oblike socijalističke demokratije u nas tako je i bitno utjecalo i još utječe na položaj i ulogu naroda u našoj socijalističkoj zajednici. Zato što s društveno-ekonomskog stajališta mora »u odnosima među narodima vrijediti isto načelo od kojega polazimo i pri uređivanju samoupravnih ekonomskih odnosa među ljudima, svaki narod mora imati pravo i stvarnu mogućnost da živi i napreduje u skladu s rezultatima svoga rada i razvoja proizvodnih snaga.«¹⁴⁷

Međutim, ekonomska ravnopravnost i samostalnost te politička i kulturna individualnost pojedinih naroda, na kojoj se one temelje, nikako ne znače i ne smiju značiti, često naglašava Kardelj, nacionalno provincijalno zatvaranje i autarkizam.¹⁴⁸ Obratno, veća nacionalna sloboda i samostalnost na-

¹⁴⁴ Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, IV, op. cit., str. 303.

¹⁴⁵ Usp. Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, IV, op. cit., str. 305, gdje navodi šest sastavnih dijelova slovenskog nacionalnog pitanja.

¹⁴⁶ Edvard Kardelj, *Samoupravljanje 1*, DZS, Ljubljana 1979, str. 184 do 185.

¹⁴⁷ Ibidem, str. 277.

¹⁴⁸ Edvard Kardelj, *Problemi naše socialistične graditve*, VII, DZS, Ljubljana, 1968, str. 337. Kardelj na istoj stranici kaže: »Umjesto da republički centri, a istovremeno i jugoslavenski i međunarodni centri, budu

roda, koje su se afirmirale na podlozi načela AVNOJ-a upravo omogućuju i traže svestrano, slobodno povezivanje i suradnju naroda i narodnosti Jugoslavije ne samo kroz državnu strukturu federacije već isto tako i sve neposrednije među republikama odnosno pokrajinama, među društveno-političkim organizacijama, udruženjima, neposredno među ljudima.¹⁴⁹ Demokratizaciji međunacionalnih odnosa i ravnopravnosti naroda pridonosi i uzajamno nastojanje jugoslavenskih naroda da na podlozi zajedničkih interesa i solidarnosti pridonose bržem razvoju ekonomski manje razvijenih.

Na taj način za Kardelja, koji je bio oštar protivnik svakog nacionalizma i unitarizma, nacionalna nezavisnost i samostalnost nisu u suprotnosti, već su polazna točka njihovog udruživanja i povezivanja u izvornom obliku jugoslavenske federacije: »Sloboda naroda, prema tome, nije antiteza, već uvjet za njihovo ujedinjavanje.«¹⁵⁰ Kardelj naglašava mnoge povijesne, političke, ekonomske, kulturne, međunarodne i druge interese koji povezuju i ujedinjuju jugoslavenske narode. Baš u tim istinskim zajedničkim interesima, a pogotovu onih na čijoj se podlozi u suvremenosti povezuju i još će se više u budućnosti povezivati »narodi svijeta uopće«, treba tražiti polazište za sve tješnju suradnju i ujedinjavanje jugoslavenskih naroda.¹⁵¹ Kardeljevi konkretni pogledi na institucionalnu strukturu i na funkcije jugoslavenske federacije (koju smatra jedinim adekvatnim državnim i samoupravnim oblikom povezivanja naroda i narodnosti, radnih ljudi i građana Jugoslavije) temelje se na toj dinamičnoj dijalektici emancipacije i integracije naroda, na dijalektici koja dobija poseban izraz i u njegovu pogledu na odnose između nacionalnih i klasnih interesa, u pogledu kojih stalno naglašava da ih moramo shvaćati ne u nekakvom hijerarhijskom odnosu već kao cjelinu. Nacionalni interesi čine bitni element demokratskog pluralizma samo-

sposobni pratiti jugoslavensku problematiku i problematiku suvremenog svijeta, te na stvaralački način pridonosi formuliranju odgovora na tu problematiku, komunisti tih centara većim su se dijelom izgubili u praktičističkom rješavanju zadataka tekuće ekonomike na svojem području, te su se na taj način i provincijalizirali, a goruće probleme što ih nameće naše vrijeme u nas i u svijetu prepustili su spontanim diskusijama izvan organizirane aktivnosti SKJ i drugih društvenih organizacija.«

¹⁴⁹ Edvard Kardelj, *Problemi naše socialistične graditve*, IX, DZS, Ljubljana 1974, str. 115—118.

¹⁵⁰ Ibidem, str. 116.

¹⁵¹ Ibidem, str. 118.

upravnih interesa, ali su istovremeno i faktor koji svojom otvorenošću prema povijesti i društvenom napretku također neposredno i posredno prelaze u problematiku demokratskih odnosa u suvremenom svijetu.

Kardeljeva koncepcija socijalističke demokracije, koja se temelji na samoupravljanju radnih ljudi i također na samoupravljanju naroda, sama po sebi otvara pitanje demokracije u međunarodnim odnosima; to je pitanje, međutim, Kardelj, kako smo već vidjeli na drugom mjestu, isto tako sâm postavljao kada je analizirao karakter suvremenog socijalizma; razvoj suvremenih međunarodnih odnosa, probleme mira i rata, izvore i glavne značajke politike nesvrstanosti itd.

10. Kardeljeva koncepcija demokracije u samoupravnom društvu ima, dakako, još mnoge druge dimenzije kojih se u ovom našem napisu nismo uopće dotakli ili smo ih samo letimice spomenuli, iako bi zavrijedili podrobniju obradu. Tu mislimo, na primjer, na Kardeljeve poglede na slobodnu razmjenu rada i cijeli kompleks podružljavanja na području tzv. »društvenih djelatnosti«. Isto tako zaslužuju podrobniju obradu, također s tog horizontalnog aspekta, Kardeljevi pogledi na delegatski sistem. Podrobniju obradu zavrijedio bi i fenomen društvene kritike koju je Kardelj smatrao jednom od zakonitosti socijalizma itd.

Ako se svih ovih i isto tako nekih drugih aspekata nismo ovdje prihvatili, ipak ne možemo proći mimo toga da ne bismo upozorili barem na dvije dodatne dimenzije Kardeljevih pogleda na socijalizam, politički sistem socijalističkog samoupravljanja i socijalističku demokraciju. Mislimo na proturječnost kao instrument Kardeljeve teoretske analize i kao na strukturalnu značajku društva prijelaznog razdoblja¹⁵³ i isto tako socijalističke demokracije i na njegove poglede na dijalektiku spontanosti i organizirane svjesne djelatnosti. Mogli bismo reći da upotrebom tog dijalektičkog instrumentarija, kao i na drugim područjima, Kardelj stvaralački razvija dijalektičku metodu u analizi političkog sistema prijelaznog razdoblja.

Kardelj smatra da za prijelazno razdoblje nisu karakteristične samo proturječnosti između socijalizma i buržoaske epohe. Jačanjem i razvojem socijalizma na vlastitoj podlozi postaju sve značajnije proturječnosti koje se razvijaju u sklopu

¹⁵³ Vidi o tome A. Bibič, *Dialektika politike*, »Teorija in praksa« 7—9/1979, str. 1399—1408.

samog socijalističkog društva. Nasuprot dogmatskoj metafizici, koja je unatoč dijalektičkim etiketama u biti petrificirala neke početne oblike vlasničkih i političkih odnosa u postrevolucionarnom socijalističkom društvu, Kardelj je postavio i postavljao načelo razvoja socijalizma kroz proturječnosti koje ne unosi izvana u društvene i političke procese, već ih otkriva u samoj prirodi stvari. Treba još proučiti što zapravo Kardelj smatra glavnom proturječnošću prijelaznog razdoblja, je li to samo jedna proturječnost ili je više takvih proturječnosti. Ne može biti sumnje da su za društvo prijelaznog razdoblja i socijalističku demokraciju, što se tiče njega, značajne pogotovu one proturječnosti koje su svojstvene proizvodnim i društveno-ekonomskim odnosima uopće. Takva je spoznaja bila uzrokom da se Kardelj naročito pažljivo prihvaćao analize proturječnosti društvenog vlasništva u socijalističkoj praksi i da je u njima i u vezi s njima tražio temeljnu proturječnost socijalizma. Tako već u državnovlasničkom obliku, za koji kaže da može odigrati i odigrao je revolucionarnu ulogu u socijalističkom preobražaju naše zemlje, otkriva klice »osnovne proturječnosti koja je izražena u odvajanju radnika i njegova rada od neposrednog upravljanja društvenim kapitalom i u drugim objektivnim uvjetima rada«.¹⁵⁴ U takvim se uvjetima proturječnosti društvenovlasničkih proizvodnih odnosa usredotočuju baš u odnosima između države, koja »odlučuje o stopi i upotrebi radnikovog viška rada i radnika čija je društvena pozicija određena njegovim radnim odnosom i većim ili manjim utjecajem na odlučivanje u državnim organima i u tehnostukturi samog društvenog rada«.¹⁵⁴ Ako se monopolističko raspolaganje društvenim kapitalom prenese na vrhove banaka i drugih upravljačkih struktura, promijeni se samo oblik ove temeljne proturječnosti, ali ne i njena bit.¹⁵⁵ Za konflikte na podlozi državnovlasničkog (ili tehnobirokratskog) monopolističkog raspolaganja društvenom vlasništvom Kardelj je čak rekao da »imaju karakter klasnog sukoba ili koji bi mogli dobiti takav karakter, naime, konflikti između radničke klase i onog njenog dela koji je Marks nazvao njenom sopstvenom birokracijom, kada ona prisvoji monopol raspolaganja društvenim

¹⁵³ Edvard Kardelj, *Proturječnosti društvenog vlasništva u suvremenoj socijalističkoj praksi*, str. 347 ovog izbora.

¹⁵⁴ Edvard Kardelj, *Proturječnosti... u: Izbor iz dela*, II, str. 79.

¹⁵⁵ Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, II, 114—115.

kapitalom... U stvari, to je najozbiljnija proturječnost savremenog socijalističkog društva.¹⁵⁶

Takve i slične proturječnosti neizbježno se moraju odraziti i u pogledima na politički sistem socijalizma, na ulogu države u njemu, na inicijativu radničke klase i širokih narodnih masa, na socijalističku demokraciju. Samo ako polazimo od takvog shvaćanja temeljnih proturječnosti društvenovlasničkih odnosa, možemo shvatiti Kardeljevu kritiku birokratizma, staljinizma, državnokapitalističkih i tehnokratskih tendencija u društvu prijelaznog razdoblja itd.¹⁵⁷ Progresivne snage jugoslavenskog društva — a tome je bitno pridonio sâm Kardelj — postepeno su postajale svjesne te proturječnosti kao jednog od bitnih problema društva prijelaznog razdoblja. Svjesno opredjeljenje za samoupravljanje bio je odgovor kako protiv otuđivanja proizvodnih sredstava i sredstava za reprodukciju u društvenom vlasništvu tako i za razvoj demokratskih odnosa u socijalizmu.¹⁵⁸ Problem proturječnosti u društveno-ekonomskim odnosima istovremeno i po posljedicama također je problem proturječnosti u političkom sistemu socijalizma. Otkrivanje otuđivajućih efekata državnovlasničkog monopola bilo je istovremeno i otkrivanje proturječne prirode države i politike u društvu prijelaznog razdoblja, bilo je zaostravanje dualizma političkog državljanina i socijalnog čovjeka u socijalizmu, bilo je i jest otkrivanje proturječnosti između forme reprezentativne države i novog karaktera društveno-ekonomskih odnosa, bilo je nužno i problematiziranje klasičnog partijskog fenomena kao pandana mehanizmu političke države, bilo je i jest razotkrivanje proturječne prirode čisto posrednog ispoljavanja diktature proletarijata itd. Kardelj je u svojim djelima analizirao ove i druge proturječnosti prijelaznog razdoblja, pri

¹⁵⁶ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja... Izbor iz dela*, III, str. 392.

¹⁵⁷ Ovo je bio trajan motiv Kardeljeve misli, koji je nužno proizlazio iz njene samoupravne orijentacije. Naizlazi ga i u prvom spisu ovog izbora (*O narodnoj demokraciji u Jugoslaviji*, iz 1949) i u njegovim *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* iz 1977. godine. Pri tome treba napomenuti da je Kardelj pozitivno ocjenjivao u *Pravcima razvoja... procese demokratizacije u Sovjetskom Savezu* (i drugim socijalističkim zemljama) koji su bili potaknuti XX kongresom KPSS. «Poslije Staljinove smrti sovjetsko je društvo s priličnim radikalizmom likvidiralo mnoge negativne posljedice takvog sistema, pa i sâm je sistem u znatnoj mjeri demokratiziran, što nesumnjivo jača utjecaj masa na upravljanje društvom.»

¹⁵⁸ *Proturječnosti društvene svojine... u: Edvard Kardelj, Izbor iz dela*, II, str. 31.

čemu mu se prvenstveno javljao problem u kakvim demokratskim oblicima razrješavati ove i druge proturječnosti, kako bi se društvo kretalo prema privrednom napretku tako i prema novim, višim socijalističkim odnosima.¹⁵⁹ Sve dublja demokratizacija političkog sistema; zahtjev za njegovom većom stabilnošću i djelotvornošću, to je bio put na kojem je Kardelj tražio odgovore na pitanja proturječnosti našeg društva. Pogotovu u godinama kada je sve jasnije naglašavao značenje interesne dijalektike za socijalističku demokraciju, kada je u delegatskom sistemu tražio novi mehanizam za izražavanje, a osobito za usklađivanje i integraciju interesa, kada je, konačno, u demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa pokušao naći oznaku koja bi najbolje odgovarala socijalističkoj demokraciji jugoslavenske prakse; posebno u godinama kada je pokušao i precizirati kompetencije i ulogu države u našem političkom sistemu, kada je nastojao na novoj etapi osvijetliti bit nacionalnih odnosa u našem društvu, pogotovu u tom razdoblju kada je još dublje prodirao u bit i raznovrsnost proturječnosti našeg društva i kada je iznova preispitivao ulogu subjektivnih snaga u njima — pogotovu je u tom razdoblju naročito ustrajno tražio nove oblike, nove metode i nova sredstva za demokratsko razrješavanje proturječnosti i time također za brže približavanje osnovnom cilju, oslobođenju rada. Centralno mjesto u prevladavanju društvenih proturječnosti — uz još uvijek nužnu ulogu državnog arbitranja i većinskog odlučivanja — dobija baš ona metoda koja je prirodna za uspostavljanje odnosa među ravnopravnim, samoupravnim subjektima — metoda dogovaranja i sporazumijevanja.¹⁶⁰ Praktične poteškoće u ostvarivanju ove metode, čiji smo svjedoci, ne mogu, smatramo, ništa oduzeti njenoj načelnoj valjanosti. To nije metoda koja bi u našem društvu uspostavljala harmoničan mir. U tu metodu, koja izražava dinamizam interesnih proturječnosti u socijalističkoj demokraciji, prodiru te proturječnosti i zamrsuju njenu upotrebu.

Zato Kardelj s pravom više puta naglašava da oblikovanju te metode, kao i drugih demokratskih metoda kao sredstava

¹⁵⁹ Možemo ustvrditi da je problem metoda i oblika razrješavanja proturječnosti u socijalizmu za Edvarda Kardelja jedan od bitnih, ako ne i bitan, problem socijalističke demokracije. Vidi Edvard Kardelj, *Pravci razvoja... u: Izbor iz dela*, II, str. 400—401.

¹⁶⁰ Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, II, str. 478—483.

za usklađivanje interesa i razrješavanje proturječnosti, treba posvećivati posebnu pažnju.

11. Kardeljevu koncepciju samoupravne socijalističke demokracije ne možemo razumjeti ako ne uzmemo u obzir, kako smo maločas naglasili, njegove poglede na dijalektiku spontanosti i organiziranih snaga socijalističke svijesti u razvoju političkog sistema socijalizma i demokracije u socijalizmu. Kardelj se protivi onim idejama koje se zalažu za to da se društveni napredak i isto tako socijalistička demokracija najbolje razvijaju ako su prepuštene samo stihijskom kretanju parcijalnih inicijativa i kratkoročnih interesa. Zato je odbacivao kako ultraradikalističke i anarhističke kritike samoupravne demokracije tako i različite oblike (pseu)liberalizma i pragmatizma, ukoliko su se temeljili pogotovu na spontanističkoj filozofiji ili su potcjenjivali ulogu organiziranog subjektivnog faktora.¹⁶¹

Međutim, govoreći o Kardeljevoj kritici spontanizma, ne smijemo zanemariti ni drugi njen aspekt: kritiku svakog apsolutiziranja »mudrog rukovodstva«, koje sve zna i sve može učiniti bez obzira na subjektivnu volju radničke klase, bez obzira na empirijsku samospoznaju interesâ u masama, bez obzira na njihove spontane inicijative i svakodnevne interese. Takvo ignoriranje i nedijalektičko negiranje spontanosti moralo je biti — a stvarno je i bilo — tuđe Kardeljevoj koncepciji demokracije »kao snage narodnih masa«. Zato je ustrajno naglašavao da u socijalističkoj teoriji i praksi, da u socijalističkoj demokraciji nije riječ ni samo o spontanosti, ni samo o organiziranoj svjesnosti, već je riječ o jedinstvu jednog i drugog.¹⁶² Socijalistička demokracija, posebno u svojem razvijanjem obliku demokracije samoupravnih interesa, ne može početi živjeti i razvijati se bez samoinicijative radnog čovjeka, radnih kolektiva, udruženja radnih ljudi i građana. Međutim, demokracija u socijalizmu ne može racionalno napredovati — baš obratno, može doći u veoma ozbiljnu krizu i čak nazadovati — ako u njoj nisu aktivne organizirane subjektivne snage društva. Demokracija u socijalizmu može se organski oslanjati samo ako organizirani subjektivni faktori društva, oslanjajući se na progresivnu teoriju i nauku uopće,

¹⁶¹ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja... u: Izbor iz dela, III, str. 377 i passim.*

¹⁶² Ovak motiv možemo naći od njegovog članka u *Snaga narodnih masa do Pravaca razvoja...*

zasnuju svoju aktivnost i projekte društvenog i političkog razvitka tako da u njima dolazi do sinteze htijenja, iskustava i interesâ, spoznaja najširih masa i cjelokupne organizirane socijalističke i demokratske aktivnosti društva.

Ako, dakle, socijalistička demokracija s jedne strane obuhvaća (kao subjektivnu njenu snagu) »i spontanu socijalističku svest, inicijativu i akciju najširih masa naroda kao izraz elementarnih društvenih htenja radnog čovjeka i njegovih iskustava«, s druge strane ona pretpostavlja i obuhvaća vodeću ulogu Saveza komunista zajedno s drugim društveno-političkim organizacijama, te »sve one društvene organizacije raznovrsnog tipa (Kardelj navodi kao primjer »državne organe, nauku, stručne službe i sve druge organizovane faktore idejnog, političkog, stručnog, materijalnog, naučnog, kulturnog i etičkog stvaranja«) koje imaju svoj interes i uticaj u društvenim odnosima i koje na različite načine utiču na društvenu svest i na rešavanje društvenih problema«.¹⁶³

Za samoupravnu je socijalističku demokraciju, po Kardelju, bitno da svi ti stvaralački faktori socijalizma što slobodnije djeluju i da su sposobni na demokratski način razrješavati spoznate proturječnosti, te tako što racionalnije savlađivati društvene i političke procese. Stoga je svjesno usmjeravanje društva, odnosno samoupravno planiranje bitni sastavni dio samoupravnog pluralizma i socijalističke demokracije koja je na njemu zasnovana.

IV

Kardelj je bio dubok i pronicljiv mislilac, a istovremeno i vizionarski revolucionar i realistički političar. Ako za svaku znanost vrijedi pravilo da ne može biti politički neutralna, tada to, dakle, utoliko više vrijedi za njegove poglede na socijalističku demokraciju. On nije iz nekakve hladne udaljenosti konstruirao nekakav ideal demokracije u socijalizmu, niti je samo opisivao empirijsku praksu koju svakodnevna svijest naziva demokratskom. Njegov pristup problemu socijalističke demokracije bio je od početka do kraja svjesno i otvoreno angažiran. O demokraciji ne razmišlja kao o nečemu što se dogodilo i što se događa, pa je treba još samo post festum regi-

¹⁶³ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja... u: Izbor iz dela, III, str. 466 — 467.*

strirati, niti kao o nekoj beskonačnoj udaljenoj utopističkoj budućnosti. Na problem demokracije gledao je kao na pitanje revolucionarne prakse, kao na pitanje nacionalne i socijalne emancipacije koja je »konačni cilj«, ali i neposredna zadaća naprednih snaga jugoslavenskog društva.

Njegovo razmišljanje o političkim stvarima nije moglo biti u svakom slučaju oslobođeno tekućih političkotaktičkih obzira, na što, na kraju krajeva, i sâm više puta upozorava. Međutim, njegova je snaga istovremeno baš u tome što nije podlijegao konjunkturalnim pritiscima političkog pragmatizma, što je, obratno, na svim vijugavim putovima političke realnosti pokušao sačuvati i jačati načelni pogled na bitne dimenzije demokracije u suvremenom jugoslavenskom društvu. Baš tom principijelnošću — mnogo više nego što bi to mogao postići pragmatikom reakcijom — Kardelj je u svojoj polustoljetnoj teoretskoj i cjelokupnoj praktičnoj političkoj djelatnosti osmišljavao i poticao inicijative radničke klase i širokih narodnih masa, a istovremeno je njome pogađao i centre moći koji su se osjećali ugroženi takvom koncepcijom. Zato je Kardeljeva koncepcija demokracije redovito pobuđivala i još danas pobuđuje pažnju jednako onih koji su joj naklonjeni kao i onih koji su joj se suprotstavljali i još joj se suprotstavljaju. Kardeljevo ime postaje klasičan izvor u suvremenoj političkoj i politološkoj raspravi o socijalizmu i demokraciji. Čak i šutnja o njegovu doprinosu u djelu suvremene socijalističke literature, koju prati posredna polemika s njegovim tezama, svjedoči o snazi i širem značenju njegova teoretskog doprinosa.

U vrijeme kada mnogi pisci govore o »krizi demokracije« Kardelj je, sukobljujući se s problemima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i suvremenog socijalizma uopće, razvijao koncepciju demokracije, punu vjere u neposrednu inicijativu i moć radničke klase i svjesnih narodnih masa uopće. Takvim naglaskom Kardelj je posegnuo u žarište ne samo suvremenih diskusija o socijalističkoj demokraciji već i o demokraciji uopće.

Za ne mali dio suvremene političke znanosti karakteristično je da ona — u suprotnosti s klasičnim konceptom demokracije — suzuje pojam demokracije na vladavinu manjina koje birači biraju između rivalskih političkih skupina (stranaka), da bi vladale u njihovo ime. Međutim, u središte demokracije Kardelj stavlja baš radne subjekte društva. Ako je vladajuća suvremena koncepcija demokracije posrednička »demokracija

bez naroda«,¹⁶⁴ za Kardeljevu je koncepciju demokracije karakteristično baš to da je to narodna, masovna demokracija.

Ako je za »demokratski elitizam« karakteristično da je to zapravo koncept *posredne* demokracije, koji je po svojim oblicima prilagođen vladavini privatnog vlasništva, Kardeljev koncept demokracije jest *neposredna* demokracija, koja obuhvaća kako široko područje osobne neposrednosti tako i socijalno-interesnu neposrednost. U tom se pogledu koncept demokracije, kako ga je razvijao Kardelj, razlikuje i od socijalističke posredničke demokracije koja se temelji na izjednačivanju državnog i društvenog vlasništva i koja se izražava i u obliku općeg političkog predstavništva (i apstraktno shvaćene radničke klase).

Kardelj vidi u socijalističkoj demokraciji kompleksan pojam u kojem dolaze i moraju dolaziti do izražaja konkretni interesi radničke klase, radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti, kulturni, znanstveni, socijalni, jednom riječi svakojaki životni interesi, koji prirodno izvire iz socijalističke društvene baze. Kardelj je, u skladu s najboljom demokratskom tradicijom, a pogotovu s iskustvom pariške komune, Lenjinovih poslijeoktobarskih sovjeta i uopće »demokracije savjeta« i naše revolucije, uvjeren da socijalistička demokracija dopire i mora dopirati na sva bitna područja društvenog života. Kao *samoupravna* demokracija ona se temelji pogotovu na »radničkoj demokraciji« odnosno »demokraciji udruženog rada«, dopire na područje društvenih djelatnosti (kultura, nauka, obrazovanje, zdravstvo odn. područja tzv. javnih službi), proteže se, preko delegatskog sistema, na sva područja i sve razine društvenog i političkog života. Zato je socijalistička demokracija, ako upotrijehimo uobičajenu terminologiju, i ekonomska i socijalna i politička demokracija. Po toj sadržajnoj dimenziji, koja dopire od mikrorazine društvene produkcije do globalnog upravljanja društvenim i političkim poslovima, samoupravna se socijalistička demokracija razlikuje kako od mnogostranačke parlamentarne demokracije tako i od demokracije u socijalizmu koja prepušta upravljanje ekonomikom i javnim službama neposredno državnim organima i time otuđuje uvjete, sredstva i rezultate rada od proizvođača. Samoupravna socijalistička demokracija može biti demokracija širokih masa baš zato što se temelji na *podruštvljavanju* vlasništva kao i na *podruštvljavanju* politike.

¹⁶⁴ Usp. Moris Diverža, *Demokratija bez naroda*, Rad, Beograd 1968.

Za razliku od mnogih socijalističkih teoretičara, Kardelj ne suprotstavlja oblike i sadržaje socijalističke demokracije. Otklanja uobičajeno potcjenjivanje pitanja političkih formi prijelaznog razdoblja i s velikim naglaskom ustraje na tome da socijalistička demokracija mora razvijati najraznovrsnije specifične oblike koji će omogućivati da se kroz nju mogu neposredno i organizirano ispoljiti razni i raznovrsni interesi radnih ljudi. U radničkim savjetima, komunama i sličnim okvirima Kardelj vidi — pored razvijenih oblika osobnog izjašnjavanja radnih ljudi — baš one specifične institucije socijalističke demokracije kojima se u prijelaznom razdoblju prevladava kako mehanizam klasične političke države tako i klasični stranački sistem. Međutim, Kardelj istovremeno ne fetišizira ove nove oblike u tom smislu da bi mislio kako već sami po sebi zauvijek osiguravaju socijalističke i samoupravne rezultate. Uvijek iznova naglašava da se socijalističke snage u tim institucijama kao i društvu uopće moraju neprekidno boriti za takve odnose snaga koji će osigurati progresivne rezultate. Socijalistička je demokracija za njega sinteza spontanosti i organiziranog djelovanja subjektivnog faktora. A izvorni oblici samoupravne demokracije omogućuju da se, pod uvjetom da su u njima aktivne subjektivne snage — a prije svega Savez komunista kao vodeća idejna i politička snaga — kroz njih stvarno izražavaju i ostvaruju kratkoročni i dugoročni interesi radnika i svih radnih ljudi. Djelatnost koja bi bila usmjerena, makar i kroz samoupravne političke forme, protiv vodeće uloge radničke klase, koja bi se zalagala za ponovo uspostavljanje privatnog vlasništva ili bi pak pokušala obnoviti državovlasnički monopol — ne bi bila legitimna.

Kardeljev koncept socijalističke demokracije u jugoslavenskoj praksi pa i u socijalizmu uopće zalaže se, kao što smo vidjeli, za što veću slobodu ispoljavanja konkretnih interesa, htijenja i misli radnih ljudi i njihovih radnih i drugih asocijacija. U razvoju njegovih pogleda na demokraciju možemo pratiti logično stupnjevanje od naglašavanja inicijativnosti, preko pretvaranja osobne i kolektivne inicijativnosti u kategoriju materijalnog i moralnog interesa do pluralizma samoupravnih interesa. Time što se izravno — a zajedno s njime i sve socijalističke snage našeg društva — opredijelio za pluralističku prirodu socijalističke demokracije u Jugoslaviji, Kardelj je na odgovarajući način označio ono što je samoupravljanje po svojem sadržaju bilo od samoga početka. Pa ipak je opredijeljenost za pluralizam, dakako povezan s vodećom

ulogom radničke klase i diktaturom proletarijata, značila značajnu potvrdu dosadašnje demokratske usmjerenosti našeg društva, a istovremeno izražava i htijenje za još dubljom i širom demokratizacijom političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. »Snaga narodnih masa« kao simbolična oznaka za duboki neposredno demokratski, narodni i socijalistički karakter Kardeljeva shvaćanja demokracije — po čemu se to shvaćanje jasno suprotstavlja svakoj elitističkoj koncepciji demokracije i politike — dobila je s »pluralizmom samoupravnih interesa« odgovarajuću terminološku dopunu koja je još jasnije najavljivala i najavljuje istinu da je za demokraciju u socijalizmu bitna težnja za konkretnom slobodom svakoga i svih.

Nemamo još dovoljne povijesne distance da bismo mogli pružiti svestrani sud o Kardeljevoj koncepciji demokracije i socijalizma. Nema sumnje da će je društveni razvoj i razvoj socijalističke prakse u nas i u svijetu dopuniti i obogatiti. Sâm karakter njegove koncepcije — snažna nabijenost normativnim sadržajem, koja aktivno poseže u mijenjanje stvari — izlaže tu koncepciju, mnogo više nego pozitivističke deskriptivno-empirijske teorije demokracije, stalnom provjeravanju sa stajališta usklađenosti između demokratskog projekta i njegove realizacije.

Unatoč tome što povijesna distanca nije još dovoljno velika da bi praksa mogla svestrano provjeriti sve elemente Kardeljeva koncepta socijalističke demokracije, unatoč tome što su Kardeljevo djelo i njegov koncept demokracije znanstveno još nedovoljno istraženi — ne može biti, po našem mišljenju, nikakve sumnje u to da naše dosadašnje povijesno iskustvo i komparativno proučavanje socijalizma i demokracije potvrđuju veliku vrijednost Kardeljeva izvornog doprinosa. Navedimo samo nekoliko nepobitnih činjenica radi potkrepljivanja ove tvrdnje.

Edvard Kardelj je, zajedno s Titom i sa sveukupnim stvaralaštvom socijalističke revolucije jugoslavenskih naroda, bitno pridonio svijesti o nužnoj povezanosti socijalizma i demokracije. Novije tendencije u svjetskom socijalizmu, možemo reći, pouzdano potvrđuju da je Kardelj, oslanjajući se na demokratizam izvorne socijalističke misli i praktičnog revolucionarnog iskustva, time anticipirao, potakao i neposredno obogatio izvorno demokratsko iskustvo socijalizma.

Razvoj teoretskih razmišljanja o socijalizmu i demokraciji, pogotovu o posljednja dva desetljeća, dao je Kardelju pravo u

još jednoj točki: u političkoj znanosti i u naprednim političkim gibanjima sve je veće nezadovoljstvo uskim redukcionističkim shvaćanjem demokracije koja se ograničava na borbu za političku vlast između rivalskih i političkih skupina i na vladavinu manjina koje su odvojene od društva. Različiti koncepti »participativne demokracije«, »industrijske demokracije«, »mješovite demokracije«, da ne spominjemo »samoupravnu demokraciju«, sve se više pojavljuju kao manje ili više radikalna alternativa vladajućem konceptu »čiste« posredničko-predstavničke političke demokracije odnosno kao alternativa klasičnom etatističkom konceptu političkog sistema socijalizma. Samoupravljanje, demokracija i socijalizam sve se više uvjetuju, prožimaju i podržavaju u suvremenoj društveno-političkoj teoriji i praksi.

U vezi s time je i sve aktualniji problem povezanosti između demokracije, socijalizma i pluralizma. Iako se u priličnom dijelu suvremenih političkih teorija i ideologija ustraje na povezanosti između pluralizma i multipartijskog sistema, ipak se sve više čuju glasovi kako bi prave osnove pluralizma valjalo tražiti u društveno-ekonomskim odnosima koji se oslobađaju vlasničkog monopola, dakle u takvim institucijama kao što su radnički savjeti, organi lokalne samouprave, u različitim drugim oblicima neposredne demokracije. Konceptom pluralizma samoupravnih interesa, dakle, Kardelj je izrazio potrebu i tendenciju vremena, a istovremeno je elaboracijom tog koncepta s obzirom na daljnji razvoj socijalističke demokracije u Jugoslaviji također konkretno pridonio teoretskom rasvjetljavanju biti pluralizma u političkom sistemu prijelaznog razdoblja.

U svojoj koncepciji demokracije i socijalizma Kardelj je izrazio još jednu tendenciju koju je dosadašnji razvoj također uvjerljivo potvrdio: riječ je o velikom značenju što ga ima nacionalna sloboda za suvremenu demokraciju uopće i posebno za socijalističku demokraciju. Aktualizacija nacionalnog pitanja u cijelom nizu zemalja, od Španjolske do Irana, od Kine do Belgije, od Kanade do Francuske itd., potvrdila je Kardeljevu tezu da prave demokracije, a još manje socijalističke demokracije, ne može biti ako u njoj nacionalna individualnost nema potpune slobode da izrazi svoje interese i slobodno uspostavlja odnose s drugim narodima.

Kao veoma teoretsko i praktično plodno pokazalo se također Kardeljevo isticanje dijalektičkog odnosa između spontanih inicijativa masa i organiziranih snaga socijalističke svijesti. Značenje koje je Kardelj pripisivao u strukturi subjektivnih

snaga uloži društveno-političkih organizacija i nauči kao faktorima socijalističkog razvitka i demokracije u socijalizmu — ima u toliko veću vrijednost ukoliko je pritisak svakodnevnog pragmatizma na daljnji hod socijalizma ostao jedno od bitnih pitanja kako jugoslavenske socijalističke prakse tako i socijalizma uopće.

Isto tako, od velike je teoretske metodološke i praktično-političke vrijednosti Kardeljevo isticanje proturječnosti kao inherentne kategorije suvremenog socijalizma i socijalističke demokracije. Time je unio jedan novi dinamizam u pogled na bit društvenih i političkih procesa u prijelaznom razdoblju. S osnovnim naglaskom da je demokratski karakter prevladavanja ovih proturječnosti pravac razvitka socijalizma, Kardeljeva misao usmjerava subjektivne snage socijalističkog samoupravljanja k traženju izvornih oblika socijalističke demokracije, koji su primjereni tom cilju.

I konačno, ali ne i posljednje: uvjet da se socijalistička demokracija može nesmetano razvijati jest poštovanje suverene jednakosti svake zemlje i njenog prava da bez tuđeg miješanja i pritiska izabere takav put razvoja, takav put u socijalizam i takav oblik demokracije u njemu koji najbolje odgovara datoj zemlji. Demokratizam u međunarodnim odnosima, koji je Kardelj ustrajno naglašavao (kao i internacionalizam i socijalističku solidarnost), na taj je način jedan od bitnih uvjeta za razvoj socijalizma i demokracije u njemu. Potpuno poštujući pravo drugih naroda da pronalaze vlastiti put u socijalizam, Kardelj je tražio one oblike socijalističke demokracije koji bi bili najprikladniji za razvoj slobode i društvenog napretka radnih ljudi i naroda Jugoslavije. Poslije svega što smo iznijeli o Kardeljevoj koncepciji demokracije za nas ne može biti nikakve sumnje da neki bitni aspekti te koncepcije imaju i šire značenje za socijalizam i za suvremenu teoriju demokracije uopće. Jer, pitanje nacionalne nezavisnosti i socijalne emancipacije, pitanje slobode i ujedinjavanja narodâ, pitanje oslobođenja rada i samoupravljanja, pitanje osobne slobode i prava na sreću, pitanje demokracije i socijalizma kao integralne emancipacije čovjeka i društva, to su pitanja koja prelaze granice jedne zemlje.

Adolf Bibič

O NARODNOJ DEMOKRACIJI U JUGOSLAVIJI*

Nedavno je Narodna skupština primila u znatnoj mjeri promijenjen i dopunjen, zapravo novi Zakon o narodnim odborima. Neću pretjerati ako odmah na početku kažem da po svom dubokom demokratizmu i po svojoj konkretnoj organizacionoj razradi taj zakon predstavlja izvanredno krupan korak u razvitku naše socijalističke državne izgradnje. Kao takav, taj je Zakon istovremeno ozbiljan doprinos teoriji i praksi socijalističkog razvitka. Zakon ide za tim da se — u punoj suglasnosti s principom jedinstva vlasti i demokratskog centralizma — što snažnije izrazi ona duboka demokratska težnja narodnih masa k samoupravljanju, k neposrednom učestvovanju u upravljanju državom, koja je uvijek bila karakteristična za sve istinski narodne pokrete u svijetu, a pogotovo mora biti karakteristična za revolucionarni proletarijat i za socijalističku demokraciju. Razumije se, time nisam htio reći da smo u tom zakonu dali uzor savršenog demokratizma kome se ništa više ne može prigovoriti i koji se dalje više ne može razviti. Takvog demokratizma uopće nema, a kad jednom budu sazreli društveni uslovi za takvu »savršenu« demokraciju, tada ona više neće ni biti demokracija, tada će ona uopće odumrijeti kao državna forma, a zamijenit će je slobodna ljudska zajednica proizvođača. Ali nije ovdje mjesto da se upuštamo u diskusiju o formama te budućnosti. Ono što smo htjeli postići ovim zakonom jest da učinimo još jedan korak dalje u tom pravcu, otvarajući istovremeno još jasniju perspektivu da će se demokratske forme koje izražava ovaj zakon stalno dalje razvijati i produbljivati usporedo s razvitkom unutrašnje društveno-ekonomske strukture naše zemlje. U tom smislu ovaj zakon je krupan korak u daljem raz-

* Tekst predstavlja izvode iz prerađenog govora u Narodnoj skupštini FNRJ, održanog u povodu debate o Zakonu o narodnim odborima 23. svibnja 1949. Izvodi iz teksta koji se ovdje objavljuju uzeti su iz: Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, sv. III, Izdavački centar Komunist, Beograd 1979.

vijanju demokratskih tekovina izvojevanih u toku narodne revolucije.

U odnosu prema starom zakonu o narodnim odborima, ovaj se zakon naročito odlikuje:

1. daljim razvijanjem i produbljanjem naše narodne, socijalističke demokracije;

2. tačnijim određivanjem nadležnosti narodnih odbora u smislu dosljedne primjene principa vlasti, samoupravnosti i demokratskog centralizma;

3. većom gipkošću organizacionih formi u narodnim odborima, koje ih neće sputavati u njihovu daljem razvijanju, a osigurat će šire mogućnosti za razvijanje samostalnog stvaralačkog rada i inicijative lokalnih organa vlasti, ne slabeći time rukovodeću ulogu i mogućnost evidencije i kontrole viših organa narodne vlasti;

4. daljom konkretnijom razradom principa federativnog državnog uređenja, koja se zasniva na tačnijem određivanju prava pojedinih organa državne vlasti;

5. mnogo jasnijom perspektivom daljeg razvijanja narodnih odbora kao političke i organizacione osnove našeg državnog uređenja i naše socijalističke demokracije, u prvom redu kroz sve neposrednije i sve šire privlačenje masa u mehanizam upravljanja državom.

U vezi sa svim tim najprije ću se zaustaviti na nekim principijelnim pitanjima razvitka narodne demokracije, a zatim ću prijeći na konkretne zadatke daljeg razvijanja i učvršćivanja naših narodnih odbora.

Nešto o definicijama narodne demokracije

Htio bih, prije svega, istaknuti nekoliko osnovnih karakteristika narodnih odbora o kojima nam govori historija njihova razvitka, jer su te karakteristike dale pečat čitavom sistemu narodne demokracije.

1. Naši narodni odbori razvijali su se kao organi borbe naroda protiv okupatora, njihovih pomagača i svakojakih izdajnika koje su obilato rađale buržoazija i njene političke agencije u toku narodnooslobodilačkog rata. Kao takvi, oni su na oslobođenom teritoriju odmah i neposredno prerasli u organe vlasti ili su se već stvarali kao jedno i drugo. Stari aparat vlasti bio je potpuno razoren, kako u pogledu organizacionog sistema, tako i u pogledu samog činovničkog sastava.

2. Rukovodeća uloga u narodnim odborima od samog početka uglavnom je pripadala radničkoj klasi, koja je kroz njih stvarala čvrst savez s masama ostalih trudbenika. To, naravno, ne znači da je ta uloga već bila ostvarena i osigurana u svakom pojedinom narodnom odboru. Ne, mi ni danas još ne možemo reći da je neprijateljski utjecaj sasvim likvidiran u svim narodnim odborima. Ali svaki pojedini narodni odbor nalazio se u takvom sistemu jedinstvene narodne vlasti da neprijateljski utjecaj u pojedinim narodnim odborima nije mogao bitno utjecati ni na karakter vlasti kao cjeline ni na njenu djelatnost. Osim toga, mi smo imali takvo izvanredno političko oružje kao što je naš Narodni front, čija je osnovna pokretačka snaga bio savez radnika i ostalih trudbenika pod rukovodstvom Komunističke partije. Taj se savez kroz Narodni front stalno učvršćivao, a zajedno s tim učvršćivala se i rukovodeća uloga radničke klase i Komunističke partije. Takav Narodni front postao je glavni masovni politički oslonac narodnih odbora. Štoviše, poznato je da su, u stvari, organi Narodnog fronta u početku bili identični organima narodne vlasti. Potpuno je jasno da su u takvim uvjetima narodni odbori morali neposredno i odmah prerasti u borbene organe narodne revolucije, jer je bilo nemoguće i zamisliti da bi se trudbeničke mase, koje su počele rukovati državom, mogle zadovoljiti prostim povratkom na staro stanje.

S obzirom na to što se naša revolucija počela razvijati u uvjetima narodnooslobodilačkog rata, ona je u svojoj prvoj fazi imala narodnodemokratsku formu, ali po svojim klasnim snagama i po unutrašnjem odnosu tih snaga ona je, u stvari, mogla biti samo socijalistička revolucija. Nema nikakvog bitnog značenja to što je ona u toku narodnooslobodilačkog rata rješavala — pored pitanja vlasti kao takvog — pretežno samo općedemokratske zadatke, a tek u završnoj fazi rata i neposredno poslije njega počela na širem frontu rješavati i zadatke socijalističke revolucije. Osnovno kod toga je karakter vlasti i unutrašnji odnosi pokretačkih snaga revolucije, a ne samo tempo revolucionarnih promjena, koji zavisi od objektivnih uvjeta i taktičkih sredstava rukovodeće snage revolucije. Zato mi s pravom govorimo da je naša narodna revolucija specifična forma socijalističke revolucije koja se rodila i započela svoj razvitak u uvjetima narodnooslobodilačkog rata kojem je na čelu stajala radnička klasa sa svojom avantgardom, Komunističkom partijom.

3. Narodni odbori postali su politička i organizaciona osnova sistema narodne vlasti, dali su ime toj vlasti, dali su ime narodnoj demokraciji. Iz narodnih odbora postepeno su izrasli viši državni rukovodeći organi — okružni, republički, savezni. Kada je u toku 1942—1943. godine iz narodnooslobodilačkih odbora izrastao AVNOJ, revolucionarna narodna skupština, najviši narodnooslobodilački odbor sa svojim izvršnim aparatom, oni su se konstituirali u jedinstven sistem narodne vlasti, u državu narodne demokracije. To znači da se naša narodna demokracija od samog početka iz temelja razlikovala od sistema parlamentarne demokracije s kojom su neki nazoviteoretičari iz Sovjetskog Saveza i istočnoevropskih zemalja pokušavali i još uvijek pokušavaju poistovjetiti narodnu demokraciju. Svakome tko je iole ušao u formu i u sadržaj naših narodnih odbora i čitavog sistema naše narodne vlasti mora na prvi pogled biti očigledno da se tu radi o jednom principijelno različitom sistemu od sistema buržoaske parlamentarne demokracije, i to kako po sadržaju, tako i po formi, to jest da se tu u principu radi o jednoj formi socijalističke demokracije tipa Pariške komune ili prvobitne revolucionarne sovjetske vlasti, razumije se, s nizom osobenosti, ali osobenosti koje ne mijenjaju osnovne principe njene strukture.

Kad uzmemo u obzir sve te činjenice, a prije svega historijski fakat da je narodna demokracija kao nova pojava u toku drugog svjetskog rata dobila svoje ime u toku naše narodne revolucije — po našoj narodnoj vlasti, po našim narodnim odborima, onda postaje jasno kolika zbrka vlada u glavama onih »teoretičara« koji se već nekoliko godina trude da dokažu kako je, tobože, narodna demokracija nešto principijelno novo u društvenom razvitku, neká vrsta predvorja buržoaskodemokratskog tipa ispred sljedeće etape — diktature proletarijata. Ta se revizionistička zbrka drastično odrazila u jednom članku talijanskog komunista Eugenija Realea, koji je ovako formulirao ulogu narodne demokracije:

»Nove narodne demokracije su kao neki most prebačen između dvije epohe.«¹

Da bi bilo jasno na koje epohe misli Eugenio Reale, moram dodati još i sljedeći citat iz istog njegova članka:

¹ *Rinascita*, Rim, maj 1947, str. 120.

»U konfliktu između kapitalističkog i socijalističkog porotka današnjeg svijeta, može li se na izvjesnom stupnju pojaviti treća forma koja nema karakteristike prvog ni karakteristike drugog, nego historijski predstavlja izraz za sebe, jedno naročito rješenje, fakat jasno obilježen i osoben? Na ta pitanja, koja mnogi pisci i političari sebi postavljaju i koja interesiraju sve šire slojeve naučnika, osjećamo da možemo odgovoriti da takva eventualnost nije samo moguća nego gotovo prirodna, samo treba biti svjestan neminovnosti historijskog zbivanja; nije samo moguća nego i logična, samo treba shvatiti smisao napretka za koji se ništa ne može ukalupiti u utvrđene i nepromjenljive formule.«

Tako smo, dakle, saznali da između diktature buržoazije i diktature proletarijata ima još nešto treće — »izraz za sebe«, »naročito rješenje«, »fakat jasno obilježen i osoben«, to jest neki društveni sistem koji nema ni karakteristike kapitalizma ni karakteristike socijalizma, jednom riječju — nešto okruglo pa na čošak.

Razumije se, iz kapitalizma se ne može uskočiti ravno u izgrađeni socijalizam, nego je potreban jedan prelaz. Međutim, postavke marksizma-lenjinizma u pogledu prelaznog perioda potpuno su nedvosmislene i dosad nema ni najmanjeg objektivnog fakta koji bi te postavke mogao dovesti u sumnju. Marx, naime, kaže da između kapitalizma i socijalizma leži jedan prelazni period koji još nosi pečat starog društva, a u kojem se istovremeno rađaju i razvijaju i sve više jačaju elementi novog socijalističkog društva, sve dok ne odnesu potpunu pobjedu nad elementima kapitalizma. Taj prelazni period ne može biti ništa drugo do neka forma diktature proletarijata koji iskorištava državnu mašinu, kao ostatak klasnog društva, za gušenje otpora ostataka kapitalizma i za izgradnju socijalističkog društva. Razumije se, poredak tog perioda više nije kapitalizam, a nije još ni izgrađeni socijalizam, jer u njemu postoje elementi i jednog i drugog. Ali takva država prelaznog perioda ipak je država socijalističkog tipa — iako još nerazvijena — i po karakteru vlasti i po tome što direktno služi uništenju kapitalizma i izgradnji socijalizma.

Ne mogu a da ne podsjetim na ovom mjestu na sljedeću poznatu klasičnu formulaciju Karla Marxa o tom pitanju:

»Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, i država tog perioda ne

može biti ništa drugo osim revolucionarna diktatura proletarijata.²

Prema Marxu, dakle, diktatura proletarijata jest »politički prelazni period« u kome se odigrava »revolucionarni preobražaj« kapitalističkog društva u komunističko društvo.

To znači da narodna demokracija nije nikakav »most« između diktature buržoazije i diktature proletarijata, nego može biti samo ime za čitav niz specifičnih formi u prelaznom periodu k socijalizmu, u prelaznom periodu čiji je sadržaj upravo diktatura proletarijata, a ne nešto »treće«. Za taj prelazni period karakteristična je uporna borba između sve brojnijih i sve jačih socijalističkih i stalno potiskivanih i iščezavajućih kapitalističkih elemenata, sve do likvidacije ovih posljednjih. Nikakvih »trećih karakteristika« tu, naravno, nema. Njih je mogao izmisliti samo oportunistički filistarski strah od borbe i od teškoća u prelaznom periodu, oslanjajući se na akademski dogmatizam koji ne može razumjeti suštinu konkretnih oblika revolucionarnog razvitka, jer se oni ne poklapaju s predviđenim shemama i receptima.

Ja ne bih citirao Realea kad bi to bilo samo njegovo mišljenje. Ali naveo sam citat iz njegova članka zato što najopipljivije odražava utjecaj onih stavova koji se pojavljuju — od završetka rata pa naovamo — kod mnogih utjecajnih ljudi u komunističkim partijama na Istoku i na Zapadu.

O formama narodne demokracije

Ja sam u početku naglasio da je termin narodna demokracija i narodnodemokratska vlast u smislu u kojem se upotrebljava danas u istočnoevropskim zemljama dobio svoju upotrebu najprije u Jugoslaviji, u toku naše narodne revolucije.

Ali to nikako ne znači da smo taj termin i tu pojavu mi, jugoslavenski komunisti izmislili, »pronašli« kao nešto »principijelno novo« (kao što kaže sovjetski profesor Ostrovitjanov), kao nešto što klasici marksizma-lenjinizma nisu mogli predvidjeti (što opet kaže sovjetski profesor Leontijev). Ne, to mi nismo učinili, pa, prema tome, nismo nikada nešto slično ni tvrdili. To su, kao što smo ranije utvrdili, u stvari pokušavali

² *Kritika Gotskog programa*, Beograd, 1946, str. 34.

učiniti oni iz drugih »narodnodemokratskih« zemalja, koji su naprosto od nas uzeli ime, od buržoazije neke parlamentarno-demokratske i druge, još manje demokratske forme, odrekli se diktature proletarijata, pa su taj galimatijas proglasili karakteristikom narodne demokracije. Međutim, taj termin nije nimalo nov, upotrebljava ga već Marx. Termin nije naučno precizan, ali ima svoje određeno mjesto. Ako nećemo da se taj termin pretvori u običnu frazu, onda za marksističko-lenjinstičku nauku pojam narodne demokracije u današnje vrijeme ne može biti ništa drugo nego određena karakteristika proleterske, socijalističke demokracije, to jest takve forme države u kojoj radnička klasa ima rukovodeću ulogu, kojom ona istovremeno odražava interes ogromne većine naroda, njegove trudbeničke većine, a baš to, u stvari, u naše vrijeme predstavlja narod. I baš zbog toga se radnička klasa, u borbi za ostvarenje svoje historijske misije, može oslanjati na taj narod, može i mora da daje i da da svojoj klasnoj diktaturi formu najšire demokracije za taj narod. Diktatura proletarijata dobiva *narodski* karakter u pravom smislu te riječi. Očigledno je da je u tom smislu prvobitna sovjetska demokracija, to jest takva kakva je izašla iz oktobarske revolucije, također narodna demokracija. U tom smislu je proleterska diktatura, u stvari, diktatura naroda nad šakom protunarodnih eksploatatora, i drug Tito ima sto puta pravo kad kaže:

»Ako gospoda reacionari smatraju diktaturom to što se kod nas ne dozvoljava ostatku jedne neznatne šake svjetovnih ili crkvenih reacionara da ruši tekovine velike oslobodilačke borbe, onda neka im bude to diktatura. Ali to je narodna diktatura, jer predstavlja 96 % naroda. Diktatura 96 % nad 4 %, što, drugim riječima, znači: najistinskija narodna demokracija.«³

Očigledno je, prema tome, da je potpuno pogrešno kad netko pokušava pojmu narodne demokracije dati neki principijelno novi sadržaj, nešto »treće«, nešto između diktature buržoazije i diktature proletarijata.

Razumije se, ja tu govorim o razvijenim kapitalističkim zemljama, a ne o onim u kolonijalnom svijetu gdje razvitak ponekad može dobivati donekle osobene forme.

Prema tome, ono što toj vlasti prelaznog perioda — koja zbog neosporne rukovodeće uloge proletarijata po suštini predstavlja diktaturu proletarijata, to jest niz jače ili slabije raz-

³ *Izgradnja nove Jugoslavije*, II, knjiga 2, Beograd, 1948, str. 189—190.

vijenih formi proleterske, socijalističke demokracije — daje karakter *narodne* demokracije jest činjenica da je ona nastala u takvim historijskim uvjetima koji osiguravaju da se ona može osloniti na još šire mase trudbenika, to jest na narod i na svakodnevno aktivno učestvovanje narodnih masa u upravljanju državom. U sadašnje vrijeme, kad je ideja socijalizma izvojevala svjetsko historijsku pobjedu, baš ta narodnodemokratska strana prelaznog perioda sve jače dolazi do izražaja, jer se socijalistička država u današnje vrijeme može oslanjati na znatno šire narodne mase nego što je to mogla diktatura proletarijata u Rusiji u poslijeoktobarskom periodu. U takvim uvjetima povećava se neposredno učešće narodnih masa u cjelokupnom aparatu državne uprave, demokracija se produbljuje i dalje razvija.

Takav proces je naročito došao do izražaja u našoj zemlji. Naša revolucija je socijalistička revolucija, ali je ona kao takva narodna revolucija. Narodna je zato što se radnička klasa kao rukovodeća snaga ne samo uspjela povezati sa seljačkim radnim masama i ostalim trudbenicima u svakodnevnim ekonomskim i političkim akcijama protiv zajedničkog neprijatelja, nego je podigla te mase na oružani ustanak protiv okupatora i protiv domaćih izdajnika, u kojem se stvorio naročito čvrst savez radnih masa pod rukovodstvom Komunističke partije, takav savez koji je omogućio da je ideja socijalizma postala bliska najširim narodnim masama i da su one u velikoj većini bile spremne proliti i krv za tu ideju. Otuda je moglo biti izvršeno tako brzo organiziranje snažnog sistema narodne vlasti.

Potrebno je, u vezi s tim, da imamo pred očima naročito slijedeće momente koji produbljuju i proširuju *narodni* karakter naše socijalističke revolucije i naše socijalističke demokracije:

1. Srednji seljak bio je kod nas, uglavnom, sve vrijeme s nama, doduše ne dosljedno, ne uvijek, ne sav, često vrlo kolebljivo, ali nije bio »neutralan«, nego je išao s nama.

2. S nama je u ogromnoj većini išla inteligencija, i ona se danas pod vrlo teškim uvjetima aktivno zalaže u borbi za socijalističku izgradnju. Može li se smatrati slučajnim poslijeratni rascvat naše nauke i njeno uključivanje u socijalističku izgradnju? Razumije se, to nije slučajno, nego odražava stav ogromne većine naše inteligencije.

3. S nama su išli i uz nas su ostali mnogi patriotski elementi stare Jugoslavije, jer su se u praksi uvjerali — iako nisu

komunisti — da socijalizam znači ne samo nezavisnost nego i sretnu i ponosnu budućnost za naše narode. Lenjin je 1918. godine napisao nekoliko članaka u vezi s pozitivnim stavom prema sovjetskoj vlasti koji je iz patriotskih pobuda, u jednom momentu, zauzeo jedan eserovski vođa, analizirajući u tim člancima kako će prelazak tog esera i njemu sličnih utjecati na diktaturu proletarijata u smislu proširivanja demokratskih formi i smanjivanja uloge nasilja. Pa zar kod nas nije broj takvih patriota neusporedivo veći nego što je bio u onim godinama u SSSR-u?

4. Također je nesumnjivo da je otpor kapitalističkih elemenata u našoj zemlji bio i da je i sada relativno slabiji nego što je bio u SSSR-u, s jedne strane zato što je imao mnogo slabiju masovnu podršku, a s druge strane zato što je jedan dio kapitalista shvatio neizbježnost likvidacije kapitalizma u našoj zemlji, u što ih je uvjerala snaga naše revolucije i iskustvo iz SSSR-a, pa je položio oružje i uključio se u rad kao ostali građani naše zemlje. Razumije se, ni narodna vlast takvima koji su odlučili da se obračunaju s prošlošću ne smeta da u novim uvjetima, na radu — kao svi naši trudbenici — razvijaju svoje sposobnosti. To nije nikakvo urastanje kapitalističkih elemenata u socijalizam, nego rezultat pravilne revolucionarne socijalističke politike u sadašnjim uvjetima i pravilnog razvijanja socijalističkog demokratizma.

Zar nije jasno, poslije svih tih činjenica, zašto je naša proleterska demokracija zaista široka narodna demokracija i zašto tako temeljito griješe oni koji u *narodnoj demokraciji* ne vide korak naprijed u razvitku proleterske demokracije, nego u njoj vide baš ostatke kapitalističke prošlosti.

Nama su mnogi mudrijaši predbacivali da precjenjujemo ulogu seljaštva, a da potejenjujemo opasnost kapitalističkih elemenata među seljaštvom. U stvari, mi nismo nikada ni precjenjivali ni potcjenjivali ni jedno ni drugo. Ali ti mudrijaši ne bi smjeli zaboraviti dvije činjenice koje naročito određuju naš odnos prema radnom seljaštvu, a time i širinu naše narodne demokracije, a to su:

1. da je naš seljak bio mnogo jače proletariziran, a politički razvijeniji nego što je bio ruski seljak 1917. godine;

2. da mi naše seljake u revoluciji nismo mobilizirali na pitanjima borbe za mir i imajući takve naročite uvjete kao što je bilo raspadanje imperijalističkog ratnog fronta u vrijeme oktobarske revolucije, nego smo ih mobilizirali na pitanju pozivanja u rat, na pitanju odlaska na front.

I mi smo zaista ratovali pod rukovodstvom Komunističke partije tokom nekoliko godina, s armijom od nekoliko stotina hiljada, protiv svih mogućih neprijatelja, protiv svih mogućih armija i autoriteta i protiv svoje vlastite buržoazije. A ogromna većina te armije bio je radni seljak. Svakome tko pravi naučnu analizu na osnovi objektivnih činjenica, a ne skolastičkom citatologijom, moralo bi biti jasno da je u takvom ratu i u takvim uvjetima morao nastati naročito čvrst savez radnika i radnih seljaka i čitavog radnog naroda, naročito čvrst Narodni front, zaista *narodni front*, i da je baš zbog takvog saveza i zbog takve rukovodeće uloge radničke klase ideja socijalizma i neproleterskim trudbeničkim masama postajala sve bliža.

Čvrstina toga saveza između radnika i seljaka, proširenog i na ogromnu većinu inteligencije i na ostale trudbenike, to je ono što je našoj socijalističkoj revoluciji dalo *narodni* karakter, a vlasti koja je iz nje proizašla karakter *narodne* demokracije. I baš zbog toga što je naša revolucija bila narodna revolucija morali su i oblici narodne vlasti biti zaista takvi da je neposredno učesće naroda u vlasti moglo postati najmasovnije i najaktivnije. Dosad su u historiji revolucionarnih pokreta kao oblik te vlasti poznati Pariška komuna i sovjetski sistem. Zato se naša narodna demokracija neophodno morala razvijati i od samog početka se razvijala kao revolucionarna demokracija tipa Pariške komune i sovjetske vlasti kakva je izišla iz oktobarske revolucije.

Naprotiv, u drugim zemljama, gdje nije bilo takvog širokog revolucionarnog učestvovanja masa u borbi za vlast, sačuvali su se ne samo veći ili manji ostaci starog državnog aparata nego se u većoj ili manjoj mjeri održala i sama forma starog buržoaskog režima.

Otuda izviru osjetne razlike u formama narodne demokracije u pojedinim zemljama. Te su razlike uglavnom na liniji većih ili manjih ostataka buržoaske države, kao što su: parlamentarizam, podjela vlasti, odsutnost lokalnih organa narodne vlasti (mjesto njih postoje organi ministarstva unutrašnjih poslova), paralelno postojanje predstavničkih organa naroda koji imaju samo savjetodavnu funkciju, postavljanje narodnih odbora odozgo itd.

Ono što se danas naziva »narodnom demokracijom« nije nikakva jedinstvena forma, kao, na primjer, sovjetska vlast,

nego se tu radi o čitavom nizu formi — od vrlo zaostalih nedemokratskih oblika, preko parlamentarne demokracije do sovjetskih oblika. Prema tome, sasvim je nenaučno, nepravilno i glupo govoriti da diktatura proletarijata nastupa bilo u formi sovjetske vlasti, bilo u formi narodne demokracije. U Jugoslaviji narodna demokracija nosi uglavnom oblik Pariške komune i poslijeoktobarskih sovjeta, a u drugim zemljama ona još sasvim ili pretežno zadržava oblik buržoaske parlamentarne demokracije, a ponekad čak još zaostaliye oblike starih sistema.

Prema tome, kad nam neki kominformovski mudrac dokazuje kako je baš takva njihova narodna demokracija uzor narodne demokracije, a uz to još i »nova« forma diktature proletarijata pronađena, eto, u njihovoj zemlji, i kad pri tom napadaju novu Jugoslaviju koja je daleko, daleko odmakla ispred njih u pogledu razvitka narodne demokracije, to jest socijalističke demokracije, govoreći da se ona pretvara u buržoasku republiku, onda mi njima moramo reći: stanite, gospodo, vi ne samo što do guše čučite u zaostalim formama buržoaske demokracije nego čak i u formama koje su vam ostavili stari reakcionarni režimi u vašim zemljama, i vi još mnogo treba da učinite pa da vaša »narodna demokracija« zaista bude narodna. Ako stvarno želite ići dalje u razvijanju narodne demokracije, onda treba da nađete takve forme preko kojih ćete moći privlačiti narodne mase k vlasti, razvijati lokalne organe narodne vlasti, ne kao organe ministarstva unutrašnjih poslova, nego kao jedine i samostalne organe jedinstvene državne vlasti po administrativno-teritorijalnim jedinicama, koji će biti odgovorni pred trudbenicima koji su ih izabrali.

Čuju se, doduše, ponekad glasovi da je više-manje svejedno kakvi su oblici vlasti, glavno je da ta vlast vodi u socijalizam, da se bori za socijalizam. Glavno je, kažu, koga predstavlja takva vlast, koju klasu, a ne kakva je.

Istina je da je to glavno, ali to nije dovoljno, i onaj tko vidi samo to, taj dovodi u opasnost i ono što je glavno. *Ne treba nikad zaboraviti da nikakav savršeni birokratski aparat, ma kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može izgraditi socijalizam. Socijalizam može rasti samo iz inicijative milionskih masa, uz pravilnu rukovodeću ulogu proleterske partije, odnosno najnaprednijih svjesnih socijalističkih snaga. Prema tome, razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego putem stalnog produbljanja socijalističke*

demokracije u smislu sve veće samouprave narodnih masa, u smislu sve većeg njihova privlačenja k radu državne mašinerije — od najnižeg organa do najviših, u smislu sve većeg učešća u neposrednom upravljanju u svakom pojedinom poduzeću, ustanovi itd.

Lenjin, u vezi s tim, kaže:

»Što je punija demokracija, to je bliži trenutak kada će ona postati nepotrebna. Što je demokratičnija 'država' koja se sastoji od naoružanih radnika i koja 'već nije država u pravom smislu te reči', to će brže početi da odumire svaka država.«⁴

Samo tako su postavljali pitanje socijalističke demokracije klasici marksizma-lenjinizma. Nepridržavanje tih principa nepohodno vodi prema birokratizmu, prema osamostaljivanju birokratskog aparata u odnosu prema narodnim masama, prema potčinjavanju tih masa birokratskom aparatu. A takav položaj u socijalističkom sistemu — ma kako kratkotrajan on bio — vodi prema čitavom nizu negativnih pojava, kao što su: receptomanija, konzervativizam u metodama i organizacionim formama, gušenje stvaralačke inicijative odozdo, odgajanje birokratskih beskičmenjaka, idejna stagnacija, skretanje s marksističko-lenjinističke nacionalne politike, hegemonizam itd.

Marx i Engels su nam u vezi s analizom Pariške komune jasno ukazali na birokratizam kao na veliku opasnost poslije pobjede proletarijata nad buržoazijom. Ali oni su istovremeno ukazali i na nepogrešivo oružje pobjedničkog proletarijata kojim će se osigurati od te opasnosti. To se oružje, prema Marxu i Engelsu, sastoji u sljedećem:

1. izbornost i smjenljivost svih rukovodećih službenika u svim organima državne uprave i privrede;

2. takav sistem plaća koji će spriječiti jagmu za rukovodećim položajima u državnoj upravi;

3. neposredno privlačenje masa državnoj upravi na takav način, kao što dodaje Lenjin, da će svatko neko vrijeme biti »birokrat« a da nitko neće moći zbog toga postati birokrat.

Danas neki ljudi proglašavaju utopizmom neka Marxova tumačenja oko Pariške komune. U stvari, tu se ne radi ni o kakvom utopizmu kod Marxa, nego o duboko naučno utemeljenoj općoj perspektivi koju je on dao za razvitak socijalističkog društva. Ti principi ne mogu uvijek i odmah biti doslovno ostvareni čim proletarijat uzme vlast u svoje ruke. Ali oni su neophodan putokaz kojim pravcem treba da se razvija socija-

listička demokracija. Pariška komuna je bila prototip sovjetske vlasti i narodne vlasti našeg tipa. Njeni osnovni principi i osnovne organizacije forme, iako nerazvijene i nedovršene, predstavljaju i osnovu revolucionarne poslijeoktobarske sovjetske organizacije. To nije nikakav slučaj niti neko svjesno podražavanje. Niti su ruske mase znale za organizaciju Pariške komune kada su stvarale sovjete, niti su naše mase znale organizaciju sovjeta kada su stvarale narodne odbore. A te iste forme pojavile su se i u revolucionarnom pokretu na Istoku. Razumije se, pri tome je važnu ulogu igralo rukovodstvo. Ali ipak je pri tome glavno to što te forme predstavljaju odraz duboke težnje radnih masa da neposredno same i samostalno upravljaju državom baš u takvim formama. Proletarijat, u svojoj borbi za socijalizam, može iskoristiti razne državne forme, pa i buržoaskodemokratske forme, ali ono što odgovara državi epohe socijalizma, koja priprema i započinje put odumiranja države kao takve, to su one forme koje su se pojavile u Pariškoj komuni, u sovjetskoj vlasti, u našim narodnim odborima i u sličnim oblicima sposobnim da privuku mase najneposrednijem i najmasovnijem učestvovanju u upravljanju. Ići u drugom pravcu — znači napuštati principe marksizma-lenjinizma, principe socijalističke demokracije.

Ići s tim htio bih istaknuti još jednu pojavu, naime zamjenu i mizmoilaženja između riječi i djela u zemljama koje se nazivaju socijalističkim. Često se do neba uzdiže demokratičnost državnog sistema, u superlativima se govori o socijalističkom demokratizmu, o narodnoj demokraciji itd. Ali istovremeno se zataškavaju nedostaci i zaostalost državnih formi i skriva se stvarna besperspektivnost koja vlada u vrhovima u pogledu njihova daljeg razvitka. Nema sumnje, svaki element proleterske demokracije, pa i najzaostaliји, historijski uzevši jest progresivan korak dalje od kapitalističkog sistema, ma kakvu ovaj demokratsku fasadu nosio. Ali u isto vrijeme ne treba zaboraviti da je, imajući u vidu perspektivu socijalističkog razvitka, sadašnji stupanj socijalističke demokracije ipak još relativno nizak i da njen razvoj neće ići dalje spontano, nego svjesnim radom komunista i svih graditelja socijalističkog društva. Nije, prema tome, dovoljno samo veličati socijalističku demokraciju i misliti da smo s njom već došli do kraja ljudske mudrosti, nego treba raditi na njenom daljem usavršavanju i produbljivanju. Ukoliko će više socijalistička demokracija stvarno biti socijalistička, to jest ukoliko će više iz socijalističke države iščezavati ostaci kapitalizma i negativne



⁴ Država i revolucija, Beograd, 1947, str. 92.

prošlosti uopće, utoliko će više socijalistička demokracija postajati općenarodna, utoliko će ona smjelije razvijati samoupravu narodnih masa, sve dok se ne pretvori u pravu slobodu za sve ljude, čime će ona kao državna forma faktički odumrijeti.

Karakteristična crta nosilaca birokratske linije u socijalističkim zemljama jest ono što su Marx i Engels nazivali sujevjernim strahopoštovanjem pred državom. Razumije se, država ne odumire time što postaje sve slabija. Naprotiv, ona jača sa stalnim produbljivanjem demokracije, sa sve širim učešćem masa u upravljanju državom i, naravno, s razvijanjem proizvodnih snaga socijalističkog društva. Ali u isto vrijeme se baš sa stalnim usavršavanjem socijalističke demokracije stvaraju uvjeti njenog odumiranja. Zato je potpuno pogrešan stav onih koji se s potcjenjivanjem odnose prema takvim zadacima, a istovremeno pokazuju tendencije prema birokratskom centralizmu na štetu samouprave naroda. Ni najgenijalniji čovjek ne može predvidjeti sve ono što mogu u svakodneвноj praksi ostvariti milioni graditelja socijalizma ako nisu sputani birokratskim centralizmom. Ne može biti sumnje da u revolucionarnom prelaznom periodu između kapitalizma i socijalizma presudnu ulogu ima odlučno revolucionarno rukovodstvo proleter-ske partije, koje ima pred sobom jasan cilj i određen put prema tome cilju. Ali je isto toliko jasno da revolucionarno rukovodstvo može samo onda imati uspjeha ako se oslanja na stvaralačku aktivnost i inicijativu najširih radnih masa. Ako bi jedno takvo rukovodstvo uobražavalo da je nepogrešivo i da može osigurati izgradnju socijalizma naprosto s centraliziranim administrativnim aparatom, a da mu nije potrebna inicijativa odozdo, inicijativa masa, inicijativa nižih organa vlasti, takvo rukovodstvo će neizbježno postati smetnja na putu socijalističke demokracije, a to znači i kočnica na putu socijalističkog razvitka uopće. Mi ne mislimo da je moguće raditi bez grešaka, ali smatramo da su greške koje se čine kad samostalno dolazi do izražaja inicijativa odozdo manje opasne od greška onih birokrata koji bi sebi uvrtjeli u glavu da su nepogrešivi i da se smije uraditi samo ono čemu oni daju svoj blagoslov.

Demokracija je forma države, a klasna vladavina njen sadržaj. I sadržaj i forma odumiru zajedno s državom. To ne znači da forma nije važna. Ne, ona je isto tako važna, i to ne samo u uvjetima buržoaske nego i proleter-ske diktature. Bitna razlika između buržoaske i proleter-ske diktature jest, kao što

je poznato, u tome što je prva demokracija za manjinu, i to ugnjetачku manjinu, a druga za većinu koja je bila do jučer ugnjetavana i koja se sada sama oslobađa, da bi stvorila uvjete za demokraciju, za sve ono što će istovremeno značiti odumiranje demokracije kao državne forme. A to istovremeno znači da je produbljivanje i širenje demokracije u svim oblastima društvenog života zakon socijalističkog razvitka prelaznog perioda i da kršenje toga zakona neizbježno mora dovesti do teških posljedica, a prije svega do pojava ideološke stagnacije.

Zato nije sporedno kako je organiziran i kako se razvija sistem vlasti u socijalističkoj državi. Nije dovoljno da proleter-ska partija ima rukovodeću ulogu, nego je potrebno osigurati revoluciju — kao što je rekao Marx — od njenih vlastitih birokrata koji, ako već ne okrenu točak razvitka unatrag, ono bar mogu ozbiljno zakočiti tempo razvitka socijalizma i društvenih proizvodnih snaga uopće. Komunisti i svi napredni ljudi imaju pravo i dužnost da kritiziraju takav sistem »proleter-ske diktature« koji pokušava ovjekovječiti svoje najniže i najzastalije forme ili se razvija putem birokratskog centralizma, jer sve to sputava socijalistički razvitak i razvitak društvenih proizvodnih snaga.

Kroz čitavu historiju može se pratiti pojava da su svi revolucionarni pokreti proširivali učešće narodnih masa u vlasti i da su postavljali na dnevni red pitanje samoupravljanja naroda. Isto tako nam historija pokazuje da je karakteristično za sve društvene sisteme koji su napuštali liniju napretka i postajali reakcionarni da je njihov prvi korak na tome putu bio izolacija državnog aparata od masa i postepena likvidacija svih oblika narodne samouprave. O tome su govorili već Marx i Engels, a Lenjin kaže sljedeće:

»Gospoda predstavnici vlastele i kapitalisti koji sede u privremenoj vladi na svaki način hoće da sačuvaju stari caristički aparat upravljanja: 'odozgo' postavljeno činovništvo. Tako su radile sve buržoaskodemokratske republike u svetu skoro uvek osim u kratkotrajnim periodima revolucije u nekim zemljama. Tako su radili — olakšavajući i pripremajući time povratak od republike ka monarhiji, ka Napoleonu, ka vojnim diktatorima.«

U sistemu socijalističke demokracije, prema tome, samoupravnost je njen najneophodniji element, osnovna karika u pravcu produbljivanja socijalističkog demokratizma, koji mogu oslabiti samo birokratske centralističke tendencije. Baš zbog toga bilo bi krajnje pogrešno misliti da će takav razvitak socijalističke demokracije u prelaznom periodu ići sam od sebe,

automatski. Ne, takav razvitak može se osigurati samo svjetnom rukovodećom ulogom proleterske partije, odnosno najnaprednijih socijalističkih snaga i upornom, stalnom borbom protiv pokušaja birokratskog narušavanja osnovnih principa socijalističke demokracije. Ma kakve oblike na početku dobivala, *socijalistička demokracija može se razvijati samo u jednom pravcu, u pravcu sve snažnijeg razvijanja samoupravljanja naroda, u pravcu sve većeg spajanja državnog aparata s narodnim masama.* Ponavljam, prema tome, da je smiješna i nepravilna definicija da je narodna demokracija diktatura proletarijata bez sovjetske vlasti, kao što je uopće pogrešno uzimati narodnu demokraciju kao neku posebnu kategoriju. U stvari, narodna demokracija je jedan opći termin, uzet iz marksističko-lenjinističke ravnice, koji označava širinu proleterske demokracije, narodni karakter proleterske demokracije, a konkretno to ime odgovara nizu historijski uvjetovanih formi — o kojima sam već govorio — prelaznog perioda od kapitalizma prema socijalizmu. Ono što je svima zajedničko jest neosporno rukovodeća uloga radničke klase i njene avangarde, odnosno njenih najnaprednijih svjesnih elemenata, a to upravo i daje narodnoj demokraciji suštinu diktature proletarijata.

Pravilan zaključak iz čitave te diskusije o narodnoj demokraciji bio bi, dakle, taj da se u prelaznom periodu mogu kao forme diktature proletarijata pojavljivati i druge forme, a ne samo sovjetska vlast, a da i sama sovjetska vlast ne mora imati potpuno istu formu u svim zemljama. Ali nema nikakve sumnje da po svojoj suštini demokratski principi koje je u tom pogledu dala Pariška komuna, a koji su se razvijali i u formi sovjetske vlasti, predstavljaju neophodni zakon razvitka socijalističke demokracije. Očigledno je, dakle, da se socijalistički razvitak ne zaustavlja na bilo kojoj od tih vanjskih formi, kao što se nije zaustavio ni na poslijeoktobarskoj formi sovjetske vlasti, nego ide dalje, putem sve većeg produblivanja socijalističke demokracije kao općenarodne demokracije, sve više spajajući državni aparat s narodnim masama, sve dok čovječanstvo ne odbaci, kao što kaže Engels, i posljednje ostatke te »starudije državnosti«.

Informbirovski »teoretičari« narodne demokracije pokazali su, dakle, temeljit neuspjeh u pokušajima da dadu naučnu definiciju narodne demokracije. To, naravno, nije slučajno. Onaj tko ne vjeruje u revolucionarnu energiju vlastitog naroda, a gleda ne sve pojave kroz gotove recepte — jer sam nije došao u položaj da bude prisiljen na stvaralačku primjenu marksi-

zma-lenjinizma u živoj revolucionarnoj borbi za vlast — taj se svakako neće moći snaći u pitanjima što je forma, što je sadržaj, što je glavno, a što sporedno, i gdje je glavna karika daljeg razvijanja narodne demokracije.

Principi naše državne izgradnje

Ono što u prvom redu karakterizira našu narodnu demokraciju i našu državnu izgradnju jesu, prije svega, sljedeći principi:

1. Narodna vlast u našoj zemlji predstavlja demokraciju za trudbenike, za ogromnu većinu naroda. Za ostatke kapitalizma i za njihove svakojake agenture narodna vlast je, međutim, nepopustljiva diktatura koja toj šaćici ostataka prošlosti otvoreno postavlja da biraju između dvije mogućnosti: ili da se dobrovoljno odreknu te prošlosti i da se postaraju da nađu u socijalističkom društvu uvjete svog ličnog opstanka i razvitka, kao i svi ostali trudbenici naše zemlje, ili će na njih — ako hoće silom da izmijene postojeće stanje — pasti ruka naše narodne vlasti.

Kada tako govorimo, mi se ne bojimo prigovora raznih »branilaca« demokracije, koji nam viču: da, vi dajete demokraciju samo onima koji su za vas, vi imate jednopartijski sistem.

Drug Tito je na tu poviku ovako odgovorio:

»Ali, neka oni viču koliko ih je volja; njima drugo i ne ostaje. Mi im možemo odmah postaviti konkretno pitanje: Koliko vi, gospodo, imate partija? Imate samo dvije? A kakve su vam te partije? U suštini — potpuno jednake; one se održavaju i podržavaju svemoćnom dolarskom diktaturom. Dakle, to su partije krupnih finansijskih magnata, bez obzira na to što u njima ima i dobronamjernih pristalica, ali koje ne mogu ništa učiniti, makar nešto i htjele. Dakle, to su partije demokracije zapadnog tipa, demokracije u vrlo lošem smislu, preko kojih krupni kapitalisti provode svoju diktaturu.«

Demokracija za narod — da, ali šaka eksploatatora i njihovih advokata ne spada u taj narod. Narod — to su naši trudbenici, ljudi koji žive od svog vlastitog rada, koji nikoga ne eksploatiraju, ali su sami bili na jedan ili drugi način eksploatirani. Oni su se baš zato ujedinili u jedinstvenom Narodnom frontu, na čelu s radničkom klasom i pod rukovodstvom Ko-

munističke partije, da bi spriječili povratak sistema eksploatacije, da bi ostatke toga sistema postepeno sasvim očistili i izgradili socijalistički sistem u kojem neće biti eksploatacije čovjeka od čovjeka. Samo te mase mogu, stoga, govoriti kao narod. Samo za njih danas važi naša demokracija, a ne za zastupnike kapitalizma, ukoliko hoće aktivno djelovati za restauraciju tog sistema. A sutra, kad budu odstranjeni ostaci kapitalističke eksploatacije, narod će biti svi građani naše zemlje, a demokracija će biti za sve.

Advokati zapadne demokracije govore nam da je kod nas jednopartijski sistem i da, prema tome, kod nas ne može biti demokracije. U stvari, kao što je poznato, ne radi se o partijama, nego se radi o klasama. Tamo više partija brani vladavinu jedne klase, to jest kapitalista. Uloga avangarde proletarijata kod nas, kao rukovođeće i usmjeravajuće socijalističke snage, međutim, potpuno je drukčija nego što je uloga partija u kapitalističkom društvu.

To ne znači da u našim narodnim masama nema raznih mišljenja o pojedinim pitanjima. Takva razmimoilaženja u mišljenju postoje, ponekad na općoj naprednoj osnovi, ponekad kao ostatak prošlosti. Ali da bi se ta mišljenja odrazila, nisu potrebne partije, jer kod nas zakonodavna i izvršna vlast nije podijeljena, pa da tek mišljenje jedne partije koja dobije većinu može dobiti utjecaj na izvršnu vlast. Naš je državni mehanizam takav da mišljenje pojedinaca neposredno dolazi do izražaja i svakodnevno se provjerava u praktičnoj izgradnji. Takav je sistem, naravno, moguć samo uz uvjet najšireg neposrednog učestvovanja narodnih masa u narodnoj vlasti, i to u svim njenim organima. A takav je baš sistem kod nas, odnosno sve više se razvija baš u tom pravcu.

Posebno treba istaći da je naš Narodni front takav oblik saveza svih trudbenika u kojem rukovođeća uloga Komunističke partije osigurava jasnu socijalističku perspektivu, ali u kojem dolaze do svog izražaja razna mišljenja, i to sa znatno više izgleda da svako pojedino mišljenje — ako je u njemu iole zdrava i konstruktivna suština — bude uzeto u obzir nego u sistemu buržoaske demokracije, čak ako pustimo po strani njenu klasnu suštinu. Nasuprot tome, u buržoaskoj demokraciji mišljenje pojedinca formalno dolazi do izražaja samo prilikom njegova glasanja za partijskog kandidata na izborima, a od tog momenta dalje on više nema nikakvog udjela u državnoj vlasti, niti može neposredno utjecati na nju. On se, u stvari, svakih nekoliko godina na izborima unaprijed odriče svog

učesća u vlasti. U tom smislu i najšira buržoaska demokracija neusporedivo je bliža jednopartijskom sistemu nego naš sistem narodne demokracije.

Razumije se, u tom pogledu i kod nas još ima slabosti. Zadržali smo još neke navike iz prošlosti. Još je nedovoljno razvijena kritika. Još pojedini birokrati pokušavaju suziti pravo pojedinaca i narodnih masa u pogledu njihova učesća u vlasti. Još ima pokušaja da su uvedu metodu komandiranja umjesto metodu uvjeravanja. Ali to su prolazne pojave, a naša borba protiv takvih nedostataka sve više će usavršavati demokratske forme koje su već sada u mnogom pogledu neusporedivo šire i naprednije od ma koje forme buržoaske demokracije.

2. Iz takvog sistema narodne demokracije neophodno izlazi i princip jedinstva vlasti. Pod pojmom jedinstva vlasti mi prije svega razumijemo jedinstvo zakonodavne i izvršne vlasti, a također i jedinstvo takozvane centralne i lokalne vlasti.

Kod nas je proveden duboko demokratski princip — o kojem je govorio Engels — »koncentracije čitave političke vlasti u rukama radnog predstavništva«. Za Engelsa je u ono vrijeme taj princip, primijenjen na uvjete buržoaske demokracije, značio slabljenje reakcionarne državne mašine i mogućnost jačeg iskorištavanja parlamenta kao sredstva za borbu protiv buržoazije. Za nas, u uvjetima socijalističke demokracije, taj princip znači osiguravanje jedinstva vlasti kao neposrednog oružja radnih masa pod rukovodstvom radničke klase. Ono osigurava čvrstinu revolucionarnih tekovina i onemogućuje štetne i antidemokratske tendencije koje bi se mogle razviti na bazi birokratizma.

Poznato je da u buržoaskodemokratskom sistemu postoji takozvana podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu (odnosno upravnu) i sudsku vlast. Mi znamo da je faktički vlast i tu jedinstvena u tom smislu što, u stvari, samo kapitalistička buržoazija sa svojim saveznicima drži vlast i što ne postoje nikakve tri nezavisne grane vlasti. Ali podjela ima svoj praktični smisao. Svakih nekoliko godina ljudi biraju na izborima, preko svojih partija, parlamente koji donose zakone i druge odluke. Međutim, od njih je odvojen upravni aparat čitave države, nad kojim zakonodavni organi imaju veoma slabu kontrolu. Razumije se, narodne mase odozdo pogotovo nemaju nikakve kontrole nad tim aparatom. Demokracija je na taj način temeljito u rukama stalnog upravnog i policijskog aparata, koji su nezavisni od naroda. Na taj način vladajuća klasa prividno dijeli

vlast u tri »nezavisne« grane, a, u stvari, svu vlast čvrsto ujedinijuje u svojim rukama.

U našoj zemlji gdje se vlast nalazi u rukama naroda s radničkom klasom na čelu, jedinstvo vlasti dolazi potpuno do izražaja. Narod sam, odnosno njegovi predstavnici koji donose zakone, određuje pomoću plana pravac razvitka zemlje, a istovremeno i sam osigurava izvršenje zadataka, bira i smjenjuje rukovodioce izvršnih organa, zadržavajući nad njima kontrolu. Takav je sistem, kao što je već Marx istakao, najsigurnije oruđe protiv birokratizma, a istovremeno okvir koji omogućava najšire privlačenje masa upravljanju državom.

U istom smislu kod nas ne postoji principijelna razlika između centralnih i lokalnih organa vlasti. I jedni i drugi su organi iste vlasti, izraz iste narodne samouprave, rješavajući u istim principijelnim okvirima zadatke u okviru svoje nadležnosti, koja se zakonom određuje na osnovi objektivnih društvenih potreba i subjektivnih uvjeta.

3. Izbornost i smjenljivost rukovodećih lica u izvršnom aparatu, kako u centralnim, tako i u lokalnim organima vlasti, to je princip koji je, baš iz gore spomenutih razloga, neodvojiv od narodne demokracije. Pravo narodnih masa da opozovu one koji ne odgovaraju njihovoj povjerenju upravo je sredstvo stalnog neposrednog utjecaja masa na vlast, a ne da se, kao u buržoaskoj demokraciji, učestvovanje masa odražava samo na dan kad one biraju određenog narodnog poslanika, i to samo za zakonodavne organe. Marx je izbornosti i smjenljivosti svih rukovodećih službenika pridavao odlučujuću važnost za razvitak socijalističke demokracije.

U istočnoevropskim zemljama djeluju, međutim, birokratske tendencije koje u praksi ustaju protiv tog principa. Te se tendencije odražavaju u tome što se izbornost rukovodećih službenika onemogućava i što se sve veći broj upravnih funkcija prenosi na službenike koje postavljaju viši upravni organi. Takve tendencije su se i kod nas pojavljivale. Međutim, mi smo ih razbili u samom početku. Kod nas se biraju ne samo izvršni organi narodnih odbora nego i na čelu pojedinih grana uprave stoje birani povjerenici. Mi smo na taj način princip socijalističke demokracije o izbornosti rukovodećih službenika zaista najdosljednije proveli.

4. Sljedeći princip narodne demokracije jest demokratski centralizam. Taj princip, koji se bazira na izbornosti i smjenljivosti svih organa narodne vlasti i gotovo svih rukovodećih službenika u upravi, obuhvaća istovremeno odgovornost prema

onima koji su ih izabrali, odnosno koje predstavljaju, kao i principijelnu podređenost višim organima državne vlasti, koje također bira narod, koji su također izraz njegove samouprave i, prema tome, također podliježu kontroli naroda.

Na taj način jača jedinstvo vlasti i povećava se snaga ujedinenog naroda u borbi za izgradnju socijalizma, ali se istovremeno osigurava samouprava, kontrola odozdo i kontrola odozgo, svestrana inicijativa i jedinstvena linija u provođenju državne politike. Tendencija je birokrata da iskrivljuju taj princip i da demokratski centralizam pretvore u birokratski centralizam, koji je najveća opasnost za pravilan razvitak socijalističkog društva.

Ne treba zaboraviti da se u prelaznom socijalističkom periodu svi izvori birokratizma ne ukidaju automatski, nego se mogu — ako ne bi postojala stalna borba za usavršavanje socijalističke demokracije — čak i proširiti. Ja sam već naglasio da socijalizam može da bude kapitalizam samo bržim razvijanjem proizvodnih snaga, što će istovremeno omogućiti i brži porast životnog standarda širokih radnih masa. A to mi možemo postići, prije svega, ako socijalistički sistem bude razvijao individualnu inicijativu snažnije nego što je razvija kapitalistički sistem. Tu individualnu inicijativu može osigurati jedino dosljedno razvijanje socijalističke demokracije, a njen je najveći i najopasniji neprijatelj birokratski centralizam. Zato se protiv njega treba boriti uvijek i na svakom mjestu.

Neki drugovi misle da se o birokratskom centralizmu radi samo u našim savezним organima vlasti. Takvo je shvaćanje potpuno pogrešno. Štoviše, nema sumnje da je pravilna politika naše Partije dovela do toga da je birokratski centralizam naj snažnije suzbijen baš u savezним organima, premda ni tu nije sasvim likvidiran. Ali on je znatno jači u republičkim centralnim organima, u raznim generalnim i glavnim direkcijama, pa i u našim narodnim odborima u odnosu prema njima podređenim organima.

Tendencije birokratskog centralizma naročito rastu u slučajevima kad se kod nižih organa pojavljuju greške. Svi se mi dobro sjećamo kako su se u prvom periodu poslije rata, kad su naši odbori bili još slabi i kad su činili svakojake greške, pojavljivale tendencije za što većim suženjem uloge i nadležnosti narodnih odbora. Ali rukovodstvo naše Partije, s drugom Titom na čelu, stajalo je uvijek na stanovištu da su pogreške nižih organa vlasti velikim dijelom odraz slabosti viših organa, da su one dokaz da ovi posljednji nisu u stanju da do-

voljno brzo i dovoljno efikasno pomognu nižim organima, da njima pravilno rukovode i da ih bolje pripreme za zadatke koje imaju da izvršavaju. Međutim, ako ni to ne možemo postići, još manje ćemo moći izvršiti zadatke samo s nekim administrativnim aparatom, nepovezanim s narodom i velikim dijelom odgojenim od starog kapitalističkog sistema. To znači da put k ispravljanju grešaka nije u smanjivanju nadležnosti narodnih odbora ili drugih nižih organa, nego u poduzimanju odlučnih mjera da se oni bolje osposobe za izvršavanje zadataka i da se odgajaju na takav način da bi sve zadatke mogli izvršavati što samostalnije.

Danas više nitko, osim nekih najcrnijih birokrata, ne postavlja zahtjev da se smanje nadležnosti narodnih odbora, iz jednostavnog razloga što nam je praksa pokazala koliko je linija našeg CK, linija druga Tita, u tom pogledu bila pravilna. Naši su narodni odbori činili mnogo grešaka i još ih čine, kao što ih mi svi činimo. Oni su još jako opterećeni i raznim parti-kularističkim računima i tendencijama, ali oni su obavili ogroman posao, posao koji ne bi mogao obaviti nikakav drugi aparat. Operativna samostalnost naših narodnih odbora buđi i mobilizira takve snage odozdo, iz narodnih masa, o kakvima skućene birokratske glave i ne sanjaju.

Socijalizam se može nesmetano razvijati samo pravilnim povezivanjem općeg socijalističkog rukovođenja s buđenjem inicijative milionskih masa. Svaki korak koji vodi zanemaranju bilo jednog, bilo drugog faktora predstavlja opasnost za stvar socijalizma, a u svakom slučaju predstavlja kočnicu za snažan tempo u razvitku socijalizma.

Eto zbog čega smo mi bezuvjetno pristalice principa demokratskog centralizma u državi, ali zbog čega u isto vrijeme vodimo stalnu i upornu borbu protiv svih tendencija prema birokratskom centralizmu.

I konačno ću vas, u vezi s pitanjem demokratskog centralizma, podsjetiti još na riječi koje je drug Tito rekao na Drugom kongresu KP Hrvatske:

»Treba objašnjavati ljudima. Ne komandovati, nego uporno objašnjavati. Komandovati narodom ne vrijedi. Komandovati se može vojskom i drugim uniformisanim odredima, ali narodom se komandovati ne može. Narod je navikao da mu se objašnjava. A komunisti moraju imati to svojstvo da im nikada ne dosadi objašnjavati narodu o čemu se radi.«

Trebalo bi da svi naši rukovođići kadrovi shvate ovo i kao uputu za rad i kao uputu za odnos prema nižim organima vla-

sti u kojima također ne sjede »uniformirani odredi«, nego predstavnici naroda, kojima isto tako treba strpljivo objašnjavati kako da rješavaju zadatke koji su pred njima, kao i smisao i ciljeve cjelokupne državne politike.

5. Još jedna neophodna, bitna karakteristika naše narodne demokracije, odnosno demokratskog centralizma, koju treba posebno istaći i bez koje demokratski centralizam više nije demokratski, nego postaje birokratski, štetan centralizam — jest princip samoupravnosti naroda.

Naša se samouprava, kao što sam već rekao, iz osnova razlikuje od lokalne samouprave u starom društvenom sistemu. Buržoazija trpi lokalnu samoupravu dok služi njoj i samo ako može da služi njoj, ali je bezobzirno odstranjuje čim počne nad njom gubiti vlast. Samouprava lokalnih organa je, prema tome, neizbježno vezana s pitanjem kakva je centralna vlast, i ona ne može biti drukčija nego što je centralna vlast. U revolucionarnoj fazi buržoaske demokracije samouprava je odigrala vrlo pozitivnu ulogu, ali ju je buržoazija, kad je počela dolaziti u sukob s plebejskim masama, brzo odstranila ili ju je raznim makinacijama svela na nulu. Socijalistička demokracija, narodna vlast, naprotiv, neizbježno se mora oslanjati na narodnu samoupravu na svim stepenicama mehanizma državne vlasti.

Za buržoaziju je lokalna samouprava forma koju ona trpi dok je sama snažna, dok je pritisak masa odozdo ne ugrožava. Za socijalističku državu samouprava je uopće neophodan atribut organa državne vlasti i oružje protiv moguće degeneracije vlasti, protiv skretanja u birokratizam, protiv udaljavanja od narodnih masa, a za razvijanje inicijative masa.

Kroz mnoge vjekove ideja lokalne narodne samouprave bila je ideal naprednih ljudi i revolucionara. Plebejske mase su u njoj gledale zaštitu od neprijateljske klasne vlasti. Revolucionarni reformatorski pokreti su u njoj gledali jedan od svojih glavnih ciljeva. Socijalisti-utopisti tražili su u njoj okvir za ostvarivanje idealnog društva, opet da bi se oslobodili pritiska centralne klasne vlasti vladajuće klase. Tražile su je seljačke bune i jakobinske plebejske mase. Ona je bila i okvir i politička osnova diktature proletarijata u Pariškoj komuni. Nju su kasnije iskorištavali kao privlačnu parolu oportunisti u radničkom pokretu — ne kao zadatak revolucije, nego kao put prema vlasti, kao surogat za revoluciju itd.

Drugim riječima, kad god je revolucionarni talas zahvatio široke mase, te mase su istakle parolu samouprave kao okvir u

kojem će one moći neposredno učestvovati u upravljanju državom. U stvari, taj zahtjev je odražavao težnju narodnih masa k vlasti, k osvajanju vlasti, k njihovu učešću u vlasti. Razumije se, pojam samouprave kako se ranije postavljao ne karakterizira sam po sebi vlast niti sam po sebi vodi k njoj. Mi imamo i u SAD i u Engleskoj lokalnu samoupravu, doduše više ili manje sputanu i ograničenu, ali ipak ustaljenu samoupravu s tradicijom i organizacionim iskustvima koja mogu i za nas još danas biti od vrijednosti. Pa ipak je ta samouprava danas velikim dijelom ispunjena reakcionarnim sadržajem. Osnovno je, dakle, karakter vlasti. Tek karakter vlasti određuje sadržaj samouprave lokalnih organa državne vlasti.

Marx i Engels su pitanju lokalne samouprave pridavali izvanredno značenje i često su o tome pisali. Poznati su u tom pogledu naročito Marxovi stavovi u vezi s analizom iskustva Pariške komune. Ja ću citirati ovdje pasus iz jednog Engelsova pisma u kojem on kaže:

»Holandija je pored Engleske i Švajcarske jedina zapadnoevropska zemlja u kojoj od XVI do XVIII veka nije bilo apsolutne monarhije i koja ima, zahvaljujući tome, neke prednosti, naime ostatke lokalne i pokrajinske samouprave bez prave birokratije u francuskom ili pruskom duhu. To je velika prednost za nacionalni razvitak, a i za budućnost. Sa relativno malobrojnim promjenama radni narod mogao bi ovde uspostaviti slobodnu samoupravu, koja mora biti naše najbolje oruđe kod preobražaja načina proizvodnje. Ničeg takvog nema ni u Nemačkoj ni u Francuskoj, i tamo će biti potrebno da se sve to tek nanovo stvori.«

Engels je time vrlo jasno odredio mjesto i ulogu principa narodne samouprave u sistemu socijalističke demokracije.

Kod nas su trudbeničke mase, s radničkom klasom na čelu, osvojile vlast. Time su izvojevale i samoupravu, ne samo lokalnu nego u državi uopće, i to u svim organima vlasti — od najnižih do najviših. Sada postoji, pored otpora kapitalističkih elemenata, samo jedan neprijatelj koji može ometati potpuno iskorištenje tih organa za široko učešće masa u narodnoj vlasti, a taj neprijatelj je birokratizam.

Prema tome, nije dovoljno da se samo pohvalimo da je princip samouprave već sadržan u principu demokratskog centralizma, nego se treba postarati da taj princip i stvarno dođe do izražaja, jer inače će se demokratski centralizam pretvoriti u birokratski centralizam i u kočnicu socijalističkog razvitka.

Evo što u tom pogledu kaže Lenjin, pozivajući se na Engelsa:

»Međutim, demokratski centralizam Engels nikako ne shvata u onom birokratskom smislu u kome taj pojam upotrebljavaju buržoaski i sitnoburžoaski ideolozi, uključujući u ove posljednje i anarhiste. Za Engelsa centralizam nikoliko ne isključuje takvu široku masnu samoupravu koja, pri dobrovoljnoj odbrani jedinstva države od strane 'komuna' i oblasti, bezuslovno uklanja svaki birokratizam i svako 'komandovanje' odozgo.«⁵

Organizacija naše narodne vlasti niče iz narodnih odbora. Sistem narodnih odbora odozdo do vrha — to je organizaciona forma naše narodne vlasti. Otuda je toliko važno da se težište naše brige prenosi baš na izgradnju lokalnih organa narodne vlasti, naših narodnih odbora.

Kod birokratski nastrojenih ljudi, naravno, postoji otpor protiv toga. Oni hoće »centralizaciju« birokratskog tipa, oni pokazuju znakove tipične birokratske prakticističke jagne za nadležnostima, »koncentracijom« vlasti i samostalnošću aparata. Ta tendencija izvire iz nevjerovanja u mase, iz nevjerovanja u radni narod, iz reakcionarnog otpora protiv samouprave naroda koja traži odgovornost rukovodstva masama, traži od rukovodstva više znanja, više primjene metoda uvjeravanja i više naučnog obrađivanja zadataka državne uprave.

Takve birokratske tendencije su svuda opasne. Historija nam govori da je napuštanje principa samouprave uvijek bilo uvod u prelaženje na reakcionarne pozicije. Otuda borba za produblјivanje socijalističkog demokratizma neizbježno mora ići putem učvršćivanja samouprave. Baš iz tih razloga važne su i same forme lokalnih organa narodne vlasti, a ne samo pitanje koga ti organi predstavljaju. Radi se o tome da socijalistička država mora imati — odozdo do vrha, od mjesta do centralne državne vlasti — takve forme organa državne vlasti koje ne samo omogućuju kontrolu naroda nego i njegovo sve šire i sve neposrednije učestvovanje u samom vršenju vlasti.

Eto zbog čega se kod lokalnih organa vlasti ne radi samo o njihovoj izbornosti i o njihovu predstavničkom karakteru nego i o njihovim pravima da se preko njih vrši sva držav-noupravna aktivnost osim one koja je izričito zakonima — znači opet samoupravnom odlukom naroda — predana u nadležnost višim organima državne vlasti.

⁵ *Država i revolucija*, Beograd, 1947, str. 66.

Zato su narodni odbori — izvan okvira nadležnosti koje su zakonom odredili centralni organi državne vlasti — najviši i jedini organi državne vlasti na svom području, to jest u svojoj administrativno-teritorijalnoj jedinici.

Na prvi pogled takve konstatacije nemaju praktične vrijednosti, a, u stvari, tu se baš i krije suština razlike između naše istinske narodne samouprave i lokalne samouprave u buržoaskodemokratskim zemljama. U našem sistemu to znači da centralni organi državne vlasti niti imaju potrebu niti imaju pravo da po administrativno-teritorijalnim jedinicama postavljaju svoje vlastite izvršne organe, osim u onim rijetkim, zakonom određenim slučajevima gdje to traži sama priroda posla.

U sadašnjoj buržoaskodemokratskoj samoupravi, ukoliko ona još postoji, raznim smicalicama se omogućava da se pored slabih lokalnih »samoupravnih« organa postavljaju i sve više jačaju organi centralne vlasti, koji su faktična vlast.

Nije nimalo slučajno što je Engels u svojoj kritici Erfurtskog programa njemačke socijaldemokracije iznio i ovu svoju primjedbu:

»Ali ono što može doći u program i što bar posredno može poslužiti kao nagoveštaj onoga što se ne može da kaže — to je zahtev:

'Potpuna samouprava u pokrajini, okrugu i opštini kroz službenike koji se biraju na osnovu opšteg prava glasa. Uklanjanje svih od države imenovanih mesnih i pokrajinskih organa vlasti.'«

A dalje, na drugom mjestu, kaže:

»Od 1792. do 1798. godine svaki francuski departman i svaka opština imali su potpunu samoupravu po američkom uzoru, a to moramo imati i mi. Kako treba organizovati samoupravu i kako se može izaći nakraj bez birokratije, to nam je pokazala Amerika i prva francuska republika i još danas nam pokazuju Australija, Kanada i druge engleske kolonije. A takva pokrajinska i opštinska samouprava mnogo je slobodnija nego, na primer, švajcarski federalizam, gde je kanton, doduše, vrlo nezavisan prema 'Bundu', ali i prema srezu i opštini. Kantonalne vlade postavljaju sreske načelnike i prefekte, čega u zemljama engleskog jezika uopšte nema i što mi kod nas u budućnosti nećemo nikako dozvoliti, isto onako kao ni pruske landrate i regirungsräte.«

Najzad, na to pitanje treba gledati još s jedne strane. Kapitalistička država regulira političke odnose među ljudima samo u interesu održanja vladavine buržoazije, dok privredni život

drži u rukama buržoazija neposredno preko svog najmljenog aparata. U socijalističkoj državi je to drukčije: država ne regulira samo političke odnose među ljudima, nego — bar za neko vrijeme — i neposredno upravlja privredom, to jest socijalističkom imovinom. Sve čime je prije upravljala buržoazija — preko svojih trustova, kartela, akcionarskih društava itd. — prelazi na državu. Razumije se, time se mora mijenjati i sam karakter državnog aparata i metode njegova rada. On se, prije svega, snažno proširuje i postaje kompliciraniji. Time se pojavljuju i opasnosti od odvajanja takvog aparata od naroda, opasnost od birokratiziranja. Samo snažno razvijanje samoupravnosti naroda — na svim stupnjevima vlasti i u čitavom upravnom aparatu — može razbiti takve pojave i osigurati pravilan razvitak socijalističke demokracije. A to znači: ukoliko je šire učešće masa u sistemu upravljanja državom, utoliko je veća njihova kontrola, utoliko je dublji demokratizam. Državni aparat mora biti sluga naroda, a ne snaga iznad njega — to je osnovni princip socijalističke demokracije. A taj princip može doći do izražaja samo u uvjetima svestranog razvijanja samoupravnosti naroda.

Budući da kod nas radni narod ima u rukama vlast, kako u centralnom, tako i lokalnom mjerilu, budući da je, dakle, čitav naš državni sistem naprosto odraz narodne samouprave, ne može biti ni principijelne razlike između centralne i lokalne vlasti. Svatko na svome području vrši odgovarajuće zadatke u ime iste jedinstvene narodne vlasti, a zakon određuje pravo jednog i drugog organa na bazi demokratskog centralizma. U našem sistemu, prema tome, bilo bi sasvim pogrešno suprotstavljati lokalne organe centralnim, a isto tako bilo bi sasvim pogrešno bojati se sve snažnijeg razvijanja samoupravnih lokalnih organa narodne vlasti. Zato naša borba treba da bude upravljena kako protiv pojava lokalnog partikularizma, koji će još prilično dugo imati izvjesne objektivne materijalne izvore (nejednaki razvitak pojedinih rajona, način raspodjele itd.), tako i protiv tendencija potcjenjivanja samoupravnih lokalnih organa, koje imaju korijen u birokratskom centralizmu.

Ja sam već prije rekao da je narodna samouprava bitan element suštine socijalističke demokracije, element bez kojega nema slobodnog razmaha stvaralačke energije naroda. Drug Tito je lokalnu samoupravu naroda s pravom nazvao »motorom snagom za razvijanje svih stvaralačkih snaga u našem narodu«. U isto vrijeme samoupravu treba shvatiti kao okvir za maksimalno mogući doprinos radnog naroda — u pojedinim

administrativno-teritorijalnim jedinicama — općem naporu naroda i čitave države za socijalističku izgradnju.

Međutim, bilo bi pogrešno misliti da se princip samoupravnosti odnosi samo na takve organe vlasti kao što su narodni odbori. *Ne, mi moramo taj princip sve više razvijati svuda, u svakoj organizacionoj jedinici našeg društvenog života. Njene elemente treba da razvijamo i u poduzećima i u ustanovama itd. — svuda gdje inicijativa masa može doprinijeti većim i boljim rezultatima.* Razumije se, takvi zadaci traže istovremeno pojačan politički rad i pojačan rad na podizanju ljudske svijesti uopće. Ali mi to moramo učiniti ako hoćemo da naš socijalistički društveni poredak što prije razbije sve birokratske okvire koji ga koče, da se on rascvjeta crpeći svoju snagu neposredno iz stvaralačke energije naroda.

6. Međutim, samoupravnost ostaje prazna fraza ako nema stalnog, sve šireg i sve neposrednijeg privlačenja narodnih masa upravljanju državom — na svim stupnjevima njenog upravljanja aparata. Za nas, naravno, nije dovoljno da narodne mase učestvuju — preko svojih izabranih predstavnika — samo u narodnim odborima i u narodnim skupštinama. Ako bismo ostali na tome, mi bismo bili više parlamentarna nego narodna, socijalistička demokracija. Trudbenici mogu i treba da učestvuju u upravljanju državom i na drugi način, kao što se kod nas i događa, preko raznih komisija, savjeta itd. kod narodnih odbora, preko seoskih aktiva, narodnih inspekcija i mnogobrojnih drugih sličnih formi. Svu tu aktivnost treba stalno razvijati i omasovljivati.

U mnogim našim tvornicama, na primjer, tamo gdje je inicijativni i pametni direktor shvatio da njegov uspjeh zavisi od zalaganja i inicijative radnika, spontano se počeo razvijati još jedan nov oblik samoupravnosti naroda i učešća trudbenika u upravljanju državom. To su stalne konzultacije direktora — o svim pitanjima upravljanja poduzećem — s grupama najboljih radnika. Preko takvih spontanih savjeta radnici i službenici, uz direktora, učestvuju u upravljanju tvornicom, iznose svoje kritičke primjedbe i stavljaju svoje konkretne prijedloge. *Tu nerazvijenu spontanu formu treba još bolje razviti, pretvoriti je u stalan oblik neposredne suradnje radnika u upravljanju našim poduzećima.* Takvi i slični oblici učešća trudbenika u upravljanju državom veliki su korak dalje u razvijanju naše socijalističke demokracije i oni zaista ostvaruju u praksi princip neposrednog učešća proizvođača u upravljanju privredom koji su postavili Marx i Engels. Kod nas je takav

oblik postao moguć zbog visoke svijesti naše radničke klase i njene tijesne povezanosti s Komunističkom partijom. *Taj oblik naše narodne demokracije treba razvijati ne samo u širinu nego i po vertikalnoj liniji, u tom smislu što će i viši organi privredne uprave privući radnika-proizvođača neposrednoj suradnji.*

S druge strane, sistem naših zemljoradničkih zadruga i sreških i viših zadružnih saveza također omogućuje da na isti način i u sve većoj mjeri privlačimo najbolje predstavnike naših zadrugara u upravljanje našom socijalističkom poljoprivredom.

Ako kroz te već postignute rezultate gledamo u budućnost, otvara se pred nama jasna perspektiva daljeg razvijanja naše socijalističke demokracije, u kojoj će se aparat naše državne uprave sve više i više, da tako kažem, stapati s narodnim masama i donositi sve krupnije rezultate, budeći svakog dana sve nove i nove neiskorištene i nerazvijene sposobnosti svakog pojedinog našeg građanina-trudbenika.

Pitanje učešća masa u aktivnosti narodne vlasti nije, konačno, samo pitanje formalnog prava svakog građanina da učestvuje u vlasti, u upravljanju državom, niti je samo pitanje aktivne pomoći građana naše zemlje narodnoj vlasti da bi ona što bolje mogla vršiti svoje zadatke, nego je i pitanje, i to u prvom redu, odgajanja naših generacija u duhu socijalističkih odnosa među ljudima i izivljavanja ostataka kapitalizma u glavama ljudi, kako bi se oni, kao što kaže Lenjin, mogli »navići da poštuju elementarne uslove društvenog života, bez nasilja i bez potčinjavanja«. Tek to je put prema pravoj i istinskoj slobodi koju će biti u stanju ostvariti novo pokoljenje, koje će, prema Engelsu (u Uvodu Marxovu *Građanskom ratu u Francuskoj*), izrasti »u novim, slobodnim društvenim uslovima« i »biti u stanju da odbaci svu tu starudiju državnosti«.

Naša nova pokoljenja mogu se i moraju odgajati u takvom duhu, jer je naša revolucija stvorila, odnosno stvara nove društvene odnose u kojima se naše mase mogu odgajati za takvu slobodu o kojoj govori Engels.

Onima koji se čude kako jedna socijalistička zemlja kao što je Jugoslavija može izdržati takav pritisak kakav se na nju vrši i sa Zapada i s Istoka mi možemo reći: odgovor vam daje naša narodna demokracija, njena širina, njene forme koje omogućavaju svakom našem čestitom radnom čovjeku da razvije sve svoje lične sposobnosti. Zato on i brani tu demokra-

ciju, jer zna da mu nitko na svijetu ne može dati ništa bolje od onoga što je izvojevao u svojoj zemlji.

7. Nadležnost pojedinih organa vlasti mi ne smatramo stalnom, nepromjenljivom. Mi vodimo kurs na stalno približavanje narodne vlasti narodnim masama. Određivanje nadležnosti za pojedine poslove zavisi od objektivne prirode posla, a i od subjektivne sposobnosti narodnih odbora da li mogu vladati jednim ili drugim poslom. Baš zbog toga mi se moramo stalno boriti za političko i stručno podizanje svih naših narodnih odbora da bi oni mogli što samostalnije rješavati što širi krug pitanja i obavljati što šire poslove. Ukoliko ćemo više postizati taj cilj, utoliko će kod nas biti manje birokratizma i utoliko će upravni aparat biti jeftiniji. To će nam u isto vrijeme omogućiti da kvalitativno uzdižemo centralna rukovodstva pojedinih organa državne uprave, kako u republikama, tako i u saveznom obujmu. Ukoliko će više samostalnosti i inicijative biti odozdo, utoliko će kvalitetniji i stručniji biti naši rukovodeći organi.

Takva linija naše državne izgradnje potpuno odgovara onoj perspektivi koju su već Marx i Engels dali za razvitak socijalističke državnosti. Prema Engelsu, autoritet države u budućnosti, to jest u socijalizmu, treba da se svede na »one granice koje će neizbežno propisati uslovi proizvodnje«. Razumije se, Engels nije tu uzimao u obzir vanjskopolitičke momente, to jest postojanje agresivnog imperijalističkog svijeta koji postoji pored socijalističkog, ali se ipak jasno daje linija razvitka socijalističke države u smislu stalnog jačanja samostalnosti onih osnovnih organizacionih jedinica države koje su najbliže narodu, jasno se daje linija ograničavanja intervencije države kao cjeline na one okvire koje određuju socijalistički produktivni odnosi i potrebe rukovođenja socijalističkom privredom. [...]

O ulozi i snazi naših narodnih odbora

Svi spomenuti principi izgradnje socijalističke države sa-
držani su u novom Zakonu o narodnim odborima. Neki od njih
su razvijeni jače, drugi slabije. To je i razumljivo jer zakon,
prije svega, odražava naše sadašnje stanje i naše sadašnje mo-

* *Neue Zeit*, god. 1913—1914, str. 39.

gućnosti. A nama, kao što sam već rekao, i ne pada na pamet da tvrdimo da je naša demokracija već tako savršena da joj se nema što prigovoriti. Naprotiv, mi smo potpuno svjesni da i pored krupnih uspjeha naša demokracija predstavlja tek nerazvijen početak onih demokratskih odnosa koji će nastati u našem društvenom sistemu kad bude sasvim savladana eksploatacija čovjeka od čovjeka, kad budu snažnije razvijene proizvodne snage naše zemlje i kad budu uništeni svi ostaci kapitalizma. Ali klice tog budućeg razvitka i tih budućih formi već se nalaze u našem sistemu narodne demokracije, i naš je zadatak da ih — u suglasnosti s objektivnim uvjetima — dalje razvijamo.

Ja sam prije spomenuo da su klasici marksizma-lenjinizma gledali na odnos prema lokalnoj samoupravi kao na jedan od probnih kamenova demokratizma raznih buržoaskodemokratskih pokreta. Utoliko jasnije dolazi to do izražaja u uvjetima socijalističke revolucije, koja je u pravom smislu narodna revolucija i koja ne može pobijediti ako ne digne najniže slojeve naroda iz tame i zaostalosti i ako ih ne pretvori u neposrednog nosioca vlasti. Otuda se potreba za svestranim razvijanjem lokalnih organa narodne vlasti u socijalizmu ne samo ne smanjuje nego se povećava. Socijalistička država nije centralistička u smislu buržoaske države u kojoj buržoazija drži vlast time što koncentrira u rukama centralne vlasti svu snagu države, čime suzbija utjecaj narodnih masa i u lokalnim razmjerima. Demokratski centralizam socijalističke države temelji se na demokratski izraženoj volji naroda, to jest trudbenika koji upravljaju cjelokupnom državnom mašinerijom. Zato, kao što smo vidjeli, demokratski centralizam sadrži i jedinstvo vlasti, i podređivanje nižih organa višim organima, i samoupravnost naroda kroz svaki pojedini organ narodne vlasti, i odgovornost svakog takvog organa onima koji su ga izabrali, odnosno onima koje predstavlja. Otuda visok i sve viši stupanj samoupravnosti naših narodnih odbora ni u kojem slučaju ne sprečava onu društvenu centralizaciju koja je neophodna da bi se postigli maksimalni rezultati u razvijanju produktivnih snaga, nego je, naprotiv, olakšava.

Tačno prije tri godine, u maju 1946, naša Narodna skupština donijela je Zakon o narodnim odborima. Kasnije su zemlje koje sebe nazivaju narodnodemokratskim donosile svoje zakone uglavnom po ugledu na naš Zakon o narodnim odborima. Nas klevetaju da se izrođavamo u buržoasku republiku. Međutim, baš smo mi našim Zakonom o narodnim odborima dali

primjer kojim putem treba da se razvija narodna demokracija kao socijalistička demokracija i nitko od onih koji su prepisivali naš Zakon o narodnim odborima, prenoseći ga na svoju zemlju, nije prevazišao demokratizam toga zakona. Ukoliko su u pojedinim zemljama odstupali od principa toga zakona, odstupali su samo u negativnom smislu — u pravcu ograničavanja samouprave i davanja koncesija birokratskocentralističkim tendencijama.

Nije slučajno što je baš naša zemlja dala poslije rata prvi takav demokratski zakon. Naš je narod prošao kroz takvu revoluciju koja je političku svijest trudbenika podigla na izvanrednu visinu. Samo je takav narod mogao tako brzo naći za svoju demokratsku vlast takve demokratske forme kakve su se odrazile u našem Zakonu o narodnim odborima.

I pored svega toga, prvi Zakon o narodnim odborima imao je izvjesne slabosti, zbog kojih ga je sam život u mnogim pitanjima prevazišao. Kasniji razvitak narodnih odbora, naročito u pogledu organizacionog sistema, dolazio je ponekad u direktnu suprotnost s nekim propisima u postojećem Zakonu o narodnim odborima.

Takav razvitak je razumljiv. Prvi zakon o narodnim odborima donesen je u uvjetima kad je izgradnja socijalizma u našoj zemlji bila tek na početku. Socijalistički sektor je tada obuhvaćao uglavnom samo krupnu i srednju industriju, veletrgovinu, bankarstvo itd., dok je baš sektor lokalne privrede bio uglavnom još kapitalistički. Prvi Zakon o narodnim odborima zato je više pažnje posvetio regulatornoj i kontrolnoj funkciji narodnih odbora, i zato se organizacioni sistem prilagodio uglavnom takvim zadacima.

Međutim, poslije toga je u našoj zemlji došlo do krupnih promjena u socijalno-ekonomskoj strukturi, koje su vama svima poznate. Socijalistički sektor prevladao je i u lokalnoj privredi i u trgovini, počeo je uzimati snažnog maha u poljoprivredi, pa su sve te pojave morale, razumije se, temeljito mijenjati metode i sadržaj rada narodnih odbora. Oni su sada postali neposredni rukovodioci cjelokupne privredne, kulturne i socijalne izgradnje na svom području, djelimično izvršavajući vlastite planove, a djelimično izvršavajući savezni i republički plan. Razumljivo je što su se morale početi mijenjati organizacione forme i što je uloga narodnih odbora morala sve više rasti.

Neću ulaziti ni u historijat narodnih odbora niti ću iznositi brojke i druge podatke o njihovom radu i snazi, jer bi mi to

uzelo suviše mnogo vremena. Osim toga, vi izbliza poznajete rad i uspjehe naših narodnih odbora od oslobođenja naovamo. Od prvog dana narodni odbori bili su nosioci čitave vlasti. Kao organi vlasti nastali su već u julskim danima 1941. godine, a već u septembru 1942. godine drug Tito o njima piše:

»Ne podvlačiti više *privremeni* karakter vlasti NOO-a, podvlačiti NOO-e kao *organe vlasti* i kao klicu i osnovu buduće narodne vlasti.«

I oni su zaista postali osnova. Iz njih su u toku 1942. i 1943. godine izrasli svi ostali organi narodne vlasti — nacionalni i savezni. Oni su ostali i poslije rata takva osnova čitavog našeg državnog aparata i kao takvi su se još snažnije utvrdili.

Od svog postanka narodni odbori su kao organi jedinstvene državne vlasti na svojem teritoriju ostvarivali *sve opće državne zadatke i provodili sve mjere državnog rukovodstva*. Bez izvanredne organizatorske uloge i bez svestrane inicijative narodnih odbora ne bismo mogli ni zamisliti ogromne uspjehe koje smo postigli u poslijeratnoj obnovi i socijalističkoj izgradnji zemlje. U svakodnevnom radu i borbi narodni odbori su se sve više politički i idejno uzdizali, a istovremeno je sve jače dolazila do izražaja i njihova uloga u socijalističkoj privredi.

Jasno je da narodni odbori kao takvi predstavljaju veliku masovnu školu kroz koju prolaze i u kojoj se odgajaju za zadatke socijalističke izgradnje deseci i deseci hiljada najboljih predstavnika našeg radnog naroda.

Danas ima u FNRJ ukupno 151.313 narodnih odbornika (bez oblasnih narodnih odbora). Od toga u 8.104 mjesna narodna odbora ima 119.804 odbornika, od čega više od 40.000 članova Partije. Ako se tome još dodaju — ne računajući zbrove birača — stotine hiljada građana koji učestvuju u komisijama, savjetima, aktivima itd., onda se dobiva jasna predodžba o ogromnoj odgovornoj ulozi našeg sistema narodne vlasti.

Razumije se, u čitavom radu glavni oslonac narodnih odbora jest Narodni front, koji predstavlja zaista novu i izvanredno pogodnu formu za masovno neposredno učestvovanje naših trudbenika u državnoj upravi i za masovnu kontrolu nad njom.

Sve su to rječiti dokazi o tome da naša narodna vlast nije demagoška fraza i da nije *narodna* samo na papiru nego i u stvarnosti.

Svi ti podaci dovoljno jasno ocrtavaju kakvu su proširenu ulogu dobili narodni odbori u periodu opće socijalističke ofenzive u našoj zemlji. Postignuti rezultati tražili su istovremeno i promjenu Zakona o narodnim odborima. Pokazalo se neophodnim da se što prije odstrane nedostaci u postojećem Zakonu o narodnim odborima, kako bi se ovi mogli što svestranije razvijati.

Razumije se, osim potrebe za odstranjenjem svih tih nedostataka i slabosti starog Zakona o narodnim odborima, postoji u isto vrijeme potreba da se odrazi i napredak koji je postignut u dosadašnjem razvitku naše narodne demokracije. Sve te momente odražava naš novi Zakon o narodnim odborima. Novi zakon usklađuje propise s postojećim stanjem, a osim toga ispravlja grešku koja je bila karakteristična za prvi zakon, naime da su se suviše kruto propisivali organizacioni oblici narodnih odbora. Novi zakon daje samo opće principe i okvir organizacionog sistema narodnih odbora, ali u tom okviru moguć je dalji organizacioni razvitak. Mi svi znamo da naši narodni odbori, kao i uopće organizacione forme naše vlasti, nisu i ne smiju biti nikakve vječite istine ili statičke forme, nego su živi organizam koji se mijenja usporo s promjenama u našoj društveno-ekonomskoj strukturi, s razvitkom socijalizma, s jačanjem proizvodnih snaga društva i s podizanjem društvene svijesti masa.

Karakteristike novog Zakona o narodnim odborima

Prije svega, i stari i novi zakon potcrtavaju da su narodni odbori najviši organi državne vlasti na području njihove administrativno-teritorijalne jedinice i da su njima — osim zakonom određenih izuzetaka — podređeni svi organi državne uprave na njihovu području. Novi zakon tu formulaciju još pojačava i konkretizira dodatkom da su narodni odbori ne samo najviši organi narodne vlasti na svome području nego kao takvi jedini, to jest da uz njih ne mogu postojati neki drugi organi državne vlasti s kojima bi narodni odbori dijelili vlast na svom području. Zakon time hoće, prije svega, istaknuti da je sva vlast koncentrirana u narodnim odborima i da uz njih ne mogu postojati, recimo, takvi organi centralne, državne vlasti kao što su, na primjer, u drugim zemljama

okružni načelnici, prefekti, guverneri, veliki župani itd. Jedinstvo vlasti je time još snažnije istaknuto.

Zakon donekle čini izuzetak dozvoljavajući saveznim i republičkim ministarstvima da, na osnovi zakona, mogu za određene upravne zadatke imati pod svojim neposrednim rukovodstvom svoje upravne organe na području narodnih odbora. Međutim, ti izuzeci mogu se, kao što sam rekao, učiniti samo zakonom, a osim toga oni se odnose samo na određene upravne zadatke i službe koje u današnjim uvjetima narodni odbori ne mogu izvršavati na zadovoljavajući način ili gdje sama priroda stvari traži potpuno centralizirano rukovođenje. Danas imaju takve specijalne upravne organe na području narodnih odbora samo Uprava državne bezbjednosti. Ministarstva unutrašnjih poslova (dok ostale poslove resora unutrašnjih poslova vrše narodni odbori preko svog povjereništva unutrašnjih poslova), Ministarstvo narodne odbrane, Savezni statistički ured i Socijalno osiguranje. Već iz toga jasno izlazi da ti izuzeci niukoliko ne zadiru u samoupravnost naroda administrativno-teritorijalne jedinice, nego služe samo njenoj zaštiti i omogućavaju pravilno opće rukovođenje viših organa državne vlasti.

Očigledno je, dakle, da su narodni odbori neokrnjeni, jedini organi državne vlasti na području svoje administrativno-teritorijalne jedinice i da oni neposredno rukovode, odnosno kontroliraju, u okviru zakonskih prava, cjelokupnu državnu upravu i njena poduzeća i ustanove na svojem teritoriju. Kao takvi, narodni odbori izvršavaju na svom području kako poslove lokalnog djelokruga, tako i poslove iz općeg republičkog i saveznog djelokruga. Baš u tom faktu najočiglednije se izražava jedinstvo vlasti.

Već je u dosadašnjem zakonu bio čvrsto postavljen princip da se odnosi između viših i nižih organa državne vlasti temelje na utvrđenim dužnostima i pravima koja određuje zakon i da, prema tome, niži organi državne vlasti, iako su višima podređeni, nisu naprosto njihov administrativni izvršni aparat. U tom smislu je već dosadašnji zakon težio da se nadležnost narodnih odbora odredi kao njihovo pravo i kao njihova dužnost. Novi zakon je u tom pogledu otišao dalje, čime je još snažnije učvrstio narodne odbore kao nosioce pune narodne vlasti i time zadao još jedan udarac birokratskim tendencijama.

Mi smo se protiv birokratskih tendencija uvijek borili, jer su nam naša vlastita iskustva i iskustva u nekim drugim zemljama pokazala da takve tendencije vode odvajanju upravnog aparata od predstavničkih organa vlasti, pri čemu se ovi po-

sljednji pretvaraju samo u administrativne izvršioce viših upravnih organa, a lokalni organi državne vlasti u takvim uvjetima, u stvari, postaju samo mitinzi gdje se drže propagandni govori. Baš iz tih razloga mi smo se uvijek borili protiv tendencija da savezni i republički upravni organi stvaraju svoje vlastite organe kod narodnih odbora, osim u onim slučajevima gdje to stvarno traži priroda posla. Osim toga, mi smo išli za tim da se narodnim odborima da što tačnije određena nadležnost, u kojoj oni — u okviru plana i uputa viših organa — samostalno vrše svoje poslove, u koje im se aparat viših organa vlasti ne može miješati osim u okviru onih prava koja višim organima daje zakon. Bez takve garancije samouprava naroda u lokalnom mjerilu postala bi prazna fraza, a birokratizam bi potkopao svaki razvitak stvaralačke inicijative masa.

Zakon, dalje, određuje da narodni odbori kao predstavnički organi vlasti rukovode državnom upravom preko svog izvršnog odbora. Izvršni odbor ostvaruje kako odluke svoga vlastitog narodnog odbora, tako i tekuće poslove iz općeg saveznog i republičkog djelokruga — prema uputama vlade, odnosno njenih ministarstava. Za čitav taj svoj rad izvršni odbor odgovara kako svome narodnom odboru, tako i višim organima državne vlasti. Takva dvostruka odgovornost obavezuje, s jedne strane, na jedinstveno provođenje opće državne politike, a s druge strane omogućuje uzajamnu kontrolu odozdo i odozgo, to jest kontrolu višeg rukovodstva nad radom nižeg organa i kontrolu predstavnika naroda u narodnom odboru administrativno-teritorijalne jedinice nad mjerama viših državnih organa koje se provode na njihovu području preko njihova izvršnog i upravnog aparata. Nema sumnje da takav sistem daje u sadašnjim uvjetima najbolju sintezu potrebne centralizacije u državnom mehanizmu narodne vlasti i samouprave naroda. Svako narušavanje takve sinteze u jednom ili u drugom pravcu u sadašnjim uvjetima neizbježno bi moralo dovesti do poremećaja u razvitku socijalističke demokracije, bilo u pravcu slabljenja centralizma, što bi dalo maha lokalnom partikularizmu i štetnoj rascjepkanosti i slabljenju općeg privrednog napora i napretka zemlje, bilo — jačanjem birokratizma, izdvajanjem birokratskog aparata iznad naroda — u pravcu slabljenja demokratizma i samoupravnosti naroda, što opet vodi kočenju socijalističkog razvitka.

Naročito je važno istaći da naš Zakon o narodnim odborima određuje da pojedinim granama državne uprave rukovode po-

vjerenici izvršnog odbora koje određuje sam izvršni odbor iz svoje sredine, a izuzetno je samo za povjerenika unutrašnjih poslova dopušteno da ga izvršni odbor može imenovati i od osoba koje nisu članovi narodnog odbora. Međutim, jasno je da će takvi slučajevi biti vrlo rijetki. Svi povjerenici su za svoj rad odgovorni neposredno izvršnom odboru svoga narodnog odbora, a isto tako su odgovorni i povjereniku višeg izvršnog odbora, odnosno resornom ministru narodne republike. Povjerenik rukovodi kako izvršavanjem poslova svoga narodnog odbora, tako i izvršavanjem poslova iz nadležnosti višeg narodnog odbora, odnosno ministarstva. Na taj način je u našim odborima najdosljednije proveden važan princip socijalističke demokracije: da rukovodeće službenike bira i smjenjuje neposredno narod. Pojavljivale su se u višim organima državne vlasti s vremena na vrijeme birokratske tendencije da se povjereništva narodnih odbora pretvore naprosto u izvršna odjeljenja ministarstva za pojedine administrativno-teritorijalne jedinice. Time bi izvršni odbor, u stvari, prestao biti izvršni organ narodnog odbora, a ovaj bi stvarno bio lišen svake vlasti. Mi smo te tendencije ne samo onemogućili nego smo još više izdigli ulogu izvršnog odbora time što njegovi članovi stvarno neposredno rukovode pojedinim granama državne uprave i odgovaraju kako izvršnom odboru svog narodnog odbora, i preko njega narodu administrativno-teritorijalne jedinice, tako i višem organu državne uprave, čime je osigurano stručno rukovođenje i stalna kontrola viših organa nad pojedinim povjereništva. Nema sumnje, to je krupna demokratska tekovina naše revolucije i ujedno još jedna praktična potvrda pravilnosti principa koje je u pogledu razvitka socijalističke demokracije utvrdio Marx u vezi s Pariškom komunom.

Konačno, treba još istaći da Zakon predviđa čitav niz formi za neposredno učestvovanje narodnih masa u radu organa narodnih odbora, kao što su: zborovi birača, savjeti, razne komisije, učešće u planskoj i kontrolnoj komisiji, u narodnoj inspekciji, učešće u stručnim savjetima pri pojedinim povjereništva itd. [...]

Konačno, želim još jedanput naglasiti da se moramo najodlučnije boriti protiv birokratskocentralističkog odnosa viših organa prema nižima. Treba prestati s nezakonitim oduzimanjem kompetencija nižim organima, neosnovanim oduzimanjem kompetencija nižim organima, neosnovanim oduzimanjem nji-

hovich ustanova i poduzeća i sličnim pojavama, iza kojih se obično sakriva neopravdano nepovjerenje u sposobnost nižih organa narodne vlasti. Ako viši organi smatraju da niži organi nisu sposobni da izvrše zadatke iz svoje nadležnosti, onda tim nižim organima treba pomoći da se osposobe za vršenje tih zadataka, a ne zamahivati rukom nad njima. To nije pitanje formalnosti, nego se radi, da opet ponovim, o tome da je uspješan razvitak socijalizma moguć samo uz uvjet sve većeg buđenja stvaralačke inicijative odozdo. Osim toga, naši rukovodeći organi treba da se odviknu od jednostranog donošenja odluka i rješenja koje će morati da provode niži organi, a da se prije toga, po pravilu, bar ne konzultiraju s onima koji će te odluke morati provoditi. Od tih nižih organa oni će dobiti korisne primjedbe i prijedloge koji će im omogućiti da njihove odluke budu pravilnije, konkretnije i da bolje odgovaraju stvarnim objektivnim uvjetima.

Mislím da su činjenice koje sam iznio pokazale ne samo da je novi Zakon o narodnim odborima potreban nego da on predstavlja krupan uspjeh na putu razvitka naše narodne demokracije. Kao takav, naš novi Zakon o narodnim odborima, iako je možda neke stvari površno obradio, predstavlja doprinos teoriji i praksi izgradnje socijalističke demokracije. Mi možemo tim zakonom samo da se ponosimo, jer takvih demokratskih akata danas nema mnogo u svijetu. Neprijatelji i klevetnici mogu se bacati blatom na našu zemlju, ali ovaj zakon i drugi slični uspjesi na našem socijalističkom putu svjedoče da naša zemlja, pod rukovodstvom Komunističke partije i s drugom Titom na čelu, prednjači u daljem smjelom razvijanju socijalističke demokracije kao istinske narodne demokracije.

DESET GODINA NARODNE REVOLUCIJE*

U borbi za socijalizam i nezavisnost

I

S izvojevanom vojničkom pobjedom bitka za socijalizam nije bila, razumije se, automatski dobivena. Revolucija je, u stvari, učinila samo prvi korak. Istina je, doduše, da su već u toku rata, a naročito nakon njegova završetka, mjere kao što su konfiskacija veleposjeda i imovine izdajnika, u koju je spadao i vrlo veliki postotak industrije, uspostavljale socijalistički sektor u privredi. Ali sanio po sebi to još nije bio odlučujući faktor za dalji razvoj socijalističke revolucije. Ono što je našoj narodnoj revoluciji davalo socijalistički karakter bila je — kao što sam već istakao — prije svega unutrašnja struktura narodno-oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji uopće, naime činjenica da je narodnooslobodilački pokret u svojoj odlučujućoj jezgri bio *savez radnog naroda na čelu s radničkom klasom*. Takav raspored klasnih snaga sam je po sebi određivao pravac i tempo daljih revolucionarnih promjena u Jugoslaviji.

Prvi korak u tom pravcu bilo je uvršćivanje revolucionarne narodne vlasti. Sistem narodnih odbora odozdo do gore zamijenio je stari državni aparat koji je razbila narodna revolucija. To je bio nov aparat po sistemu i po ljudima. Kadrovi koji su stajali na čelu organa narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije bili su i organizatori i vodeći faktor novog aparata. To je bio aparat revolucionarne diktature, i zato je nužno bio demokratski, narodni, kao što je bila narodna — to jest takva koja je u revolucionarnom naletu razdrkala i aktivizirala najšire narodne mase — sama naša socijalistička revolucija. Činjenica da je naša revolucija zahvatila tako široke narodne mase, da je od početka do kraja rasla i jačala samo iz

* Iz referata na III kongresu Osvobodilne fronte Slovenije, održanom 27. travnja 1951. Tekst koji je ovdje objavljen preuzet je iz: Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga II, Kultura, Beograd, 1954.

energija i svjesne volje našeg vlastitog radnog naroda, omogućila nam je također da smo revolucionarno-demokratski aparat naše socijalističke države uspostavili i učvrstili izvanredno brzo, da je on u relativno malom stupnju bio opterećen birokratizmom i da je mogao — u uskom naslonu na direktnu suradnju radnih masa — razvijati veliku revolucionarnu inicijativu. U povezanosti tog aparata s narodnim masama treba tražiti i odgovor na pitanje zašto je naš državni sistem mogao tako jedinstveno i gotovo bez ikakvog ozbiljnijeg kolebanja odbiti sovjetski pokušaj miješanja u unutrašnje poslove naroda Jugoslavije u vezi s poznatom kominformovskom rezolucijom. To je bila velika pobjeda naše revolucije.

Time ne želim reći da kod nas nije postojala opasnost od birokratizma. Ne, ona je ne samo postojala nego se postepeno nužno morala čak i povećavati. Ali na to pitanje vratit ću se kasnije. U svakom slučaju, mi smo tu opasnost vidjeli i od prvog dana smo se protiv nje borili. A to je bio jedan od glavnih uzroka zbog čega ona nije nikad uzela takve razmjere koji bi mogli direktno ugroziti tekovine revolucije. A pogotovu to važi za prvu poslijeratnu fazu naše revolucije.

Dalji koraci na putu socijalističkog preobražaja naše zemlje bili su: agrarna reforma, nacionalizacija industrije, banaka, veletrgovine, jačanje socijalističkog sektora u poljoprivredi, likvidacija privatnih trgovačkih poduzeća itd. Neću se podrobnije zadržavati na tim mjerama, jer njihova uloga i njihovi rezultati su opće poznati.

S tim mjerama su istovremeno bile likvidirane i strane ekonomske pozicije u našoj državi. Čitavim viškom rada raspoložu otada sami narodi Jugoslavije. Treba se samo sjetiti kakav je ogroman udio imao strani kapital u našoj privredi, i bit će nam jasno što ta tekovina znači za narode Jugoslavije.

Sve te mjere kao i uspješan proces obnove omogućili su nam da godine 1947. pristupimo izvođenju prvog petogodišnjeg plana, koji je imao da položi ekonomske temelje socijalizma u Jugoslaviji. Petogodišnji plan je plan oslobađanja Jugoslavije od zaostalosti, plan takvog razvoja proizvodnih snaga koji treba da omogućí ne samo privrednu nezavisnost naroda Jugoslavije nego i stvaranje takvih ekonomskih uvjeta bez kojih je nemoguće zamisliti pun razmah socijalističke izgradnje.

Očigledno je da se socijalizam ne može graditi na zaostaloj privredi, na nerazvijenoj industriji i na zaostaloj poljoprivredi. Zato je industrijalizacija naše zemlje morala biti neophodan prvi korak naše socijalističke izgradnje. Uspješna industrijali-

zacija ujedno je i jedini mogući put prema postepenom poboljšavanju životnih uvjeta radnog naroda.

Najvažniji dio našeg prvog petogodišnjeg plana jest, prema tome, industrijalizacija naše zemlje. Tom glavnom zadatku podređeni su svi ostali. To izaziva, razumije se, jaku napregnutost našeg petogodišnjeg plana, zahtijeva izvanrednu disciplinu privrednog aparata i stvara potrebu za jakom državnom administrativnom intervencijom. Sve je to bilo neophodno potrebno da bismo izvršili svoj glavni zadatak. Nijedan drugi put nismo imali. Uspjesi koje smo postigli govore nam da je taj put bio i pravilan.

No ipak ne smijemo izgubiti iz vida da je napor takve vrste morao, osim odlučujućih pozitivnih rezultata, uroditi i nekim negativnim. On je, prije svega, nužno ograničio inicijativu narodnih masa, povećao ulogu državnog aparata i stvarao povoljnije tlo za razvoj birokratskih tendencija. Bilo je potrebno mnogo političke aktivnosti da se te tendencije ne razrastu u sistem.

U toj borbi imali smo pred očima iskustva prvih sovjetskih pčatiljetki, u kojima se zapravo rodio sovjetski birokratski despotizam u svom potpunom obliku. Industrijalizacija u privredno nedovoljno razvijenim zemljama s dominantnom ulogom samostalnog, to jest proizvođačima neodgovornog, državnog aparata u privrednoj upravi, nužno stvara tendencije konzerviranja i daljeg jačanja državnokapitalističkih elemenata. Od čitavog niza objektivnih i subjektivnih faktora — o kojima neću raspravljati na ovom mjestu — zavisi hoće li u konkretnim slučajevima progresivne snage socijalizma nadvladati reakcionarni otpor državnokapitalističkih tendencija ili će im privremeno podleží.

Naša revolucija je iz te borbe izašla pobjedonosno. Uzroke treba tražiti prije svega u snažno razvijenoj svijesti o odgovornosti pred svojim narodom koja odlikuje Komunističku partiju Jugoslavije, a naročito njene osnovne kadrove. Ta svijest se razvila iz iskustava dugotrajne borbe, koja su naše kadrove naučila da je Partija uvijek pobjeđivala kad je umjela uvjeriti i pokrenuti narodne mase, a da je uvijek doživljavala poraze kad nije uspjela ili nije umjela to postići. To isto važi i za poslijeratnu politiku Partije u izgradnji socijalizma.

Uzroke treba, osim toga, tražiti i u tome što je naš novi državni aparat po sistemu i po kadrovima direktno izrastao iz narodne revolucije, što je preko Osvobodilne fronte bio pod kontrolom naroda i što su se i Komunistička partija i Narodni

front uvijek borili za što šire učešće naroda u njemu. Razumije se da je u tom pogledu učinjeno i mnogo grešaka, koje se ponavljaju još i danas, ali u svojoj cjelini naš aparat je ostao demokratski organ revolucionarne vlasti radničke klase i radnog naroda i nije se razvijao — kao u Sovjetskom Savezu — u samostalnu silu iznad naroda, iznad društva.

Uz takve subjektivne faktore djelovali su, dakako, i objektivni faktori, kao što su na primjer: stupanj privrednog razvika, specifična nacionalna struktura, visoka politička svijest našeg radnog naroda, kulturni nivo itd.

Ukratko, u borbi za petogodišnji plan postigli smo ne samo velike privredne rezultate nego smo također slomili otpor birokratskih tendencija i učinili značajan korak naprijed u razvoju socijalističke demokracije. [. . .]

Rezultati narodne revolucije, iskustva u borbi protiv ostataka prošlosti, uspješan otpor razvijanju birokratizma, uspjesi na putu razvijanja socijalističke demokracije i konkretni materijalni rezultati u oblasti privrednog napretka silno su podigli svijest našeg radnog naroda i učvrstili njegovu vjeru u pravilnost puta naše Partije i Osvobodilne fronte. Ta svijest je omogućila, također, da uspješno savladamo kako ekonomske i političke teškoće, u vezi s napregnutom borbom za petogodišnji plan, tako i podmukli, izdajnički i agresivni napad kominformovskih vlada.

Taj napad nas je pogodio usred borbe za petogodišnji plan, usred najvećih ekonomskih i političkih napora našeg radnog naroda u izgradnji temelja socijalizma. Organizatori su zaista umjeli izabrati moment! Ali usprkos tome narodi Jugoslavije, a s njima i slovenski narod, odbili su napad. Razumije se, kao što uvijek biva u teškim situacijama, tako su se i prilikom tog napada pojavili kapitulanti, defetisti, izdajnici istog kova kakve poznajemo još iz vremena rata. Kao što su nekad prebrojavali hitlerovske armije, tako sada prebrojavaju moskovske armije. Kao što su nekad bili daleko od naroda, tako su daleko i danas. I kao što nekad nisu imali vjere u moć njegovih revolucionarnih energija, tako je nemaju ni danas. A svemu tome treba dodati još ovo: *kao što je nekad naš narod izbacio iz svoje sredine izdajnike, kapitulante i defetiste, tako će ih izbaciti i danas.*

Za ovo ne treba drugog dokaza do iskustva triju godina naše borbe protiv paklene klevetničke kampanje kominformovske propagande i protiv direktnog agresivnog pritiska i prijetnji kominformovskih vlada. I jedno i drugo sredstvo ostalo

je bez uspjeha i ostat će bez uspjeha i ubuduće. Takvu pobjedu može izvojevati samo prava narodna revolucija, samo revolucionarno-demokratski sistem koji ima svoje korijene duboko u narodnim masama.

II

Revolucija, koja je tako duboko prodrla u svijest narodnih masa, morala je stvoriti niz novih socijalističkih oblika organizacije, metoda rada i načina demokratskog upravljanja koji nisu važni samo za nas, za narode Jugoslavije, i za naš budući razvoj, nego i za napredno čovječanstvo uopće. Mi ne tvrdimo da drugi narodi moraju ići našim stopama, naprotiv, mi smo uvijek naglašavali da će socijalistički razvoj u raznim zemljama naći oblike koji odgovaraju uvjetima ove ili one zemlje. Ali isto tako ne može biti sumnje da je svako revolucionarno iskustvo na tom putu ujedno i doprinos općem kretanju čovječanstva na putu napretka.

Kominformovski »ideolozi« postavili su se na vrlo komotno stanovište. Po njima, radnički pokret u pojedinim zemljama nema u suštini baš nikakvog drugog zadatka nego da ponovi razvoj Rusije poslije oktobarske revolucije. Neću se upuštati u praktične razloge zbog kojih ta teorija danas prevladava u Sovjetskom Savezu, ali je očigledno da je njeno djelovanje u praksi reakcionarno i — s obzirom na sam unutrašnji razvoj u Sovjetskom Savezu — antisocijalističko. Proces socijalističkog preobražaja svijeta jedinstven je proces. *Zato ulaženje novih zemalja u sferu socijalističkog razvoja ne znači samo jednostavno ponavljanje već prijednog puta, kako tvrde kominformovci, nego prije svega dalje razvijanje socijalizma na temelju specifičnih uvjeta ove ili one zemlje. To naročito važi za ekonomske razvijenije zemlje. Svaki nov korak socijalističke revolucije — ma u kakvim se oblicima ona odigravala — znači, prema tome, obogaćivanje socijalističkog razvoja novim oblicima.*

Kuda vode spomenute kominformovske teorije u praksi, pokazuju nam zemlje s kominformovskim vladama u Istočnoj Evropi. Napredni ljudi očekivali su da će uključenje takvih razvijenih zemalja, kakva je na primjer Čehoslovačka, u proces socijalističke izgradnje obogatiti riznicu iskustava socijalističkog pokreta novim, naprednijim i demokratskijim oblicima socijalističkog progressa. Ali reakcionarni pritisak sovjetske hegemonije to je spriječio.

Politička snaga te hegemonije počiva na lažnoj dogmi da su sovjetske forme za vječna vremena najnaprednije socijalističke forme. Očigledno je da su zbog takvih dogmi vladajuće snage u SSSR-u neprijateljski raspoložene prema svakoj onoj pojavi u suvremenom razvitku čovječanstva koja znači istinski napredak socijalizma. Razumljivo je također zašto je sovjetska politika miješanja u unutrašnji razvoj istočnoevropskih zemalja od samog početka težila prije svega za tim da razbije i uguši svaku težnju za samostalnošću u unutrašnjem razvoju tih zemalja, svaku stvaralačku socijalističku misao koja nije bila prosto ponavljanje uobičajenih »teorija« sovjetske zvanične nauke i svaki novi demokratski oblik na putu socijalističke izgradnje.

U smislu takve politike bilo je, razumije se, prije svega potrebno u tim zemljama odstraniti ili politički onemogućiti svako samostalno političko rukovodstvo i zamijeniti ga poslušnom birokratskom ekspoziturom. Takve mjere omogućio je napad sovjetskog rukovodstva na CK KPJ. Pod pritiskom straha koji je taj napad izazvao u istočnoevropskim zemljama bila je stvarno organizirana ofenziva protiv svega što je u tim zemljama pružalo otpor sovjetskoj hegemoniji i što je težilo za istinskim napretkom socijalizma. Teror i podređivanje čitavog aparata komunističkih partija tih zemalja kontroli sovjetske obavještajne službe učinili su, dakle, svoje. Dođuše, oni nisu ugušili revolucionarnu socijalističku misao u tim zemljama, ali je ona prigušena, otjerana u podzemlje, a javno vlada despotizam birokratskih lakaja i oportunističkih kolebljivaca.

I tako se revolucija u tim zemljama prometnula u mračnu, krvavu farsu s poslušnom birokracijom u glavnoj ulozi. Plašljivi filistri i ograničena škrabala zavili su se u crvene zastave i, u atmosferi straha pred stranom hegemonističkom kandžijom, slijepo i drhteći izvršavaju egzekutorske zadatke protiv svog vlastitog naroda. Nacionalizacija industrije i druge slične mjere, koje same po sebi svakako predstavljaju korak dalje prema socijalizmu, vode u konkretnim uvjetima tih zemalja ne samo prema jačanju državnokapitalističkih odnosa u tim zemljama nego i prema učvršćenju strane hegemonije nad tim narodima. Istinski borci za socijalizam u tim zemljama idu u koncentracione logore i u smrt, a birokrat, kamufliran lažnom revolucionarnom frazom, sramoti časno revolucionarno ime diktature proletarijata, pretvarajući je u mračnu birokratsku despotiju.

U Jugoslaviji je takav razvoj bio nemoguć. Socijalistička revolucija u Jugoslaviji bila je stvar pokreta i svjesne akcije

ogromne većine radnog naroda. Napredna društvena svijest narodnih masa u takvim se uvjetima silno uzdigla, pa su svakovrsni politički ostaci prošlosti mogli računati samo s beznačajnim osloncima. U tom smislu se kod nas također izvanredno brzo zaoštrila borba protiv birokratizma kao najopasnijeg ostatka prošlosti i najopasnijeg neprijatelja socijalizma u prelaznom periodu. Ta borba je ujedno bila jedan od najvažnijih faktora koji su omogućili da naš radni narod, zajedno sa svojom Komunističkom partijom i državnim aparatom, tako brzo spozna pravi, antisocijalistički sadržaj i hegemonističke namjere akcije koja se skrivala iza rezolucije takozvanog »Komunističkog« informacionog biroa i da joj pruži tako jednodušan otpor. Taj otpor je ne samo spasio nezavisnost naroda Jugoslavije nego i učvrstio njihovo pravo da daju svoj puni doprinos napretku socijalizma u svijetu uopće. *Taj otpor znači početak praktičnog savladavanja reakcionarnih faktora koji se u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama suprotstavljaju slobodnom razvoju socijalizma.*

Marx i Engels, pa i Lenjin, kao što je poznato, više su puta naglašavali da su za proletarijat koji je pobijedio u revoluciji opasna dva neprijatelja: na jednoj strani ostaci kapitalizma u ekonomici i njihove neposredne političke manifestacije, a na drugoj strani vlastita birokracija socijalističke države. Nije slučajno što se u sovjetskoj praksi i teoriji poslije Lenjinove smrti opasnost od tog drugog elementa spominje samo na riječima, i to u potpuno unakaženom obliku. Za vladajuću sovjetsku teoriju je »ostatak kapitalizma« protiv kojega se treba boriti samo kulak, špekulant, robni proizvođač itd., dok se u birokratizmu, koji je nužna stalna tendencija državnog aparata, ne vide ostaci klasne prošlosti koji mogu postati vrlo opasni za revolucionarnu vlast proletarijata i radnog naroda. Birokratizam se u Sovjetskom Savezu prikazuje kao *mana* aparata, kao jahanje na paragrafima, administratorstvo, sporost u rješavanju akata, ukratko: kao pojava slabog rada aparata. Ali suština opasnosti birokratizma nije u tome. *Birokratizam ne nanosi samo štete funkcioniranju socijalističke države, on uzima vlast iz ruku radničke klase i radnog naroda i stvara sistem koji ne samo što nije socijalistički — premda u ekonomici može učiniti nekoliko koraka u pravcu socijalizma — nego postaje direktna i najopasnija prepreka daljem razvoju socijalizma.*

Birokratizam je produkt koji se neprestano i spontano rađa iz aparata države prelaznog tipa, i to utoliko brže i u toliko većem opsegu ukoliko je njegova uloga u ekonomskom i politi-

čkom razvoju društva veća i ukoliko je on samostalniji, to jest ukoliko je revolucionarna demokratska kontrola radničke klase i radnog naroda nad njim slabija. Potpuno je pogrešno mišljenje da je, recimo, naš državni aparat imun od birokratizma zato što je u osnovi sastavljen od kadrova koji su prošli kroz revoluciju. To je, doduše, veoma važan faktor u borbi protiv birokratizma, ali nije odlučujući. I najbolji aparat mora prije ili poslije doći u sukob s potrebama društvenog napretka čim se odvoji od naroda, čim postane nedemokratski, te se pretvori u samostalnu parazitsku silu iznad ljudskog društva. Drug Tito je s pravom rekao:

»Birokratizam spada među najveće neprijatelje socijalizma baš zbog toga što se uvlači neprimjetno u sve pore društvene djelatnosti, a da ljudi iz početka ni sami toga nisu svjesni.«¹

A to znači da su, prije svega, slijepi praktičizam i antidemokratizam u uvjetima borbe za socijalizam ono plodno tlo na kojem birokratizam najbolje uspijeva, na kojem se pod određenim uvjetima može razrasti u jaku kontrarevolucionarnu snagu i dovesti do punog gospodstva državnokapitalističkog monopola i birokratske kaste.

Svi znamo da bez svjesne političke akcije radničke klase i uopće radnih masa protiv kapitalizma nema društvenog prelaza k socijalizmu. Ako društvena svijest zaostaje, onda jača sve ono što je u društvenom sistemu reakcionarno. A to važi i za prelazni period poslije pobjede socijalističke revolucije. Nije dovoljno boriti se protiv očiglednih ostataka kapitalizma, nego treba znati svjesno se boriti i protiv onih negativnih tendencija koje se razvijaju iz samih uvjeta prelaznog perioda, jer se i ovdje stare forme suprotstavljaju novim potrebama društvenog razvoja. Na primjer, proces odumiranja države, koji je jedan od bitnih elemenata socijalističkog napretka, ne vrši se spontano. Prepuštati taj proces spontanom razvoju, znači jačati reakcionarne faktore koji se suprotstavljaju tom procesu, znači jačati u prvom redu birokratske tendencije prema podređivanju čitavog društva centraliziranom državnom aparatu, u krajnjem rezultatu — birokratskoj kasti.

Sve te činjenice nam govore da je opasnost od birokratizma u periodu prelaza od kapitalizma prema komunizmu čak veća nego što su mogli predviđati klasici marksizma-lenjinizma, iako su joj već oni pridavali veliku važnost. Iskustva koja imamo iz sadašnjeg perioda govore nam da je birokra-

tizam posljednja i najotpornija tvrđava ostatka klasnog sistema, a time i najopasniji neprijatelj socijalizma. Potpuno je jasno da radnička klasa i svjesne snage socijalizma uopće neće biti u stanju osigurati napredak socijalizma ako i za trenutak oslabe borbu protiv birokratskih tendencija. Iskustva nam, zatim, govore da se sa sistemom birokratske despotije povezuju i druge forme ugnjetavanja i eksploatacije, koje su isto tako ostatak kapitalizma i klasnog sistema uopće. Što može, na kraju krajeva, birokratska kasta biti drugo nego ostatak kapitalističke klase? Što može tendencija jačanja birokratskog centralizma biti drugo nego težnja prema konzerviranju i jačanju državnokapitalističkih elemenata u prelaznom periodu? Dalje, što je parola o vodećoj ulozi ove ili one socijalističke nacije drugo nego težnja prema hegemoniji nad drugim narodima, i što je drugo ta težnja nego specifična forma imperijalizma, koji je produkt državnog monopola? U svemu tome nema, dakle, što se tiče sadržaja, ničeg bitno novog. Radi se o žilavim ostacima eksploatatorskog klasnog sistema, koji su se u novom, krajnje reakcionarnom obliku povampirili i koji se pokušavaju učvrstiti i proširiti.

Poslije svega ovoga razumljivo je da se u težnji sovjetske zvanične političke teorije — svesti pitanje borbe protiv opasnosti od birokratizma stvarno samo na pitanje borbe za uklanjanje slabosti u radu državnog aparata — u stvari ogleda samo reakcionarna težnja prema učvršćivanju i jačanju sistema birokratskog despotizma, koji lišava proletarijat bitnih tekovina socijalističke revolucije.

I tako su u Sovjetskom Savezu sve unutrašnje mjere u toku godina dovele do krajnje koncentracije vlasti u rukama centralnog državnog aparata, dok je cijeli ostali državni mehanizam, koji je po prvobitnim Lenjinovim zamislima trebalo da bude demokratski i u kojem je trebalo da dođu neposredno do izražaja radne mase, sve više gubio tu svoju funkciju i postao samo izvršilac direktiva i volje centralnog birokratskog aparata. Država je postala stvarno dominantan faktor u svim granama društvenog života.

Za takav unutrašnji razvoj u SSSR-u je naročito značajno razdoblje prvih pntiljetki. Industrijalizacija je otvarala dva puta: prema produbljivanju i proširivanju socijalističke demokracije na bogatijim materijalnim osnovama, koje je omogućavao dalji razvoj proizvodnih snaga, ili pak prema jačanju birokratskih metoda upravljanja, a time i prema jačanju državnokapitalističkih elemenata u sovjetskom socijalno-eko-

¹ Govor u Narodnoj skupštini FNRJ, 26. VI 1950. (Kurziv E. K.)

nomskom sistemu. Sovjetska praksa je uzela ovaj drugi pravac razvoja. Ona je naročito jasno i načelno došla do izražaja u poznatom Staljinovu govoru *Nova situacija — novi zadaci* 1931. godine, koji — pod izgovorom o potrebi borbe protiv »izjednačavanja« (uravnilovke), o potrebi vođenja isključivo »lične odgovornosti«, o »zapostavljanju inteligencije« itd. — stvarno znači surov obračun sa socijalističkom demokracijom. Taj govor je tako reći javna proklamacija birokratskog sistema. Ono što se od organizacionih oblika koji su omogućavali da volja radnika koliko-toliko dođe do izražaja još bilo sačuvalo, taj govor i mjere koje su došle poslije njega konačno su likvidirale. Na taj način je državni, odnosno partijski aparat — što je jedno isto — postao potpuno samostalna sila iznad naroda. Na taj način država u Sovjetskom Savezu i zemljama s kominformovskim vladama nije država u Marxovu i Lenjinovu smislu, to jest država koja je tako organizirana da može postepeno odumirati. Naprotiv, u Sovjetskom Savezu je stvorena teorija da se država mora u svojim funkcijama jačati, kako bi se time tek stvorili uvjeti za »početak« odumiranja države. I zaista je država ovdje postala u pravom smislu riječi fetiš. Zavladao je društvom i postala parazitski teret koji koči razvoj proizvodnih snaga i socijalističke društvene svijesti. Postala je mora koja pritiska svijest svakog pojedinca i društva u cjelini. U historiji čovječanstva još nikad nije postojala država koja bi bila u tolikoj mjeri centralizirana i koja bi bila toliko jak faktor u životu ljudi kao što je ta država.

Daleko sam od toga da potcjenjujem progresivnu ulogu države u određenom razdoblju. Naprotiv, čak feudalna i buržoaska država su neko vrijeme imale progresivnu ulogu. Iako je država uvijek bila klasni instrument, ipak je odgovarala interesima društvenog napretka sve dotle dok je društvena uloga vladajuće klase sama po sebi bila progresivna, to jest dok je ubrzavala razvoj proizvodnih snaga. Utoliko više važi to za državu koja se rađa iz procesa socijalističke revolucije. Ali pri tome ne smijemo zaboraviti dvije stvari: prvo, država odgovara općim interesima društvenog napretka i socijalizma samo dotle i samo u onim sferama društvenog života dokle i gdje ubrzava razvoj društvenih proizvodnih snaga. Čim postane njihova smetnja, neizbježno je da njene funkcije postepeno odumiru. I drugo, država mora biti tako uređena da zaista može postepeno odumirati, što znači da je sve veće produbljivanje socijalističkog demokratizma neizbježan uvjet i zakon razvoja socijalizma.

Engels kaže u predgovoru Marxovu *Građanskom ratu u Francuskoj* ovo:

»Sto je bila karakteristična osobina dosadašnje države? Društvo je, radi zaštite svojih zajedničkih interesa, prvobitno putem proste podele rada, stvorilo svoje sopstvene organe. Ali ti organi, čiji je vrh državna vlast, služeći svojim posebnim interesima, pretvorili su se u toku vremena od slugu društva u njegove gospodare. To se može videti, na primer, ne samo u naslednoj monarhiji nego isto tako i u demokratskoj republici.«

Na drugom mjestu Engels nastavlja:

»Protiv toga u svim dosadašnjim državama neizbežnog pretvaranja države i državnih organa od slugu društva u gospodare društva Komuna je primenila dva apsolutno sigurna sredstva. Prvo, ona je na sva mesta u upravi, u sudstvu, u prosveti, postavljala lica izabrana opštim pravom glasa, s tim da ta lica mogu u svako doba biti opozvana odlukom njihovih birača. I drugo, ona je za sve službe, visoke i niske, plaćala samo onoliku platu koliko su primali drugi radnici. Najviša plata koju je Komuna uopšte plaćala bila je 6000 franaka. Time je jurenju za položajima i karijerizmu bila stavljena sigurna brana.«

U nastavku Engels razvija sljedeće misli:

»To razbijanje stare državne vlasti i njeno zamenjivanje novom, istinski demokratskom, podrobno je opisano u trećem odeljku *Građanskog rata*. No bilo je potrebno da se ovde još jednom zadržimo na nekim crtama tog zamenjivanja, jer je baš u Nemačkoj sujeverna vera u državu prešla iz filozofije u opštu svest buržoazije, pa čak i mnogih radnika. Prema učenju filozofa, država je 'ostvarenje ideje', ili carstvo božje na zemlji izraženo filozofskim rečnikom, oblast u kojoj se ostvaruje ili treba da ostvari večna istina i pravda. A otuda proističe sujeverno poštovanje države i svega onog što je u vezi s državom, sujeverno poštovanje koje se to lakše ukorenjuje što se ljudi od detinjstva navikavaju na misao da se poslovi i interesi koji su zajednički celom društvu ne mogu da obavljaju i čuvaju drukčije nego kako su se i dosad obavljali i čuvali, to jest pomoću države i njenih činovnika, nagrađenih unosnim mestima. Ljudi uobražavaju da su napravili neobično smeo korak ako su se oslobodili vere u naslednu monarhiju i postali pristalice demokratske republike. U stvari, pak, država nije ništa drugo do mašina za ugnjetavanje jedne klase od strane druge, i to u demokratskoj republici ništa manje nego u monarhiji.

U najboljem slučaju, država je zlo koje proletarijat, pobeđivši u borbi za svoju klasnu vladavinu, nasleđuje; pobeđonosni proletarijat, onako isto kao i Komuna, moraće odmah što više da potkreše najgore strane toga zla, dok novo pokolenje, izraslo u novim, slobodnim društvenim uslovima, ne bude u stanju da odbaci svu tu starudiju državnosti.»

I naposljetku bih želio citirati slijedeće riječi Karla Marxa koje je zapisao u analizi iskustava Pariške komune:

»Komunalno uređenje vratilo bi društvenom telu sve one snage koje mu je dosad ispijala parazitska izraslina 'država', koja se hrani na račun društva i koja koči njegovo slobodno kretanje.»

Iz ovih Engelsovih i Marxovih postavki izlaze, prema tome, slijedeći zaključci:

1. Kapitalistička država je parazitska izraslina na društvenom tijelu i zato koči društveni razvoj. Za proletarijat je država nužno zlo koje on mora privremeno trpjeti, ali ako bi takva država zadržala svoje funkcije i tamo gdje one počinju kočiti slobodno kretanje društva, onda bi takva država postala smetnja za dalji razvoj socijalizma.

2. Proletarijatu je potrebna država radi zaštite revolucije, likvidacije reakcionarnog otpora ostataka kapitalizma i stvaranja uvjeta za nesmetani razvoj socijalizma.

3. Proletarijat se ne može osloniti na staru državnu mašinu, nego je mora razbiti i zamijeniti svojom »istinski demokratskom«.

4. Proletarijat se mora osloboditi sujevjerja da se poslovi koji su zajednički čitavom društvu mogu uređivati samo pomoću države. Prema tome, funkcije države moraju postepeno odumirati, i to odmah s pobjedom revolucije.

5. Da bi se spriječile težnje za pretvaranjem državnog aparata od sluge društva u gospodara nad njim, moramo se boriti kako protiv ostataka kapitalističkog sistema u ekonomskom životu, tako i protiv birokratskih tendencija u vlastitom državnom aparatu. Te tendencije su dosad bile neizbježne kod svih država, ali nove generacije, odgajane u uvjetima socijalističke demokracije, postepeno će ih likvidirati, zajedno s čitavom starudijom državnosti.

To su zaključci koje možemo izvući iz Marxovih i Engelsovih misli koje sam maločas naveo.

Očigledno je da proces odumiranja države ne može biti automatski, isključivo spontan. To je u prvom redu proces uporne svjesne borbe najnaprednijih snaga čovječanstva pro-

tiv ostataka prošlosti uopće i protiv birokratskih tendencija u aparatu države prelaznog tipa napose. Ako bismo zanemarili jednu ili drugu stranu te borbe, izazvali bismo isti rezultat: jačanje ostataka klasnog sistema, a time bismo zaokčili slobodan razvoj socijalističkog društva. Čitav razvoj socijalizma u toku drugog svjetskog rata i poslije njega, a posebno razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji, potvrđuje pravilnost takvih zaključaka.

Ako imamo pred očima sve te činjenice, onda je razumljivo da je bilo ne samo potrebno nego i historijski nužno da razvoj socijalizma u Jugoslaviji ne bude kopija sovjetskog razvoja, nego da je morao dobiti svoje vlastite, nove, naprednije oblike. Ako bismo se toga odrekli i u tom pitanju kapitulirali pred pritiskom sovjetskih hegemonista, onda bismo se stvarno odrekli samog socijalizma.

Pri tome treba podvući da se mi nismo nikad bavili anarhističkim ili utopističkim teorijama o nekakvom ukidanju države ili o nevažnosti uloge države u prelaznom periodu. Naprotiv, od samog početka bilo nam je jasno da moramo jačati oružanu snagu naše države, kao i njen autoritet u organizaciji našeg unutrašnjeg života. Mi dobro znamo da socijalizam još ima snažne neprijatelje kako unutar naše države, tako i izvan njenih granica. Prema tome, sve što bismo uradili što bi slabilo snagu tog neizbježnog potrebnog oružja našeg radnog naroda za zaštitu njegovih interesa, a naročito za zaštitu nesmetanog razvoja socijalizma na našem tlu, to bi nanosilo štetu, razumije se, samom radnom narodu, samom socijalizmu.

Osim toga, ne treba precjenjivati konkretnu opasnost od birokratizma u našem državnom sistemu — iz razloga o kojima sam već govorio. Kod nas je volja radnog naroda od samog početka savladala takve antisocijalističke tendencije: prvo zato što je revolucija školovala naše radne mase u političkim iskustvima, a i u upravljanju državom; drugo zato što je naša Komunistička partija prošla kroz vatru i gvožđe dugotrajne borbe protiv antidemokratskih sistema, pa se u toj borbi naučila uvijek osluškiivati volju i raspoloženje narodnih masa i tražiti u samim narodnim masama one organizacione oblike i one metode rada koji najviše odgovaraju njihovoj svijesti.

A to je, na kraju krajeva, i zadatak državne mašine, ako ne želi da predstavlja smetnju slobodnom društvenom razvoju. Državni aparat nema zadatak da izmišlja i dekretira nove

oblike u razvoju socijalističkog društva. Zadatak je socijalističke države u tome da ih oslobađa tamo gdje se oni rađaju, to jest u praksi narodnih masa, pri svakom novom koraku materijalnog napretka na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. I dalje, zadatak je aktivnog društvenog djelovanja socijalističke države da zaštiti nesmetani razvoj socijalističkog društva od svih unutrašnjih i vanjskih reakcionarnih faktora koji hoće da točak historije okrenu unatrag. U tom pravcu je cilj zapravo ono za što se čovječanstvo bori otkako postoji svjesna društvena misao, naime — sloboda progresivnog stvaralačkog rada.

Ali tu slobodu u uvjetima socijalističke države ne treba razumjeti u smislu prazne liberalne fraze o slobodi. Ne treba zaboraviti staru istinu, na koju su Marx i Engels tako često upozoravali malogradanske frazere i filistre, naime da je država — svaka država! — sama po sebi suprotnost neke apstraktne slobode za sve i za svakog, jer ona uvijek štiti jedan dio društva, odnosno njegove interese od drugog dijela društva. Da bi zaštitila »slobodu« jednog dijela, ona drži u »neslobodi« drugi dio društva. U tom pogledu se ni socijalistička država ne razlikuje od drugih tipova države. No ona se razlikuje od njih u tome što štiti slobodu borbe i naporá socijalističkih snaga za uklanjanje svih i svakojakih ostataka sistema i ideologije eksploatacije čovjeka po čovjeku, čime faktički stvara uvjete za stvaranje istinske slobode za sve. Ako bismo se dakle, odrekli uloge države u borbi za zaštitu slobodnog socijalističkog razvoja od napora reakcionarnih snaga, mi bismo se stvarno odrekli revolucije i samog socijalizma.

Ali, na tom putu je sve širi razvoj socijalističke demokracije neophodan uvjet napretka. Pogrešno bi bilo smatrati da je demokratizam ove ili one partije ili vlade za sva vremena osiguran već samim tim što se rodio iz revolucije ili jer su rukovodeći ljudi izašli iz redova radnog naroda. Za ovo nam je najbolji primjer razvoj sovjetskog sistema. Bitno je to da li radnička klasa i radne mase uopće imaju stvarnu mogućnost da njihova volja i inicijativa dođu do izražaja u tekućim pitanjima društvenog razvoja, ukoliko, da li je država tako organizirana da je omogućeno njeno postepeno spajanje sa slobodnom društvenom aktivnošću narodnih masa.

Bilo bi, dakako, pogrešno misliti da se proces odumiranja države sastoji u tome da državni organi naprosto prenose jednu funkciju za drugom na neke »nedržavne« organe. Tu bi se mijenjali samo oblik i ime, a sadržaj bi ostao isti. Ne radi se,

dakle, o »ustupanju« nekih »prava« države narodu, nego o takvom unutrašnjem razvoju čitavog društvenog mehanizma upravljanja — a i državni organizam je sastavni dio tog društvenog mehanizma — koji sve više postaje organizam narodnog samoupravljanja u osnovnim ćelijama društvenog života (tvornica, poduzeće, ustanova, mjesto, kotar), kao i u višim društvenim (državnim) organima (glavne direkcije, privredna udruženja, vlada, Narodna skupština). Ukratko, to je proces u kojem nestaje razlika između »državnog« i »nedržavnog«.

Svaki drugi put vodi birokratskom despotizmu. S tog stanovišta je Marx nekada raskrinkao anarhističku teoriju Bakunjinina, koji je tvrdio da je vodeća uloga »našeg komiteta«, to jest vodstva njegove (Bakunjinove) partije, dovoljna garancija da će buduće društvo — ako mu taj »komitet« bude stajao na čelu — biti »slobodno« i da će biti »ukinute« antagonističke klase. Na sličan način su danas u Sovjetskom Savezu »genijalni vođa« i »mudro rukovodstvo« zamijenili sve demokratske organe naroda.

Marx je ismijavao takve Bakunjinove teorije, pri čemu je naglašavao da za pobjedonosni proletarijat garancija pravilnog napretka socijalizma nije nikakav »naš komitet«, nego jedino takav demokratski sistem u organizaciji radničke klase koji će omogućiti da volja radnih masa — preko individualnih demokratskih prava — stvarno može doći do izražaja. Socijalistička država je bila za Marxa proletarijat organiziran kao država, a ne samostalan aparat koji bi pod bilo kakvom firmom »našeg komiteta« stvarno postao sila iznad društva, sila nezavisna od radničke klase.

Mi, dakle, nimalo ne potcjenjujemo veliko značenje jake socijalističke države za obranu i napredak socijalizma, ako stalno upozoravamo na opasnost od birokratizma u našem vlastitom državnom aparatu. Na tu opasnost mi neprestano upozoravamo zato da bismo neprijatelja upoznali, da bismo se znali protiv njega boriti i da ne bismo ni za trenutak izgubili iz vida perspektivu daljeg socijalističkog napretka, koji je nerazdvojno povezan s razvojem socijalističke demokracije.

III

Naša vlastita praksa nam u punoj mjeri potvrđuje da je borba protiv birokratizma a za socijalističku demokraciju i narodno samoupravljanje — pri vodećoj ulozi radničke klase

— jedini pravilan put istinskog napretka socijalizma. U našem sistemu ne bismo mogli učiniti — čak i u ekonomskom smislu — ni korak naprijed ako ne bismo išli tim putem. A taj put vodi preko sve šireg privlačenja radnih masa upravljanju državnim organima i svim organima društvene djelatnosti sve dotle dok samo društvo ne bude upravljalo zajedničkim poslovima na isti način kao što danas, recimo, članovi raznih društvenih organizacija rješavaju sva tekuća pitanja aktivnosti njihove organizacije ili pojedinog društva.

Mi smo uvijek naglašavali da je učestvovanje narodnih masa u upravljanju državom i njenim pojedinim organima, a naročito upravnim organima, neophodan uvjet svestranog razvoja socijalizma i jedino sredstvo da se spriječi nastajanje birokratske kaste. Uvijek smo se borili za stvaranje aktiva i raznih organa direktnog učešća građana u upravnim organima narodne vlasti. Mi smo uvijek posvećivali posebnu pažnju izbornosti organa vlasti, pa i upravnih. Uvijek smo postavljali princip samoupravljanja radnog naroda kao osnovu djelatnosti svakog državnog organizma gdje god je to bilo moguće, jer smo uvijek bili uvjereni da dalje razvijanje i afirmiranje tog principa sačinjava važan dio neizbježnog sadržaja socijalističkog demokratizma. Od samog početka smo uporno razvijali najrazličitije oblike učestvovanja radnika u upravljanju poduzećima. Radnički sindikati su uvijek imali kontrolu nad radom uprave poduzeća. Iz takvog učestvovanja razvili su se i naši radnički savjeti, u početku više kao savjetodavna tijela uz direkcije tvornica, dok nije kasnije na radnički savjet prešla puna odgovornost za upravljanje poduzećima i čitavim privrednim granama.

»Predaja fabrika, rudnika itd. na rukovođenje radnim kolektivima«, s pravom je prošle godine rekao drug Tito u Narodnoj skupštini, »onemogućuje da se u našoj privredi ugnijezdi jedna zarazna bolest koja nosi ime birokratizam.«

Usporedo sa svim tim mi smo kvalitativno uzdizali državni aparat i od samog početka se borili protiv birokratskih tendencija koje su se pojavljivale u njemu, naročito protiv birokratskog centralizma koji se pod sovjetskim utjecajem neko vrijeme već opasno razvijao i jačao. Postavljali smo načelo da s operativnom upravom treba ići što bliže osnovnom proizvođaču i radnom narodu, te dati najviše operativne samostalnosti onim organima koji su narodu najbliži, zbog čega narod može imati nad njima najviše kontrole. Centralni savezni i re-

publički organi neka zadrže prije svega principijelno rukovođenje, plan i evidenciju. U tom duhu je sve dosad tekao proces reorganizacije državne uprave, koji, razumije se, još nikako nije završen.

Kod nas se uobičajilo da se cijeli taj proces označava riječju decentralizacija državne uprave i privrede. Iako je, dođue, istina da se ovdje radi i o decentralizaciji određenih funkcija — i to prilično opsežnoj decentralizaciji — ipak ta riječ ni približno ne označava suštinu tog procesa. U stvari, kod te reorganizacije radi se o tome da ostvarimo takve oblike državne uprave koji će omogućiti i zajamčiti najneposrednije učestvovanje i odlučivanje radnih masa u svim granama uprave i privrede. Radi se, dakle, o onome što je od socijalističke države zahtijevao Lenjin, naime da ona mora biti uređena tako da pojedine njene funkcije mogu odumirati, odnosno prelaziti na razne neposredne društvene organe radnoga naroda.

Takav razvoj, naravno, ne samo što ne isključuje nego čak pretpostavlja onaj neizbježni centralizam bez kojega ne možemo zamisliti plansku socijalističku privredu. Bilo bi sasvim reakcionarno ako bi se netko borio za raspadanje socijalističke države na pojedine u sebe zatvorene lokalne privredne sisteme bez unutrašnje povezanosti u državnom i čak međudržavnom obujmu. Suvremeni razvoj proizvodnih snaga ne vodi provincijaliziranju privrede, zatvaranju radnih masa u pojedine lokalne sisteme, nego, naprotiv, zahtijeva najširu suradnju naroda čak u međunarodnom obujmu. Pri tome je jasno da demokratski centralizam tamo gdje je potreban mora biti istinski demokratski, to jest mora se oslanjati na samoupravljanje radnih masa i na takve oblike rukovodećih organa koji omogućavaju da i u njima volja radnih masa dođe do punog izražaja.

Ukratko, neophodno je potrebno da radne mase učestvuju ne samo preko svojih predstavnika (narodnih poslanika, odbornika) u skupštinama i kotarskim ili mjesnim narodnim odborima, nego prije svega i što neposrednije u svim onim organima privredne uprave, proizvodnje, trgovine, socijalne politike, zdravstva, prosvjete itd. gdje se svakodnevno izvršavaju tekući zadaci upravljanja društvenom imovinom i uređivanja društvenih odnosa.

O tom pitanju je Marx u vezi s analizom iskustava Pariške komune pisao sljedeće:

»Pariška komuna je imala, razume se, da posluži kao uzor svim velikim industrijskim centrima Francuske. Čim bi u Parizu i u drugostepenim centrima bilo uvedeno komunalno

uređenje, stara centralizovana vlast bi morala i u pokrajinama da ustupi mesto samoupravi proizvođača. U jednoj kratkoj skici nacionalne organizacije, koju Komuna nije imala vremena da razradi, jasno se kaže da komuna treba da bude politički oblik čak i najmanjeg sela.«

I zatim Marx nastavlja:

»Seoske komune svakog okruga imale bi svoje zajedničke poslove da rešavaju na skupštini delegata u sedištu okruga, a te okružne skupštine bi opet imale da šalju delegata u nacionalnu delegaciju u Parizu; delegati bi se u svako doba mogli opozvati i morali bi se strogo pridržavati instrukcija svojih birača. Mali broj funkcija, ali veoma važnih, koje bi tada još ostale za centralnu vladu, nisu imale da budu ukinute, kao što se to namerno lažno tvrdilo, nego su imali da ih vrše komunalni i stoga strogo odgovorni činovnici. Jedinstvo nacije nije imalo da bude razvijeno, nego, naprotiv, da bude organizovano putem komunalnog uređenja i da postane stvarnost putem uništenja one državne vlasti koja se izdavala za oličenje tog jedinstva, ali je htela da bude od nacije nezavisna i da stoji nad njom. U stvari, ta državna vlast bila je samo parazitska izraslina na telu nacije.«

Sve šire privlačenje radnih masa upravljanju državom i vršenju društvenih funkcija uopće, a posebno u oblasti privrede, nije prema tome neko sporedno pitanje, a najmanje smije biti neko propagandističko sredstvo, na što su ga sveli kominformovski vlastodršci. Sve šire privlačenje radnih masa takvom upravljanju predstavlja doista neophodni sadržaj socijalističke demokracije i suštinu procesa odumiranja države.

Ovo pak nipošto ne znači da kvalificirani stručni aparat treba zamjenjivati bilo nekakvim »volonterstvom«, bilo time da se politički predstavnici naroda pretvaraju u činovnike. Takve pogrešne tendencije se kod nas često pojavljuju, no one su uvijek štetne. One, naime, vode snižavanju stručnog nivoa aparata, samovolji i većem birokratizmu. Mi se moramo boriti za stručno jak i dobar aparat, ili u smislu sljedećih Marxovih riječi:

»Umesto da se jednom u tri ili šest godina rešava koji će član vladajuće klase 'predstavljati' narod u parlamentu, opšte pravo glasa treba da služi narodu konstituisanom u komune, isto onako kao što individualno pravo glasa služi svakom drugom poslodavcu za to da u svom poslu izabere sebi radnike i nameštenike. A dovoljno je poznato da preduzeća, isto onako kao i pojedinci, obično umeju u svojim poslovima da postave

pravog čoveka na pravo mesto, pa ako se nekad i prevare; umeju to odmah da poprave. A s druge strane, ništa nije moglo biti protivnije duhu Komune nego to da se opšte pravo glasa zameni hijerarhijskom investiturom.«²

Po Marxu, dakle, predstavnici naroda u društvenim organima treba da odlučuju, a njihov dobar stručni aparat treba da izvršava. Nije dakle potrebna nikakva posebna centralizacija aparata, osim koliko to nije neposredno vezano za vršenje nekih funkcija koje su u interesu čitave društvene zajednice i koje obavlja ovaj ili onaj centralni društveni organ.

Nije nimalo slučajno što je birokratski sistem u kominformovskim zemljama potpuno odvojio aparat upravljanja u oblasti privrede — a i prosvjete, zdravstva, socijalne politike i drugih društvenih funkcija — od radnih masa. Sve oblike učestvovanja narodnih masa u upravljanju, koje je stvorio još Lenjin, ovaj birokratski sistem je sveo na formalni privjesak birokratskog aparata. Centralizirani aparat, s divovskom glavom u centru, koji odlučuje o svemu, a svoju apsolutnu moć skriva iza formalnog postojanja Vrhovnog sovjeta, koji nema nikakve moći, a dolje izvršni aparat tog birokratskog centra koji je sebi podredio i lokalni sovjet i ostavio mu zapravo uglavnom samo još agitacionu političku ulogu — to je slika sistema koji je stvorio pobjedonosni birokratizam. S Marxovom »komunom« i »komunalnim uređenjem« taj sistem nema, razumije se, ama baš ničeg zajedničkog.

Isto tako nije slučajno što su se kod nas, gdje je birokratska tendencija doživjela poraz, iz nižih formi učestvovanja masa u upravljanju privredom razvile takve nove više forme učestvovanja, odnosno samoupravljanja radnih masa kakve su, na primjer, radnički savjeti i drugi slični organizacioni oblici, koji u krajnjem rezultatu omogućavaju potpunu likvidaciju birokratizma kao posljednog ostatka klasnog sistema. Mali, ali visokokvalificirani aparat u centru, kao podređeni stručni aparat centralnih društvenih predstavnčkih organa sa strogo određenim pravima i dužnostima, a težište društvene aktivnosti dolje — u smislu Marxove »komune« — u društvenim organima kotara i mjesta, tvornice, ustanove itd., s kvalificiranim stručnim aparatom koji je odgovoran tim organima i koji vrši svoje zadatke u okviru tačno određenih prava i dužnosti — to je opći kurs organizacionog razvoja našeg državnog

² K. Marx—F. Engels, *Izabrana dela*, I, Beograd, 1949, str. 498.

sistema. Na taj način se ovaj sistem ne samo sve više demokratizira nego sve više postaje društven u pravom smislu te riječi, to jest postaje sve značajniji element odumiranja države, odnosno njenog prerastanja u zajednicu proizvođača.

To je, razumije se, dug proces i nikako ne bi bilo pravilno ako bismo se odveć razmetali riječima kao što je »odumiranje države«, »zajednica proizvođača« itd. Kad o tome govorimo, onda mislimo na perspektivu koja nam mora biti pred očima ako nećemo da izgubimo pravi put i da se nađemo na reakcionarnim pozicijama. Pri tome pak moramo imati čvrste korijene u današnjoj stvarnosti i ne smijemo istrčavati naprijed, kuda nas još ne može slijediti ni radnička klasa ni ostale radne mase, i za što nisu zreli ni objektivni ni subjektivni uvjeti. Ako se borimo za budućnost, ne treba da postanemo fantasti. Ne treba da zbog sanjarenja o budućnosti proćerdamo sadašnjost, koja ima još mnogo, i vrlo jakih, neprijatelja. U tom pogledu neka nam putokaz budu sljedeće Marxove riječi:

»Radnička klasa nije očekivala od Komune nikakva čuda. Ona ne misli da narodnom odlukom zavodi neke gotove utopije. Ona zna, ako hoće da postigne svoje sopstveno oslobođenje i s njim onaj viši životni oblik kome današnje društvo neodoljivo teži usled svog ekonomskog razvitka, da će ona, radnička klasa, morati da prođe kroz duge borbe, kroz čitav niz istorijskih procesa koji menjaju i ljude i prilike. Ona nema da ostvaruje ideale; ona ima samo da oslobodi one elemente novog društva koji su se već razvili u krilu starog buržoaskog društva koje se nalazi u raspadanju.«³

Ovim riječima Marx izvanredno jasno karakterizira suštinu historijskog zadatka radničke klase i suštinu procesa koji se moraju odigravati u prelaznom periodu od kapitalizma prema komunizmu. Te procese sovjetska zvanična društvena nauka ili neće da vidi ili ih uprošćava, da bi mogla braniti antimarksističke teze o »nepogrešivosti« i »vođećoj ulozi« sovjetskog rukovodstva. Iz njih jasno proizlazi da socijalizam nije nikakav statičan oblik, nego proces u kojem staro prerasta u novo i u kojem se staro neprestano suprotstavlja novom. *Nijedan birokratski aparat i nijedno »genijalno rukovodstvo« ne može biti nosilac toga procesa, već samo borba radničke klase i radnih narodnih masa uopće preko demokratskih formi koje pobjedonosna revolucija mora stvoriti ako*

želi osigurati slobodan razvoj socijalizma. To su zaključci koje moramo izvući na osnovi gornjih Marxovih riječi.

U tom smislu, razumije se, ni demokratski oblici koji kod nas nastaju sigurno još nisu nikakav ideal, ali su *klica iz koje će niknuti bujni razvitak.*

Radnički savjeti nisu kod nas privjesak državnog aparata ni agitacioni miting. Oni imaju svoja tačno određena prava, ali i svoje tačno određene dužnosti prema društvenoj zajednici. Oni su oblik samoupravljanja proizvođača, ali su ujedno dužni da čuvaju interese društvene zajednice. Poduzeća nisu svojina pojedinih radnih kolektiva, ali pojedini radni kolektivi *u ime društvene zajednice samostalno njima upravljaju*, razumije se u okviru prava i dužnosti čije okvire im postavlja društvena zajednica preko svojih vrhovnih predstavničkih organa. U tom jedinstvu općeg društvenog i individualnog interesa i istovjetnosti principa lokalnog i općedržavnog narodnog samoupravljanja i jest najveće značenje takvih organa kao što su naši radnički savjeti.

Klevetnici naših radničkih savjeta pokušavaju na sve moguće načine sakriti njihov pravi značaj. Oni govore da se time vraćamo u kapitalizam ili pak da prelazimo na pozicije anarhosindikalizma i razbijanja jedinstva socijalističke privrede. A, u stvari, radnički savjeti i druge slične organizacione forme u našem društvenom sistemu jedini su mogući oblik upravljanja proizvodnjom i privredom uopće koji stvarno vodi odumiranju državnokapitalističkih elemenata u ekonomici socijalističke države i prerastanju državne svojine u viši oblik općenarodne imovine, a time i prema postepenom razvijanju društva u slobodnu zajednicu proizvođača. To su oblici pomoću kojih će se ljudi postepeno osloboditi svih ostataka eksploatorskih sistema, a u prvom redu osigurati od opasnosti birokratizma u državnom aparatu i njegova pretvaranja od sluge društva u silu iznad njega. To su, dalje, oblici u kojima će se moći sve više razvijati osobna stvaralačka inicijativa i sposobnost svakog pojedinca, čime će biti omogućen neslućen razvoj proizvodnih snaga.

Ono što je za razvoj kapitalizma na prelazu od feudalnog društva prema buržoaskom bila buržoaska politička demokracija, to su za socijalizam demokratski oblici u upravljanju sredstvima za proizvodnju, u raspolaganju viškom rada i privredom uopće, a tako i u izvršavanju svih drugih socijalnih funkcija. Na kraju krajeva, *socijalizam se ne sastoji u prenošenju proizvodnih snaga iz ruku privatnih kapitalista u ruke*

³ K. Marx—F. Engels, *Izabrana dela*, I, Beograd, 1949, str. 501. (Kurziv E. K.)

samostalnog i nezavisnog rukovodećeg državnog aparata, nego u istinskom *podruštvljenju* sredstava za proizvodnju. Prema tome, radi se zapravo o tome da li doista sredstvima za proizvodnju upravlja i viškom rada raspolaže *zajednica radnog naroda* preko radnog kolektiva svakog poduzeća, i svake privredne grane te preko svojih centralnih organa — pri čemu svi oni vrše svoje zadatke u okviru općeg privrednog plana društvene zajednice — ili se državokapitalistički elementi, koji se odražavaju u posebnoj ulozi i posebno privilegiranom položaju samostalnog činovničkog aparata, jačaju, šire i postaju samostalan faktor s posebnim interesima. Ovaj drugi put predstavlja kontrarevolucionaran proces, svoje vrste tendenciju k restauraciji državokapitalističkih odnosa kao dominirajućeg sistema.

Demokracija u upravljanju sredstvima za proizvodnju i raspolaganju viškom rada — to je dakle osnovni uvjet slobodnog socijalističkog razvoja. Gdje toga nema, državokapitalistički odnosi ne samo što se konzerviraju nego jačaju i postaju dominantni.

U tom smislu su naši radnički savjeti, usporedo s daljnim razvijanjem demokratskog upravljanja zadružnom poljoprivredom, najvažnija i najsolidnija prepreka afirmiranja i jačanja birokratskih tendencija. Njihova prednost je također u tome što predstavljaju primjer i podstrek za razvijanje raznovrsnih novih demokratskih formi učestvovanja radnih masa u izvršavanju raznih drugih društvenih funkcija izvan privrede. Afirmiranje principa na kojima su izgrađeni naši radnički savjeti u drugim oblastima društvenog života, na primjer u upravljanju poslovima prosvjete, zdravstva, socijalnog staranja itd., otvara perspektivu širokog procvata socijalističke demokracije u oblicima koji organski odgovaraju socijalističkim društvenim odnosima.

U kominformovskim zemljama oblici državnog upravljanja nisu otišli dalje od vanjskih oblika buržoaske demokracije. Pa i oni su postali samo vanjska fasada, iza koje se krije neograničena vlast birokratskog despotizma. Kako u uvjetima buržoaske demokracije, tako i u zemljama s kominformovskim vladama, građanin, to jest proizvođač, radnik i radni čovjek uopće, *«odlučuje»* samo onda kad daje svoj glas za poslaničkog kandidata pri izborima za vrhovne organe vlasti. Čim je građanin taj svoj glas dao, prepustilo je čitavu vlast samostalnom državnom aparatu. Pa i ti izbori su samo puka formalnost.

Bilo bi, razumije se, nepravilno reći da socijalizam nema što naslijediti od buržoaske demokracije. Nema sumnje da mnogi principi i oblici buržoaske demokracije predstavljaju historijske tekovine ljudskog napretka uopće, i u tom smislu ih socijalistička država preuzima i dalje razvija. Ali isto tako mora biti jasno da socijalistička demokracija raste *iz svoje vlastite društvene osnove, u kojoj je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i društveno raspolaganje viškom rada glavni element. Demokratsko društveno upravljanje tim sredstvima i čuvanje slobode socijalističkog razvoja od eksploatorskih elemenata, dok ovi postoje — to je osnova socijalističke demokracije.*

Ljudi koji su navikli da demokraciju zamišljaju samo tamo gdje postoji više političkih partija, to jest ljudi koji gledaju na demokraciju s formalnopravne strane, ponekad teško razumiju sadržaj principa na kojima se grade demokratski odnosi u našoj zemlji, naročito još i zato što su negativna iskustva iz anti-demokratske prakse Sovjetskog Saveza kod mnogih ljudi izazvala strah od svega što je drukčije od sistema buržoaske demokracije.

Danas mnogo pišu o prednosti takozvanog »višepartijskog sistema« pred takozvanim »jednopartijskim sistemom«. U stvari, pak, razvoj socijalističke demokracije ne može biti u tome da se »jednopartijski« sistem zamijeni »višepartijskim«, jer svaki partijski sistem je uopće kao takav stvar epohe kapitalizma. U tom smislu je i »jednopartijski« sistem diktature proletarijata samo ostatak te epohe koja prolazi. Ne radi se dakle o stvaranju »višepartijskog sistema« u sistemu socijalističke demokracije, nego o tome da zajedno s državom odumre i takozvani »jednopartijski« sistem. Treba odbaciti zastarjele fikcije da se odnos građana prema upravljanju zajedničkim društvenim interesima može manifestirati samo preko partija. Partije — bilo da ih je više, bilo da je samo jedna — same po sebi predstavljaju ograničavanje individualne slobode i inicijative, pa je stoga razumljivo da čovječanstvo, koje se oslobađa od sistema eksploatacije čovjeka po čovjeku i koje zato teži uklanjanju raznih oblika nasilja u društvenim odnosima, mora težiti i tome da se svaka individualna volja može neposredno izraziti u odgovarajućim društvenim organima.

Takav sistem demokracije ne uklanja borbu mišljenja — kao što često tvrde konzervativni branioци buržoaske demokracije — nego je, naprotiv, oslobađa. Svaka partija je ujedno i ograničavanje borbe mišljenja, jer ona u tom pogledu oba-

vezuje svoje pristalice i ujedno prisvaja sebi pravo da govori u njihovo ime. U socijalističkoj demokraciji ostaci takvog partijskog monopola moraju stalno odumirati. Ljudi se prema pitanjima koja se tiču zajedničkih interesa neće opredjeljivati po svojoj partijskoj pripadnosti — jer će ona izgubiti svaki smisao — nego po svom ličnom odnosu prema stvari o kojoj se radi. Baš zato društveni organi moraju biti tako organizirani da će u njima moći doći do izražaja svaka individualna volja. U tome i jest smisao naše borbe za sve šire privlačenje narodnih masa upravljanju državom i za samopravu radnog naroda u svim organima društvenog života.

Ukratko, očigledno je da se danas iz kapitalističkog sistema koji truli oertavaju dva puta. Jednim putem idu oni borci za socijalizam koji odbacuju fetišiziranje države i koji smatraju da je razvoj socijalizma neizbježno povezan sa sve širim socijalističkim demokratizmom, s postpurnim odumiranjem države i stvaranjem uvjeta u kojima će individualna stvaralačka inicijativa, na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, dobiti najširi razmah. Tim putem idemo mi, komunisti i svi radni ljudi Jugoslavije. Taj put stvarno vodi u socijalizam.

Drugim putem idu oni koji sredstva za proizvodnju predaju iz ruku individualnih kapitalista u ruke nezavisnog državnog aparata, u ruke birokratske kaste. Taj put vodi jačanju ostataka klasnog sistema, pretvaranju države u vlast nad radnim narodom, prema birokratskom despotizmu i državnom kapitalizmu. Na taj put pokušava da međunarodni radnički pokret odvede kominformizam, koji se sve više ras-krinkava kao ideologija birokratske kaste.

IV

Ovim, razumije se, ne mislim reći da razvoju socijalističke demokracije kod nas više ne prijete opasnost od birokratizma. U našem sistemu još postoje objektivni i subjektivni faktori koji negativno utječu na razvoj socijalističke demokracije i koji direktno izazivaju pojave birokratizma. O tome je već bilo govora u jednom od ranijih poglavlja ovog referata. Ovamo spadaju prije svega takvi faktori kao što je naša privredna zaostalost, koja zahtijeva izvanredne napore i veliku disciplinu u privrednoj izgradnji, jaki ostaci sitne robne proizvodnje, naročito u poljoprivredi, koji zahtijevaju niz ob-

rambenih mjera socijalističke države, dalje, akcija kontrarevolucionarnih ostataka koji hoće da točak historije okrenu unatrag i koji uživaju snažnu potporu svojih vanjskih gospodara, naročito kominformovskih, zategnut međunarodni politički položaj, koji zahtijeva od nas velike napore za jačanje obrambene moći države i krajnju budnost prema djelovanju unutrašnjih agentura vanjskog neprijatelja itd. Na prvi pogled je jasno da ovi i drugi slični faktori moraju bitno utjecati na tempo i oblike našeg unutrašnjeg razvoja.

Ne treba zaboraviti da se od kapitalizma u socijalizam ne može doći naprosto jednim skokom, nego da je to dug proces. Naš zadatak nije u tome da pokušavamo preko noći odstraniti sve što je naslijeđeno od prošlosti. Ako bismo to pokušavali, mi bismo razbili glavu. U tom pogledu ne možemo ništa preskočiti, nego moramo za svaki korak u tom pravcu pret hodno napraviti korak dalje u razvoju naših proizvodnih snaga. No neophodno je potrebno jasno vidjeti što je socijalizam a što su ostaci prošlosti, otkud izviru opasnosti za socijalizam, koji faktori jačaju a koji slabe birokratske tendencije i kakvim se sredstvima i organizacionim oblicima treba boriti protiv elemenata birokratizma, koji će vjerovatno još dugo živjeti. Ne bi bilo pravilno ako bismo potcjenjivali značenje akcije neprijateljskih elemenata koji još žive u našoj stvarnosti i koji još pokušavaju točak historije okrenuti unatrag. Ali isto tako ne treba precjenjivati te faktore i ići ispred vremena ili pokušavati preskakati etape koje se ne mogu zaobići ako hoćemo da solidno kroćimo naprijed, to jest ako hoćemo da se korak po korak oslobađamo ostataka prošlosti, a time i čitavog niza slabosti koje su svojstvene našem sadašnjem sistemu.

Ali o jednoj stvari danas svakako ne može više biti nikakve sumnje, naime da je s radničkim savjetima i drugim mjerama koje su vezane s tom pojavom izvojevana ona odlučna pobjeda koja daje u ruke radnim ljudima moćno oružje za borbu protiv birokratskih tendencija, to jest najopasnijih ostataka klasnog društva u prelaznom periodu od kapitalizma prema komunizmu. Tko god bi odsada pokušavao da našim radnim ljudima istrgne tu historijsku tekovinu iz ruku, naići će na strahovit otpor. Radnički savjeti su već danas, kad su još u začetku, naučili naše radne mase da razlikuju što je socijalistička demokracija i socijalizam, a što je birokratski despotizam državokapitalističkog tipa. Ta ogromna tekovina našeg radnog naroda otvara neslućene perspektive

za razvoj socijalističke demokracije u našoj zemlji, a ujedno je važno iskustvo za međunarodni radnički pokret uopće.

Sa svim tim mi smo učinili, razumije se, tek prve korake, ali mi nikako ne mislimo stati na pola puta. Najvažniji zadaci su zapravo još pred nama.

Prije svega, treba dalje razvijati organizacioni sistem, ulogu, odgovornost i metode rada radničkih savjeta — kako u poduzećima tako i na čelu čitavih proizvodnih grana — a također i drugih sličnih organa samoupravljanja radnog naroda, naročito u socijalističkoj poljoprivredi, u trgovini, u prosvjetnoj i socijalnoj aktivnosti itd.

Novim mjerama u finansijskom sistemu snažno će se povećati samostalnost i odgovornost tih organa u oblasti privredne i socijalne uprave. Zato će trebati snažno i svestrano oživiti odgojni i politički rad u masama. Da bi naši radni ljudi mogli pravilno postupati, oni će morati o općim pitanjima našeg privrednog sistema i razvoja znati mnogo više nego što znaju danas.

Treba učvrstiti naše sudstvo, podići njegov autoritet, više nego dosad osigurati njegovu samostalnost i nezavisnost od raznih subjektivnih utjecaja. Isto tako treba novim mjerama još više nego dosad osigurati punu zakonitost u radu svih upravnih organa, a naročito olakšati mogućnost žalbe građana sudu protiv eventualnih nezakonitih postupaka upravnih organa.

Ulogu samog državnog aparata u oblasti prosvjete, zdravstva, socijalne politike itd. treba još više nego dosad svesti na osnovna materijalna i organizaciona pitanja. Našu aktivnost u tim oblastima treba u većoj mjeri osloniti na suradnju narodnih organizacija, organizacija prosvjetnih i zdravstvenih radnika i drugih demokratskih organa radnog naroda.

Sasvim posebnu pažnju morat ćemo posvetiti razvoju naših narodnih odbora, u kojima je birokratizam pustio najdublje korijene. Ponegdje su se u narodnim odborima pokazale tendencije da se samouprava naroda u lokalnim razmjerima pretvori u pašovanje lokalnih funkcionara. Takve pojave su shvatljive, jer su u borbi za poslijeratnu obnovu i izvršenje petogodišnjeg plana naši narodni odbori imali da izvršavaju tako teške zadatke da su vrlo često morali posezati za administrativnim sredstvima. Da su takvi uvjeti plodno tlo za pojave samovolje i birokratskog komandiranja — posve je jasno. Unatoč svim tim slabostima i pogreškama, naši su narodni odbori uglavnom dobro izvršili svoje teške zadatke.

Dosadašnji napredak u socijalističkoj izgradnji i razvoju naše socijalističke demokracije zahtijeva, međutim, bitne promjene u toj oblasti, prije svega u smislu proširenja svih oblika narodnog samoupravljanja.

Sistem izvršnih odbora odigrao je važnu ulogu, ali danas je on glavi izvor birokratizma u narodnim odborima. Mislim da već sazrijevaju uvjeti kad će taj sistem trebati bitno izmijeniti. Prve korake smo već učinili sa savjetima građana, koji su odmah pokazali da je u nekim granama uz takav savjet postao nepotreban plaćeni povjerenik narodnog odbora. U tom pravcu ćemo morati dalje razvijati narodne odbore. Postavlja se pitanje: jesu li izvršni odbori NO-a u svom sadašnjem obliku uopće još potrebni ako na čelu svih grana uprave NO-a budemo imali kolektivne organe narodnih predstavnika. Mislim da bi sistem odbora za pojedine grane uprave u plenumu NO-a, povezanih sa savjetima građana, najbolje odgovarao sadašnjoj fazi našeg razvoja. Time bi korijeni birokratizma i lokalne samovolje bili temeljito sasječeni, a osim toga bi troškovi za lokalnu upravu bili znatno smanjeni. S obzirom na nove mjere u našoj privredi, koje ukidaju administrativne zahvate u privredni razvoj, takva reorganizacija NO-a naročito je potrebna. Lokalnu privredu treba osloboditi od administrativnog pritiska lokalnog aparata, i to utoliko prije što će u novom sistemu nestati svaka principijelna razlika između »lokalnih«, »republičkih« i »saveznih« poduzeća.

U isto vrijeme će, razumije se, trebati kvalitativno uzdići stručni i administrativni aparat narodnih odbora, jer je ponegdje vrlo slab, polupismen, i zato pokazuje stalnu tendenciju prema povećavanju. Naročito naši kotarski narodni odbori moraju imati stručno dobar i sposoban aparat, koji će biti na visini svojih zadataka. Taj aparat, dakako, ne može i ne smije imati samostalnu političku ulogu. On je administrativni izvršavalac odluka koje će donositi plenum NO-a i pojedini odbori, odnosno savjeti. Ali u administrativnom smislu on mora biti samostalan, to jest mora svoj posao obavljati u okviru određenih prava i dužnosti, koje treba fiksirati u statutima narodnih odbora. Tako će i sam aparat biti zaštićen od svake samovolje.

Nema ni najmanje sumnje da bismo s takvom reorganizacijom ne samo produbili demokratski značaj narodnih odbora nego i bitno poboljšali kvalitetu njihova rada. Odstranili bismo takve slabosti i pogreške koje se sada, usprkos stalnoj kritici, često ponavljaju, naime — pojave samovolje, zanemari-

vanja aparata, potcjenjivanja stručnih kadrova, komandiranja itd. Razumije se, pri takvom sistemu trebat će snažno oživiti politički rad u masama i više nego dosad znati uvjeravati i objašnjavati radnim masama potrebu ovih ili onih mjera. Nema sumnje da će to samo koristiti našem političkom aktivu, koji je već tu i tamo spopala rđa birokratizma i koji je zato često zaboravljao te svoje glavne zadatke.

I u republičkoj i u saveznoj upravnoj organizaciji treba ići dalje putem koji je označen posljednjim promjenama u organizaciji savezne vlade i republičkih vlada. U suštini se radi o istim načelima o kojima sam govorio u vezi s narodnim odborima. Ujedno će, razumije se, trebati pojačati ulogu Savezne narodne skupštine i republičkih narodnih skupština, prije svega u tom smislu da se više nego dosad bave i problemima svakidašnjeg rada organa državne i privredne uprave.

U dosadašnjim izmjenama organizacije savezne vlade i republičkih vlada postoje tri važna elementa koja označavaju put za budućnost.

Prvi element je u tome da vladini savjeti, koji rukovode proizvodnjom i drugim privrednim granama, nisu više samo organi vlade. Direktori, koji su članovi tih savjeta, ujedno su odgovorni i radničkim savjetima pri glavnim direkcijama. Drugim riječima, vlada je u čitavom nizu pitanja koja se tiču izvršavanja državnog privrednog plana već vezana ne samo za Narodnu skupštinu kao vrhovno političko predstavništvo naroda nego i neposredno i svakodnevno za direktne predstavničke proizvođača, to jest radnih kolektiva naših tvornica, poljoprivrednih imanja i poduzeća uopće. Princip samoupravljanja naroda time je proširen i na organe državne, republičke i savezne uprave. Radnička klasa se ovdje bukvalno »organizira kao država«.

Drugi element na koji treba upozoriti jesu savjeti u oblasti prosvjete, kulture, nauke, školstva, zdravstva, socijalne politike. Ti savjeti, koji su sastavljeni od predstavnika odgovarajućih ustanova, organizacija, sindikata, kao i drugih predstavnika radnog naroda, nisu više isključivo savjetodavni. Za izvršenje ma kakvih odluka u toj oblasti potreban je pristanak i vlade i savjeta. Na taj način ove društvene funkcije već prelaze iz ruku državnog aparata u ruke posebnih društvenih organa, gdje u punoj mjeri mogu doći do izražaja razna mišljenja i volja naroda. Ukoliko tu još ima ograničenja, ona su samo odraz stupnja razvitka na kojem se danas nalazimo. Takvim mjerama konačno smo stupili na put istinskog jedinstva vlasti,

naime u tom smislu da radni narod ne odlučuje samo preko skupštine i narodnih odbora o općim pitanjima državne politike nego da svojim učestvovanjem i svojim predstavnicima u organima državne uprave i neposredno odlučuje u upravljanju, to jest pri izvršavanju tekućih zadataka koje postavljaju bilo vrhovni predstavnički organi države, bilo narodna inicijativa neposredno. Ujedno se u tome odražava proces unutrašnjeg preobražaja državnih funkcija u smislu njihova prerastanja u općedruštvene funkcije.

Treći element je decentralizacija upravljanja u privredi. Saveznoj vladi ostale su zapravo samo one funkcije koje omogućavaju pravilno planiranje i pravilno podmirivanje općih državnih potreba. Zato se jako smanjio i aparat savezne vlade. Republičkim vladama su, doduše, ostale još znatne operativne kompetencije, ali i one će se suziti. Težište sve više prelazi na osnovne društvene organizacije: na tvornice, imanja, poduzeća i njihova udruženja, na osnovne organizacije naroda i na nov organizacioni sistem narodnih odbora — to jest na »komunu« u Marxovu smislu. Princip »spuštanja« državne uprave što bliže narodu kod nas, prema tome, već postaje živa stvarnost. Ako ništa drugo, već sama ta činjenica najrječitije govori da su tendencije prema povampirenju državnokapitalističkog birokratizma kod nas doživjele poraz.

U oblasti privredne uprave naši najbliži zadaci sastoje se prije svega u tome da finacijski sistem, sistem planiranja i evidencije itd. postepeno — to jest koliko budu dopuštali materijalni uvjeti — oslobodimo od ostataka birokratizma i administratorstva, dalje, da društveni kontrolni sistem u još većoj mjeri nego dosad oslobodimo od administrativnih sredstava i metoda, koji moraju biti ograničeni samo na one oblasti u koje organski spadaju, a inače tu kontrolu treba zamjenjivati na jednoj strani ekonomskim sredstvima, a na drugoj strani neposrednom demokratskom kontrolom masa odozdo. U tom smislu je naš zadatak da težište sve više prenosimo na demokratske organe samoupravljanja radnih kolektiva u svim osnovnim privrednim jedinicama, a ti će organi funkcionirati utoliko bolje ukoliko ćemo jače razvijati individualnu inicijativu radnika i poduzeća kao cjeline. Tim mjerama neće ni najmanje biti pogođeno privredno jedinstvo u našoj državi, neće ni najmanje biti potkopano jedinstvo naših privrednih napora u borbi za izvršenje glavnih privrednih zadataka koji stoje pred nama. Ali to jedinstvo će se sve manje oslanjati na državnu

silu i na potrebu državnih mjera za unošenje discipline, i sve više će postajati stvar zajedničkog interesa proizvođača i svih radnih ljudi. A to je baš ono jedinstvo koje je najčvršće i koje ne može nitko potkopati.

Naposljetku bih se u vezi sa svim ovim dotakao i pitanja o mjestu našeg individualnog radnog seljaka u tom sistemu. Ne treba izgubiti iz vida da su oblici demokracije o kojima govorimo u suštini oblici proleTERSke demokracije, to jest sistem koji je zasnovan na historijskoj ulozi proletarijata pri prelazu od kapitalizma prema komunizmu i na socijalističkoj svijesti radničke klase. Mi bismo došli u opasnost da se u ime neke formalne demokracije odrekneмо obrane socijalističke revolucije, ili bi se naše riječi o narodnoj demokraciji svele na obmanljivu frazu, ako ne bismo otvoreno pogledali u oči činjenici da je individualni poljoprivredni robni proizvođač samo pod određenim uvjetima — uz radničku klasu i narodnu inteligenciju — nosilac te demokracije, a to je on *ukoliko je u tijesnom političkom i privrednom savezu s radničkom klasom*. Čim bi taj savez olabavio, individualni radni seljak postao bi oslonac svih mogućih neprijateljskih elemenata prošlosti. Zato je borba za učvršćivanje saveza radnika i seljaka političkim i privrednim sredstvima — a naročito upornim, ne administrativnim, nego organskim, ekonomskim jačanjem socijalističkog sektora u poljoprivredi — najvažniji faktor koji određuje tempo i oblike u razvijanju socijalističke demokracije. [...]

SOCIJALIZAM I DEMOKRACIJA*

I. O osnovama našeg socijalističkog demokratizma

1. Zakonitosti prelaznog doba

Prije svega, htio bih da se izvinim što ću morati dati jedan teorijski uvod u našu diskusiju o narodnim odborima, jer to nije uobičajeno u parlamentu, a ni u našoj Skupštini. Ali mislim da je živo svakodnevno suočavanje postignuća i oblika naše prakse s osnovnim teorijskim postavkama naučnog socijalizma jedan od neophodnih uvjeta da bi se društvo na putu u socijalizam moglo uspješno suprotstavljati prodoru i učvršćivanju antisocijalističkih tendencija u novim oblicima. Takva je opasnost pogotovo ozbiljna u jednoj relativno zaostaloj zemlji, gdje antisocijalistička stihija mora biti veoma jaka. A praktičizam, odnosno slabost ili nedostatak revolucionarne proleTERSke, odnosno socijalističke idejne kontrole nad praktičnim razvitkom — baš to je ona atmosfera, onaj »prirodni« put kojim antisocijalistička stihija najjače može doći do izražaja.

Karl Marx je, kao što je poznato, gledao na prelazni period od kapitalizma prema komunizmu kao na razdoblje teških »porodajnih grčeva« i mnogobrojnih unutrašnjih suprotnosti u kojima se rađa socijalističko društvo — brže ili sporije, kroz pobjede i poraze, kroz smjele uspone i ponižavajuće padove, učeći se na uspjesima i na neuspjesima.

Drugačije ne može ni biti, jer revolucionarna, odnosno politička pobjeda radničke klase sama po sebi još ne stvara socijalističke društvene odnose. Njen je glavni zadatak da razbije smetnje za slobodno nastajanje i učvršćivanje takvih odnosa, a tempo i oblici njihova nastajanja i razvitka zavise u prvom redu od razvoja materijalnih društvenih snaga, drugim riječi-

* Iz ekspozea »Prijedlog općeg zakona o narodnim odborima«, prednesenog 31. ožujka 1952. Tekst koji se ovdje objavljuje preuzet je iz: Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, sv. III, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1979.

ma, od razvitka proizvodnih snaga. Ja time ne mislim potezljivo ulogu socijalističke svijesti, ali svijest može uspješno i progresivno doći do izražaja samo ako je shvatila što je ekonomski i društveno moguće i neophodno i ako u tom okviru djeluje u pravcu oslobađanja elemenata socijalističkog društva. Ne mogu a da u vezi s tim ne ponovim sljedeće Marxove riječi iz analize Pariške komune:

»Radnička klasa nije očekivala od Komune nikakva čuda. Ona ne misli da narodnom odlukom zavodi neke gotove utopije. Ona zna, ako hoće da postigne svoje sopstveno oslobodjenje i s njim onaj viši životni oblik kome današnje društvo neodoljivo teži usled svog ekonomskog razvitka, da će ona, radnička klasa, morati da prođe kroz duge borbe, kroz čitav niz istorijskih procesa koji menjaju i ljude i prilike. Ona nema da ostvaruje nikakve ideale; ona ima samo da oslobodi one elemente novog društva koji su se već razvili u krilu starog buržoaskog društva koje se nalazi u raspadanju.«¹

A u predgovoru prvom izdanju svog *Kapitala* Marx je približno istu misao formulisao ovako:

»Čak i kad neko društvo uspe da pronade putanju *prirodnih zakona svoga kretanja* . . . ne može ono niti preskočiti niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skрати i da ublaži.«²

Ove Marxove riječi najbolje izražavaju onaj revolucionarni realizam kojim treba da se rukovodi svako društvo, a pogotovo takvo u kojem se odigravaju početni procesi socijalističkog preobražaja.

Socijalizam se ne izgrađuje u svim zemljama u jednakim uvjetima. Negdje će društvo morati svladati teži, a drugdje slabiji otpor najrazličitijih reakcionarnih snaga, ali svuda ono mora proći kroz određene ekonomske i društvene procese u kojima će se proizvodne snage razviti do stupnja na kojem socijalizam može postati neosporni oblik društvenih odnosa. Oni društveno-ekonomski procesi koji se nisu izjavili u njedrima starog društva moraju se, dakle — u jednom ili drugom obliku — izjaviti u novim društvenim uvjetima. Ti zaostali društveno-ekonomski procesi neosporno vuku društvo natrag i svaki dan ponovo reproduciraju antisocijalističke utjecaje. Socijalistička država može utjecati na te procese, donekle ih ubrzati i usmjeriti u pravcu socijalizma, ali i oni sami nastoje utjecati

na nju, to jest na socijalističku državu i na cjelokupan društveni život. Oni su izvor antisocijalističke stihije, koja je utoliko jača ukoliko je zemlja zaostaliya i jače izvrgnuta vanjskom pritisku. Ta stihija može, u određenim uvjetima, nanijeti veoma teške poraze snagama socijalizma. Takve vrste teškoće i jesu ono što Marx naziva »porođajnim grčevima« socijalizma.

Dogmatičari i prakticisti često prikazuju stvari tako kao da je oružanom pobjedom radničke klase i dolaskom radničke avangarde na vlast, ako je ona »vjerna proletarijatu«, već osigurana »pravilna« razvitak socijalističke revolucije, samo ako ta avangarda, kako oni misle, bude dovoljno »odlučna« i »oštra« u borbi protiv kontrarevolucije. Međutim, oni zaboravljaju da se stvar ne sastoji samo u tome. Oni zaboravljaju da je prelazni period od kapitalizma prema komunizmu, to jest od *klasnog prema neklasnom* društvu, također klasna borba, a ova je prije svega karakteristična po tome što razvija snažnu tendenciju da se njeno političko težište prenese u sam državni sistem i na samu radničku partiju. »Zastarelo«, kaže Karl Marx, »teži da se u okviru novostečenog oblika ponovo uspostavi i održi.«³ Vladajuća partija, dakle, ne živi i ne djeluje u zrakopraznom prostoru, u svijetu nekih apstraktnih principa gdje samo ima da odlučuje što je »pravilno«, a što »nije pravilno«, nego je i sama podvrgnuta djelovanju društveno-ekonomskih zakona.

Antisocijalističke tendencije ne dolaze do izražaja samo kao direktna politička akcija, to jest kao otvoren kontrarevolucionarni pokušaj ili kao nesvjesni otpor. U tom obliku one su očevidne i protiv njih se nije teško boriti. Ali one su opasnije u drugim oblicima, to jest kada tako reći neprimjetno djeluju na sam sistem socijalističke države, na ljude u tom sistemu, na metode i organizacione oblike rada tog sistema. U tom svom obliku antisocijalistička stihija djeluje u pravcu stagniranja, ostajanja na zaostalim oblicima. Ona djeluje kao faktor koji na ovom ili onom odsjeku društvenog života vuče natrag, restaurira staro, pretvara ove ili one ostatke prošlosti u dominantni sistem u okviru novih društvenih oblika. Prelazni oblici zastarijevaju i postaju utočište ostataka prošlosti. I mnogi »novi« ljudi postaju konzervativni, boje se daljeg kretanja društva i društvenih odnosa, a za njih se počinju lijepiti i drugi ostaci prošlosti.

¹ Marks—Engels, *Izabrana dela*, I, Beograd, 1949, str. 501.

² K. Marks, *Kapital*, tom I, str. XLVI.

³ Marks—Engels, *Izabrana dela*, II, Beograd, 1950, str. 456.

U stvari, što se više vladajuća partija sračunje i identificira s državnim upravnim aparatom i što se više samostalne vlasti koncentrira u rukama takvog aparata, utoliko više takva partija gubi svoje veze s radnim masama, a čitav se sistem može pretvoriti u samostalnu snagu koja se kreće po svojim posebnim društveno-ekonomskim zakonima. To utoliko prije što su državno-kapitalistički elementi više ili manje jaki u početku svake proleterske revolucije. Oni su, u stvari, neizbježni, i u početku obično i progresivni, ali ujedno su oni glavni izvor birokratizma. Ako ne postoje dovoljno snažne svjesne socijalističke snage, odnosno ako nema dovoljno efikasne revolucionarne proleterske i socijalističke idejne kontrole nad praktičnim razvitkom, onda takav sistem lako izazove degeneriranje proleterske revolucije u sistem birokratskog despotizma kao izraza i nadgradnje društvenih odnosa za koje je karakteristično baš zadržavanje i jačanje prelaznih državno-kapitalističkih formi koje su bile u danim uvjetima neophodne.

U tome je, u stvari, danas glavna opasnost za radničku klasu koja je politički pobijedila, kao i za čitav radni narod. Kontrarevolucionarni, restauratorski pokušaji eksproprijiranih klasa mogu smetati, mogu izazivati teškoće, kočiti razvitak, ali ne mogu okrenuti kotač historije unatrag. Sitnovlasnička i malo-građanska stihija također može osjetno kočiti socijalistički razvitak, ali sama po sebi ne može postati dominantna. *Ali svi oni rade za trećeg, koji — u zaoštrenim klasnim sukobima prelaznog doba — ima uvijek da postane pobjednik, a to je birokratska kasta.*

Ukoliko je zemlja zaostala, utoliko revolucionarni proletarijat mora stvarati veći i centraliziraniji aparat za borbu protiv antisocijalističke stihije, utoliko više vlasti daje u ruke tom aparatu i utoliko je veća opasnost da taj aparat postane nezavisan od samog proletarijata. A ukoliko jači i nezavisniji od radničke klase i radnih masa uopće postaje državni izvršni aparat, utoliko se on više pretvara u samostalnu društvenu snagu koja teži da sačuva i dalje razvije državno-kapitalističke društvene forme i odnose. Drugim riječima, *u takvim uvjetima proleterska revolucija sama proizvodi snagu koja je degradira na stupanj despotije državno-kapitalističke birokracije.*

Na prvi pogled takav proces izgleda samo kao posljedica subjektivnih »grešaka« socijalističkih snaga. A u stvari on je, prije svega, rezultat djelovanja objektivnih društveno-ekonomskih zakona, koji uvijek svode društvene odnose na ono što dozvoljava stupanj razvitka proizvodnih snaga. Takvi

državni sistemi mogu i moraju poduzimati i niz progresivnih socijalističkih mjera i koraka, ali samo u određenim granicama koje ne dovode u pitanje osnovicu tog sistema: državno-kapitalistički monopol. Ali kada progresivni ekonomski razvitak u takvom sistemu dostigne krajnje granice koje mu državno-kapitalistički odnosi dopuštaju, taj sistem postaje isto tako reakcionaran i isto tako dovodi do unutrašnjeg truljenja kao svaki preživjeli sistem. I dalje, kada se u unutrašnjim odnosima takav sistem pretvori u reakcionarnu policijsku zaštitu državno-kapitalističkih odnosa koji su već postali smetnja daljem društvenom kretanju, pa ga unutrašnja kriza neminovno počinje goniti prema ekspanziji i agresiji, onda on postaje smrtna opasnost za napredak socijalizma.

Iskustvo iz razvitka proleterske revolucije u Sovjetskom Savezu uvjerljiva je potvrda ovih postavki, zato ću se na njemu ukratko zadržati.

2. Pouke sovjetskog razvitka

Birokracija se kao sloj, kao samostalan faktor, po pravilu uvijek pojavljivala u historiji u jednoj od dviju mogućih uloga: ili kao sluga, ili kao despot. Bila je podređeni izvršitelj kad je vladajuća klasa bila jaka, neosporno nadmoćna, ali je postajala, u većoj ili manjoj mjeri, samostalan faktor nad društvom onda kad je odnos snaga između glavnih antagonističkih klasa došao u stanovitu, kao što Marx kaže, »ravnotežu«, koja je isključivala nedjeljivo gospodstvo jedne ili druge klase.

U naše se vrijeme birokratska despotija pojavljuje kao samostalan društveni faktor uglavnom u dva oblika: u fašističkoj diktaturi i diktaturi staljinskog tipa. Pojednostavljeno govoreći, moglo bi se reći da je prva prije svega rezultat slabosti dane buržoaske, a druga dane proleterske vlasti.

Prva nastaje kada buržoazija ne može više kao klasa održati vlast, boriti se za svoje ciljeve, a proletarijat je politički preslab da bi vlast mogao osvojiti. Vladajuća birokratska kasta — srastajući s vrhovima financijske oligarhije — s jedne strane, štiti privilegije financijske oligarhije, a s druge strane mora popuštati neodoljivom pritisku potreba ekonomskog razvitka time što jača državno-kapitalističke elemente u privrednom sistemu i društvenim odnosima.

Birokratska despotija staljinskog tipa, međutim, nastaje tamo gdje je proletarijat — koristeći se pogodnim društvenim

ili političkim uvjetima — u pobjedonosnoj revoluciji uzeo vlast, ali je — bilo zbog opće zaostalosti zemlje, bilo zbog drugih objektivnih ili subjektivnih razloga — preslab da bi je mogao i održati. Obavezni pratilac svakog državnog sistema, to jest birokratski praktikizam, postaje u takvim uvjetima glavni kanal za prodiranje i učvršćivanje antisocijalističkih tendencija u novim oblicima koje je stvorila i za koje je raskrštila polje revolucija; taj praktikizam postaje glavni oblik postepenog potiskivanja i konačne likvidacije odlučujućeg utjecaja radničke klase na rukovodstvo državne uprave.

Slabost revolucionarne vlasti sovjetske radničke klase nije bila u snazi ekspropriranih klasa — carskih veleposjednika i buržoazije — nego u neobično velikoj općoj zaostalosti socijalno-ekonomske strukture Rusije, prije svega u neobično zaostalom sovjetskom selu. Lenjin je tu situaciju jasno vidio i upozoravao je sovjetski proletarijat da njegova oružana pobjeda nikako ne znači da su njegova vlast i socijalizam u Rusiji osigurani. Postavljajući pitanje »tko će koga«, Lenjin je mislio u prvom redu na ogromni elementarni pritisak sitnoproizvođačke stihije, koja, kako on kaže, »svakodnevno rađa kapitalizam«. Ta stihija, doduše, nije pobijedila kao takva i nije dovela do restauracije starog sistema, ali je ipak potkopala vlast radničke klase. *Neizbježno stvarajući ogroman birokratski mehanizam za gušenje i potčinjavanje te stihije, revolucija je ujedno stvorila snagu koja je potčinila sebi i nju samu, odnosno radničku klasu.* Zahvaljujući zaostalosti klasnoj strukturi, odnosno slabosti proletarijata, što dovodi do uzajamnog paraliziranja snaga antagonističkih klasa, o kojem govori Marx, izvršni aparat je dobio izvanrednu snagu i vlast i počeo se izdvajati u posebnu društvenu snagu u obliku državnog aparata, s posebnim društvenim interesima, koji bi u konačnom rezultatu — ako bi se dokraja razvili — doveli do stagnacije društva u državno-kapitalističkim formama i do potpunog birokratskog monopola. Dijalektika razvitka je tu jasna: ako birokracija kao samostalna sila nad društvom dobije politički monopol, ona teži ekonomskom monopolu, jer se prvi može održati samo na bazi drugog, a osvojitvi unutrašnji ekonomski monopol, ona bi kao svaki monopol — počela s politikom hegemonije nad drugim narodima.

Sve dok je staljinistički sistem vršio izvjesnu progresivnu ulogu — bilo u unutrašnjopolitičkom, bilo u međunarodnopolitičkom pogledu — on je opravdano dobivao ne samo političku nego također idejnu podršku međunarodnog proletarijata. Ali

kada su birokratske tendencije za stagnacijom prelaznih formi u proizvodnim odnosima došle unutar zemlje u sukob s potrebama rastućih socijalističkih proizvodnih snaga, koje traže dalji socijalistički razvitak tih formi, posebno pak kad je Staljin počeo otkrivati svoje hegemonističke tendencije prema drugim narodima, što se naročito pokazalo napadom na Jugoslaviju, staljinizam je svojim političkim formama došao u krizu — kako unutrašnju, tako i vanjsku — te socijalistička, marksističko-lenjinistička kritika toga sistema postaje ne samo sve potrebna nego također sve snažnija.

U političkom pogledu, birokratska despotija staljinskog tipa jest, kao što smo vidjeli, produkt zaostalog sovjetskog sela. Kad kažem da je staljinizam produkt sovjetskog sela, ne mislim time reći da je on i zastupnik njegovih interesa, nego da do njega ne bi moglo doći, ili bi veoma teško moglo doći, da Rusija nije bila zaostala, pretežno seljačka zemlja. Naprotiv, svi znamo da se Staljin krvavo razračunavao, i još se razračunava, sa seljaštvom, i to ne samo s kulacima nego sa seljaštvom uopće. Međutim, sama egzistencija te snažne sitnovlasničke stihije, koja je paralizirala revolucionarne socijalističke tendencije radničke klase, postala je glavni uvjet koji je omogućio nastanak i razvoj staljinske despotije. Istinska neophodnost određene usmjeravajuće uloge socijalističke države na selu radi njene svojinske strukture služi Staljinu kao glavni razlog i političko i idejno opravdanje da postepeno cjelokupni društveni život podredi svom političkom mehanizmu. Tome cilju svakako služi i naduvavanje opasnosti od vanjske najeze, jer tom opasnošću Staljin opravdava pred radnim narodom kako potrebu za birokratskim režimom u zemlji, tako i potrebu za hegemonijom nad drugim narodima.

Svoju konačnu afirmaciju taj je sistem postigao u periodu prvog petogodišnjeg plana, i to ne slučajno baš tada. Za izvršenje tog plana bila je potrebna ogromna koncentracija vlasti u izvršnim organima vlasti — a u te ubrajam i rukovodeću jezgru Komunističke partije SSSR-a — znači u organima gdje je rđa staljinističkog birokratizma već učinila svoje.

Doduše, prvi i drugi petogodišnji plan uglavnom su, gledano s ekonomskog gledišta, uspjeli. Postignuta je — za ruske uvjete — krupna ekonomska pobjeda, koja je u znatnoj mjeri istrigla Sovjetski Savez iz okova zaostalosti. Ali taj je uspjeh istovremeno pratila i druga pobjeda — birokratske despotije. A ta je pobjeda nosila u sebi ne samo elemente političke reakcije nego i klicu budućeg ekonomskog zastoja i buduće dru-

štvene krize. Očigledno je, naime, da se razvitak društvenih proizvodnih snaga ne može dugo miriti sa zaostalim društvenim oblicima, koje uvjetno održava politički sistem.

Usporedo s takvim razvitkom ide i sovjetski pravni sistem. Osnovni principi sovjetske društvene izgradnje, koje je formuirao Lenjin, postepeno su napuštani, a konačno — sa tzv. staljinskim ustavom — i formalno ukinuti.

Držim da neću pretjerati ako kažem da je »Magna charta« staljinskog birokratizma Staljinov govor *Nova situacija — novi zadaci privredne izgradnje* iz 1931. Glavni cilj i efekt toga govora bilo je pretvaranje direktora tvornica i privrednih rukovodilaca uopće u apsolutnu vlast nad radnicima. Likvidirani su bili posljednji ostaci demokracije u privrednoj upravi. Slijedio je niz zakona koji su potpuno obespravili radnika u odnosu prema direktoru, tako da ovaj može osuđivati radnika zbog »nediscipline« čak i na zatvor. On se prema radniku otvoreno pojavljuje kao državna politička vlast, što zapravo i jest.

Slični procesi izvršili su se i u organima državne vlasti. Aparat republičkih, oblasnih i kotarskih sovjeta postao je izvršni aparat centralnih organa, a sami sovjeti — dekoracija, bez prava i bez vlasti. *Apsolutno podređen — u tvornici: direkciji i glavnoj privrednoj upravi, u kolhozu: odozgo postavljenoj profesionalnom predsjedniku, a u sovjetu: službeničkom aparatu koji je i sam bez prava, odnosno »ima prava« samo da slijepo izvršava naredbe centralne upravne vlasti — sovjetski radni čovjek je izgubio svaku mogućnost utjecaja na državnu vlast.* Ordenima dekorirana i privilegijama korumpirana, ali prožeta do kostiju strahom pred faraonskim visinama centralne izvršne vlasti, Staljinova birokracija je, naravno, dobivala sve bolju ekonomsku nagradu za tu i takvu svoju ulogu — na štetu radnika i radnih seljaka. [...] ⁴

Mi, dakako, ne poričemo da su razlike u plaćama u prvim fazama socijalizma potrebne i neizbježne, jer još nerazvijeno socijalističko društvo ne može nagrađivati drugačije nego prema radu, prema sposobnostima. Štoviše, u toj fazi također je neizbježno da društvo uzima u obzir i potrebe praktične sti-

⁴ Kao ilustraciju E. Kardej je u nastavku ekspozee naveo nekoliko primjera o velikim razlikama u plaćama u SSSR-u. U to vrijeme plaća birokratskih vrhova u proizvodnji bila je 16 puta veća od prosječne radničke plaće a 55 puta od najniže plaće radnika u mašinskoj industriji. (Op. priređivača *Izbora iz dela.*)

mulacije u određenim granicama gdje je to potrebno za zdrav privredni razvitak, jer to, u krajnjoj liniji, koristi društvu u cjelini. Tako postupamo i mi — možda čak suviše malo — i tako će morati, na socijalističkom putu, postupiti u početnim fazama svaka zemlja. Međutim, razlike o kojima sam naprijed govorio tako su ogromne da se tu nesumnjivo radi o pretvaranju kvantitete u kvalitetu. Tu se više ne radi o nagrađivanju prema radu, prema sposobnosti, nego o specijalnim privilegijama birokracije na račun viška rada radničke klase.

Takozvani staljinski ustav kruna je birokratskog sistema. Taj ustav, kao što sam već prije rekao, i formalno napušta lenjinske principe sovjetske vlasti — koji su se uglavnom oslanjali na iskustva Pariške komune i Marxove teorijske zaključke — a u prvom redu princip jedinstva zakonodavne i izvršne vlasti, i vraća se na vanjske forme — ponavljam, i potcrtavam: na vanjske forme buržoaske demokracije. Na prvi pogled je izgledalo da je taj ustav korak dalje u razvitku političkog demokratizma u sovjetskom sistemu. A, u stvari, to je bio ogroman korak natrag.

Prava suština tih promjena bila je u tome što je konačno i formalno prekinut svaki stvarno demokratski odnos između centralnog i lokalnih sovjeta kao predstavničkih tijela, a ostala je samo veza između višeg — naredbodavnog i nižeg — izvršnog aparata. Time je lokalni sovjet, preko kojeg bi jedino trudbenici mogli neposredno ostvarivati svoju volju, izgubio i posljednje mogućnosti samoupravljanja, a sva — neograničena — vlast prešla je na centralnu izvršnu vlast i njene podređene upravne organe.

Formalno je ta konstitucija »izjednačila« sve sovjetske građane, to jest ukinula je tobožnje »privilegije« radničke klase u sistemu državne uprave i izjednačila radnika sa seljakom. U stvari, izjednačila ih je samo u tome što je i jednom i drugom, to jest i radniku i seljaku, otela mogućnosti za vršenje ma kakvog ozbiljnijeg utjecaja na rukovođenje državom i privredom. A takvo »izjednačenje« građana bilo je Staljinu potrebno zato da bi se u suzbijanju pritiska radničke klase mogao opirati na ekonomsku, političku i kulturnu zaostalost sovjetskog sela, a da bi u borbi protiv zahtjeva radnog seljaštva, opet, mogao manevrirati pomoću radničke klase. Zato takozvani staljinski ustav i nije bio korak naprijed, nego korak natrag. Iza formalnih buržoaskodemokratskih kulisa Staljin je sebi i svom birokratskom aparatu osigurao apsolutnu vlast.

To je suština novog staljinskog ustava. Zato je Staljin također morao prečistiti s ostacima lenjinskog demokratskog organizacionog sistema, koji je nastao u revoluciji.

Time je staljinski sistem postao u pravom smislu »jedno-partijski sistem« u negativnom smislu te riječi. Sve dok radne mase imaju svoje osnovne samoupravne organe, lokalne sov-jete ili, kao kod nas, mjesne narodne odbore, preko kojih mogu izraziti svoju volju i svoj odlučujući utjecaj na više državne organe, sve dotle im taj sistem garantira više demokratizma nego bilo kakav višepartijski sistem. Ali kada se takav sistem ukine, kada se likvidira svaka samouprava trudbenika i njihovih osnovnih organa i provede centralizirani sistem buržo-aske države, ali bez njenog višepartijskog sistema, onda svako pričanje o demokraciji postaje naprosto lakrdija. A tako danas stoji stvari u takozvanoj »staljinskoj demokraciji«.

Na završetku i poslije drugog svjetskog rata sve su se te tendencije u Sovjetskom Savezu pojačale. Načičkana herojskim titulama, u pozi pobjednika i oslobodioca naroda u jednom obrambenom, patriotskom ratu, vodeća se birokracija, na čelu sa Staljinom, osjećala bezgranično jakom. I zaista, nikada još u historiji jedna vladajuća klasa nije imala u svojim rukama toliko vlasti na političkom i, prije svega, na ekonomskom području, i neosporno nikada jedna vladajuća kasta nije imala takve vlasti i na idejnom području kao što je ima Staljinov birokratski aparat. U takvoj je situaciji Staljin prišao i vanjskoj ekspanziji, u prvom redu pod vidom »pomoći socijalističkim snagama«. Međutim, na primjeru njenih odnosa prema Jugoslaviji drastično se i vrlo brzo, s punom jasnoćom, počelo otkrivati da je pomoć socijalističkim snagama naličje, a imperijalističke tendencije hegemonijom nad drugim narodima — pravo lice Staljinove vanjske politike. Da je ta politika naišla na otpor najprije baš kod radničke klase i naroda Jugoslavije, sasvim je prirodno i historijski neizbježno. Naša je zemlja izašla iz revolucije u kojoj je bila mobilizirana društvena svijest ogromnih masa i u kojoj se zbog toga birokratska kasta nije mogla formirati, i pored izvjesnih tendencija koje su se, naravno, i kod nas pojavljivale i još uvijek se pojavljuju u tom pravcu. Ali je isto tako neizbježno da će ova politika nailaziti na sve odlučniji otpor svuda u međunarodnom radničkom pokretu i kod naroda koji su kadri i voljni da brane svoju slobodu i svoj slobodni put razvitka, a neizbježno i u svojoj vlastitoj zemlji.

3. Ideološke manifestacije birokratizma

Zadržao sam se na iskustvima iz razvitka u Sovjetskom Savezu zato što je dužnost socijalističkih snaga svake zemlje da uče na tuđim iskustvima, kako bi izbjegle, u svojoj vlastitoj borbi, ponavljanje istih grešaka i istih poraza, i mogle se koristiti onim što je pozitivno i progresivno.

Iskustva iz Sovjetskog Saveza, naročito iz današnjeg Sovjetskog Saveza, međutim, govore prije svega o tome koliko je tuđa socijalizmu i opasna za njegov napredak tendencija koju je staljinistička birokracija unijela u međunarodni socijalizam, naime tendencija da jedna grupa praktičnih političara uzurpira pravo da određuje što je socijalistički, a što nije socijalistički, rukovodeći se, naravno, pri tome ciljevima svoje nedemokratske i hegemonističke politike. A drugo, navedena iskustva nam govore i o tome koliko je pogrešno gledati na ulogu pojedinih ljudi statički, to jest ne vidjeti da se i oni često mijenjaju ako se promijenio njihov položaj u društvenim odnosima. Ako se jedna birokratska kasta, makar na njenom čelu bili bivši revolucionari, iz ovih ili onih objektivnih društveno-ekonomskih i subjektivnih uzroka, izdvoji i učvrsti kao samostalna snaga, ona dobiva — bez obzira na to kako njeni vodeći ljudi sebe nazivali, kakvoj se ideologiji pribrajali i koliko su svjesni svoje prave uloge — i svoje posebne zakone društveno-ekonomskog kretanja, upravljenog na očuvanje i proširivanje prelazno nužnih državnokapitalističkih i drugih formi. A kao takva, ona neizbježno mora postati istinska kočnica napretka socijalizma. Nauka i historija neće ocjenjivati ljude, odgovorne za stvaranje jednog stanja, po tome što su govorili da stvaraju, pa čak ni po tome što su im bile namjere, nego po tome što je bio praktični efekt njihove aktivnosti u razvitku društvenih odnosa, to jest jesu li doprinosili oslobađanju elemenata društvenog napretka ili njihovu porobljavanju.

Veliki svećenici kominformovskog staljinskog kulta mogu do iznemoglosti citirati Marxa i Lenjina, ali oni svakim danom sve teže skrivaju kakvim bogovima i ciljevima služe kada pretvaraju danas već zastarjele priče o porijeklu svoje vlasti, koja je tobože izrasla iz ognja revolucije, kao ptica feniks iz pepela, u moderni tedeumsko-metafizički i čiftinsko-špekulant-ski staljinski galimatijas o tome kako je vatra ruske revolucije sadašnjem staljinskom rukovodstvu ne samo dala nepogrešivost nego ga također obdarila pravom i dužnošću da prokla-

miraju »vječite istine« socijalizma i »dijalektičkog materijalizma«. U stvari, štiteći neodržive materijalne i političke privilegije birokratizma, koje su postale sudbonosna smetnja na putu socijalizma, oni su prinuđeni da proglašavaju kao »jedino socijalističko« upravo ono što nije socijalističko, što se čak pretvorilo u najveću smetnju za dalji napredak socijalizma. A proglašavajući sistem centralizirane birokratske despotije pred svim drugim nacijama, staljinisti u suštini ne čine ništa novo, nego samo ono što su uvijek u historiji činili sistemi koji su postali smetnja društvenom napretku i koji svoju egzistenciju više nisu mogli pravdati ekonomskom i društvenom neizbježnošću: svoj vlastiti sistem oni proglašavaju božjom, a sve druge đavolskom tvorevinom. Na njih se u punoj mjeri odnose ironične i duhovite Marxove riječi:

»Svaka religija koja nije njihova izum je ljudi, dok je njihova vlastita religija otkrovenje gospodnje.«⁵

Rezultat je takvog ideološkog razvitka da je socijalistička politička i naučna kritika društvenih odnosa u SSSR-u zabranjena i onemogućena, a naučna socijalistička teorija zamijenjena je birokratskim prakticismom i sterilnim idolopoklonstvom. A to je upravo ona prava »ideologija« koja je jednoj vladajućoj birokratskoj kasti neophodno potrebna.

Međutim, za svjesnog socijalističkog borca, naoružanog marksističkom teorijom, ništa što je stvoreno u društvenim odnosima nije savršeno i zato ništa od toga ni u socijalističkoj zemlji ne može biti pošteđeno prave socijalističke kritike. Takva je kritika jedina u stanju osigurati najkraći put socijalističkog napretka.

Nikakve veze, dakle, nemaju s marksizmom tobožnji »marksisti« koji gube revolucionarno-realistički i kritički odnos prema rezultatima ove ili one pobjedničke proleterske revolucije ili partije, koji jednostavno idealiziraju te rezultate, statički ih uopćavaju i nekritički ih pretvaraju u neizmjenjivi socijalistički princip za sve i za svakoga. Iskustva — a naročito ona koja je čitavom međunarodnom radničkom pokretu dao razvitak ruske proleterske revolucije — pokazuju nam da se takve tendencije i takve metode veoma brzo razotkrivaju, i to ne kao obrana socijalizma, nego kao žilavost ostataka prošlosti koji žele da se sačuvaju u novim oblicima, kao tendencija zastarjelih prelaznih oblika koji hoće da se održe pod zaštitom

⁵ Marks, *Beda filozofije*, Beograd, 1964, str. 109.

reakcionarnog političkog pritiska jednog režima birokratskog despotizma. Sve su tendencije te vrste samo idejne manifestacije birokratizma.

Zato smo mi, jugoslavenski komunisti, s drugom Titom na čelu, postupili ne samo u interesu naroda Jugoslavije nego i napretka socijalizma uopće kada smo se suprotstavili kako Staljinovu hegemonističkom pritisku, tako i ideologiji koju je postavio, da bi opravdao degeneraciju proleterske revolucije na stupanj državnokapitalističke birokratske despotije. Snage međunarodnog socijalizma moraju imati i smjelosti i sposobnosti da skinu lažnu masku sa staljinizma, kako bi se one same mogle kretati dalje.

»Proleterske revolucije«, kaže Marx, »... stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom sopstvenom toku, vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele, ismevaju svirepo i temeljno polovičnosti, slabosti i kukavnosti svojih prvih pokušaja«⁶

Kada govorimo o socijalističkoj kritici, to jest o socijalističkom kritičkom odnosu prema konkretnim oblicima društvenih odnosa prelaznog perioda, onda ne mislimo samo na kritiku riječima. Ne, mi mislimo i na društvenu kritiku, na kritiku koja ima svoju političku i materijalnu snagu i koja može mijenjati stvari kada prevlada u svijesti socijalističkih snaga. A zadatak takve kritike nije samo da negira, da kritizira. To karakterizira upravo antisocijalističku kritiku. *Socijalistička kritika treba i da stvara, da ukazuje na nove oblike i na novi odnos. Po tome se ona može razpoznati od svake druge kritike i po tome je ona progresivna.*

Revolucija ne može stati na pola puta, ne može tapkati u istim oblicima i odnosima. Ona se mora neprekidno razvijati prema ostvarivanju ciljeva i zadataka zbog kojih je bila historijski nužna i opravdana, inače će biti potkopani i njen historijski smisao i njena snaga. Pri tome nastaje veoma velika opasnost ako se izvjesne njene početne forme pretvore u njen cilj i stalnu metodu. Upravo to najviše doprinosi njenoj neizbježnoj unutrašnjoj degeneraciji. U tom pravcu — kao što smo vidjeli u praksi — gura revoluciju i birokratski element koji živi od državnog aparata, od vladanja nad ljudima, a ne voli promjenu i kretanje. *Međutim, socijalistička revolucija je socijalistička samo dotle dok kreće stvari dalje i neprestano sprema teren za novi ljudski napredak, za nove društvene od-*

⁶ Marks—Engels, *Izabrana dela*, I, Beograd, 1949, str. 227.

nose. Ona je kao proljetna bujica koja očisti rječno korito od nagomilanih smetnji i truleži, da bi kretanje u njemu moglo ići svojom normalnom strujom i da bi se život u njemu mogao dalje nesmetano razvijati. Zato mi ne možemo stati, nego moramo stalno i uporno ići dalje prema novim oblicima i novim odnosima. Možda ćemo tu i tamo pogriješiti. Ne smeta! Život i praksa ubrzo će nam pokazati gdje, i koliko smo grijeshili i gdje treba ispravljati. Ali nema veće greške nego stajati na mjestu, jer ta se greška i njene posljedice ne daju ispraviti. Stajati na mjestu — suprotno je dijalektičkim zakonima kretanja stvarnosti i kao takvo može donijeti i uvijek je donosilo društvu samo zlo i štetu.

Taj je duh uvijek prevladavao u našoj revoluciji. Ona je uvijek bila kritična prema sebi i prema akciji socijalističkih snaga u drugim zemljama. Njoj je uvijek bilo tuđe birokratsko samozadovoljstvo. Okrenuta licem prema budućnosti, hitajući za svojim socijalističkim ciljevima, ona se nije sa strahopoštovanjem okretala unatrag, prema uzorima i utvrđenim šablonama, nije imala kad da svoju praksu prilagodi posvećenim dogmama i da se priklanja staljinskim fetišima, nije ni pokušavala da pozajmljuje tuđe kostime, nego je — koliko je mogla i znala, u konkretnim uvjetima naše zemlje — pronalazila oblike koji odgovaraju njenom vlastitom sadržaju i stupnju razvitka naših ekonomskih snaga.

Istina, mi bismo lagali sebi, ali ne bismo mogli slagati historiju, kad bismo tvrdili da razvitak naše revolucije nije nosio i još ne nosi snažne utjecaje ne samo oktobarske revolucije, koji su pozitivni, nego i — njenog staljinskog perioda, koji su negativni. Ali nitko ne može tvrditi da su ti utjecaji, i to negativni utjecaji, bilo kada odlučujuće zagospodarili našom revolucijom i da ona nije ostala vjerna samoj sebi, to jest — socijalizmu. Ona je ne samo ostala takva nego se danas brzim tempom oslobađa svega onog negativnog što je unio u nju utjecaj staljinizma, i uporno i pobjednički se bori protiv svih sličnih pojava koje rađa naša vlastita stvarnost.

Upravo takav karakter našeg revolucionarnog razvitka izazvao je u prvom redu Staljinov bijes i smrtno neprijateljstvo protiv naše revolucije. Ali istovremeno nam je upravo takav karakter naše revolucije dao mogućnost da danas — kritizirajući zaostale, reakcionarne, antisocijalističke i napretku i miru čovječanstva opasne pojave u svijetu — možemo s ponosom ukazati i na prve praktične rezultate naše borbe protiv despotizma i antisocijalističkih tendencija birokratizma, to jest

borbe za socijalističku demokraciju i slobodan razvitak snaga socijalizma. Ukazujući prstom na te rezultate i na buduće perspektive koje oni otvaraju, mi možemo svima onima koji nas klevetaju i svima onima koji nasjedaju klevetnicima i sumnjaju u socijalistički karakter naših nastojanja kazati:

Hic Rhodus, hic salta!

4. O rukovodećoj ulozi radničke klase

Sasvim je jasno što se cjelokupna naša praksa društvene i državne izgradnje rukovodila i poukama iz iskustva o kojima sam govorio. Pri tome je bilo prije svega potrebno jasno raščistiti i utvrditi nekoliko osnovnih vodećih principa naše prakse. Ti principi su ujedno i ono glavno što razlikuje naš narodnodemokratski sistem od birokratskog despotizma koji se razvio u Sovjetskom Savezu.

Rukovodeća uloga radničke klase — to je bio prvi princip u našem državnom sistemu koji je trebalo jasno postaviti. Neosporna rukovodeća uloga radničke klase — to je u stvari sadržaj Marxove »diktature proletarijata«.

Za staljinističku teoriju i praksu »diktatura proletarijata« znači: potpuno podređivanje radničke klase i narodnih masa monopolskoj vlasti jedne elite »najmudrijih«, apsolutno identificiranje i sraščivanje instrumenta te »elite« — to jest partije — s državnim izvršnim, upravnim aparatom, savršena koncentracija svih društvenih funkcija u rukama toga aparata, najveća centralizacija unutar tog sistema, to jest koncentracija čitave vlasti u rukama malobrojnog centra i podređivanje cjelokupnog naučnog i idejnog života interesima održanja tog sistema. Danas svi znamo kamo je taj sistem doveo sovjetsko društvo. Za nas, međutim, diktatura proletarijata znači osiguravanje rukovodeće uloge radničke klase u određenom historijskom periodu — i to upravo kao klase — na čvornim pozicijama društvenog razvitka, u savezu sa svim trudbenicima i putem takvih demokratskih oblika vlasti da taj savez stvarno može doći do izražaja.

Historija sovjetske vlasti pokazala nam je da se radnička partija, izrasla iz revolucije, počela pretvarati u oružje birokratizma od momenta kad je počela vladati »umjesto« ili »u ime« radničke klase i radnih masa, i ukoliko se počne identificirati s aparatom državne izvršne vlasti, spajajući i identificirajući se s aparatom državne izvršne vlasti.

Naša Partija, koja je — s drugom Titom na čelu — ostala dosljedna proleterska i revolucionarna partija, već je davno uočila takvu opasnost. Zato je njeno rukovodstvo poduzelo niz mjera — kako organizacionih, tako i u pogledu metoda rada — da se onemogućiti tendencija srašćivanja rukovodećih partijskih organa s upravnim mehanizmom državne izvršne vlasti. U vezi s daljom reorganizacijom našeg državnog sistema bit će potrebno da poduzmемо i nove korake u tom pravcu.

Zadatak radničke avangarde ne može biti da kao izvršitelj upravlja državom i privredom »umjesto« radničke klase, odnosno »umjesto« radnog naroda. Njen je prvenstveni zadatak da se kao najsvjesniji dio radnih masa bori tako reći »unutar« tih masa, u njihovim organizacijama i u njihovim predstavničkim državnim, privrednim i društvenim organima: prvo, da ti organi upravljaju razvitkom proizvodnih snaga i čitavog društveno-ekonomskog života na način koji će predstavljati najbrži i najsolidniji put prema višim socijalističkim oblicima, a drugo, da društvo bude sposobno da se i neposredno i pomoću svog državnog aparata brani i od svih pokušaja reakcionarnih snaga da kotač historije okrenu natrag. Radi se, dakle, o tome da rad Komunističke partije bude upravljen na osposobljavanje radničke klase da ona kao ekonomski razvijena i politički svjesna klasa, to jest kao *svjesna masa*, poznavajući svoje prave interese i historijske ciljeve, zna održati državni sistem u položaju podređene snage, *svog vlastitog oružja*, kako se on ne bi mogao birokratizirati i pretvoriti u despota nad društvom.

Zato je drug Tito, ocjenjujući međunarodno značenje naše revolucije, u jednoj kratkoj, ali zgusnutoj rečenici izvanredno jasno formulirao upravo *osnovni* problem proleterske revolucije u sadašnje vrijeme:

»Ukoliko mi budemo uspjeli na svom novom putu socijalističke izgradnje, ne putem terora, ne putem zadržavanja svih funkcija u rukama jedne male grupe ljudi, nego pomoću široke demokratizacije i decentralizacije, utoliko će uticaj našeg primjera biti veći.«⁷

Iz tih razloga drug Tito i CK KPJ u posljednjim godinama neprestano naglašavaju da zadaci Partije i Narodnog fronta postaju prvenstveno zadaci političke prirode, zadaci objašnjavanja, uvjeravanja i socijalističke kritike. Partija nikako ne

smije biti dovedena u opasnost da sraste s aparatom državne izvršne vlasti i da postane njegov instrument. Na tom putu bi njena birokratizacija postala neizbježna. Partija je manifestacija najnaprednije društvene svijesti, ali ona može takva i ostati samo ako je tijesno spojena s radničkom klasom i radnim masama uopće, ako govori preko njih, to jest ako je sposobna da *njih* pokreće u svjesnu borbu za socijalističke odnose.

Međutim, ne radi se samo o rukovodećoj ulozi radničke klase putem političke vlasti. Ona treba da dođe do izražaja kao rukovodeći društveni faktor i neposredno — kao proizvođač, kao najjača ekonomska snaga, koja će biti sposobna da svjesno povuče za sobom zaostale društveno-ekonomske snage, da utječe na njih, da im pomaže, da dominira njima svojom ekonomskom ulogom. A u tom pravcu je moguće aktivizirati radničke mase jedino time ako se tvornica i društvena proizvodnja istrgnu ne samo iz ruku privatnog kapitalista nego i iz ruku birokracije, i ako se upravljanje tom proizvodnjom — u ovom ili onom obliku — preda u ruke samih proizvođača. Ukoliko će radnička klasa tu biti jaka i — prije svega — koliko će tu biti svjesna i inicijativna kao masa, utoliko će jača biti i kao politički faktor i utoliko će manja biti opasnost od birokratizma. Tek time vodeća socijalistička snaga — radnička klasa — zaista postaje slobodna u svom kretanju, tek time ona dolazi u položaj da se može boriti za socijalizam svom svojom ekonomskom, društvenom i političkom snagom.

Tome cilju, dakle, treba da služi i organizacioni mehanizam naše državne i privredne uprave. Mi to postižemo sistemom radničkih savjeta, to jest institucijom samoupravljanja radnih kolektiva, kako unutar svakog poduzeća, tako i u čitavim privrednim granama. Prijedlog zakona o narodnim odborima sada ide dalje u tom pravcu, predlažući ustanovu vijeća proizvođača u narodnim odborima, u koje će — prema svom materijalnom doprinosu društvu, to jest prema svom učešću u društvenom proizvodu — trudbenici slati svoje neposredne zastupnike. Ta će vijeća — prema prijedlogu zakona — ravnopravno suodlučivati u svim pitanjima privrednog i socijalnog značaja. Takva ćemo vijeća, nesumnjivo, morati uspostaviti i u saveznoj i republičkoj vrhovnoj vlasti. Time, s jedne strane, osiguravamo puni uvid i kontrolu naših trudbenika u pogledu upotrebe i raspodjele njihova viška rada i maksimalno mobiliziramo njihovu inicijativu, a s druge strane osiguravamo i neophodnu kontrolu društvene zajednice nad aktivnošću pojedinih poduzeća, odnosno radnih kolektiva, ili po-

⁷ Tito, *Borba za socijalističku demokratiju*, knjiga V, Beograd, 1953, str. 436.

jedinih privrednih grana itd., ne miješajući se birokratski u njihov svakodnevni rad.

Takav sastav vijeća proizvođača kakav se predlaže zakonom, naravno, mi ne možemo smatrati ni idealnim ni trajnim. Nema sumnje, na primjer, da razvijeno socijalističko društvo neće imati potrebe da čini razliku između »proizvođača« i »neproizvođača«, jer će čitavo društvo biti asocijacija ljudi u proizvodnji, to jest svih građana. Danas je, međutim, takva institucija neophodno potrebna jer predstavlja snažnu barijeru birokratizmu i konzerviranju državnokapitalističkih elemenata i osigurava slobodan razvitak inicijative socijalističkih snaga. Ona potcrtava rukovodeću ulogu radničke klase, ali ujedno pojačava i njen savez sa svim ostalim trudbenicima, naročito s radnim seljacima. To je sredstvo, to je oblik u kojem i kojim se naši trudbenici mogu boriti protiv bilo kakvog izopačavanja socijalističke revolucije i koji osigurava neusporedivo više demokratizma i samouprave radnih ljudi nego bilo koji drugi oblici. A to su, na kraju krajeva, najvažniji uvjeti za pobjedu socijalizma, pogotovo u jednoj relativno slabije razvijenoj zemlji.

5. O socijalističkom demokratizmu

Drugi princip u našoj državnoj izgradnji, koji je trebalo raščistiti i utvrditi, to je — jasan i dosljedan kurs socijalističkog demokratizma u cjelokupnom našem društvenom životu i razvitku.

Prije svega, želio bih reći da mi ovo ne govorimo ni kao branioci nekog apstraktnog liberalizma, ni zbog nekih propagandističkih razloga, da bismo, na primjer, propagandistički tukli kominformovsku despotiju ili da bismo se dodvorili zapadnim liberalima.

Mi smo, doduše, uvijek bili načelne pristalice demokratizma u političkim odnosima i uvijek smo smatrali da niz »ličnih prava«, koja je formulirala buržoaska demokratska revolucija, neosporno pripada i socijalizmu. Ali mi danas dajemo naročiti akcent našoj borbi za socijalističku demokraciju zbog toga što ne želimo kapitulirati pred birokratizmom i državnim kapitalizmom, zbog toga što smatramo da je socijalistička demokracija neophodan uvjet napretka socijalizma. U tom su pogledu, što se tiče razvitka Sovjetskog Saveza, upravo proročanske sljedeće Lenjinove riječi iz 1905. godine:

»Ko hoće da ide ka socijalizmu drugim putem, mimo političkog demokratizma, taj neminovno dolazi do apsurdnih i reakcionarnih, kako u ekonomskom tako i u političkom smislu, zaključaka.«⁸

Ali, organizaciona zgrada socijalističke demokracije treba da se razvija iz svojih vlastitih osnova i u oblicima koji organski izrastaju iz njena sadržaja.

Mehaničko prenošenje vanjskih oblika buržoaske demokracije, kao što smo vidjeli na primjeru Sovjetskog Saveza, može biti veoma štetno, pa čak i prikrivati djelovanje reakcionarnih snaga.

Osim toga, i pored mnogih progresivnih oblika koje buržoaska demokracija može dati i socijalističkom sistemu, osnova buržoaske demokracije je ipak prije svega, u zadatku da osigura privatnu imovinu i na toj imovini zasnovane privilegije.

Za nas, međutim, najvažnija osnova demokratizma u društvu koje se razvija prema stvarnoj slobodi jest, prije svega, u osiguranju prava svakog čovjeka da ga nitko ne eksploatira i da ima kao proizvođač puno pravo da odlučuje u raspodjeli i upotrebi viška rada na svom radnom mjestu i u društvu kao cjelini. Ta osnova mora biti osigurana, a ograničena mogu biti demokratska prava samo za one koji ugrožavaju tu osnovu.

Međutim, kod nas ipak još uvijek imaju veliku ulogu neke vanjske buržoaske demokratske forme koje su dijelom nastale pod utjecajem sovjetskog sistema, a dijelom su rezultat samog unutrašnjeg političkog razvitka. To se naročito odnosi na naše savezničke organe vrhovne državne vlasti. Oni su, u stvari, odgovarali našoj revoluciji dotle dok je bilo neophodno i korisno da aparat državne izvršne vlasti ujedinjuje operativno rukovodstvo najvećeg dijela društvene aktivnosti i dok je Partija, prije svega preko njega, ostvarivala svoje rukovodstvo. Međutim, dalje ostajanje na tim oblicima, koji sada gube sadržaj jer se društvena baza počela mijenjati, postaje sve ozbiljnija kočnica za napredak našeg državnog i društvenog sistema.

Prije svega, ne treba zaboraviti da buržoaski oblik demokracije pretpostavlja postojanje višepartijskog sistema. Mi ne tvrdimo da takav sistem sam po sebi i načelno nije moguć kao oblik za izvjesne faze prelaznog perioda prema socija-

⁸ Lenjin, Izabrana dela, I, knjiga 2, Beograd, 1949, str. 17.

lizmu u nekim zemljama. Neke će zemlje vjerojatno otpočeti i razviti socijalistički preobražaj i tim putem. Ali potpuno je očigledno da bi u jednoj zemlji, koja je relativno zaostala, koja treba da savlada velike unutrašnje ekonomske teškoće i koja se ujedno nalazi pod takvim agresivnim pritiskom izvana kao što se, na primjer, mi nalazimo, takav sistem neizbježno razorio ne samo socijalističke osnove te zemlje nego i njenu nezavisnost. Našoj je zemlji danas, izloženoj neprijateljskim prijetnjama izvana, jedinstvo naroda najneophodnija potreba. Prema tome, ako bi se netko bavio planovima nekakvog višepartijskog sistema u našoj zemlji, time ne bi samo dokazivao da je protivnik socijalizma nego da je u prvom redu neprijatelj nezavisnosti i slobode naših naroda, ili da ništa ne razumije o čemu se zapravo danas u svijetu radi.

Osim toga, pobjednik u jednoj krvavoj revoluciji ne smije se vraćati natrag ili zastajati, ako ne želi da potkopa svoju vlastitu pobjedu. Svaki pošten čovjek danas zna da bi svaka partija koja bi se stvorila kod nas izvan Narodnog fronta, bez obzira na svoj formalni program, obavezno postala stjecište svakakvog ološa, koji bi takvu partiju vrlo brzo pretvorio u sredstvo u tuđim rukama za borbu protiv nezavisnosti naše zemlje. Zato mi isključivo moramo gledati naprijed i razvijati takve oblike demokratizma u kojima će se klice budućnosti moći slobodno razvijati. A buduće slobodno socijalističko društvo sigurno neće imati potrebe ni za državnom mašinom ni za partijama, ni za jednom ni za više njih, bar ne u onom smislu u kakvom danas govorimo o partijama.

Nije naša stvar da sada, kad treba da rješavamo tako složene i teške zadatke sadašnjosti i kad neprijatelj nastoji da nas uguši žestokim agresivnim pritiskom, maštamo o tome u kakvim će se oblicima razvijati borba mišljenja u budućem slobodnom društvu. To je posao budućih generacija.

Ali, što se nas tiče, jedan zadatak u tom pravcu leži ipak i na nama, naime da državnim sistemom koji gradimo ne ometamo, nego pomažemo razvoj u tom pravcu. U tom smislu je alternativa između marksističke postavke o odumiranju države — a s njom zajedno i svakog partijskog sistema — i staljinske teorije o jačanju države danas probni kamen istinskog socijalizma.

Prva, marksistička, postavka ukazuje na put socijalističke demokracije, privlačenja sve širih radnih masa svjesnom i neposrednom društvenom upravljanju, socijalizmu.

Druga, staljinska, postavka vodi prema birokratskom despotizmu, sve većoj koncentraciji vlasti u sve manje ruku i gospodstvu državnokapitalističkih odnosa.

U svjetlosti takvih perspektiva za budućnost, koje mi moramo imati pred očima ako želimo pravilno, to jest socijalistički, postupiti u svakodnevnoj praksi, i leži danas, za nas, konkretni praktični značaj marksističke postavke o odumiranju države.

Mi imamo uglavnom da hiramo između dva organizaciona sistema demokracije. Jedan se oslanja na sistem partija, čija bi politika — teorijski i apstraktno uzevši, mada se praktički to rijetko dešava — trebalo da bude rezultanta individualne volje njihovih članova. Taj je sistem izgradila buržoazija, jer najviše odgovara njenom društveno-ekonomskom sistemu, njenom unutrašnjoj strukturi i njenom načinu utjecaja na nesvjesne mase.

Radnička partija je, s jedne strane, po formi, ostatak takvog sistema, ali ujedno može i treba da bude i klica novog bespartijskog sistema, u kojem će svaki pojedini građanin i neposredno, bez posredovanja partija, moći svjesno učestvovati u funkcijama društvenog upravljanja.

Drugi sistem demokratske organizacije opire se na osnovne organe narodnog samoupravljanja koji su najbliži masama i preko kojih najneposrednije i najintenzivnije dolazi do izražaja individualna volja građana. Takav se sistem spontano rađao u gotovo svim zaista narodnim revolucijama. Stvarale su ga same revolucionarne mase. Vladajuće klase buržoaskog društva — a u sovjetskoj revoluciji staljinska birokracija — nastojale su, međutim, da ga što prije uklone — ne zbog nedovoljnog, nego zbog prevelikog demokratizma.

Mi smo u načelu taj sistem već odavno odabrali kao osnovu našeg društvenog života, i rukovodeća uloga naše Komunističke partije odvijala se, prije svega, kroz takav sistem. Međutim, mi ga ipak nismo uspjeli razviti dosljedno, i to, kao što sam već rekao, kako zbog specifičnog unutrašnjeg političkog razvitka, tako i zbog negativnih utjecaja sovjetskog sistema. Sada je pred nama glavni zadatak upravo u tome da osiguramo takav organizacioni mehanizam naše socijalističke demokracije koji istovremeno odgovara njenim društveno-ekonomskim osnovama.

Mi u tom pravcu nemamo potrebe da izmišljamo ma kakve komplicirane sisteme. Naši su zadaci, u suštini, samo u tome da dalje razvijamo one organizacione oblike koje je stvarala

živa aktivnost masa u vrijeme naše revolucije i poslije nje, u socijalističkoj izgradnji. Razvijati organe državne uprave, kao i privrednog i drugog društvenog upravljanja, koji su najbliži masama, dati im vlast i materijalna sredstva te osigurati da volja svakog pojedinog radbenika može u takvim organima doći do izražaja — to je prvi zadatak u tom pravcu.

Taj zadatak mi ostvarujemo razvijanjem radničkih savjeta, samoupravnih organa na području socijalne zaštite, zdravstva, prosvjete itd., općinskih i kotarskih narodnih odbora, vijeća proizvođača i drugih kolektivnih organa, to jest savjeta na čelu organa uprave, itd. Izabrani od radbenika i stojeći na čelu osnovnih organizacionih ćelija cjelokupnog društvenog života, ti organi mogu biti znatno osjetljiviji prijenosnik demokratske volje radbenika nego bilo kakav višepartijski sistem. Novi Zakon o narodnim odborima osigurava upravo u tom pravcu razvitak u našim općinama, gradovima i kotarima.

Drugi zadatak jest — povezati sve te društvene ćelije u jedan jedinstveni organizam, omogućiti da iz njih izrastu adekvatni republički i savezni demokratski organi koji će obavljati funkcije od zajedničkog interesa i materijalno osigurati takve centralizirane funkcije, a naročito načelnu rukovodeću ulogu centralnih organa društvene zajednice na području državne izgradnje, zaštite unutrašnje i vanjske sigurnosti, privrednog planiranja, općih regulativnih zadataka i tako dalje.

U tom pravcu Zakon o narodnim odborima stvara samo neke od potrebnih uvjeta. Bit će potrebno da novim zakonima o organizaciji vrhovne savezne i republičke vlasti taj sistem, kojem sada polažemo temelje, izgradimo do vrba, i to tako da će cjelokupna zgrada republičkih i saveznih državnih i drugih društvenih organa demokratski rasti iz osnovnih samoupravnih državnih i drugih društvenih tijela. Reorganizacija tih organa treba da se izvrši u pravcu većeg jedinstva zakonodavne i izvršne vlasti.

Iako smo i dosada načelno stajali na tom stanovištu, ipak sâm organizacioni sistem saveznih i republičkih vrhovnih organa te činjenica da se političko težište ipak nalazilo, i još se u velikoj mjeri nalazi, na izvršnom aparatu vlasti neminovno su izazivali podvajanje izvršne i zakonodavne vlasti, pa čak i kržljavljenje predstavničkih organa u republičkom i saveznom mjerilu. Zato će, prema mišljenju savezne vlade, po svoj prilici biti potrebno reorganizaciju vršiti u tom pravcu da Prezidij — kao od Skupštine izabrano kolektivno političko ti-

jelo — zaista bude vrhovni izvršni organ, odgovoran za opći razvitak državne i društvene djelatnosti, a ministarstva — odnosno savjeti — i drugi vodeći upravni organi da budu samo njegovi izvršni organi, njegova administracija, svakodnevno odgovorna za cjelokupan rad kako Narodnoj skupštini i njenim odborima, tako i Prezidiju.

Razumije se, da bi takav odnos postao realan, treba za to osposobiti i Narodnu skupštinu i Prezidije. To će svakako biti zadaci našeg zakonodavstva u najbližoj budućnosti.

Takve promjene dat će našim vrhovnim predstavničkim tijelima nov sadržaj rada. Ona će više biti skupština delegata osnovnih samoupravnih organa radbenika za rješavanje zajedničkih pitanja, a manje parlament u starom smislu te riječi, i mislim da upravo to i odgovara socijalizmu.

Politički demokratizam jedne socijalističke zemlje pretpostavlja, naravno, i mogućnost borbe mišljenja, to jest i mogućnost društvene kritike. Ali pri tome mi ne smijemo zaboraviti da u našim sadašnjim uvjetima postoje dvije društvene kritike: socijalistička i antisocijalistička. Ne može biti nikakve sumnje da socijalistička država ima ne samo pravo nego i dužnost da se i administrativnim sredstvima suprotstavlja antisocijalističkoj kritici, naročito onoj koja dobiva odgovarajuće organizacione oblike, ako ona prijeti da razbije osnove novih društvenih odnosa, osnove na kojima jedino može postojati i razvijati se socijalistička demokracija.

Međutim, pri tome ne smijemo pustiti iz vida, prvo, da takva metoda nije nikakav neophodni princip socijalističke revolucije, nego samo sredstvo, kao što kaže Marx, »krajnje državne potrebe«; a drugo, da on uvijek nosi u sebi i klicu opasnosti da se u određenim uvjetima kakvi su se, na primjer, formirali u Sovjetskom Savezu — okrene i protiv same socijalističke kritike, protiv napretka samog socijalizma.

Nasilje je kao elementarna prirodna snaga: ako ga kontrolira napredna socijalistička svijest, ono štiti društvo, jer štiti i pomaže njegov napredak. Ali ako ono počinje pretvarati izvršnu državnu silu u samostalnu snagu iznad društva, ono postaje — kao što smo prije konstatirali — reakcionarna snaga. U takvim uvjetima revolucija dolazi u opasnost da postane rob snage koju je ona sama stvorila.

Uzmimo naš vlastiti primjer. Iako ne mislim potcijeniti snagu unutrašnjih antisocijalističkih elemenata u našoj zemlji — kako kominformovskih, tako i onih koji predstavljaju ostat-

ke stare monarhističke i kapitalističke Jugoslavije, odnosno sve one koji ne žele ovu jugoslavensku zajednicu — ipak je jasno da oni sami po sebi ne predstavljaju snagu i ne mogu postati snaga koja bi mogla okrenuti kotač historije u Jugoslaviji natrag. Zato, gledano s tog stanovišta, u našoj zemlji ne bi bile potrebne neke naročite mjere ograničavanja demokratskih prava za takve elemente.

Međutim, naše društvo je ipak prinuđeno da se služi sredstvima državnog pritiska i administrativne sile protiv pokušaja djelovanja tih elemenata na naš politički život — i to prvenstveno zbog toga što oni ugrožavaju jedinstvo našeg naroda pred licem vanjske opasnosti, što se pretvaraju u oružje vanjskog agresivnog pritiska, na jedan ili drugi način, bilo kao sredstvo, bilo kao rezervna.

Jedna socijalistička zemlja, koja se nalazi u uvjetima takvog žestokog agresivnog političkog i ekonomskog pritiska kakav preživljava danas naša zemlja, faktično bi upropastila i socijalizam i nezavisnost svojih naroda ako bi dozvolila da se pod velom političke kritike razbija otporna snaga naroda u borbi protiv stranog agresivnog, osvajačkog pritiska. Zato jednu činjenicu mi nikada ne poričemo, naime *da kod nas nije moguć nikakav takav demokratski oblik koji bi otvarao kanale za aktivnost takve vrste.*

Ali jedno, ipak, uvijek moramo imati pred očima: ta sredstva ne smiju utjecati na karakter naše narodne vlasti, ona ne smiju utjecati na slobodarski duh demokratizma i humanizma koji se otpočetak tako snažno isticao u našoj revoluciji i koji joj je upravo i dao pravi narodni karakter. A prije svega, ona ne smiju utjecati u pravcu ograničavanja svestrane napredne, socijalističke inicijative i borbe mišljenja na liniji društvenog napretka. Tu ne može biti ni nepogrešivih »papa« ni »vječitih istina« koje treba štiti administrativnim sredstvima. *Tu samo slobodno kretanje društva može naći najkraći put do pune objede i konačnog učvršćenja socijalizma.*

Prema tome, ne može biti sumnje da slobodna socijalistička — politička i naučna — kritika, koja doprinosi napretku socijalizma, mora biti zakon svake istinske socijalističke zemlje, i njoj mora biti dano odgovarajuće mjesto u sistemu socijalističke demokracije. Ni bez jednog ni bez drugog nema napretka socijalizma. Zato joj je u našoj zemlji otvoren put i ona je važan faktor u sadašnjim demokratskim promjenama koje se vrše u našoj zemlji.

6. Decentralizacija vlasti i društveno samoupravljanje trudbenika

Treći važan princip naše državne i društvene izgradnje postao je — odlučan kurs prema decentralizaciji vlasti i najširem mogućem samoupravljanju trudbenika u pojedinim društvenim funkcijama.

Prije svega, želio bih ponoviti ono što i inače uvijek naglašavamo, naime da se mi ne bavimo sitnoburžoaskim anarhističkim utopijama o nekakvim općinama i kotarima dovoljnima sami sebi.

Socijalističko društvo je više nego ijedan drugi dosadašnji društveni oblik unutrašnje povezano, i ono treba da se upravlja i razvija kao zajednica. A to znači, također, da funkcije koje su zajedničke društvu treba da budu i iz centra upravljane.

Za nas, dakle, neke centralizirane društvene funkcije nisu nikakav bauk, nego zakonita društvena potreba, koja će sve više dolaziti do izražaja i u međunarodnim odnosima. Mi ni tu nismo pristalice autarhija i nacionalističkih izolacija, već smatramo da je sve šira međunarodna suradnja u svim pravcima — koliko je, naravno, moguća u sadašnjim uvjetima — zakonit put čovječanstva, koje se sve više zbližava i ujedinjuje.

Ono za čim mi idemo to su, u stvari, dva zahtjeva; prvo, da centralni organi — bilo republički, bilo savezni — zaista upravljaju samo onim funkcijama kojima ne mogu upravljati osnovni organi narodne vlasti, odnosno društveni samoupravni organi, a drugo, da i kod upravljanja centraliziranim funkcijama moramo težiti tome da i taj centralizam bude demokratski, to jest da i on dobije sadržaj i vanjski oblik društvenog samoupravljanja na višem stupnju.

Za razvitak revolucija uopće karakteristično je da su u svom najvišem usponu, koji je ujedno bio vrhunac demokratizma i njegove stvaralačke snage, dale najveću samostalnost kretanju društvenih snaga. Drugim riječima, one su izvršile tada najveću moguću decentralizaciju vlasti. A zatim, mnoge revolucije koje su se počele iznutra degenerirati, a budući da nisu mogle i nisu znale naći put prema adekvatnim demokratskim oblicima u kojima bi kretanje tih snaga došlo u suglasnost sa stupnjem razvitka materijalnih snaga, podlegle su procesu sve veće koncentracije vlasti na sve manji broj vodećih ljudi. Tu je, najčešće, i započelo njihovo unutrašnje degeneriranje, odnosno stagniranje, a čak i vraćanja na zaostaliye društveno-

-ekonomske odnose. Takva je i historija proleterske revolucije u Rusiji.

Naša revolucija nije doživjela takvu sudbinu. Ona neopodno koncentracija vlasti koju pobjednička revolucija mora provesti da bi se zaštitila i da bi osigurala dalji demokratski razvitak izrazila se u rukovodećoj ulozi Komunističke partije, tijesno povezane s radničkom klasom i radnim masama uopće, na ključnim državnim i privrednim pozicijama.

Ali kada su se — dijelom kao manifestacije djelovanja unutrašnjih socijalno-ekonomskih zakona, dijelom pod vanjskim utjecajima — kod nas počele pokazivati izvjesne pojave birokratiziranja i sužavanja masovne baze narodne vlasti, naša Komunistička partija imala je snage da prva digne glas protiv tih pojava i da povede borbu protiv njih, naprije u svojim vlastitim redovima, a zatim i u državnom sistemu.

Aktivna borba za stalno proširivanje socijalističkog demokratizma, za samoupravljanje radnog naroda na svim stupnjevima organizacije države i privrede, organizaciona decentralizacija itd., sve je to okrenulo razvitak našeg državnog sistema tačno u obratnom pravcu od onog u staljinizmu: ne prema sužavanju, nego prema stalnom proširivanju masovne baze vlasti, ne prema jačanju, nego prema postepenom odstranjivanju miješanja izvršnog državnog aparata u društveni život. Kontrola radnih masa nad državnom i privrednom upravom u našoj zemlji ne smanjuje se, nego proširuje.

Tome su cilju bile upravljene sve promjene u našem državnom sistemu u posljednjim godinama. Citav se taj proces »decentralizacije« razvijao i vrši se i dalje u dva pravca: vertikalno, u smislu razvijanja najveće moguće samostalnosti i prenošenja najšire nadležnosti na osnovne državne i druge društvene organe; horizontalno, u smislu prenošenja niza društvenih funkcija s aparata državne izvršne vlasti na samostalne samoupravne organe. To naročito vrijedi za privredu, socijalne, zdravstvene, kulturno-prosvjetne funkcije i tako dalje.

Ali usporedo s decentralizacijom išao je i morao je ići i proces demokratizacije u sistemu osnovne državne i privredne uprave, kao i na drugim područjima društvenog života. Decentralizacija u starom upravnom sistemu mogla bi se pretvoriti u samovolju lokalnih prvaka, direktora, povjerenika, sekretara itd. Zato je bilo potrebno razviti odlučujuće i odgovorne organe narodnog samoupravljanja, koji bi — ujedinjujući individualni i kolektivni interes i oslanjajući se na za-

konski fiksirana prava i dužnosti — mogli imati punu kontrolu nad radom upravnog aparata.

Radnički savjeti u poduzećima i drugim privrednim ustanovama i organima, savjeti građana u upravnom sistemu narodnih odbora i slični samoupravni organi koji su se počeli razvijati u oblasti socijalne politike, zdravstva, prosvjete i tako dalje — to su, dakle, ti osnovni samoupravni oblici u našem novom demokratskom organizacionom mehanizmu.

Materijalnu bazu tog sistema dali su naši posljednji zakoni s područja planskog privrednog upravljanja, finansijskog sistema, platnog sistema u privredi i tako dalje. Sada, u ovoj Skupštini, dopunjavamo taj sistem još institucijom samostalnih fondova investicija i fondova socijalnog osiguranja, kojima će upravljati demokratski samoupravni organi trudbenika.

U budućnosti ćemo, po svoj prilici, morati stvoriti i neke druge takve samostalne fondove.

Očigledno je da će se u takvom sistemu političko težište vrlo brzo prenijeti s aparata izvršne državne vlasti na predstavnička tijela i kolektivne samoupravne organe trudbenika. A to i jest najvažnije u borbi protiv birokratizma. To nam istovremeno omogućuje i podizanje stručne sposobnosti samog aparata. Upravni aparat u državi i privredi treba da bude sastavljen od socijalizmu odanih, poštenih i stručno sposobnih ljudi, odgovornih isključivo predstavničkim, odnosno samoupravnim organima radnog naroda. To ne znači da političke organizacije radnog naroda treba da se dezinteresiraju za sastav i za kvalitetu rada tog aparata. Ali one treba da djeluju u pravcu podizanja stručne i političke kvalitete aparata — prvenstveno putem borbe za živu i svakodnevnu političku kontrolu odlučujućih i odgovornih predstavničkih i samoupravnih tijela nad njima.

Kad sve te činjenice pogledamo u cjelini, možemo bez pretjerivanja reći da smo u razvitku naše socijalističke izgradnje učinili i postigli mnogo. Što je bitno, to je neosporna činjenica da smo slomili kičmu birokratizmu u našoj zemlji i da smo položili temelj daljem demokratskom razvitku našeg društva na putu prema socijalizmu.

Pa ipak, to je tek prvi korak iz stare olupine, naslijeđene dijelom od stare Jugoslavije, dijelom od SSSR-a. Pred sobom imamo veoma teške zadatke. I demokratski oblici koje sada stvaramo neće tako brzo i neće svi naći pravi sadržaj. Njihov će razvitak kočiti neprijatelj, ometat će ga navike prošlosti, niska svijest, partikularizam, egoizam i tako dalje, a zadržavat

će ga i ne tako rijetke pojave onog skepticizma u našim vlastitim redovima iza kojega se, u stvari, često skrivaju nesvjesne tihe simpatije za birokratske metode rukovođenja.

Svladavanje svih tih teškoća zavisit će, prije svega, od tempa kojim će se pojačavati materijalna sredstva kojima će raspolagati čitav taj sistem, dakle od naših uspjeha u razvijanju proizvodnih snaga, a zavisit će i od stalnog podizanja socijalističke svijesti trudbenika, znači i od našeg političkog rada u narodnim masama. Ali, ne vjerovati u mogućnost svladavanja svih tih teškoća na našem putu socijalističke demokracije, značilo bi ne vjerovati u mogućnost izgradnje socijalizma u našoj zemlji.

Ujedno treba da imamo pred očima još nešto. Mi moramo biti realisti u svojoj borbi za najbrži mogući napredak socijalizma i socijalističke demokracije. Marx je rekao jednom prilikom da ljudi postavljaju sebi samo takve zadatke koje mogu rješavati. Ali, mogli bismo dodati tome, ako se i zalijeću u utopiju, historija ih ubrzo vraća na pravu mjeru koja odgovara historijskim uvjetima u kojima djeluju određene generacije.

To važi i za nas. Mi ne možemo ići dalje od onoga što nam dozvoljavaju materijalne snage. Ne možemo stvarati idealne konstrukcije socijalističke demokracije na nerazvijenom tlu materijalnih snaga. Kad bismo to pokušali, postigli bismo nešto drugo, to jest pogodovali bismo antisocijalističkim snagama koje bi mogle iskoristiti svaku našu lakovjernost i romantičarsku zanesenost da bi oslabile čak i već postignute pozicije socijalizma. Na tom putu mi bismo sami postali kočnica pravog socijalističkog napretka.

Ali mi možemo učiniti jedno: ne dozvoliti razvijanje i učvršćivanje ne samo starih kapitalističkih odnosa nego ni onih danas najopasnijih ostataka naše vlastite prošlosti koji se zovu državni kapitalizam i birokratizam. Ti su ostaci prirodni, njih ne možemo odstraniti preko noći, čak se moramo donekle opirati na njih, ali ne smijemo dozvoliti da oni jačaju i da se razvijaju u samostalnu snagu. Tome cilju treba da služi naša borba za socijalističku demokraciju.

U tome duhu je izrađen prijedlog Zakona o narodnim odborima. On nije ideal, ali je ozbiljan korak dalje, koji odgovara današnjoj snazi socijalizma u našoj zemlji. Kad naš socijalizam bude društveno-ekonomski još jači, mi ćemo svakako moći i morati učiniti i nove korake u daljem razvijanju oblika socijalističkog demokratizma u našoj zemlji.

II. Mjesto, prava i organizacija narodnih odbora prema prijedlogu zakona

Sada mi dozvolite da se zadržim na nekim karakteristikama samog prijedloga novog Zakona o narodnim odborima.

Prije svega, želio bih istaknuti da je savezna vlada, u tijesnoj suradnji sa svim republičkim vladama, pripremala ovaj zakon više od godinu dana. Preko široke diskusije u štampi i na konferencijama bila je konzultirana i naša javnost, a naročito i sami narodni odbori. Prijedlog je, dakle, rezultat najšire diskusije.

Mi smo nastojali da u novom Zakonu o narodnim odborima budu, s jedne strane, u većoj ili manjoj mjeri izraženi svi osnovni principi socijalističkog demokratizma i da propisi o organizacionim oblicima budu dovoljno široki da omogućuju njihov dalji razvitak u duhu tih principa, a s druge strane, težili smo za tim da sistem bude i praktičan, i efikasan, i što jeftiniji. Razumnije se, oblici koje ovim zakonom ostvarujemo nisu nikakva posljednja riječ socijalističke organizacije. Njihova je glavna odlika u tome što omogućuju pokretanje radničke klase i najširih radnih masa u gradu i selu ne samo za aktivno nego i za odlučujuće učestvovanje u organima društvenog upravljanja. A to je, na kraju krajeva, bitno i najvažnije. U koliko ćemo mjeri postići praktične rezultate u tom pravcu, tj. koliko ćemo uspjeti da naše radne mase stvarno razvijaju svoju aktivnost i inicijativu u tim oblicima, to zavisi, kao što sam prije rekao, od naših materijalnih mogućnosti i od našeg političkog rada. No ja ne sumnjam u to da će uspjeh biti postignut. Vi ćete sami suditi da li je savezna vlada s prijedlogom koji je pred vama uspjela nešto učiniti u tom pravcu.

1. O nekim razlikama između novog i prijašnjih zakona o narodnim odborima

Potreba promjene ovog zakona donošenjem novog javila se kao rezultat privrednih, političkih i organizacionih promjena i mjera koje smo poduzimali počevši od 1950. godine, a među kojima centralno mjesto zauzima novi sistem upravljanja socijalističkom privredom na osnovi prava upravljanja samih neposrednih proizvođača. Međutim, potreba donošenja

novog Zakona o narodnim odborima ne leži samo u rješavanju prijašnjih pravnih odnosa između narodnih odbora i samoupravnih privrednih organizacija i ustanova već u nužnosti daljeg razvitka socijalističke demokracije u smislu načela o kojima sam prije govorio.

Osim tih načelnih razlika između prijašnjih i novog Zakona o narodnim odborima, postoji jedna bitna formalna razlika. Oba su dosadašnja zakona, naime, pripadala tipu saveznog općeg zakona, i tako su bili i nazvani. Kao što znate, suglasno Ustavu i strukturi naše federacije, savezni opći zakoni jesu zakoni koji postavljaju opća načela koja treba da posluže kao jedinstvene načelne postavke za donošenje republičkih zakona o odgovarajućoj materiji. Opći zakoni se neposredno ne primjenjuju jer nisu upućeni praksi i građanima, već narodnim skupštinama republika kao rukovodna načela za pripremu republičkih zakona. Međutim, dosadašnji zakoni o narodnim odborima nisu ostvarivali tu koncepciju općeg zakona. Oni su gotovo u potpunosti riješili cijelu problematiku organizacije i rada narodnih odbora, tako da narodne republike nisu do danas mogle donijeti svoje zakone.

Osim toga, nama je suviše ulaženje saveznog zakona u podrobnosti veoma otežalo prilagođavanje organizacionog sistema narodnih odbora potrebama prakse.

Prijedlog zakona koji je podnesen ovom zasjedanju Narodne skupštine nastoji ostvariti, ne samo po formi nego i po sadržaju, ustavni princip o saveznom općem zakonu. On sadrži samo principijelna rješenja i opća načela. Po stilu i formi on odgovara jednoj vrsti povelje o narodnim odborima, povelje o osnovnim načelima narodnog samoupravljanja i organizacije vlasti u općinama, kotarima i gradovima.

Narodne republike imaju će široke mogućnosti da, na osnovi principa ovog zakona, razrade i dopune sve principe u obliku svojih samostalnih zakona. Koliko ja znam, u svim našim republikama već su pripremljeni nacrti za pet republičkih zakona. Svaka će narodna republika donijeti tri organizaciona zakona, i to o narodnim odborima općina, o narodnim odborima gradova i gradskih općina.

Isto tako, posebnim republičkim zakonima bit će obrađen novi sistem administrativno-teritorijalne podjele i novi izborni sistem za narodne odbore uključujući tu i pitanje opoziva odbornika. Konkretizacija principa iz saveznog zakona i donošenje posebnih republičkih zakona za svaki stupanj narodnih odbora pokazalo je i pokazat će znatne načelne i praktične

prednosti. U posebnim zakonima o narodnim odborima općina, kotara i gradova na mnogo teoretskiji i zakonodavno čistiji i reljefniji način bit će izrađen sistem lokalne državne vlasti i jasnije će se ispoljiti sve ono što je zajedničko svim stupnjevima narodnih odbora, kao i ono što je posebno za svaki njihov stupanj.

Ovaj postupak konkretnije obrade republičkih zakona i pojednostavljivanja zakonodavne tehnike olakšat će i donošenje statuta narodnih odbora, u kojima treba da budu doktrajna izražene osobenosti i posebni uvjeti svake općine, kotara, odnosno grada.

2. O pravima i dužnostima narodnih odbora kao organa narodnog samoupravljanja u općini, kotaru i gradu

Prijedlog zakona polazi od postavke da se narodni odbori formiraju u onim ekonomskim i geografskim lokalnim cjelinama koje sadrže elemente lokalnih društvenih zajednica. U sadašnjim našim uvjetima to su općine, kotari i gradovi.

Republički zakon izvršit će teritorijalnu podjelu narodne republike na općine, kotare i gradove izvan sastava kotara. Ali, među općinama, koje obuhvaćaju ne samo seoska već i najveći broj gradskih naselja, zakon izdvaja razvijenije gradske općine, dajući im poseban status. To su općine koje će se uglavnom podudarati s dosadašnjim gradovima izvan sastava kotara. Dosadašnja praksa je pokazala da je takvo potpuno izdvajanje gradova iz kotara, u kojem su oni ipak politički, privredni i kulturni centar, štetno i za kotar i za grad.

S druge strane, praksa također pokazuje da kotarski narodni odbori često nemaju smisla za specifične gradske probleme. Zato novi zakon, doduše, uključuje te gradove u kotar, ali ujedno propisuje da u nizu pitanja, bilo iz redovne nadležnosti narodnog odbora općine, bilo iz same nadležnosti kotarskog odbora, narodni odbori gradskih općina mogu samostalno rješavati, bez intervencije kotara, odnosno da će u takvim pitanjima nadzorni organ biti republika, a ne kotar. To će po pravilu biti njihova posebna prava. Ovdje ne mora biti ni među republikama ni u okviru iste republike nikakvih utvrđenih šablona. Otuda zakon predviđa mogućnost širih ili užih prava u suglasnosti s privrednom, komunalnom i kulturnom razvijenošću određene gradske općine.

Sve ove činjenice pokazuju da će gotovo na cijelom teritoriju naše države postojati samo dvostepeni organi lokalne vlasti: općine i kotari. Iznimka su u tom pogledu samo gradovi izvan sastava kotara i oblasti, tamo gdje su one potrebne zbog nacionalno-političkih ili drugih razloga.

Predložena, pojednostavljena struktura lokalne vlasti, odgovara našem sadašnjem razvitku i pruža osnovu kako za brži i efikasniji privredni, socijalni i kulturni razvitak lokalnih jedinica, tako i za bolji, zakonitiji i cjelishodniji rad narodnih odbora i cijele državne uprave. Otuda ima veliku načelnu važnost — da buduća teritorijalna podjela naših republika bude postavljena u ovoj perspektivi, vodeći pri tome računa kako o objektivnim uvjetima, tako i o subjektivnim raspoloženjima naroda prilikom formiranja svake općine i kotara. Pravilnost rješavanja svih tih problema je to važnija što mi moramo imati stabilne općine i kotare. Novi zakon i predviđa da će se ubuduće samo zakonom moći mijenjati područja općina, kotara i gradova.

Jedna od osnovnih odlika narodnih odbora jest jedinstvo vlasti, upravo činjenica da su narodni odbori kao lokalni organi narodnog samoupravljanja i jedinstveni organi državne vlasti u općini, kotaru i gradu. To je osnovna razlika između samouprave u socijalističkoj i u buržoaskoj demokraciji, i zato je ona sposobna da osigura znatno više demokratizma nego ijedan višepartijski sistem. Polazeći od samoupravne osnove, mi smo izgrađivali i razvijali naše narodne odbore, i ona je u manjem ili većem stupnju bila izražena u svim dosadašnjim našim zakonima. Novi zakon je u tom pravcu dosljedniji, a naročito načelniji. On potvrđuje da su narodni odbori najviši organi državne vlasti u lokalnim jedinicama i da su njima podređeni svi lokalni organi uprave. Samo zakonom i ukazom mogu se u općini, kotaru i gradu za poslove savezne, odnosno republičke nadležnosti osnivati organi uprave neposredno podređeni saveznom, odnosno republičkim državnim organima.

Medutim, najvažnije odredbe u pogledu uloge narodnih odbora u našem državnom sistemu nalaze se u poglavlju novog zakona »Prava i dužnosti narodnih odbora«.

Osnovica vršenja vlasti narodnih odbora leži u njihovim plansko-regulativnim, budžetskim i finansijskim samoupravnim pravima. Narodni odbori donose društveni plan kotara, grada, odnosno gradske općine, držeći se samo obaveza koje proistječu iz osnovnih proporcija društvenog plana narodne republike.

Zakon predviđa relativno samostalna budžetska prava koja se sastoje u dobivanju određenog postotka društvenog doprinosa i zakonom određenih poreza koje plaćaju sve privredne organizacije, odnosno svi porezni obveznici u općini, kotaru i gradu.

Zakon u tom pogledu precizira odredbe novog zakona o planskom upravljanju narodnom privredom i zakona o doprinosima i porezima, postavljajući pravilo da postotak doprinosa i poreza koji ulaze u budžet kotara, grada i gradske općine, kao i minimalni postotak društvenog doprinosa i poreza koji ulazi u budžete općina, određuje društveni plan. U tome je danas ekonomska osnovica narodnih odbora. Ali ta budžetska prava su ne samo materijalni izvor samostalnosti narodnih odbora već će neizbježno i potaknuti nove inicijative narodnih odbora za osnivanje rentabilnijih poduzeća i potrebnih komunalnih, kulturnih i socijalnih ustanova.

S druge strane, ta novost u materijalnim pravima koja dobivaju narodni odbori dopunjena je novim općim položajem narodnih odbora prema svim privrednim organizacijama u kotaru, gradu i općini. Na osnovu činjenice da su sredstva za proizvodnju, kao općenarodna imovina, na upravljanju demokratskih samoupravnih organa neposrednih proizvođača, narodni odbori više nemaju prema poduzećima administrativno-operativni odnos, već samo zakonom utvrđena prava. Tim pravima ne dira se u samoupravnost privrednih organizacija, ali se istovremeno osigurava društveni nadzor nad njima i njihova odgovornost za puno ispunjavanje planskih obaveza i drugih zakonom predviđenih dužnosti privrednih poduzeća prema cijeloj socijalističkoj zajednici. Time je spriječeno samovoljno birokratsko miješanje u privredne procese, koje nam je prije nanosilo prilično ozbiljne štete baš u lokalnoj privredi.

Po sebi se razumije da bitne promjene u odnosu između narodnih odbora i privrede imaju reperkusije i na odnose između narodnih odbora i ustanova, a koje se sastoje u uklanjanju prijašnjih administrativno-operativnih odnosa i u razvijanju i garantiranju samoupravnih prava komunalnih, kulturnih, socijalnih i drugih ustanova. Zakon i te promjene prvi put načelno formulira.

Za mjesto naših narodnih odbora u državnoj organizaciji karakteristični su još i principi novog zakona o odnosima između samih narodnih odbora i između narodnih odbora i republičkih državnih organa.

Zakon stoji na stanovištu da se pravo nadzora kotarskog narodnog odbora nad općinskim odborima i prezidija republičke skupštine, odnosno njenih organa uprave nad kotarskim narodnim odborima odnosi samo na zakonitosti rada odbora. Jedino odstupanje od ispitivanja zakonitosti koje predviđa novi zakon odnosi se na slučaj kad narodni odbor, odnosno njegov organ, donosi akte o poslovima koji nisu uređeni zakonom i propisima viših državnih organa. Tada je dano pravo, i to narodnom odboru kotara prema aktu narodnog odbora općine, odnosno prezidiju republičke skupštine prema aktu narodnog odbora kotara i grada, da može poništiti, odnosno ukinuti odgovarajuće akte ako su oni protivni općem interesu, što treba da se utvrdi na osnovi posljedica koje je proizveo ili ih je mogao proizvesti ovaj ili onaj akt narodnog odbora u odnosu na pravni poredak i pravac našeg socijalističkog razvitka.

Ali naši narodni odbori ne razlikuju se od buržoaske samouprave samo time što oni nisu samo organi lokalne samouprave, već i lokalni demokratski organi jedinstvene državne vlasti. Oni se bitno razlikuju i od raznih anarhosindikalističkih shvaćanja o samoupravi, prema kojima je država neka vrsta konfederacije samostalnih i izoliranih općina. Narodni odbori su lokalni organi jedinstvene vlasti, ali su oni samoupravni u svim svojim poslovima, naravno u okviru principa koje postavlja društvena zajednica. Nadležnosti i odnosi između svih organa ovog jedinstvenog sistema zasnovani su na uzajamnim pravima i dužnostima, utvrđenima zakonima, koje postavlja društvena zajednica. Nadležnosti i odnosi između svih organa ovog jedinstvenog sistema zasnovani su na uzajamnim pravima i dužnostima, utvrđenima zakonima. Prava i dužnosti znače, prije svega, da narodni odbori sve poslove iz svoje nadležnosti vrše, doduše, kao svoje poslove, ali da zajednica pri tome nije ravnodušna da li ih i kako ih oni vrše. Prema tome, svako pravo je ujedno i dužnost, a iz svake dužnosti narodnog odbora proistječu određena prava za više organe, odnosno za građane, koja formulira i može formulirati jedino zakon. Međutim, viši upravni organi ne mogu po hijerarhijskom pravu oduzimati i smanjivati ta ovlaštenja niti se neposredno miješati u vršenje vlasti, odnosno mogu to jedino suglasno svojim pravima i dužnostima, ako i koliko su im određeni zakonima i na osnovi zakona donesenim propisima, bez obzira na to radi li se o lokalnim ili općim zadacima.

Suglasno tome, zakon predviđa pravo višeg državnog organa da, u okviru vršenja nadzora, može sam izvršiti posao iz nadležnosti narodnog odbora i njegova organa ako ih ovi na vrijeme ne izvrše, i uopće ne vrše ili ne vrše suglasno postavljenim zakonskim obavezama.

Isto tako zakon predviđa princip prioriteta primjene saveznih i republičkih propisa ako se oni razmimoilaze s propisima narodnog odbora. Ali u svim slučajevima narodni odbori imaju ne samo pravo žalbe već i pravo prigovora Prezidiju, pa i Narodnoj skupštini, ako smatraju da se propisima i aktima saveznih i republičkih organa, pa i Prezidija, vrijeđaju njihova zakonom priznata samoupravna prava.

3. Promjene u organizaciji narodnih odbora

Novi zakon unosi niz novosti u sadašnju organizaciju narodnih odbora. Sve te promjene polaze od principa da se organizacija narodnih odbora uskladi s novim društvenim i političkim odnosima u našoj zemlji te da se osigura takvo ustrojstvo i takvo funkcioniranje narodnih odbora koje će izražavati te nove odnose i olakšavati njihov dalji progresivni razvitak.

Nesumnjivo je da je najznačajnija novost ustanova vijeća proizvođača, koja je novo predstavničko tijelo u sastavu narodnog odbora kotara i grada. O smislu i značaju te ustanove ja sam govorio u prvom dijelu ovog ekspozeta. Ne može biti sumnje da vijeće proizvođača — koje će ravnopravno s kotarskim vijećem narodnog odbora rješavati takva pitanja privredne i socijalne prirode kao što su donošenje društvenog plana, budžeta, statuta, privredno-upravnih mjera, lokalnih prireza i tako dalje — predstavlja organski razvitak onih promjena u osnovnim društvenim odnosima koje su nastale kod nas s predavanjem privrednih poduzeća na upravljanje proizvođačima i s njihovim učestvovanjem u upravljanju privredom i u raspodjeli viška rada.

U uvjetima postojećih društveno-ekonomskih odnosa, socijalistički demokratizam nalazi svoju potvrdu i u principu da će proizvođači biti predstavljeni u narodnom odboru ne samo prema nominalnoj ravnopravnosti već i prema doprinosu koji daju zajednici, a koji će biti mjeren određenim učešćem u društvenom produktu kotara, odnosno grada.

Osnovni principi izbornog sistema za vijeća proizvođača polaze od tog načela.

Zakon sadrži neke promjene i u pogledu metoda izbora općinskog narodnog odbora, odnosno kotarskog vijeća, težeći da nađe takve realne demokratske oblike koji odgovaraju novim društvenim i političkim odnosima u zemlji. Otuda novi zakon, zadržavajući pravo pojedinih grupa građana da predlože kandidate, kako je bilo dosad, prenosi postupak kandidiranja i na zborove birača, na kojima birači imaju pravo ne samo da predlože imena kandidata već i da učestvuju u sastavljanju konačne liste kandidata, koja mora imati najmanje dva puta veći broj kandidata od broja odbornika koje treba izabrati u odgovarajućoj izbornoj jedinici. Nesumnjivo je da te odredbe omogućuju najveću inicijativu građana u postavljanju kandidata. Zakon također predviđa da se glasanje vrši listićima. Takav je oblik glasanja neophodan kako bi se mogao provesti zakonom predviđen sistem kandidiranja.

Zakon ukida dosadašnje izvršne odbore i koncentrira jedinstvo funkcije vlasti u samim narodnim odborima, i to ne samo radi punijeg ostvarivanja principa jedinstva vlasti već i radi uklanjanja dosadašnjeg dualizma između plenuma narodnog odbora i njegova izvršnog odbora, koji je često dovođio do samovolje i do birokratskih tendencija u izvršnom odboru ili u povjereništvima. S druge strane, zakon obavezuje narodne odbore kotara — a dozvoljava to i većim općinama — da osnuju, suglasno republičkom zakonu i svom statutu, pojedina kolegijalna tijela, savjete, za vršenje određenih upravnih poslova koje su dosada vršili individualni povjerenici. Savjeti su sastavljeni od odbornika i drugih građana koji po svojim stručnim, političkim i drugim kvalitetama mogu doprinostiti poboljšanju rada uprave i koje kao takve bira narodni odbor. Predsjednik savjeta nije službenik, već samo predsjedavajući sjednicama savjeta. Savjeti rade i rješavaju kolektivno a mijenjaju se svake godine, s pravom ranijih članova da budu ponovo izabrani. Za svoj rad odgovaraju narodnom odboru. Članovi savjeta nisu plaćeni, a imaju pravo samo na pokriće stvarnih troškova koje imaju u vezi s tim svojim radom.

Zakon ističe ulogu predsjednika narodnog odbora, ali ne predviđa za njega druga ovlaštenja osim onih koja su potrebna da se osigura stalan, zakonit i pravilan rad narodnih odbora i njegovih organa.

Iako je općinski narodni odbor najniži organ narodne vlasti, zakon ipak predviđa i mogućnost da se u selima (mjestima) osnuju seoski odbori, sastavljeni od odbornika izabranih u selu i drugih građana koje imenuje narodni odbor. Oni se mogu, po potrebi, osnovati samo kao pomoćni organi općinskog odbora, radi pružanja olakšica građanima sela i pomaganja narodnom odboru općine da u selu izvrši pojedine poslove iz svoje nadležnosti. Razumije se da zakon, uz to, predviđa i mogućnost raznovrsnih drugih oblika suradnje građana s narodnim odborima.

Najzad, za organizaciju narodnih odbora važno je njihovo pravo da donose statute. Za učvršćivanje sadašnjih oblika u sistemu narodnih odbora bit će neophodno potrebno što hitnije donošenje statuta. [. . .]

Završavajući ovo svoje obrazloženje prijedloga novog Zakona o narodnim odborima, dozvolite mi da citiram sljedeće Engelseve riječi:

»Tamo gde se radi o potpunom preobražaju društvene organizacije, tamo mase moraju same uzeti učešća, one same moraju shvatiti o čemu se radi, za što zalažu svoje živote. Tome nas je naučila istorija poslednjih 50 godina. Ali da bi mase razumele šta treba da se radi, za to je potreban dug, istrajan rad...«⁹

Te riječi, koje je Engels napisao prije skoro 60 godina, danas nisu ništa manje tačne i važe u punoj mjeri i za razvitak naše revolucije.

Nijedan od velikih zadataka koje mi danas postavljamo pred sebe ne može biti ostvaren bez svjesne aktivnosti najširih masa naših trudbenika. A da bi se te mase pokrenule k ostvarenju tih zadataka, potrebno je mnogo i uporno politički i odgojno raditi. Ako tako uradimo, onda ne treba sumnjati da mjere koje sada poduzimamo u našoj društvenoj izgradnji neće uroditi plodom.

Drug Tito je jednom prilikom rekao da se mi ne bojimo decentralizirati vlast, prenijeti je u najvećoj mogućoj mjeri na osnovne samoupravne organe naših trudbenika. Ovaj je zakon uvjerljiva potvrda njegovih riječi. On ne govori samo o jednoj značajnoj pobjedi socijalističkog demokratizma, nego

⁹ Marks—Engels, *Izabrana dela*, I, Beograd, 1949, str. 113.

i o velikoj snazi sistema koji se rodio u našoj socijalističkoj revoluciji. Zato mi možemo biti dvostruko ponosni što postavljamo na dnevni red naše Skupštine takav zakon.

Bilo je potrebno mnogo napora, traženja i borbi, ali konačno smo put našeg socijalističkog razvitka jasno trasirali i sada nam ne ostaje drugo nego ići tim putem dosljedno, ustrajno i neumorno.

NEKI PROBLEMI KULTURNO-PROSVJETNE POLITIKE*

I

Kod nas se često susrećemo s pojavama da se pojedini odgovorni komunisti, umjesto da se late solidne marksističke analize stvarnosti koja bi im ukazala na prave izvore raznih negativnih tendencija i na njihovu pravu ulogu i značaj, i koja bi omogućila da se izaberu prava sredstva i pravi oblik borbe protiv takvih pojava, samo zadržavaju na općoj kuknjavi o tome kako je, eto, neprijatelj aktivan, kako čak tu i tamo jača, kakve sve forme za rad pronalazi itd. I u pogledu stanja u oblasti našeg ideološko-političkog rada sada se često čuju glasovi koji nalikuju na takvu kuknjavu, pri čemu se često i značaj mnogih stvari uveličava, pretjeruje.

Svakako, te negativne pojave o kojima je bilo ovdje u diskusiji riječi postoje, i one bi mogle postati izvjesna smetnja našem socijalističkom razvitku ako se protiv njih ne bismo borili, i to ne samo ako se ne bismo borili nego i ako bismo se latili neadekvatnih, nepravilnih metoda i sredstava u toj borbi. I upravo o ovom posljednjem meni se čini da treba također govoriti kad već govorimo o negativnim pojavama. Bilo bi veoma loše ako bi nas kritika tih pojava ma u kojem pogledu skrenula s puta i pravca koji smo sebi odredili na Šestom kongresu i na plenumima koji su mu slijedili. Možda se pojedinim komunistima u novim uvjetima čini borba teža. To je možda i tačno. Ali nove forme te borbe ne samo što su efikasnije nego i jedino moguće ako želimo ostati vjerni svom vlastitom kursu. Nikakvog okretanja natrag tu ne može biti. Treba se snaći u novim uvjetima i naučiti rukovati novim in-

* Iz govora na Trećem kongresu SK Srbije, 29. travnja 1954. Tekst je preuzet iz izdanja: Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga IV, Kultura, Beograd, 1960.

strumentima borbe protiv napada antisocijalističkih elemenata s jedne i s druge strane, kao i protiv mnogobrojnih ostataka nesvjesne idejne zaostalosti, koji su možda i važniji problem od otvorene antisocijalističke akcije.

I još nešto. Kad god se takva kuknjava pojavljuje, ona je odraz naših vlastitih slabosti, odnosno, pravilnije govoreći, odraz nedovoljne razvijenosti socijalističkih snaga, njihova ideološkog zaostajanja ili nejasnoća u njihovoj općoj orijentaciji.

To još pogotovo važi za oblast našeg ideološko-političkog rada. Tu su ostaci reakcionarne prošlosti najtvrdokorniji, jer se ne vezuju samo za otvoren antisocijalistički stav nego i na zaostalost, na zaostala shvaćanja u glavama ljudi koji inače stoje na socijalističkim pozicijama. A takve se pojave ne mogu iskorijeniti nekim formalnim zaključcima, ili administrativnim mjerama, ili jednostranim rušilačkim kritikama, nego samo takvim idejnim i političkim razvitkom i napretkom socijalističkih snaga i svakog pojedinog borca za socijalizam koji će omogućiti da jedna nova socijalistička kvaliteta, jedan novi socijalistički moral i mentalitet postane ne samo stvar najsvjesnijeg dijela ljudi nego stvar najširih narodnih masa. Umjetno nećemo ništa iskonstruirati, niti možemo propisati neke spasonosne recepte koji bi važili uvijek i za svako područje društvenog života. Treba da stvorimo socijalističke odnose, socijalističku sredinu, i onda će ona organski proizvesti i socijalistički mentalitet, koji neće podnositi pojave koje mi danas kritiziramo.

Time nikako ne mislim reći da naprosto treba da dignemo ruke i da prepustimo vremenu da rješava to pitanje. Naprotiv, mi se moramo boriti i raspolagati sredstvima za tu borbu, ali ipak treba da budemo načisto s tim koja su to sredstva i na što treba da koncentriramo svoje napore, kako ih ne bismo trošili uzalud ili čak na vlastitu štetu.

Sigurno nećemo ni za jotu popraviti stanje na našem kulturnom frontu, na primjer, nekim jednostranim mehaničkim osudama raznih modernizama i sličnih »izama« na području umjetnosti niti praznim zgražanjem nad niskim ukusom naših radnih ljudi koji traže razne *Gričke vještice* i slične stvari. Jednostranom političkom osudom raznih umjetničkih škola mi ne možemo likvidirati objektivne izvore koji proizvode negativne pojave u oblasti kulture, ali zato otežavamo sebi borbu time što njenom orijentacijom na forme često možemo zamag-

liti pravi cilj naše borbe, koji se ne sastoji u tome da bilo kojem umjetniku i kulturnom radniku propisujemo umjetnički izraz, nego u tome da se suprotstavimo političkoj kontrabandi antisocijalističkih tendencija pod vidom kulturnog stvaranja. Isto tako nećemo podići ni kulturni nivo ni ukus naših narodnih masa time što ćemo jednostrano pozabranjivati izdavanje raznih *Gričkih vještica*, detektivskih romana i slične literature ili što ćemo zabraniti džez-muziku ili crtanje stripova. Slažem se da je borba protiv negativnih pojava na tom području neophodno potrebna, jer one utječu naročito na omladinu. Pogotovo se treba suprotstaviti takvim pojavama svim raspoloživim sredstvima kad se kroz takve forme provalje antisocijalističke tendencije. Međutim, pojedini se drugovi ne okreću samo protiv takvih negativnih pojava nego protiv lake zabavne literature uopće, protiv džez-muzike uopće, protiv stripova uopće. A to je, po mom mišljenju, ne samo bez izgleda na uspjeh, ne samo nekulturno i uskogrudno nego i direktno štetno upravo za uspjeh borbe koju vodimo protiv raznih negativnih pojava na tom području. Kulturna rasonoda je društvena potreba. Ako je naše društvo ne omogućiti, pojaviti će se bilo koje druge forme i bilo koji drugi nosioci kulturne rasonode. Budući da naše društvo pokriva tu društvenu potrebu premalo iz svojih vlastitih izvora, zato dolaze u naše mase i laka literatura, i džez-muzika, i stripovi u najgorim stranim varijantama koje stvarno truju i omladinu i odrasle ljude.

Ukratko govoreći, mislim da se tim negativnim pojavama možemo uspješno suprotstaviti jedino borbom za novu socijalističku kvalitetu, i to na svim linijama. I na području kulture i kulturne rasonode ljudi važi ono isto što vrijedi za sve sektore naše socijalističke izgradnje. Politička snaga socijalizma ne ovisi samo, i čak ne u prvom redu, o našoj sposobnosti da se borimo protiv neprijatelja socijalizma; ona na prvom mjestu ovisi o našoj stvaralačkoj sposobnosti, o tome šta socijalizam može novo stvoriti i da oko tog novog okupi što šire narodne mase. A to se pitanje može riješiti u toku dugotrajnijeg procesa, u neprekidnoj borbi socijalističkih snaga protiv ostataka prošlosti u našoj zemlji, to jest u borbi u kojoj će socijalističke snage same ideološki i kulturno da stvaraju, da stvaraju nove odnose i nove sadržaje, da se same ideološki sve više razvijaju, zbližavaju i ujedinjuju. Sad se mi često nađemo u situaciji da se borimo protiv toga što se određene društvene

potrebe pokrivaju iz raznih antisocijalističkih izvora, a nismo uvijek sposobni da otvorimo svoje vlastite socijalističke izvore.

Etto, zbog toga smatram da je za našu uspješnu borbu na ideološko-političkom području prije svega potrebno da u vlastitim redovima dokraja raščistimo ta pitanja i da njihovu rješavanju pristupimo u konstruktivnoj formi, koncentrirajući se tu na ono što je glavno. I ovdje vrijedi pravilo da u rukovanju treba biti dovoljno pažljiv kako s vodom ne bismo izbacili iz korita i dijete.

II

Da li sada stojimo pred jednom novom neprijateljskom ofenzivom na ideološko-političkom frontu? Svakako stojimo. O tome nam govore pojave koje su pretresene u toku vaše diskusije, kao i na II, III i IV plenumu SKJ. A da li je vojska koja je upotrijebljena u toj ofenzivi nova, da li je njena snaga veća nego što je bila? Ja mislim, drugovi, da ta vojska nije nova, da nam je ona vrlo dobro poznata i da njena snaga u stvari nije veća, nego manja. Drugi su uzroci izazvali tu ofenzivu, a ne porast neprijateljskih snaga.

Ova naša nova socijalistička Jugoslavija, na kraju krajeva, ne živi ni punih deset godina. Mi smo ušli u revoluciju s nekoliko hiljada komunista, s nekoliko hiljada marksistički obrazovanih ljudi. Naše radničke mase i radne mase uopće nisu imale u revoluciji nikakvo marksističko obrazovanje, ali su slijedile svoje klasne interese u jednom revolucionarnom poletu. Revolucija je pohijedila i uspostavila novu vlast, vlast radnog naroda; socijalni odnosi počeli su se mijenjati. Međutim, ono što je naslagano tokom mnogih i mnogih generacija u glavama ljudi, to se nije preko noći promijenilo. Naprotiv, iako se mnogo štošta promijenilo, mnogo je ostalo, i to ne samo u glavama ljudi koji su bili izvan socijalističkog pokreta, izvan Komunističke partije, nego je utjecalo također unutar socijalističkog pokreta i unutar Komunističke partije. Znači, ako danas stavljamo ove probleme kao akutne na dnevni red, mi nikako ne mislimo da kažemo da je to samo neki trenutni zadatak, da možemo tako reći preko noći ispraviti ili iskorijeniti sve raznorazne negativne tendencije u oblasti ideologije i kulture. Nije to zadatak ove godine, pa ni zadatak samo jedne

generacije. Još mnoge generacije vodit će borbu prije nego što se dokraja izmijene mentalitet i ideologija ljudi u skladu s društvenim promjenama.

Prema tome, u našem idejnom životu mi sada nemamo posla ni s kakvim novim pojavama kao takvim, nego imamo pred sobom samo novu manifestaciju tih pojava, samo jedan njihov novi oblik izazvan promjenama koje su nastale u našem društvenom sistemu, a i promjenama koje je unio u naš politički i demokratski život Šesti kongres SKJ sa svojim značajnim odlukama. Promijenili su se društveni odnosi, promijenili su se politički oblici, počeo se razvijati sistem društvenog samoupravljanja, snažnije dolazi do izražaja demokratizam, a sa svim tim morale su se promijeniti i promijenile su se metode rada komunista. Još više, promijenio se sam položaj komunista u našem društvenom životu. Razumije se, sve se to moralo odraziti u svim oblastima našeg društvenog života.

Ranije su revolucija i radne mase svojom revolucionarnom svijesću i vlašću djelovale elementarnim revolucionarnim pritiskom na svaku antisocijalističku manifestaciju. No svi ljudi se time nisu promijenili, mnogi su ostali više ili manje ono što su bili, samo su mnogi od njih, koji još nisu srasli s novom stvarnošću, šutjeli zatvoreni u sebe. Tu se ne radi samo o neprijateljima, radi se o čitavoj masi ljudi koji su se inače pošteno odnosili prema socijalizmu, prema novim društvenim odnosima, koji su simpatizirali i podržavali revoluciju, ali su bili vezani za stara ideološka shvaćanja, to jest za religiju, za raznorazna shvaćanja u oblasti nauke, umjetnosti itd. Ti su ljudi više-manje zašutjeli pod revolucionarnim pritiskom prvih poslijeratnih godina.

S novim položajem u današnjem našem sistemu i to se promijenilo. Novi odnosi oslobodili su ogromne energije i inicijativu širokih narodnih masa. Efekt tih oslobođenih energija i inicijative osjeća se danas na svim stranama. Ali, istovremeno s oslobođenjem tih zdravih energija i inicijativa došli su do izražaja i negativni faktori koji su prije bili prigušeni. Taj novi proces je tako reći ponovo otvorio usta i duše i pozitivnim i negativnim elementima u našem društvu. Zbog toga mi danas stojimo pred pojavom aktivizacije negativnih tendencija neprijateljskih elemenata, naročito na području ideoloških odnosa, jer je tu, u stvari, naslagano najviše ostataka prošlosti, ne samo ostataka stare Jugoslavije nego i ostataka generacija

i generacija koje su se odgajale u sistemu eksploatacije i klasnih suprotnosti.

Ono što je prije bilo zatvoreno u glavama i u dušama ljudi sada se našlo na ulici, u štampi, u knjigama. Unatoč svemu tome, mi nemamo nikakvog razloga da budemo nezadovoljni rezultatima naše politike ili da pretjerujemo u pogledu opasnosti od tih pojava. Ja ne potcjenjujem opasnosti. I najbeznačajnija stvar može nanijeti veliku štetu ako joj se ne suprotstavimo i ako ne pronađemo uzroke i sredstva borbe protiv nje. Ali važno je da uočimo pravu veličinu pojava, da pronađemo njihove stvarne uzroke i da prema tome odaberemo i oružje i odredimo način borbe.

Ne tvrdim da tu i tamo nema zaoštavanja, da tu i tamo nema pogoršavanja situacije na ovim ili onim socijalističkim pozicijama, i da nema pojava gubljenja perspektive. Ali ja mislim da je to prije svega odraz činjenice da su komunisti za trenutak izgubili jasnu orijentaciju u borbi i da se u novim uvjetima nisu znali novim metodama i sredstvima uhvatiti ukoštac s negativnim tendencijama i s neprijateljima koji su se počeli snalaziti u novim uvjetima, kako oni iznutra, tako i oni izvana.

Nesumnjivo je da ima i stranih utjecaja. Ali ne treba zaboraviti da strani utjecaj može imati efekt na naš unutrašnji razvitak samo u tom slučaju ako unutar naše zemlje postoje uvjeti i snage koje mogu primati takav strani utjecaj. Na našu zemlju i na naš život mogu djelovati oni strani utjecaji koji niču i djeluju iz istih onih uzroka iz kojih niču i u našoj vlastitoj zemlji. A takvih izvora i uzroka kod nas ima. Prije svega, mi imamo još jake ostatke starog sistema, koji rađaju raznorazne negativne tendencije i primaju, razumije se, i ove vanjske utjecaje. Dokle god postoje takvi izvori, izvjesni slojevi u našoj zemlji primat će takve utjecaje, i ako bismo se ne znam kako zatvarali. Međutim, zatvarati se po Staljinovu receptu, izolirati se od svijeta ne samo što nije moguće, ne samo što je štetno nego nema ni nikakvog smisla, jer, i ako ne bi djelovali utjecaji iz inozemstva, ipak ne bismo ostali bez negativnih tendencija zato što i u našoj zemlji postoje objektivni uvjeti i pogodno tlo, a ti će izvori isto tako dekadentno i nazadno djelovati kao i utjecaji što dolaze iz inozemstva. Borba protiv negativnih stranih utjecaja, dakle, također mora biti prvenstveno borba protiv vlastitih izvora antisocijalističkih tendencija.

Ako pogledamo stvari u tom svjetlu, onda je pogotovo očigledno da se kod nas, u stvari, ne dešava ništa novo, nego da su na poslu one iste snage s kojima smo imali borbu od početka naše revolucije. One su slabije nego što su bile, mnogo slabije, mnogo više izolirane od masa nego što su ikada bile. Ako su se jače pojavile nego jučer, to je, kao što sam rekao, prvenstveno zbog toga što su komunisti za trenutak izgubili orijentaciju ili, bolje rečeno, što još nisu naučili da rukuju novim oružjem političke borbe u uvjetima novog mehanizma socijalističke demokracije. Te slabosti mi sada ispravljamo i na ovom kongresu kao što smo ih ispravljali i na II, III i IV CK SKJ. Ali ispravljajući te slabosti, mi ne smijemo ni za trenutak zaboraviti da je uspjeh samo u daljem razvijanju prakse koju je formulirao Šesti kongres SKJ i da bi svako okretanje natrag ili svako pozajmljivanje zastarjelih oružja borbe samo smetalo realizaciji osnovnog zadatka koji glasi: *naučiti se boriti u novim uvjetima novim sredstvima*. A novi uvjeti daju komunistima i svim socijalističkim borcima neusporedivo veću snagu i neusporedivo veće mogućnosti za uspješnu borbu, za postizanje zaista temeljnih pobjeda. U našem mehanizmu socijalističke demokracije — počevši od radničkih savjeta i komuna pa do Socijalističkog saveza radnog naroda — svaki se neprijatelj i svaki kolebljivac mora pokazati u pravoj boji. Ne može nitko da se sakrije, da prikriva pravo lice, da obmanjuje mase oko sebe. Svatko mora izići otvoreno s kartama na svjetlost dana. Utoliko su komunisti u povoljnijoj situaciji kada se bore protiv nosilaca takvih tendencija.

I u ideološko-političkom pogledu mi smo snažno napredovali i možemo se mnogo uspješnije boriti usred radnih masa, tako reći na otvorenom polju, nego što smo to mogli prije nekoliko godina. Upravo je diskusija na ovom kongresu najbolji dokaz za to tvrđenje. Prije nekoliko godina, u 1946. i 1947. godini, mi ne bismo mogli ovako diskutirati kao što to sada činimo. Baš ta činjenica — što možemo u otvorenoj borbi da se tučemo s negativnim utjecajima dokazuje koliko su porasli ideološka sposobnost i jedinstvo socijalističkih snaga.

III

Prema tome, sve je u nama samima ili, pravilnije, u sposobnosti socijalističkih snaga ne samo da se bore protiv starog nego i da stvaraju novo. Ni na području kulture komunisti

neće slomiti negativne pojave koje izviru iz ostataka starog obranom nekih prevaziđenih formi, nego samo upornom i dosljednom borbom za nove socijalističke oblike. A to znači, kao što sam prije rekao, da se sada u toj borbi moramo okrenuti prije svega licem prema našim vlastitim redovima, u tom smislu što njih treba da osposobljavamo za borbu protiv pojava o kojima je bilo govoreno u diskusiji danas i ovih dana. Komunisti treba da posvećuju veću pažnju svojoj vlastitoj ideološkoj izgradnji i izgradnji širokih radnih masa, naročito radničke klase, i da na taj način osiguravaju sve veće ideološko jedinstvo socijalističkih redova i njihovu sposobnost da se bore protiv reakcionarnih tendencija. Ne mora, razumije se, svaki čovjek imati tri fakulteta da bi mogao učestvovati u društvenom upravljanju. Prema tome, ne mora svaki čovjek koji svjesno gradi socijalizam biti ne znam kako potkovani marksist, ali, po mom mišljenju, komunisti, ljudi koji stoje na čelu socijalističke borbe, apsolutno moraju vladati takvim naučnim marksističkim znanjem koje će im omogućiti da u svakoj konkretnoj situaciji budu u stanju da analiziraju situaciju, da vide prave uzroke negativnih tendencija i da onda, na osnovi takve analize, pronađu i odgovarajuća sredstva borbe koja će ih najprije dovesti do rezultata.

Zbog toga, čini mi se, prije svega među komunistima i unutar Saveza komunista, pa i u Socijalističkom savezu radnog naroda, treba da posvećujemo studijama na marksizmu građanih društvenih nauka znatno veću pažnju nego što smo to dosada činili. Ne mislim da treba da idemo na neke kolektivne kurseve, kružoke i uopće na prijašnji način kolektivnog proučavanja marksističkih djela. Orijehtacija komunista prije svega neka bude individualno proučavanje socijalističke nauke. Jer, samo ako se komunist sam orijentira na to da produbljuje svoje znanje, da bi se što više osposobio za borbu na sektoru na kojem stoji, samo u tom slučaju te studije zaista neće biti dogmatske, apstraktne i šablonske, nego vezane za živu praksu. Razumije se, treba i raznim dopisnim kursevima itd. pomagati obrazovanje komunista i drugih svjesnih boraca za socijalizam. Ali osnovno je ipak da kod komunista razvijamo prvenstveni zadatak da se osposobe kako bi mogli neposredno svakog trenutka, gdje god se nalazili, reagirati na antisocijalističke pojave i tendencije.

Dalje, ja mislim — a to je bilo i u diskusiji izneseno — da mi treba da unesemo više na marksizmu zasnovanih društve-

nih nauka također u naše škole, razumije se ne u vidu dogmatskih shema odvojenih od života, kao što je to kod nas prije bilo, shema koje su često više štatile nego koristile. Kod nas se posljednjih godina malo učinilo na tome da se izrade osnove jednom programu društvenih nauka za školu preko kojega bi škola ozbiljnije doprinijela obrazovanju socijalističke društvene svijesti kod mladih građana naše zemlje. U stvari, u našem školstvu otišlo se iz jedne krajnosti u drugu. Sad se često ovo obrazovanje svodi isključivo na informaciju o našoj tekućoj praksi, bez dubljih ideoloških osnova, sve iz straha da ne budemo dogmatičari. Ali zato se u našim školama i prosvjetnim organizacijama često omladina i naši ljudi odgajaju u duhu dogmi, ali ne »marksističkih«, već nekih antisocijalističkih dogmi. A ja mislim da mi možemo našim mladim ljudima dati društveni i moralni odgoj koji neće biti ni dogmatski ni usko dnevno prakticistički, nego takav koji će stvarno osposobljavati našeg mladog čovjeka za zadatke društvenog upravljanja u našem demokratskom mehanizmu u uvjetima socijalističkih odnosa. Usput govoreći, naročito bih htio potcrtati potrebu da naše škole solidnije uvedu našeg mladog čovjeka u srednjim školama i na univerzitetima u osnovne pojmove marksističke političke ekonomije i historijskog materijalizma kao marksističke sociologije, jer su to znanja koja su najviše potrebna našem građaninu kako bi mogao svjesno i s dovoljnim znanjem učestvovati u sistemu društvenog upravljanja. Ta su znanja, po mom mišljenju, isto toliko neophodna svakom čovjeku koliko i osnovna znanja iz matematike, fizike itd.

Znatno veću pažnju trebalo bi posvećivati i moralnom odgoju omladine u našim školama. Ne radi se o tome da mladim ljudima držimo neke nove vrste popovske prođike u smislu jednostranog formiranja duha mladog čovjeka. Ne, čitav naš odgojni i obrazovni sistem treba da bude prožet shvaćanjem da naša socijalistička društvena sredina treba da izgrađuje slobodnog i samostalnog čovjeka bez ropskih navika, ali čovjeka koji istovremeno nosi u sebi duboko i razvijeno osjećanje svoje odgovornosti prema društvenoj zajednici. Razumije se, odgojna djelatnost ne stvara čovjeka — njega stvara čitava društvena sredina, sa svim što se u njoj događa — ali takva djelatnost i preko škole i preko društvenih organizacija i svih drugih oblika može vrlo mnogo doprinijeti kako bi svi pozitivni društveni utjecaji snažnije došli do izražaja.

U vezi s tim ponovo bih se vratio na pitanje kulturne razzone naših ljudi. Tu je zavladała stihija, a s njom zajedno i mnoge štetne tendencije, upravo zbog uskogrudnog gledanja mnogih komunista na tu oblast života. Propisivati tu krute okvire i granice ili zatvarati se u neke konzervativne filistar-ske šablone bilo bi skroz-naskroz štetno. Ima ljudi koji, na primjer, smatraju da se ruši kulturni nivo ako se trpi džez-muzika ili ako se izdaju avanturistički romani. Oni zaboravljaju da je među ljudima koji traže takvu robu to često prvi korak prema kulturi. Meni se čini da je za nas tu osnovno da damo podstreka samostalnom kulturnom stvaranju i na tom području. Samo u tom pogledu moći ćemo se uspješno boriti protiv razne literature i drugih pojava koje utječu razarajuće, demoralizirajuće. Meni se čini da se našim komunistima i borcima za socijalizam veoma slabo pristoji popovska mantija i prodika o tome kako je zabavna literatura prazna i besmislena stvar, kako i zabava treba da bude prožeta ideologijom i politikom. Meni se čini, međutim, da je osnovno da zabava bude zdrava, čovječanski čista, na jednom elementarnom kulturnom nivou, a to mogu biti i džez-muzika i avanturistički roman. Ako budu to, oni će biti za mnoge ljude put prema višoj kulturi, a ne srozavanje u nekulturu.

Čini mi se da smo mi isto tako zanemarili sistematski rad na kadrovskoj politici. Ne na kadrovskoj politici u smislu pronalaženja ljudi i njihova postavljanja na određena mjesta po nekim općim političkim ocjenama ili karakteristikama, nego u smislu pripreme kadrova na dužu perspektivu, da još u gimnaziji sistematski pratimo talentiranog mladog čovjeka, da mu pomognemo da se razvija u određenom pravcu.

Mi bismo trebali sistematski raditi na pripremi kadrova za pojedina naučna područja, za ekonomiju, filozofiju, historiju itd. Takav rad neće nam dati rezultate odmah, ali će ih dati poslije određenog broja godina. Tu se preko noći ništa ne može učiniti. Tu treba raditi sistematski i na duži rok, prateći i pomažući talentirane ljude od srednje škole pa do univerziteta. Ovdje bi razne društvene organizacije mogle učiniti vrlo mnogo. Razumije se, socijalističko obrazovanje treba da zahvati čitave radne mase, njega treba i da nose široke radne mase, ali ne treba pustiti iz vida da je izgradnja socijalističke inteligencije istovremeno i u velikoj mjeri zadatak svjesne i sistematske akcije socijalističkih snaga.

Mnoge slabosti pokazuje, po mom mišljenju, i naš masovni prosvjetni rad, naročito u radničkim masama. Meni se čini da je to pitanje izvanredno važno. Tu nije stvar samo u kulturnom podizanju ljudi u užem smislu te riječi. Ovdje se radi prvenstveno o osposobljavanju radničke klase za njene historijske zadatke kao vodeće pokretačke snage socijalističkog razvitka. Uzdignuta radnička klasa znači jačanje njenog direktnog utjecaja na čitav društveni razvitak, znači više njene inicijative, znači manje birokratizma, manje mogućnosti za razvitak birokratskih tendencija. Uzdignuta radnička klasa znači jačanje njenog utjecaja na selu, znači olakšavanje zadatka socijalističkog preobražaja sela. Međutim, mi smo se upravo na tom polju pomalo provincijalizirali, to jest u priličnoj smo mjeri utopili radničke prosvjetne organizacije u zaostalu sredinu. Prosvjetni rad u radničkim masama nekako je prepušten lokalnim sindikalnim i političkim organizacijama, bez vertikalne povezanosti samih tih prosvjetnih organizacija, koja bi im olakšala da izgrade odgovarajuće koncepcije prosvjetnog rada. Osim toga, težište inicijative je u raznim prosvjetnim komisijama, u sindikatima ili organizacijama Socijalističkog saveza, a premalo je samoaktivnosti i samoupravljanja ljudi koji rade na tom području. A meni se čini da taj rad može biti uspješan samo onda ako počiva na inicijativi ljudi koji su lično vezani za te vrste kulturnog stvaranja. Zato mislim da je potrebno da idemo na veće osamostaljenje prosvjetnih organizacija u radničkim masama i na njihovo vertikalno demokratsko povezivanje. Na taj način one će moći bolje međusobno surađivati, razvijati inicijativu za razne šire kulturne priredbe, festivale itd. Tako ujedinjene te će se organizacije mnogo bolje boriti za višu kvalitetu, uzdižući se na taj način sistematski iz zaostale sredine i mijenjajući nju samu, a ne da one same tonu u njoj. Mislim da će i Savez komunista a i Socijalistički savez moći u takvim uvjetima aktivnije raditi u tom pravcu. Očigledno je, razumije se, da bi te ujedinjene radničke prosvjetne organizacije bile izvanredno važan politički i kulturni faktor u borbi protiv raznih antisocijalističkih dekadentnih pojava na kulturnom području.

Slazem se također s onim drugovima koji su kritizirali pretežno folklorističku orijentaciju prosvjetnog rada u radničkim i drugim prosvjetnim organizacijama. Takva folkloristička orijentacija prevladava ne samo u općim prosvjetnim udruženjima na selu itd. nego je uzela maha i u radničkim

prosvjetnim organizacijama. Sjećam se da su prosvjetna udruženja radnika prije rata uvijek imala tendenciju da pokažu, čak i po vanjskoj formi, da se oslobađaju seoske zaostalosti; da su napredan element. Ja nisam protiv njegovanja folkloru. Naprotiv, to je dobra i pozitivna stvar ako se radi o stvarnim kulturnim vrijednostima i o njegovanju nacionalnih kulturnih tradicija. Ali bilo bi veoma pogrešno ako bismo se konzervativno zatvarali isključivo u svoju tradiciju. To bi nas vuklo natrag i zatvaralo bi ljudima horizont. Mislim da bi u prvom redu radnička prosvjetna udruženja trebalo da idu naprijed; da otvaraju radnim ljudima horizonte, da ih upućuju u nove socijalističke odnose, da ih odgajaju za sutrašnji dan, a ne da nekako idealiziraju jučerašnji.

Poseban problem je isto tako, kao što je u diskusiji već istaknuto, potreba jače orijentacije prema društvenim organima upravljanja na području kulture, prosvjete — na prosvjetne savjete, razne upravne odbore društvenih ustanova, organizacija itd. Tu treba još mnogo da uradimo.

Mi imamo demokratski mehanizam koji stvarno oslobađa područje nauke, kulture i prosvjete raznih birokratskih mijenjanja i intervencija, koje mogu nanositi štetu. Ali to ne znači da komunisti i svjesni borci za socijalizam mogu prepuštati stvari samima sebi, kao da nemaju više nikakvih obaveza. Upravo u tim organima oni treba da djeluju kao ravnopravni članovi, ali boreći se za svoja shvaćanja i djelujući snagom uvjeravanja. Razumije se, njihova će uloga biti utoliko veća ukoliko više budu znali ne samo kao politički ljudi nego i kao stručni poznavaoци stvari. Samim članstvom u SKJ oni više ne mogu ništa postići. Oni treba da znaju stvari i treba da postignu u svojoj sredini autoritet koji proizlazi iz njihove čovječanske vrijednosti, a ne samo iz toga što su članovi SKJ.

I konačno, tu je i SSRN koji može biti najšira škola odgajanja socijalističke društvene svijesti. Svaki uspjeh koji tu budemo postigli značit će istovremeno povećanje izolacije raznih antisocijalističkih i drugih negativnih elemenata.

Spomenuo sam samo nekoliko zadataka, a mogao bih govoriti još veoma dugo. Ali ono što sam prije svega htio da kažem to je da su dobre i uspješne samo one metode borbe protiv raznih negativnih pojava u oblasti ideološko-političkog života koje osposobljavaju sve širi i širi krug ljudi da postanu sposobni da se samostalno suprotstavljaju raznim negativnim, reakcionarnim, antisocijalističkim pojavama. Administrativna

sredstva mogu spriječiti, a ne mogu stvoriti. A mi moramo prvenstveno stvarati, a onda ćemo lako i spriječiti. Time ne želim reći da nemamo prava da se i administrativnim sredstvima suprotstavljamo raznim tendencijama demoralizacije našeg društvenog života i raznim drugim antisocijalističkim tendencijama. Međutim, pri tome treba da budemo svjesni da to može biti uspješno samo ako starome istovremeno suprotstavimo novu socijalističku kvalitetu i, drugo, ako budemo administrativna sredstva upotrebljavali stvarno samo onda kada time ne nanosimo štetu i samom razvitku socijalističkih snaga.

IV

Međutim, u vezi s tim postavlja se i praktično pitanje čega konkretno da se prije svega latimo u našoj svakodnevnoj borbi protiv raznih negativnih pojava u oblasti ideološko-političkog života. Meni se čini da tu ima elemenata izvjesne dezorijentacije i da postoji tendencija rasplinjavanja na vrlo širokom frontu. Diskutira se, na primjer, naveliko o dobrim i slabim umjetničkim pravcima, odnosno školama, o potrebi da se naučnom radu da ovakva ili onakva orijentacija, o tome da školske programe treba idejno preobraziti i postaviti na novu osnovu. Jednom riječi, postavljamo sebi veoma značajan zadatak, kao da već sutra možemo čitav svoj idejni život staviti na sasvim nove temelje.

Po mom mišljenju, to je prije svega neprovedivo kao trenutni zadatak. Idejno preusmjerenje ljudi i njihovo duhovno a ne samo materijalno uključivanje u nove socijalističke odnose stvar je mnogih generacija. Tu nema spasonosnih recepata koji bi se mogli preko noći realizirati.

Čini mi se, osim toga, da su ti zadaci ponekad i u načelu pogrešno postavljeni.

Zašto? Komunisti nisu zato tu da kao komunisti prosuđuju koje su umjetničke škole dobre, a koje loše, niti da propisuju granice i pravac naučnom shvaćanju. To je, na kraju krajeva, stvar samog razvitka umjetnosti i nauke.

Ono što je za nas bitno, po mom mišljenju, to je da se borimo za socijalistički politički i društveni sadržaj kulturnog stvaranja. Drugim riječima, pitanje se za nas postavlja isključivo kao pitanje o tome da li je to kulturno stvaranje iskreno, pošteno, čovječansko ili ono služi kao pokriće za kontrabandu

raznih reakcionarnih antisocijalističkih tendencija. Mislim da je tu područje rada komunista i svih svjesnih socijalističkih boraca. Moramo se kao komunisti, dakle, koncentrirati na to osnovno: na konkretni politički i moralni sadržaj, na borbu protiv tendencija razaranja, anarhističkog frazerstva, demoralizacije, protiv ubijanja vjere u socijalistički put. Ja mislim da će se komunisti lako snaći u svakodnevnoj praksi ako njihova borba bude orijentirana u tom pravcu.

Međutim, kod nas diskusije o negativnim pojavama u oblasti našeg kulturnog stvaranja često skliznu s tog puta u diskusiju o tome koje su umjetničke škole ili pravci socijalistički, a koji to nisu. Ja mislim da te vrste diskusija moraju dovesti komuniste na veoma nesigurno tlo. Daleko sam, razumije se, od namjere da se zagrijavam za neke određene modernističke ili bilo kakve »ističke« pravce u suvremenoj umjetnosti. To su često lutanja koja su opći izraz određene društvene krize suvremenog čovječanstva koje se lomi u društvenim suprotnostima, kao i raspadanja starog duhovnog i materijalnog svijeta na našem vlastitom tlu. To je često odraz duhovnog bespuća koje je posljedica idejnog zaostajanja kulturnog stvaranja poslije brzih društvenih promjena, što se dešava obično uvijek u revolucionarnim vremenima, kad se društveni i politički odnosi brže mijenjaju nego što se mijenjaju zastarjela shvaćanja ljudi. Često, a možda još najčešće se »izmima« krije i obična stvaralačka nemoć. Razumije se da su takvi uvjeti i pogodno tlo za raznorazne dekadentne pojave. No tu ima i iskrenog traženja i pronalaženja novog izraza, otvaranja novih putova umjetničkom stvaranju.

Prema tome, u takvom općem previranju bilo bi besmisleno ako bi se komunisti kao partija opredjeljivali za ovakav ili onakav umjetnički »izam« ili protiv njega. To je stvar kulturnog stvaranja. Ono će savladati krizu i naći odgovarajuću umjetničku formu ako bude manifestacija života i stremjenja današnjih generacija koje se bore za društveni napredak. To uvjerenje mi kao komunisti imamo i moramo imati, i za to se moramo boriti. A to ne znači da mi treba da propisujemo bilo sadržaj bilo tematiku, bilo oblik kulturnog stvaranja. Kad bismo i htjeli, ništa ne bismo postigli. To je već u svoje vrijeme pokušavao postići Staljin svojim pravilima »socijalističkog realizma«, koji je u stvari samo dokazao da dekadencija može doći do izražaja i u tom obliku. A to se pokazalo i kod nas, jer i kod nas ima po formi realističkih

djela koja su po svom sadržaju često ne samo dekadentna nego i izričito i svjesno antisocijalistička. Mi treba da se borimo za slobodno kulturno stvaranje, ali organski povezano s velikim socijalističkim naporima naših radnih ljudi.

Molim da me izvinete za ovakvu laičku šetnju u područje umjetnosti, ali činilo mi se potrebno da se ipak donekle osvrnem na diskusiju o suštini zadataka naše borbe na području kulture. Po mom mišljenju, naš je zadatak i na tom području politički, bolje rečeno, prvenstveno politički.

Ima, doduše, neskromnog shvaćanja da su komunisti neka vrsta sveznalica samo zato što su komunisti. Prema tome shvaćanju, čim je netko komunist, član Partije — on je specijalist za svaki posao, ma gdje ga postavili. Razumije se da je glupost tako misliti. Komunist je društveni, javni radnik, borac za socijalističke društvene odnose. On ima svoje zadatke u društvenom životu, a na konkretnom stručnom poslu, na radnom mjestu, kod stroja, za plugom, u kancelariji, a isto tako i u oblasti kulturnog stvaranja, i on će vrijediti samo onoliko koliko znanja i stvaralačke sposobnosti bude uložio u rad i koliko uspjeha bude imao. To ne treba nikada gubiti iz vida. Zato je, po mom mišljenju, prvenstveni zadatak komunista i svjesnih socijalističkih boraca u oblasti kulturnog stvaranja da se svojim kvalitetama suprotstave raznoraznim dekadentnim pojavama. A stvaralački izraz treba da nađu oni sami. Na tom polju mi ne treba da komunistima vežemo ruke. Treba da ih obavežemo samo na to da reagiraju i djeluju kao komunisti, kao pravi borci za socijalizam. Međutim, ono za što svi svjesni socijalistički borci treba da budu majstori i na tom području to je da se bore protiv pokušaja koji idu za tim da se pod firmom kulturnog stvaranja vrši antisocijalistička kontribanda ili akcija koja razara napore naših radnih ljudi na izgradnji socijalizma, ili pokušava da gurne našu omladinu u naručje demoralizacije i besperspektivnosti.

Jedna je stvar borba protiv raznih antisocijalističkih pojava na području kulturnog stvaranja, a drugo su pokušaji da se tom stvaranju daju nekakvi gotovi recepti. Takvi se pokušaji obično svode na neko konzervativno tapkanje u mjestu, što također može dovesti samo do reakcionarnog rezultata. Upravo mi, komunisti, koji smo stajali i stojimo na čelu revolucionarnog preobražaja čitavog društvenog temelja i koji danas stojimo na čelu borbe za smjelo mijenjanje čitavog načina društvenog života i upravljanja, koji su u mnogo čemu postali inače

navika ljudi, upravo mi imamo najmanje razloga da u oblasti kulturnog stvaranja proklamiramo da je svako traženje novog umjetničkog izraza nepravilno i dekadentno. Ima u tom traženju, istina, vrlo mnogo dekadencije i demoralizacije, ali ima i poštenih i iskrenih traženja, koja će možda jednog dana i dati rezultate, i koja tu i tamo već daju rezultate.

Slično je i u nauci. Treba da se borimo za nauku koja će pomoći izgradnju socijalizma, koja će biti baza na kojoj ćemo graditi socijalizam. Ali, razumije se, ne treba da nauci propisujemo okvire. Sjetimo se Marxovih riječi da »nauka treba sama sebi da propisuje okvire i pravce«. Naša je stvar da se orijentiramo na to da tučemo na svim područjima sve što šteti socijalističkoj izgradnji, što potkopava povjerenje ljudi u socijalističku misao, što demoralizira, raskraja.

Razumije se, mi treba da se istovremeno borimo i protiv izvjesnih tendencija među komunistima koji rade u oblasti kulture, pa i drugdje, koji u stvari konkretni interes socijalističke izgradnje podređuju takozvanoj umjetničkoj ili kulturnoj kvaliteti i koji su zbog toga spremni često progutati i najgoru antisocijalističku gadost samo zato da ne bi ispali »nekulturni« ili primitivni u ocjenjivanju kulturnih vrijednosti. Takva su shvaćanja nepravilna, čak i s gledišta najužeg kulturnog shvaćanja, jer nema velikog kulturnog stvaranja koje nije stvaranje za čovjeka, koje ga ne oplemenjuje, koje na jedan ili drugi način ne doprinosi budućnosti. Razaranja, cinizam, neiskrenost ne mogu biti odlika istinskog umjetničkog i kulturnog stvaranja. Zato oni ljudi koji kod nas danas zbog svog slijepog i primitivnog priklanjanja raznim modnim dekadentnim tendencijama zaboravljaju svoj dug u borbi za socijalizam ne predstavljaju ništa, odnosno predstavljaju samo minus također u oblasti stvaranja kulturnih vrijednosti.

Eto, drugovi, zbog svih tih razloga mislim da u ovom trenutku u oblasti kulture prvenstveno treba da se orijentiramo na konkretni politički i moralni sadržaj stvaranja, i ne treba da dozvolimo da se ta naša borba potkopa i dezorijentira tendencijama da se ona svede na diskusiju o raznim umjetničkim školama i pravcima kao takvima. Razumije se, mi treba da istovremeno potičemo razvitak poštene suvremene kritike koja će doprinijeti i raščišćavanju pitanja u oblasti same forme. Ali to, po mom mišljenju, nije pitanje politike i ne može se riješiti političkim sredstvima, nego treba da bude rezultat samog kulturnog razvitka. Uvjeren sam da će razni dekadentni modni

pravci, koji nastaju na tlu materijalnog i duhovnog raspadanja kapitalističkog svijeta i bacaju svoje sjenke također u našu zemlju, nanijeti našem kulturnom stvaranju vrlo malo štete ako svjesni socijalistički borci, a prije svega komunisti, svoju borbu stvarno usmjere u onom pravcu o kojem sam govorio. Ja ne sumnjam da će se oni snaći i na tom području, kao što su se već počeli snalaziti i u drugim oblastima. Zato je i na tom polju rada za nas prvenstveni zadatak razvijati u komunistima onaj živi socijalistički refleks, onu sposobnost svakog pojedinog komunista da, na kojem god se mjestu nalazio umije samostalno i odmah reagirati na antisocijalističke pojave. Za takav cilj i zadatak mi moramo osposobljavati komuniste.

Tu je, po mom mišljenju, važno ne samo da tučemo negativne pojave nego da u toj otvorenoj borbi formiramo našeg socijalističkog borca, da njegove kvalitete stalno razvijamo, kako bi on u sredini gdje se bori bio značajan ne kao član Saveza komunista ili član Socijalističkog saveza radnog naroda, već kao čovjek, kao kvalitetan čovjek, sposoban da okupi ljude oko sebe ne samo zato da bi ukazivao na negativne pojave i razotkrivao tendencije takvih negativnih pojava nego i da bi stvarao, da bi unosi nove kvalitete u našu društvenu stvarnost.

Izgradnja naše stvarnosti — socijalističke stvarnosti — jest, razumije se, naše najjače oružje. Ukoliko budemo brže mijenjali društvene odnose, razvijajući ih u socijalističkom smislu, ukoliko budemo brže i smjelije razvijali naše produktivne snage i jačali ekonomsku moć socijalizma u našoj zemlji, utoliko će brže nestajati i ostaci starog duhovnog i materijalnog svijeta.

Ako tu budemo jaki, ne treba sumnjati da ćemo lako savladati razne negativne pojave i u ideološkoj nadgradnji.

ČETIRI GODINE ISKUSTVA*

Naši radnički savjeti imaju sada za sobom četiri godine iskustva. To je dovoljno dugačko razdoblje da se već mogu izvući sasvim određeni zaključci o njihovu uspjehu ili neuspjehu, o njihovoj opravdanosti i o perspektivama njihova razvitka za budućnost.

Mislim da danas u našoj zemlji, pa i izvan nje, nema čovjeka koji bi čestito prišao analizi tih iskustava a koji bi bio spreman poricati neospornu pozitivnu afirmaciju radničkih savjeta u našem društvenom razvitku. Ta je afirmacija toliko uspješna, snažna i bogata raznim pozitivnim socijalističkim rezultatima u svim oblastima društvenog života da danas već možemo tvrditi da radnički savjeti nisu samo specifičnost našeg razvitka nego su — u jednom ili drugom obliku — neophodan element u mehanizmu socijalističke demokracije na prijelazu iz kapitalizma u socijalizam uopće.

Prije svega, treba istaći da su radnički savjeti postali izvanredno jak politički faktor socijalizma, u kojem se stihijska socijalistička tendencija radničke klase najpotpunije povezuje s njenom svjesnom socijalističkom akcijom. Pokazalo se da radnički savjeti, u suradnji s komunom, mogu potpuno zamijeniti u neposrednom upravljanju proizvodnjom kako kapitalista, tako i državni administrativni aparat. »Proricanja« da će radnički savjeti razoriti proizvodnju i privredu pokazala su se u istoj mjeri lažna, reakcionarna i sračunata na kompromitiranje historijske uloge radničke klase kao nosioca društvenog kretanja prema socijalizmu kao što su bile reakcionarne i lažne priče da će radnička klasa upropastiti društvo ako dođe na vlast. U stvari, upravo su radnički savjeti dali proizvodnji i privredi uopće nove podsticaje, koji omogućuju maksimalno

* Članak je objavljen u listu »Rad«, br. 13—16, kolovoz 1954. Tekst je preuzet iz izdanja: Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga IV, Kultura, Beograd, 1960.

ubrzanje razvitka proizvodnih snaga u okviru danih materijalnih uvjeta.

Svatko tko objektivno prati razvitak naše društvene stvarnosti morat će konstatirati da su se radnički savjeti do te mjere ukorijenili u njoj i postali tako snažan društveni faktor da bi svaki pokušaj njihove likvidacije, ili bitnog ograničenja njihove uloge, ili bilo kakvog napada na njih, naišao na žestok i jedinstven otpor radnih masa. Iako žive tek četiri godine, oni su se tako duboko usadili u društvene odnose da naši radni ljudi više ne mogu ni da zamisle bilo kakvu drugu snagu na položaju i u ekonomskoj ulozi radničkih savjeta. Ta činjenica je najbolja potvrda ne samo njihove historijske društvene opravdanosti nego i njihove neophodnosti i neminovnosti na putu društva od kapitalizma prema socijalizmu.

Kao što su za kapitalizam interes, položaj i uloga privatnog vlasnika kostur čitave društvene zgrade, njenog unutrašnjeg mehanizma i njene političke snage, tako položaj, uloga i interes naših radničkih savjeta, u specifičnoj povezanosti ovih s vijećima proizvođača i komunom, postaju nosilac socijalističkog mehanizma i najvažniji izvor političke snage mladog društva na putu prema socijalizmu. Društvo čiji opstanak zavisi isključivo ili pretežno od državne sile nije jako društvo, bez obzira na to da li se radi o mladom društvu koje je tek izašlo iz revolucije ili o društvenom sistemu koji je historijski preživio i umjetno održava svoju egzistenciju. Određeni društveni sistem jest unutrašnje jak i neoboriv tek kad postane i dok ostaje društveno-ekonomski neophodan, a u vladajućoj svijesti ljudi nezamjenljiv. Kapitalizam je bio sve dotle jak dok je kapitalist bio ekonomski neophodan i nezamjenljiv. I sa snagom socijalizma je u određenom smislu isto. Proleterska revolucija mora se degenerirati ako je izgradnja socijalizma stvar državnog aparata, to jest ako ne postane zaista stvar svjesnog i stihijskog djelovanja radnih masa u društvenim odnosima koji su sami po sebi toliko društveno-ekonomski neophodni da svijest tih masa ne može podnijeti ništa drugo.

Takvu unutrašnju snagu počeli su davati našem društvu radnički savjeti. U sistemu državnog administrativnog upravljanja privredom i u državokapitalističkim odnosima, to jest u uvjetima kada se konkretan društveni položaj radnika u proizvodnji ne mijenja, nego se promijeni samo upravljač i način raspodjele viška rada — što, razumije se, i samo po sebi također može biti krupna revolucionarna promjena — još mo-

že kod radnika, u određenim uvjetima prevladati svijest da bi »pod kapitalistom bilo bolje«. Kod postojanja radničkih savjeta takve tendencije ne mogu više prevladati. Naprotiv, radnički savjeti su počeli iz temelja mijenjati način mišljenja kod radnika. Sudbina individualnog ekonomskog interesa više nije pretežno u rukama nekog trećeg i ne u borbi protiv sistema. Sistem radničkih savjeta oslobađa radnika u radu i upućuje ga ne u borbu sa sistemom ili s nekim »višim«, koji određuje njegovu sudbinu, nego s materijom, s teškoćama i nedostacima u proizvodnji i raspodjeli, kao i njegovom aktivnom učestvovanju u komuni i drugim organima društvenog upravljanja, od čega, u krajnjoj liniji, zavisi njegov ekonomski položaj. Njegova opća orijentacija, dakle, postaje sasvim nova.

Razumije se, ja ne tvrdim da je sve to kod nas već potpuno ostvareno. Naš sistem je još suviše opterećen mnogim ostacima staroga da bismo mogli govoriti da je takav preokret već postignut u svakom pogledu. Mi činimo, u stvari, tek prve korake u tom pravcu, ali je očigledno i neosporno da se u radničkim savjetima razvija upravo takva tendencija i da ona već daje pozitivne rezultate u svim oblastima našeg društvenog života. Zato mi danas za naše radničke savjete možemo reći, u istoj mjeri kao i za komune, da je to onaj »najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«, što je u svoje vrijeme rekao Karl Mark za komunu. Za epohu socijalizma radnički savjeti, zajedno s vijećima proizvođača i komunom, u stvari znače ono što su za epohu kapitalizma značili: dolazak trećeg staleža u parlament, izvojevanje njegove rukovodeće uloge u tom parlamentu i ukidanje feudalnih prepreka razvitku kapitalizma. Buržoazija je tada prestala zavisiti ne samo od feudalne aristokracije nego i od birokracije apsolutne monarhije. *Radnička klasa se radničkim savjetima ne samo oslobađa kapitalista nego u svojoj ekonomskoj i društvenoj, svjesnoj i stihijskoj akciji postaje nezavisna i od državnog administrativnog aparata, odnosno zaista u punoj mjeri i neposredno pretvara taj aparat u svoje vlastito oruđe.* U tome je, prije svega, veliko historijsko značenje radničkih savjeta.

Zbog takvog svog karaktera radnički savjeti su kod nas već postali naj snažnija brana protiv antisocijalističkih tendencija, bilo protiv birokratskih tendencija, bilo protiv onih koje niču iz ostataka starog društva. Otkad imamo radničke savjete, a na njihovoj osnovi vijeća proizvođača i prve začetke komune,

naš sistem je počeo snažno politički jačati, i mjere revolucionarne državne prinude postepeno su se počele svoditi na minimalne razmjere. To je i razumljivo jer je u radničkim savjetima i komuni nađen onaj organizacioni oblik za razvitak socijalističkih društvenih odnosa koji ne odgovara samo njegovoj trenutnoj fazi nego ga čini relativno slobodnim i u njegovu daljem kretanju u zavisnosti od razvoja proizvodnih snaga. Putem radničkih savjeta i komune naš radni čovjek postaje svjestan svog društvenog položaja, svoje društvene ravnopravnosti i mogućnosti svog utjecaja na društveno upravljanje; drugim riječima, on se postepeno osvješćuje da postaje sam gospodar svoje sudbine, razumije se, prvo, u okviru materijalnih mogućnosti koje mu daje njegova zemlja, odnosno stupanj razvijenosti njenih proizvodnih snaga, i njegov vlastiti rad, i, drugo, u skladu s kolektivnim interesom čitave zajednice radnih ljudi, u čijem određivanju radni čovjek također direktno učestvuje.

Međutim, radnički savjeti se nisu samo politički nego i ekonomski opravdali ili, bolje rečeno, postali su jak društveni faktor upravo zbog toga što su se ekonomski opravdali. Oni su, u povezanosti s vijećem proizvođača i komunom, postali onaj organizacioni oblik na sektoru proizvodnje koji je najbliži masama i u kojem se najpozitivnije prepliću i uzajamno korigiraju individualni interes radnog čovjeka-proizvođača i kolektivni društveni interes. Zato oni sami po sebi moraju postati poticaj i okvir maksimalne ekonomske i društvene inicijative radničke klase, povezane zajedničkim ekonomskim i političkim interesima s ostalim radnim masama.

Stimulans kapitalista u proizvodnji jeste veći profit, i to ne samo radi zadovoljavanja ličnog ekonomskog interesa nego i radi izvojevanja određene političke snage u društvu, zavisne od ekonomske moći. Ta tendencija je — uz činjenicu da kapitalist mora stalno ekonomski jačati i napredovati kako bi se održao u konkurentskoj borbi — glavna pokretačka snaga, ujedno i granica, njegove aktivnosti na daljem razvijanju proizvodnih snaga.

I u socijalističkim uvjetima je, po pravilu, osobni ekonomski interes najvažniji stimulans ekonomskog napretka. Međutim, taj interes dolazi sada sasvim drukčije do izražaja nego u kapitalizmu, a i pravac njegova djelovanja je drukčiji.

Prije svega, ne treba zaboraviti da se tu više ne radi o interesu *vlasnika, eksploatatora* tuđe radne snage, nego *radnika*

na društvenim sredstvima za proizvodnju. Tim sredstvima radnici-proizvođači kolektivno i samostalno upravljaju u tvornici preko radničkih savjeta, a preko vijeća proizvođača odlučujuće učestvuju u određivanju opće ekonomske politike u komuni i u čitavoj zemlji. U borbi za veći profit kapitalist teži u prvom redu većoj eksploataciji radnika. Znači, njegova tendencija je u direktnoj suprotnosti s interesom radnika. A radnik na osnovi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, u borbi za svoj ekonomski interes ima, po pravilu, i uz uvjet da ga i čitav ekonomski sistem usmjerava u tom pravcu, pred sobom samo jedan put — podizanje produktivnosti svog vlastitog rada, povećanje produkcije vlastitog radnog kolektiva i dalje razvijanje produktivnih snaga u vlastitoj komuni i u čitavoj zemlji. Individualni interes radnog čovjeka i kolektivni interes društvene zajednice, dakle, direktno su i očigledno u uzajamnoj zavisnosti. Naš radnik postaje sve svjesniji činjenice da njegov standard zavisi od uspjeha čitavog njegova kolektiva i od standarda cijele komune u kojoj živi, a da taj standard opet, prvenstveno, zavisi od razvijenosti proizvodnih snaga same komune i čitave zemlje, naravno uz uvjet da je osnovna raspodjela viška rada izvršena prema stvarnim potrebama ekonomskog razvitka i u smislu principa da svatko radi prema sposobnostima i da dobiva prema radu. U toj specifičnoj povezanosti individualnog i kolektivnog interesa jest, dakle, stimulans koji može — pri odgovarajućoj općoj ekonomskoj politici zemlje — mnogo jače djelovati u pravcu daljeg razvijanja proizvodnih snaga nego borba za profit u uvjetima razvijenog kapitalizma. Nikakvi tehnokratski administrativni mehanizmi i nikakve stručnjačke matematičke formule ne mogu zamijeniti to *svjesno i stihijsko* djelovanje socijalističkih ekonomskih snaga putem radničkog savjeta i komune. Te su društvene forme, osim toga, najpogodnije da privuku svjesnom društvenom upravljanju milione i milione radnih ljudi — jučerašnjih najamnih robova kapitalista i bespravnih piona na šahovskoj ploči birokratskog despotizma — i čine ih gospodarima njihove vlastite sudbine. Samim tim one u najvećoj mogućoj mjeri podstiču njihovu stvaralačku inicijativu i čine nove društvene odnose produktivnijima od kapitalističkih, što je najvažniji uvjet da bi se novi društveni odnosi mogli održati i dalje razvijati u pravcu socijalizma. Tu je, dakle, jedan od najvažnijih izvora onog oživljavanja u našoj privredi posljednjih godina koje se pokazuje u većoj produk-

tivnosti rada, odnosno u orijentaciji na sve veću produktivnost rada, u tendenciji prema dobrom gospodarenju, većoj štednji, boljem korištenju sredstava i materijala, prema boljoj trgovini, većem izvozu itd., itd. Nema nikakve sumnje da bi sve te tendencije još jače djelovale kad bi se naš privredni sistem brže i dosljednije oslobađao izvjesnih elemenata starog sistema i starih shvaćanja, koji sada još unose u naš privredni život mnoge anomalije i disproporcije, sputavaju inicijativu odozdo i otežavaju pronalaženje i primjenu najstimulativnijih metoda u proizvodnji i privrednim odnosima uopće.

Razumije se, radnički savjeti imaju i svoje slabe strane i svoje nedostatke, i to ne malo. To su prije svega mnoge slabosti i nedostaci koji su rezultat činjenice da se radi o sasvim novim odnosima, organizacionim oblicima i metodama rada koji tek treba da se uhodaju. U našim radničkim savjetima osjeća se da su nova tvorevina, da još nemaju rutine, i da iz iskustva još nisu izvučeni opći praktični zaključci koji bi mogli poslužiti kao provjerene upute za sve. Zato ima još mnogo traženja, pipkanja, tapkanja na mjestu, jalovih pokušaja i zatrcavanja, lakovjernog anarhističkog povjerenja i pretjeranog birokratskog nepovjerenja itd. Iz svega toga, naravno, proizlaze i greške i šteta. To je cijena koju, svakako, moramo platiti za početničku školu. Ali ona će biti utoliko manja ukoliko se budemo upornije, svakodnevno i konkretno borili protiv negativnih pojava.

Međutim, uz slabosti te vrste, koje su posljedica nedovoljnog iskustva i rutine, ima i bitnih nedostataka koji proizlaze iz samog sistema ili, bolje rečeno, iz nedograđenosti sistema. Maloprije sam rekao da je naš radni čovjek, u težnji za poboljšanjem svog ekonomskog položaja, preko radničkih savjeta prvenstveno orijentiran na veću produktivnost rada i brži razvitak proizvodnih snaga uopće. U sadašnjoj fazi izgradnje našeg sistema i razvitka ekonomskih odnosa, međutim, postoji još i druga mogućnost manifestiranja te težnje, naime u tendenciji prema ekonomskim prednostima na tuđi račun, na račun drugog radnika, druge tvornice, druge grane ili druge komune. Nedograđenost našeg ekonomskog sistema omogućuje da takve tendencije mogu dolaziti do izražaja u veoma štetnoj i politički negativnoj formi. Njih pogotovo pojačava velika neravnomjernost u ekonomskoj razvijenosti pojedinih dijelova naše zemlje. Tu je izvor onih štetnih pojava koje nazivamo imenom lokalizma, partikularizma itd. i koje vrlo često

dobivaju i politički oblik nacionalizma i šovinizma. Tu je također izvor raznih anarhističkih tendencija za izravnavanje plaća, nezavisno od produktivnosti rada, to jest suprotno principu svatko prema sposobnostima, svakome prema radu.

Razumije se, te pojave nije stvorio tek naš društveni sistem. One niču iz objektivnih materijalnih odnosa, koji se ne mogu preko noći izmijeniti. Međutim, kako novi sistem nije uspio paralizirati manifestaciju tih tendencija odgovarajućim društvenim mehanizmom, zato one sada usporavaju, koče čitav njegov razvitak. Paraliziranje tih tendencija naš je najbliži i najvažniji zadatak u toj oblasti socijalističke izgradnje.

Zadatak nije nerješiv. Definitivna likvidacija tih tendencija jest, naravno, prije svega stvar daljeg razvitka proizvodnih snaga. Ali odgovarajućim ekonomskim, organizacionim i drugim mjerama ipak se već sada može njihovo djelovanje svesti na minimum, koji više neće biti značajnija smetnja ni daljem razvitku sistema samoupravljanja proizvođača ni najvećem mogućem ekonomskom stimuliranju pojedinog radnika i pojedinog kolektiva za maksimalno povećanje produktivnosti rada.

Nisam imao namjeru da u okviru ovog članka podrobnije raspravljam o negativnim pojavama u sistemu radničkih savjeta i o mjerama koje bi trebalo poduzeti u borbi protiv takvih slabosti. Spomenuo sam ih samo zato da bih ukratko ukazao na pravac naših napora koje treba da ulažemo u daljem razvijanju tog sistema. Međutim, činjenica što takve negativne pojave postoje nimalo ne smanjuje značenje radničkih savjeta u borbi za izgradnju socijalizma, o kojem smo u početku govorili. Unatoč spomenutim i drugim nedostacima, radnički savjeti su se ne samo afirmirali nego su — uz komunu i zajedno s njom — postali najvažniji politički i ekonomski mehanizam putem kojeg radnička klasa neposredno ostvaruje svoju historijsku ulogu nosioca društvenog kretanja prema socijalizmu, prema besklasnom društvu. Zato njihovo značenje prelazi okvire naše vlastite bitke za socijalizam. Iskustvo s radničkim savjetima imat će svoj utjecaj na čitav socijalistički razvitak u svijetu. Već danas neprijateljima socijalizma ponestaju argumenti protiv tih ekonomskih i političkih organa radničke klase. S daljim razvitkom i iskustvima radničkih savjeta, kao i vijeća proizvođača i komuna, ti će argumenti još više gubiti na svom utjecaju, a za međunarodni socijalizam ta će iskustva postajati sve veća vrijednost.

SOCIJALISTIČKA DEMOKRACIJA U JUGOSLAVENSKOJ PRAKSI*

Na evropskom Zapadu je prilično rasprostranjena ovakva slika o Jugoslaviji i njenoj politici: prvo, Jugoslavija je do 1948. godine bila politički i idejno na pozicijama staljinističkog sovjetskog sistema; drugo, ona je tek sovjetskim pritiskom 1948. i sljedećih godina bačena na put borbe protiv birokratizma i obrane demokratizma, jer je to bio jedini način da stvori idejnu i političku bazu za otpor protiv tog pritiska; i, treće, pošto je pošla tim putem, ona se ipak mora brže ili sporije kretati pravcem klasičnih formi zapadne buržoaske demokratije.

Ta je slika, međutim, pogrešna, nerealna. Nijedna od tri pretpostavke uglavnom ne odgovara stvarnosti.

Ta slika, prije svega, postavlja redoslijed događaja na glavu, jer, u stvari, sukob nije bio *uzrok*, nego *posljedica* različitih tendencija u razvitku jugoslavenskog i sovjetskog unutrašnjeg sistema. Upravo postojeće različite tendencije u razvitku sistema kao takvog i s tim povezane razlike u vanjskopolićkim tendencijama odrazile su se na odnose između obje zemlje, a ne obrnuto. Razumije se da su odnosi kakvi su se zatim stvorili između obje zemlje imali obratni utjecaj u smislu jačanja unutrašnjopolićkih tendencija, karakterističnih za novu Jugoslaviju. Unutrašnji i vanjskopolićki aspekti toga pitanja predstavljaju dakle, nerazdvojivu cjelinu. Svatko tko bi pokušao objasniti specifični unutrašnji razvitak Jugoslavije isključivo kao rezultat jednog vanjskopolićkog sukoba bio bi daleko od istine, pa zato nikako ne bi mogao sebi objasniti ni suštinu unutrašnjopolićkog razvitka Jugoslavije poslije 1948. godine.

* Predavanje u Oslu 8. listopada 1954. za predstavnike Radničke stranke Norveške. Tekst je preuzet iz izdanja: Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga IV, Kultura, Beograd, 1960.

I. Putovi izgradnje socijalizma

Osnovno pitanje suvremene socijalističke prakse

Pobjeda revolucije stavila je socijalističke snage u Jugoslaviji pred kardinalna pitanja suvremene socijalističke prakse. Pitanja glase: kako upravljati sredstvima za proizvodnju koja su političkim aktom, to jest revolucijom ili evolutivnim putem, nacionalizirana odnosno koja su postala društvena imovina; kakvi ekonomski odnosi treba da se razvijaju na toj osnovi, kakav treba da bude sistem raspodjele; što treba da bude u uvjetima podržavljenih sredstava za proizvodnju pokretačka snaga svjesne aktivnosti ljudi na razvijanju proizvodnih snaga, i, dosljedno tome, kakav treba da bude politički sistem prelaznog razdoblja iz kapitalizma u socijalizam da bi osigurao što povoljnije uvjete za razvijanje te aktivnosti?

Teoretski i načelno, sva su ta pitanja davno riješena. Na njih je načelno i jasno odgovorio već Karl Marx. Ali pitanje o konkretnim političkim formama za praktično ostvarenje politički i idejno jasnih principa i perspektiva mnogo je manje jasno. Marx sam u tom pogledu nije došao, niti je mogao doći, do određenih postavki, a očigledno se nije ni htio upuštati u takav posao, koji je pripadao praksi budućih generacija. U početku je on očigledno smatrao da je državna mašina glavni instrument kojim proletarijat treba da ostvari svoju historijsku socijalističku ulogu i time, naravno, zamijeni staru mašinu novom. Kasnije, u svom *Osamnaestom Brumaireu* i poslije Pariške komune, naslućujući opasnost od birokratizma, Marx je pun rezervi prema svakoj samostalnoj centraliziranoj državnoj mašini i smatra da nju treba da zamijeni »proletarijat organiziran kao država«. On proglašava Parišku komunu, odnosno nacionalnu zajednicu takvih samoupravnih komunaa za »onu najzad pronađenu političku formu u kojoj se može provesti oslobođenje rada«.

Izvori birokratizma

U ruskoj revoluciji, pritisnutoj stihijom zaostalosti, usprkos Lenjinovim nastojanjima da skrene razvitak u suprotnom pravcu, afirmirao se u Staljinovo vrijeme princip da je centralizirana državna mašina najvažniji organizacioni oblik kre-

tanja prema socijalizmu. Nju je Staljin naprosto identificirao s voljom i svijesću radničke klase, a Marxovo i Lenjinovo upozorenje na opasnost od birokratizma sveo je samo na opasnost od izvjesnih osobina činovništva, »kancelarštine«, spornosti, bezdušnosti i neljudskog ponašanja upravnog aparata. Time je Staljin zamaglio suštinu birokratizma kao društveno-ekonomske pojave.

Jugoslavenski socijalizam, međutim, odbacuje shvaćanje da s uspostavljanjem državne mašine, koja centralizirano rukuje svim proizvodnim sredstvima zemlje, nastupa uglavnom kraj svakom samostalnom stihijskom djelovanju ekonomskih snaga u društvenom životu.

Prema staljinističkom shvaćanju, država je opredmećena svemoguća svijest koja može u podrobnostima određivati kretanje ekonomskih snaga. Državni plan i sistem centraliziranog administrativnog upravljanja privredom proglašeni su praktički isključivom afirmacijom ljudske svijesti u reguliranju društvenih odnosa, kojima se slijepo moraju podređivati sve druge njene manifestacije na tom području. Instrumenti tog mehanizma uglavnom su sljedeći: potpuna direktiva najvišeg organa prema nižim instancijama, a ovih prema pojedincu, kontrola viših nad nižima, provjeravanje izvršenja i kazna za neizvršenje. Piramida je, dakle, postavljena na glavu. Ona ne polazi od osnovnog socijalističkog principa, to jest od oslobođenja rada, od oslobođenja stvaralačke volje čovjeka koji radi na društvenim sredstvima za proizvodnju, to jest od individualnog materijalnog i moralnog interesa, s tim što se, zatim, višim društvenim instrumentima regulira, kontrolira i usmjerava ta osnovna ljudska aktivnost i odnosi koji se u njoj stvaraju. Naprotiv, ona svakog pojedinog čovjeka i svaki pojedini radni kolektiv pretvara u slijepu izvršioce tajanstvenih, širokim masama najčešće u suštini nepoznatih tehnokratskih planova.

Takav sistem, naravno, isključivo zavisi od boljeg ili slabijeg funkcioniranja aparata. U tom cilju Staljin je uveo i specifični sistem ekonomske stimulacije tog aparata. Aparat je bolje plaćen ako postiže bolje uspjehe. Ta ekonomska stimulacija, dakle, ne služi maksimalnom poticanju stvaralačke inicijative onoga tko radi, nego prije svega poticanju sistema koji treba da kontrolira onoga tko radi. Državni upravni aparat time počinje dobivati sasvim specifičnu ekonomsku poziciju u društvenim odnosima.

Individualni materijalni i moralni interes ili administrativna kontrola

Međutim, direktiva i kontrola — osim ako su izraz zajedničkog interesa radnih ljudi koji slobodno stvaraju — same po sebi nisu stvaralačka snaga. U uvjetima podruštvljenih sredstava za proizvodnju takva snaga pogotovo može biti samo svjesna radna volja pojedinog čovjeka, koja niče iz njegova osobnog ekonomskog i moralnog interesa. Ta volja će utoliko jače dolaziti do izražaja ukoliko više bude nicala iz saznanja svakog radnog čovjeka da je njegov osobni interes povezan s interesom društvene zajednice i da mu je osigurana mogućnost da preko odgovarajućeg samoupravnog mehanizma ravnopravno suodlučuje u rješavanju pitanja koja se odnose bilo na jedan, bilo na drugi interes. Pogotovo u tim uvjetima, upravo u uvjetima podruštvljenja sredstava za proizvodnju u najpunijoj mjeri može doći do izražaja već davno poznato iskustvo čovječanstva da se kvaliteta individualnog radnog stvaranja, bilo duhovnog, bilo fizičkog, ne može postići samo intervencijom izvana, kontrolom, inspekcijom, nego prije svega i uglavnom kvalitetom stvaraoca samog, kvalitetom i snagom njegove stvaralačke volje. Tu individualnu volju socijalističko društvo treba da prvo, oslobodi, drugo, da osigura njeno stalno društveno i stručno obrazovanje i, treće, da je zasniva na individualnom i kolektivnom, ekonomskom i moralnom interesu i da potiče njegovo ostvarivanje. Usmjeravajuća i kontrolna funkcija viših društvenih organa, prema tome, može biti pozitivna i stvaralačka samo ako je u skladu s tom elementarnom tendencijom, bolje rečeno, ako je prije svega usmjerena na osiguravanje uvjeta da takva tendencija može doći u najvećoj mogućoj mjeri do izražaja.

Centralistički državni sistemi, na bazi podržavljenja sredstava za proizvodnju, mogu imati samo u određenim uvjetima i za određeno vrijeme progresivnu ulogu i podršku masa, to jest dok je njihova uloga usmjerena na ukidanje starih odnosa eksploatacije i na stvaranje elementarnih materijalnih i političkih uvjeta za razvitak novih, socijalističkih odnosa. Ali, čim postanu sami sebi cilj, to jest čim započne proces njihove stagnacije, oni neizbježno moraju s vremenom dovesti do ekonomske i političke proturječnosti između administrativne mašine, koja se mora birokratizirati — jer je u njenim rukama monopol privrednog upravljanja i jer iz tog monopola proizlazi i tendencija da pojedini radni čovjek postane samo bez-

nadežno i bespomoćno sredstvo tog državnog monopola — i otpora, i svjesnog i nesvjesnog, čovjeka koji u takvom sistemu više nije zainteresiran da stvara više nego što je na to prisiljen.

Posljedice takvog sistema jesu ekonomske i političke. Ekonomski se one izražavaju u većem ili manjem usporavanju porasta produktivnosti rada i u odsutnosti stahijskog pritiska odozdo na razvijanje produktivnih snaga. Prema tome, i taj sistem — kao svaki monopolizam — rađa tendenciju prema stagnaciji, prema truljenju proizvodnih snaga. Takvo stanje, naravno, traži i odgovarajući politički sistem kontrole i pritiska, koji se zasniva na političkom despotizmu i na atmosferi sveopćeg nepovjerenja.

Različitosť uvjeta za razvitak socijalizma u nerazvijenim zemljama

Zapadnoevropski socijalizam ide drugim putem. On se orijentirao na to da preko postojećeg mehanizma klasične buržoaske demokracije postepeno, evolutivno jača političke i ekonomske pozicije radničke klase, odnosno socijalizma. Koliko je ova ili ona konkretna politika te vrste zaista realan korak prema socijalizmu, o tome se, naravno, u svakom pojedinom slučaju može diskutirati. Ali u cjelini uzevši, ipak ne može biti nikakve sumnje da je za čitav niz zemalja za određenu fazu razvitka evolutivni proces prema socijalizmu putem političkog mehanizma klasične evropske buržoaske demokracije ne samo moguć nego da već postaje i realna činjenica.

Međutim, pri tome ne smijemo izgubiti iz vida dva momenta.

Prije svega, takvi su procesi u današnje vrijeme mogući uglavnom u visoko razvijenim zemljama koje su se ranije pojavile na historijskoj pozornici kapitalizma i postigle specifične ekonomske privilegije, a s njima i ekonomsku snagu i s njom odgovarajući visoki životni standard, što otupljuje unutrašnje društvene suprotnosti. U takvim uvjetima demokratska tradicija stvarno može biti u stanovitom smislu regulator društvenih suprotnosti u pravcu postepenog jačanja socijalističkih elemenata. Naravno, takav razvitak i u razvijenim zemljama predstavlja mogućnost, a ne pravilo.

Međutim, u zaostalim zemljama, koje su, uz to, gotovo redovno i bez neke dublje demokratske tradicije a sa zaoštreni-

jim unutrašnjim suprotnostima, procesi te vrste mnogo se teže mogu razvijati, a u mnogim su slučajevima sasvim nemogući. Prije svega, uz ogromnu suvremenu međunarodnu koncentraciju kapitala i sve veći jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja, nijedna od zaostalih zemalja ne može računati s tim da se podigne u svom razvitku klasičnim putovima kapitalističkog razvitka. Socijalistički pokreti u nerazvijenim zemljama, dakle, ne susreću se samo s pitanjima o metodama oslobođenja rada, nego prije svega s pitanjima o putovima i metodama oslobođenja zemlje od ekonomske i političke zavisnosti i zaostalosti, što ih tek treba da osposobi za socijalizam!

Osim toga — bez obzira na razvijenost ili nerazvijenost neke zemlje — ostaje činjenica da svako krajnje zaoštavanje unutrašnjih suprotnosti, do kojega dolazi u specifičnim uvjetima objektivne ekonomske i političke bezizlaznosti nekog sistema, nesposobnog za kompromise i koncesije radničkom pokretu, samo po sebi onemogućuje mirno, demokratsko rješavanje suprotnosti. To zaoštavanje neizbježno dovodi do revolucionarnih sukoba. Takva je bila situacija u staroj Jugoslaviji. Tvrditi da u takvim uvjetima revolucionarni put radničkog pokreta ne može biti polazna tačka jednog socijalističkog razvitka — odnosno ustrajati na klasičnim buržoasko-demokratskim oblicima kao jedino mogućem političkom okviru razvitka prema socijalizmu — znači stvarati dogmu koja nije ništa manje štetna od suprotne joj dogme, koja, recimo, svim zemljama nameće put oktobarske revolucije. Na kraju krajeva, socijalističke revolucije su se u nekoliko zemalja već odigrale, i time je njihova historijska neizbježnost u određenim uvjetima dovoljno jasno dokazana. Tu činjenicu poricati danas isto je tako nepravilno i smiješno kao i dalje diskutirati o mogućnosti određenih faza postepene socijalističke evolucije putem formi klasične demokracije kada takav razvitak već postaje historijska činjenica za niz zemalja. Po mom mišljenju, i jedna i druga dogma danas su velika prepreka ostvarivanju jednog kategoričkog imperativa suvremenog međunarodnog socijalizma: da nađe put svom organskom unutrašnjem jedinstvu; ne jedinstvu u smislu ideološke i akcijske uniformiranosti, na primjer kominformovskog tipa ili tipa socijalističke internacionale, nego u smislu konstruktivne demokratske suradnje, koja će moći povezati pojedina internacionalna socijalistička strujanja na općoj liniji kretanja prema socijalizmu. Jedinstvo te vrste i konstruktivna kritička razmjena iskustava mogu

bitno doprinijeti da socijalistički pokret uvijek bude živ faktor, koji će u svojoj sveobuhvatnosti moći svoju akciju uvijek prilagoditi konkretnim uvjetima i aktivirati sve tendencije i sve faktore koji ubrzavaju socijalistički progres čovječanstva. Shvatiti da su revolucija i evolucija dvije nerazdvojne strane istog socijalističkog razvitka, to je danas neophodna pretpostavka svake svjesne socijalističke aktivnosti.

Za suvremenu svjesnu socijalističku misao ovo posljednje postaje glavno područje akcije. Međunarodni socijalizam više nije u fazi idejne pripreme. Idejno je on uglavnom već odnio historijsku pobjedu. On danas u mnogim zemljama ulazi u fazu kada postaje, prije svega, stvar veoma široke prakse miliona ljudi, koji često sami nisu svjesni da ulaze u nove društvene odnose, odnosno da ih uspostavljaju. Utoliko je važnije da se svjesna, naučna socijalistička misao i konkretna međunarodna suradnja socijalističkih pokreta oslobode svih onih dogmi koje ih sputavaju i otežavaju im da se zaista s maksimalnim uspjehom mogu osloniti na konkretne uvjete u svakoj zemlji, da se ukopčaju u raznovrsne stihijske materijalne procese, da ih, prema specifičnim uvjetima ove ili one zemlje, usmjeravaju u smislu socijalističkog progressa.

Živimo u tipično prelazno doba, a tome odgovara i politička struktura svijeta. Zato bi bilo veoma pogrešno pronalaziti neke ekonomske ili političke šablone za sve zemlje. Koliko god smo kritički raspoloženi prema državno-kapitalističkim oblicima, odnosno prema birokratskim administrativno-socijalističkim sistemima, ipak shvaćamo da su, na primjer, za mnoge zaostale zemlje u određenoj fazi razvitka i takvi sistemi korak naprijed, jer bi sve drugo značilo tapkati na mjestu, gušiti se u unutrašnjim suprotnostima, trpjeti da nacija i dalje tone u zaostalosti i zavisnosti. Razumije se, svi bi se ti procesi razvijali mnogo bezbolnije kad bi čovječanstvo našlo oblik ekonomske pomoći za ubrzanje razvoja nerazvijenih zemalja. Međutim, čini se da je efikasna realizacija te ideje još prilično daleko u budućnosti.

A kada sve to imamo na umu, onda je očigledno da svaka tendencija izvana koja hoće da narodima i čovječanstvu nametne bilo koju određenu formu kretanja kao jedinu moguću mora imati reakcionarni rezultat. Zato su, po mom mišljenju, naponi na uspostavljanju koegzistencije i suradnje između zemalja različitih sistema danas izvanredno važan faktor — ne samo radi osiguravanja mira nego i radi osiguravanja najpovoljnijih uvjeta za dalji napredak čovječanstva, to jest da bi

najprogressivnije socijalističke tendencije zaista mogle što slobodnije doći do izražaja.

Ali stvar nije samo u podjeli današnjeg svijeta na zaostale i razvijene zemlje. Koliko je tačno da u određenim uvjetima i sistem klasične buržoaske demokracije može biti političko sredstvo za dužu ili kraću fazu evolucije prema socijalizmu, toliko je tačno i to da na određenoj etapi postignuti socijalistički rezultati neizbježno moraju početi modificirati i taj stari demokratski mehanizam, jer će u suprotnome on postati kočnica daljeg napretka.

Ekonomska i politička demokracija

Ovdje mislim na dva faktora koji moraju, prije ili kasnije, prevladati u svakom demokratskom sistemu koji dobiva socijalistički sadržaj. Prvi faktor je činjenica da promijenjeni odnosi u proizvodnji — s revolucionarnim ili evolutivnim podružtvljenjem sredstava za proizvodnju — neophodno traže i demokratske oblike upravljanja u oblasti privrede. I ne samo što traže takve promjene nego — budući da su proizvodnja i ekonomija u stvari sadržaj društvenog života — postaje očigledno da će upravo ti novi demokratski oblici u oblasti privrede dati pravac i oblik razvitku čitavog novog, na socijalističkoj ekonomskoj osnovi zasnovanog demokratskog političkog mehanizma. Ideja ekonomske demokracije je vrlo stara ideja, ali ona je hila prije najčešće razmatrana kao paralela s klasičnom političkom demokracijom, odnosno kao njena dopuna. Takvo je shvaćanje, po mom mišljenju, neodrživo. Prije svega, ne treba zaboraviti da je klasična buržoaska demokracija specifični oblik ekonomske demokracije. Pravi korijeni buržoaske demokracije leže upravo u ekonomskim odnosima kapitalističke privatne svojine. Ona tačno odgovara strukturi takve kapitalističke privatne svojine, odnosno ekonomskim potrebama društva koje se razvija na njenoj bazi. Drugim riječima, ona je »ekonomska demokracija« za privatnog vlasnika. Zato suvremeni zahtjev za ekonomskom demokracijom nije ništa drugo nego zahtjev za novim demokratskim političkim formama, u kojima će se moći slobodno razvijati društvo kojem je polazna tačka podružtvljenje sredstava za proizvodnju. Danas, poslije mnogih iskustava borbe za socijalizam, možemo s punim pravom tvrditi da će upravo ta »ekonomska demokracija« postati osnova čitavog političkog sistema, to jest da

će biti pravac i oblik razvitka čitavog novog, na socijalističkoj ekonomskoj osnovi zasnovanog demokratskog političkog mehanizma. Taj proces je ujedno i jedini mogući demokratski izlaz iz teškoća, koje naročito osjećaju oni demokratski sistemi koji su stagnirali u starim formama i postaju nesposobni za prilagođavanje novoj društvenoj stvarnosti.

Drugi faktor je činjenica da oslobodjenje rada — putem podružtvljavanja sredstava za proizvodnju i uspostavljanja odgovarajućeg demokratskog mehanizma upravljanja proizvodnjom i privredom — u kojem će moći doći do punog izražaja stvaralačka volja i energija svakog pojedinca, mora neophodno mnogo pojačati ulogu pojedinca u mehanizmu društvenog upravljanja uopće. Taj će razvitak nesumnjivo sve više potkopavati ulogu i snagu državne mašine, a jačat će kako ulogu najrazličitijih najnižih, odnosno masama, čovjeku najbližih organa društvenog samoupravljanja, tako i ulogu niza autonomnih vertikalno povezanih sistema takvih samoupravnih organa i organizacija.

To će se nesumnjivo odraziti i na sistem sadašnjih političkih partija i parlamenta kao predstavništva partija. I najdemokratskija partija ipak predstavlja ograničenje inicijative pojedinca. Ona, prije svega, uzrokuje stanovitu stagnaciju u političkim frontovima, što onemogućuje, odnosno veoma otežava, neposrednu, živu stvaralačku akciju čovjeka u pitanjima individualnog i zajedničkog interesa, mada je tačno da su dosad, to jest u jednom društvenom sistemu punom unutrašnjih socijalnih suprotnosti, takvi partijski sistemi upravo zbog te svoje uloge bili politički neophodni, jer su u izvjesnom smislu otupljivali ili usmjeravali oštrinu suprotnosti, oslobađali društvo pritiska slijepe stihije i unosili veću političku stabilnost u društvene odnose. Međutim, ako pretpostavimo postojanje — da ne kažem besklasnog društva, kako ne bih otišao suviše u budućnost, nego naprosto — prevladavajućih socijalističkih ekonomskih odnosa, onda već moramo računati s činjenicom da će otvorene društvene suprotnosti biti svedene na takav minimum da će takva uloga političkog sistema, odnosno partija, postati ne samo nepotrebna nego će početi čak smetati punom angažiranju postojećih društvenih energija, a u prvom redu punoj afirmaciji stvaralačke volje svakog pojedinca. Iz tih razloga moramo pretpostaviti da će se i organizacioni mehanizam klasične buržoaske demokracije s razvitkom socijalističkih odnosa postepeno transformirati u jedan sistem direktne demokracije, koja će biti zasnovana na širokom samo-

upravljanju ljudi u svim oblastima društvenog života, to jest u sistem u kojem ljudi neće djelovati kao pristalice ove ili one partije, nego kao svjesni društveni radnici koji samostalno za uzimaju stav prema konkretnoj društvenoj problematiki. Pogotovo to vrijedi za socijalističke društvene sisteme kojima je polazna tačka revolucija i za koje bi vraćanje na klasičnu buržoasku demokraciju značilo odricanje od revolucije i bacanje društva u antidemokratske ruke. Zajednička shvaćanja će, razumije se, grupirati pojedince i u uvjetima direktne demokracije, ali to grupiranje ne mora imati karakter ukočenih partijskih formacija. Taj razvitak direktne demokracije bit će istovremeno i proces odumiranja države kao instrumenta klasne vlasti. Tu mi vidimo suštinsku razliku između mehanizma buržoaske *posredne* demokracije, koja je u svim svojim klasičnim oblicima afirmacija centralizirane državne vlasti, i sistema socijalističke *direktne* demokracije, zasnovane na rastućem društvenom samoupravljanju, koja je, u krajnjoj liniji, samo politički oblik odumiranja države kao klasnog instrumenta uopće. Takvoj promjeni države, mislim, vode svi putovi razvitka demokracije — bilo da je polazna tačka klasični mehanizam buržoaske demokracije, bilo državni mehanizam socijalističke revolucije.

II. Uvjeti za razvoj socijalizma i socijalističke demokracije u Jugoslaviji

Kroz prizmu takve problematike mi gledamo i na unutrašnji razvitak jugoslavenskog socijalizma i njegova demokratskog političkog mehanizma. Zbog toga kategorički odbacujemo prije spomenutu pretpostavku da unutrašnji razvitak Jugoslavije neizbježno treba da vodi mehaničkoj obnovi klasičnih oblika buržoaske demokracije. Naša demokracija je stvarno još samo prvi korak, ali korak u pravcu nastajanja takvih demokratskih oblika koja će biti organski odraz nastajuće socijalističke ekonomske baze.

Za takav razvitak stvari ne govore samo izneseni načelni momenti nego i konkretni politički razlozi. U našim uvjetima — to jest u uvjetima jedne zemlje u kojoj radnička klasa koja upravlja društvenim sredstvima za proizvodnju predstavlja dobru trećinu stanovništva, a sitnovlasnički proizvođači više

od 60 % stanovništva, i uz izuzetno teške vanjskopolitičke uvjete u kojima se izgrađuje socijalizam — mehaničko vraćanje na klasične buržoaskodemokratske oblike značilo bi odricanje od spremnosti na obranu revolucije i njenih tekovina, to jest, u krajnjoj liniji, odricanje kako od nezavisnosti naše zemlje, tako i od izgradnje socijalizma u njoj.

U socijalističkim pokretima, doduše, ima kritičara naših shvaćanja koji pitanje postavljaju ovako: mi ne poričemo opravdanost i neizbježnost vaše revolucije, koja je skinula jedan antidemokratski reakcionarni sistem, ali poslije pobjede revolucije treba da uspostavite sistem klasične evropske demokracije.

Taj prigovor je veoma apstraktne prirode. On, prije svega, ne vodi računa o tome da u staroj Jugoslaviji nije bilo demokracije, ne zbog toga što je jugoslavenska buržoazija naprosto nije htjela, nego zato što je *nije mogla* uspostaviti, to jest zato što je nije dopuštala izvanredna zaoštrenost unutrašnjih suprotnosti. Antidemokratizam jugoslavenske buržoazije, bio je, dakle, izraz određenih materijalnih i političkih odnosa u zemlji.

Socijalno-ekonomska i politička struktura predratne Jugoslavije

Predratna Jugoslavija bila je među najzaostalijim državama u Evropi. Od ukupnog njenog stanovništva samo oko 10 % bilo je zaposleno u industriji, rudarstvu, građevinarstvu, dok je na selu živjelo oko 75 % stanovništva, obrađujući zemlju na relativno zaostali način.

Iako po zalihama hidroenergije, s oko 68 milijardi kWh Jugoslavija stoji na drugom mjestu u Evropi, odmah iza Norveške, proizvodnja po stanovniku u 1938. godini iznosila je samo 70 kWh. Međutim, tadašnji evropski prosjek bio je oko 350 kWh, a da ne uspoređujemo s razvijenijim zemljama Zapadne Evrope, gdje je proizvodnja iznosila od 350 do 830, ili čak s Norveškom, gdje je iznosila, mislim, oko 3300 kWh.

Proizvodnja čelika iznosila je 15 kg po stanovniku, dok se u zapadnim zemljama kretala od 120 do 340 kg.

Proizvodnja elektroindustrije bila je 59 puta manja od evropskog prosjeka. Strojogradnja i metaloprerađivačka industrija zaostajala je za Austrijom 11 puta, Italijom 12,5 puta, Belgijom 19 puta, Francuskom 33 puta i Švedskom 50 puta.

Jugoslavija je 100 % svojih potreba u koksu, nafti, automobilima, transformatorima, traktorima, roto-papiru itd. podmirla putem uvoza.

Svemu tome još dodajmo da je Jugoslavija mnogonacionalna zemlja, pri čemu između pojedinih njenih dijelova postoje velike razlike u ekonomskom razvitku. Takva socijalno-ekonomska i politička struktura onesposobljavala je Jugoslaviju da sa starim klasama na čelu može ići dalje u svom ekonomskom razvitku. Naprotiv, ona ju je bacala sve dublje u ekonomsku zavisnost od inozemstva i u sve veće relativno zaostajanje prema razvijenim zemljama. Samim tim, razumije se, morao se stalno pojačavati i stupanj njene eksploatacije. Rezultati takvog stanja stvari bili su: sve veće truljenje sistema, sve veće zaoštavanje suprotnosti i sve reakcionarniji i antidemokratskiji politički sistemi. Samo revolucionarni pokret socijalističke orijentacije mogao je tu zemlju dovesti na novi put uspješne borbe za oslobođenje iz zaostalosti. Zato je do revolucije i došlo. Zato je revolucija i pobijedila. Socijalistički kurs tu, dakle, nije bio samo izlaz iz unutrašnjih društvenih suprotnosti nego i jedino mogući put iz zaostalosti.

Međutim, ti materijalni i politički faktori, iako na drukčiji način, djelovali su, i u određenoj mjeri još djeluju, i na razvitak našeg društva poslije revolucije. Doduše, revolucija je promijenila karakter vlasti i oslobodila progresivne društvene materijalne i političke snage, ali nije mogla automatski promijeniti materijalne odnose u zemlji, dakle nije ni likvidirala suprotnosti koje proizlaze iz njih. Očigledno je, dakle, da bi — čak ako bismo se načelno odlučili na to — svi pokušaji da socijalistička revolucija uspostavi klasični buržoaski demokratski sistem — kakav ni buržoazija nije mogla uspostaviti, upravo zbog toga što je to onemogućila zaoštrenost unutrašnjih društvenih suprotnosti — morali svršiti potpunim neuspjehom. Oni bi neizbježno bacili zemlju bilo u vrtlog građanskih ratova, bilo u ruke reakcionarnog despotizma restauratorskih klasa ili, što je vjerojatnije, državno-kapitalističkog birokratizma.

Revolucija — polazna tačka kretanja prema direktnoj demokraciji

Revolucija je, dakle, mogla biti samo polazna tačka kretanja naprijed prema novim demokratskim formama, to jest direktnoj demokraciji kao obliku odumiranja svakog politič-

kog monopola, jer bi se inače odrekla svoga vlastitog sadržaja. Kad je revolucija tu, onda samo ona može biti polazna tačka razvitka. Vraćanje na neke stare predrevolucionarne forme politički je potpuno nemoguće, jer bi onda revolucija prestala biti socijalistička revolucija. Revolucija treba da bude uvod u mijenjanje materijalnih odnosa, a samo proces mijenjanja tih odnosa može odrediti okvir i tempo razvitka novih demokratskih oblika koji odgovaraju novoj ekonomskoj bazi, to jest podruštvljenju sredstava za proizvodnju. Iz tih razloga, dakle, orijentacija naše borbe na socijalističku demokraciju nije mogla biti pretvaranje revolucionarnog, pogrešno nazivanog »jednopartijskog« sistema u klasični buržoaski višepartijski režim, nego razvijanje takvog mehanizma direktne demokracije koji će s vremenom ukloniti svaku potrebu za bilo kakvim političkim monopolima, bilo u »jednopartijskom«, bilo u »višepartijskom« obliku.

Ali mi se ne zatječavamo u apstraktne teorije i ne želimo nametati društvu oblike koje ono nije sposobno podnijeti. Zato je za nas polazna tačka demokratske socijalističke politike u našim uvjetima — jačanje socijalističke ekonomske baze, a samim tim i socijalističke političke snage, to jest jačanje radničke klase, brojno, u ekonomskoj snazi i u neposrednom utjecaju na razvijanje proizvodnih snaga i, konačno, njeno jačanje u upravljanju privredom i društvom uopće. Osim toga, potreban je sistematski rad na razvijanju socijalističke društvene svijesti i socijalističke demokratske tradicije, bez čega je nemoguće zamisliti dobro funkcioniranje institucija direktne demokracije. Razumije se, praksa će u prvom redu biti škola te svijesti, ali bi bilo veoma pogrešno cijeli taj proces prepustiti isključivo stihiji. Međutim, na to će se pitanje kasnije vratiti.

Industrijalizacija — naš osnovni zadatak za jačanje socijalističke ekonomske baze

Polazeći od takvih pretpostavki, mi smo se poslije revolucije prije svega latili teškog zadatka industrijalizacije zemlje. Industrijalizacija, prema tome, za nas nije nikakva dogmatska »fiksdeja«, kao što nam ponekad predbacuju kritičari sa Zapada. Naprotiv, problemu izgradnje socijalizma morali smo pristupiti — čak ako sasvim apstrahiramo konkretan međunarodnopolitički položaj naše zemlje — prije svega s jednog

vrlo realističkog stanovišta: socijalističke snage mogu, naime, održati svoju pobjedu — ne samo nad kontrarevolucijom nego i nad birokratizmom — jedino ako budu u stanju da unose u društvo sve slobodnije odnose, a to one mogu postići samo ako budu ekonomski dovoljno jake da mogu povući za sobom čitav ekonomski razvitak zemlje, drugim riječima, ako one ne budu neka socijalistička ekonomska oaza u moru nerazvijenih, sitnoproizvođačkih elemenata u gradu i na selu, nego ako budu dominantni elementi koji će istiskivati zaostale društvene odnose u prvom redu svojim ekonomskim djelovanjem, a ne državnom silom. *Morali smo se, dakle, latiti posla oko izmjene materijalnog odnosa društvenih snaga u korist socijalizma.* Da to nismo učinili, i dalje bi ostala moć ekonomski relativno slabih socijalističkih snaga pretežno u aparatu vlasti, što bi neizbježno moralo jačati birokratske tendencije.

Danas svakako već možemo reći da smo u pogledu stvaranja materijalne baze socijalizma u našoj zemlji postigli značajne rezultate, koji presudno utječu na čitav naš dalji politički razvitak.

Neću zamarati brojkama, ali bih ipak želio donekle prikazati rezultate naših napora.

Prema procjenama Reparacione komisije FNRJ, materijalna šteta na postrojenjima i zgradama, uzrokovana ratom, iznosila je 36,5 % od ukupne njihove vrijednosti. Razumije se da je bilo potrebno da svi naši narodi i svaki pojedinac ulože ogromne napore za obnovu porušene zemlje. To je postignuto većim dijelom već u prvim poslijeratnim godinama, i tako je stvorena osnova za dalji razvitak narodne privrede. Međutim, specifične međunarodne prilike prilično su usporile taj razvitak. Nije nepoznata činjenica da je Jugoslavija bila prisiljena da relativno najviše od svih zemalja odvoji za nacionalnu obranu. Tako smo potrošili od narodnog dohotka za narodnu obranu u postocima: 1949 — 10,2 %, 1950 — 12,3 %, 1951 — 14,5 %, 1952 — 21,5 %, 1953 — 17,2 %. I danas¹ se još nalazimo na ovoj posljednjoj brojci. Ali usprkos tim i drugim teškoćama, uspjeli smo da u odnosu prema stanju u 1939. godini više nego udvostručimo proizvodnju čelika i valjane robe, a da proizvodnju električne energije i strojogradnju gotovo utrostručimo, itd. Naša mlada industrija počinje proizvoditi danas niz artikala koje predratna Jugoslavija uopće nije pro-

¹ Odnosi se na 1954. god. U 1960. god. izdaci za narodnu obranu iznose 8,7 % narodnog dohotka.

izvodila. To se, svakako, odrazilo i na strukturu naše razvijene s inozemstvom. Da navedem samo neke primjere.

U 1939. godini našoj privredi je bilo potrebno oko četvrt miliona tona koksa. Ta količina je bila stopostotno uvezena. Međutim, u 1953. godini trebalo nam je više od pola miliona tona; 55 % od toga proizvedeno je u našoj zemlji. Nakon završetka ključnih objekata, naše potrebe u koksu porast će, prema sadašnjim procjenama, na oko milion i sto hiljada tona, ali ćemo i tako uvećane potrebe pokriti sa 61 % iz domaće proizvodnje. Kod valjanog i vučenog čelika, u 1939. godini, pokrivali smo iz uvoza 53 % potreba. U 1953. godini privredi su bile potrebne gotovo dvaput veće količine, a samo 22 % potreba podmireno je iz uvoza.

Naša poljoprivreda je u 1953. godini dobila na raspolaganje za 80 % više poljoprivrednih strojeva nego 1939. godine. Međutim, dok je u 1939. godini oko 50 % nabavljeno iz inozemstva, isporuka strojeva u 1953. godini podmirena je iz domaće proizvodnje s oko 92 %.

Dok je prosječno 1935—1939. Jugoslavija izvozila gotovo 60 % neprerađenih proizvoda, a ni 5 % finalnih proizvoda, naš izvoz u 1953. godini pokazuje već samo 41 % sirovina i 17 % finalnih proizvoda. U prvom polugodištu 1954. godine udio finalnih proizvoda u našem izvozu popeo se već na 19 %.

Zahvaljujući dosadašnjim naporima, možemo bez pretjerivanja reći da je Jugoslavija poslije rata napravila značajan korak bliže ekonomski razvijenim zemljama u svijetu.

Razumije se, naponi te vrste tražili su i odgovarajuće političke forme. Sama zaostalost u ekonomskom razvitku stavila je socijalističke snage naše zemlje pod dvostruki pritisak: snage kapitalističke prošlosti, iako su revolucijom izgubile vlast, još uvijek su bile jake i sposobne da u određenim situacijama mogu nanijeti tešku štetu političkoj stabilnosti socijalizma. S druge strane, takva borba, kao i izvanredno veliki napori na ekonomskoj izgradnji zemlje, koji su zahtijevali veliku unutrašnju disciplinu i znatnu mjeru političke centralizacije i administrativnog upravljanja u privredi, tražili su stvaranje prilično jakog državnog aparata, koji je mogao postati izvor birokratizma. Mi smo se morali suprotstaviti i jednom i drugom pritisku. Revolucija je sama stvorila oružje za suzbijanje prvog pritiska. Ali front protiv birokratizma trebalo je uspostaviti tek poslije revolucije. Prije svega, bilo je potrebno načelno raščistiti nekoliko pitanja, a na prvom mjestu pitanje o

ulozi države i državnog aparata u društvenom životu, koji se razvija na bazi podruštvljenih sredstava za proizvodnju.

Poznata je jedna od Staljinovih osnovnih postavki prema kojoj upravo stalno jačanje države i njene društvene uloge treba da bude glavna pokretačka snaga socijalističkog razvitka. Praktički promatrano, ta postavka može odigrati pozitivnu ulogu samo u dva slučaja: prvo, u uvjetima kada radnički pokret postepeno osvaja društvene pozicije preko mehanizma klasične buržoaske demokracije i, drugo, u samoj neposrednoj revoluciji, kada radnički pokret pomoću državnog mehanizma nasilno ruši stare društvene odnose. Međutim, ako ta postavka postane opći princip, ne za osiguranje političkih i ekonomskih uvjeta za slobodno razvijanje socijalističkih odnosa, nego za samu izgradnju socijalističkih odnosa, onda ona mora dovesti do apsolutne vlasti državnog aparata, to jest do toga da država prestaje biti oružje socijalističkih snaga, već postaje njihov gospodar, snaga iznad društva i ekonomska baza birokratizma.

Proces odumiranja države

Nasuprot takvoj teoriji, mi zauzimamo stanovište da revolucija ne treba samo da zamijeni jedan državni aparat drugim, nego da istovremeno treba da otvori i početak procesa odumiranja funkcija države kao instrumenta vlasti uopće. To, razumije se, ne može biti mehanički proces mijenjanja pravnog stanja, nego samo organski rezultat razvitka materijalnih snaga i socijalnih odnosa. *Tek kada vraćanje na kapitalističke odnose postane isto toliko nemoguće i apsurdno, kao što bi, recimo, danas bio apsurdan povratak u feudalizam, socijalizam će kao društveni odnos biti toliko jak i neoboriv da klasne suprotnosti više neće doći do izražaja, to jest on se neće morati više ni oslanjati na državu.* Prema tome, ukoliko više bude jačala materijalna snaga i ekonomska nezamjenjivost socijalističkih odnosa, utoliko će više biti nepotrebna uloga države u ekonomskom i političkom životu, odnosno, pravilnije rečeno, toliko više će se ona transformirati u organizacioni mehanizam koji više neće počivati na sili, nego na zajedničkom društvenom interesu i dobrovoljnom podvrgavanju jednoj društvenoj disciplini koja odgovara zajedničkom interesu.

To sve znači da centralizirani državni aparat »u ime radničke klase« ne može biti nekakav nepogrešivi graditelj, ili

personificirana socijalistička svijest, ili glavna pokretačka snaga u izgradnji socijalističkih odnosa. Ti socijalistički odnosi mogu biti samo rezultat svjesne i stihijske, ekonomske, socijalne i druge aktivnosti i prakse radnih ljudi koji rade, stvaraju, misle i grade u uvjetima *društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju*; ljudi koje ta aktivnost dovodi u nove odnose i koji su u takvim odnosima, pod utjecajem samog ekonomskog i društvenog interesa, prirodno orijentirani da djeluju socijalistički. I teorijska misao socijalizma može se razvijati samo iz te prakse. Razumije se, u tom smislu je svjesna socijalistička aktivnost nerazdvojni dio razvitka socijalizma; kao što kaže Karl Marx: »Društvo... ne može niti preskočiti niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skрати i da ublaži.«²

Princip demokratskog samoupravljanja radnih ljudi na svim područjima

Tom objektivnom procesu, po našem mišljenju, treba da odgovara i organizacioni mehanizam demokracije koja se razvija na osnovi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Mi smatramo da tim zadacima može odgovoriti samo takav mehanizam direktne demokracije koji će osigurati maksimalnu mogućnost demokratskog samoupravljanja radnih ljudi putem odgovarajućih osnovnih organa upravljanja u proizvodnji i na ostalim područjima društvenog života. Takvu funkciju nose naši radnički savjeti, zadruga, komune, samoupravne vertikalne povezane privredne zajednice i samostalni društveni organi upravljanja u institucijama prosvjete, kulture, nauke, zdravstva i drugih društvenih službi. Sve veća afirmacija tih formi i takvih društvenih aktivnosti bit će istovremeno i oblik postepenog uspostavljanja novog demokratskog mehanizma, koji će organski rasti iz nove socijalno-ekonomske baze i koji će u konačnoj konzekvenciji biti samo oblik odumiranja države kao oruđa vlasti, sile. Drugim riječima, u uvjetima podruštvljenih sredstava za proizvodnju treba izgrađivati takav demokratski organizacioni mehanizam društvenog upravljanja koji će omogućiti da u njemu dođu do izražaja radne mase direktno, svakodneвно, a ne samo preko

² K. Marks, *Kapital*, I, predgovor prvom izdanju, II izdanje, Kultura, Beograd, 1947, str. LIII.

vrhova neke svoje političke partije. Direktno učestvujući su organima društvenog samoupravljanja, građani će preko njih i direktno odlučivati o tome tko će biti njihov predstavnik u višim organima. Svaki drugi put vodi birokratizmu i spustavanju socijalističke stvaralačke inicijative pojedinaca. Razumije se, u takvim uvjetima glavno područje borbe svjesnih boraca za socijalizam nije državna uprava u užem smislu, nego samoupravni društveni organi u koje radne mase šalju svoje predstavnike. Državna uprava treba da bude stručni aparat potčinjen tim samoupravnim društvenim organima, a svjesni borci za socijalizam treba da se bore u masama za to da njihove odluke u odgovarajućim demokratskim organima budu socijalističke, to jest u skladu s potrebama obrane socijalizma od antisocijalističkih tendencija i s potrebama daljeg razvitka socijalističkih elemenata. To su principi koji leže u osnovi socijalističke aktivnosti u Jugoslaviji.

Prvi i odlučujući praktični korak u tom pravcu, poslije pobjede revolucije, bio je kurs na premještanje težišta rada Komunističke partije i njenih kadrova. Postavljen je zadatak da komunisti i svi svjesni borci za socijalizam treba da se bore za izgradnju socijalizma, ne putem položaja u državnom aparatu, nego prije svega stalnom borbom za podizanje socijalističke svijesti masa. Drugi, s tim zadatkom povezan korak u našem razvitku bio je kurs na postepenu decentralizaciju u privrednom i u političkom sistemu, koja bi omogućila maksimalno samoupravljanje radnih ljudi putem odgovarajućih najnižih samoupravnih organa u proizvodnji i u komunama i putem njihova prava pune kontrole nad državnim aparatom. I u jednom i u drugom pravcu mi smo već otišli veoma daleko i postigli značajne rezultate.

III. Mehanizam socijalističke demokracije u Jugoslaviji

Želio bih ukratko iznijeti kako smo u praksi ostvarili principe o kojima sam govorio. Prvo pitanje, koje je stajalo pred nama, bilo je kako osigurati slobodno kretanje socijalističkih ekonomskih snaga, to jest kako osigurati da radni ljudi koji rade na društvenim sredstvima za proizvodnju budu slobodni u svom radu, u svojoj inicijativi, kako u pogledu postizanja

maksimalne produktivnosti rada, tako i u pogledu daljeg razvijanja produktivnih snaga, rješavajući istovremeno putem iste aktivnosti i pitanje osobnog svog ekonomskog interesa. Taj zadatak rješavaju — u okviru odgovarajućeg sistema planiranja — prije svega radnički savjeti.

Svako je naše poduzeće samostalno u svom radu; ono je ograničeno samo općim propisima i društvenim privrednim planom. Čisti prihod, nakon odbijanja troškova za proizvodnju, uključujući tu i osnovni platni fond, smatra se društvenim, to jest kolektivnim i individualnim istovremeno, a u njegovoj raspodjeli učestvuju — prema propisima saveznog zakona i plana — država, komuna, poduzeće i radnici i službenici u poduzeću. Prihod koji pripada poduzeću jednim se dijelom, naime, raspodjeljuje radnicima i službenicima kao dodatak na plaću razmjerno njihovu radu, a drugi dio ide u fondove za slobodno raspolaganje poduzeća, to jest za investicije i racionalizacije, za socijalne potrebe, za stambenu izgradnju i druge slične svrhe, o čemu samostalno odlučuje radnički savjet. U tom okviru poduzeće je slobodno u svojoj djelatnosti, nikakv mu upravni organ ne određuje politiku, slobodno se takmiči na tržištu, samostalno se razvija i samostalno ulazi u suradnju s drugim poduzećima.

Poduzećima upravljaju radni kolektivi preko radničkih savjeta i upravnih odbora. Kolektivi biraju radničke savjete na godinu dana. S obzirom na to što je mandatni period od godinu dana stvarno kratak, po svoj prilici će se u bližoj budućnosti to razdoblje produžiti na dvije godine, s tim što bi se svake godine birala samo polovina članova radničkog savjeta. Izbor se vrši tajnim glasanjem. Kandidate za radnički savjet predlaže ili sindikalna podružnica, ili grupa radnika i službenika, koja mora predstavljati desetinu od broja članova čitavog kolektiva ako poduzeće ima do 500 radnika i službenika. U poduzećima s više od 500 radnika i službenika grupa predlagača ne može biti manja od broja članova radničkog savjeta koji treba izabrati. U poduzeću koje ima manje od 30 radnika i službenika čitav kolektiv sačinjava radnički savjet.

Radnički savjeti biraju svoje upravne odbore, koji su izvršioi zaključaka radničkog savjeta između zasjedanja savjeta i vrše tekuće poslove privrednog upravljanja poduzećem. Nitko ne može biti član upravnog odbora duže od godinu dana.

Za postavljanje direktora raspisuje se konkurs, a izbor između više kandidata vrši posebna mješovita komisija, u kojoj su jedna trećina članova predstavnici radničkog savjeta, a

ostali predstavnici stručnih udruženja i druge osobe koje imenuje narodni odbor, odnosno kod većih ili specijalnih poduzeća republička ili savezna vlada. Kod nas ne postoje, prema tome, nikakve posebne državne administrativne uprave u državnom aparatu kojima bi pojedina poduzeća ili radnički savjeti bili podređeni kao svom višem pretpostavljenom. Međutim, poduzeća se mogu slobodno ujedinjavati u okviru industrijskih i drugih privrednih komora radi kooperacije u radu ili radi unapređivanja proizvodnje, a isto tako mogu stvarati u tom cilju i razne zajedničke privredne i tehničke servise i slične organizacije.

Ekonomsku politiku poduzeća vodi radnički savjet, a tehnički su provodnici te politike direktor i stručni aktiv poduzeća. U te prerogative direktora i stručnog aktiva radnički savjet se ne može neposredno miješati. Tako, na primjer, radnički savjet donosi odluku da se pristupi proizvodnji nekih artikala, a direktor zajedno s tehničkim kadrom samostalno organizira proces proizvodnje i raspoređuje radnike. Radnički savjet u tom pogledu ne može mijenjati njegovu odluku. Razumljivo je, i direktor može davati prijedloge o ekonomskoj politici poduzeća, a i radnički savjet, odnosno upravni odbor, može dati primjedbe i sugestije u pogledu organizacije rada u proizvodnji. Prijedlozi direktora, ako su ekonomski opravdani, obično se prihvaćaju na radničkom savjetu, a i direktor vodi računa o mišljenju radničkog savjeta o organizaciji proizvodnje. Ako radnički savjet neće da prihvati prijedlog direktora, on ga može iznijeti pred narodni odbor komune. U praksi se vrlo rijetko događa da direktor traži pomoć komune. Ako su odluke savjeta ili upravnog odbora protivne postojećim propisima, direktor je dužan da na to upozori, a ako oni ostanu pri odluci, on mora o tome obavijestiti narodni odbor komune, inače osobno snosi odgovornost za posljedice. S druge strane, i radnički savjet može zatražiti razrješenje direktora od dužnosti ako smatra da on ne zadovoljava, i raspisuje konkurs za novog direktora. Konačnu odluku, međutim, donosi narodni odbor komune na čijem se teritoriju poduzeće nalazi, s tim što svoju odluku — bilo pozitivnu, bilo negativnu — mora obrazložiti.

Poduzeća su u međusobnoj konkurenciji, jer je tržište slobodno, razumije se u određenim okvirima koje utvrđuje društveni plan i pojedinačne društvene regulativne mjere. Kvalitativna produkcija i niže cijene odlučujuće su za uspjeh na tržištu. Taj pritisak takmičenja u povoljnim cijenama i u bo-

ljoj kvaliteti na tržištu, kao i određena zavisnost materijalnog položaja čitavog radnog kolektiva, pa čak i čitave komunalne zajednice, od uspjeha na tržištu jači je stimulans za kvalitetu produkcije nego bilo koja administrativna kontrola.

Platni sistem u privredi

Upravo zbog toga je čitav platni sistem, koji je prije isključivo ovisio o odlukama centralnih vlasti, postepeno decentraliziran i s planom za 1955. godinu već gotovo u cjelini prenesen na odnos između poduzeća i komune. Prema propisima koji stupaju na snagu u 1955. godini, plaće se određuju tarifnim pravilnikom. Prijedlog (nacrt) pravilnika izrađuje upravni odbor poduzeća i daje ga radnom kolektivu na primjedbe. Zatim na nacrt daju suglasnost radnički savjet poduzeća, sindikalna organizacija i narodni odbor (komuna). Ako se svi slože, pravilnik stupa na snagu, a ako se ne postigne suglasnost, spor se iznosi u arbitražnu komisiju, sastavljenu od predstavnika sindikata, komune i predstavnika republičkog izvršnog vijeća kao predsjednika. Interes je komune da se plaće ne dižu iznad nekog općeg prosjeka, jer svako pretjerano povećanje plaća direktno smanjuje fondove komune. Nasuprot tome, individualni interes radnika, podržavan i od radničkih sindikata, neće dozvoljavati da plaće padaju ispod određenog nivoa. Prema dosadašnjim iskustvima, ta proturječnost će se po pravilu gotovo uvijek riješiti sporazumom između radničkog savjeta i komune, uz suradnju sindikata, jer su uzajamni interesi tu toliko isprepleteni da se proturječnost između individualnih i kolektivnih interesa upravo na taj način najlakše može riješiti. Posredništvo arbitražne komisije bit će potrebno samo u izuzetnim slučajevima. I radnički savjet i komuna su organi istih radnih ljudi, s tom razlikom što se putem komune njihov individualni interes suočava s njihovim zajedničkim interesom; zato, po pravilu, do sporazuma mora doći. Radnici sami nemaju interesa da ekonomski nerealnim zahtjevima nanose štetu poduzeću, od čijeg uspjeha i razvitka zavisi njihov individualni i materijalni položaj, ili komuni, od koje zavisi njihov zajednički društveni standard. Zbog toga su potrebe za državnom intervencijom u toj oblasti prilično minimalne, a i radnici sami, koji ipak drže svoju sudbinu — preko radničkog savjeta i komuna — u svojim vlastitim rukama, nemaju ni potrebe ni interesa da prbjegavaju štrajku ili drugim sličnim oblicima

borbe. Sve u svemu, radnici su zainteresirani za višu produktivnost rada, jer su plaćeni prema efektu rada, a osim toga su zainteresirani i za ukupan uspjeh poduzeća, jer učestvuju u njegovu čistom dohotku bilo direktno, to jest iz njega dobivaju dodatak na plaću, bilo indirektno na taj način što taj dohodak ide za racionalizaciju poduzeća, za stambenu izgradnju, za zdravstvene ustanove, za prosvjetu i za podizanje društvenog standarda lokalne zajednice, to jest komune. Ekonomski stimulanse ne samo za rad nego i za aktivno učestvovanje u upravljanju poduzećem i komunom jest, prema tome, vrlo jak. A demokratski mehanizam radničkog savjeta, kao i slobodno takmičenje na tržištu, omogućuje radnim kolektivima da se mogu u okviru danih materijalnih uvjeta boriti za što veći uspjeh. Cjelokupno naše dosadašnje iskustvo potvrđuje nam da naši radni kolektivi po poduzećima mogu zaista uspješno rješavati te zadatke na društvenom upravljanju proizvodnjom.³

To, razumije se, ne znači da nam naslijeđena zaostalost i nerazvijenost ne pridonose i ozbiljne poteškoće u tako postavljenim odnosima. Teškoća ima i one nam kategorički nameću naročito potrebu najintenzivnijih napora na podizanju općeekonomskog i stručnog znanja radničke klase. To je potrebno to više što zbog naglog razvoja industrije veliki broj radnika dolazi sa sela, iz zaostalih uvjeta. Nizom predavanja, kurseva, škola i drugim sredstvima radnici svakodnevno proširuju svoje znanje i osposobljavaju se za bolje i uspješnije rukovođenje privredom. A pogotovo je efikasna škola svakodnevna praksa u neposrednom rukovođenju poduzećima, kroz koju deseci hiljada članova radničkih savjeta i upravnih odbora — koji se mijenjaju i dopunjuju svake godine — neprekidno stječu uvijek nova, bogata iskustva.

Promijenjena uloga sindikata

Jasno je da se u tim novim uvjetima morala promijeniti i uloga sindikata. Čim su, naime, počeli funkcionirati radnički savjeti u poduzeću i vijeća proizvođača u komunama, sindikati su počeli gubiti svoju prijašnju ulogu zaštitnika neposrednih

³ Taj je platni sistem u međuvremenu dalje poboljšavan radi još dosljednijeg ostvarivanja principa socijalističke raspodjele, a još je u procesu razvika.

ekonomskih interesa radničke klase kao cjeline, kao faktora radničke kontrole u proizvodnji ili kao nosioca radničke inicijative u društvenoj proizvodnji. Po prirodi stvari, radnici su se u tim pitanjima okrenuli licem prema radničkim savjetima i vijećima proizvođača, kao svojim organima koji izražavaju njihov individualni i njihov kolektivni interes, i koji o tome upravo i odlučuju. Radnicima kao cjelini sada ne stoji nasuprot poslodavac, ni u vidu kapitalista ni u vidu centraliziranog državnog aparata, protiv čijih bi zahvata trebalo da brane svoje osnovne ekonomske interese. Oni sami odlučuju o proizvodnji, oni odlučuju i o raspodjeli, razumije se, u okviru proporcija privrednog plana i općih društvenih propisa koji se staraju o jedinstvu sistema, o usmjeravanju privrednog razvika i o drugim zajedničkim društvenim interesima, o čemu odlučuju narodne skupštine federacije i republika. A u tim narodnim skupštinama nalaze se također vijeća proizvođača kao ravnopravni dom s drugim (političkim) domom u svim ekonomskim i socijalnim pitanjima. Vijeća proizvođača biraju i sastavljaju samo neposredni proizvođači u poduzećima, radionicama i na selu. Razumljivo je da su u takvom sistemu sindikati, kao oruđe ekonomske borbe radničke klase, postali radnicima uglavnom nepotrebni.

Međutim, njima su ipak ostale još značajnije društvene funkcije. Praksa njihova razvika u našim uvjetima pokazuje da se te funkcije izražavaju u mnogostrukim zadacima. Prvo, određena zaštitna funkcija sindikatima i dalje ostaje. Zajedno s komunom, sindikati se suglašavaju s osnovnim stavovima tarifnih pravilnika, tako da taj pravilnik u izvjesnom smislu ima i značaj kolektivnog ugovora. Učestvujući na taj način u donošenju tarifnih pravilnika, sindikati pojedinih grana osiguravaju jedinstveni nivo odgovarajućih osnovnih plaća za isti rad. U provođenju pravilnika sindikati se brinu i o zaštiti prava pojedinog radnika prema organima poduzeća ili drugim lokalnim faktorima. Oni se bore za bolju zaštitu rada, za odgovarajuće zdravstvene i druge mjere za zaštitu radnika itd. Drugo, sindikati istovremeno doprinose usklađivanju neposrednih ekonomskih interesa svih radnika s interesima pojedinih radnika kolektiva time što se bore da materijalna i druga prava radnika svuda budu osigurana na isti način, pa čak i time što se bore protiv mogućih egoističkih tendencija pojedinačnog radnog kolektiva, koje mogu nanijeti štetu drugim kolektivima. Treće, sindikati treba da pomažu radnicima da se što više osposobe za svoje zadatke u organima samo-

upravljanja u proizvodnji i komunama, kako bi što bolje razumjeli svoja prava i svoju ulogu te kako bi mogli što aktivnije razvijati svoju inicijativu u proizvodnji. Zato se staraju naročito o ekonomskom, stručnom i drugom obrazovanju radnika, kao i o njihovu kulturnom podizanju. Četvrto, sindikati također treba da se staraju o potrebama svakodnevnog života radnika i službenika te o njihovom odmoru i razonodi. Oni organiziraju ili pokreću inicijativu oko organiziranja menzi, socijalnih ustanova, odmarališta, lječilišta, ljetovališta, ustanova fizičke kulture itd.

To pokazuje da su funkcije sindikata i dalje veoma značajne, ali, u suštini, on će se ipak postepeno i sve više pretvarati iz borbene organizacije radničke klase i ekonomske borbe — u udruženje radnika i službenika koje služi samo nekim njihovim društvenim potrebama. U tom se smislu oni, u stvari, razvijaju u specifičnu službu u mehanizmu samoupravljanja neposrednih proizvođača.

Dvije osnovne postavke demokratskog samoupravljanja u privredi

Takva je — površno prikazana — slika uloge i organizacije osnovnih organa demokracije u oblasti proizvodnje, transporta, trgovine, privrede uopće. Taj je sistem građen na osnovi dviju pretpostavki. Prva je pretpostavka da nikakvo, ma koliko mudro, centralno rukovodstvo ne može u cjelini i u pojedinostima samo upravljati ekonomskim i društvenim razvitkom uopće i da nikakav, ma kako dobar, privredni plan ne može zamijeniti ili dokraja izraziti objektivne zakone materijalnog kretanja. Takva tendencija obavezno mora završiti u birokratskom despotizmu. Mi smatramo da je prvenstveni zadatak centralno organizirane svjesne socijalističke akcije na tom području da osigura slobodan razvitak socijalističkih ekonomskih snaga i odnosa te da vrši onu plansku i usmjeravajuću ulogu koja je potrebna da bi stvaralačke energije društva bile maksimalno iskorištene. Drugim riječima, realni i neposredni cilj svjesne socijalističke akcije ne može biti da ukine materijalnu stihiju društvenog razvitka ili da je zamijeni, nego da je usmjerava, oslobađajući u toj stihiji upravo faktore socijalističkog razvitka. To znači, na primjer, da privredni plan treba da koordinira i usmjerava individualnu radnu inicijativu na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, ne

toliko kao direktivni instrument, a naročito ne kao instrument koji pretvara neposrednog proizvođača u državnog najamnog radnika, bez ikakve mogućnosti vlastite privredne inicijative, nego prije svega kao instrument koji osigurava, u skladu s materijalnim uvjetima, odgovarajuće proporcije u ekonomskom razvitku te time onemogućuje poremećaje i pojave anarhije u proizvodnji i privrednim odnosima. Razumije se, istovremeno plan treba da usmjerava opći privredni razvitak u pravcu najpovoljnijeg ukupnog društvenog efekta.

Druga pretpostavka jest da maksimalni napor i inicijativa pojedinca ne ovisi toliko o direktivama, kontroli i provjeravanju izvršenja — mada i ti instrumenti imaju u određenoj fazi razvitka ili na određenim područjima rada vrlo važnu ulogu — koliko o osobnom, ekonomskom i socijalnom, kulturnom i moralnom interesu čovjeka koji radi, koji slobodno stvara. Taj interes treba da bude glavni stimulan socijalističkog razvitka; on, a ne birokratska centrala koja vodi prema monopolu i vlasti nad ljudima, treba da bude društvena pokretačka snaga koja će u socijalizmu zamijeniti ulogu kapitalističke privatne inicijative pojedinog kapitalista. Klasična privatna kapitalistička svojina svela je inicijativu čovjeka u razvitku proizvodnih snaga uglavnom na vlasnika, na kapitalista, dok društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, naprotiv, omogućuje — uz uvjet da za to postoji odgovarajući demokratski mehanizam samoupravljanja proizvođača — da takva inicijativa postane sadržaj života svakog čovjeka koji radi.

Socijalistička metoda usklađivanja individualnog i društvenog interesa

U vezi s takvom osnovnom postavkom uopće se postavlja kao najvažniji problem novog političkog sistema kako da se uskladi individualni interes radnog čovjeka i kolektivni interes društva u sistemu društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Od odgovora na to pitanje zavisi i odgovor na pitanje kakvi treba da budu demokratski politički oblici u prelaznoj fazi prema socijalizmu.

Mi nismo fantasti i ne pripisujemo ljudskoj društvenoj svijesti veće kvalitete nego što ih ona u određenim materijalnim uvjetima može imati. Ljudi, naravno, često traže od društva više nego što im ono može dati prema svojim ekonomskim

snagama. U sistemu birokratskog despotizma na takve tendencije odgovaraju političkim pritiskom, većom centralizacijom, sankcijama, što u krajnoj liniji mora voditi u sve oštrije suprotnosti između države kao vlasnika sredstava za proizvodnju i radnika, koji se za svoj ekonomski interes, stihijski elementarno, svjesno i nesvjesno, bore sredstvima koja im ostaju — od nesvjesne pasivne rezistencije i slabog rada do raznih oblika aktivnog otpora.

Socijalističko sredstvo borbe protiv takvog pritiska, to jest socijalistički način rješavanja proturječnosti između individualnog i kolektivnog interesa mora biti sasvim drukčiji. Tu proturječnost je moguće, u krajnoj liniji, rješavati samo stavljanjem radnog čovjeka u takav položaj da ima punu kontrolu nad proizvodnim odnosima i njihovim ekonomskim posljedicama za materijalni položaj pojedinca i da može o bitnim pitanjima iz tih odnosa ravnopravno i neposredno odlučivati. Samo pod takvim uvjetima on će se svjesno i neposredno, putem odnosa u proizvodnji, a ne stihijskim pritiskom na državu, boriti za svoj materijalni interes. Tu će se školovati i njegova socijalistička društvena svijest, a napose svijest o jedinstvu i uzajamnoj zavisnosti individualnog i kolektivnog društvenog interesa.

Otuda je za nas princip *samoupravljanja proizvođača polazna tačka svake demokratske socijalističke politike, svakog socijalističkog demokratizma*. Revolucija koja ne otvori vrata takvom razvitku neizbježno mora, za duže ili kraće vrijeme, stagnirati u državnokapitalističkim oblicima i u birokratskom despotizmu.

Iz toga proistječe da je za socijalističku demokraciju potrebno prije svega sljedeće:

1. Da radni čovjek-proizvođač bude *organizaciono* u položaju da može utjecati na odlučujuće društvene organe, tj. da sam mehanizam demokratizma bude prilagođen toj društvenoj potrebi.

2. Da radni čovjek-proizvođač i *moralno i materijalno*, tj. po svojoj svijesti i po svom materijalnom i drugom interesu, bude u stanju vršiti takav utjecaj koji je istovremeno uvjetovan i kolektivnim, društvenim interesom. Drugim riječima, on mora imati potreban, kvalificiran uvid u stvarno stanje stvari da bi, zatim, mogao donijeti odluku s punim osjećajem realnih mogućnosti, tj. s punim osjećajem odgovornosti prema društvu.

Tim zadacima treba da bude prilagođen čitav organizacioni mehanizam društva na socijalističkom putu kao i njegove demokratske metode. U našem sistemu tu ulogu vrši prije svega komuna kao baza tog mehanizma.

O ulozi centralnih društvenih organa

Razumije se, uz to mora biti osiguran stvaran i neposredan utjecaj radnog čovjeka-proizvođača i na odluke centralnih društvenih i državnih organa koje se odnose na raspodjelu viška rada, odnosno nacionalnog dohotka. U tom pogledu ostaju na centralnim organima vrlo važne funkcije koje, u stvari, usmjeravaju i usklađuju privredni razvitak. Tu se, prije svega, radi o raspodjeli nacionalnog dohotka na razne fondove društvene zajednice i o osiguranju principijelnog jedinstva sistema, donose se propisi za provođenje društvenog plana itd.

U sistemu klasične evropske demokracije funkcije te vrste — ako one u sistemu privatne svojine uopće postoje kao državne funkcije — vrši parlament. Ali osim toga, na parlamentu je i veći dio onih regulativnih zadataka koje kod nas izvršava komuna, tako da je sve u svemu obujam društvenih funkcija centralnih organa te vrste demokracije neusporidivo veći od onoga koji karakterizira centralne organe u sistemu demokracije kakav se razvija kod nas. Organizacioni je mehanizam klasične evropske demokracije, naravno, podesen prema društvenom položaju, ulozi i strukturi kapitalizma. On već samim sistemom privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i državnim centralizmom zatvara radnom čovjeku neposredni uvid u stvari, uvid u ekonomske i društvene odnose, i čini ga apsolutno ovisnim o njegovoj partiji. Bez takve partije čovjek uglavnom nije ništa, a njegov utjecaj preko partije na društveno upravljanje ipak je ograničen — čak u najliberalnijim uvjetima — jer je posredan i sporadičan.

Time, naravno, ne mislim tvrditi da je buržoaska demokracija politička institucija koju socijalisti treba da mehanički odbace. Naprotiv, ona daje relativno najviše prostora za razvitak proizvodnih snaga i za afirmaciju naprednih društvenih strujanja u krilu kapitalističkog društva. U tom okviru društvo može obaviti dio svog puta ka socijalističkim odnosima.

Ono što ovdje želim reći jest nešto drugo, naime, da za socijalizam buržoaska demokracija ne može biti nikakav ideal nego, u najboljem slučaju, samo njegova polazna tačka, ali s

daljim jačanjem i razvijanjem socijalističkih faktora i ona se sama mora početi mijenjati. Odlučujući korak u afirmaciji socijalističkog demokratizma treba da bude skok od političkog monopola partije prema neposrednom odlučivanju svakog pojedinog čovjeka, i to u takvom demokratskom mehanizmu društvenog upravljanja koji je u jednom pravcu decentraliziran, da bi se princip »upravljanja ljudima« mogao postepeno zamijeniti principom njihova samoupravljanja u svim oblastima društvenog života, prije svega u privrednoj, a u drugom pravcu odgovarajuće centraliziran, kako bi se osiguralo najefikasnije društveno upravljanje stvarima, tj. zajedničkim društvenim sredstvima za proizvodnju i materijalnim snagama društva uopće. Samo usporedno razvijanje obaju tih procesa — a ne, recimo, pretvaranje čovjeka u roba centraliziranog birokratskog aparata — može, u konačnoj liniji, dovesti do toga da upravljanje stvarima prestane biti društveni odnos i da se postepeno preobrazi u javne društvene službe, koje će služiti zaista slobodnog čovjeka.

Mi, dakle, ne odbacujemo svaku centralizaciju društvenih funkcija — kao što često prikazuju u inozemstvu našu politiku decentralizacije državnog i privrednog upravljanja. Naprotiv, smatramo da suvremeni društveni razvoj ne traži centralizaciju određenih društvenih funkcija samo unutar pojedinih država, nego sve više potiskuje čovječanstvo prema internacionalnoj suradnji, prema univerzalnim rješenjima. Međutim, naše je mišljenje da polazna tačka takvog razvitka treba da bude slobodan proizvođač na društvenim sredstvima za proizvodnju, tj. samoupravljanje proizvođača, samoupravljanje ljudi, koji se ujedinjuju radi zajedničkog interesa, a ne zbog pritiska centralizirane državne mašine. Samo takav proces može postati oblik odumiranja države kao instrumenta prisiljavanja. To, razumije se, nije proces od danas na sutra, nego zadatak nekoliko generacija.

Komuna — osnovna socijalno-ekonomska ćelija društva

Kao što sam rekao, baza takvog mehanizma socijalističke demokracije kod nas — uz radničke savjete i druge neposredne organe samoupravljanja proizvođača — jest komuna sa svojim narodnim odborima na čelu. U dosadašnjem razvitku kod nas funkciju komune vršili su prije svega kotari, jer su općine premale da bi mogle obavljati taj zadatak. Sa 1955. godinom mi

pristupamo, opće uzevši, teritorijalnom povećanju općina, tako da one mogu predstavljati određenu ekonomsku cjelinu. Istovremeno prenosimo izvjesna prava dosadašnjih kotara na općine, dok će novi, uglavnom povećani, kotari predstavljati zajednicu nekoliko komuna. Zadatak je kotara da izvršava neke zajedničke poslove, da koordinira razvoj komuna, da osigurava pomoć zaostaliyim i nerazvijenijim itd. Ta pomoć nema karakter socijalne pomoći, pa čak ni dotacija lokalnom budžetu nije njen prvenstveni zadatak, iako je i u tome njena funkcija. Ona je usmjerena prije svega na ekonomsko i socijalno podizanje i razvoj komuna. Slično postupa republika u odnosu na zaostaliye kotare i federacija u odnosu na nerazvijene krajeve i republike.

Snaga i velika društvena uloga komune jest, prvo, u njenoj akcijskoj samostalnosti u oblasti privrednog razvoja i, drugo, u njenoj organskoj povezanosti s radničkim savjetima i drugim demokratskim organima samoupravljanja proizvođača. Komuna je, dakle, ne samo politički nego, prije svega, socijalno-ekonomski organizam, pri čemu će prva funkcija postepeno slabiti, a druga jačati. Preko komune se, u stvari, vrši osnovna raspodjela viška rada koji ostaje na području komune. Ona na taj način postaje direktno zainteresirana za stalno razvijanje proizvodnih snaga na svom području.

Takvom karakteru odgovara i organizaciona struktura narodnih odbora, tj. vodećih političkih i socijalno-ekonomskih organa komune i kotara kao zajednice komuna.

Zborovi birača

Kandidate za narodni odbor ne imenuje nikakva partija (pa ni SK ni SSRN), nego ih imenuju građani na zborovima birača. Zbor birača sačinjavaju birači s teritorija koji ima pravo da bira jednog odbornika. Osim specifične uloge u postavljanju kandidata, zborovi imaju i druge stalne funkcije u pravcu povezivanja birača s organom koji su birači izabrali. Svi birači — nezavisno od političke pripadnosti — imaju pravo odlučivanja na zboru birača. Radom zbora birača rukovodi predsjedništvo, koje biraju prisutni birači iz svoje sredine. Svaki prisutni birač može predložiti jednog kandidata za odbornika. Kad birači iznesu sve svoje prijedloge, kandidaciona komisija, koju su birači na zboru izabrali iz svoje sredine, sastavlja listu kandidata i predlaže je zboru birača. Međutim,

ona može unijeti samo osobe koje je netko od birača predložio na samom zboru. Pri utvrđivanju liste kandidata glasa se za svakog kandidata posebno. Smatra se da je potvrđen za kandidata jednog zbora birača onaj građanin za kojega glasava većina prisutnih birača. Ako zbor ne usvoji listu kandidacione komisije u cjelini, komisija gubi mandat, i bira se na istom zboru nova kandidaciona komisija, a kandidaciona procedura se poslije toga ponovi. Ako su ispunjeni svi zakonski uvjeti, izborna komisija mora potvrditi kandidaturu. Osim toga, izvan zbora birača svaka grupa građana koja sakupi određeni broj potpisa može imenovati svoga kandidata. Za istu izbornu jedinicu komune može biti veći broj kandidata, ali ne može biti manje od dvojice.

Takav način kandidiranja za narodne odbore komuna već je dosad odigrao vrlo veliku ulogu u formiranju nove društvene svijesti. Ljudi se tu ne orijentiraju mehanički, prema općoj partijskoj pripadnosti, nego prema kandidatu kao ličnosti, imajući na umu konkretne zadatke koje će budući odbornik morati izvršavati u komuni u interesu svih građana. Ljude tu ujedinjuje zajednički društveni interes, a ne partijska pripadnost ni ideološka shvaćanja. Razumije se, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije i Savez komunista Jugoslavije politički su aktivni u izornoj kampanji, ali oni nemaju nikakvih posebnih prava u isticanju kandidata.

Na istom se principu, uglavnom, biraju i predstavnici za republičku i Saveznu skupštinu (parlament). Međutim, moram dodati da tu gore spomenuta pozitivna uloga kandidacionog sistema manje dolazi do izražaja. Tu će kod nas svakako razvitak morati dovesti od novih rješenja, koja će više odgovarati potrebama daljeg razvijanja specifičnog demokratskog mehanizma, koji se temelji na samoupravljanju u proizvodnji i u komunama.

Kotarski narodni odbori, kao zajednice komuna, dvodomni su, to jest sastoje se od kotarskog vijeća i vijeća proizvođača, koji ravnopravno odlučuju o svim pitanjima privrednog ili socijalnog karaktera, a o svim ostalim pitanjima odlučuje kotarsko vijeće samo.

Vijeća proizvođača

Smatram potrebnim da se s nekoliko riječi posebno zadržim na ulozi vijeća proizvođača u našem sistemu. Ta vijeća

se biraju i u njih mogu biti birani samo direktni proizvođači, tj. radnici i službenici u proizvodnji, zatim radni seljaci, zanatlije itd. Izbori se vrše po proizvođačkim grupama, tajnim glasanjem. Koliko će članova vijeća proizvođača birati proizvođačka grupa, zavisi od njenog udjela u stvaranju bruto-produkta na području kotara.

Najvažnija funkcija tih vijeća jest da u jednoj demokratskoj formi korigiraju negativni utjecaj zaostalih društvenih odnosa na demokratske organe društvenog samoupravljanja, i time znatno i sve više umanjuju potrebu administrativnog miješanja države u te odnose. Značajna uloga vijeća proizvođača jest, dakle, prije svega u tome što ona već danas — usprkos brojčanoj inferiornosti radničke klase — osiguravaju vodeću ulogu radničke klase u cijelom društvenom sistemu, i to na demokratski način, koji isključuje mogućnost da pod firmom diktature proletarijata razne birokratske tendencije odnesu pobjedu upravo nad proletarijatom i njegovom vlašću.

Vijeća proizvođača, prema tome, nisu neki neophodan element socijalističke demokracije u svim uvjetima. U razvijenijim zemljama vodeća uloga radničke klase doći će do izražaja direktno u svakom demokratskom organizacionom mehanizmu, čim sredstva za proizvodnju postanu društvena svojina. U relativno zaostaloj zemlji kakva je naša, međutim, pokazalo se potrebnim da tu ulogu izvrše specifični društveni organi koji će dopuniti jedinstven demokratski sistem komune i viših organa narodne vlasti, a u kojem radnička klasa neće doći do izražaja brojem, nego svojom stvarnom ekonomskom i društvenom ulogom. To je, dakle, najvažniji zadatak naših vijeća proizvođača. Osim toga razumije se, vijeća proizvođača imaju i najbolji neposredni uvid u probleme proizvodnje i privrede, pa zato veoma pozitivno utječu i na sve praktične odluke narodnih odbora i narodnih skupština koje se tiču privrede.

Ima i kritičara tog našeg sistema. Neki kažu da činimo diskriminaciju među građanima, jer radnici imaju veća prava nego ostali građani. Kritičari koji prave te vrste primjedbe na naš sistem vijeća proizvođača obično su oni ljudi koji ne smatraju, na primjer, nikakvom diskriminacijom činjenicu da privrednu ulogu koju kod nas imaju vijeća proizvođača u kapitalizmu imaju isključivo privatni vlasnici. Njima je prirodno da je kapitalist gotovo neograničeni gospodar na području privrede, ali smatraju diskriminacijom naš sistem vijeća proizvođača u kojem su radnička klasa i svi ostali radni ljudi u rješavanju ekonomskih pitanja zastupljeni razmjerno tome koliko

su nacionalnog dohotka stvorili društvenoj zajednici; tj. koliki su joj viška rada dali. Ako stvar pogledamo s tog stanovišta postaje očigledno da ne može biti ni govora o nekoj diskriminaciji, nego, naprotiv, da se tu radi samo o osiguravanju socijalističkog principa da oni koji stvaraju višak rada trebaju imati i svoju riječ u njegovoj raspodjeli.

Zato je taj sistem u našim uvjetima danas potpuno opravdan. On je najefikasnija brana protiv birokratizma jer omogućuje da radnička klasa dođe do izražaja u svojoj rukovodećoj historijskoj ulozi upravo kao klasa, a ne kao birokratski aparat, tj. onemogućuje staljinističko identificiranje volje klase i volje državne, odnosno vladajuće partije.

O organima uprave u narodnim odborima

Na čelu pojedinih područja uprave narodni odbori imaju savjete, u koje oni biraju građane koji svojim stručnim znanjem ili drugim kvalitetama mogu najviše doprinijeti dobrom funkcioniranju upavnog aparata. To nisu plaćeni ljudi, već građani koji rade dobrovoljno i besplatno. Savjeti donose načelne i važnije odluke s područja uprave — u privredi, prosvjeti, zdravstvu, unutrašnjoj politici itd. — i vrše nadzor nad službenicima. Direktno izvršenje je zatim u rukama sekretara tih savjeta i stručnog aparata narodnog odbora.

Ako se imaju na umu takav organizacioni mehanizam i široka prava komuna i kotara, očigledno je da je mogućnost neposrednog utjecaja građana na djelatnost komune i na razvitak čitavog društvenog života već vrlo velika i da se ona mora povećavati sa svakim daljim korakom u učvršćivanju tog sistema. Osim toga, samim takvim mehanizmom i takvom ulogom komuna postaje najpogodniji oblik neposrednog povezivanja kolektivnih društvenih interesa s individualnim interesom radnog čovjeka. Isti onaj radni čovjek koji u tvornici sudjeluje u pogledu plaća i socijalnog standarda pojedinca, sudjeluje u sistemu komune o ostalim društvenim potrebama zajednice u kojoj živi, o daljem razvijanju proizvodnih snaga radi povećavanja dohotka komune, o financiranju prosvjete, zdravstva itd. Sve su to problemi koji se isto tako neposredno tiču pojedinca kao što ga se tiče njegova vlastita zarada. Svako ekonomski neopravdano povećanje individualnog potrošnog fonda uvijek će izazvati sniženje materijalnog ulaganja u ostale sektore društvenog standarda i usporavanje

razvitka proizvodnih snaga. O svemu tome mora misliti u sistemu komune svaki pojedinac. Taj kolektivni interes komune, koji je vrlo blizak shvaćanju svakog pojedinog radnog čovjeka, postaje, prema tome, najvažniji korektiv slijepog priključka za povećanje individualnih prihoda, koji bi inače mogao ugroziti čitav sistem društvenog samoupravljanja.

Komuna je, dakle, za nas onaj odlučujući faktor i organizacioni oblik preko kojega će socijalističke snage moći postepeno savladati ono što je »državno« u klasičnom smislu te riječi, naime funkcije države kao klasne vladavine. Preko nje se i privredne funkcije, koje su bile privilegija buržoaske klase ili posebnog činovničkog aparata, podruštvljuju sve više, to jest one prestaju biti funkcija državnog aparata, i sve više se direktno prenose na neposrednog proizvođača, odnosno na njegove samoupravne organe, na radničke savjete, na komune i na autonomna, vertikalno povezana udruženja. Na taj način komuna sve više postaje politički mehanizam za oslobođenje procesa pretvaranja društva iz jednog klasnog sistema, ispunjenog unutrašnjim suprotnostima i koji se razvija na bazi tih suprotnosti, u zajednicu proizvođača, o kojoj je govorio Karl Marx, koja se razvija na zajedničkom interesu proizvođača, ili, bolje rečeno, na svjesnom rješavanju proturječnosti između individualnog i kolektivnog interesa.

Društveno samoupravljanje izvan privrede

Usporedo s problematikom o kojoj sam govorio trebalo je rješavati i pitanje društvenog upravljanja na područjima izvan privrede, to jest u prosvjeti, kulturi, nauci, zdravstvu itd. I tu je načelno uzet kurs da se državna intervencija postepeno svede na minimum, a da se težište sistema prebaci na izgradnju odgovarajućeg samoupravnog mehanizma. U našim univerzitetima, školama, naučnim institutima, kulturnim i sličnim ustanovama itd. počeli su se stvarati kolektivni upravni organi, u koje svoje predstavnike jednim dijelom šalju narodne skupštine ili narodni odbori, a drugim dijelom te same društvene ustanove. Ti organi upravljanja (savjeti ili odbori) na osnovi zakona samostalno donose načelne odluke, a izvršenje, odnosno rukovodstvo u tekućem radu pripada upravama i direktorima, odnosno stručnim rukovodstvima takvih ustanova. Iz tih osnova razvijaju se i po vertikalnoj liniji samoupravni organi za pojedina područja društvenog života.

U takvom je sistemu decentralizacije i samoupravljanja naravno, izvanredno važno pitanje kako osigurati jedinstvo sistema i realizaciju onih društvenih funkcija koje mogu biti samo zajedničke. Ako idemo linijom decentralizacije, to ne znači — kao što sam već prije rekao — da smatramo mogućim da suvremeno čovječanstvo živi zatvoreno u nekim lokalnim zajednicama. Komune nisu svijet za sebe, one vrše samo određene društvene funkcije, koje se najneposrednije tiču interesa pojedinog građanina. Ostale društvene funkcije, koje su zajedničke, pripadaju prije svega federaciji i republikama.

Organizacija i instrumenti republičkih i saveznih organa vlasti

Osim toga, treba reći da komuna nije organ »upravljanja ljudima« — što je u suštini država. Ona ima u sebi vrlo malo »državnoga«. Ona je oblik organiziranja ljudi koji rade na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju i kolektivno učestvuju u *upravljanju stvarima* u skladu sa svojim individualnim i kolektivnim interesima. Ali državne funkcije ipak još ostaju i ostat će sve dok to budu tražili objektivni uvjeti u kojima radni ljudi naše zemlje žive. Te državne funkcije prije svega vrše republike i federacija.

Glavni instrumenti federacije i republika jesu zakoni i propisi, koji generalno određuju okvire kretanja samoupravnih organa, kao i društveni privredni plan, koji usklađuje djelovanje samostalnih kolektiva i organa u proizvodnji i privredi uopće, osigurava odgovarajuće proporcije u razvitku privrede i djeluje usmjeravajuće na razvitak proizvodnih snaga. Vodeći organi federacije i republika jesu narodne skupštine, opet sastavljene od dva doma istog karaktera kao u narodnim odborima. Skupštine rade preko specijaliziranih odbora, a izvršna funkcija je koncentrirana u rukama izvršnih vijeća. Uloga izvršnih vijeća slična je ulozi vlade, odnosno ministarskog savjeta u sistemu klasične demokracije, s tom razlikom što vijeće nije resorski podijeljeno, nego je kolektivni organ koji donosi samo načelne odluke i vrši nadzor nad upravom, a neposredno izvršenje i nadzor su u rukama državnih sekretara, koji su neposredno odgovorni izvršnom vijeću. Za područje prosvjete, zdravstva i socijalne politike funkcije državnih sekretara u republikama vrše savjeti kao kolektivni organi, u koje narodna skupština imenuje članove na prijedlog od-

govarajućih prosvjetnih, socijalnih i drugih organizacija. Putem takvih se oblika, dakle, također izražava težnja da se i centralizirane društvene funkcije stavljaju pod što intenzivniji i neposredniji utjecaj građana.

Međutim, moram istaći da se novi oblici tu sporije razvijaju nego u poduzeću, komuni i kotaru. To je razumljivo jer se naša revolucija još uvijek bori za svoj opstanak, i trenutne političke teškoće teže i uspijevaju ponekad zakočiti kretanje naprijed. Ali, pored toga, ostaje činjenica da su i u toj oblasti naše socijalističke aktivnosti postignuti veliki rezultati.

Osim toga, tu se ne mogu preskočiti etape. Tek dalji razvitak komuna i drugih organa samoupravljanja izvršit će svoj obrnuti utjecaj na dalji razvitak čitavog državnog mehanizma.

Vertikalno povezani samoupravni sistemi — treći temeljni element u mehanizmu direktne demokracije

U daljem razvitku organizacionih oblika centralnih društvenih funkcija odigrat će važnu ulogu i posebni, vertikalno povezani autonomni sistemi za pojedina područja društvene aktivnosti. Ovdje mislim na takve oblike koji nastaju udruživanjem poduzeća, ustanova, komuna, građana, da bi rješavali svoje zajedničke probleme. Takve su organizacije naše privredne komore, privredna udruženja, zavodi za socijalno osiguranje, stručna udruženja itd. Na takve će organizacije postepeno prelaziti sve više centralnih funkcija koje sada vrše državni organi i putem njih će se princip društvenog samoupravljanja afirmirati i u oblasti zajedničkih funkcija. Razviti tak i komuna i takvih vertikalno povezanih samoupravnih organizacija jeste, prema tome, proces koji će u konačnoj liniji izmijeniti i fizionomiju centralnih državnih organa i način njihova formiranja. Danas, svakako, ne treba da se upuštamo u proročanstva.

Takve su, dakle, osnovne postavke na kojima se razvija naš politički i ekonomski sistem. On je takav da stvarno omogućuje neposredno učestvovanje svakog građanina u upravljanju, borbu mišljenja u tom sistemu, svaku individualnu inicijativu i veliku slobodu kretanja socijalističkih snaga, a istovremeno je taj jedinstveni sistem socijalističke demokracije i sposoban da se kao cjelina brani od napada s antisocijalističkih pozicija. Upravo zato je i najpogodniji oblik putem kojeg

se može vršiti proces postepenog odumiranja raznih oblika političkog monopola. A u tome upravo i jest bitna razlika između klasične buržoaske i socijalističke direktne demokracije. Prva je oblik države, a druga je u krajnjoj instancijski oblik odumiranja države. Brže ili sporije kretanje procesa mijenjanja i odumiranja države, naravno, ne zavisi samo od sistema, nego prije svega od faktora objektivne prirode, kao što su stupanj razvitka proizvodnih snaga, društvena svijest, međunarodni uvjeti itd. Ali neosporno je da smo našli organizacione oblike u kojima će svaki napredak u razvitku proizvodnih snaga ili u razvitku socijalističke društvene svijesti biti istovremeno i korak naprijed u razvoju demokratizma i socijalističkih odnosa.

Samo na taj način u našim uvjetima socijalizam može postati svjesni i dobrovoljni napor većine radnih ljudi i samo kroz taj proces će rasti njegova unutrašnja politička moć koja će intervenciju države činiti sve više nepotrebnom, a samim tim ubrzavati i razvitak sve slobodnijih demokratskih oblika. I obratno, socijalistički demokratizam će postajati slobodniji i širi u onoj mjeri u kojoj će ljudi, odgajajući se u školi društvenog samoupravljanja, postajati sposobniji da svjesno usklađuju individualni i kolektivni interes.

Uloga Saveza komunista i Socijalističkog saveza radnog naroda

Socijalistička demokracija, kako je mi shvaćamo, nikako ne znači prepuštanje društvenog razvitka stihiji društvenih snaga. Svijest i stihija su u društvenom životu dvije nerazdvojne strane istog procesa. Ako ne bude dominirala napredna socijalistička svijest, onda će — u sadašnjim uvjetima — pobijeđivati konzervativne i reakcionarne tendencije. Radni ljudi treba da sebi postavljaju konkretne ciljeve i treba da se bore za njihovo ostvarenje. Oni će u tim svojim naporima utoliko bolje uspjevati ukoliko njihovi svjesni naponi budu više u skladu s objektivnim zakonima društvenog razvitka.

Iz tih istih razloga su takve organizacije kao što su *Savez komunista* ili *Socijalistički savez radnog naroda* u našoj zemlji danas neophodno potreban faktor borbe za socijalizam. Oni predstavljaju organiziranu socijalističku svijest bez koje je nemoguće zamisliti realizaciju prelaznog procesa od kapitalizma prema socijalizmu. U stabiliziranom sistemu buržoaske demo-

kracije tu ulogu ima borba radničkih partija i socijalističkih pokreta uopće za utjecaj na državnu politiku. U zemlji koja je prošla kroz revoluciju, kao što je naša, organizirani socijalistički pokreti koji su bili nosioci revolucije mogu politički osigurati taj prelazni razvitak samo obranom tekovina revolucije i stalnim ekonomskim i političkim jačanjem snaga socijalizma, ili će kapitulirati pred pritiskom unutrašnje i vanjske reakcije i birokratizma, što će baciti društvo daleko unatrag. Zato svaki pokušaj da se snaga i uloga takvih pokreta — pogotovo u jednoj zemlji zaostale socijalno-ekonomske strukture — oslabe, prije nego što su izvršili svoju historijsku ulogu, neizbježno mora završiti zaoštavanjem svih unutrašnjih suprotnosti, a u krajnjoj liniji, i ukoliko se on i ostvari, likvidacijom ili bar jakim slabljenjem socijalizma i socijalističke demokracije.

Savez komunista Jugoslavije nije politička partija. On je, doduše, politički instrument radničkog pokreta, ali nije partija u klasičnom smislu te riječi. Tu se, u stvari, radi o udruženju ideološki jedinstvenih ljudi koji svoju društvenu, političku i socijalno-ekonomsku akciju zasnivaju na principima Marxovih naučnih otkrića i kasnijeg razvitka naučnog socijalizma uopće, i to ne tražeći za sebe monopol u državnom aparatu, nego boreći se za ostvarivanje socijalističkih principa u praksi radnih masa i njihovih samoupravnih organa.

Ni Socijalistički savez radnog naroda nije neka partijska organizacija koja bi prenosila privilegije državnog i društvenog upravljanja s narodnih masa na političke vrhove. Naprotiv, ona je stvorena upravo zato da bi takav privilegij bio nepotreban i da bi funkcije društvenog upravljanja bile što neposrednije u rukama masa. SSRN nije politički centralizirana partija starog tipa, nego je široki svenarodni parlament, u kojem mogu doći do izražaja sve tendencije na liniji socijalizma, u kojem se vodi aktivna borba mišljenja o gorućim pitanjima društvenog razvitka i položaja radnih ljudi, koja bitno utječe na odluke samoupravnih organa poduzeća, komune, kao i centralnih društvenih i državnih organa. Osim toga, SSRN upravo takvom svojom ulogom aktivno utječe na razvijanje socijalističke svijesti masa, na političko, idejno i stručno pripremanje i odgajanje ljudi za socijalističko društveno upravljanje, čime neprekidno jača svjesni socijalistički utjecaj na čitav društveni život. Same po sebi takve organizacije ne predstavljaju opasnost za jačanje birokratizma. Izvor birokratskih pojava, na-

ime, nije u samoj egzistenciji takvih organizacija, nego u njihovom određenom društvenom položaju, to jest ako se one spajaju sa sistemom svemoćnog centraliziranog državnog aparata. Međutim, ako su one vezane za mehanizam direktne demokracije i samoupravljanja, to jest ako djeluju prije svega preko masa, a ne preko administrativnog aparata, onda one moraju biti aktivni faktor u borbi protiv birokratizma i nosilac svjesne akcije za razvijanje socijalističkog demokratizma.

Time, naravno, ne mislim reći da je izvjesni politički monopol Saveza komunista, odnosno Socijalističkog saveza radnog naroda neka trajna potreba socijalističkog razvitka u našoj zemlji, odnosno da je naš politički sistem, recimo, orijentiran na trajnu zabranu tendencija da se stvaraju političke partije. Naprotiv, veća stabilizacija socijalističkih ekonomskih odnosa, koja će vraćanje na kapitalizam ekonomski praktično isključiti, nesumnjivo će uzrokovati postepeno ukidanje administrativnog ograničenja u političkoj aktivnosti ljudi. Ja ne isključujem teoretski čak ni to da će se i u takvoj situaciji neko vrijeme javiti tendencije za formiranjem političkih udruženja tipa partija klasične buržoaske demokracije, to jest tendencija koje i danas postoje u antisocijalističkim krugovima u našoj zemlji. Međutim, isto tako sam uvjeren da to mogu biti samo manifestacije zaostale političke svijesti, bez ikakve realne perspektive za opstanak. Razvitak mehanizma direktne demokracije i društveno samoupravljanje učinit će nepotrebnim te forme političkog života. Borba mišljenja razvijat će se neposredno — kao što se već danas razvija u našim organima društvenog samoupravljanja — to jest ljudi će se organizirati kako to bude tražilo rješavanje konkretnih problema i prema konkretnim pogledima na tekuće društvene zadatke, a neće se zatvarati u statičke i nepokretne forme političkih partija koje isključivo odgovaraju periodu klasne borbe u kojem su se ljudi organizirali prema klasnom interesu, a ne prema zajedničkim aktualnim društvenim problemima.

Dakako, s vremenom će se iz tih istih razloga mijenjati i uloga Saveza komunista i svake političke organizacije kojoj je cilj idejna i politička borba za socijalizam. Visoka svijest masa i stabilnost socijalističkih odnosa, zasnovani na potpunoj nemogućnosti vraćanja u forme kapitalističke eksploatacije, stvorit će situaciju u kojoj će socijalistički odnosi postati neosporna svakodnevna praksa, a idejna borba za socijalizam bit će isto toliko nepotrebna kao što bi bila, recimo, depla-

siрана idejna borba za kapitalizam — a protiv feudalizma u Engleskoj u XIX vijeku, kad je kapitalizam postao već potpuno dominantni faktor društvenog života. Samim tim postaje nepotrebna, odnosno bitno će izmijeniti karakter, i svaka politička organizacija čija bi osnovna težnja bila idejna borba za socijalizam.

Praksa i perspektive

Međutim, danas u našoj zemlji, koja se s velikim naporima tek počela izvlačiti iz zaostalosti, taj zadatak ni izdaleka nije završen. Mi nismo fantasti koji bi identificirali svoje želje s objektivnom stvarnošću, to jest nismo ljudi koji ne bi vidjeli uzajamnu povezanost svih tih procesa i razvitka materijalnih snaga našeg društva. Naša svakodnevna praksa savršeno je određena našim materijalnim mogućnostima, a to znači da je materijalno određen i tempo razvitka socijalističkog demokratizma u spomenutom pravcu. Prema tome, ako otvaramo sebi perspektive daljeg razvitka, time nikako ne padamo u iluzije da možemo preskakati etape koje naše društvo mora proći. Naprotiv, postavljene perspektive kategorički traže od svjesnih socijalističkih snaga da mobiliziraju i organiziraju političke i materijalne faktore koji mogu ponijeti razvitak i na sadašnjoj etapi našeg socijalističkog razvitka. A tu svoju ulogu imaju još da odigraju kako političke organizacije radničke klase, tako i njena država. Odrći se te uloge značilo bi odrći se revolucije i socijalizma.

Dajući ovaj pregled, nisam se zadržavao ni na teškoćama s kojima se susrećemo u našim socijalističkim naporima ni na našim slabostima i neuspjesima. Činjenica da o tome nisam govorio nije ni odraz odsutnosti kritičizma ni želja da prikažem stvari ljepše nego što jesu. Samo po sebi se razumije da i u našem razvitku djeluju veoma raznolike tendencije, koje često utječu negativno i koče razvitak. I o tome bih mogao opširno govoriti. Međutim, ostaje činjenica da su sve to ipak samo prelazne pojave koje mogu ponekad zakodžiti, povući natrag, ali one su ipak prelazne i nebitne. Bitno je, međutim, da li u Jugoslaviji, pored objektivnih odnosa i mehanizma društvenog samoupravljanja, postoje i subjektivne so-

cijalističke snage koje mogu nositi proces socijalističkog razvitka. Bitno je da li postoji jasnoća o pravcu kretanja čitavog političkog mehanizma, bitno je da li akcija vodećih političkih snaga podstiče ili koči te procese, bitno je da li nas rezultati svakodnevnih političkih i ekonomskih akcija približavaju tom cilju ili ne. Svjesnoj socijalističkoj akciji potrebna je i jasnoća neposrednog cilja i dalje perspektive kako se ne bi izgubila u slijepom prakticismu koji — u našim uvjetima — ne izbjegno vodi prema birokratizmu.

Nema sumnje da analiza našeg unutrašnjeg razvitka, koju sam pokušao dati u ovom sumarnom pregledu, pozitivno odgovara na sva pitanja. Upravo zato sam se i zadržao na onome što je trajno u tendencijama našeg unutrašnjeg razvitka, a ne samo na onome što je prelaznog značaja.

Sve u svemu, ova skica problema i tendencija u našem unutrašnjem društvenom životu jasno pokazuje da se mi, doduše, još uvijek nalazimo u fazi previranja i usklađivanja formi sa sadržajem, ali da je pravac razvitka već jasno određen. Ona »ekonomska demokracija« o kojoj se toliko mnogo govorilo i još se govori u socijalističkom pokretu kao o faktoru prelaza od klasične buržoaske političke demokracije u socijalizam kod nas već počinje postajati stvarnost i daje nam prve rezultate. Ona je polazna tačka našeg socijalističkog demokratizma. Revolucija je onemogućila vraćanje na buržoaski višepartijski sistem posredne demokracije, jer revolucija ne podnosi klasne kompromise u samom sistemu vlasti. Ali ona je istovremeno otvorila put direktnoj demokraciji socijalizma, u kojoj svaki pojedinac može naći svoje mjesto ako prihvaća i shvaća socijalističku osnovu tog sistema. Osnovni oblici te socijalističke direktne demokracije jesu, kao što sam iznio, samoupravljanje proizvođača, vijeća proizvođača, komune, oblici društvenog upravljanja, samoupravna udruženja. Čim ti faktori počinju živjeti i djelovati, oni otpočinju i preobražavati čitav politički sistem po svom liku. U tome je, po našem mišljenju, značenje tih demokratskih formi. *One su time postale ključ za dalji unutrašnji društveni razvitak naše zemlje. Jakaći i dalje ih razvijati, znači osigurati dalji nesmetani napredak našeg društva u pravcu socijalizma i socijalističkog demokratizma.* Svaki drugi put vukao bi nas natrag.

Rezultati koje smo postigli — kao opće socijalističko iskustvo — imaju svakako odgovarajuće značenje i za druge socijalističke pokrete. Istina, mi ni u kojem slučaju ne smatramo

da su socijalističke i demokratske forme kakve su se razvile kod nas automatski upotrebljive za sve i svakoga. Međutim, nitko tko se u svijetu bori za socijalizam i socijalistički demokratizam ne može mimoći ta naša iskustva.

DVADESETI KONGRES KOMUNISTIČKE PARTIJE SOVJETSKOG SAVEZA*

Nema sumnje da je Dvadeseti kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza krupan događaj, čiji će se utjecaj osjećati niz godina i čije će se puno značenje moći dokraja ocijeniti tek u budućnosti. Taj kongres nije značajan samo po odlukama koje je konkretno formulirao nego, prvenstveno, po procesima koje je svojim odlukama pokrenuo, odnosno ubrzao. Kongres je uočio niz pojava subjektivne i objektivne prirode, koje su na pojedinim sektorima socijalističkog razvitka bile faktor kočenja i stagnacije. Time nije samo bitno poboljšao uvjete za unutrašnji socijalistički razvitak, nego je unio i mnogo svježine u međunarodni socijalistički pokret i razvitak.

Ponekad se kod nas čuje pitanje kako se u svjetlosti novih događaja u SSSR-u postavlja problem karaktera sovjetskog društvenog sistema, s obzirom na to što mi danas govorimo o socijalističkom Sovjetskom Savezu, dok prije o tome nismo govorili, odnosno dok smo prije naglašavali državokapitalistički karakter društvenih formi. Razumije se, kada smo bili u teškoj borbi protiv agresivnog staljinističkog pritiska na našu zemlju, koji je istovremeno bio pritisak na socijalistički razvitak i u samom Sovjetskom Savezu, mi smo ukazivali u prvom redu na to da taj pritisak znači stagnaciju u razvitku socijalizma i da takva stagnacija, u konačnoj liniji, konzervira državokapitalističke forme u društvenim odnosima, što vodi degeneraciji revolucije. Međutim, i u vrijeme kad je sukob bio najoštrij, mi smo uvijek isticali kako ne treba zaboraviti da u Sovjetskom Savezu postoje i objektivne i subjektivne socijalističke snage i faktori koji će, svakako, produžiti da se bore za socijalistički progres. Što mi tada nismo jače naglašavali tu stranu stvarnosti u Sovjetskom Savezu, to je razumljivo jer smo morali u borbi za vlastiti opstanak mobilizirati

* Iz izlaganja na kotarskoj konferenciji Saveza komunista Srbije, u Novom Sadu 29. veljače 1956. Tekst preuzet iz izdanja: Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga IV, Kultura, Beograd, 1960.

sav naš radni narod za otpor Staljinovu pritisku. Međutim, danas su staljinističke snage i u Sovjetskom Savezu gurnute u stranu. Bitno su poboljšani uvjeti za brži razvitak socijalističkih odnosa u Sovjetskom Savezu i za dalje savladavanje smetnji koje je staljinski sistem stavljao posljednjih decenija na put takvom razvitku. O tome govori i sadašnja kritika kulta ličnosti u SSSR-u. A kult ličnosti, u stvari, nije ništa drugo nego ime za političke forme koje je stvorila staljinska era, to jest izraz birokratizma i stagnacije u razvitku socijalističkih odnosa.

Događaji su potvrdili našu analizu i naša očekivanja. Prema tome, nema ničeg načelno proturječnog ako u novim uvjetima govorimo o socijalističkom Sovjetskom Savezu, za-državajući, razumije se, pri tome svoj kritički odnos prema raznim političkim i ekonomskim formama koje su u toj socijalističkoj zemlji nastale kao rezultat prijašnjeg razvitka i za koje možemo biti uvjereni da će sada biti brže istiskivane iz sovjetskog društvenog života. To, naravno, neće ići tako lako i bez teškoća, ali je vrlo malo vjerovatno da bi novi procesi mogli da se zadrže.

Upravo na takvoj analizi stvari zasnivaju se naši sadašnji odnosi sa Sovjetskim Savezom. Zato smo prihvatili inicijativu za normalizaciju odnosa. Smatrali smo neopodnim da obnovimo suradnju sa Sovjetskim Savezom i da putem tih odnosa, koliko god je to moguće, doprinesemo jačanju i daljem razvijanju te suradnje, čuvajući, razumije se, svoju nezavisnost, a to znači svoju socijalističku individualnost i oblike socijalističkog razvitka u našoj zemlji koje smo izgrađivali u skladu s našim uvjetima.

Dvadeseti kongres potvrdio je takva naša očekivanja. Ne samo to, taj će kongres dati maha smjelijem razvijanju socijalističkih misli kako u Sovjetskom Savezu, tako i u komunističkim partijama koje su bile najviše sputane dogmatizmom staljinizma.

Naravno, nije bilo moguće detaljnije proučiti materijale s kongresa. Zato bi bilo i teško sada davati neke iscrpne i cjelovite analize njegovih odluka. Pa ipak, htio bih istaknuti nekoliko pozitivnih karakteristika, koje su za nas najvažnije. Time, razumije se, neće biti obuhvaćene ni sve pozitivne karakteristike kongresa ni sve postavke s kojima se mi, sa stajališta svojih koncepcija, ne bismo mogli složiti. Ali ono što je pozitivno u tim odlukama toliko je značajno da svi ostaci starih shvaćanja nikako ne mogu bitnije promijeniti pozitivnu

sliku ili smanjiti dalekosežno značenje koje kongres ima za dalji razvitak u samom Sovjetskom Savezu i u međunarodnim odnosima.

Prije svega, kongres je nesumnjivo krupan doprinos miru i ostvarenju principa miroljubive, aktivne koegzistencije među narodima. On, u stvari, znači prijelom s politikom koju je vodio Staljin i koja je često Sovjetskom Savezu stvarala neprijatelje i protivnike, čak i tamo gdje je bilo sasvim nepotrebno, i koja je više puta vodila vođu na mlin stvarnih neprijatelja Sovjetskog Saveza. Kongres se jasno deklarirao za mir i za koegzistenciju, pri čemu parola koegzistencije odražava jedan od principa nove sovjetske vanjske politike. Takvoj orijentaciji današnjeg sovjetskog rukovodstva nesumnjivo je doprinijelo i praktično iskustvo. Već ovo kratko vrijeme nove sovjetske politike dalo je sovjetskoj vladi značajne rezultate, kakve Staljin sa svojom politikom nije mogao nikada postići. I što je naročito značajno, moralno oružje, koje je Staljin svojom politikom predao u ruke drugim zemljama, danas se — zahvaljujući novoj sovjetskoj politici — velikim dijelom počelo postepeno vraćati u ruke Sovjetskog Saveza, dok politika koja se suprotstavlja tim procesima postaje sve manje i manje popularna, čak i u zemljama koje su centri reakcionarnih tendencija, a pogotovo kod malih naroda koji nemaju nikakvog interesa da ulaze u bilo kakve avanture.

Nema sumnje, kritičari sa suprotnih pozicija mogu naći u materijalima kongresa i povoda za prigovore, za izražavanje sumnje, ali poreći činjenicu da je kongres bio izraz volje za mirom, koja ima svoje korijene duboko u sadašnjoj sovjetskoj stvarnosti i njenim društvenim procesima, ipak ne može nitko želi da bude objektivan prema činjenicama. Upravo zbog toga kongres će svakako doprinijeti daljem popuštanju međunarodne zategnutosti i boljem međusobnom razumijevanju među narodima. Treba se nadati da će kongres u svijetu upravo tako i biti shvaćen.

Drugo, kongres je svojim koncepcijama stvorio mnogo povoljnije uvjete za uspostavljanje kontakata i ravnopravne demokratske suradnje između raznih socijalističkih i progresivnih pokreta u svijetu, čime je nesumnjivo učinio značajan korak dalje u svladavanju subjektivnih i objektivnih uzroka izvjesnih pojava idejne i političke stagnacije, koje su karakteristične za međunarodni radnički pokret posljednjih decenija. U tom pogledu vrlo je značajna ponovna jasna afirmacija starog Marxova i Lenjinova shvaćanja — o različitim putova-

vima u socijalizam, to jest o njihovoj prostornoj i vremenskoj uvjetovanosti, što je posljednjih nekoliko decenija ili drukčije prikazivano ili negirano na štetu razvitka socijalističke misli. Ukoliko više te tendencije koje je izrazio kongres budu dolazile do izražaja u praksi i dalje se razvijale u pravcu afirmacije principa ravnopravne suradnje u međunarodnom radničkom pokretu, utoliko će veći biti utjecaj socijalističkih država i socijalističke misli u svijetu.

Treće, jasna afirmacija tih principa koje je deklarirao kongres istovremeno predstavlja i zdravu osnovu za demokratsku suradnju i odnose između zemalja na socijalističkom putu, kao i njihovih vodećih socijalističkih snaga, na korist mira, njihove unutrašnje izgradnje i razmjene socijalističkih iskustava.

Očigledno je da će te koncepcije utjecati na socijalističke zemlje i na komunističke partije izvan tih zemalja da počnu gledati mnogo konkretnije na individualne forme unutrašnjeg društvenog razvitka, koje zavise od danih uvjeta pojedinih zemalja, i da će se kroz to ubuduće razvijati odnosi između socijalističkih zemalja na drukčijoj bazi od one što ju je nametnuo Staljin i koja je, u krajnjem rezultatu, i dovela do sukoba između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. godine. To će nesumnjivo doprinijeti demokratskoj i ravnopravnoj suradnji između socijalističkih zemalja i biti u korist kako njihove unutrašnje izgradnje, tako i jedne pravilne i dobrovoljne razmjene iskustava u izgradnji socijalizma. I najzad, tim putem će socijalističke zemlje kao samostalan faktor u međunarodnom životu sve više biti i nosioci mira. Jugoslavija je najbolji primjer što jedna socijalistička zemlja, pa makar bila i mala, može postići ako prema svojim uvjetima i mogućnostima nađe i svoje mjesto u svijetu, to jest vrši svoju ulogu na liniji učvršćivanja mira i jačanja socijalističkih snaga.

Četvrto, učinjen je značajan napredak na ideološkom polju, prije svega u pravcu svladavanja dogmatskog balasta i idejne stagnacije, koja se pojavljivala na pojedinim područjima nauke i ideologije socijalizma u toku posljednjih decenija, što je imalo kao posljedicu i razna svojevolumna i prema praktičnoj potrebi skrojena tumačenja pojedinih postavki Marxa, Engelsa i Lenjina, a time i razne nepravilne ocjene pojedinih pojava u društvenoj stvarnosti. Nema sumnje da će taj novi duh stvoriti ne samo povoljniju atmosferu za napredak naučnog, ideološkog rada u Sovjetskom Savezu nego će doprinijeti i pravilnijem marksističko-lenjinističkom tumačenju pojava u

suvremenom svijetu i napretku socijalističke misli uopće, koja se često kreće isključivo u krilu zatvorenih i okamenjenih kategorija, ne videći ili potcjenjujući sve one mnogobrojne faktore društvenog i političkog razvitka u suvremenom svijetu koji danas predstavljaju sastavni dio općeg svjetskog kretanja prema socijalizmu.

U stvari, na kongresu je izrečeno izvanredno mnogo kritike na prijašnje stanje. Kritizirano je tumačenje sovjetske historije, koje je Staljin bio proglasio kao jedinu pravilnu osnovu za proučavanje ruske i sovjetske prošlosti. Kritizirani su ekonomski principi koje je formulirao Staljin. Direktno je osuđeno zaostajanje sovjetske ekonomske i društvene nauke, koja je optužena da ne vidi nove pojave u svijetu i ne prilazi smjelo tretiranju tih pitanja. Sve u svemu, porušene su mnoge dogme i fetiši s kojima se prije nitko nije usudio sukobljavati. Očigledno je da će u toku procesa koji je počeo biti skinuto još mnogo drugih fetiša u koje kongres nije dirao.

Svakako će biti jedna od najvažnijih posljedica takvih ideoloških postavki i to što će se u Sovjetskom Savezu i u komunističkim, odnosno radničkim partijama početi pravilnije, objektivnije i naučnije, sa stanovišta marksizma, ocjenjivati nove pojave u svijetu, a također snage i perspektive socijalizma u suvremenom svijetu. Radnička klasa je već davno prešla period u kojem je bila tek uspostavila svoju vlast u obliku oktobarskih sovjeta i svoje prve faktore državne snage. Danas su socijalistički faktori mnogobrojniji, a utjecaj ekonomske prakse zemalja na socijalističkom putu ogroman i svestran. To svakako govori o tome da su u suvremenom svijetu, odnosno u odnosu snaga nastupile kvalitativne promjene.

Peto, kako spomenute tendencije u oblasti ideologije, tako i određene konkretne tendencije na unutrašnjem ekonomskom, političkom i upravno-organizacionom polju predstavljaju jače afirmiranje socijalističkog demokratizma, odnosno kurs prema dosljednijem usklađivanju političkih formi sa stupnjem razvitka proizvodnih snaga. Koliko god danas izgledalo da odluke u toj oblasti ne donose mnogo principijelno novih stvari, one su ipak veoma značajne jer nabacuju pravac kretanja i metodu rada koji će nesumnjivo ubrzati socijalistički napredak. U tom pogledu su naročito značajni osuda prijašnjeg narušavanja unutarpartijske demokracije i narušavanja principa kolektivnog rukovodstva, to jest osuda političkih formi koje se izražavaju u kultu ličnosti, kao i akcent na osiguranju zakonitosti. U oblasti ekonomskih odnosa dolazi do izražaja jača

afirmacija principa individualnog materijalnog stimuliranja i naglašavanja potreba za jačom samostalnošću pojedinih organa. Sve u svemu, u takvim tendencijama dolazi sve više do izražaja kurs na jačanje socijalističkog demokratizma, što je svakako jedan od odlučujućih faktora napretka socijalizma.

Postavlja se pitanje: koliko će sovjetski kongres utjecati na jačanje socijalističkih snaga u svijetu? Može se reći da su neki reakcionarni krugovi na Zapadu veoma zbunjeni i uznemireni. Ozbiljni komentatori i političari konstatiraju da je kongres stvarno izrazio volju za mirom. Govoriti poslije kongresa da je Sovjetski Savez za rat, bilo bi stvarno apsurdno. Odbiti inicijative za mirom, koje su se čule na kongresu, isto je tako nemoguće. No ima na Zapadu i krugova koji kažu da je sadašnji stav Sovjetskog Saveza za Zapad, bolje reći za kapitalizam, mnogo opasniji nego prijašnji staljinistički stav. To je tačno ako bismo pod Zapadom razumijevali samo konzervativne i antisocijalističke krugove. Međutim, stvar je u tome što Zapad ni izdaleka nije sastavljen samo od konzervativnih i antisocijalističkih krugova, a napredne i miroljubive snage će, nema sumnje, pozdraviti i poduprijeti pozitivne promjene koje su došle do izražaja na Dvadesetom kongresu KPSS.

Kad smo prije isticali nužnost politike miroljubive i aktivne koegzistencije, nama su neki kominformovski orijentirani ljudi postavljali pitanje što onda ostaje od parole: »Proleterii svih zemalja, ujedinite se!« Taj problem može tako usko postaviti samo čovjek ograničenih, dogmatičnih pogleda na svijet, koji zaboravlja da se situacija u svijetu uvelike promijenila u uspoređenju sa situacijom u kojoj je živio i radio Lenjin.

Za Lenjina je koegzistencija bila izrazito defenzivna politika, jer je imperijalizam bio u to vrijeme još jak i jedinstven, a mladi Sovjetski Savez značio je tek prvi probaj tog tada razmjerno još dosta jedinstvenog imperijalističkog i kapitalističkog svijeta. Kad je Lenjin govorio o koegzistenciji, on je u stvari govorio vladama kapitalističkih država da je sovjetska država spremna živjeti s njima u miru, ali je istovremeno upozoravao radnike da je pitanje koliko je i buržoazija spremna na takvu koegzistenciju. Zato je tražio krajnju budnost od radničke klase i upozoravao na eventualne pacifističke iluzije koje bi mogle razoružati radničku klasu i nanijeti joj nepopravljivu štetu to prije što je tada buržoazija bila izrazito intervencionistički orijentirana. Osim toga, u ono vrijeme po-

litika koegzistencije nije mogla značiti značajniji utjecaj socijalizma na kretanja u zemljama kapitalizma, jer se Sovjetski Savez, opkoljen tada još vrlo jakim kapitalizmom, borio sa velikim unutrašnjim teškoćama i kao takav nije mogao imati odlučniji ekonomski utjecaj na zemlje kapitalizma.

Danas je situacija obrnuta. Socijalizam pobjeđuje u velikom dijelu svijeta i predstavlja ogromnu materijalnu snagu. Tu, jasno, ne treba misliti samo na zemlje u Istočnoj Evropi koje kreću putem socijalističke izgradnje, i na Kinu, nego također na razne forme u kojima se socijalističke snage probijaju u kapitalističkim zemljama. U takvim uvjetima buržoazija je prisiljena da pravi najraznovrsnije kompromise i daje koncesije radničkoj klasi kako bi očuvala neke svoje bitne kapitalističke privilegije. To buržoaziju, u stvari, privremeno spašava, ali je istovremeno sve više i više slabi. Nije, prema tome, pretjerano reći da je kapitalizam taj koji je opkoljen, a ne obrnuto. Socijalizam je danas snaga koja može svojim utjecajem ubrzati sve unutrašnje procese u kapitalističkim zemljama. Prema tome, parola koegzistencije u današnjim uvjetima znači upravo jačanje kursa na jačanje socijalističkih snaga, na jačanje socijalističkog utjecaja, a kao takav istovremeno znači i novu primjenu parole: »Proleter i svih zemalja ujedinite se!»

Buržoazija danas mnogo više osjeća značenje te parole nego što ga osjećaju i sbvaćaju neki uskogrudni dogmatičari koji sebe nazivaju marksistima. Dok je buržoazija svjesna posljedica koje nastaju zbog afirmacije koegzistencije, dofle ti dogmatičari ostaju pri zastarjelim koncepcijama i plaše se što će sada biti s proleterskim internacionalizmom itd., a ne vide da je upravo politika koegzistencije danas najjače oružje tog internacionalizma i dokaz historijske pobjede socijalizma.

Iz svih tih razloga, u sadašnjoj epohi za kapitalističke snage ima sve manje mogućnosti i šansi da bi ratom mogle rješavati unutrašnje proturječnosti svog sistema. Naprotiv, čorsokak u kojem se danas kapitalizam nalazi sve više ubrzava sve procese njegovog unutrašnjeg raspadanja, jačajući istovremeno socijalističke snage. Mislim da i za dugotrajnije obnavljanje hladnog rata u sadašnjoj situaciji ima sve manje mogućnosti, jer hladni rat je moguć samo u situaciji kad je onaj tko prijeti u takvom položaju da bi stvarno mogao i nametnuti agresivni rat, i to s ozbiljnim šansama za pobjedu. Međutim, danas svi ma postaje sve jasnije da bi u uvjetima suvremene ratne tehnike i pobjednik bio poražen, jer materijalna razaranja i

ljudski gubici ne bi bili ni u kakvoj proporciji s »pobjedom«. To saznanje, samo po sebi, doduše još ne čini rat nemogućim, ali svakako veoma radikalno suzbija nade da agresivni rat može postati neki izlaz iz situacije. To čini da težnje za sporazumijevanjem postaju sve jače. Osim toga, politička linija koja se danas sve više afirmira u Sovjetskom Savezu i sama po sebi sve više potkopava i čini neodrživim pozicije branilaca hladnog rata. Prema tome, iako će biti pokušaja umjetnog zaoštavanja i vraćanja u hladni rat, kako bi se zadržao proces smanjivanja zategnutosti i održalo kakvo-takvo jedinstvo kapitalističkog svijeta u odnosu na Sovjetski Savez, ipak su to samo vanjski oblici koji ne mogu imati dugotrajnije djelovanje. Materijalne činjenice pokazuju da je proces popuštanja međunarodne zategnutosti u sljedećim godinama neizbježan, a da će putem tog procesa popuštanja međunarodne zategnutosti jačati upravo socijalističke snage u svijetu, naravno ako se socijalistički svijet bude dosljedno i uporno borio primjerom i političkom akcijom za pobjedu principa miroljubive aktivne koegzistencije u međunarodnim odnosima.

To su prvi zaključci koje čovjek može izvući na osnovi čitanja kongresnog materijala. Dublja analiza, naravno, ukazala bi sigurno na mnogobrojnije aspekte od ovih koje sam naveo, i isto tako na neke momente koji na kongresu nisu iscrpnije obrađeni, a čiju će obradu nužno zahtijevati dalji idejni razvitak na usvojenoj liniji. Razumije se, u provođenju odluka može biti i teškoća — to se uvijek dešava kad su u pitanju značajne odluke — ali osnovni zadaci su postavljeni na dnevni red s dovoljno smjelosti — a to je odlučujuće.

Sve u svemu, već danas možemo reći s punim uvjerenjem da narodi Jugoslavije uopće, a jugoslavenski komunisti posebno, imaju razloga da pozdrave rezultate kongresa, i kao doprinos miru, i kao doprinos daljem razvitku socijalizma, i kao doprinos boljem razumljivanju i prijateljskoj suradnji između naroda i socijalističkih snaga Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Kongres očigledno još jedanput potvrđuje koliko je bila u novim uvjetima pravilna naša orijentacija na uspostavljanje prijateljskih odnosa i suradnje sa Sovjetskim Savezom i s njegovom vodećom snagom, Komunističkom partijom.

RADNIČKA DEMOKRACIJA I SOCIJALIZAM

I

Drugovi narodni poslanici. U vezi s diskusijom o aktualnim pitanjima naše ekonomske politike želio bih upozoriti na politički aspekt tih pitanja. Nadam se da me drug predsjednik neće ukoriti ako se usput zadržim i na nekim problemima koji se ne odnose direktno na našu ekonomsku politiku ali koji po mom mišljenju, i te kako imaju političke veze s njom. U diskusiji o ekonomskim planovima ponekad se zaboravlja ta strana pitanja, razvitak našeg političkog sistema, dalji socijalistički napredak u odnosima između ljudi uopće. Ako bi se ta greška produžavala, mogla bi imati vrlo štetne posljedice. Od karaktera naše ekonomske politike zavisi i razvitak našeg političkog sistema, odnosno socijalističke demokracije u našoj zemlji. A od napretka na tom području zavisi u najvećoj mjeri i unutrašnja stabilnost čitavog našeg društva kao i njegova nesmetanog socijalističkog razvitka.

Svatko zna da je nemoguće voditi veoma napetu ekonomsku politiku, koja traži od čitavog naroda jako velike napore, i ujedno osigurati neprekidan napredak demokratizma u društvenom i političkom sistemu. Jasno je, na primjer, da se ne može govoriti o punom stvaralačkom razmahu radničkih savjeta i komuna ako je njihova materijalna baza svedena na minimum.

Možda smo u prošlosti premalo vodili računa o toj uzajamnoj zavisnosti ekonomskih i političkih faktora. Na to su nas nagonile objektivne teškoće, napose težak međunarodni položaj u kojem smo se nalazili, a i odsutnost iskustva jednog mladog društva kakvo je naše. No, ako bismo i poslije mnogih naših i tuđih iskustava još padali u takve greške, ne bismo ih mogli ničim opravdati.

* Iz govora u Saveznoj narodnoj skupštini 7. prosinca 1956. Naslov dao priređivač ovog zbornika. Tekst je preuzet iz brošure: Edvard Kardelj, *Govor u Narodnoj skupštini*. Novinsko-izdavačko preduzeće Politika, Beograd, 1956.

Mi smo načelno i praktički već poodavno raščistili sa starijinišćkim tezama da je za razvitak socijalizma dovoljno da Komunistička partija drži vlast, pa da zatim putem jednog državnog političkog i planskog aparata »gradi socijalizam«, to jest podiže tvornice, kolektivizira poljoprivrednu proizvodnju i određuje ljudima plaće — sve u ime svoje rukovodeće uloge. Za nas pojam izgradnje socijalizma znači, i po suštini i po formi kretanja, znatno više i nešto mnogo složenije, što samo dijelom zavisi od subjektivne volje rukovodećih snaga. Zbog takvih shvaćanja bili smo mnogo napadani u prošlosti. Međutim, posljednji događaji u Mađarskoj još su jedna opomena za svakoga tko nije spreman da s činjenicama računa kao s činjenicama, i tko misli da s pobjedom revolucije ili dolaskom na vlast neke kompartije, da u takvim slučajevima objektivni društveni zakoni prestaju važiti. Naprotiv, oni će se osvetiti svakome tko pokušava da ih ignorira.

Stvarna društvena rukovodeća uloga Komunističke partije ne može se dekretirati zakonom. Partija može biti stvarno rukovodeća, to jest najprogressivniji društveni faktor, samo ako zaista djeluje na linji objektivnih društvenih zakona. A budući da ti zakoni djeluju kroz ljude, kroz društvene klase, komunistička partija ili bilo koja druga rukovodeća organizirana socijalistička snaga — u prelaznom periodu od kapitalizma prema socijalizmu — mora biti tako postavljena da kroz nju, jednako kao i kroz čitav društveni mehanizam, mogu doći do izražaja najnaprednije socijalističke tendencije i da se s razvitkom socijalističkih odnosa i sama mijenja. Ako jedna partija to ne sbvaća, onda se ona može ne znam kako busati u svoja komunistička prsa i razmetati se marksizmom-lenjinizmom, pozivajući se na svoju historijsku rukovodeću ulogu, ona će ipak imati ulogu kočnice socijalističkog razvitka. Ona čak može postati reakcionarna snaga ako uporno produži tim putem.

Misliti da partija već samim tim što se naziva komunističkom osigurava progresivni i demokratski karakter svoje vlasti teška je antimarksistička zabluda. To se jasno pokazalo u Mađarskoj. Ondje je jedan antidemokratski sistem birokratskog despotizma, protiv volje radničkih masa, godinama vodio određenu samovoljnu politiku jedne klike. To je najzad dovelo do oružane akcije, u kojoj je glavna snaga bila radnička klasa, to jest upravo ona klasa koja jedino može biti nosilac socijalističkog preobražaja mađarskog društva. Pri tome nije najvažnije, tko je sve iskoristio taj revolt radničke klase i

kakvim je sve parolama ona nasjedala kad se stihijski digla protiv nečega što je društveno postalo nepodnošljivo i reakcionarno. Mnogo je važnija konstatacija da je jedan politički sistem u ime socijalizma u stvari postao kočnica daljeg socijalističkog razvitka do takve mjere da je morao izazvati radničku klasu, to jest glavnu snagu socijalističkog kretanja, na oružani otpor zato što ta klasa nikakvim drugim putem nije mogla izraziti svoju volju.

Mađarski događaji su tragedija suvremenog socijalističkog pokreta, ali oni su isto tako, i u još većoj mjeri, pouka i poticaj međunarodnom socijalizmu. Oni su, prije svega, poticaj svim onim progresivnim socijalističkim težnjama koje se izražavaju u shvaćanjima da se politički sistem socijalističke države prelaznog perioda mora razvijati tako da bi najnaprednija materijalna i duhovna kretanja radnih masa, čija se svijest već formira u uvjetima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, mogla dolaziti svakodnevno do izražaja i djelovati u pravcu neprekidnog mijenjanja zastarjelih formi. To je smisao zahtjeva za demokratizacijom, koji se danas čuje kao glavni zahtjev u mnogim zemljama koje su na putu socijalističkog razvitka.

U jednoj zemlji sa složenom unutrašnjom socijalnom strukturom mogu prelazno postojati revolucionarna politička ograničenja. Ali ona ne mogu postojati za slobodno kretanje socijalističkih društvenih snaga, jer se onda pretvaraju u birokratski despotizam. Razumije se da pribjegavanje sve jačoj afirmaciji države u ekonomskim i društvenim odnosima jedne socijalističke zemlje nije put prema punom oslobođenju snaga socijalizma. Ne treba zaboravljati da ne može biti govora o nekom izgrađenom socijalističkom sistemu, a kamoli o komunizmu, sve dok je država kao oružje sile glavni faktor u ekonomskim odnosima i kretanjima. Socijalizam mora, u krajnjoj liniji, biti oslobođen birokratskih kočnica kako bi se mogao razvijati svojim unutrašnjim impulsom te jačati i braniti se stabilnošću i unutrašnjom snagom samih društveno-ekonomskih odnosa, većom produktivnošću i svjesnom inicijativom širokih masa organiziranih na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Upravo zato i ne može biti napretka socijalizma bez usporednog razvitka specifičnih oblika demokracije, koji odgovaraju socijalističkoj ekonomskoj bazi.

U našoj zemlji taj je princip — ponekad s više, ponekad s manje uspjeha — dobio svoju primjenu i dobiva je na sve ši-

rem frontu. Svojevremena Staljinova kritika naše Komunističke partije, da se ona utapa u Narodnom frontu i masama, bila je u stvari upravo kritika takvih demokratskih tendencija u našem socijalističkom razvitku. Međutim, dok je jugoslavenski socijalizam jačao zahvaljujući baš razvijanju tog demokratizma, uz istovremeno suprotstavljanje pseudodemokratskoj frazi koja hoće da vuče društvo natrag na zastarjele političke forme, dotle je krizu mađarskog socijalizma uzrokovala upravo odsutnost svakog demokratizma.

Događaji u Mađarskoj veoma rječitro ilustriraju koliko značenje za dalji razvitak socijalizma ima baš raščišćavanje tih pitanja. Ti događaji, osim toga, ukazuju i na to da je i za nas jedan od neophodnih zadataka u sadašnje vrijeme da rješavamo ne samo goruća trenutna ekonomska pitanja nego da ta pitanja rješavamo na takav način da bismo osigurali brži razvitak našeg demokratskog mehanizma.

Sada se u komunističkoj štampi vodi diskusija o tome jesu li za revolucionarne događaje u Mađarskoj krive pojedine greške ranije vlade ili politički sistem. No očigledno je da pojava pojedinih grešaka samih po sebi ne bi dovela do takve odlučne reakcije masa da su one imale mogućnosti da izraze svoje težnje u pravcu mijenjanja diskreditirane politike rukovodstva a time i ispravljanja grešaka. A kada socijalističke radne mase nemaju mogućnosti da izraze takve težnje i da ispravljaju greške, onda je jasno da se radi upravo o postojanju određenog političkog sistema koji odvaja mase od vlasti. Takav sistem mora prije ili kasnije dovesti najprije do odvajanja rukovodstva od masa, čim politika tog rukovodstva dođe u konflikt s elementarnim interesima radnih masa, a zatim i do akcije tih masa protiv takvog političkog sistema, koji im sprečava utjecaj na upravljanje poslovima iz društvenih odnosa.

Potpuno je jasno, prema tome, da — kada govorimo o političkom sistemu — ne mislimo ni na socijalizam ni na lenjinski sovjetski sistem, koji je bio izgrađivan tako da bi mase mogle utjecati na politiku države i partije. Mi razumijevamo u ovom slučaju pod političkim sistemom ukupnost svih onih političkih formi i metoda koje odvajaju socijalističke radne mase od neposrednog utjecaja na vlast i koje jačaju birokratske elemente u partiji i državi, predajući im korak po korak u ruke pojedine poluge vlasti, koja se time mora degenerirati u nešto drugo nego što je vlast radničke klase. Upravo takav proces doveo je u Mađarskoj do izolacije Komunističke partije od masa i do apsolutne samovlasti jedne birokratske klike, koja se uopće od-

vikla da vodi računa o težnjama i željama vlastite radničke klase, a time i svog vlastitog naroda. Ono što kao marksistične smijemo ni za trenutak zaboraviti jest to da birokratizam uopće, a ekonomski tehnokratizam napose, po svojoj unutrašnjoj logici u prelaznom periodu nužno potiskuju društvene procese — ako mu se unutrašnje socijalističke snage ne suprotstave — uzme maha, onda on počinje radati ne samo Staljina nego i mađarske događaje.

Danas je međunarodni odnos društvenih snaga takav da se dalja sudbina socijalizma više ne određuje toliko obranom postignutih rezultata — jer socijalizam više nije jedan opkoljen otok — nego prije svega njihovim vlastitim daljim razvitkom, daljim razvitkom samog socijalizma. Socijalizmu nisu potrebne pravne slavopojke svemu što je učinjeno u jednoj socijalističkoj zemlji i među socijalističkim zemljama. Naprotiv, socijalizmu je potreban zdrav demokratski, kritički odnos prema vlastitim rezultatima, potrebna mu je neugasiva i duboka želja za sve boljim rješenjima, a u prvom redu za sve boljim rješenjima u pogledu odnosa među ljudima. Čitav politički sistem suvremenog socijalizma mora biti tako postavljen da bi ta tendencija i ta želja mogle svuda doći do izražaja. A samo vječito kretanje masa može proizvoditi takve progresivne težnje. Zato demokratizam mora biti bezuvjetno sastavni element socijalizma. Upravo zato je socijalizmu neophodno potrebna diskusija, otvorena marksistička analiza mađarskih događaja.

Sada se u socijalističkom pokretu najviše čuju dvije ocjene oružanog ustanka u Mađarskoj, koje su, međutim, podjednako pogrešne i štetne za dalji razvitak socijalizma u svijetu. Jedni kažu da se tu radi o unaprijed organiziranoj kontrarevoluciji, s tim što su određene greške ranijeg političkog rukovodstva bacile na stranu kontrarevolucije i dio masa. Drugi tvrde da se tu radi o revoluciji za slobodu i nacionalnu nezavisnost, s tim što jedan i drugi pojam ostaje apstraktan, maglovit, a u krajnjoj liniji se stvari svode na to da se pod slobodom razumijeva višepartijski sistem klasične buržoaske demokracije, a pod nezavisnošću vraćanje na stare pozicije mađarskog nacionalizma.

Iz prve ocjene izvlači se zaključak da treba kontrarevoluciju ugušiti, određene greške iz prošlosti popraviti i problem će biti riješen, odnosno moći će se ponovo početi starim, oporbnim putem. Takvo mišljenje nije samo velika greška nego je i velika iluzija. Takav zaključak može služiti za umirivanje socijalističke savjesti, ali je daleko od saznanja pravih uzroka, pa zato i od pravih rješenja. Takva shvaćanja čak ne vode računa ni o tome da je poslije revolta mađarske radničke klase polazna tačka daljeg kretanja mađarskog socijalizma sasvim druga nego što je bila ona iz 1945. godine. Takvim pristupanjem stvari se ne rješavaju, nego samo zaoštravaju i gomilaju uzroci koji su doveli do mađarske tragedije. Tko zaista želi tražiti i osvijetliti prave uzroke sadašnje krize, taj mora potražiti i osvijetliti prave uzroke te krize. Radi se o suviše krupnim stvarima socijalizma da bi oni kojima istinski stvarno leži na srcu stvar socijalizma smjeli zatvarati oči pred pravim činjenicama. Jer, ako rukovodeće snage socijalističkih zemalja ne nađu u sebi dovoljno snage da osiguraju evolutivni proces mijenjanja određenih političkih formi i odnosa u društvu koje je krenulo putem socijalizma, onda će još biti političkih kriza. A svaka takva kriza — u sadašnjim međunarodnim uvjetima — može vrlo opasno ugroziti ne samo pojedine tekovine socijalizma nego i mir u svijetu. Socijalizmu je neophodna postepenost, evolutivnost kretanja. Ali, da bi taj proces bio moguć, potrebno je da se njemu prilagodi i politički sistem socijalizma. Upravo zato mi danas i diskutiramo o ulozi mađarskog političkog sistema u razvitku mađarske krize.

Objektivnom marksističkom analitičaru mora da se postavi na osnovi prve ocjene, prije svega, nekoliko sasvim praktičnih pitanja. Prije svega: ako se radi samo o određenim »greškama« klike Rákosi — Göre, a ne o birokratskom sistemu koji je počeo igrati reakcionarnu ulogu prema socijalističkom razvitku, zašto su onda mađarske radne mase tek upotrebom sile i oružja bile u stanju da se suprotstave politici koja je proizvodila te »greške«? Kako to da raspoloženje mađarske radničke klase nije moglo doći do izražaja normalnim putem, preko odgovarajućih predstavničkih organa, ili bar preko Partije mađarskih radbenika, za koju se tvrdilo da je najnapredniji odred radničke klase, a pokazalo se da je izgubila svaku vezu s radničkom klasom? Najzad, kakva je to utjeha za socijalističku savjest kad se tvrdi da je radnička klasa — jedanaest godina poslije svoje vlastite pobjede — nasjela kontra-revoluciji? Čak ako se pretpostavi da je to tačno, ipak se

mora postaviti pitanje treba li u tom slučaju lomiti štap *radničkom klasom* ili *nad političkim sistemom* koji je doveo radničku klasu u apsurdni položaj da se navodno bori protiv svojih vlastitih historijskih interesa.

Međutim, takva pogrešna logika ne može a da ne odvede do apsurdnog zaključka, koji nema sa socijalizmom, a kamoli s marksizmom, nikakve veze, da, naime, neka partija ili država može graditi socijalizam bez radničke klase ili čak protiv nje-ne volje.

A, u stvari, mađarska radnička klasa je stihijski ipak djelovala socijalistički, i to jedina socijalistički. Ona je u pogledu koncepcija državnog sistema, demokratije i političkopartijskih odnosa bila, doduše, u velikoj mjeri pod utjecajem raznih sinoburžoaskih apstraktno-liberalističkih fraza, ali istovremeno se stavila čvrsto u obranu društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Još više, ona je tu tekovinu, uspostavljanjem radničkih savjeta, razvijala dalje, pretvarajući je iz forme državne svojine u dosljednu formu društvene svojine, tj. svojine pod direktnom demokratskom upravom zajednice proizvođača. Karakteristično je također da su se radničke mase izjasnile za jedinstvene radničke savjete i za njihovo ujedinjavanje prema gore, da bi na taj način došle do direktnog utjecaja na centralnu državnu vlast. To samo po sebi pokazuje da je radnička klasa Mađarske, usprkos svojoj idejnoj zbunjenosti u koju je bila dovedena krahom ranijeg političkog sistema, stihijski ipak našla u suštini pravi put prema vlasti.

Razumije se, teško je danas govoriti da li bi mađarska radnička klasa u daljem toku borbe za vlast uspjela održati pozicije u tvornicama. Nikakve sumnje nema da bi povampirene buržoasko-reakcionarne snage, koje bi nesumnjivo imale sve veću podršku iz inozemstva, pokušavale da svoju pobjedu privedu do kraja. Njihov kurs je bio u tom pogledu jasan. Idejnu i političku dezorganizaciju radničke klase te su reakcionarne snage u prvoj fazi pokušale iskoristiti za to da postanu ponovno faktor vlasti u zemlji. U toj fazi te su se reakcionarne snage — pogotovo zato što su bile slabe — zadovoljavale općim frazama o slobodi i demokratiji. A kad bi se jednom dočepale vlasti, one bi morale logikom stvari ići barem na djelomično ukidanje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, a u svakom slučaju na ograničavanje uloge i na postepenu likvidaciju radničkih savjeta.

Svaki partijski monopol u centru — bilo da se radi o jednoj ili o više partija — nespojiv je sa stvarnom odlučujućom ulogom proizvođačkih masa putem radničkih savjeta u tvornicama i u komunama. Prema tome, nema nikakve sumnje da bi novi »višepartijski sistem« u Mađarskoj vrlo brzo došao u sukob s radničkim savjetima, kao što će se i sada desiti sa svakim pokušajem da se ponovo uvede stari monopol jedne birokratizirane partije.

Prema tome, bila bi velika greška i iluzija misliti da su revolucionarni sukobi u Mađarskoj s konačnom formom Nagyove vlade kakva je bila 4. novembra, pošli u neki normalni kolosijek. Naprotiv, bitka za konačnu društvenu i političku formu Mađarske tada je tek počela i nitko tko ne želi izmišljati ne može reći čime bi ona bila završila. Svakako, vjerojatnije je da bi socijalističke snage uspjele održati socijalističku ekonomsku bazu mađarskog društva. No, u svakom slučaju, radnička klasa bi morala još mnogo krvariti i doživjeti još vrlo mnogo razočaranja prije nego što bi u borbi i porazima stekla iskustva koja bi joj omogućila da empirički dođe do novog demokratskog mehanizma socijalističkog društvenog sistema. Međutim, isključiti se nije mogao ni ozbiljan poraz radničke klase i socijalizma, a time i pretvaranje Mađarske u objekt vrlo opasnog međunarodnog sukoba.

U toj svjetlosti mi smo promatrali i drugu sovjetsku intervenciju u Mađarskoj. Mi smo u principu protiv stranih intervencija, bez obzira na to što im je polazna tačka. I to ne samo zbog prava naroda da sami rješavaju svoje unutrašnje suprotnosti nego i zbog toga što intervencije — kad se radi o društvenoj krizi — nikada same po sebi ne rješavaju probleme. One mogu samo za određeno vrijeme odgoditi njihovo rješavanje, ali ih istovremeno i zaoštravaju. U tom smislu, i sovjetska intervencija u Mađarskoj sama po sebi ne može učiniti ništa na rješavanju unutrašnjih suprotnosti, ali svakako će zaoštriti stvari i dovesti do težih posljedica, ukoliko bi postala kočnica u rješavanju problema unutrašnjeg političkog sistema, koji se bezuvjetno moraju riješiti ako se želi osigurati zdraviji razvitak socijalizma u Mađarskoj. Međutim, smatrali smo također mogućim da bi sovjetska intervencija — koju su očigledno prvenstveno izazvali postojeći međunarodni uvjeti — mogla biti pod određenim uvjetima manje zlo za Mađarsku, tj. uz uvjet da prekrati dalje prolijevanje krvi, ali da dozvoli uspo-

stavljanje takve vlade i takve politike u Mađarskoj koja će na bazi jednog izmijenjenog političkog sistema okupiti sve socijalističke snage i osigurati radničkoj klasi, preko radničkih savjeta i drugih sličnih organa radničke klase, da zaista dobije onaj utjecaj na državnu politiku koji prije nije imala. Time bi bila postavljena realna polazna tačka za stvaranje nezavisne socijalističke i demokratske Mađarske, koja bi se mogla sama braniti od ataka reakcionarnih snaga i koja ne bi mogla postati objektom međunarodnopolitičkih sukoba. Samo takve pozitivne posljedice mogle bi opravdati sovjetsku intervenciju. Ako tih posljedica ne bude, onda će biti historijski osuđen i sam akt intervencije.

Takav naš stav je sada pod dvostrukom vatrom. Jedni nam u ime proleterskog internacionalizma predbacuju što ne dajemo bezrezervnu podršku sovjetskoj intervenciji. Drugi nam u ime principa o nemiješanju u unutrašnje poslove i demokracije predbacuju što nismo isto tako bezrezervno protiv te intervencije.

Međutim, mi smatramo da sada, kad je mađarsko društvo u tako dubokoj unutrašnjoj krizi, sovjetska intervencija uopće nema odlučujuću ulogu. Ta intervencija nije početak grijeha, ona je njegova posljedica. Zato ona sama po sebi i ne može izvući mađarski socijalizam iz krize, nego može samo još više ukazati na neodrživost političkih formi Mađarske iz rakošijevsko-gereovskog vremena.

Uostalom, moje mišljenje jest da nije pitanje socijalizma imalo glavnu ulogu prilikom sovjetske intervencije u Mađarskoj, nego odnos snaga u postojećim međunarodnim odnosima. Svaki koliko-toliko realistički promatrač morao je doći do zaključka da će u sadašnjoj međunarodnoj situaciji neizbježno doći do sovjetske intervencije u momentu kada bi unutrašnji razvitak u Mađarskoj počeo stvarati uvjete za intervenciju s druge strane, odnosno do stvaranja zapadnih političkih baza u Mađarskoj. Takva situacija snažno bi poremetila sadašnji odnos snaga u Evropi, izazvala bi veoma teške poremećaje, pa čak ugrozila mir u Evropi. Razne »slobodne Evrope« i slične ustanove, pa i razne usijane nacionalističke glave u samoj Mađarskoj, pogotovu su potvrđivale takva strahovanja. Nema sumnje da je čak i u našem stavu taj moment morao imati određenu ulogu, a kamoli u stavu sovjetske vlade.

Prema tome, ma koliko mi bili zabrinuti sovjetskom intervencijom u Mađarskoj i njenim posljedicama za socijalizam,

mi ipak smatramo, ukoliko se govori o socijalizmu, da se sudbina socijalizma na Istoku Evrope danas ne rješava u opredjeljivanju za sovjetsku intervenciju ili protiv nje (aplauz), iz jednostavnog razloga jer je ona najvećim dijelom bila uvjetovana postojećom međunarodnom situacijom. Glavno i odlučujuće pitanje u stvari je u nečem drugom, naime u pitanju: kako je uopće moglo poslije 11 godina vlasti, koja se zaklinjala na socijalizam, u jednoj relativno razvijenoj zemlji, sa snažnom ekonomskom bazom i s jakom radničkom klasom, doći do oružane borbe te iste klase, i da taj revolt izazove protiv sebe intervenciju druge socijalističke zemlje? Neka se taj proces krsti kako god hoće, revolucijom ili kontrarevolucijom, ostaje činjenica da se protiv vlasti koja je sebe proglašavala socijalističkom digla radnička klasa, i to svojom većinom, jer kada ne bi bilo tako, onda ni od ustanka ne bi bilo ništa. A isto tako je tačno da i danas ta radnička klasa otklanja ono što smatra da ta intervencija nosi sa sobom, to jest restauraciju starog sistema i starih metoda. Te činjenice svakako bacaju određenu svjetlost na društveni karakter političkog sistema Rákosi-Göre.

Prema tome, kardinalno pitanje današnje Mađarske jest upravo u činjenici koja se danas u nekim komunističkim partijama najodlučnije negira, a to je ono pitanje o kojem danas treba govoriti: *radi se o potrebi korjenitih promjena u političkom sistemu, a ne o promjeni ljudi i o ispravljanju pojedinih grešaka.* I tek ako se to postigne, mogu biti bitno smanjene negativne posljedice sovjetske intervencije za socijalizam.

Polazeći od tih pretpostavki, mi smo smatrali neophodnim dati političku podršku Kádárovoj vladi, očekujući — ili nadajući se — da će ta vlada biti sposobna i da će btjeti ići upravo kursem povezivanja s radničkom klasom, tj. s radničkim savjetima, kao i s drugim istinski demokratskim i socijalističkim strujanjima u Mađarskoj, uključujući i takve elemente iz bivše vlade Imre Nagya. U takvim uvjetima vlada Jánosa Kádára mogla bi postati polazna tačka jedne socijalističke demokratske koncentracije, oslonjene prije svega na radničke savjete, i time dovesti do formiranja samostalne i dovoljno snažne demokratske, ali i bezuvjetno socijalističke unutrašnje snage koja bi mogla uspostaviti mir i povjerenje naroda i osigurati uvjete za povlačenje sovjetskih trupa, kao i prijateljske odnose

sa Sovjetskim Savezom. Samo pod tim uvjetima vlada Jánosa Kádára može biti progresivan subjektivni faktor u rješavanju unutrašnjih društvenih suprotnosti u Mađarskoj. U suprotnom slučaju, tj. ako ta vlada skrene s takve orijentacije — a izvjesni događaji u posljednje vrijeme, u prvom redu kršenje jugoslavensko-mađarskog sporazuma o prestajanju azila grupi Imre Nagya i deportiranju te grupe u Rumunjsku, daju povoda za ozbiljnu zabrinutost da takve tendencije mogu u Mađarskoj prevladati — u tom slučaju bit će i ta jedina mogućnost upropaštena, a socijalizmu u Mađarskoj bit će zadan još jedan udarac. Takav razvitak izbacio bi ordinarni buržoaski nacionalizam kao glavnu ideološku pokretačku snagu, i same radničke mase bile bi bačene još više udesno.

To su, dakle, po našem mišljenju, ta kardinalna pitanja koja odlučuju sudbinu daljeg razvitka u Mađarskoj. I tek u toj svjetlosti može se u cjelini vidjeti uloga sovjetske intervencije.

Ono što u posljednjim mađarskim događajima najviše iznenađuje to je strah komunista od radničkih savjeta. Lenjin je u svoje vrijeme imao smjelosti da izbací parolu »sva vlast sovjeticima«, iako boljševici nisu imali većinu u sovjeticima. Ali kao marksist Lenjin je s pravom očekivao da će radne mase, kada budu uzele odgovornost za vlast, morati djelovati u svom vlastitom interesu, tj. socijalistički. I nije se prevario. U Mađarskoj nitko nije imao smjelosti da postavi takav zahtjev, pa ni sami radnički savjeti, koji su bili suviše pod utjecajem malograđanskih apstraktno-liberalističkih parola. Ali, bili kakvi da bili, ipak su ti radnički savjeti bili jedina realna socijalistička snaga koja bi se vjerojatno brzo izliječila od tuđih, antisocijalističkih utjecaja ako bi morala preuzeti glavnu odgovornost za vlast u tvornicama i u samoupravnim lokalnim zajednicama, i u centru. Kako komunisti u Mađarskoj nisu tako prišli i ne prilaze radničkim savjetima, nego vječito samo agitiraju da treba početi s radom, a ne govore o vlasti, oni ih sami, u stvari, sve više potiskuju pod utjecaj malograđanskih i nacionalističkih, pseudodemokratskih elemenata i fraza.

Takve su činjenice. Zatvarati oči pred njima ili šutjeti o njima, ne ide u prilog socijalizmu ni jedinstvu socijalističkih snaga. Prema tome, ocjena mađarskih događaja kao organizirane kontrarevolucije može možda nekima služiti kao umjetno sredstvo za umirivanje socijalističke savjesti, ali riješiti unutrašnje probleme jednog političkog sistema, koji je u Mađarskoj doveo do krvave tragedije, takva ocjena ne može.

Prema drugoj ocjeni mađarskih događaja, sve je korisno i progresivno što se kiti imenom slobode i demokracije. Na ulici i u raznim klubovima inteligencije frazeri su licitirali tko će te parole što prije dovesti do anarhističkog destruktivnog apsurd, zaboravljajući da kanonada pseudoslobodarskih fraza u svojoj praktičnoj konzekvenciji ne znači ništa drugo nego stvaranje kaosa u glavama ljudi, a zatim nasjedanje istinski kontrarevolucionarnim, i to sasvim praktičnim tendencijama, koje su iza kulisa takvih fraza najprije proturale klasični višepartijski sistem, a zatim i svoje aspiracije na rukovodeću ulogu na vlasti.

Ne tvrdim da velik, možda i najveći dio one inteligencije koja je sa svojim idejnim utjecajem prevladala u krugovima mađarske inteligencije u tim danima, i koja je uglavnom bila nosilac ovakvog jalovog apstraktnog liberalizma, subjektivno nije bio ispunjen iskrenim demokratskim i humanističkim težnjama i da su mu bili uglavnom tuđi antisocijalistički ciljevi. Ali da bi netko mogao voditi revolucionarni pokret, nije mu dovoljna samo iskrenost, slobodarstvo i humanizam, nego mora i znati što hoće.

Međutim, u tom odlučujućem dijelu inteligencije, koja je izdala masu jalovih apstraktnih proklamacija i parola, nije se našao nitko tko bi imao sposobnosti i smjelosti da kaže masama da slobode i demokracije nema ako iza nje ne stoji određen odnos društvenih snaga, određena društvena struktura, a u revolucionarnoj akciji i određena realna društvena snaga, i da je prema tome kardinalni problem revolucije da prvenstveno uspostavi tu snagu, koja može biti samo socijalistička, pa da se onda može zaista govoriti o jednom političkom sistemu demokracije i o jednom jasnom sadržaju demokracije. Međutim, o tim problemima proklamacije mađarske inteligencije nisu vodile dovoljno računa. Za njih je postojao samo svijet parola i iluzija, dok se iza njih vršilo komešanje i pregrupiranje u realnom svijetu materijalnih društvenih snaga, u svijetu elementarnih materijalnih i socijalnih interesa. A taj svijet, sa svim svojim materijalnim i socijalnim proturječjima, interesima i suprotnostima, u krajnjoj liniji, naravno, uvijek odlučuje o svemu, pa i o slobodi i demokraciji. Tko zaboravlja te činjenice, taj se mora vrlo brzo naći na sporednom kolesijeku. I oni krugovi mađarske demokratske inteligencije o kojima ovdje govorimo vrlo su se brzo našli baš na takvom ko-

losijeku. Ta inteligencija — bez obzira na dobru socijalističku volju velikog njenog dijela — vidjela je samo loše posljedice starog političkog mehanizma u Mađarskoj, a nije vidjela i nije bila u stanju da objasni uzroke, niti da ukaže na izlaz iz situacije, koji bi vodio napretku socijalizma i demokracije. Ona nije bila sposobna da stvara, nego je samo rušila. A kada je taj posao bio obavljen, ona se zatekla na lažnoj demokratskoj i nacionalističkoj tradiciji XIX vijeka. To je u stvari bila kapitulacija. Kapitulacija pred staljinizmom i kapitulacija pred buržoaskim poretom. Priznanje potpune vlastite nemoći.

Ali u jednome je ta inteligencija bila ipak dosljedna: do posljednjeg momenta držala je radničke savjete u izolaciji od stvarne političke vlasti. Stvarala je u Mađarskoj ili priznavala sve moguće pseudorevolucionarne komitete, ali ni u jednom momentu nije proklamirala zahtjev da vlast treba dati — ne skrahiranim partijama — ne jednoj, ne mnogima, nego jednom organizmu čiji stup će biti radnički savjeti i samoupravne lokalne zajednice, socijalističke komune. Prema tome, u općoj idejnoj konfuziji mađarske inteligencije bilo je ipak određene dosljednosti. A ta dosljednost pokazuje da je i ta mađarska inteligencija djelovala pod snažnim idejnim utjecajem birokratizma, odnosno njegovih materijalnih i socijalnih interesa.

U prvoj fazi mađarska inteligencija je tražila slobodu od Görea, koji se već davno bio odvikao da gleda na ljude kao na svjesna samostalna bića, a u drugoj fazi ju je očekivala od restauriranih buržoaskih partija, čija je »demokratska tradicija« iz prošlosti također vrlo dobro poznata. Ni u jednoj fazi, međutim, ona nije znala ukazati na prave društvene snage, koje bi zaista mogle biti nosilac slobode i demokracije, kao što sam rekao, na radničke savjete, na komune i druge slične oblike socijalističkog demokratizma.

Idejno je bio taj pokret šupalj, u stvari samo jedan periferijski i deformiran odjek dubokih kretanja u socijalističkoj društvenoj bazi. Zato se na kraju sveo na masu proturječnih liberalističkih parola od kojih su mnoge postale fraza i iluzija, a druge maska iza koje su se proturali razni antisocijalistički programi. Nesposobni da učine bilo što stvaralačko u pravcu probijanja novih putova na socijalističkom tlu, neki krugovi mađarske inteligencije najzad su iz historijske ropotarnice izvukli staru (a to im je jedino preostalo) buržoasku političku mašinu i stari mađarski nacionalizam. Time, razumije se, ne

želim potcijeniti pozitivnu ulogu koju je odigrala progresivna inteligencija u Mađarskoj u to vrijeme. No to ne mijenja na činjenici da su, u konačnoj liniji, ipak prevladali buržoaski misaoni utjecaji.

Tragedija mađarske revolucije upravo je u tome što su ti idejno jalovi elementi silom prilika postali njeno političko rukovodstvo, jer nikakvog drugog rukovodstva nije bilo. Ali još je katastrofalnije da se u Mađarskoj nisu našle nikakve druge snage i centri socijalističke svijesti koji bi mađarskoj radničkoj klasi mogli ponuditi neku drugu alternativu, a ne samo vraćanje natrag na pozicije buržoaskog političkog sistema ili staljinizma.

Radnička klasa djelovala je u takvim uvjetima stihijski, ali ipak samo ona socijalistički i stvarno demokratski, stvaranjem radničkih savjeta, sa tendencijom njihova ujedinjavanja u jedan jedinstveni zemaljski sistem. Time je mađarska radnička klasa učinila sve što je mogla učiniti u okviru neposredne prakse.

U njenoj više ili manje stihijskoj akciji ipak se jasno odražavala tendencija da se u formi radničkih savjeta i njihova ujedinjavanja radnička klasa organizira kao država. Te su tendencije stihijski izvirale iz neposrednog interesa radnika i iz potreba mađarskog društva, zasnovanog na društvenim sredstvima za proizvodnju. To je, u stvari, bio jedini socijalistički izlaz iz unutrašnje krize mađarskog društva.

Na žalost, taj se proces nije razvio dokraja. Glavni uzrok toga svakako je u tome što mu je nedostajala svjesna orijentacija i jasan cilj. Nije postojala koliko-toliko izgrađena koncepcija preporoda mađarskog socijalizma putem predaje političke vlasti radničkim savjetima, uz izolaciju reakcionarnih i političkih faktora, kako staljinističkih, tako i buržoaskih, koji su se sakupili iza leđa malograđanskog anarhizma i pseudoliberalizma. Osim toga, na taj zdravi socijalistički mehanizam radničke klase bio je vršen žestok politički, materijalni i idejni pritisak kako od nosilaca buržoasko-demokratskih iluzija, kojima su radnički savjeti smetali kao politička forma koja osigurava rukovodeću ulogu radničke klase i socijalističkih snaga, tako i od staljinističkih elemenata i dogmi, za koje su radnički savjeti predstavljali ograničenje monopola vladajuće partije.

Može se, dakle, bez pretjerivanja reći da je odsutnost bilo kakvog utjecajnijeg revolucionarnog i realističkog socijalističkog subjektivnog faktora, koji bi znao pokrenuti radničku klasu na platformi socijalizma i socijalističke demokracije, u borbi za vlast putem radničkih savjeta i drugih organa samoupravljanja radnih masa, bila glavna karakteristika stihijskog revolta radnih masa u Mađarskoj.

Postavlja se pitanje kako se moglo desiti da mađarski socijalizam doživi tako težak idejni slom.

Mađarski revolucionarni sukobi u stvari su prvi krupniji primjer nasilnog obračunavanja s onim preprekama daljem razvitku socijalizma koje su već produkt jednog učvršćenog birokratskog političkog sistema i koje su u određenim uvjetima zakonite društvene pojave u prelaznom razdoblju od kapitalizma prema socijalizmu. Nove socijalističke demokratske forme i ideje tek su na početku, a iskustva ima malo, dok sam društveni razvitak neophodno zahtijeva i brži progres u sferi političkog sistema i idejnog života. Osim toga, takvom se progresu opire materijalni i idejni konzervativizam jednog sistema koji se poziva na bogate revolucionarne tradicije prošlosti. Zbog svega toga u takvim društvenim pokretima kakav je sada u Mađarskoj može doći do prevlasti nesvjesnog stihijskog revolta, koji je u svojoj osnovi zdrav, ali koji može u daljem razvitku uzrokovati velike destrukcije i ideološku i političku konfuziju, čim ostane bez jasno opredijeljenih idejnih centara i subjektivnih faktora uopće. A gdje prevladava u revolucionarnim događajima stihija, ondje istovremeno u glavama vlada iluzija, dok praktično djelovanje vuče natrag prema nekim poznatim starim, ali sada ponovo idealiziranim formama. Drugim riječima, ljudi koji ne znaju u trenutku konfuzije naći u šumi put naprijed, počinju se najprije okretati unatrag, a zatim i bježati natrag, bez obzira na to što stvar koju su započeli time vuku u katastrofu.

Tako je bilo i u Mađarskoj. Raniji rakošijevsko-gereovski režimi i uopće vladajuće staljinističke dogme na samo što su nagomilale brdo društvenih suprotnosti nego su za sobom ostavile i pustoš u glavama boraca za socijalizam. U tom birokratskom sistemu ogromna masa iskrenih revolucionara i socijalističkih boraca bila je odgajana u shvaćanju da poslije pobjede revolucije subjektivnom faktoru ne ostaje ništa drugo nego da gradi tvornice, da neprekidno investira, da osigurava državni otkup, da agitira za mjere vlade, da izvuče što više

sredstava iz privrede, kako bi se moglo što više investirati i kako bi se postigle što veće planske brojke. U takvom sistemu svaki državnik i partijski funkcionar trebalo je da zna u svako doba napamet sve moguće podatke o stanju u privredi, koji su često čak vrlo malo značajni. Ali nitko nije bio u stanju, niti je mnogo osjećao potrebu da bude u stanju, da vidi ili da objasni što se događa među ljudima, kakvi se društveni procesi odigravaju, kakve se nove društvene snage rađaju, kakve odumiru, kakve se suprotnosti pojavljuju i u kojim formama, gdje se manifestiraju tendencije degeneracije, gdje socijalistički progres traži ukidanje starog, itd., itd. pa da se tim pokazateljima zatim prilagodi i privredna politika. No u takvom sistemu ljudi su mnogo više znali o kokošima i vrstama krumpira nego što su znali o ljudima. Međutim, politika je tu iščezla, ostala je samo diskusija o planskim brojkama, o proizvodnji čelika i strojeva, kao što sam rekao, o krumpiru i kukuruzu, o načinu ishrane stoke i tako dalje.

Razumije se, daleko sam od toga da poričem i nužnost takve diskusije, naročito među stručnjacima, ali kad ostane samo na njoj, onda je to simptom da stvari nisu na dobrom putu. Nije i ne može biti zadatak centralnih društvenih i političkih organa jedne socijalističke zemlje da propisuju ljudima kako da hrane stoku. Razumije se, oni treba da osiguraju postojanje stručnih organizacija koje će moći u svakom momentu dati onima koji su zainteresirani, svu moguću stručnu, tehničku i materijalnu pomoć. Ali glavni zadatak tih centralnih organa svakako mora biti u tome da kroz politički i ekonomski organizacioni mehanizam društva u svakom momentu osiguraju maksimalnu materijalnu i moralnu stimulaciju svakog pojedinca na njegovu socijalističkom radnom mjestu, da bi proizveo najviše i najbolje, kao i njegovu dovoljnu samostalnost da bi mogao svestrano razvijati svoje stvaralačke energije i inicijative. To mora biti naš glavni cilj u izgradnji društvenog mehanizma, ako govorimo o socijalističkoj izgradnji i ako hoćemo osigurati da se socijalistički društveni sistem u svom razvitku opire na slobodnu akciju socijalističkih radnih ljudi, a ne na državnu silu.

Mi smo uvijek naglašavali da izgradnja socijalizma — ukoliko taj neprecizni i propagandistički termin izgradnja socijalizma upotrebjavamo za oznaku svjesne akcije ljudi u pravcu razvitka socijalističkih odnosa — u tom smislu nije isti proces kao izgradnja kuće. To nije zadatak kojim se može upravljati i rukovoditi iz birokratske kancelarije. Izgradnja

socijalizma je organski društveni proces u kojem rukovodeća snaga samo treba da se bori za oslobođenje socijalističkih snaga i za zaštitu tih snaga od intervencije raznih nesocijalističkih faktora. U tom procesu djeluju raznorazne društvene snage, počevši od ostataka prošlosti pa do prelaznih novih tvorina, kao što je, na primjer, tehnokratizam i birokratizam, koji može postati i te kako ozbiljna društvena snaga. Pa i sada se radnička klasa mijenja u procesu socijalističkog razvitka. Mijenjaju se unutrašnji odnosi u kojima ona živi, mijenja se i njena svijest. Shvaćanje procesa socijalističkog razvitka isključivo kroz prizmu polazne tačke socijalističke revolucije, to jest kroz sukob proletarijata i buržoazije, idejno je apsurdno, a politički reakcionarno. Iz takvog gledanja proizlazi neprestano i automatsko hvaljenje svega što postoji u zemljama gdje su komunističke partije na vlasti. Kao da su tu svi društveni problemi za vječita vremena riješeni, odnosno da tu sva ta pitanja mogu biti riješena mirno i po dekretu i da svatko može bez ikakvog uzrujavanja čekati kada će neka kancelarija centraliziranog administrativnog aparata smatrati da je došlo vrijeme da se ovo ili ono pitanje riješi. Prema toj idealističkoj shemi, koja, na žalost, nije samo karikatura nego i stvarnost — izgleda kao da se u prelazno doba neprestano i svakog dana iznova ne rađaju i pozitivni i negativni produkti društvenog razvitka.

Veoma je pogrešno svoditi diskusiju o problemima društvenog razvitka prelaznog doba isključivo na ostatke svrgnute buržoazije. Poslije jedanaest godina razvitka socijalizma, u jednoj koliko-toliko razvijenoj zemlji ti ostaci bi trebalo da predstavljaju politički manje značajan faktor. Mehanizam države prelaznog doba rađa i druge faktore, koji su mnogo značajniji i u kojima se ušančuju u novom vidu historijski reakcionarne snage, koje se suprotstavljaju napretku socijalizma. To je u prvom redu, kao što svi znamo, birokratizam, koji se pojavljuje kako u staljinističkom, tako i u buržoasko-demokratskom vidu. Buržoaske kontrarevolucije mogu uopće biti ozbiljan politički faktor samo u uvjetima kada birokratski despotizam dođe do te mjere u suprotnost s potrebama daljeg socijalističkog razvitka da uzburka radničku klasu i izazove je u napad protiv takvog birokratizma. Ne treba zaboraviti da francuska kontrarevolucija nije pobijedila zbog svoje vlastite unutrašnje snage, nego tek pošto je jakobinski teror došao u potpunu suprotnost sa stvarnim potrebama i mogućnostima društvenog razvitka u tadašnjoj Francuskoj. Pa i kad je kon-

trarevolucija formalno pobijedila, ona nije mogla poništiti ono što je bilo bitno za dalji razvitak kapitalizma. No bio je potreban poslije toga čitav niz uzastopnih revolucionarnih sukoba, koji su postepeno očistili politički sistem onih elemenata koji su smetali bržem društvenom razvitku.

Pomanjkanje svake ozbiljnije analize društvenih procesa u prelazno doba, štoviše zabrana, pod prijetnjom smrti, svake diskusije o društvenim odnosima i drugim pitanjima koja su u suprotnosti s fikcijom da u društvu koje gradi socijalizam nema reakcionarnih i konzervativnih elemenata izvan ostataka buržoazije — to je bila karakteristika rakošijevske Mađarske. Prema tom učenju, mađarski razvitak je identičan s politikom vlade, zato vlada treba da ima apsolutnu vlast. Prema takvom shvaćanju, jedini zadatak ljudi koji svjesno žele doprinijeti socijalizmu jest da populariziraju i »objašnjavaju« mjere vlade. To isto je zadatak i društvenih nauka. Cjelokupni idejni rad je prema tome lišen svakog stvaralačkog impulsa, sveden na mizeran položaj služavke besprincipijelnog praktičizma.

Postavlja se pitanje kakve je socijalističke kadrove mogao stvarati takav sistem i kakvu je mogućnost davao socijalističkoj stihiji da bi korigirala politiku takozvanih rukovodećih snaga; i uopće kako se u takvim uvjetima mogla formirati socijalistička svijest radnih masa, koja, na kraju krajeva, treba da bude osnova stabilnosti čitavog društvenog sistema? Razumije se, u gore označenim uvjetima mogu biti odgovori na sva ta pitanja samo sasvim negativni. U stvari, sam politički sistem i sama partija, koja bi trebalo da bude prema svom statusu najprogresivnija snaga u zemlji, spriječili su mogućnost nastajanja kadrova koji bi mogli izraziti i ponijeti progresivne socijalističke tendencije u Mađarskoj. Time je raskid između masa i rukovodstva Mađarske partije trudbenika postao kompletan, a mađarska radnička klasa bila je idejno razoružana i prepuštena svakojakim idejnim utjecajima sa strane.

Samo takvom nenormalnom stanju treba pripisati što je jedan Petöfi-klub mogao, s jednom mješavinom raznorodnih elemenata inteligencije, od vrlo progresivnih i socijalističkih, preko malograđansko-anarhističkih i konfuznih do otvoreno reakcionarnih i antisocijalističkih, postati najprije jedini ventil prigušenih energija narodnih masa a zatim jedan od glavnih njihovih idejnih i političkih orijentatora. Sama ta nenormalna politička forma i afirmacija takvog idejno heterogenog kluba

kao glavne idejne snage jednog socijalističkog revolta ukazuje na svu idejnu pustoš koju je za sobom ostavio birokratski sistem Rakosija i Görea.

U takvoj idejnoj atmosferi razvijali su se i mađarski radnički savjeti. Kao što smo vidjeli, njima su se suprotstavljali kako rakošijevsko-staljinistički elementi, tako i malograđanski liberalizam. Nisu ih razumjeli ni komunisti, koji su osudili rakošijevsko-gereovski režim i odvojili se od njega. Za jedan njihov dio koji je, još pod utjecajem starih staljinističkih dogmi, bio naviknut da ne vjeruje u mase, u socijalističku svijest radničke klase i materijalnu neophodnost da radnička klasa djeluje socijalistički, bilo je nepojmljivo da radničke mase mogu direktno, a ne isključivo preko partije, odnosno preko njezinog rukovodstva, učestvovati i odlučivati u sistemu vlasti. Partija mađarskih trudbenika, koja je tokom deset godina vladala samo pomoću birokratskog političkog i privrednog aparata, nestala je i ona više nije mogla, naprosto zbog toga, biti neki realan socijalistički faktor. Ali ipak su joj samo promijenili ime, pokušavajući uvjeriti mađarske radnike da je time problem riješen. Međutim, mađarski radnici su se digli protiv birokratskog sistema, a ne protiv ovakvog ili onakvog imena partije, koja je izgradila takav sistem. Umjesto što su učinili besplodne pokušaje na liniji restauracije komunističke i drugih političkih partija, progresivne socijalističke snage u Mađarskoj, u stvari, trebalo je da se onih revolucionarnih dana tuku za pobjedu principa direktne demokracije, afirmacijom jedinstvenih radničkih savjeta i samoupravnih lokalnih zajednica kao glavnog stupa nove socijalističke vlasti, jer samo u takvim demokratskim organima mogle su se socijalističke snage ponovo same preporoditi i tu, tako preporođene, opet postati prvorazredni faktor. Međutim, mađarski komunisti bili su suviše opterećeni okamenjenim dogmama prošlosti da bi bili sposobni za takav radikalni preokret i, koliko god izgledalo paradoksalno, ipak je tačno da su se komunisti prije odlučili da prijeđu na klasični buržoaski višepartijski sistem, čak ako bi time prepustili Mađarsku reakcionarnim snagama, nego da se odreknu iluzije o svojoj vlastitoj masovnoj partiji, koju su mase već bile napustile jer je takav tip partije za njih bio oličenje birokratskog despotizma. Mađarskoj su u onim danima i te kako bili potrebni progresivni borci za socijalizam, ali ne staljinističkog tipa i ne organizirani u starom tipu političke partije, makar pod kakvim imenom ona nastupala. Trebalo je da oni budu tamo gdje je radnička klasa i unutar rad-

ničke klase, a za takvu metodu trebalo je da pronađu i nove oblike organizacije i metode rada.

Kako je ta misao bila rukovodećim mađarskim komunistima tuđa, i jer nikako nisu mogli izaći iz starih shema, oni su se morali poslije početnog izdvajanja najokorjelijih staljinista ponovo rascijepati. Jedan dio je nasjeo lažnim slobodarskim parolama i idealiziranju buržoaskodemokratskog sistema, i počeo podržavati izgradnju paralelne vlasti uz radničke savjete, a u krajnjoj liniji protiv radničkih savjeta jer se te dvije forme ne mogu pomiriti. Pustimo po strani što je u takvoj zaostrenosti društvenih sukoba kakvi su vladali u Mađarskoj nada u neku klasičnu, mirnu višepartijsku demokraciju bila čista iluzija, koju bi dalji tok zaoštavanja unutrašnjih suprotnosti vjerojatno vrlo brzo razorio. No, i kada ne bi bilo tako, postavlja se pitanje zašto se komunisti odriču, po cijenu fikcije o svojoj masovnoj partiji koju više nisu imali, realne snage radničke klase i socijalizma, koja je bila utjelovljena u radničkim savjetima i koja bi mogla postati osnovni stup novog političkog mehanizma mađarske socijalističke demokracije kao direktne demokracije. Taj jezik bi mađarski radnici u tom momentu vjerojatno jedino razumjeli. Ali oni nisu mogli razumjeti da ih vrbuju ponovo u jednu partiju koja je već doživjela strahovit brodolom upravo zato što u njoj ni direktni utjecaj radničke klase ni istinska marksistička, komunistička ideja nije dolazila do izražaja. Na osnovi čega su radnici mogli imati povjerenje da se neće ponoviti staro zlo? Samo na osnovi promjene ljudi? Nikako. Trebalo je mijenjati politički sistem, a ne samo ljude i imena organizacija.

Drugi dio dobronamjernih komunista uplašio se takvog razvitka stvari, u kojem su zaista dobivale sve više maha snage buržoaske restauracije. Taj isti strah je paralizirao i pasivizirao također i veliki dio radničke klase, koji u Nagyovoj vladi više nije vidio perspektivu za sebe, a istovremeno se plašio povratka na staro — staljinističko. Tako je došlo do odvajanja jednog dijela komunista od Nagyove vlade, bilo pasiviziranjem, bilo traženjem utočišta kod sovjetske armije. I za te su komuniste revolucionarni radnički savjeti bili tuđ mehanizam koji, navodno, ugrožava pozicije Komunističke partije u mehanizmu vlasti i prema tome ne može biti polazna tačka za izgradnju novog socijalističkog političkog sistema. Nužan produkt takvog stanja stvari bila je zatim sovjetska intervencija i formiranje vlade Jánosa Kádára.

S obzirom na čitavo takvo kretanje stvari u Mađarskoj, bilo je unaprijed jasno da će do sovjetske intervencije neizbježno doći u momentu kad Mađarska postane arena i za intervenciju s druge strane, kao što sam prije rekao, a ona je to počela postajati od momenta kad se stari rakošijevski politički mehanizam, umjesto da bude zamijenjen jednim stvarnim progresivnim demokratskim socijalističkim mehanizmom, počeo zamjenjivati starim i u mađarskim prilikama neodrživim političkim mehanizmom buržoaske države, tj. države izgrađene na privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Takva Mađarska ne bi bila nezavisna Mađarska. Takva Mađarska počela bi remetiti odnose snaga koji su stvoreni u Evropi, i time bi morala izazvati zaoštavanje sukoba antagonističkih međunarodnih snaga.

Razumije se, kako nijedna ozbiljna komunistička frakcija ni u jednom momentu nije bila sposobna da formulira, pa čak nije ni pokušavala formulirati, jasnu i određenu platformu o ulozi, zadacima i ciljevima radničkih savjeta kao glavnog stupa obnovljenog političkog mehanizma mađarskog socijalizma, zato su i sami radnički savjeti dolazili s vremenom sve više pod utjecaj raznih pseudodemokratskih parola, koje su u suštini imale za cilj da odvoje od vlasti radničke savjete i da ih svedu samo na ulogu nekakvog političko-sindikalnog predstavnika radnika u državnom mehanizmu, koji se izgrađivao izvan i nezavisno od radničkih savjeta. Ni ona mađarska inteligencija koja je u prvim danima protiv rakošijevskog sistema nesumnjivo veoma iskreno i progresivno istupala u odnosu na radničke savjete nije mogla odigrati tu rješavajuću pozitivnu ulogu, nego je čak često puta dezorijentirala radničku klasu svojom vlastitom dezorijentiranošću. Zbog činjenice što nije bila sposobna da kao zamjenu za Rákosijev režim predloži nešto drugo osim obnavljanja starog političkog buržoaskog mehanizma, ta inteligencija je radničke savjete gurnula u stranu, oduzela im svaku perspektivu i često ih pretvarala naprosto samo u štabove za vođenje praktičnog otpora, ali formuliranje političkog programa je u ime demokracije sve više prepuštala reakcionarnim snagama.

Tu, u tim faktorima, dakle, treba tražiti uzroke mađarske tragedije i uzroke poraza socijalističkih demokratskih stremljenja u tom ustanku. Time, međutim, ne želim reći da su poraz doživjele i progresivne tendencije zbog kojih je došlo

do ustanka. Možda bi s vremenom, na svom vlastitom iskustvu i u nametnutoj borbi s reakcionarnim snagama, nastala i razvila se jedna jasnija koncepcija sinteze socijalističkih i demokratskih težnji u radničkim savjetima. No događaji su bili brži nego što je bio proces formiranja nove svijesti i tako je i čitav sistem radničkih savjeta ostao nedograđen i paraliziran.

Osim toga, treba imati na umu da su iskustva progresivnih socijalističkih snaga u preodolijevanju birokratizma još veoma skromna i još daleko od toga da bi se iz njih mogle u konačnom obliku izvući određene demokratske političke forme. Do Dvadesetog kongresa KPSS u stvari je samo Jugoslavija ozbiljnije tražila i našla izvjesna politička rješenja za proturječja prelaznog perioda, izgrađujući mehanizam samoupravljanja radnih ljudi na svim područjima društvenog života i time oslobađajući društvo političkih oblika i metoda kojima birokratski elementi teže da zakuju čitavo društvo u stagnaciju.

Naravno, nitko kod nas ne tvrdi da je ono što smo mi učinili jedino moguće i najbolje za sve, kao što nas u posljednje vrijeme s raznih strana optužuju. Ono što mi tvrdimo — i što je tvrdio nedavno i drug Tito u svom govoru, koji je bio toliko napadan — to je samo činjenica da je jugoslavenski socijalizam prvi otpočeo radikalno obračunavanje s birokratizmom kao društvenom snagom putem postepenog mijenjanja svog političkog sistema, i da taj zadatak neće moći mimoći nijedna socijalistička zemlja ako želi osloboditi put nesmetanom razvitku socijalističkih i demokratskih odnosa među ljudima. (Aplauz.) Razumije se, svaka zemlja će sama određivati sebi taj put. Prema tome, samo život i dalji razvitak, kroz uspjehe i neuspjehe, može dati najnaprednijim društvenim snagama u socijalističkim zemljama potrebna iskustva i potrebne teoretske zaključke koji će omogućiti da dalje kretanje socijalizma bude sve snažnije pod utjecajem progresivne socijalističke svijesti. A to je neophodni preduvjet ako se žele u budućnosti izbjeći krvavi događaji i kriza kakva je izbila u Mađarskoj i ako se želi osigurati da se napredak socijalizma i demokracije zaista odvija stalnom progresivnom evolucijom, a ne teškim društvenim grčevima.

Ako je to tačno, onda je jasno da pred gorućim problemima suvremenog socijalizma mi nemamo prava da pokrivamo oči, ni mi ni itko drugi tko tvrdi da mu je socijalizam na

srcu. Ne mora čovjek biti marksist a da zna da događaji u Mađarskoj nisu slučajni niti da su posljedica onih nekoliko stotina miliona američkih dolara, utrošenih na antikomunističku propagandu. To ponavljaju i time se tješe samo oni torijevsko konzervativni ljudi u komunističkim pokretima koji bi poput noja htjeli naprosto zabosti glavu u pijesak i tako pričekati dok neprijatni dani ne probuže. Oni se, naravno, varaju. Neprijatni dani neće tako lako probujati, jer imaju svoje duboke uzroke. A sigurno je da će se oni ponavljati, ako pojedine komunističke partije i dalje budu zavaravale same sebe i dio masa koje ih slijede.

U svakom slučaju, naša je historijska dužnost da, kao marksisti, bez ikakvog kolebanja, predrasuda i obzira pogledamo činjenicama u oči. Potreban je prije svega temeljit rad na dubokoj analizi uzroka koji su doveli do ustanka u Mađarskoj, i do sličnih pojava u Istočnoj Evropi, te na izvlačenju zaključaka koji će socijalističkim snagama pomoći da se brže i temeljitije oslobađaju nasljedstva staljinističkog despotizma. Potrebno je također, na osnovi dosadašnjih iskustava, povući i neke opće zaključke o mehanizmu društvenog kretanja u prelazno doba, jer su baš tu određene Staljinove teorije i njihova nametnuta primjena u raznim socijalističkim zemljama učinili najviše štete. Jedna konstruktivna, drugarska, socijalistička diskusija mogla bi samo doprinijeti da se takvi stihijski procesi kakvi su se odigrali u Mađarskoj više ne ponove. To je utoliko više potrebno jer je mađarska tragedija rječiti dokaz da takvi događaji mogu postati ne samo udarac socijalizmu nego i opasnost za mir u Evropi i u svijetu. A za dalji napredak socijalizma i socijalističke demokracije mir je potreban iznad svega.

Neću se zadržavati na perspektivama daljeg razvitka u Mađarskoj. Očigledno je da će se sadašnje mjere u Mađarskoj historijski moći bar donekle opravdati samo uz uvjet ako se bar naknadno politički i društveni odnosi u Mađarskoj budu razvijali u smislu onoga o čemu sam prije govorio. Ako, međutim, prevladaju tendencije koje idu za tim da se obnovi stari politički sistem, makar i s manje grubosti, onda problem neće biti riješen i historija i mađarski radni narod će prije ili kasnije osuditi sadašnje političko djelovanje odlučujućih faktora u Mađarskoj, i to kako onih na vlasti, tako i onih u opoziciji, ukoliko u ovom prijelomnom momentu ne nađu puta prema jedinstvu na bazi socijalizma, socijalističke demokracije i nezavisnosti.

II

Iako sam se opširnije zadržao na mađarskim događajima, ipak mi nije bila namjera da ulazim dublje u njihovu analizu. U okviru ove naše diskusije želio sam ukazati uglavnom samo na aspekte tih događaja, koji nam mogu poslužiti kao dalje iskustvo u našoj vlastitoj političkoj izgradnji, i koji potvrđuju pravilnost principa na kojima mi nastojimo dalje razvijati naš društveni i demokratski politički mehanizam. Na kraju krajeva, mađarski događaji nam pokazuju svu ozbiljnost rješavanja problema te vrste i potrebu da smjelije pođemo naprijed. Iako smo nešto već postigli, očigledno je da nikako ne treba da budemo zadovoljni. Nije samo pitanje životnog standarda koje mi u sljedećim godinama moramo sukcesivno rješavati. Mi moramo ići dalje i u razvitku našeg političkog sistema, u izgradnji mehanizma socijalističke demokracije, u daljoj demokratizaciji pojedinih područja našeg društvenog života. To nije samo naša potreba, to je potreba socijalizma uopće. A o tome bezuvjetno moramo voditi računa pri određivanju naše ekonomske politike.

Mađarski događaji ponovno dokazuju koliko smo bili u pravu kad smo se onako odlučno suprotstavili kako pritisku staljinističkih koncepcija, tako i pokušajima da se pod vidom potrebe za političkom liberalizacijom u Jugoslaviji restauriraju političke forme klasične buržoaske demokracije. I jedna i druga tendencija vuče društvo, koje je proizašlo iz socijalističke revolucije, natrag i vodi nagomilavanju unutrašnjih suprotnosti, pa i privremenom paraliziranju snaga socijalističkog progressa. Očigledno je da političke forme socijalizma moraju organski rasti iz njegove vlastite društveno-ekonomske osnove, tj. iz ekonomskih odnosa i interesa koji nastaju na osnovi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Više nego ikada prije potrebno je danas ulagati najintenzivnije stvaralačke napore u pravcu daljeg razvijanja onih novih društvenih i političkih formi koje osiguravaju slobodno kretanje socijalističkih, materijalnih i društvenih snaga, uključujući tu i najširu inicijativu pojedinca u njegovim naporima da svoj osobni i društveni život podese svojim materijalnim i moralno-političkim interesima, koji izvire iz njegova rada na društvenim sredstvima za proizvodnju.

To novo, naravno, ne može se naprosto iskonstruirati u glavama i nametnuti društvu. Nove forme treba da se rađaju, a i rađaju se neprekidno iz samih društvenih proturječnosti

koje su svojstvene razvitku društva na prelazu od kapitalizma prema socijalizmu, tj. iz samih potreba društvenog i ekonomskog napretka.

Politički sistem socijalizma mora se izgrađivati na takav način da radnička klasa i ostale radne mase imaju na njega neposredni utjecaj, a ne samo preko neke vladajuće partije koja je podložna birokratizaciji. Nove političke forme mogu se normalno javljati i razvijati samo u uvjetima kada progresivne težnje radnih masa, koje rastu usporedo s razvitkom materijalne baze socijalizma i s afirmacijom socijalističkih odnosa, zaista mogu doći do izražaja u odgovarajućim demokratskim organima društvenog i državnog upravljanja. Upravo zato nema socijalističkog progresa bez stalnog napretka demokratizma u svim društvenim odnosima, razumije se, kao što smo rekli, demokratizma koji odgovara kretanju i djelovanju socijalističkih ekonomskih i društveno-političkih faktora. Samo to je put koji omogućuje postepeno istiskivanje elemenata birokratizma iz društvenih odnosa, koji nastaju u prelazno doba na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju.

To su bile osnovne pretpostavke od kojih smo mi pošli u razvitku naše socijalističke demokracije. Učili smo na praksi, iskoristili mnogo štošta od demokratskih tradicija prošlosti, ali se nismo pokretali unatrag, nego smo nastojali da iz novih društvenih odnosa izvučemo i odgovarajuće nove demokratske forme.

Taj proces nije i ne smije biti zavisen isključivo od svjesne akcije vrhova. Naprotiv, politički mehanizam socijalističkog društva treba da organski raste iz onih temeljnih društveno-ekonomskih odnosa koji nastaju u proizvodnji na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Čovjek u socijalističkom sistemu ne smije postati rob neke državne mašine pod vidom nekih viših interesa. Politički sistem kapitalizma postigao je svoju stabilizaciju tek pošto je definitivno učvrstio status privatnog vlasnika sredstava za proizvodnju i kao takvog potpuno ga oslobodio samovolje feudalnih gospodara, birokratskog aparata apsolutne monarhije i samovolje činovnika jakobinske diktature. Tek iz te osnovne ćelije mogao se postepeno razviti stabilan sistem buržoaske demokracije.

Ne želim praviti mehaničko uspoređenje, ali navedeni primjer ipak potvrđuje našu tezu da je za razvitak jednog stabilnog demokratskog političkog mehanizma države prelaznog

doba prije svega neophodno učvrstiti ekonomske i društvene odnose u društvenoj bazi i učiniti ih nezavisnim od svakodnevne politike državnog aparata. A to, prije svega, znači da treba učvrstiti ekonomski i politički status, prvo, pojedinog radnog čovjeka u njegovu radu na društvenim sredstvima za proizvodnju, drugo, radnog kolektiva u poduzeću, i, treće, lokalne samoupravne zajednice, koja postepeno sve više treba da izrasta u zajednicu socijalističkih proizvoda. U takvoj zajednici treba da se izvrši osnovno rješavanje proturječnosti između kolektivnog i individualnog interesa, a samim tim i oslobađanje rada, tj. pretvaranje svakog radnika u slobodnog stvaraoca u svom vlastitom materijalnom i moralnom interesu, a samim tim i za društvenu zajednicu.

To je i jedini put da bi radni čovjek—proizvođač istovremeno rastao u odgovornog društvenog radnika. Marx je bio taj koji je tražio da se »delimični« individualni, puki »nosilac jedne društvene detaljne funkcije« — misleći pri tome na položaj radnika u kapitalističkoj raspodjeli rada — »zameni totalno razvijenim individualnom, za koji razne društvene funkcije znače isto toliko naizmjeničnih načina delatnosti« (Marx, *Kapital*).

Čini mi se da su mnogi u raznim socijalističkim pokretima, koji se inače rado pozivaju na Marxa, zaboravili ova Marxova shvaćanja. Zaboravili su i sljedeću Marxovu postavku:

»Komuna je htela individualnu svojinu učiniti stvarnošću pretvarajući sredstva za proizvodnju, zemlju i kapital, koji sada pre svega predstavlja sredstva za ugnjetavanje i eksploataciju rada, u puka oruđa slobodnog i udruženog rada...«¹

Jer, kad ne bi zaboravljali, onda odnos između individualnog i kolektivnog interesa ne bi tretirali u smislu apsolutne podređenosti individualnog interesa »višem interesu« pod pod imenom »kolektivnog interesa« (koji, u stvari, više nije kolektivni interes čim je iz njega isključen individualni), nego kao jedinstvo proturječnosti koje predstavlja jedan od osnovnih zakona socijalističkog materijalnog i društvenog razvitka. Izvršiti pritisak na djelovanje tog zakona putem jednog centraliziranog birokratskog državnog mehanizma znači, u stvari, baciti društvo na put stagnacije i deformacije. Otvoriti put djelovanju tog zakona putem odgovarajućeg mehanizma socijalističke demokracije, znači osigurati stalno evolutivno

¹ K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, Kultura, str. 68.

rješavanje tih proturječnosti, a time i neprekidni napredak socijalizma. Razumije se, taj proces ne može ići pravolinijski i bez poremećaja i teškoća, jer se ljudska svijest ne poklapa uvijek s materijalnim uvjetima. Ali to ne znači da se jedan napredan socijalistički pokret smije odreći tog principa, koji je u krajnjoj liniji ipak dominantan.

U toj svjetlosti mi treba da gledamo i na karakteristiku društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. U staljinističkoj teoriji prevladava shvaćanje da su državna i društvena svojina u jednoj socijalističkoj zemlji identični pojmovi. Ta teorija odgovara birokratskim koncepcijama o ulozi države.

Produkt jedne tvornice u društvenoj svojini, u uvjetima socijalizma, ne može se tretirati kao državno vlasništvo, to jest kao vlasništvo kojim upravljaju neki organi izvan neposrednog utjecaja radnika — proizvođača koji je učestvovao u njegovoj proizvodnji. On predstavlja jedinstvo proturječnog odnosa između kolektivne društvene i lične svojine proizvođača. Odvajati ta dva elementa jednog od drugog značilo bi, bilo pretvarati radnika u roba jednog državnokapitalističkog sistema, bilo ukidati društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju. Mirno i progresivno rješavanje tih proturječnosti moguće je samo uz uvjet da, prvo, radni kolektiv sam upravlja poduzećem, na bazi demokratski donesenog općeg društvenog plana, koji treba da osigura skladan razvitak privrede, i drugo, da u okviru komune a preko nje i u višim organima neposredno utječe i na osnovnu raspodjelu viška rada. Pojam društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, prema tome, bezuvjetno sadrži neophodnost određene materijalne i akcijske nezavisnosti a time i stabilnosti društvene ekonomske baze. Naravno, zajednički društveni interesi traže i odgovarajuće više organe i posebne fondove, kao i niz centraliziranih funkcija, ali njihova prava i obujam moraju se prilagođavati kretanjima i socijalističkim interesima u društvenoj bazi.

Međutim, državna svojina, u užem smislu te riječi, nad predmetima izvan sredstava za proizvodnju, jest, naravno, nešto drugo.

Razumije se, nisu samo neki teoretski zaključci koji nas usmjeravaju u takvom pravcu, i ja ne govorim o tome zbog teoretskog aspekta tih pitanja. Sva naša praksa govori o tome da je nedovoljna stabilnost materijalnog i pravnog položaja naših osnovnih društvenih faktora, pojedinca koji radi na društvenim sredstvima za proizvodnju, poduzeća i komune odnosno kotara, izvor niza procesa koji ne samo što nanose političku

štetu nego često i direktno koče razvitak proizvodnih snaga naše zemlje i sputavaju radnu i društvenu inicijativu pojedinca. Na kraju krajeva, i sva diskusija ovdje u Skupštini ovih se dana, prije svega, kretala oko posljedica te naše glavne slabosti.

Meni se čini da su problemi i zadaci koji izvire iz tih činjenica ono najvažnije o čemu — pored daljih napora na zaptvaranju osnovnih materijalnih disproporcija — treba da vodimo računa u određivanju naše buduće privredne politike.

Doduše, mi smo u tom pogledu učinili više nego ijedna druga zemlja na socijalističkom putu. Ali tek tada kada smo nešto učinili, praktički se dokraja pokazalo koliko je taj problem značajan i koliko još treba učiniti da se uspostave zaista takvi stabilni odnosi u bazi, koje će moći braniti i znati i htjeti braniti sami materijalno i politički zainteresirani ljudi, a ne administrativna sila države.

Prema tome, naš prvenstveni zadatak je bio, a pogotovo ostaje i danas, da učvrstimo status onih osnovnih društvenih faktora o kojima sam govorio; iz te baze — uz aktivnost svih svjesnih socijalističkih faktora — će se onda razvijati i rasti samostalne socijalističke snage i forme koje će odgovarati najprogresivnijim težnjama društva i koje će postepeno, i u skladu s razvijanjem materijalne baze i socijalističkih odnosa, istiskivati iz našeg društvenog i političkog mehanizma elemente starog, kako buržoaskopravnog, tako i birokratskog, koji neizbježno još postoje u našem sistemu. Za taj put mi se moramo uporno boriti ne samo zbog nas nego i zbog socijalizma uopće. Uspjesi na tom putu bit će naš doprinos rješavanju prelazne krize u kojoj se nalazi međunarodni socijalizam. A on se u toj krizi ne nalazi zato što je nesposoban da opstane ili što ga društvene snage vuku natrag, nego zato što je sazreo da ide naprijed, a naišao je na kočnice koje sputavaju njegovo dalje kretanje.

Mi ne prisvajamo sebi nikakav idejni monopol, kao što nam u posljednje vrijeme sa nekih strana predbacuju. Ali mi smo svjesni da naša socijalistička praksa, i naša nastojanja na daljem razvijanju socijalističkih odnosa i socijalističkog demokratizma može biti realan doprinos snazi međunarodnog socijalizma. Danas više nego ikada.

Činilo mi se potrebnim da upozorim na ovaj prvenstveni politički i ekonomski zadatak baš u današnjoj diskusiji o našoj privrednoj politici, jer od te politike u velikoj mjeri zavisi da li ćemo na tom putu napredovati ili zaostajati. Ako bismo

zaostajali, onda nikakve investicije ne bi mogle pokriti ne samo političke nego ni ekonomske gubitke koje bi pretrpio socijalizam u našoj zemlji. Meni se čini da se kod nas ponekad zaboravlja presudno značenje tog zadatka. Pogotovo nedovoljno vodimo računa o tome pri donošenju naših privrednih planova. Meni se čini da nas tu u praksi još uvijek pritiska nasljedstvo načelno prevaziđenih dogmi. Mi ne možemo naše ekonomske planove postavljati nezavisno od naših koncepcija društvenog i političkog razvitka zemlje. Ne mislim reći da takve tendencije kod nas svjesno postoje, osim možda kod dijela tehnokratski nastrojenih stručnjaka. Međutim, postoji, po mom mišljenju, izvjesna sporost u rješavanju niza pitanja koja su povezana s našom novom ekonomskom orijentacijom; a koja su odlučujuća i za dalji razvitak političkih formi našeg društva.

Svakako, ako već govorim o toj sporosti, treba reći da preorijentacija, prije svega, materijalno nije laka. Svatko zna da teškoće s kojima se danas u privredi borimo nisu posljedica naše današnje ekonomske politike, nego prvenstveno posljedica onih materijalnih disproporcija koje su nastale u strukturi naše privrede u čitavom njenom poslijeratnom razvitku. A zašto su nastale, također je prilično jasno. Jednoj relativno zaostaloj zemlji, koja uglavnom mora računati samo sa svojim vlastitim snagama, nije tako lako napredovati. Mi smo u prošlom periodu postigli velike rezultate i osposobili zemlju da može voditi nezavisnu i samostalnu politiku. Ali jasno je da su specifični uvjeti u kojima smo u prošlosti stvarali svoje privredne planove — pored, razumije se, i početnog nedovoljnog iskustva i grešaka — uzrokovali i određene negativne elemente u strukturi naše privrede. No, neću se zadržavati na materijalnim disproporcijama jer je o tome bilo već dovoljno govora, iako mnogi premalo o njima vode računa kada postavljaju svoje prijedloge. Ako sam ipak spomenuo taj problem, to je zato da bih još jedanput potvrdio činjenicu da zadatak naše ekonomske preorijentacije koju smo započeli posljednjih godina, nije lagan i da nam na određenim područjima čak mora izazvati nove prelazne teškoće, s kojima također moramo računati i rješavati ih.

No, unatoč svemu tome, mislim da bismo mogli brže ići u toj preorijentaciji ako se za taj proces u živoj praksi zaista založe svi naši društveni faktori odozdo do gore.

Ono što je, po mom mišljenju, prije svega potrebno to je da naša ekonomska politika bude usko povezana sa zadacima

na izgradnji našeg društveno-političkog mehanizma. Drug Tempo je u svom ekspozou ukazao na osnovne zadatke naše privredne politike. Ja bih se uglavnom zadržao na tim istim pitanjima, ali bih želio naglasiti u prvom redu njihov politički aspekt.

Kao što sam već rekao, u daljem razvijanju našeg političkog i društvenog sistema moramo poći od pretpostavke da je samoupravljanje proizvođača u tvornicama i drugim proizvodnim jedinicama socijalističkog sektora, kao i samoupravljanje radnih ljudi u općinama i kotarima, odnosno da su radnički savjeti i komune osnovni društveni faktor preko kojih društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju dobiva svoj dosljedan socijalistički sadržaj. Upravo zato oni su i ona polazna demokratska forma preko koje se osigurava prvo i najelementarnije usklađivanje kolektivnog i društvenog interesa, ne odlukama nekog samostalnog državnog aparata, nego ekonomskom i društvenom aktivnošću samih radnih ljudi. Učvršćivanje statusa radničkih savjeta i komuna, prema tome, mora danas i sutra biti naš prvenstveni zadatak, jer sve šira demokratizacija društvenog života i ujedno njegova sve veća stabilizacija mogući su samo ako rastu iz tih osnovnih elemenata našeg društvenog mehanizma. [...]

SOCIJALIZAM I RAT*

1. Društveno-historijsko značenje slobodnog izbora puta u socijalizam

Problem nametanja socijalizma silom izvana istovremeno je i problem odnosa između socijalističkih zemalja. Jer, načelno uzevši, ako se jednoj nesocijalističkoj zemlji može silom nametnuti socijalizam, onda se i jednoj socijalističkoj zemlji mogu nametnuti određeni oblici unutrašnjeg razvitka ili određena unutrašnja ili međunarodna politika.

No socijalizam se ne širi jednostavnim ponavljanjem i rasprostranjivanjem već postignutih formi, nego stalnim radanjem i dopunjavanjem novih formi, koje utječu na stare, obogaćuju ih i potiču na taj način dalji napredak socijalizma. Sve što smeta tome procesu, što se nasiljem i pritiskom ubacuje kao nekakvo strano tijelo — a to su prije svega svi oblici međunarodnog političkog i ideološkog monopola i hegemonizma — ili što — iako se zapravo radi o progresivnim odnosima — nameće određenom društvu takve odnose prije nego što je ono sposobno da ih prihvati, predstavlja kočnicu, privremeni poremećaj, odraz teškoća i deformacija u svladavanju proturječnosti unutrašnjih kretanja socijalističkog društva, pa zato mora biti podvrgnuto kritici prakse, što je moguće samo u uvjetima slobodnog razvitka socijalističkih odnosa u svakoj pojedinoj zemlji.

To je ono zbog čega smo mi, upravo u ime socijalizma i upravo kao revolucionari, protiv nametanja socijalizma ili određenih socijalističkih formi ratom ili drugim oblicima nasilnog pritiska izvana. Mi smo uvjereni da će socijalizam vršiti »pritisak« samim svojim postojanjem, i to u sve većoj mjeri što bude sposobniji ne samo da se sam odrekne nasilja u međunarodnopolitičkim odnosima već i da što više onemogućiti snagama kapitalizma da pribjegu takvom nasilju.

* Tekst koji se ovdje objavljuje uzet je iz knjige: Edvard Kardelj, *Nacija i međunarodni odnosi*, BIGZ, Beograd 1975. Tekst je za to izdanje priredio sam autor prema svojoj knjizi *Socijalizam i rat*, Kultura, Beograd, 1960.

Prema tome, ne samo zbog obrane nezavisnosti naroda i ne samo zbog političkih posljedica u kapitalističkim zemljama, negativnih za stvar socijalizma, a i ne samo zbog opasnosti od katastrofalnih razaranja koja neizbježno mora donijeti, eventualni svjetski rat, nego prije svega zbog zdravog razvitka odnosa između samih socijalističkih zemalja, neophodno je oduprijeti se ne samo hegemonističkim težnjama u socijalističkom svijetu već i pseudolijevoj kritici politike koegzistencije, kao i teoriji o neizbježnosti rata, koja je u stvari instrument hegemonizma.¹

U suvremenom socijalističkom svijetu kristalizira se sasvim određena dilema u pogledu daljeg razvitka socijalizma kao svjetskog sistema. Naime, u razrješavanju suprotnosti između dva sistema moguće je orijentirati se bilo na unutrašnje faktore socijalizma i društvenog progressa u pojedinim zemljama i na djelovanje međunarodne uloge socijalističkih snaga u sistemu koegzistencije, što je jedina istinska revolucionarna i demokratska koncepcija borbe za socijalizam, bilo na neizbježnost rata, što nosi u sebi niz opasnosti od dubokih deformacija i kolebanja u razvitku socijalizma. Prema tome, presudna dilema svjetskog socijalizma sastoji se danas, prvo, u pitanju da li se glavna međunarodnopolitička suprotnost suvremenog svijeta, suprotnost između svijeta socijalizma i svijeta kapitalizma, neizbježno mora rješavati novim svjetskim ratom ili će se ona razrješavati procesom unutrašnjih društvenih kretanja u pojedinim zemljama; i drugo, u pitanju da li je snaga suvremenog socijalizma i antiimperijalističkih faktora dovoljno velika da može mirom i stabilnim sistemom koegzistencije nametnuti drugi put rješavanja te suprotnosti, to jest put unutrašnjeg društvenog progressa koji — političko-historijski promatrano — jedini odgovara duhu i neposrednim interesima socijalizma i suvremene ljudske civilizacije.

Tu je suština borbe za mir i zato se ona ne može tretirati drukčije nego kao sektor borbe za socijalizam, jednako realan kao i svi drugi sektori te borbe. Osim toga, socijalizam je načelno uvijek bio za mir i samo za mir. On sam je sinonim za trajni mir, jer nosi u sebi snagu za sutrašnje ukidanje svih izvora rata. Socijalizam prihvaća samo one obrambene, revolucionarne i narodnooslobodilačke ratove koje nameću snage

¹ Vidi: E. Kardelj, *Socijalizam i rat*, (Kultura, Beograd, 1960, str. 190—204.

reakcije i imperijalizma, odnosno neophodna borba protiv njih. A to znači da socijalizam nije za mir tek sutra, nego već danas, u onoj mjeri u kojoj je danas to objektivno moguće, to jest u kojoj narasle snage socijalizma to već danas omogućuju. Besmisleno ili sasvim antisocijalistički bi bilo tvrditi da se s porastom snaga socijalizma povećava neizbježnost rata, jer bi to značilo tvrditi da je sam socijalizam izvor rata.

Socijalizam — ukoliko se radi o stvarnim socijalističkim društvenim odnosima, a ne o elementima starog u novom — ne samo što ne može biti izvor rata već njegovo jačanje u svijetu treba da bude faktor smanjivanja opasnosti od rata, faktor ukidanja neizbježnosti rata. Tvrditi suprotno, značilo bi dopustiti da politiku socijalističke zemlje vode antisocijalistička, hegemonistička shvaćanja.

To ne znači da mi pozivamo na pacifizam za račun društvenog progressa, nauštrb socijalističke solidarnosti i podrške koju jedna socijalistička demokratska zemlja treba da pruži snagama napretka, demokracije i revolucije. Koegzistencija nije nikakav poziv na kapitulaciju pred agresijom niti prepreka revolucionarnoj borbi. Naprotiv, ona olakšava borbu progressivnih društvenih snaga.

Naravno, time također ne želim tvrditi da je unutrašnje, društvene procese, revolucionarne i druge, moguće Kineskim zidom odvojiti od međunarodnih odnosa, a prije svega od osnovne suprotnosti današnjeg svijeta, suprotnosti između dva sistema. To bi bilo sasvim nerealno. Odnos snaga u svjetskim razmjerima prvenstveno se rješava unutrašnjim razvitkom u pojedinim zemljama. Zato svaka revolucionarna i oslobodilačka borba, svaka akcija za ekonomsku i političku nezavisnost dobiva više ili manje internacionalni značaj i angažira internacionalne snage, što, naravno, sa svoje strane opet utječe na unutrašnje društvene procese. U tom smislu mi se svakako nalazimo u epohi kontinuiranog procesa svjetske revolucije, koji se odvija u najrazličitijim oblicima i koji svakim svojim impulsom na ovaj ili onaj način tangira društvene snage svih naroda. Narodi se više ne razvijaju izolirano, svaki za sebe, već u određenoj svjetskoj sredini s kojom ih povezuju bezbrojne niti uzajamnog utjecaja i *uzajamne zavisnosti*.

Vidjeti samo tu stranu kretanja i određivati političku akciju samo prema tim faktorima svjetskih zbivanja, znači dovoditi sebe u zabludu i izlagati se opasnosti ozbiljnih poraza.

Suvremeni društveni razvitak čovječanstva — uzetog kao cjelina — određuju dva osnovna procesa. S jedne strane, od-

vija se proces centralizacije, povezivanja, spajanja, ujedinjavanja i sve veće međusobne zavisnosti u svjetskim razmjerima, što je posljedica suvremenog stanja, razvitka proizvodnih snaga i potrebe za sve širom i intenzivnijom i sve više planskom međunarodnom podjelom rada. A s druge strane, odvija se proces jačanja autonomnosti individuumu — kako ličnosti, tako i naroda — raznovrsnih društvenih aktivnosti, a samim tim i potreba za njihovom decentralizacijom, što je izraz stupnja podruštvljavanja procesa rada kao i potreba za daljim napretkom društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Oba ta procesa samo su dvije nerazdvojne strane istog društvenog kretanja. Socijalističke snage moraju voditi računa o njima kako u unutrašnjoj, tako i u vanjskoj politici.

Vidjeti u unutrašnjoj politici samo prvu stranu, znači padati u birokratsko-etatički konzervativizam i sputavati aktivnost ljudi na razvijanju proizvodnih snaga. A vidjeti samo drugu stranu, znači vraćati se u buržoaski pseudoliberalizam, prepustiti se stihiji i razoružati svjesne faktore društvenog napretka.

U vanjskoj politici prvi slučaj vodi precjenjivanju utjecaja suprotnosti između dva svjetska sistema na unutrašnje revolucionarne i druge društvene procese, i može dovesti i do zaključka da su u sadašnje vrijeme hegemonija ove ili one socijalističke države, ili grupe socijalističkih država, ili svjetski rat najrealnije oružje daljeg kretanja svjetske revolucije, a da su unutrašnje revolucionarne i druge progressivne snage nesposobne da samostalno izvojuju pobjedu. Drugi pravac i u vanjskoj politici vodi prepuštanju stvari stihiji, a to znači prepuštanje stvari reakcionarnim faktorima i mijenjanje odnosa društvenih snaga u svijetu u korist tih faktora.

I u jednom i u drugom slučaju nosioci takvih jednostranih orijentacija izlažu se opasnosti od ozbiljnih poraza, a socijalističkom razvitku mogu nanijeti teške deformacije.

Međutim, čim oba procesa promatramo u uzajamnoj povezanosti, jasno je da osnovna pokretačka snaga društvenog napretka i daljeg socijalističkog preobražaja svijeta i dalje ostaju unutrašnje društvene snage u pojedinim zemljama, odnosno u okviru pojedinih naroda. Internacionalni značaj svih tih unutrašnjih društvenih procesa ne proizlazi iz njihova karaktera samog po sebi, već iz njihova utjecaja na odnos društvenih snaga u svjetskim razmjerima. A to samo potvrđuje našu tezu da će se oni — upravo zato što suvremeni unutrašnji revolucionarni antiimperijalistički i drugi progressivni procesi nužno

dobivaju internacionalni značaj — odvijati utoliko brže i utoliko neminovnije, lakše i bezbolnije unutar pojedinih zemalja, ukoliko bude stabilniji svjetski mir. I obrnuto, ukoliko bude veća međunarodna napetost i nestabilnost, utoliko će biti veći pritisak koji će gušiti unutrašnje društvene i revolucionarne procese. A to znači da u današnjim uvjetima svaki korak u pravcu stabilizacije mira znači ujedno i korak dalje u jačanju snaga socijalizma, progressa i demokratske suradnje među narodima.

Drugim riječima, nužna internacionalistička funkcija socijalističkih država u pomaganju progresivnih procesa u svijetu nije u nametanju svoje hegemonije ili svojih sistema drugima, već u prvom redu u tome da svoju snagu iskoriste za sprečavanje rata i miješanja u unutrašnje stvari drugih zemalja, za demokratske odnose među narodima, za stabilizaciju mira i miroljubive koegzistencije naroda, nezavisno od njihovih sistema. Borba za te ciljeve u međunarodnim odnosima u današnje je vrijeme organski dio borbe progresivnih snaga unutar svake zemlje. Ma koliko internacionalni značaj imali suvremeni unutrašnji progresivni društveni procesi, oni se uvijek odvijaju u okviru određenog svjetskog odnosa snaga. Ako taj odnos prevagne u korist miroljubivih snaga, dalja borba za socijalizam u sve većem dijelu svijeta nipošto ne nameće zahtjev za neizbježnosti rata između država dvaju svjetskih sistema.

Drugim riječima, nije pitanje u tome da li za takvu politiku treba mnogo ili malo vremena i da li za nju ima mnogo ili malo mogućnosti, već da li takva mogućnost postoji ili ne postoji. Ako postoji, sveta je dužnost svih socijalističkih snaga da se bore za njeno ostvarivanje, ne zaboravljajući, naravno, ni suprotnu mogućnost, to jest da su snage rata ipak još mogle i nadjačati. Međutim, ta druga mogućnost ne smije oslabiti napore za realizaciju prve.

Velike promjene koje su posljedica porasta snage socijalizma, i borbe za nezavisnost naroda, sada ponovo, u novoj formi, čine aktualnim pitanje o putovima i sredstvima daljeg razvitka socijalizma. Očito su oblici i putovi postali mnogostrukiji a sredstva mnogobrojnija. Ali svi ljudi ne reaguju jednako na takve promjene, iako se smatraju marksistima. A ne reaguju jednako zato što su marksizam i socijalizam kao ideologija samo jedan faktor tih reakcija, a drugi faktor su objektivni uvjeti u kojima se formira svijest vodećih društvenih faktora. Prema tome, da bi određene društvene tendencije

bile objašnjene, nije ni izdaleka dovoljno zadovoljiti se njihovim »suočanjem« s marksizmom, već treba imati na umu i druge objektivne i subjektivne uvjete koji su utjecali na formiranje određene politike.

U svoje vrijeme Trocki je nastojao da svjetskom revolucijom pomogne rat Sovjetske Republike s kapitalističkim zemljama, za koji je vjerovao da je neizbježan. To je bilo odraz slabosti socijalizma i nevjerice u snage vlastite revolucije. Sada se neki ultralijevi komunisti nadaju da će rat pomoći svjetskoj revoluciji, smatrajući da je povezivanje jednoga s drugim neizbježno. To je odraz snage socijalizma i ujedno nevjerice u revolucionarne snage drugih zemalja. Ali praktični rezultat je u oba slučaja isti: svodi se na kratkovidni pokušaj da se unutrašnje teškoće jedne revolucije rješavaju za račun potčinjavanja svjetskih interesa socijalizma umišljenim trenutnim interesima određene socijalističke zemlje.

Naravno, uzajamna pomoć socijalističkih snaga u duhu socijalističkog internacionalizma i solidarnosti jedan je od osnovnih faktora socijalističkih kretanja u svijetu. Ali kada netko određene partikularističke interese — čak opravdane, a kamoli neopravdane — želi silom nametnuti međunarodnom socijalističkom pokretu, tu prestaje socijalistički internacionalizam, a započinje borba za hegemoniju, to jest, kao što je rekao Lenjin, pokušaj »da se neko popne na tuđu grbaču« radi zadovoljavanja vlastitih »sebičnih interesa«.

Današnje vrijeme pogoduje pojavljivanju takvih i sličnih tendencija. A taj problem postaje aktualan samim tim što se postepeno odnos društvenih snaga u svjetskim razmjerima mijenja u korist socijalizma. Ta činjenica će svakako aktivirati u socijalističkim redovima snažna progresivna kretanja u pravcu otvaranja novih socijalističkih perspektiva. Ali ona će također aktivirati i određene negativne pojave, među njima naročito dvije. Prvo, bit će ljudi koji će smatrati da sadašnju snagu socijalizma treba iskoristiti za to da se »konačno« riješi sudbina suprotnosti između socijalizma i kapitalizma u ionako »neizbježnom ratu«. I bit će ljudi koji će, osim toga — svjesno ili nesvjesno — biti skloni tome da se snaga socijalizma ne koristi u skladu s interesima svjetskog socijalizma, već radi zadovoljavanja egoističkih ili usko shvaćenih partikularističkih ili nacionalističkih interesa ove ili one zemlje. Razumije se, prodor takvih tendencija u socijalističku međunarodnu i unutrašnju politiku uzrokovao bi teške deformacije u socijalističkom razvitku i za izvjestan period bitno oslabio snage socija-

lizma. U tome i jest svjetskohistorijsko značenje dileme o kojoj govorimo.²

Pozitivna i stvaralačka međunarodna uloga neke revolucije može se pretvoriti u nešto suprotno, to jest u određeni oblik hegemonizma, čim ta revolucija silom, odnosno političkim pritiskom želi nametnuti sebe i svoja shvaćanja problema drugima. Prema tome, kritizirajući određene aspekte politike neke revolucije mi ne želimo drugim komunistima nuditi svoje ideološke poglede u zamjenu za njihove, već samo odbiti nametanje tuđih shema nama. To jest, mi načelno isto tako odbijamo hegemonizam koji se krije iza parole jedne revolucije kao što odbijamo hegemonizam koji žele da nameću ostaci suvremenog imperijalizma, bez obzira na razlike u društveno-historijskoj ulozi ovog ili onog oblika hegemonizma.

Revolucija u jednoj i revolucija u drugoj zemlji — nisu jedno isto. Revolucija jučer i revolucija danas — također nisu jedno te isto. U kojoj mjeri u određenoj revoluciji dolaze do izražaja, održavaju se i kakvim se tempom razvijaju socijalistički faktori i odnosi, a u kojoj svoj utjecaj nameću drugi društveni faktori — kao što su ostaci buržoazije, vlasnički mentalitet, opća ekonomska zaostalost, birokratizam, etatizam, velikodržavni šovinizam, nacionalizam itd. — ovisi o mnogobrojnim unutrašnjim društvenim faktorima i materijalnim uvjetima. Ne dešava se rijetko da revolucionarne parole ostanu, dok se sadržaj promijeni. U objektivnoj analizi moramo težiti da subjektivno odvajamo od objektivnog, to jest da ne dozvolimo da nam parole i političke deklaracije prikriju uvid u materijalnu suštinu stvari.

I socijalizam je konkretan. Socijalizam je proces u kojem dolaze do izražaja veoma različite konstelacije kvantitativnih, a samim tim i kvalitativnih odnosa. Drugim riječima, iza istih ideoloških shema može biti »mnogo« ili »malo« socijalizma, »mnogo« ili »malo« nesocijalističkih faktora i elemenata. Te se razlike nikakvim subjektivističkim receptima o jedinstvu ne mogu prevazići, jer zavise od konkretne društveno-ekonomske strukture i karaktera subjektivnih faktora, koji također nisu isti, pogotovo kada postanu vladajuća snaga, makar i nosili ista imena. Upravo zbog toga bilo bi isto tako pogrešno nekoj zemlji »odricati« socijalistički karakter ako je njena praksa drugačija po svojim oblicima ili ako se s njom ne slažemo u gledanju na određene aktualne zadatke. Isto tako bilo bi po-

² Isto, str. 162—173.

grešno misliti da činjenica što je neka zemlja na socijalističkom putu ujedno znači i ukidanje svake mogućnosti za pojave razmimoilaženja, pa čak i antagonističkih suprotnosti. One više nisu *neizbježne* ali su *moguće*, i to naročito ako zastarjelo i konzervativno želi silom da se nametne drugim zemljama u ime socijalističke solidarnosti i socijalističke ideologije. Upravo zato je svaka hegemonistička tendencija u dubokoj suprotnosti s elementarnim interesima svjetskog socijalizma.

U takvim bi uvjetima bilo normalno da se potiče intenzivna suradnja među socijalističkim zemljama u oblastima gdje su zajednički interesi očigledni i neosporni, a daljoj praksi, razvitku socijalističke misli i demokratskoj socijalističkoj diskusiji treba prepustiti da stvore uvjete za rješavanje razmimoilaženja.³

Danas je socijalistička misao postala sadržaj svjesne društvene akcije tolike mase ljudi i naroda u cijelom svijetu da je — htjeli mi to ili ne htjeli — prošlo vrijeme »velikih mudraca« kao što je bio Staljin, koji su monopolistički dijelili »istine«, a da nitko nije smio da ih provjerava, a ujedno i vrijeme kulta ličnosti uopće.

Nemam nikakve namjere da se sporim o tome čiji je marksizam »bolji«, »pravilniji«: »jugoslavenski«, »sovjetski«, »kineski«, ili neki drugi marksizam. Kao svaka nauka, marksizam je dostupan svima, ali koliko je netko primijenio tu nauku u praksi, to ne ovisi samo o njegovoj želji da bude marksist.

Kao što se često ističe, marksizam nije dogma, već uputa za rad. Prema tome, za ocjenu nečijeg rada nije odlučujuće kakve je podudarne marksističke citate on pronašao za opravdanje određenih postupaka i kako je subjektivno shvatio marksističku uputu, već kakav je konkretni društveno-historijski efekt tog rada. Tek taj efekt pokazuje da li je netko tu uputu iskoristio dobro ili loše.

Osim toga, danas već toliki i raznorodni društveni faktori istupaju u ime marksizma da je očito koliko je besmisleno kad netko istupa s pretenzijama da bude jedini »pravi« nosilac »pravog« marksizma. Marksizam je dao niz naučnih otkrića u oblasti društvenog razvitka i zajedno s njima epohalnu naučnu metodu za analizu društvenih proturječnosti, odnosno za svjesnije usmjeravanje društvenih kretanja nego što je to ikada

³ Isto, str. 7—10.

prije u historiji bilo moguće. Kao takav marksizam je utjecao i utječe na čitavu »skaku« društvene svijesti, od ljudi koji ga upće poriču pa do onih koji kažu da su jedini »pravi« marksisti. Upravo u toj širokoj skali utjecaja koji je izvršio marksizam na suvremena društvena kretanja i koji još vrši jest njegovo epohalno značenje kao nauke.

Prema tome, iako je marksizam neophodno oruđe za svaku svjesnu i naprednu socijalističku akciju, ipak, obrnuto, samo načelno prihvaćanje marksizma ili nekih aspekata marksizma ne čini nikoga automatski najnaprednijom ili nepogrešivom društvenom snagom. Svijest ljudi i njihovi postupci su i u uvjetima socijalizma rezultanta isprepletenosti veoma raznovrsnih faktora i procesa: društvenih proturječnosti, materijalnih kretanja, misaonih reakcija, individualnih osobina, tradicija, mnogostrukih sekundarnih proturječnosti i suprotnosti, tradicijom stvorenog mentaliteta itd. Marksizam nije učinio i ne može učiniti ljude imunim prema utjecajima svih tih faktora, niti ih je učinio nosiocima neke »apsolutne«, od materijalnih procesa nezavisne svijesti. Kao svaka ideologija i svako naučno saznanje, marksizam je faktor društvenih kretanja, ali nije njihov unutrašnji zakon. Prema tome, politika neke socijalističke zemlje nije takva kakva jest zbog toga što je zasnovana na marksizmu, nego zato što je ona odraz specifičnog spleta objektivnih i subjektivnih faktora u njenom društvu, kako se ono razvilo ili moglo razviti nakon revolucije. U tom razvoju je marksistička idejna orijentacija samo jedan od krupnih — i progresivnih — faktora, ali ne jedini.⁴

2. O neizbježnosti rata

Čak u svoje doba, kada se činilo gotovo iluzorno sanjati o vremenu kada rat više neće biti neizbježan, Marx i Engels su ipak predviđali to vrijeme i tu mogućnost, ne vezujući ih ni za kakve konkretne datume u historiji, već za dozrijevanje niza faktora društvenih kretanja, kako materijalnih, tako i idejno-političkih, koji će uvjetovati postupke ljudi. Drugim riječima, oni, s jedne strane, nisu predviđali da će rat postati nemoguć tek kad posljednji kapitalist bude nestao, a s druge strane,

nisu ni pobjedu socijalizma u nekoj zemlji smatrali apsolutnom preprekom ratu. Kao naučnici realisti znali su da pobjeda revolucije neće automatski učiniti socijalističku državu idealnom i bezgriješnom, zato nisu smatrali u prelaznom razdoblju nemogućom ni pojavu da i jedna socijalistička zemlja bude odgovorna za reakcionaran rat.

Stoga je sasvim nemarksistički i nenaučno dokazivati tezu o neizbježnosti rata uopćenom shemom: kapitalizam je neizbježni rat, a socijalizam neizbježni mir, znači mir je moguć tek kada kapitalizam bude uništen dokraja. Taj se problem može uspješno sagledati samo ako se analiziraju konkretni materijalni i politički faktori i kvantitativni odnosi koji u danom momentu odlučuju o sudbini rata i mira, kao i perspektive njihova daljeg razvitka. Apstraktno uzevši, neizbježnost rata nikad nije bila apsolutna, fatalna. Ona je uvijek zavisila od odnosa snaga. I kad je Lenjin ukazao da je u uvjetima imperijalizma rat neizbježan jer imperijalistički faktori neizbježno rađaju rat, onda je on tu mislio upravo na takav odnos snaga u kojem ti imperijalistički faktori neograničeno dominiraju ili bar prevladavaju. Prema tome, upravo određen odnos snaga činio je rat neizbježnim u uvjetima apsolutne dominacije imperijalizma. Tko to ne shvaća taj također ne može vidjeti da je borba za mir u današnjim uvjetima upravo jedno od sredstava borbe za dalju promjenu odnosa snaga u korist mira i socijalizma, a ne za teritorijalno širenje nekakvog okamenjenog socijalizma. Rat je neizbježan ako su snage mira preslabе da ga spriječe. Rat se može spriječiti ako snage mira nadvladaju snage rata. Prema tome, govoriti o neizbježnosti rata — s gledišta marksizma — znači samo jedno, naime: realistički ocijeniti da je odnos snaga između reakcije i imperijalizma, s jedne, i radničke klase i antiimperijalističkih snaga, s druge strane, takav da ovaj drugi faktor praktički ne može spriječiti rat. Tko ne polazi od takve realističke analize, a ipak govori o neizbježnosti rata, taj se zaista »plaši« imperijalizma, to jest ne vjeruje u vlastite snage i u snage mira, to jest precjenjuje snage rata i imperijalizma.

Marx i Engels smatrali su da su ratovi prepreka za razvijanje unutrašnjih revolucionarnih pokreta i kočnica unutrašnjih progresivnih društvenih procesa. Upravo zato su oni borbu protiv rata i za razoružanje shvatili kao sastavni dio borbe za demokraciju i za socijalizam. Iako nisu imali iluzija u pogledu »miroljubivosti« kapitalizma i buržoazije, oni su se istovremeno suprotstavljali onima koji su smatrali rat neizbjež-

⁴ Isto, str. 14—19.

nim, a zahtjeve za razoružanjem samo iluzijama, a ne sredstvom borbe za socijalizam i društveni progres uopće.

Naravno, dogmatski kritičari reći će da u svoje vrijeme Marx i Engels nisu mogli predvidjeti cjelokupnu perspektivu razvitka imperijalizma, pa nisu mogli pravilno ocijeniti ni ulogu rata, stajace vojske i naoružanja. No Lenjin je, naprotiv, dao kompleksnu analizu i ocjenu imperijalizma, pa je i dokazao da su ratovi u imperijalizmu neizbježni.

Lenjin je nesumnjivo bio taj koji je rekao da imperijalizam neizbježno rađa ratove, pa je tu svoju tezu i dokazao na osnovi konkretne analize unutrašnjih društveno-ekonomskih kretanja u epohi imperijalizma. Pri tome je mislio na sljedeće ratove: na agresivne ratove za porobljavanje naroda, na ratove između velikih imperijalističkih država za novu podjelu svijeta i na ratove protiv socijalističke revolucije, odnosno protiv Sovjetskog Saveza.

Ali Lenjin o neizbježnosti tih ratova nije govorio izvan prostora i vremena. Jedna je stvar da imperijalizam kao sistem neizbježno teži ratu, to jest da ratom razrješava suprotnosti koje su njegova suština, a druga je stvar da li te svoje tendencije može realizirati bez smetnje ili je, ipak, odnos moći između imperijalističkih i antiimperijalističkih snaga takav da imperijalističke ratove otežava ili čak sprečava.

U Lenjinovo vrijeme — a pogotovo kad je Lenjin pisao svoj poznati teoretski rad o imperijalizmu — snage imperijalizma su neograničeno dominirale u svijetu. Sav radnički i antiimperijalistički pokret ne samo što nije mogao spriječiti rat već se nije čak ni teoretski moglo pretpostaviti da može preko noći spriječiti imperijalizam da djeluje po svojim unutrašnjim objektivnim zakonima.

Oktobarska revolucija je bila prvi primjer da je jedna revolucionarna radnička klasa prekinula imperijalistički rat revolucijom, i time praktički dokazala da je moguće boriti se i protiv rata. Zatim je došao drugi uspjeh: radnička klasa i narod Sovjetskog Saveza, uz podršku međunarodne radničke klase, njene borbe i njenih revolucionarnih akcija, uspjeli su polomiti imperijalističku intervenciju u Sovjetskom Savezu, čemu je Lenjin pridavao izvanredno historijsko značenje upravo s gledišta ocjene novog odnosa snaga između imperijalizma i antiimperijalističkih snaga, na čijoj osnovi je Lenjin predvidio i mogućnost opstanka SSSR-a. I najzad treći primjer, Lenjin je govorio o velikom historijskom značenju spo-

razuma o miru s buržoaskom Estonijom, ocjenjujući da su upravo time oslabljene snage imperijalizma i rata.

Prema tome, Lenjin nije smatrao da je rat neka fatalna neizbježnost sve dok postoji bilo kakav ostatak imperijalizma u svijetu, već je pitanje uvijek promatrao na osnovi odnosa snaga. Zato za njega borba za mir nije samo metoda raskrinkavanja reakcije i oportuniste, već borba za realan cilj koji odgovara razvitku socijalizma, a sputava imperijalizam. Upravo zato je on miru s Estonijom isto tako pridavao historijsko značenje kao što ga je pridavao i doprinosu evropskog proletarijata u slomu intervencije. Borba za dalji razmah socijalističke revolucije i borba za održavanje miroljubive koegzistencije SSSR-a i kapitalističkih zemalja zato su za Lenjina bile samo dvije strane istog procesa.

Naravno, i poslije završetka gradanskog rata Lenjin je znao da je Sovjetski Savez relativno slab prema jakim imperijalističkim državama na Zapadu. I proces evropske revolucije nije se odvijao kao što se Lenjin prije nadao. Zato je bio svjestan slabosti antiimperijalističkih snaga i opasnosti od rata, naročito protiv SSSR-a. Pa ipak, Lenjin nije fatalistički — kao Trocki — skrstio ruke, orijentirajući se na neizbježnost rata i svjetske revolucije, već je formulirao novu sovjetsku vanjsku politiku, orijentiranu na dugotrajnu koegzistenciju sovjetske države i kapitalističkih država. Odras takve njegove orijentacije je njegova poznata teza o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji. A što je to bilo drugo nego odraz uvjerenja da je moguće boriti se protiv rata, s jedne strane učvršćivanjem koegzistencije, a s druge strane daljim razvitkom socijalističke revolucije i antiimperijalističkih pokreta, daljim jačanjem međunarodne radničke klase i njene podrške Sovjetskom Savezu te daljim ekonomskim i političkim jačanjem Sovjetskog Saveza. Drugim riječima, iako je u to vrijeme bilo teško vjerovati u mogućnost da će se izbjeći rat između Sovjetskog Saveza i kapitalističkog svijeta, Lenjin je ipak tu mogućnost dopuštao. Historija je, u krajnjoj liniji, potvrdila ta Lenjinova očekivanja. Na kraju krajeva, drugi svjetski rat se ipak nije vodio kao rat svih kapitalističkih zemalja protiv Sovjetskog Saveza, već kao rat jedne koalicije između socijalističke zemlje i niza kapitalističkih zemalja protiv druge koalicije kapitalističkih zemalja. Time je teza o koegzistenciji izdržala izvanredno tešku historijsku probu. Zašto bi sada na jedanput postalo historijski nemoguće nešto što je već jedanput u historiji bilo moguće?

Prema tome, razmimoilaženja u pogledu teorija o neizbježnosti rata nisu samo razmimoilaženja u pogledu marksističko-lenjinističkog tumačenja problema rata i mira, već imaju u prvom redu svoj dublji korijen u jednoj od sljedeće dvije mogućnosti:

ili je odnos snaga u svijetu takav da faktori imperijalizma ne samo žele nametnuti već i raspolazu snagom da nametnu svijetu rat s izgledima da u njemu pobijede;

ili, pak, da je rat u interesu socijalizma, da je, dakle, »revolucionarno oružje« socijalizma, pa zato sam porast socijalizma čini rat neizbježnim.

U prvom slučaju precjenjuje se snaga suvremenog imperijalizma. U drugom slučaju dolazi se na vrlo opasan i klizav put, koji vodi potpunoj deformaciji socijalističke međunarodne politike i odnosa između naroda na socijalističkom putu.⁵

Od Lenjinova doba pa do danas kvantitativni odnos društvenih snaga u svijetu se tako duboko promijenio da možemo bez ikakvog pretjerivanja reći da se problem rata i miro-ljubive koegzistencije danas sasvim drukčije postavlja nego u Lenjinovo doba.

Svijet danas nije svijet od jučer. Čitav niz antiimperijalističkih faktora, koji su u Lenjinovo vrijeme bili još veoma nerazvijeni, danas predstavlja ogromnu materijalnu i političku snagu.

Prije svega, mnogo su porasle snage socijalizma. Postoji niz socijalističkih država. One više nisu samo značajan politički faktor već postaju i sve utjecajnija ekonomska činjenica u današnjem svijetu. One ne utječu samo na razvitak političkih odnosa među narodima već i na razvitak ekonomskih odnosa u smislu unošenja novih elemenata i oblika u te odnose, što je danas tek u začetku, ali će s vremenom postajati sve značajniji faktor međunarodne ekonomske suradnje.

Istovremeno sve više jača društvena uloga i utjecaj radničke klase. Ona vezuje za sebe sve šire krugove progresivno i demokratski orijentiranih ljudi. Ona ni u kojem slučaju nema interesa da podržava politiku agresivnog rata i neće je podržavati — ma koliko bila idejno podijeljena — osim ako same socijalističke zemlje svojim greškama ne pomognu reakcionarnim i agresivnim krugovima da rat prikažu kao neizbježnu

obranu nacionalne nezavisnosti. A voditi rat protiv volje radničke klase u suvremenim uvjetima postaje sve teže.

Dalje, pred našim očima se ruše posljednji ostaci kolonijalnih imperija i klasičnog kolonijalizma uopće. Istina, imperijalističke tendencije pokušavaju se probiti i na drugi način, to jest putem nametanja raznih oblika ekonomskog i političkog »utjecaja«, ali ipak ostaje činjenica da je ekonomska baza imperijalizma danas već do te mjere sužena da borba za političku i ekonomsku podjelu svijeta nailazi na sve uže i sve otpornije granice. S jedne strane, te granice čine snage socijalizma, a s druge strane, narodi koji su se oslobodili ili se oslobađaju imperijalističke zavisnosti i teže svojoj ekonomskoj samostalnosti. Taj proces ne samo što sputava snage imperijalizma i rata u vanjskoj ekspanziji već sve snažnije utječe i na unutrašnji društveni razvitak kapitalističkih zemalja.

Zatim, kvantitativno je izmijenjena uloga imperijalističkih suprotnosti između velikih kapitalističkih država. Te su suprotnosti u Lenjinovo vrijeme dominirale i praktično činile suprotnosti prema prvoj zemlji socijalizma sekundarnim, što se pokazalo u toku drugog svjetskog rata. Sada je situacija promijenjena. Imperijalističke suprotnosti između velikih kapitalističkih država sužene su i svedene na sekundarnu ulogu, to jest ovise o razvitku i načinu rješavanja osnovne suprotnosti — suprotnosti između svijeta socijalizma i svijeta kapitalizma. A to znači da rat ne zavisi više samo od unutrašnjih zakona razvitka kapitalizma, već i od unutrašnjih zakona razvitka socijalizma.

Usporedo sa svim tim promjenama koje su uspostavile nove kvantitativne odnose društvenih snaga u svijetu pojavio se još jedan faktor koji djeluje u istom pravcu, a to je revolucionarni napredak u nauci i tehnici, koji je iz temelja promijenio svu strategiju i taktiku eventualnog svjetskog rata. Nova, strahovito razorna vojna tehnika, koncentrirana i raspoređena u dva pola dominantne svjetske suprotnosti, uspostavila je specifičnu ravnotežu između materijalnih snaga oba pola. Ravnoteža se sastoji u tome da razorna snaga eventualnog budućeg svjetskog rata čini da i pobjeda i poraz donose gotovo jednake materijalne i društveno-političke posljedice. Time, u određenom smislu, sama ratna tehnika postaje prepreka ratu. Ona predstavlja takvu opasnost razaranja svijeta da nitko, makar raspolagao velikom snagom, neće tako lako naći za sebe povoljnu računicu u novom svjetskom ratu. Izgleda da se historija potrudila da i na tom području uskladi subjek-

⁵ Isto, str. 29—39.

tivne težnje i stupanj društvene svijesti s materijalnim uvjetima, ostavljajući sve manje prostora subjektivnim odlukama u toj oblasti.

I najzad, osjećaj da se na stari način više ne može ima velik utjecaj i na unutrašnju političku diferencijaciju buržoaskog društva. Ako politika socijalističkih zemalja bude nedvosmisleno usmjerena na mir i koegzistenciju, neizbježno moraju jačati ne samo socijalističke snage u takvim zemljama već i težnje za miroljubivim sporazumijevanjem i suradnjom sa zemljama socijalizma, i to ne samo u radničkoj klasi već u najširim slojevima naroda, uključujući i znatne dijelove buržoazije. Drugim riječima, u takvim će uvjetima upravo unutrašnji društveni i politički procesi biti najsnažnija brana pobjedi agresivnih tendencija.

U stvari, čitav je imperijalistički sistem, kao sistem, u raspadanju. Time ne želim reći da imperijalizam više nije jak faktor, odnosno da više ne predstavlja nikakvu opasnost kao izazivač novog svjetskog rata, ali je sasvim sigurno da se te mogućnosti sve više smanjuju, i one mogu — za određeno vrijeme — biti svedene na minimum pri odgovarajućoj politici socijalističkih snaga.

Razumije se, takva odgovarajuća politika može biti samo politika koegzistencije, to jest politika koja treba da osigurava svim narodima pravo na samostalni razvitak i oslobađa ih u najvećoj mogućoj mjeri straha od bilo čijeg miješanja sa strane. Na takvoj platformi danas je moguće okupiti ogromnu većinu čovječanstva za odlučnu obranu mira u svijetu. Ako socijalističke snage budu vodile takvu politiku, rat nije neizbježan. Ako bi, međutim, one vodile politiku koja bi zbijala sve što je nekomunističko u jedinstven lager protiv socijalizma, odnosno poticala razdvajanje svijeta na dva fronta zbog neke »definitivne« odluke, rat može postati neizbježan. To znači da upravo sama orijentacija na neizbježnost rata može učiniti rat zaista neizbježnim. U tome je najveća opasnost od dogmatskog tumačenja teorije o neizbježnosti rata. Znači, sudbina mira ne zavisi samo od snage, volje imperijalizma već i od politike i subjektivnih shvaćanja odlučujućih socijalističkih faktora.

Međutim, prema ocjenama ultraljevičarskih kritičara, najveći grijeh jugoslavenskih »revizionista« jest u tome što tvrde da se svijet od Marxovih i Lenjinovih vremena pa nadalje promijenio, da se u mnogo čemu izmijenio kapitalizam i da se u mnogo čemu izmijenio socijalizam. Naravno, u različitim pravcima.

Dok o tome govorim, već čujem i zbor dogmatičkih člankopisaca, koji u jedan glas odgovaraju da opet uljepšavam kapitalizam i imperijalizam. Međutim, ja ovdje ne govorim o moralnom ponašanju imperijalizma i kapitalizma ili njihovu estetskom izgledu, jer on se u suštini sigurno nije promijenio. Ukoliko se promijenio u nekim oblicima, bio je zaista prinuđen da se mijenja, pod pritiskom kako ekonomskog razvitka, tako i jačanja socijalističkih i drugih progresivnih snaga. No »prinuden« ili »neprinuden« — historijski rezultat je isti. Upravo »prinudivanje« te vrste i jest zakon historije. Ali to uopće nije glavno pitanje. Ono o čemu ovdje govorim jest nešto drugo, naime da je relativna snaga imperijalizma i kapitalizma danas u odnosu prema snagama socijalizma neusporedivo manja nego što je bila u vrijeme kad je Lenjin pisao o neizbježnosti imperijalističkih ratova, i drugo, da je taj kapitalistički, imperijalistički sistem podvrgnut brzom unutrašnjem raspadanju, pa da zato o adekvatnoj politici socijalističkih snaga u velikoj mjeri ovisi hoće li taj proces biti ubrzan ili kočen. A kočiti taj proces može ne samo reformistički oportunistam već i, pogotovo, sve ono što bi moglo nalikovati na neki »socijalistički« bonapartistički avanturizam.

Tipičan primjer subjektivističkog i nemarksističkog prilaznja problemima suvremenog svijeta jest način na koji su se neki autori oborili na druga Tita kad je jednom prilikom govorio o utjecaju suvremene ratne tehnike na razvoj međunarodnih odnosa u prije navedenom smislu.

Tito je izvukao zaključak da suvremena ratna tehnika otežava ratnim huškašima da izazovu rat, to jest čini borbu za mir realnijom. A na tu Titovu tezu spomenuti kritičari su odgovorili: Tito nas plaši imperijalističkom ratnom tehnikom, ali on zaboravlja da je čovjek sve, to jest da svjestan čovjek može svladati svaku tehniku.

Tu treba ukazati na dva aspekta takvih kritika.

Prije svega, svatko zna — a pogotovo mi, jugoslavenski komunisti, koji u tom pogledu imamo bogato iskustvo — da čovjek koji se svjesno bori za svoju ideju može pobijediti i nadmoćnog neprijatelja i nadmoćnu tehniku. Ali u ovom slučaju stvar nije u tom hoće li se socijalistički narodi uspješno boriti slabijim oružjem — što je samo po sebi sasvim nerealistička pretpostavka — već u tome da li, u situaciji kad obje strane raspolazu takvom ogromnom ratnom tehnikom, kapitalističke zemlje mogu naći računicu da uđu u agresivni rat.

Naravno, drukčije se postavlja stvar ako navedene agitacione argumente protiv Titovih objektivnih analiza treba da shvatimo kao da njihovi autori misle da bi upravo socijalističke zemlje trebalo da idu u osvajački rat protiv nesocijalističkih zemalja. To bi onda značilo da će rat biti utoliko neizbježniji ukoliko bude jači socijalistički svijet. No u tom slučaju spomenuti teoretičari ne treba da se zavaravaju: oni neće imati na svojoj strani one idejne prednosti koje svako oružje čine pobjedonosnim, već će ih imati drugi. To uvjerljivo pokazuje primjer Napoleona I.

A drugi aspekt spomenutih kritika jest u tome što one u stvari uopće poriču utjecaj ratne kao i svake druge tehnike na tok društvenog razvitka.

Evo jednog Marxova gledišta:

»Uključivanje svega za oružje sposobnog stanovništva u armije koje broje milione vojnika, vatreno oružje, granate i eksplozivni s dosad nečuvenim dejstvom — sve je to stvorilo potpuni prevrat u celokupnom ratovanju; taj prevrat je... učinio nagli kraj bonapartističkom periodu ratova i osigurao miran industrijski razvitak, onemogućujući svaki drugi rat osim svetskog rata s nečuvenim strahotama i apsolutno neizvesnim ishodom.«⁶

Prema tome, dok neki suvremeni »marksisti« poriču utjecaj razvitka ratne tehnike na tok društvenog razvitka, Marx mu je pridavao upravo epohalno značenje.

Engels, raspravljajući o razvitku ratne tehnike i o utjecaju tog razvitka na društvena kretanja i budućnost rata, kao sredstva za razrješavanje suprotnosti, piše sljedeće:

»A mi, naprotiv, nemamo baš nikakvog razloga da se ljutimo kad vidimo kako se u toj utakmici između oklopa i topa bojni brod usavršava do vrhunca savršenosti, usled koje postaje isto toliko nedostupan po ceni koliko i neupotrebljiv za ratovanje? i kako time ova borba i na području pomorskog rata otkriva one unutrašnje dijalektičke zakone kretanja po kojima militarizam, kao i svaka druga istorijska pojava, propada od posledica svog vlastitog razvitka.«⁸

⁶ Marks—Engels, *Izabrana dela*, tom I, Kultura, 1949, str. 106.

⁷ Čini se da će se to ostvariti usavršavanjem najnovijeg proizvoda krupne industrije za pomorski rat — automatskog torpeda; s njim bi i najmanja torpednjača bila moćnija od najveće oklopnjače. (Sjetimo se, uostalom, da je ovo bilo pisano godine 1878.) *Napomena autora.*

⁸ F. Engels, *Anti-Dühring*, Kultura, 1959, str. 191.

Dakle, i Engels je utjecaju ratne tehnike na društveni razvitak pridavao veliko značenje, toliko veliko da — prema njegovu mišljenju — sam taj razvitak svojom vlastitom dijalektikom kretanja predstavlja jedan od odlučujućih faktora koji vode ukidanju rata kao sredstva u odnosima među narodima. Štoviše, on je smatrao da razvoj ratne tehnike utječe i na oblike klasne borbe. Evo što on piše u tom smislu:

»Ako su se promenili uslovi za rat između naroda, to se ništa manje nisu promenili ni uslovi za klasnu borbu. Vreme iznenadnih prepada, revolucija koje su izvodile male svesne manjine na čelu nesvesnih masa — prošlo je. Tamo gde se radi o potpunom preobražaju društvene organizacije, tamo mase moraju same uzeti učešća, one same moraju shvatiti o čemu se radi, za što zalažu svoje živote.«⁹

Naravno, procesi te vrste ne odvijaju se nezavisno od rezultata političke borbe za socijalizam i od razvitka samog socijalizma. Ali isti faktori potiču razvoj u jednom i u drugom pravcu, pretvarajući sva ta kretanja u jedinstven razvojni proces.

Razvijeni socijalistički odnosi mogući su samo na bazi visoko razvijene tehnike, koja sama po sebi čini ratove sve težima, jer ih čini sve razornijima. Pobjednik nema što materijalno da očekuje od takvog razornog rata. Osim toga, razvitak socijalizma — upravo zbog visoko razvijene tehnike, koja traži sveobuhvatnu međunarodnu podjelu rada i time stvara osjećanje zajedničkih interesa svih ljudi svijeta — predstavlja stalno jačanje svijesti o ravnopravnosti ljudi neovisno o jeziku i rasi. Time rat postaje sve manje prihvatljiv i s gledišta političkih i moralnih shvaćanja ljudi i svih naroda.

Sazrijevanje obaju tih faktora — to jest razvitka tehnike i razvitka socijalizma — čini, dakle, da ratovi prestaju biti ne samo neizbježni već — na određenom stupnju razvitka — i nemogući.

Upravo na te činjenice očigledno je mislio i Lenjin, čija shvaćanja N. K. Krupska ovako opisuje:

»Trebalo reći da je Vladimir Iljič volio ponekad pogledati u daljinu i maštati o budućnosti. Pamtim jedan razgovor o ratu. To je bilo početkom 1918. godine u Lenjingradu. Vladimir Iljič je govorio da suvremena tehnika danas sve više i više pomaže rušilačkom karakteru rata. No doći će vrijeme kad će rat postati toliko rušilački da će on uopće postati ne-

⁹ Marks—Engels, *Izabrana dela*, tom I, Kultura, 1949, str. 113.

moć. Poslije se na to pitanje Vladimir Iljič vratio 1920—1921. godine. On mi je pričao o jednom razgovoru s inženjerom koji je govorio da sada predstoji takav pronalazak da će biti moguće na rastojanju uništiti veću armiju. To će učiniti svaki rat nemogućim. Iljič je o tome govorio s velikim zanosom. Bilo je jasno kako je on strasno htio da rat postane nemoguć. Iljič je uzimao pitanje rata u njegovu razvoj. Ma kakvom pitanju da je prilazio, on pojave nije uzimao u okamenjenom izgledu.¹⁰

Treba samo usporediti ove proročanske riječi s misaonim konzervativizmom suvremenih dogmatskih tumača teorije o neizbježnosti rata koji ponavljaju istrgnute rečenice iz Lenjinovih govora ili članaka, napisanih prema konkretnoj političkoj konstelaciji, pa se odmah vidi kako malo i slabo se ti autori koriste marksizmom i lenjinizmom. To, naravno, nije slučajna pojava. Njihove teorije — ma koliko se odijevale u marksističku frazeologiju — služe sasvim određenim društveno-političkim tendencijama. Zato je i marksizam kod njih specifično »modificiran«.

No vratimo se analizi kvantitativnog odnosa društvenih snaga i njegova utjecaja na problem neizbježnosti rata. Razmotrimo kroz prizmu tih odnosa sva tri moguća oblika imperijalističkih ratova.

Rat za porobljavanje drugih naroda još uvijek je s gledišta ratne tehnike, pa i svih drugih uvjeta, ne samo moguć već — u određenim uvjetima — i relativno najmanje riskantan za agresora. Pa ipak, praktični primjeri raspadanja kolonijalnih imperija i slične pojave pokazuju da i za uspješnost te vrste ratova mogućnosti i snage postaju sve manje. To je svakako posljedica jačanja antiimperijalističkog otpora ugnjetenih naroda, jačanje osjećaja nacionalne nezavisnosti i ravnopravnosti, jačanja i podrške socijalističkih snaga i demokratskog otpora unutar kapitalističkih zemalja, pa i niza drugih faktora koje je stvorio društveno-historijski razvoj, kao što su npr. razvoj proizvodnih snaga, sve veća uzajamna zavisnost naroda, ogromna koncentracija ekonomske i političke snage u rukama nekoliko supersila i uzajamne zavisnosti tih supersila itd. Možemo opravdano pretpostaviti da će svi ti antiimperijalistički faktori jačati, a to znači da će ubuduće biti sve teže otpočinjati i lokalne ratove za porobljavanje drugih naroda.

¹⁰ N. K. Krupska, *O Lenjinu*, Moskva, 1960, str. 40—41.

Druga vrsta imperijalističkog rata, to jest rat između samih velikih imperijalističkih država za novu podjelu svijeta praktički je prevaziđen u toku drugog svjetskog rata. Kako god se budu razvijale imperijalističke suprotnosti unutar kapitalističkog svijeta, one su osnovnom suprotnošću suvremenog svijeta — suprotnošću između svijeta socijalizma i svijeta kapitalizma — u tolikoj mjeri potisnute u položaj sekundarnog faktora da je mogućnost izbijanja ratova između suvremenih velikih kapitalističkih zemalja za novu podjelu svijeta svedena na takav teoretski minimum s kojim u političkoj praksi tako reći ne treba ni računati.

Razumije se, time ne tvrdim da imperijalističke suprotnosti više ne postoje. One postoje, ali su toliko oslabljene, a i oblici putem kojih se afirmiraju toliko su se izmijenili da se više ne mogu samostalno i odvojeno rješavati ratom — osim u raznim vidovima lokalnih ratova na tuđim leđima — već se povezuju s osnovnom suprotnošću suvremenog svijeta, sa suprotnošću između socijalizma i kapitalizma.

Može li se poslije svega toga tvrditi da se u pitanju neizbježnosti rata nije ništa promijenilo? Ako iole poštujemo objektivne činjenice, to ne bismo mogli tvrditi.

I najzad, treća vrsta imperijalističkog rata: agresivni rat protiv Sovjetskog Saveza, odnosno protiv socijalističkih država. Takav rat je ne samo moguć nego stvarno ima svoje pristalice u najreakcionarnijim i najratobornijim krugovima kapitalističkog svijeta. Doduše, među njima nema mnogo takvih koji bi bili otvoreno za rat u današnjim uvjetima, jer većinom su svjesni da agresivni rat danas nema nikakvih šansi za pobjedu. No mnogo je više onih koji smatraju — poput nekih ultraljevičara u svijetu socijalizma — rat neizbježnim, pa zato nastoje držati željezo u vatri u nadi da će vrijeme izmijeniti stanje stvari u njihovu korist.

Međutim, nasuprot tim tendencijama i krugovima stoji sva ona ogromna materijalna i politička snaga faktora mira, progressa, socijalizma u svijetu i unutar tih zemalja o kojoj smo prije govorili. Nema nikakvog razloga predviđati da će ti faktori ubuduće slabiti. Naprotiv, oni će jačati i razvijati još snažnije svoj utjecaj na tok svjetskih događaja. Vjerovati da je u takvim uvjetima rat neizbježan, znači veoma precjenjivati snagu faktora imperijalizma ili veoma potcjenjivati snagu socijalizma i drugih antiimperijalističkih faktora.

Mi ne činimo ni jedno ni drugo. Nismo skloni potcjeniti snagu imperijalističkih faktora. Zato smatramo neophodnom

dužnošću svih naroda i miroljubivih snaga da se aktivno bore za mir i suzbijanje svih agresivnih tendencija. Ali nismo skloni ni potcjenjivanju snage progresivnih i miroljubivih faktora, koja postaje sve sposobnija da zatvori agresoru šanse za uspjehe u ratu.

Drugim riječima, da bi rat prestao biti historijska neizbježnost, nije potrebno da i posljednji djelić svijeta bude socijalistički, već da materijalne i moralno-političke snage socijalizma, nezavisnosti i ravnopravnosti naroda i mira budu toliko jake da mogu spriječiti rješavanje imperijalističkih i drugih međunarodnih suprotnosti svjetskim ratom, što će ujedno ubrzati razrješavanje tih suprotnosti unutrašnjim sredstvima i oblicima političke i ekonomske borbe u svakoj zemlji. Kakvi će ti oblici borbe biti — oružani ili mirni — o tome će rješavati unutrašnji uvjeti u svakoj zemlji.

Na čemu onda još može da se održi dogmatsko tumačenje teorije o neizbježnosti rata u današnje vrijeme? Ostaje joj samo još jedna teoretska varijanta: pretpostavka da će se socijalističke zemlje orijentirati na to da ratom riješe suprotnosti između svijeta socijalizma i svijeta kapitalizma. To bi bila svjesna orijentacija socijalističkih zemalja na osvajački rat. Međutim, takve tendencije bile bi idejno i praktično u punoj suprotnosti s ciljevima socijalizma i s njegovim elementarnim današnjim i budućim interesima. Zato one nemaju mnogo izgleda da dobiju podršku u socijalističkom svijetu.

Pa ipak, već sama mogućnost da se takve tendencije u socijalističkom svijetu mogu pojaviti govori u prilog tome da odgovornost za očuvanje mira ne leži samo na kapitalističkim zemljama. U uvjetima kad je socijalistički sistem već postao svjetska snaga, a u njegovim okvirima još žive ostaci starih shvaćanja i egoističkih i drugih sličnih tendencija, nije nemoguća pojava da neka zemlja na socijalističkom putu — zbog nekih specifičnih unutrašnjih uvjeta — podlegne iskušenju da se snaga socijalizma iskoristi ne samo za njegovu obranu već i za ostvarivanje određenih ciljeva koji nemaju nikakve veze sa socijalizmom. Prema tome, u onoj mjeri u kojoj raste moć socijalističkih zemalja raste i njihova odgovornost za mir, raste odgovornost svih socijalističkih snaga.

U sadašnje vrijeme sve više sazrijevaju materijalni i društveno-politički uvjeti da rat bude spriječen. Ako postoje takve mogućnosti, socijalističkim snagama ostaje samo jedna alternativa: da se bore kako bi ta mogućnost bila iskorištena

dokraja, to jest da mir bude očuvan. Zato se one moraju suprotstaviti onim tendencijama unutar socijalističkog svijeta koje djeluju u suprotnom pravcu.

Zbog toga, međunarodna politika socijalizma — ne može biti ništa drugo do rezultanta materijalnih i političkih faktora mira, radničke klase i antiimperijalističkih snaga, a ne nekakvog frontalnog sukobljavanja s »nesocijalističkim narodima«.¹¹

3. Miroljubiva koegzistencija

Tko je orijentiran na fatalističku neizbježnost rata, tome, naravno, politika miroljubive koegzistencije smeta. Zato je upravo taj princip jugoslavenske vanjske politike izvrgnut najžešćim napadima ultraljevičarskih kritičara.

Problem realnosti ili nerealnosti politike miroljubive koegzistencije usko je povezan u prvom redu s pitanjem koliko je realna postavka da u današnje vrijeme ratovi više nisu neizbježni. Ako je rat neizbježan, koegzistencija je nerealna fikcija, iluzija. Drugim riječima, dokazivanje da je rat neizbježan istovremeno je dokazivanje da je politika koegzistencije nestvariva, pa prema tome pogrešna i štetna za stvar socijalizma.

Grijech je Jugoslavena, po mišljenju takvih kritičara, u prvom redu u njihovoj tvrdnji da politika koegzistencije treba da bude trajan, načelan element u socijalističkoj međunarodnoj politici, dok po mišljenju spomenute kritike koegzistencija može biti samo prelazno stanje koje će prije ili kasnije narušiti bilo imperijalizam, bilo same socijalističke snage, koje nemaju razloga da se načelno odriču rata za uništenje imperijalizma. Pri tome nam, naravno, ti kritičari pripisuju da naša politika koegzistencije znači — propagandu za *status quo* između porobljivača i porobljenih, eksploatatora i eksploatiranih i slično. A o svojoj »politici koegzistencije« govore da je orijentirana na revolucionarni slom imperijalizma, zato je ona isto toliko neizbježna prelazna i privremena koliko je neizbježan rat protiv imperijalizma.

¹¹ Vidi: E. Kardelj, *Socijalizam i rat*, Kultura, Beograd, 1960, str. 40—60.

Ne treba posebno podvlačiti činjenicu da takvo shvaćanje politike koegzistencije u stvari znači negiranje te politike. Jer za privremenu koegzistenciju ne treba se boriti. Ona je tu. Pitanje je upravo u tome postoje li uvjeti za trajnu miroljubivu koegzistenciju sve dok u svijetu budu postojale države s različitim društvenim sistemom, ili ne postoje.

»Sretna« okolnost koja kritičarima jugoslavenske politike omogućava da odvajaju »revizionističku« koegzistenciju od »nerevizionističke« jest činjenica što mi našu politiku nazivamo politikom aktivne koegzistencije.

Riječ »aktivna« postaje predmet najrazličitijih naklapanja o revizionističkom karakteru jugoslavenskih koncepcija koegzistencije za razliku od neke drugačije, »prave« ili »pravilne« politike koegzistencije. Pogledajmo, dakle, što u stvari znači ta riječ koja je u djelima nekih autora iznenada dobila takvu čudotvornu revizionističku snagu da pretvara koegzistenciju u nešto što nije »prava koegzistencija«.

Koegzistencija država s različitim društvenim sistemima, prije svega, nije ništa novo niti je nešto što bi trebalo tek sada izmisliti ili izvojevati. Koegzistencija je već tu — pošto već četrdeset godina žive jedan pored drugog dva različita društvena sistema. Stoga se čak dogodilo da su se za vrijeme drugog svjetskog rata u koaliciji borile kapitalističke zemlje i prva socijalistička zemlja zajedno protiv drugih kapitalističkih zemalja, što sigurno svjedoči o koegzistenciji različitih sistema kao snažnoj historijskoj činjenici sposobnoj da preživi ne samo duže historijske periode već i veliki svjetski rat. Tu činjenicu priznaju i autori ovih kritika — četrdeset godina historije ne može se, naime, tek tako izbrisati. Štoviše, sama ideja koegzistencije nije nikakvo socijalističko otkriće, niti se rodila tek s marksizmom.

Ono što je novo jest to da je danas riječ o pojavi socijalističkog društva koje se ne može dokraja razviti ako sa zemaljske kugle ne ukloni ratove i uopće suprotnosti među narodima, a ne samo da ih zamijeni drugima, kao što se događalo prije u historiji. Snage tog mladog socijalističkog društva već su do te mjere ojačale da mogu bitno utjecati na razvoj sadašnjeg svijeta kao cjeline. A to znači da vjerojatno već mogu spriječiti rat, to jest da mogu spriječiti podrivanje koegzistencije ukoliko će se za to boriti. Drugim riječima, socijalistička politika koegzistencije u suštini ne znači ništa drugo nego politiku koja je orijentirana na to da spriječi prekidanje koegzi-

stencije ratom. To i ništa drugo i jest smisao jugoslavenske politike koegzistencije.

Politika koegzistencije, naravno, nije i ne smije biti politika obrane statusa quo u međunarodnim, a još manje u unutrašnjim društvenim odnosima. Ukratko, ta politika znači odricanje od rata kao sredstva za rješavanje međunarodnih suprotnosti i ujedno orijentaciju na one rezultate unutrašnjeg društvenog razvoja koji će u krajnjem rezultatu izmijeniti i međunarodne odnose.

A koegzistencija i sama postaje faktor poticanja svih tih procesa. Budući da je socijalizam postao ne samo politička snaga već i snažan međunarodni ekonomski faktor, očigledno je da će ta njegova snaga i uloga utjecati, i da moraju utjecati, na cjelokupan razvoj međunarodnih odnosa ne samo u smislu učvršćivanja mira među narodima nego i u smislu jačanja svih revolucionarnih, demokratskih i uopće progresivnih procesa u društvenom životu svih naroda. Samo narodi koji neće biti ugroženi svjetskim ratom moći će se u cjelini posvetiti svojim vlastitim društvenim problemima.

I ne samo to. Sve snažnije pojavljivanje socijalističkog svijeta u međunarodnim odnosima utječe i sve više će utjecati na tok stvari unošenjem novih demokratskih i socijalističkih elemenata u međunarodne odnose, elemenata kao što su: uzajamno poštovanje među narodima i demokratski odnosi među njima, svestrana suradnja i zblizavanje, kulturne veze, jačanje svjetske privrede i međunarodne podjele rada, uklanjanje ekonomske eksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima, organiziranje pomoći nerazvijenim zemljama, osnivanje odgovarajućih organizacija i servisa koji će voditi brigu o međunarodnoj suradnji i međunarodnoj podjeli rada, stvaranje potrebnih međunarodnih uvjeta za miroljubivo takmičenje na području produktivnosti rada i praktičnog provjeravanja uspješnosti društvenih institucija i odnosa na osnovi rezultata koje će osjetiti svi narodi i ljudi.

Sve to, naravno, mora apsolutno utjecati i na unutrašnji društveni razvoj u pojedinim zemljama — kako u kapitalističkim, tako i u socijalističkim — u smislu jačanja socijalističkih, demokratskih i antiimperijalističkih snaga.

Na taj način socijalističke zemlje i sve socijalističke snage postaju upravo u uvjetima koegzistencije najjači faktor u mijenjanju današnjeg svijeta. Ta aktivna uloga koju danas moraju imati socijalističke i sve progresivne i miroljubive snage

u uvjetima koegzistencije jest prvi razlog zbog kojeg našu politiku često nazivamo politikom aktivne miroljubive koegzistencije.

Ali to nije jedini razlog. Očigledno je da koegzistencija dvaju do zuba naoružanih i u sebe zatvorenih blokova ne može biti baza trajnog stabilnog mira. Takva koegzistencija danas je stvarno već činjenica, ali činjenica kojom današnji svijet nije baš mnogo zadovoljan i zbog koje nije baš mnogo siguran. Zadatak je upravo u tome da treba učiniti korak dalje, to jest da se mir i koegzistencija učvrste borbom za razoružanje, za kolektivnu sigurnost, za ukidanje ekonomske diskriminacije, za jačanje svestrane suradnje među državama itd. Uvijek smo smatrali da politika koegzistencije neizbježno pretpostavlja upornu borbu za to da se blokovske pregrade postepeno zamijene što intenzivnijom bilateralnom i multilateralnom suradnjom među narodima jednog i drugog društvenog sistema. Da bi mir bio stabilniji, treba se, dakle, boriti za to da svijet ne bude koegzistencija naoružanih blokova, već koegzistencija naroda koji će intenzivno surađivati na svim područjima zajedničkih interesa. Treba se boriti za to da se među narodima razvijaju aktivne veze međunarodne suradnje. Drugim riječima, stabilna koegzistencija moguća je samo na bazi aktivne i svestrane međunarodne suradnje. U krajnjem rezultatu, koegzistencija i mir bit će utoliko stabilniji ukoliko će biti aktivniji oni materijalni i subjektivni faktori suvremenog društvenog progressa koji umnožavaju oblike suradnje i povezivanja naroda čitavog svijeta i na taj način u sve većoj mjeri povezuju njihove interese u okviru svjetske privrede i svjetskog razvoja proizvodnih snaga.

Naravno, ne treba sumnjati da će u toj borbi snage socijalizma, progressa i mira nailaziti na snažan otpor imperijalističkih snaga i drugih reakcionarnih faktora kapitalističkih sistema, koji će nastojati ne samo da sačuvaju svoje privilegije već i da ih prošire. Ali nije riječ samo o tome čemu teže ti faktori, već i što oni mogu. Ako socijalističke snage imaju iole povjerenja u sebe i u buduće plodove socijalizma, one moraju imati povjerenja i u snagu utjecaja koji će socijalizam u svojoj miroljubivoj i aktivnoj međunarodnoj politici imati na cjelokupan razvoj današnjeg čovječanstva. Upravo s politikom koegzistencije i mira i samo s takvom politikom socijalističke snage mogu se pojavljivati kao predstavnici osnovnih interesa svih naroda i dobiti podršku u svakoj zemlji. To su tako reći »svakodnevni zahtjevi« u međunarodnoj politici.

Borba za realizaciju tih zahtjeva može samo mobilizirati snage cjelokupnog naprednog čovječanstva u borbi protiv svakog ugnjetavanja i eksploatacije. S mijenjanjem svojih unutrašnjih društvenih odnosa svijet će biti sve više u stanju da mijenja i međunarodne odnose.

Politika koegzistencije ujedno je i jedini put koji omogućava socijalističkim zemljama da se ne samo brže materijalno razvijaju već i da potiču razvoj društvenih i političkih odnosa u više socijalističke oblike. Materijalna zaostalost u prošlosti i teški politički uvjeti u kojima su se razvijale socijalističke zemlje otežavali su i zadržavali razvoj socijalističkih odnosa i stoga je više puta prevladala konzervativna misao koja je kočila socijalistički napredak. Osloboditi se te kočnice jest veliki zadatak socijalističkog svijeta. Socijalističke zemlje mogu »osvajati« svijet primjerom, a ne zastrašivanjem i prijetnjom ratom. Upravo zbog toga njihov unutrašnji napredak postaje glavni zadatak današnjeg vremena. A ti se zadaci mogu provesti samo u uvjetima mira.

Politika koegzistencije zasnovana je, prvo, na uvjerenju da će — u današnjim uvjetima — snagama imperijalizma i rata biti sve teže da ratom naruše postojeću koegzistenciju, a to će unutrašnje proturječnosti i suprotnosti kapitalističkog svijeta dovesti u novu fazu razvitka, to jest ubrzat će procese raspadanja imperijalizma i kapitalizma kao sistema i sve više jačati ulogu socijalističkih materijalnih i političkih faktora; i drugo, politika koegzistencije zasnovana je na uvjerenju da je nametanje socijalizma drugim narodima izvana, ratom — u uvjetima današnjeg svijeta — štetna i duboko antisocijalistička koncepcija, iza koje se mogu kriti i neizbježno će se kriti svakojake nesocijalističke i reakcionarne tendencije; a osim toga preuzimanje odgovornosti socijalističkih zemalja za jedan strahovito razoran novi svjetski rat radi nasilnog »usrećivanja« drugih duboko bi kompromitiralo ideju socijalizma i dalo novu snagu imperijalizmu i svim ostacima starog svijeta.

Drugim riječima, politika miroljubive koegzistencije je izraz uvjerenja da će u suvremenim uvjetima ratoborni krugovi u kapitalističkom svijetu imati sve manje mogućnosti da nametnu novi svjetski rat, a da socijalistički svijet načelno i praktično odbacuje, odnosno mora odbaciti ideju osvajačkog rata kao instrumenta za nametanje socijalizma. Ako se politika koegzistencije shvaća u tom smislu, ona, naravno, neophodno mora biti trajan princip socijalističke međunarodne politike ili je uopće nema.

Naravno, to ne znači da mi politiku koegzistencije promatramo kao mrtvu dogmu. Nitko ne može precizno predvidjeti kakve će se konkretne konstelacije u odnosu svjetskih društvenih snaga pojaviti u toku daljeg razvitka. I nitko ne može predvidjeti sva mnogobrojna sredstva i sve mnogostruke oblike kojima i putem kojih će se razvijati buduća borba za konačnu afirmaciju socijalističkih odnosa, kao ni buduće oblike međusobne pomoći socijalističkih snaga. Ali jedno ostaje kao neprikosnoveni princip: nametanje socijalizma, ovih ili onih njegovih oblika pomoću agresije izvana uvijek će biti socijalizmu tuđ, neprihvatljiv i reakcionaran instrument. Trajni smisao politike koegzistencije sastoji se i u uklanjanju tog instrumenta.

Marx i Engels se time, istina, nisu specijalno i opširnije bavili, jer u vrijeme kada su oni živjeli taj problem nije izgledao ni aktualan ni značajan. Međutim, iz svega što su pisali može se jasno razabrati da oni nisu ni pretpostavljali da bi razvitak socijalizma mogao ići drugim putem nego putem unutrašnjih društvenih procesa u svakoj zemlji. Nigdje nema ni traga da su Marx i Engels predviđali neizbježnost svjetskog rata između lagersa socijalizma i lagersa kapitalizma.

Navešt ću nekoliko Marxovih i Engelsovih misli, ne s ciljem da njima dokazujem opravdanost politike koegzistencije, već da se iz duha koji prožima ta shvaćanja zaključim koliko su iskonstruirani argumenti da se kritika politike koegzistencije zasniva na marksizmu. Ako ništa drugo, ti citati izvanredno jasno pokazuju koliko su odlučno Marx i Engels bili načelni protivnici nametanja revolucije i socijalizma izvana.

Evo nekoliko takvih citata:

»Uobičajeni zakoni morala i pravednosti, kojima treba da se rukovode pojedinci u međusobnim odnosima, treba da budu vrhovni zakoni u odnosima među narodima.

Borba za takvu spoljnu politiku čini deo opšte borbe za oslobođenje radničke klase.«¹²

»Mi smo se najodlučnije suprotstavili tom igranju revolucije. Unositi usred tadašnjeg vrenja Njemačke invaziju koja bi prinudno uvezla revoluciju sa strane, značilo bi podmetnuti nogu revoluciji u samoj Njemačkoj, ojačati vlade, a same legione . . . predati bez obrane u ruke njemačkih 'trupa'.«¹³

¹² Marks-Engels, *Izabrana dela*, tom I, Kultura, 1949, str. 359.

¹³ F. Engels, *Prilog historiji Saveza komunista, Manifest Komunističke partije*, Kultura, 1948, str. 144—145.

»Ovo trezveno shvaćanje položaja bilo je za mnoge ljude hereza u vrijeme kada su se u Londonu Ledru-Rollin, Louis Blanc, Mazzini, Košut, a od manjih njemačkih zvijezda Ruge, Kinkel, Gögg i kako su se sve zvali, u gomilama sakupljali u buduće provizorne vlade, ne samo svaki za svoju zemlju, nego i za čitavu Evropu, i kada se radilo još samo o tome da se potreban novac dobiye iz Amerike kao zajam za revoluciju, pa da se začas ostvari evropska revolucija sa raznim republikama koje se s njome same po sebi razumiju . . . Jednom riječi, uzdržljivost koju smo mi zastupali nije bila po ukusu tih ljudi; trebalo se dati na pravljenje revolucije, i mi smo se najodlučnije tome oduprli.«¹⁴

»Kroz kakve socijalne i političke faze će morati da prođu tada ove zemlje dok ne dođu takođe do socijalističke organizacije, o tome bismo, mislim, mogli da izvodimo samo dosta prazne hipoteze. Jedno je samo nesumnjivo: pobjedonosni proletarijat ne može nikakvom tuđem narodu da nametne nikakvo usrećenje ne podrivajući time svoju sopstvenu pobjedu. Razume se, ovim se ni na koji način ne isključuju obrambeni ratovi različite vrste.«¹⁵

Lenjin je isto tako bio potpuno jasan u tom pogledu. Čitav niz dokumenata izražava Lenjinove stavove, pa i cjelokupna praksa sovjetske vanjske politike u Lenjinovo vrijeme. To je i veoma razumljivo jer su se za mladi Sovjetski Savez od prvog dana ta pitanja postavljala na dnevni red političke prakse.

Evo nekoliko stavova koji pokazuju Lenjinova shvaćanja tih problema:

»Mi se nalazimo u takvom položaju da smo — iako nismo zadobili pobjedu u međunarodnim okvirima, jedinstvenu i čvrstu pobjedu — ipak izvojevali uslove u kojima možemo koegzistirati sa kapitalističkim zemljama, koje su sada primorane da stupaju sa nama u trgovinske odnose. U procesu te borbe mi smo izvojevali pravo na samostalnu egzistenciju.«¹⁶

»Pod razumnim uslovima ustupanje koncesije je poželjno i za nas, kao jedno od sredstava za privlačenje Rusiji tehničke pomoći . . . razvijenih zemalja u periodu u kome će koegzistirati socijalističke i kapitalističke države.«¹⁷

¹⁴ Isto, str. 152—153.

¹⁵ Marks-Engels, *Dela*, tom XXVII, na ruskom, str. 238—239.

¹⁶ Lenjin, *Dela*, IV izdanje, tom XXXI, str. 384.

¹⁷ Lenjin, *Dela*, IV izdanje, tom XXX, str. 21.

»U čemu smo nadmašili ujedinjene snage svetskog imperijalizma u pogledu Estonije, koja je uvek trpela nasilje carske spahijske Rusije? Time što smo dokazali svoju sposobnost da se blagovremeno i iskreno odrekemo nasilja radi prelaska na mirnu politiku, osvojivši simpatije buržoaske vlade male države, uprkos podršci međunarodnog kapitala...

Razvitak kapitalizma u raznim zemljama odvija se različitim tempom u različitim situacijama i različitim načinima i metodima. Socijalistička republika jedne zemlje postoji uporedo sa kapitalističkim zemljama čitavog sveta i primorava njihovu buržoaziju da se koleba. Odatle su izvlačili zaključak: 'Znači, vaš položaj je beznadežan; vi ste pobedili nasiljem belogardejce, a čitav ostali svet, šta ćete s njim da uradite?' I njega ćemo pobediti. Da to nije fraza, dokaz je — mir sa Estonijom. Celokupan pritisak međunarodnog kapitala bio je pobeđen u onoj oblasti gde je naše odricanje od nasilja bilo priznato kao iskreno.«¹⁸

»...bez izvesnih uzajamnih odnosa između nas i kapitalističkih država nisu za nas mogući trajni ekonomski odnosi. Događaji veoma očigledno pokazuju da oni takođe nisu mogući ni za njih...

Ali da li je ipak uopšte moguća takva stvar da socijalistička republika postoji u kapitalističkom okruženju? To nije izgledalo moguće ni u političkom ni u vojnom pogledu. A već je dokazano da je to moguće i u vojnom i političkom pogledu, to je činjenica.«¹⁹

Očigledno je da se Lenjin borio za trajnost miroljubive koegzistencije. Druga je stvar što je on u danim uvjetima, u kojima se tada nalazio Sovjetski Savez, izražavao i sumnju da li će i buržoazija, koja je tada bila još jaka, biti spremna da se pomiri s politikom koegzistencije. On je zato upozoravao na potrebu budnosti svjetskog proletarijata i prve socijalističke zemlje. Ali, pored toga, Lenjin je duboko vjerovao u mogućnost održavanja socijalističke republike usred kapitalističkog okruženja — a to znači vjerovao je u mogućnost koegzistencije socijalističke države i država kapitalističkog sistema. Na kraju krajeva, upravo to je bila suština razmimoilaženja između njegovih pogleda i pogleda Trockoga u pitanju izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, u pitanju permanentne revolucije itd.

¹⁸ Isto, str. 294—295.

¹⁹ Lenjin, *Dela*, IV izdanje, tom XXXIII, str. 125—126.

Razmotrimo sada što je Lenjin govorio o odnosu socijalističke države prema ratu.

»Sva naša politika i propaganda nisu ni na koji način usmerene na to da bi se narodi huškali na rat, već da bi se ratu učinio kraj. I iskustvo je dovoljno pokazalo da jedino socijalistička revolucija predstavlja izlaz iz večnih ratova. Na taj način naša politika ne sastoji se u huškanju na rat.«²⁰

»Naše iskustvo stvorilo je kod nas nepokolebljivo ubedenje da samo izvanredna pažnja prema interesima različitih nacija uklanja bazu za konflikte, uklanja bojazan od bilo kakvih in-triga, stvara ono poverenje, naročito kod radnika i seljaka koji govore raznim jezicima, bez koga apsolutno nisu mogući ni miroljubivi odnosi među narodima ni ma kakav uspešan razvitak svega onog što ima vrednost u savremenoj civilizaciji...«²¹

U pogledu nametanja bilo kojeg oblika »usrećivanja« pomoću rata ili uopće nametanja socijalizma izvana Lenjin je bio isto tako još više jasan i nedvosmislen nego Marx i Engels. U polemici s autorima jedne rezolucije Moskovskog oblasnog biroa partije, koja je u svoje vrijeme bila iznesena protiv politike CK u vezi s mirom u Brest-Litovsku, Lenjin je rekao sljedeće:

»Možda autori misle da interesi međunarodne revolucije zabranjuju svaki mir s imperijalistima?... Nepravilnost takvih shvatanja... udara u oči. Socijalistička republika među imperijalističkim državama ne bi mogla, s gledišta takvih shvatanja, da sklapa nikakve ekonomske ugovore, ne bi mogla da postoji ako ne odleti na Mesec.

Možda autori misle da interesi međunarodne revolucije zahtevaju njeno podsticanje, a da bi takvo podsticanje mogao da bude jedino rat, nikako ne mir, koji može da kod masa stvori utisak nekakvog 'ozakonjenja' imperijalizma? Takva 'teorija' bi se potpuno kosila s marksizmom, koji je uvek odbacivao 'podsticanje' revolucije, jer se revolucije razvijaju u onoj meri u kojoj se zaoštavaju klasne suprotnosti koje ih rađaju. Takva teorija bila bi isto što i gledište da je oružani ustanak oblik borbe koji je obavezan uvek i u svima uslovima. U stvari, interesi međunarodne revolucije zahtevaju da sovjetska vlast, koja je oborila buržoaziju jedne zemlje, po-

²⁰ Lenjin, *Dela*, IV izdanje, tom XXXI, str. 440.

²¹ Lenjin, *Dela*, IV izdanje, tom XXXIII, str. 349.

maže toj revoluciji, ali da oblik pomoći izabira u skladu sa svojim snagama.«²²

Istu tu misao formulirao je Lenjin i s gledišta načela samoopredjeljenja naroda, odbacujući pri tome prijedlog da se princip samoopredjeljenja nacije zamijeni principom samoopredjeljenja radnih ljudi.

»Na mene utiču tamo argumentom da proleterska revolucija u Nemačkoj znači isto takav nered kao u Rusiji. Naš nered — to je naša dugotrajna bolest. Mi se borimo s očajnim teškoćama stvarajući kod sebe proletersku diktaturu. Dok se buržoazija ili sitna buržoazija, ili makar deo nemačkih radnika, nalazi pod uticajem bauka 'Boljševici hoće da nasilno uvedu svoj poredak' — dotle formula 'samoopredjeljenje trudenika' neće olakšati situaciju. Mi treba da postavimo stvar tako da nemački socijal-izdajnici ne bi mogli da govore da boljševici naturaju svoj univerzalni sistem, koji se tobože može na crvenoarmejskim bajonetima doneti u Berlin. A s gledišta odbacivanja principa samoopredjeljenja nacija može tako i da ispadne.«²³

U vezi s navedenim treba dodati i sljedeće Lenjinove misli:

»Politička vlast se ne može izvojevat i (i ne treba pokušavati osvajati je) dok ta borba nije dovedena do izvesnog stepena, pri čemu u raznim zemljama i u raznim uslovima taj 'izvestan stepen' nije jednak, i njega mogu pravilno proceniti samo misaoni, iskusni i verzirani politički rukovodioci proletarijata u svakoj pojedinoj zemlji.«²⁴

Objektivnom čitaocu, koji čita Lenjina da bi saznao njegova shvaćanja, a ne da bi od njega uzeo formalne argumente za svoja, ovo bi bilo dovoljno da se orijentira. On nužno mora doći do zaključka da Lenjinova shvaćanja ne samo što ne potvrđuju suvremene teorije, koje praktički negiraju politiku miroljubive koegzistencije, već da neki Lenjinovi zaključci zvuče kao direktna polemika s njima.²⁵

Razumije se, dok god čovječanstvo ne bude u stanju da prevaziđe otpor ostataka kolonijalizma, imperijalizma i svake vrste hegemonizma, bilo bi nerealno očekivati da se mogu u punoj mjeri osigurati demokratski odnosi među narodima

²² Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, knjiga 1, Kultura, 1950, str. 295.

²³ Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, knjiga 2, Kultura, 1950, str. 116—117.

²⁴ Isto, str. 285.

²⁵ Isto, str. 63—71.

ili da se može stvoriti jedan zaista efikasan i zadovoljavajući međunarodni mehanizam ekonomske suradnje i pomoći. Konačno rješenje tog problema jest samo u ekonomskom i političkom ujedinjavanju svijeta kroz unutrašnje društvene procese i snage u svim dijelovima svijeta, što se, u krajnjoj liniji, može ostvariti tek kada socijalistički odnosi budu dominirali i u ekonomskim odnosima među narodima.

U tom svijetu imperijalizam još ima značajnu ulogu, ali u njemu postoji i rastuća snaga socijalizma, postoji antiimperijalistička orijentacija naroda oslobođenih kolonijalizma, koji ne moraju proći sve etape kapitalističkog razvitka da bi došli do socijalizma, i postoje druge snažne socijalističke i progresivne snage izvan okvira komunističkih partija, koje počinju shvaćati neophodnost društvenih promjena u svijetu kapitalizma, pa i u međunarodnim odnosima. Očigledno je da će sve te progresivne snage, uzete kao cjelina, i kao politički i kao materijalni faktor biti sve sposobnije da u okviru politike koegzistencije potiskuju najreakcionarnije tendencije i da izvojuju pobjedu socijalističkih principa u pojedinim sektorima međunarodnih odnosa u onoj mjeri u kojoj snaga socijalizma bude rasla. Razumije se, odlučujući faktor u tom procesu jest uporna borba socijalističkih i antiimperijalističkih snaga u svakoj zemlji, sredstvima koja odgovaraju danom vremenu i danim uvjetima pojedine zemlje.

Međutim, povampiriti u današnjim uvjetima politiku hladnog rata, ne znači samo »zastrašiti«, »izvršiti pritisak« i slično, već znači direktno jačati, pa čak i stvarati i organizirati snage rata u kapitalističkim zemljama; drugim riječima — htio netko ili ne htio — to znači pripremati rat.

S gledišta bilo kakvih »taktičkih ciljeva« i metoda besmisleno je govoriti o miru i koegzistenciji, a prijetiti ratom. Borba za mir ima svoj jezik i svoja sredstva. A u ta sredstva ne spadaju ni prijetnja ratom, ni pritisak, ni zastrašivanje, ni hladni rat. Tko želi biti uvjerljiv u borbi za mir i koegzistenciju, treba da se u prvom redu bori upravo protiv takvih pojava i metoda.

Na Zapadu postoje krugovi koji su za politiku koja se zove »ni rat ni mir«. Čini se da i u socijalističkom svijetu ima ljudi koje se zalažu za sličnu međunarodnu politiku. Međutim, i jedni i drugi su vrlo kratkovidni političari. Čak u vrijeme oktobarske revolucije takva se »taktika« — koju su tada bra-

nili Trocki i drugi — pokazala neodrživom i Lenjin ju je odbacio. A pogotovo danas, kada stoje jedna nasuprot druge dvije ogromne koncentracije ratnih sredstava, svaki trezven čovjek mora znati da taktika »ni rat ni mir« ne znači ništa drugo nego — pripremanje rata, i čak poticanje rata.

Upravo zato danas između prijatnje i zastrašivanja ratom te pripremanja i poticanja rata ne postoji nikakva bitna razlika.

Društveni razvitak ima svoje vlastite neodoljive zakone, koji se ne pokoravaju ničijoj filozofiji. Svatko tko je te zakone pokušao zanemariti subjektivističkim konstrukcijama, umjesto da ostane na tlu realne analize objektivnih uvjeta, doživio je poraz.

Historija sama stvara lijek za svaku boljku. Proturječnosti, koje su se tako jasno ispoljile u razvitku socijalističkog svijeta i koje možda neke kratkovidne ljude zbunjuju i plaše, ujedno su pomoć socijalističkim borcima da bolje shvate probleme suvremenog socijalizma i da se ne zadovolje tumačenjem određenih pojava u njegovu razvitku jednostavnim ponavljanjem stereotipnih dogmatskih shema.

Danas je već dokraja jasno da ta razmimoilaženja među socijalističkim zemljama nisu plod apstraktnih ideološko-teoretskih sporova u tumačenju marksizma, ni plod nekog jugoslavenskog »nacionalnog komunizma«, ni nekog jugoslavenškog narušavanja principa socijalističkog internacionalizma itd., što se sve tako često isticalo u napadima na jugoslavenske komuniste, već su u svojoj biti odraz onih objektivnih proturječnosti socijalističkog razvitka koje proizlaze iz činjenice da socijalizam po svojim oblicima, putovima i sredstvima nije proces koji se uvijek i svuda ponavlja na isti način, i koji se ne pojavljuje nigdje u »čistom« vidu, to jest oslobođen svih utjecaja materijalnih i idejnih elemenata danog doba, sredine i uvjeta.

U takvim je uvjetima pravo naroda da slobodno odlučuje o putovima i sredstvima socijalističkog razvitka princip koji osigurava ne samo ravnopravnost naroda već — što je još važnije — i najbrži i najbezbolniji razvitak i napredak svjetskog socijalizma. Upravo zato smo se mi uvijek borili za taj princip.²⁶

²⁶ Isto, str. 213—225.

4. Rat i revolucija

Teorija o neizbježnosti nasilja, odnosno oružanog ustanka ili revolucionarnog rata u svakoj socijalističkoj revoluciji i u svakoj zemlji, uz tezu o neizbježnosti rata, zapravo je drugi ugaoni kamen teorije o neodrživosti politike koegzistencije. Naime, oni iz te teze izvlače logičan zaključak: ako su manjeviše u svakoj zemlji na zemaljskoj kugli neizbježni oružani vid revolucije i isti oblici diktature proletarijata da bi se izvršio prelaz od kapitalizma prema socijalizmu, onda je pričanje o koegzistenciji reakcionarna akcija, koja koči rasplet revolucionarnog sukoba, dok rat između socijalističkog i kapitalističkog svijeta u stvari ne samo što znači ubrzavanje toga razvitka već i sam postaje oblik »svjetske revolucije«. Krajnji zaključak koji se logično mora povući iz tih teza jest ne samo da ne treba da se borimo protiv rata nego treba da ga želimo, jer on upravo ubrzava tok svjetske socijalističke revolucije.

Ako se stvari tako protumače, neizbježnost rata nije više — kao u Lenjinovim shvaćanjima — rezultat činjenice da imperijalističke suprotnosti »neizbježno rađaju ratove«, već postaje odraz neophodnosti revolucionarnog obračuna s kapitalizmom. Suvremene teorije o neizbježnosti rata, dakle, nisu samo dogmatsko ponavljanje starih teza u novim uvjetima, već dobivaju sasvim nov sadržaj.

Da bi argumentirali opravdanost svojih koncepcija, koje negiraju mogućnost koegzistencije i time nameću priznanje međunarodnog rata kao zakonitog sredstva svjetske revolucije, nosioci spomenutih teorija svjesno ili nesvjesno brkaju problem međunarodnog rata s problemom revolucije i građanskog rata. To čine očigledno s tendencijom da dokažu kako bi bezuvjetno svaki rat koji bi socijalističke zemlje vodile protiv drugih zemalja u stvari bio revolucionaran rat, neka vrsta građanskog rata za proširenje revolucionarnih tekovina, to jest — »svjetska revolucija«. U tome je, dakle, dublji smisao povezivanja teze o neizbježnosti oružane revolucije u svakoj zemlji s tezom o neizbježnosti rata. Dokraja razvijena, ta bi teorija dovela samo do opravdavanja specifičnog oblika suvremenog »bonapartizma«, to jest do brkanja osvajačkog i revolucionarnog rata.

Prvi politički sadržaj onakvih teorija bit će još jasniji ako se podsjetimo na zamjerke u kojima se jugoslavenskim komunistima pripisuje revizionistički stav »naročito prema međunarodnoj klasnoj borbi«.

Što zapravo takvi ultraljevičarski ili dogmatski teoretičari podrazumijevaju pod pojmom »međunarodna klasna borba«? Za marksista taj pojam može značiti samo jedno: idejno i određeno akciono jedinstvo i uzajamno povezivanje svih unutrašnjih društvenih procesa u svijetu koji čine revolucionarni preobražaj svijeta. A za ove teoretičare on znači u stvari — neizbježnost rata između kapitalističkih i socijalističkih zemalja. A to je, prvo, očito iskrivljavanje marksističkog učenja o klasnoj borbi, i, drugo, opravdavanje unaprijed svakog rata koji bi jedna socijalistička zemlja otpočela protiv nesocijalističke ili takve zemlje koju bi ona proglasila nesocijalističkom.

Drugim riječima, čim netko napusti gledište da je proces revolucije proces revolucionarnog rješavanja unutrašnjih društvenih proturječnosti — unutrašnjim snagama tog društva, i počne brkati međunarodni rat s revolucijom, on neizbježno dolazi u opasnost da osvajački rat proglasi oblikom svjetske revolucije.

Neki ljudi s takvim shvaćanjima na sve moguće načine iskrivljuju gledišta Saveza komunista Jugoslavije i njegova programa o sredstvima, formama i putovima prelaza od kapitalizma prema socijalizmu, kako bi, s jedne strane, »otkrili« povezanost jugoslavenske politike koegzistencije s reformizmom, a s druge strane kako bi »dokazali« da borba protiv reformizma bezuvjetno traži i borbu protiv politike miroljubive koegzistencije. Pri tome oni pokušavaju da nam podmetnu svakojaka shvaćanja na liniji tvrdnji da smo za automatsko prerastanje kapitalizma u socijalizam, za socijaldemokratsku politiku reformi kao jedino mogućeg puta u socijalizam i slično. A ono što se u Programu SKJ u tom pogledu stvarno tvrdi jest sljedeće:

prvo, revolucije su nužan izraz rješavanja društvenih suprotnosti i potreba društvenog progressa na prelazu iz jednog društvenog sistema u drugi, ali to ne znači da revolucionarni preobražaj i diktatura proletarijata u svim zemljama moraju poprimiti jednake forme, jednaka sredstva, jednaku oštrinu sukoba i jednake putove razvitka;

drugo, postoji i mogućnost da socijalističke snage relativno mirnim putem, na jedan ili drugi način, postepeno ili jednim zaokretom, osvoje političko rukovodstvo i omoguće proces izgradnje socijalističkih odnosa; pri tome se takve mogućnosti mirnog preobražaja povećavaju s jačanjem političke i ekonomske snage i međunarodne uloge socijalističkih zemalja, to jest upravo kao rezultat već ostvarenih pobjedonosnih revolucija;

treće, rastuća snaga socijalizma i uvjerljivost njegovā pri- mjera, sve jači materijalni utjecaj socijalističkih odnosa na svjetsku ekonomiku, kao i rastuća svijest da se na stari način više ne može živjeti, snažno ubrzavaju proces raspadanja kapitalizma i prisiljavaju i potiču vladajuće snage kapitalističkog društva na kompromise s radničkom klasom, na koncesije radničkoj klasi. To istovremeno jača pozicije radničke klase i olakšava joj da može i sredstva parlamentarne borbe i forme buržoaske demokracije uspješnije nego prije iskoristiti za jačanje svog političkog utjecaja u društvu i za ostvarivanje svojih socijalističkih zahtjeva i ciljeva. I konačno, to omogućuje također da izgradnju socijalizma prihvate kao svoj program i mnogo šire političke snage nego što su komunističke partije.

Proces svjetske socijalističke revolucije ne odvija se kao pozicioni rat između dva fronta, već kao organski društveni proces, u kojem se ispreplću revolucije i revolucionarni i antikolonijalni ratovi s evolucijom, to jest s procesima mirne političke borbe postepenog osvajanja političkih pozicija od strane socijalističkih i drugih progresivnih snaga, kao i s materijalnom evolucijom u društvenoj bazi. Naravno, takav put nužno traži raznovrsnost političkih formi u epohi prelaza od kapitalizma prema socijalizmu.

Pri tome smo uvijek isticali da na ovakav ili onakav put rješavanja društvenih suprotnosti utječu prvenstveno konkretni unutrašnji objektivni i subjektivni uvjeti pojedinih zemalja. Sasvim je sigurno da u visoko razvijenim zemljama postoji više mogućnosti za mirniji put nego u manje razvijenim, gdje su unutrašnje suprotnosti snažnije zaoštrene. Zato nije puki slučaj što se radnička klasa u mnogim evropskim zemljama orijentirala pretežno socijaldemokratski, dok je u nerazvijenim zemljama Azije, Afrike jedva moguće zamisliti u današnje vrijeme iole snažniji utjecaj socijaldemokracije, dok je utjecaj komunističkih partija, sasvim prirodno, vrlo jak. Iz istog razloga, na primjer, u predratnoj Jugoslaviji utjecaj Komunističke partije je dominirao, dok je u susjednoj Austriji prevladavao utjecaj socijaldemokracije. Onaj tko bi pokušao da u svemu tome vidi samo neke ideološke aspekte, ili slučajne i privremene pojave ili samo odraz subjektivnih »karakternih osobina«, taj bi samo dokazao da nije ništa razumio od marksizma.

Govoreći o Lenjinovu odnosu prema ratu, Krupska ovako opisuje Lenjinove poglede na ulogu radničke klase u historiji:

»Od samog početka kad je postao marksist on je sebi jasno predočavao tu ogromnu ulogu koju će odigrati radnička klasa u historiji. No u isto vrijeme, govoreći o radničkoj klasi, on je uvijek govorio o konkretnoj radničkoj klasi. Govoreći o našoj ruskoj radničkoj klasi, on je govorio o tome što u danom momentu ta klasa predstavlja sama po sebi.«²⁷

Nasuprot tom vječito živom i stvaralačkom marksizmu, koji uvijek sebe kontrolira praksom, suvremeni ultraljevičarski »marksizam« je shematski, subjektivistički i dogmatski. Obrnuto od Lenjina, njegovi autori promatraju stvari u »okamenjenom vidu«. Zato je i radnička klasa za njih statička, neizmjenjiva pojava, poput strgnutog i dogmatski shvaćenog citata iz knjige, to jest čista apstrakcija, kojoj se mogu slobodno pripisati osobine prema shvaćanjima autora te apstrakcije. Takva apstraktna radnička klasa, doduše, može zadovoljiti sve potrebe dogmatskih idejnih konstrukcija takvih teoretičara i političara u pogledu strategije »svjetske revolucije«, kao frontalnog sukoba dvaju sistema, uz revolucionarnu radničku klasu u »pozadini neprijatelja«, ali nimalo ne odgovara realnoj stvarnosti.

Radnička klasa nije ni knjiški citat ni apstrakcija, već živ organizam u razvitku, u neprekidnom kretanju. I nije monolitna i homogena cjelina, već složena struktura čije karakteristike proizlaze već iz najelementarnije činjenice da ne postoje za sve radnike ni isti uvjeti rada ni ista kvalifikacija, ni isti uvjeti za »prodaju« radne snage ni iste »cijene« radne snage, itd. Prema tome, na reakciju radničke klase i na njena shvaćanja utječu i opći društveni i ekonomski uvjeti i njena konkretna unutrašnja struktura. A kako se mijenjaju i uvjeti i unutrašnja struktura radničke klase, mijenjaju se i njene konkretne reakcije i shvaćanja.

Još je Marx govorio o pojavi »poburžoazenja« engleske radničke klase i o pojavi »radničke aristokracije«, a pogotovo se Lenjin mnogo bavio političkim konzekvencijama tih pojava. One su, u stvari, i izazvale rascjep radničkog pokreta.

Sasvim je jasno da te pojave nisu samo stvar ideoloških razmimoilaženja. To su materijalne činjenice, koje imaju svoje duboke društvene i ekonomske korijene, i one nameću i različite forme i putove društvenih kretanja prema socijalizmu. Zato se ultraljevičarski teoretičari, koji — u krajnjoj konzekvenciji svojih teorija — dopuštaju čak jedan ofenzivni, to

jest osvajački rat tabora socijalizma protiv tabora imperijalizma, u osnovi varaju ako misle da će takav rat biti dočekivan cvijećem radničke klase u pozadini armija kapitalističkih zemalja. Još je Robespierre rekao da nijedan narod ne voli »naoružane misionare«. A Napoleon je zatim tu duboku istinu ubrzo provjerio na svojim vlastitim leđima.

Upravo u tome i jest sva duboka pogrešnost i štetnost brkanja bilo kakvog suvremenog svjetskog rata sa svjetskom revolucijom. Takav rat mogao bi mobilizirati na strani socijalizma narode čitavog svijeta samo ako bi to bio stvarno obrambeni rat i ako bi socijalističke zemlje prije toga učinile sve da sačuvaju mir. A rat prema spomenutim ultraljevičarskim koncepcijama narodi bi mogli shvatiti samo kao osvajački rat. Tko god propusti da u svojoj politici učini jednu realističku analizu svih tih uvjeta i procesa o kojima smo govorili može se vrlo lako naći u situaciji da projicira svoje iluzije na tuđu stvarnost, i da prekasno sazna kako se jedan prividno »revolucionarni rat« pretvara u rat protiv radničke klase drugog naroda.

Teoretičari skloni shematizmu i promatranju stvari u apstraktnoj statici trenutka, a ne u njihovu kretanju, polaze od teoretski predvidivog krajnjeg rezultata, formuliranog u političkoj borbi kao krajnji cilj, nastojeći da »ispravljaju svijet« u svjetlosti tog krajnjeg cilja. Zato su u svojoj praktičnoj politici skloni ne samo preskakanju nužnih razvojnih faza već i ukalupljivanju socijalističke revolucije i svijeta u umjetne i subjektivističke teoretske konstrukcije, čime počinju direktno potkopavati snage revolucije i socijalizma, gurajući ih na put avanturizma u vanjskoj i do krajnjih konzekvencija razvijenog birokratskog etatizma u unutrašnjoj politici.

Međutim, suština revolucionarne akcije, zasnovane na načelnom socijalizmu, na marksizmu, nije u tome da stvara svijet po modelu nekog ideala, već da oslobađa, jača i usmjerava unutrašnje društvene snage, koje će svojom praksom neizbježno izgrađivati društvo u smislu socijalističkog progressa i predviđenog krajnjeg rezultata — koji je to, naravno, samo uvjetno, jer progressu nema kraja — i to da ga ne izgrađuju iz apstraktno-idejnih razloga, već zato što ih u tom pravcu usmjerava njihov individualni društveno-ekonomski interes.

»... društvena istorija ljudi«, kaže K. Marx, »uvek je samo istorija njihovog individualnog razvitka, bili oni toga svesni ili ne. Njihovi materijalni odnosi čine osnovu svih njihovih odno-

²⁷ N. K. Krupska, *O Lenjinu*, Moskva, 1960, str. 41.

sa. Ti materijalni odnosi samo su nužni oblici u kojima se ostvaruje njihova materijalna i individualna djelatnost.²⁸

Upravo zato praksa nikome neće dozvoliti da nekažnjeno preskače nužne razvojne faze ni da objektivni razvoj ukalupljuje u umjetne konstrukcije. U tom pogledu s politikom je slično kao s tehnikom. Neadekvatna sredstva za prijenos električne energije neće dati rezultate, a mogu čak uzrokovati katastrofu. Isto tako nametanje neadekvatnih političkih sredstava i oblika nekom društvu ili drugim narodima ne može a da nema negativni rezultat. Upravo zato »usrećivanje« drugih naroda bilo kojim konkretnim socijalizmom, pomoću nametanja izvana, nije nimalo revolucionaran cilj, već, naprotiv, mora se ispoljiti kao reakcionarna pojava i kao kočnica za razvitak socijalizma.²⁹

U svoje vrijeme marksisti su teorijom o pravednim i nepravednim ratovima određivali kakav treba da bude konkretan stav radničke klase prema ratovima svog naroda ili svoje buržoazije, to jest kada ona treba da ga podržava, a kada treba da se bori protiv njega. Smatrali su da radnička klasa treba da podržava nacionalno-obrambene, oslobodilačke i revolucionarne ratove, ali da treba da se suprotstavlja osvajačkim ratovima uopće i imperijalističkim ratovima za podjelu svijeta napose. Prve su nazivali pravednim, a druge nepravednim ratovima, ne radi nekih cjelovitih naučnih i političkih ocjena — jer takvim ocjenama ti termini ne odgovaraju — već isključivo samo zato da bi prema njima odredili političku akciju radničke klase. U tom smislu i danas ta formula ima u istim uvjetima istu aktualnost i isto značenje.

Ali pri tom nikako ne smijemo izgubiti iz vida da se marksistička teorija o pravednim i nepravednim ratovima odnosi samo na ocjenu karaktera rata i odnosa radničke klase prema takvom ratu, koji je izbio nezavisno od nje ili joj je bio nametnut, a ona nikako ne znači da radnička klasa treba da bude za svaki rat, odnosno da se čak bori za svaki rat, koji bi mogao biti pravedan. Upravo su klasici marksizma uvijek isticali da za odnos revolucionarnog proletarijata prema jednom ratu uopće nije dovoljna sama njegova pravednost već i njegova uloga u sklopu cjelovitog međunarodnog zbivanja. I vrlo pra-

vedni ratovi mogu imati reakcionaran efekt. Zato je Lenjin smatrao da bi bilo nepravilno podržavati jedan rat, ma koliko sam po sebi bio pravedan, ako bi takav rat izazvao reakcionarne posljedice u svjetskim razmjerima. Kao primjer Lenjin je isticao upravo rat između Srbije i Austro-Ugarske. Pravednost obrane Srba protiv agresije Austro-Ugarske, agresije koja je postala povod za prvi svjetski rat, još ne znači da taj rat u cjelini nije bio imperijalistički.

Isto tako Lenjin je načelno osuđivao ratove — za granice, iako bi mogli izgledati pravedni, smatrajući da i to pitanje treba rješavati unutrašnjom borbom, a ne ratom, koji bi donio više štete nego koristi. Uopće govoreći, duboko vjerujući u unutrašnje društvene procese u svakoj pojedinoj zemlji, klasici marksizma smatrali su da se treba, prije svega, na te procese osloniti i u rješavanju spornih pitanja među narodima. A pogotovo su kao apsurdnu odbacili pomisao na međunarodni rat radi — širenja socijalizma.

Pogotovo to postaje jasno ako to pitanje razmotrimo kroz prizmu suvremenog odnosa društvenih snaga u svijetu. Rat o kojem mi govorimo i koji je danas jedino moguć — osim lokalnih i nacionalno-oslobodilačkih — jest svjetski rat između bloka socijalističkih i bloka kapitalističkih zemalja. Znači, situacija se temeljito izmijenila od vremena Marxa i Lenjina. Danas postoje pored kapitalističkih država i socijalističke, sa svojom vojskom, ratnom tehnikom, ekonomskim potencijalom. Suprotnosti su koncentrirane između dva velika tabora. Tu nije pitanje da li bi eventualni rat između ta dva tabora bio pravedan ili ne već da li vodeće socijalističke snage treba da se orijentiraju na rješavanje tih suprotnosti ratom ili drugim sredstvima, to jest unutrašnjim društvenim procesima. Znači, konkretni problem nije u tome hoće li socijalističke zemlje i snage podržavati ili neće jedan rat koji je izbio nezavisno od njih ili im je bio nametnut, već u tome da one same treba da odluče da li je za rješavanje postojećih suprotnosti rat neophodan ili nije i, prema tome, da li će one voditi politiku rata ili politiku mira i koegzistencije. U skladu s marksizmom i u humanističkom duhu socijalizma, u toj je dilemi samo jedan zaključak: ako postoje drugi putovi za rješavanje te suprotnosti osim rata, socijalističke snage smiju voditi i treba da vode samo politiku mira i koegzistencije. Svi znamo da ti drugi putovi ne samo da postoje već i da rat uopće nije instrument koji bi mogao rješavati suprotnosti te vrste.

²⁸ Marks-Engels, *Izabrana dela*, tom II, Kultura, 1950, str. 433.

²⁹ Isto, str. 80—89.

Postoji teorija da je automatski pravedan svaki rat koji vodi jedna socijalistička zemlja, jer je socijalizam progresivan, a kapitalizam reakcionaran. Time je, u stvari, teorija o pravednim i nepravednim ratovima dovedena do apsurdnog zaključka — da je pravedan svaki rat koji ja vodim.

Međutim, ako se stvari tako postave, pitanje o pravednosti rata uopće gubi svaki smisao. Naime, ukoliko se pri tome misli na obrambeni rat, deplasirano je napadati Jugoslavene, jer u Jugoslaviji nema nijednog poštenog čovjeka predanog socijalizmu koji ne bi smatrao da socijalizam mora da se brani ako bude napadnut. Ako se pak misli na pitanje da li socijalističke zemlje treba da se bore za takav svjetski rat, opet se problem pravednosti ili nepravednosti ne ocjenjuje s gledišta što je progresivnije, socijalizam ili kapitalizam, već s gledišta realnih posljedica takvog rata za narode, za sudbinu socijalizma i društvenog progressa. Tu unaprijed moramo reći da je takav rat u principu suprotan interesima socijalizma i u tome ništa ne može promijeniti ni tumačenje o pravednim i nepravednim ratovima.

Međutim, stvar nije u riječima, već u logici koncepcija, koje, u krajnjoj liniji, svjetski rat identificiraju s klasnom borbom, s revolucijom. A čim se te stvari identificiraju, i orijentacija na neizbježnost rata postaje neophodan zaključak za praktičnu politiku.

U punoj je suprotnosti s duhom marksizma uzeti kao jedini kriterij »pravednosti« jednog rata činjenicu da ga vodi socijalistička zemlja. Na kraju krajeva, ne radi se samo o tome da jedan rat u ime socijalizma protiv kapitalističkih zemalja može u određenim uvjetima — objektivno, protiv volje socijalističkih zemalja — ispasti kao rat s radničkom klasom tih zemalja, koja će braniti svoju buržoaziju u ime nacionalne nezavisnosti. Radi se i o tome da takav rat može nametnuti zaostaliye političke forme socijalizma u mnogo razvijenijim društveno-ekonomskim uvjetima, pa na taj način objektivno odigrati reakcionarnu ulogu. Moguće je, također, da se u takvom ratu afirmiraju nesocijalističke tendencije poput hegemonizma i sličnih pojava. I, najzad, nije tako teško poricati postojanje socijalizma u jednoj zemlji, pa zatim »u ime socijalizma« proglasiti »pravednim« svaki pritisak na takvu zemlju, pa čak i rat.

Upravo zato danas, čak više nego u prošlosti, treba njegovati one principe Marxa, Engelsa i Lenjina kojima su oni u načelu osuđivali i otklanjali svaku politiku koja bi se orijentirala na nametanje socijalizma izvana, ratom. Takav stav nameće, s

jedne strane, realistička ocjena negativnih neposrednih društveno-političkih posljedica odgovornosti koju bi socijalističke snage preuzele prihvaćajući rat kao instrument za nametanje socijalizma, a s druge strane, isto tako realističko sbvaćanje da nijedna socijalistička zemlja — samo zato što je socijalistička — ne postaje automatski imuna prema egoističkim tendencijama i postupcima. Svatko zna da deformacije, greške i probijanje raznih negativnih tendencija ne samo da prate unutrašnji razvitak mladog društva na socijalističkom putu već se mogu pojaviti i u vanjskoj politici jedne socijalističke zemlje, a napose u odnosima između naroda u vrijeme kada ni usko-grudni nacionalizam ni velikodržavni hegemonizam još nisu sasvim izivljene pojave. Upravo zato klasici marksizma nisu isključivali mogućnost da neka socijalistička zemlja vodi i nepravedan rat.

Lenjin, koji je i kao naučnik i kao revolucionarni realist bio svjestan da u pitanju hegemonije i rata socijalističke države također mogu činiti greške, podliježući svojim uskim egoističkim interesima, o tome je pisao sljedeće:

»Engels uopšte ne smatra da će 'ekonomsko' samo po sebi i neposredno da reši sve teškoće. Ekonomski prevrat pobudiće sve narode da krenu u socijalizam, ali pri tome su moguće i revolucije — protiv socijalističke države — i ratovi. Politika će se neizbježno prilagođavati ekonomici, ali to neće doći odjednom i neće ići glatko, ne jednostavno, ne neposredno. Kao 'nesumnjivo' Engels ističe samo jedan bezuslovno internacionalistički princip koji on primenjuje na sve 'tuđe' narode, to jest ne samo na kolonijalne: nametati im usrećenje značilo bi podrivati pobjedu proletarijata.

Proletarijat neće biti svet i osiguran od grešaka i slabosti samo zbog toga što će izvesti socijalnu revoluciju. Ali moguće greške (i sebični interesi — pokušavanje da se popne na tuđu grbaču) dovešće ga neizbježno do saznanja ove istine.«³⁰

Imajući — uz ostalo — i to na umu, Lenjin se uvijek suprotstavljao i olakim računicama sa solidarnošću svjetske radničke klase kritizirajući

»... apsurdno tvrđenje da svaku konkretnu današnju teškoću revolucije moramo prikriti govoreći: 'Ja igram na kartu međunarodnog socijalističkog pokreta — ja mogu da pravim svakakve gluposti...'«³¹

³⁰ Lenjin, *Dela*, tom XXII, IV izdanje, str. 337.

³¹ Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, knjiga 1, Kultura, 1950, str. 313.

A kako tek da se u toj svjetlosti ocijeni jedan opći svjetski rat u današnjim uvjetima. Svatko zna da bi takav rat bio ne samo dugotrajan već i strahovito razoran. Kakve bi se sve egoističke tendencije u takvim uvjetima u ime socijalizma, a na krilima snage, mogle probijati, nije teško predvidjeti. Čak ako bi bio obrambeni, takav bi rat zadao teške udarce razvitku socijalizma, deformirajući duže ili kraće vrijeme pojedine sektore društvenih i međunarodnih odnosa, a kamoli ako bi on bio rezultat jedne politike kakvu savjetuju suvremeni ultraljevičari.

Prema tome, nije u pitanju samo pravednost rata prema subjektivnim kriterijima, već niz drugih elemenata, koji određuju ili treba da određuju socijalističku politiku prema ratu. Razmatrajući tako kompleksno ovaj problem, mi smatramo da je u današnje vrijeme jedan od centralnih zadataka socijalističkih snaga i ujedno jedna od najznačajnijih akcija za socijalizam — upravo borba za mir i miroljubivu, aktivnu koegzistenciju, to jest borba da se svjetske suprotnosti ne rješavaju ratom, već unutrašnjim društvenim razvitkom. Taj će razvitak ujedno utjecati i u smislu postepenog mijenjanja međunarodnih odnosa na novim osnovama, u skladu s duhom mira, ravnopravnosti i suradnje među narodima, to jest s duhom koji u te odnose postepeno treba da unosi socijalizam, odnosno socijalistički demokratizam i humanizam.³²

Iako su suvremene ultraljevičarske teorije po političkom sadržaju u određenom smislu nova pojava, one po svojoj ideološkoj formi nisu sasvim nove. Slične unutrašnje proturječnosti, koje su karakteristične za današnje revolucije, stvorile su slične teorije i u prvom periodu poslije oktobarske revolucije.

Trocki, na primjer, također nije vjerovao u mogućnost održanja odnosno razvijanja socijalizma u Sovjetskom Savezu ako revolucija ne bude proširena na Zapadnu Evropu. I zaista, te su teškoće bile izvanredno velike. Nova sovjetska država gradila se u uvjetima jake ekonomske zaostalosti, s malobrojnom radničkom klasom i s vrlo ograničenim brojem revoluciji odanih stručnih kadrova, a s jakim žarištima kontrarevolucije i s teškim konzervativnim naslagama u svijesti velikog dijela naroda. Unutrašnji izvori ekonomskog napretka bili su rela-

tivno vrlo slabi i nerazvijeni, i upućivali su na mukotran i relativno spor razvitak materijalne baze, u svakom slučaju sporiji nego što su dopuštale nade koje je probudila revolucija. Svijet koji je okruživao prvu socijalističku državu bio je neprijateljski, čvrsto odlučan da je likvidira prvom prilikom i, kako je izgledalo, dosta jak da takve prijetnje učini realnima. Što te prijetnje nije mogao ostvariti ratnim sredstvima, odmah u prvim godinama, bilo je prije svega zasluga svjetskih radničkih i progresivnih snaga koje su mu vezivale ruke. Ali od svog cilja nije odustao, već je nastojao da ekonomskom i političkom blokadom uguši revoluciju u njenim vlastitim teškoćama i proturječnostima. Osim toga, nade u evropsku revoluciju ne samo što se nisu ostvarile već je postalo jasno da se treba pomiriti s činjenicom da predstoji dugotrajni period izolirane egzistencije prve socijalističke zemlje u moru neprijateljskog svijeta.

Za Trockoga je ta situacija bila potpuni ćorsokak, poraz svjetske revolucije, a ruska revolucija posljednji opkoljeni odred te svjetske revolucije, koji treba bilo da se probije iz okruženja, bilo da slavno izgine. Takva su ga shvaćanja orijentirala na avanturu, unaprijed osuđenu na neuspjeh, to jest u rat. Njegove teorije o permanentnoj revoluciji, njegova dokazivanja nemogućnosti izgradnje socijalizma u izoliranom Sovjetskom Savezu, njegova dogmatska predviđanja neizbježnosti rata ujedinjenog imperijalizma protiv Sovjetskog Saveza, njegovo pogrešno ocjenjivanje unutrašnjih faktora društvenog razvitka u drugim zemljama, što se odrazilo u nerealističkom očekivanju — uostalom, tako žestoko demantiranom pod Varšavom 1920 — da će evropski proletarijat na prvu inicijativu Crvene armije automatski ustati protiv svoje buržoazije — sve je to odraz psihoze ćorsokaka kojoj je podlegao Trocki.

Uostalom, i inače je Trocki svim svojim shvaćanjima živio u prostom iščekivanju stihijskih revolucionarnih impulsa, a bio je nesposoban da vidi društvene faktore koji ih pripremaju i nose te da uoči putove i sredstva kojima svjesna revolucionarna socijalistička misao može utjecati na kretanja i snagu tih faktora. Vidio je revoluciju kao izoliranu činjenicu, to jest kao apstraktnu historijsku neizbježnost, a nije vidio revoluciju u njenoj povezanosti s mnoštvom drugih oblika društvenih kretanja, nije vidio revoluciju koju treba pripremati putem unutrašnjeg razvitka svake zemlje. Upravo zato je on osjetio ćorsokak u momentu kada ruska revolucija nije ni bila u ćorsokaku, nego, naprotiv, pred svjetsko-historijskom pobjedom.

³² Isto, str. 98—124.

Nasuprot Trockom, Lenjin je gledao na sve te pojave u dru- goj projekciji. Ako je poraz evropske revolucije za Trockog bio čorsokak ruske revolucije, za Lenjina je to bio samo signal da treba mijenjati političku taktiku. Poraz evropske revolucije nije bio apsolutan. Ako nije uspjela dati vlast u ruke rad- ničke klase, ona je uspjela onemogućiti evropskoj buržoaziji efikasniju intervenciju u Sovjetskom Savezu. Osim toga, ona je dala i niz drugih pozitivnih rezultata, koji su ojačali dru- štvno-političku ulogu radničke klase. Za Lenjina to je zna- čilo ne samo mogućnost odgađanja rata na duži rok već i, bar teoretsku, mogućnost da se rat uopće izbjegne. Time se otvara ne samo mogućnost izgradnje socijalizmu u Sovjetskom Sa- vezu već i mogućnost ekonomske suradnje između sovjetske države i kapitalističkog svijeta, što će olakšati i ubrzati iz- gradnju materijalne baze u SSSR-u. Jačanje radničkog po- kreta, njegove revolucionarne pobjede u pojedinim zemljama, dalji razmah nacionalno-oslobodilačkih pokreta u kolonijama, unutrašnje izmjene u kapitalističkom svijetu — sve to može postepeno samo poboljšavati, a ne pogoršavati položaj prve socijalističke zemlje u svijetu. Činjenica što se Sovjetski Savez održao usprkos intervenciji i u toku nekoliko godina gra- đanskog rata, za njega je bila pobjeda koja ima svjetskohi- storijsko značenje, i ujedno je bila još jedan dokaz mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji. A u cjelovitosti, poveza- nosti, isprepletenosti i sukobljavanju svih tih procesa i protu- rječnosti i jest istinski proces svjetske socijalističke revolucije — ne kao »pobjedonosnog marša« Crvene armije kroz Evropu, već kao neprekinutog procesa unutrašnjih društvenih kretanja u svakoj zemlji i njihova povezivanja u međunarodnim, u svjetskim razmjerima.

Polazeći od takvih sbvaćanja, Lenjin se u praksi i teoriji suprotstavio teoriji permanentne svjetske revolucije, koja je u formulaciji Trockog izgubila svoj marksistički karakter i pre- tvorila se u idejnu platformu za politiku ratne avanture i za sektašku, urotničku politiku evropskih komunističkih partija. Nasuprot tome, on je formulirao novu politiku sovjetske drža- ve, orijentiranu na dugi period koegzistencije država kapitali- stičkog i država socijalističkog sistema, to jest politiku mira i miroljubive koegzistencije, ekonomske i druge suradnje s kapi- talističkim zemljama. Uz to, Lenjin je smatrao da socijalistička država treba da pruža takvu podršku progresivnim i revolucio- narnim pokretima i snagama u drugim zemljama koja je u da-

nim uvjetima moguća a da ne ugrozi sam opstanak socijalizma i socijalističke države.

Kritika Lenjinove teze o mogućnosti pobjede socijalizma u jednoj zemlji bila je za Trockoga samo polazna tačka i argu- ment za njegovu osnovnu teoriju — o permanentnoj svjetskoj revoluciji, koja bi se, u krajnjoj konzekvenciji, u praksi svela na rat Sovjetskog Saveza protiv kapitalističkog svijeta, u nadi da će taj rat izazvati revoluciju u Zapadnoj Evropi i u svijetu uopće. Treba dodati da Trocki nije jasno formulirao tu konze- kvenciju svoje teorije, ali se ona — po unutrašnjoj logici te teo- rije — nameće sama po sebi.

Historija je bacila teze Trockoga u zaborav, jer ih je praksa u svakom pogledu demantirala. Međutim, u nekim suvreme- nim teorijama bitni elementi tih teza ponovo se pojavljuju na historijskoj pozornici.

Godine 1928, kritizirajući program Treće internacionale, Trocki je pisao:

»Nepobjedivo uvjerenje da se osnovni klasni cilj ... ne može ostvariti nacionalnim sredstvima ili u okviru nacionalnih gra- nica čini srž revolucionarnog internacionalizma. Ako je, među- tim, krajnji cilj ostvariv u nacionalnim granicama, putem na- pora nacionalnog proletarijata, tada je slomljena kičma inter- nacionalizma. Teorija o mogućnosti ostvarivanja socijalizma u jednoj zemlji uništava unutrašnju vezu između patriotizma pobjedonosnog proletarijata i defetizma proletarijata buržo- askih zemalja.«³³

I dalje:

»Ako uzmemo u obzir samo ekonomsku polugu, jasno je da mi u SSSR-u, a to više u Kini i Indiji, imamo znatno kraću ručku od poluge nego svjetski kapitalizam. Ali cijelo pitanje rješava se revolucionarnom borbom dvaju sistema u svjetskim razmjerima.«³⁴

Trocki, polazeći od »nepokolebljivog uvjerenja«, prije svega jednim potezom pera ukida nacije i njihovu ulogu u suvreme- nom društvenom razvitku, kao da je čovječanstvo već postiglo stupanj razvitka proizvodnih snaga koji ukida društveno-eko- nomsku ulogu nacija.

³³ I. Trocki, *The Third Internacional after Lenin*, Pioneer Publishers, New York, 1936, str. 72.

³⁴ Isto, str. 211.

A drugo, ti stavovi potvrđuju, što sam već prije istakao, da je kritika teze o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji — kao odraz kapitulacije Trockog pred stvarnošću jedne ekonomski zaostale zemlje — bila samo odskočna daska za njegovu teoriju permanentne svjetske revolucije. Ako se poveže prvi citat — to jest negacija nacionalne ravnopravnosti i nezavisnosti — s drugim — to jest s proklamacijom svjetske revolucije kao izlaska iz ekonomske zaostalosti SSSR-a — lako se može shvatiti pravi materijalni sadržaj tendencije koja prožima te teorije. Očito, ta se tendencija mogla roditi samo u uvjetima teške borbe sa zaostalošću, i to iz uvjerenja da samo obaranje buržoazije — revolucijom ili ratom — u razvijenim zemljama može donijeti Sovjetskoj Republici ne samo konačnu pobjedu već i ekonomska sredstva za savladavanje unutrašnjih ekonomskih i društveno-političkih teškoća i proturječnosti.

Iz istih razloga Trocki je osuđivao svaku politiku koegzistencije, smatrajući je jednom formom manevra, a samim tim i samoobmanom.

U istom svom radu on piše:

»Proturječnost između SSSR-a i kapitalističkog svijeta osnovna je proturječnost. Tome se ne može izbjeći putem manevra. Putem jasno i otvoreno priznatih koncesija kapitalu, koristeći se proturječnosti između njegovih različitih dijelova, može se produžiti predah i dobiti u vremenu, ali čak i to samo u izvjesnim historijskim uvjetima, a nikako u bilo kakvim ili svim okolnostima. Veliko je samoobmanjivanje vjerovati da međunarodna buržoazija može biti 'neutralizirana' do izgradnje socijalizma, to jest da se osnovne proturječnosti mogu savladati pomoću manevra. Takva samoobmana može koštati Sovjetsku Republiku njene glave. Samo međunarodna proleterska revolucija može nas osloboditi osnovne proturječnosti.«³⁵

Iza te pseudoradikalne terminologije krije se ne samo orijentacija na neizbježnost rata već i priželjkivanje rata kao izlaza iz unutrašnjih proturječnosti sovjetskog društva. »Ako revolucija ne spriječi rat, rat će moći pomoći revoluciji«, pisao je Trocki jednom drugom prilikom, dajući time puno objašnjenje svojih teorija. I ta teza, naravno, frapantno nalikuje na neke teze suvremenih ultraljevičarskih ideologa. Danas se, naravno, ne može tvrditi da se ne može izgraditi socijalizam u jednoj zemlji. Danas, poslije tolikih iskustava, to bi bilo sasvim neuvjerljivo. Ali što je za Trockoga bila kritika teze o mogućno-

³⁵ Isto, str. 137.

sti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, to je danas za ultraljevičare kritika mogućnosti miroljubive koegzistencije.

Uopće treba istaći da teorija o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji sama za sebe u Lenjinovim shvaćanjima nije imala onu ulogu koju su joj kasnije pripisali Staljin i Trocki. Za njega suština tog pitanja nije bila u tome da li je moguće u jednoj zemlji ostvariti »konačni cilj« socijalističke revolucije — jer je Lenjin bio suviše dubok naučni duh da bi se upuštao u takve statičke prognoze — već u tome može li jedna pobjedonosna zemlja socijalističke revolucije opstati u kapitalističkom okruženju, može li pristupiti izgradnji socijalizma i razvijati socijalističke društvene odnose, može li se obraniti od eventualne agresije imperijalizma i može li uopće spriječiti takvu agresiju. Na sve to Lenjin je odgovorio pozitivno, sa svim potrebnim upozorenjima u pogledu karaktera imperijalizma, koji po svojoj prirodi ostaje izvor ratova i opasnosti koje iz toga proizlaze za prvu zemlju socijalizma. Drugim riječima, suština teorije o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji upravo je teza o mogućnosti koegzistencije zemalja različitog društvenog sistema, to jest teza o neophodnosti orijentacije, kao što Lenjin sam kaže, na »dugotrajni period koegzistencije«.

Samim tim Lenjin je odbacivao tezu o neizbježnom ratu između Sovjetskog Saveza i kapitalističkog svijeta — kao instrument sovjetske politike u borbi za razvijanje svjetske revolucije, što je bila krajnja konzekvencija shvaćanja Trockog. Uvjeren u nemogućnost nametanja revolucije izvana, Lenjin je ustao protiv iluzija o »pobjedonosnom maršu« revolucije u Zapadnu Evropu, orijentirajući se na unutrašnju socijalističku izgradnju i miroljubivu koegzistenciju s drugim zemljama. Samim tim on se na čitavom frontu suprotstavio avanturističkim tendencijama, koje kao krajnja konzekvencija proizlaze iz teza Trockog. Jer, zaista, pokušavati da se ratom drugima nametne vlastita hegemonija u ime socijalističkog društvenog sistema — to je upravo moderni vid bonapartizma.

Prije sto šezdeset godina mnogi evropski revolucionari očekivali su Napoleona kao prenosioca francuske revolucije u feudalnu Evropu u nadi da će tim putem, bez po muke, doći do revolucije. Ta ih je iluzija skupo stajala. Već poslije nekoliko godina postali su bilo izopćenici svog vlastitog naroda, koji se borio za nezavisnost, bilo saveznici svoje vlastite feudalne reakcije u borbi za nacionalnu nezavisnost protiv Napoleona. Ali i Napoleon je na tome slomio kičmu.

»Opšti rat naroda protiv Napoleona bio je povratni udarac nacionalnog osećanja svih naroda koje je Napoleon gazio nožima.«⁸⁶

Pokazalo se da se ni u ime revolucije ne mogu nekažnjeno voditi agresivni ratovi. Tvrdeći da nijedan narod ne voli naoružane misionare, imao je pravo Robespierre, a ne Napoleon, koji je smatrao da je za potčinjavanje Evrope dovoljna Marseljeza.

Naravno, bilo bi deplasirano i pogrešno mehanički uspoređivati dvije epohe. Socijalizam sam po sebi predstavlja negaciju svakog bonapartizma. Ali to ne znači da se u prelazno doba u ime socijalizma i revolucije ne mogu pojaviti, kao što je rekao Lenjin, »sebični interesi i pokušaji da se popne na tuđu grbaču«, bilo da je u pitanju obrana prije stečenih ekonomskih privilegija, bilo da je u pitanju upotreba političke snage radi prevladavanja vlastite ekonomske slabosti. I jedno i drugo može dati samo reakcionarne rezultate. I jedno i drugo može biti izvor deformacija socijalističke međunarodne politike, koje se mogu kao historijska pojava — mutatis mutandis — usporediti s pojavom bonapartizma početkom prošlog vijeka.

Lenjin je u Sovjetskom Savezu idejno slomio takve tendencije, i to je predodredilo cjelokupni razvitak Sovjetskog Saveza, i ne samo Sovjetskog Saveza. Samo takav veliki duh kao što je bio Lenjin uspio se izdignuti iznad empirizma i pritiska konkretne, materijalne stvarnosti u kojoj se nalazila oktobarska revolucija i promatrati perspektive te revolucije s gledišta općih, historijskih interesa socijalizma. Zato je on bio sposoban da u tom pravcu traži i nađe i rješenja za konkretne probleme Sovjetskog Saveza. Taj ogromni Lenjinov idejni rad utjecao je i na Staljinovo doba. Može se reći da je Staljin, usprkos povremenim kolebanjima i nedosljednostima u kojima se sam približavao shvaćanjima Trockog, ipak u krajnjoj liniji u tom pitanju ostao na Lenjinovim pozicijama. Svakako je njegova zasluga što Sovjetski Savez nije podlegao pseudoradikalnim avanturističkim tendencijama, koje bi ga bile učinile lakim plijenom imperijalizma. Upravo politika koegzistencije — zasnovana na teoriji o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji — koju je Staljin, usprkos nedosljednostima i kolebanjima, ipak praktički provodio — osigurala je ne samo opstanak već i ekonomski razvoj Sovjetskog Saveza.

⁸⁶ F. Engels, *Nasilje i ekonomija pri stvaranju nove nemačke države*.

No sve to ne znači da se spomenute tendencije egoističkog »oružanog misionarstva« na drugom mjestu i u drugim uvjetima ne bi mogle ponovo pojaviti. »Čistog« socijalizma, lišenog svakog egoizma i ostataka starih shvaćanja, danas nema, pa takve pojave ne mogu biti isključene. Utoliko više je potrebno da se svjesne socijalističke snage suprotstave svakoj »teoriji« koja opravdava takve pojave. I, nesumnjivo, u suzbijanju takvih tendencija politika koegzistencije danas ima onu istu ulogu koju je u Lenjinovo doba imala teorija o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji.

Svakako da širenjem socijalističke prakse u svijetu socijalizam dobiva, ali marksizam — vrlo često »gubi«, jer ga potčinjava praktičizam svakodnevnog života, jer u glavama — ili, pravilnije govoreći, u rukama — pojedinih političkih teoretičara i praktičara često doživljava čudne metamorfoze. Uostalom, Lenjin je predviđao takvu sudbinu marksizma. Jednom prilikom on je pisao:

»Međunarodni revolucionarni pokret proletarijata ne razvija se i ne može se razvijati ravnomerno i u jednakim formama u raznim zemljama. Puno i svestrano iskorišćavanje svih mogućnosti na svim poprištima delatnosti usklađuje se samo u bilansu klasne borbe radnika različitih zemalja. Svaka zemlja unosi svoje dragocene, originalne crte u opšti tok, ali u svakoj pojedinoj zemlji pokret trpi od ove ili one jednostranosti, ovih ili onih teoretskih ili praktičnih nedostataka pojedinih socijalističkih partija.«⁸⁷

Čini se da su ta Lenjinova predviđanja — poslije potvrda u drugim zemljama — sada još jedanput potvrđena i u suvremenim socijalističkim revolucijama.

Razlike koje zbog toga nastaju između marksista raznih zemalja ne bi trebalo da nas uznemiravaju jer su neizbježne: Uznemirava materijalna suština svih tih teorija, to jest činjenica što se elementi stare politike, starog sistema i starih metoda, koji nemaju nikakve veze sa socijalizmom, nameću u ime »pravog marksizma« drugima, i to snagom političkog pritiska. A to je činjenica koja ukazuje na ozbiljnu pojavu hegemonističkih tendencija u svijetu socijalizma. Takvim deformacijama u suvremenom razvitku socijalizma progresivna socijalistička misao mora se oduprijeti, i to ne u ime nekog drugog »pravog marksizma«, već u ime historijskog napretka, kojem jedino marksizam može služiti, u ime demokratskih odnosa

⁸⁷ Lenjin, *Dela*, tom XV, IV izdanje, na ruskom, str. 164.

među socijalističkim zemljama i svim narodima, u ime principa bez kojih socijalizam postaje samo prazna riječ.

Ali ujedno to znači i sljedeće: nerealna ocjena postojećih uvjeta nužno dovodi i do nerealnih zaključaka i do primjene neprikladnih sredstava, pa zato i do poraza. Ako si pogrešno ocijenio uvjete rata, doživjet ćeš poraz. A od poraza koji su posljedica grešaka ne spasava ni socijalizam, kao što Napoleona nije mogla spasiti ni trobojnica francuske revolucije.³⁸

5. Presudna dilema suvremenog socijalizma

Iz svih tih razloga problem da li u presudnoj historijskoj dilemi između orijentacije na koegzistenciju i orijentacije na neizbježnost svjetskog rata uzeti jedno ili drugo rješenje nije samo problem odgovornosti za žrtve i pustošenja koja bi rat nanio narodima i suvremenoj civilizaciji, niti samo problem neposrednih političkih posljedica za odnos širokih masa prema socijalizmu, a pogotovo ne samo moralno-politički problem, već u prvom redu problem putova daljeg razvitka socijalizma kao svjetskog sistema u epohi kojoj odlučujuće obilježje daje nastajanje toga sistema.

Prije svega, treba raščistiti s iluzijom da bi »ujedinjen socijalistički svijet« koji bi nastao sutra, recimo kao rezultat trećeg svjetskog rata, značio »kraj rata«, »kraj oružja«, »kraj sukoba«, jednom riječi bio bi svijet prekrasne harmonije koji bi stvarao »zaista divnu budućnost« naroda. Zaista, kada bi rezultat bio takav, možda bi valjalo uzeti na sebe i odgovornost za žrtve jednog novog svjetskog rata.

Međutim, to je očigledna iluzija, toliko očigledna da se čovjek zapita kako su joj mogli podleći ljudi koji se smatraju marksistima. Jer upravo marksisti treba da znaju da je, u krajnjoj liniji, stanje proizvodnih snaga onaj faktor koji određuje oblike odnosa među ljudima.

Po svemu što se danas zna u oblasti ratne tehnike, treći svjetski rat ne bi bio isto što su bili prvi i drugi. Suvremena ratna tehnika u mnogo čemu kvalitativno mijenja način ratovanja i društveno-ekonomske konzekvencije rata. Ne mora čovjek biti krajnji pesimist i u trećem svjetskom ratu vidjeti

smak svijeta, pa da ipak bude svjestan činjenice da suvremeni svjetski rat mora biti prije svega rat masovnog uništavanja i razaranja. A tko može danas reći kakve će se političke snage i kako pokretati na bazi katastrofalno razorene svjetske privrede. Ako i pretpostavimo da je pobjeda socijalizma u takvom ratu neosporna nužnost, a u stvari bi prestala biti neosporna nužnost čim bi socijalističke zemlje odlučile da silom nametnu svoj sistem drugima, ne smijemo zaboraviti da socijalizam nije sam po sebi, kao riječ, onaj čarobni štapić koji ukida sva zla, koji preko noći stvara obilje proizvoda, čini ljude dobrima, koji ukida proturječnosti i suprotnosti i sukobe među ljudima od prvog dana revolucije, a pogotovo poslije jednog razornog rata. U jednom svjetskom sistemu socijalizma na bazi nerazvijenih, a uz to još katastrofalno razorenih proizvodnih snaga i preživjelih ostataka hegemonizma, nacionalizma, neravnopravnih odnosa itd., razvitak socijalizma bio bi složen proces, u kojem bi se svi ti ostaci za određeni period ne samo neizbježno reproducirali već bi često i dobili u svojoj ulozi. A to utoliko više što bi takav rat donio najveća razaranja upravo najrazvijenijim dijelovima svijeta, što bi moglo — bar na određenim područjima — katastrofalno smanjiti nivo svjetskih proizvodnih snaga za određeno vrijeme i na taj način izazvati nove snažne suprotnosti među narodima, kao i suprotnosti unutar zemalja. A to je proces koji neophodno mora održavati i razvijati za duže vrijeme i antagonističke suprotnosti, dajući nove podstreke i hrane ostacima starog društva.

Drugim riječima, historija bi se osvetila onome tko bi htio nasilnim eksportom socijalizma zanemariti objektivne zakone društvenog razvitka time što bi u taj »novi«, ratom i hegemonijom uspostavljeni i održavani, »ujedinjeni« svjetski socijalistički sistem u drukčijoj formi unijela one suprotnosti za koje još nije nastupilo vrijeme da budu odstranjene, jer razvitak proizvodnih snaga u svijetu za to ne daje mogućnosti. Zato bi razvitak socijalizma u takvim uvjetima bio svakako praćen velikim deformacijama.

Iluzije o poslijeratnoj »harmoniji« imaju, dakle, isti izvor kao i sve druge teorije koje identificiraju rat i revoluciju, odnosno zaboravljaju da međunarodni rat ima svoje zakone, a revolucija svoje.

Uobičajeno je reći da je vanjska politika odraz unutrašnje. Međutim, i obrnuto je tačno. Vanjska politika ima određene posljedice i na unutrašnji društveni i politički razvoj. Politika

³⁸ Vidi: E. Kardelj, *Socijalizam i rat*, Kultura, Beograd, 1960, str. 162—173.

koegzistencije stvara jedne uvjete za razvoj unutrašnjih društvenih odnosa, a politika orijentirana na neizbježnost rata druge. To važi kako za kapitalističke, tako i za socijalističke zemlje, iako se ti procesi odvijaju na različite načine. A pogotovo veliki utjecaj ima jedna ili druga politika na razvoj socijalizma kao svjetskog sistema, koji je po samoj svojoj prirodi rezultanta isprepletenosti veoma mnogostrukih procesa, formi i putova. Ta je njegova mnogostrukost ujedno i njegovo bogatstvo, to jest ona unutrašnja snaga koja omogućuje da se ti procesi uzajamno isprepliću i uzajamno kritiziraju, što osigurava najadekvatniju dinamiku, odnosno brzinu razvoja. Sve što guši tu dinamiku, što teži uniformiranju i monopolizmu kočnica je tih kretanja.

»Proleterske revolucije«, pisao je Marx u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*, ... »stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom sopstvenom toku, vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele, ismevaju svirepe temeljne polovičnosti, slabosti i kukavosti svojih prvih pokušaja.«³⁹

U današnje vrijeme problem slobodnog biranja putova i oblika socijalističkog razvitka pogotovo postaje sve važniji. Razumije se, socijalizam je načelno samo jedan, ako ga uzmamo kao historijsko-ekonomsku kategoriju. Ali i feudalizam, kapitalizam i drugi društveni sistemi bili su sasvim određena kategorija, pa ipak su putovi i oblici njihova nastanka i razvoja bili izvanredno mnogovrsni. Na socijalizam se to to više odnosi, što je to proces nastajanja besklasnog društva, pa zato i mnogo raznovrsniji i kompliciraniji proces.

Štoviše, problemi suprotnosti između svijeta socijalizma i svijeta kapitalizma postepeno će dobivati sekundarno značenje, a problemi daljeg razvitka socijalističkih društvenih odnosa sve više će postajati prava historija našeg vremena. Istina, danas bi bilo pogrešno potcjenjivati značenje spomenutih suprotnosti, jer su snage kapitalizma relativno još jake, ali bi bilo još pogrešnije misliti da je time sve rečeno kad se kaže da je neka zemlja socijalistička. I na tlu socijalizma bije se ta ista bitka, mada u drugim oblicima, ispreplićući se istovremeno s unutrašnjim proturječnostima samog socijalističkog razvitka, što upravo i stvara u prelazno doba mogućnosti za pojavu hegemonizma, nacionalnog egoizma, birokratskog monopola itd.

³⁹ *Izabrana dela*, tom I, str. 227.

Razumije se, sa svom neizbježnošću prirodnog procesa, suprotnosti između svijeta socijalizma i svijeta kapitalizma moraju dobiti — uspoređo s ekonomskim jačanjem socijalizma — karakter postepenog savladavanja ostataka starog svijeta. Taj će se razvitak odvijati preko mnogostrukih unutrašnjih političkih i društvenih procesa, kako u kapitalističkim, tako i u socijalističkim zemljama, procesa koje će ubrzavati i utjecaji međunarodne uloge socijalizma, izražene u svim oblicima suradnje i podjele rada među narodima, kao i u svim oblicima utjecanja primjerom i iskustvom.

Sama raznovrsnost objektivnih i subjektivnih faktora, koji čine konkretne oblike, odnosno putove socijalizma tako mnogovrsnim, dalje, različitost polaznih tačaka socijalističkog razvitka u pojedinim zemljama, koja čini da se u pojedinim zemljama veoma različito i u različitoj mjeri isprepliću elementi novog i starog, i najzad, politička i društveno-ekonomska neophodnost da svaka zemlja — nezavisno od nivoa materijalne polazne tačke — neprekidno dalje razvija socijalističke odnose ako želi održati jedinstvo radničke klase i naroda — sve to čini da je maksimalna sloboda u odabiranju putova i oblika socijalističkog razvitka — na bazi naučno-socijalističke teorije i cjelokupnog praktičnog iskustva socijalizma — prvi i najvažniji uvjet zdravog i brzog razvitka socijalizma kao svjetskog sistema, a ujedno prvi i najvažniji uvjet za suzbijanje onog konzervativizma koji je pratilac svakog monopola u političkom sistemu socijalističke države, jednako kao u svakom drugom društvenom sistemu.

Upravo zbog toga dilema između politike koegzistencije i orijentacije na neizbježnost rata danas dobiva toliko značenje za sve socijalističke snage u svijetu. Politika koja bi u svojoj krajnjoj konzekvenciji nosila ma kakve elemente bonapartizma nije štetna samo s gledišta reakcije koju bi ona izazvala u nesocijalističkim zemljama, o čemu smo već govorili, već u prvom redu sa stanovišta daljeg razvitka socijalizma. Ona bi sama po sebi bila odraz određenih deformacija socijalističkog razvitka u određenoj zemlji, gdje bi se takve tendencije pojavile, ali jedanput rođena, ona bi počela igrati i svoju samostalnu ulogu u pravcu daljeg produbljavanja tih deformacija u svjetskom socijalističkom sistemu.

Tu se, naime, prije svega postavlja pitanje u ime kako shvaćenog socijalizma — a praksa je već pokazala koliko je socijalistička praksa različita — bi trebalo da se vodi politika osvajanja svijeta za socijalizam putem rata. I drugo, postavlja

se pitanje da li takav — ratom nametnuti — socijalizam, u oblicima koji ne odgovaraju konkretnoj društveno-ekonomskoj strukturi, može uopće odigrati objektivno progresivniju ulogu i neće li čak gušiti razvitak proizvodnih snaga. A ovo posljednje je odlučujuće mjerilo za progresivnost svakog društvenog sistema, pa i socijalističkog.

Ako socijalizam ne shvatimo kao neki savršeni društveni ideal, nego kao proces postepenog preobražavanja društvenih odnosa u skladu s razvitkom društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, onda je za današnji svijet karakteristična suprotnost — ne između apstraktnog socijalizma, koji je apsolutno dobar, i apstraktnog kapitalizma, koji je apsolutno loš, već između konkretnog socijalističkog sistema, koji nastaje, i konkretnog kapitalističkog sistema, koji se raspada. Prema tome, objektivni analitičar u ocjeni konkretne situacije i zadataka suvremene međunarodne politike neće voditi računa samo o kvalitativnom svojstvu te suprotnosti, to jest o onome što je u njoj apsolutno, već i o njenim kvantitativnim aspektima, to jest o onim njenim osobinama koje su relativne, prelazne i izmjenjive i koje upravo tim svojim mijenjanjem pripremaju definitivni revolucionarni »skok«. A kakve će oblike taj skok preuzeti, zavisi od unutrašnje društvene strukture u pojedinim zemljama, to jest upravo od stanja »kvantitativnih odnosa« kakvi vladaju u momentu revolucionarnih preobražaja.

Marx je pisao da proleterska revolucija nema da ostvaruje neki »zamišljeni ideal«, već samo da oslobodi one elemente novog društva koji su već začeti u njedrima starog društva. Ako ne gledamo na stvari statički, nego u takvom procesu o kojem govori Marx, jasno je da, s jedne strane, u tom »starom« već sazrijevaju mnogi elementi »novog«. Tu imamo pred očima prvenstveno niz konkretnih materijalnih i društveno-ekonomskih pretpostavki, koje sve više zaoštravaju unutrašnje proturječnosti kapitalizma i čine socijalizam sve imperativnijim izlazom iz opće krize društva.

Takav element je, na primjer, sve snažnije izražen društveni karakter proizvodnje. U Marxovo vrijeme taj je karakter dolazio do izražaja uglavnom samo unutar kapitalističke tvornice na tržištu. Ali već je tada Marx ukazivao na pojavu akcionarskih društava i krupnih kapitalističkih kompanija, koje su počele uvoditi plan u šire komplekse proizvodnje, kao dokaz sve snažnijeg izražavanja društvenog karaktera rada u suvremeno doba. U posljednjim decenijama svi ti procesi otišli

su mnogo dalje. Usprkos tome što još postoji kapitalistička svojina, konzekvencije društvenog karaktera rada sve imperativnije izazivaju čitav sistem društvenog usklađivanja i usmjeravanja u razvitku privrede. Razumije se, to samo po sebi ne mijenja karakter kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa. I, što je još važnije, to se usklađivanje vrši upravo u interesu opstanka tih odnosa. Ali to je ipak uvjerljiv dokaz do koje je mjere stihija kapitalističkih odnosa već potčinjena pritisku faktora izvan njih samih i kakvim se brzim tempom zbog toga odvija proces njihova unutrašnjeg raspadanja.

Drugi takav faktor je raspadanje kolonijalnih imperija i afirmacija principa nacionalne nezavisnosti. Taj faktor bitno sužava polje ekonomske i političke hegemonije imperijalizma, kao i borbe za imperijalističku podjelu svijeta. U isto vrijeme on vrši konkretan materijalni i politički pritisak u pravcu novih formi međunarodnih ekonomskih odnosa i međunarodne podjele rada, što predstavlja dalju konzekvenciju društvenog karaktera rada na međunarodnom planu. To sve, naravno, samo po sebi ne ukida imperijalizam, a još manje kapitalističke odnose, ali pokazuje koliko se suzila i kako će se sve više sužavati materijalna baza imperijalizma.

Treći takav faktor jesu međunarodni ekonomski i politički odnosi, u kojima težište sve više prelazi na socijalističke snage. Upravo u tom pogledu odnos društvenih snaga u svijetu bitno se promijenio od Lenjinova vremena nadalje. Lenjin je snagu socijalizma vidio u njegovoj političkoj progresivnosti i utjecaju, a glavnu njegovu slabost u njegovoj ekonomskoj beznačajnosti. Smatrao je zato da Sovjetski Savez ne može utjecati svojom ekonomskom snagom, ali da će njegov politički utjecaj, kao primjer pobjedonosne revolucije, biti takav da će umnogome vezivati ruke snagama imperijalizma i rata.

Sada je situacija sasvim druga, to jest socijalizam će, koliko bude djelovao dosljedno socijalistički, utjecati i kao politička i kao ekonomska snaga. Socijalizam je postao snažan ekonomski faktor, i kao takav on će zauzimati sve značajniju ulogu u međunarodnoj podjeli rada, a samim tim i u svim međunarodnim odnosima. Štoviše, taj će ekonomski faktor biti i već postaje najznačajniji politički faktor, i to iz jednostavnog razloga što je sposobniji da utječe na unutrašnje društveno-ekonomske procese u današnjem svijetu — od opće političke propagande.

A to znači, pogotovo ako se taj faktor poveže s posljedica raspadanja kolonijalizma, da sam karakter međunarodnih odnosa — koji proizlazi iz danog kvantitativnog odnosa društvenih snaga u svijetu — više ne potiče i ne jača snage imperijalizma, nego ih, naprotiv, sužava, ograničava, sputava, a time produbljuje unutrašnju njegovu krizu.

Faktora takve vrste moglo bi se još nabrojiti. Svatko zna da se proces raspadanja kapitalizma ne izražava samo u direktnom sukobu radničke klase i vrhova kapitalističkih monopola i kapitalističke države, nego i u najrazličitijim oblicima sukobljavanja oko strukture državnog mehanizma, oko demokratskih institucija, oko uloge državne, odnosno društvene kontrole usmjeravanja privrednog razvitka, dalje, u veoma širokoj afirmaciji radničkog pokreta, u njegovoj diferencijaciji koja je odraz različitih objektivnih uvjeta u kojima se odvija borba radničke klase za vlast, u borbi radničke klase, u mehanizmu države i privrede, u afirmaciji antiimperijalističkih i raznih drugih progresivnih pokreta, u porastu utjecaja tzv. javnog mišljenja u društvenom životu, koje u znatno većoj mjeri nego prije odražava interese osnovnih narodnih masa itd. Naravno, odlučujući faktor tu su radnička klasa i druge progresivne i antiimperijalističke snage, koje sve te materijalne procese treba da oslobode, to jest koje treba da socijalističkim i progresivnim snagama izvojuju i političku pobjedu.

Ukratko rezimirano, svi ti faktori zajedno uzeti sve više sputavaju, sužavaju i zatvaraju mogućnosti ispoljavanja upravo najbitnijih tendencija imperijalizma, dovodeći ga time u krizu koja ubrzava njegovo unutrašnje raspadanje i jača snage socijalizma. Ubaciti u te procese politiku rata, značilo bi zaključiti ih i dati novu moć imperijalizmu i svim reakcionarnim društvenim snagama, koje će se u takvim uvjetima pojaviti kao rukovodeća snaga obrane nacionalne nezavisnosti.

S druge strane, sam razvitak društvenih odnosa u socijalističkim zemljama više se ne može određivati isključivo suprotnošću između socijalizma i kapitalizma, shvaćenom u uskom, rekao bih, predrevolucionarnom smislu. Rađaju se proturječnosti koje nastaju već na tlu samog socijalističkog razvitka prelaznog doba, a koje se više ne mogu povezivati s direktnim ostacima starog društva. Ni u socijalizmu nema kraja napretku.

Mislim prije svega na takve proturječnosti kao što su ove:

1. nužnost da se društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju određeno vrijeme pojavljuje u obliku državne svo-

jine, što rađa tendencije za konzerviranjem državno-najamnih odnosa;

2. nužnost da se određeno vrijeme socijalističke snage oslanjaju na silu države, što rađa tendencije prema afirmaciji birokratizma i tendencije etatističkih deformacija socijalističkih ekonomskih odnosa;

3. nužnost da se odnosi među socijalističkim zemljama zasnivaju na međudržavnim odnosima, što omogućuje tendencije hegemonizma, nacionalnog egoizma i sličnih pojava;

4. nužnost da se socijalizam u svijetu u prvim fazama razvija na bazi veoma različitog stupnja ekonomske razvijenosti, što omogućuje, s jedne strane, težnje da se očuvaju ekonomske prednosti, a s druge strane težnje da se ekonomske razlike riješe silom ili pritiskom na račun drugih;

5. nužnost da se raspodjela još dugo vrši prema radu, kvalifikacijama i čak prema stupnju neposredne odgovornosti u procesu proizvodnje itd., što sve zadržava i zadržavat će još duže vrijeme ne samo nejednakost u materijalnim odnosima između ljudi već i potrebu za većom ili manjom državnom intervencijom u ekonomskim odnosima, a u nekim zemljama čak određene elemente državnokapitalističkih odnosa; a to sa svoje strane rađa birokratsku tendenciju za konzerviranjem takvih odnosa i ekonomskih razlika čak i u uvjetima koji omogućuju postepeno mijenjanje stvari;

6. nužnost da revolucija rađa politički monopol, a on stihijski teži da se ovjekovječi ne samo u oblasti obrane socijalizma od restauracije kapitalizma, gdje će on u mnogim zemljama biti potreban i duže vrijeme, već i u oblasti ekonomskih i običnih ljudskih odnosa;

7. nužnost da se u rješavanju društvenih proturječnosti primijene objektivni naučni instrumenti, koje je dao u ruke radničke klase marksizam, nasuprot prevladavajućeg empirizma, koji karakterizira klasne sisteme (što, naravno, ne znači da nauka tu nije igrala nikakvu ulogu); a ta nužnost ujedno rađa tendencije dogmatiziranja marksizma i stvaranja ideološkog monopola u interesu konzerviranja određenih prelaznih i preživjelih socijalističkih formi i odnosa i tehnokratskog monopola u praksi.

I tako dalje. Takvih primjera moglo bi se još nabrajati.

Prema tome, socijalistički razvitak odvija se preko svojih unutrašnjih objektivnih proturječnosti, od kojih neke ljudi mogu više ili manje svjesno kontrolirati, a druge ne, jer je sama njihova svijest pod utjecajem tih objektivnih kretanja.

Bilo bi više nego smiješno pretpostaviti da ljudi poslije revolucije odjedanput postaju toliko genijalni i toliko nezavisni od materijalnih kretanja da svojom sviješću mogu obuhvatiti cjelokupna društvena i materijalna kretanja i usmjeravati ih s punom naučnom preciznošću. A pogotovo bi bilo smiješno pretpostaviti da su vlade pojedinih država samim tim što su vlade socijalističkih zemalja automatski obdarene neobičnim darom saznavanja apsolutne istine. Politiku vlada treba i u socijalizmu ocjenjivati prema objektivnim rezultatima u napretku socijalističkih odnosa, i tek tim dostignućima se ujedno pokazuje koliko je pojedina od njih bila stvarno sposobna da se stvaralački oslanja na nauku.

Očito je da će se svi ti procesi odvijati utoliko bezbolnije i demokratskije i utoliko brže ukoliko slobodnije svaki narod bude mogao samostalno birati putove i oblike svog socijalističkog razvitka. Iskustvo prakse cjelokupnog razvitka socijalizma i njegova objektivna naučna analiza bit će na taj način i naj snažniji idejni podstrek za svaku pojedinu socijalističku zemlju na putu napretka socijalističkih odnosa.

Dalji razmah svjetskog socijalizma nikako neće i ne može ići mehaničkim proširivanjem formi socijalističkih odnosa, koje su vladale ili vladaju danas u socijalističkim zemljama, već i rađanjem novih formi, često i viših od već postojećih, ako materijalna baza omogući takav napredak. A to, s druge strane, znači da će se socijalizam i dalje probijati u kapitalističkim zemljama najrazličitijim putovima i oblicima, što će istovremeno ne samo proširivati sferu socijalizma već i utjecati u pravcu daljeg napretka socijalističkih oblika unutar postojećih socijalističkih zemalja.

Rast socijalističkih zemalja kojemu bi bio cilj nasilno nametanje socijalizma drugima bezuvjetno bi za određeno vrijeme uspostavio određenu političku hegemoniju i ideološki monopol upravo nad socijalističkim zemljama i razvitkom svjetskog socijalizma. Zato je jasno da bi takav rat bio reakcionaran faktor upravo s gledišta socijalističkog razvitka.

Upravo zato međunarodna politika jedne socijalističke zemlje ne smije trpjeti nikakve dvosmislenosti u pogledu svog odnosa prema osnovnoj dilemi suvremenog čovječanstva, prema dilemi mir i rat, što danas konkretno znači — orijentacija na koegzistenciju ili orijentacija na neizbježnost rata.⁴⁰

⁴⁰ Isto, str. 174—189.

NOVI USTAV SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE*

Savezna narodna skupština formirala je u decembru 1960. godine Komisiju za ustavna pitanja i stavila joj u zadatak da predloži Skupštini načelne postavke i stavove za izradu novog ustava.

Taj zadatak bio je ne samo značajan već i vrlo opsežan, jer novi ustav treba da izrazi sve ono novo što je posljednjih deset godina nastalo i učvrstilo se u našem socijalističkom društvu. To zahtijeva da se neki dijelovi ustava moraju, kako po sadržaju, tako i po općoj koncepciji, bitno odvojiti od klasičnih političko-pravnih dokumenata te vrste, i da se traže ne samo vlastiti izražajni oblici već i neka nova političko-organizaciona sredstva. Ustavna komisija u svom radu rukovodila se shvaćanjem da novi ustav treba da izrazi i učvrsti sve one odnose koji su praksom provjereni kao dugoročnija progresivna osnovica našeg društvenog života te da učvršćenjem takvih odnosa istovremeno utvrdi i pravce daljeg razvitka društva, kako ih danas možemo sagledati.

Takav opsežan zadatak teorijskog raščišćavanja i praktičnog rada na ostvarivanju koncepcije novog ustava zahtijevao je nešto duže vrijeme nego što se prvobitno pretpostavljalo. Premda je već prije formiranja te komisije obavljen značajan posao u okviru jedne stručne komisije, koja je angažirala znatan broj naučnika, javnih radnika, instituta i drugih stručnih institucija, i mada su Komisija za ustavna pitanja i njene potkomisije radile veoma intenzivno, Prednacrt ustava nije mogao biti dostavljen Skupštini u prije predviđenom roku, to jest početkom ove godine.

Ustavna komisija je završila rad na Prednacrtu krajem juna ove godine, a početkom jula dostavila ga je Saveznoj

* Elaborat o Prednacrtu novog ustava SFRJ, podnesen na zajedničkoj sjednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRN 20. rujna 1962. godine. Dijelovi elaborata koje ovdje objavljujemo uzeti su iz izdanja: Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga VI, Kultura, Beograd, 1965.

narodnoj skupštini. Međutim, posebno moram istaći da predloženi tekst, na osnovi kojeg danas pristupamo načelnoj diskusiji o novom ustavu na zajedničkoj sjednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ, ne predstavlja samo »načelne postavke i stavove za izradu novog ustava«, nego je to već sada cjelovit nacrt novog ustava. Naime, u toku samog rada na formuliranju koncepcije novog ustava pokazalo se da je za načelnu, a pogotovo javnu diskusiju neophodno da utvrđene načelne teze budu formulirane što konkretnije, kako bi se mogao sagledati cijeli mehanizam ustavnog sistema i njegovo funkcioniranje. Tako formulirani tekst može osigurati zdravu i konkretnu diskusiju, u koju se može uključiti svaki naš politički aktivan i zreo građanin. Razumljivo se, ostvarivanje takvog zadatka omogućila je činjenica što se Komisija u radu oslanja na široku pomoć, suradnju i smjernice političkih činilaca naše zajednice. Izvršni komitet CK SKJ je na nekoliko svojih sjednica raspravljao o problemima u vezi s radom na novom ustavu i zauzimao načelne stavove, a i drug Tito je bio u stalnom kontaktu s Komisijom, dajući, i izvan sjednica Izvršnog komiteta, pomoć Ustavnoj komisiji u pogledu utvrđivanja načelne orijentacije u koncepciji ustava. Osim toga, Ustavna komisija se u radu oslanjala na suradnju i pomoć širokog kruga predstavnika političkog i društvenog života i stručnih radnika iz cijele zemlje.

Drugim riječima, predloženi Prednacrt ustava prošao je veoma široku internu diskusiju, u kojoj su učestvovali odgovorni politički organi i mnogi javni i stručni radnici. On je plod suradnje svih tih faktora. Upravo to je i omogućilo Ustavnoj komisiji da podnese ovoj zajedničkoj sjednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ Prednacrt novog ustava već u razrađenom tekstu i obliku, a ne samo u obliku načelnih teza. Naime, ako ova sjednica načelno odobri Prednacrt, neće biti većih teškoća da se, na osnovi diskusije na ovoj sjednici i prijedloga, sugestija i primjedaba koje će dati javno raspravljanje o Prednarcu, za kraće vrijeme pripremi definitivni tekst prijedloga novog ustava.

Mislim da je zajednička sjednica Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ gotovo simbolična za duh našeg novog ustava. Tijesno povezivanje i prožimanje Skupštine s rastućim mehanizmom društvenog samoupravljanja — uključujući tu, prije svega, i SSRNJ kao instrument neposredne demokracije i najširi parlament društvenog samoupravljanja — predstavlja jednu od najbitnijih osnova kon-

cepcije novog ustava. Istovremeno, ova će sjednica svakako biti vrlo korisna pomoć javnoj diskusiji, koja ovih dana počinje poprimati šire razmjere u cijeloj zemlji.

O načelnim osnovama na kojima se zasniva Prednacrt novog ustava bilo je već češće govora i vi ste uglavnom upoznati s njima. Drug Tito je u nekoliko navrata govorio o tim pitanjima. Ipak, dozvolite mi da malo opširnije ponovo iznesem neka objašnjenja o načelima i razlozima kojima se Komisija rukovodila u izradi Prednacrta kao i o osnovnim novostima koje Prednacrt unosi u društveno-ekonomski organizacioni mehanizam i politički sistem. Ako pri tome ponovim i neke poznate stvari, to ću učiniti samo zato da bi slika načelnih osnova novog ustava bila cjelovitija i argumentacija za konkretna rješenja koja predlaže Prednacrt jasnija.

I. Zašto novi ustav?

Odluka Savezne narodne skupštine da treba izraditi nacrt novog ustava temelji se, prije svega, na činjenici da naši sadašnji ustavni propisi u mnogo čemu više ne odražavaju stvarno stanje socijalističkih društvenih odnosa u našoj zemlji i kao takvi ne zadovoljavaju sadašnje društvene potrebe u oblasti socijalističke izgradnje.

1. Ustavnost u suvremenom socijalizmu

Moguće je pitanje ne dovodi li takvo, dosta često, mijenjanje ustavnih propisa — ovo bi u toku sedamnaest godina bio naš treći ustav — u sumnju opravdanost donošenja ustava uopće. Ne bi li bilo pravilnije orijentirati se samo na neku ustavnu deklaraciju, koja bi dala samo neke osnovne principe za praksu, ili se čak uopće odreći bilo kakvog pravnog akta ustavne prirode i rješavati probleme empirijski, to jest ničim ograničenim aktima odlučujućih državnih organa.

Ipak, ne samo naše već i cjelokupno iskustvo historije socijalizma govori protiv takvih rješenja. Za svako mlado socijalističko društvo, koje je nastalo kao rezultat revolucije i oslonilo se na revolucionarne oblike diktature proletarijata, ne postoji veća opasnost nego što je dugotrajnije održavanje sta-

nja u kojem se cjelokupna državna vlast identificira sa subjektivnom voljom neposrednih nosilaca njenog aparata, a zanemaruju elementi političkog sistema koji osiguravaju neposredni utjecaj radnog čovjeka i građanina na donošenje odluka i koji mu time otvaraju dugoročniju perspektivu društvenog i njegovog vlastitog napretka. Praksa je pokazala da održavanje takvog stanja vrlo lako može dovesti ne samo do raznih materijalnih i političkih poteškoća, naročito kad je riječ o subjektivizmu u oblasti ekonomike, već i do slabljenja organske i demokratske povezanosti centra i društvene baze te do raznih deformacija u političkom sistemu i društvenim odnosima.

Prirodno je i progresivno da mlado socijalističko društvo, koje se vrlo brzo razvija i koje često mora tražiti i krčiti nove putove, relativno brže mijenja i svoje društveno-ekonomske i političke forme. Na taj način takvo napredno društvo traži sebi odgovarajuća politička sredstva, da bi se što brže razvijalo iz svojih vlastitih društveno-ekonomskih osnova. Naravno, pri tome bi vodeći subjektivni faktori doživjeli neuspjeh u svojoj društvenoj akciji ako bi nastojali bilo proizvoljno, bilo samo empirijski da određuju društvu nekakve konstrukcije odnosa među ljudima, ma koliko humanističke ili cjelishodne izgledale u apstraktnom promatranju, to jest ako takva akcija ne bi imala ne samo jasnu socijalističku demokratsku i humanističku perspektivu pred sobom već i realno tlo pod nogama. Uostalom, u takvoj društvenoj aktivnosti nije uvijek najvažniji tempo kretanja, nego, prije svega, dosljedno održavanje progresivnog pravca.

Revolucionarnim sredstvima radnička klasa, sa svojom avangardom, može osloboditi napredne socijalističke društvene snage i stvoriti im uvjete za njihovu svakodnevnu praksu. Ali da bi ono što je historijski sazrelo da bude sadržaj društvenih kretanja zaista postalo društvena stvarnost, neophodno je da postane *svjesna, samostalna i samoinicijativna svakodnevna praksa miliona ljudi*, koji nove društvene odnose izgrađuju zato što im u danoj razvojnoj fazi pružaju relativno najpovoljnije uvjete za život i rad. A takva se svijest formira kako prema osjećanju ljudi o zadovoljavanju praktičnih potreba u životu i radu, tako i pod političkim, moralnim i odgojnim utjecajem društvene sredine. Zadatak ustava, dakle, nije da stvara neke idealne odnose, već da uspostavi takve uvjete u kojima će se — u okviru socijalističkih odnosa — svakodnevna praksa i stvaralačka aktivnost miliona ljudi moći odvijati što slobod-

nije, to jest biti rukovođena prije svega njihovim vlastitim društveno-ekonomskim interesima.

U takvim su uvjetima osnovni društveni i ekonomski interesi, kao i moralno-politička shvaćanja čovjeka na radu, odlučujući, stalni, neophodni usmjeravajući činilac i korektor odluka odgovornih društvenih organa i svih društvenih kretanja uopće. U stvari, samostalno i ničim ograničeno ostvarivanje takvog društvenog položaja i interesa čovjeka u radu, u skladu s dostignutim nivoom društvenog materijalnog razvoja, postaje smisao i sadržaj izgradnje našeg političkog sistema. Takav položaj i interes čovjeka mora biti u socijalističkim odnosima objektivno dan i u samom sistemu osiguran, i ne smije zavisiti od subjektivnih odluka državnih organa. Tek u takvim odnosima idejna, politička i odgojna akcija faktora socijalističke svijesti dobiva realnu i čvrstu osnovu. Zato u oblasti društvene izgradnje usmjeravajuća idejna i politička uloga vodećih socijalističkih snaga i samostalna i inicijativna praksa miliona radnih ljudi, ideologija i praksa, misao i djelo moraju se svakodnevno uzajamno korigirati, dopunjavati i usmjeravati. I u tom se odnosu izražava jedna od onih društvenih proturječnosti preko kojih se neprekidno odvija društveni napredak. Zato upravo dogmatizam i slijepi empirizam — kad se nametnu kao ideologija — postaju u socijalističkom društvu glavni faktori konzervativizma.

Prema tome, demokracija za socijalizam nije sama sebi cilj niti je treba cijeniti samo kao neko historijski stečeno čovjekovo pravo. Ona je, prije svega, elementarni uvjet zdravo razvitka i najbržeg mogućeg napretka socijalističkog društva. Jer u političkom sistemu koji je prožet demokratizmom — naravno, u oblicima koji odgovaraju danom stupnju društvenog razvitka — može se ostvariti najprirodnije razrješavanje te stalne proturječnosti, koja je jedan od najznačajnijih faktora progresivne evolucije socijalističkog društva.

Upravo u tom pogledu značajnu ulogu može imati ustav socijalističke države. Kao osnovni zakon i okvir za cjelokupnu društvenu izgradnju i djelovanje u cilju ostvarivanja najnaprednijih težnji socijalističkog društva, ustav daje mladom socijalističkom društvu veću stabilnost i usmjerenost u njegovoj izgradnji u određenom periodu, zadržavajući i odgovarajuća sredstva revolucionarne prinude, dok su ona potrebna, ali osiguravajući ujedno nužni demokratizam i slobodu akcije za sve faktore socijalističkog napretka i dosljednost u njihovoj dugoročnoj socijalističkoj orijentaciji.

Takav ustav je, prema tome, i ozbiljna prepreka raznim etatističko-birokratskim deformacijama socijalističkih odnosa koje se mogu razvijati samo na tlu subjektivističkog voluntarizma u vrhovima socijalističke države. A da takva opasnost nije za potcenjivanje, štoviše, da je ona jedan od glavnih problema socijalizma u prelaznom periodu, to uvjerljivo potvrđuje sva dosadašnja historija socijalističke državnosti.

Posebno značenje ima ustav za takvu mnogonacionalnu zemlju kakva je naša. Dugoročnim ustavnim stabiliziranjem odnosa među našim narodima u duhu njihove ravnopravnosti i samostalnosti uspostavlja se najjača brana narušavanju naše nacionalne politike, koja je dobila svoj izraz u Titovoj paroli bratstva i jedinstva. I u toj oblasti subjektivističke konstrukcije društvenih odnosa ne mogu dati nikakav drugi osim reakcionarni rezultat. Realističko usklađivanje odnosa na osnovi saznanja o zajedničkim interesima i idejne privrženosti socijalističkom internacionalizmu najbolji su cement jedinstva u jednoj socijalističkoj federaciji. Ustav je jedno od najvažnijih sredstava kojima se dugoročno osigurava upravo takva orijentacija u međunacionalnim odnosima.

Prema tome, sve to govori da su princip ustavnosti i ustav — i to ustav koji je istovremeno i osnovni zakon socijalističke države i kodeks pravila demokratskog ponašanja u uvjetima društvenog samoupravljanja — neophodni ne samo radi političke stabilnosti društva već i kao čvrst oslonac revolucionarne prakse i progresivne akcije socijalističkih snaga.

2. Naš ustavni razvitak

Svi naši dosadašnji ustavni dokumenti bili su, doduše, odraz određenog stupnja razvitka i određenih odnosa, ali su uvijek otvarali perspektive i putove za naprednu socijalističku i demokratsku akciju u skladu s postignutim rezultatima u razvitku zemlje i socijalističke svijesti.

Naš prvi ustav iz 1946. godine bio je odraz naših potreba za učvršćivanjem tekovina revolucije i stvaranjem takvih političkih uvjeta u kojima će se revolucija moći dovesti do kraja. Otuda naglašena uloga državnocentralističkog upravljanja u našim prvim ustavnim propisima. Prvi Ustav je odigrao vrlo značajnu ulogu u učvršćivanju i razvitku našeg društva. Bio je oružje koje je omogućilo radničkoj klasi i cijelom radnom narodu, na čelu s komunistima i drugim svjesnim socijalistič-

kim činionicima naše zemlje, da izvrše osnovne revolucionarne izmjene neophodne za učvršćivanje polaznih osnova socijalizma i za dalji napredak socijalističkih odnosa.

Međutim, u izgradnji našeg ustavnog sistema, već od samog početka, akcent je bio na što širem i neposrednom učestvovanju radnih masa u upravljanju i društvenoj inicijativi i kontroli, na zakonitosti i demokratizmu, to jest na sredstvima koja su bitno ograničavala mogućnosti za pojave birokratske samovolje u društvenoj izgradnji i u privrednom životu.

Na taj način su se težnje prema jačanju demokratskog samoupravljanja u razvitku našeg političkog sistema od samog početka počele odvajati od nekih Staljinovih koncepcija o ulozi države u periodu socijalističke izgradnje. Sukob 1948. godine, koji je i sam bio u najvećoj mjeri posljedica tih razlika u sbvaćanjima, još više je učvrstio takav kurs u našem društvenom razvitku i ubrzao nastajanje onih formi koje su odgovarale našim uvjetima i našim demokratskim i humanističkim koncepcijama o sredstvima i putovima socijalističke izgradnje.

Načelno raščišćavanje i razrađivanje niza osnovnih problema socijalističke izgradnje u tom periodu — posebno u vezi s problemom borbe protiv mogućih deformacija socijalističkih odnosa u prelaznom periodu — koji su u to vrijeme za nas postali gorući problemi dana, pratili su buran razvitak naše prakse. Nastajali su radnički savjeti i komune i sve šire su se razmahivali razni oblici društvenog samoupravljanja. Izvršen je niz načelnih promjena u privrednom sistemu i planiranju, posebno u sistemu raspodjele. Društvena svojina je načelno tretirana kao negacija svake svojine, a ne kao državnosvojinski monopol, odnosno apsolutno pravo raspolaganja od strane državnog aparata. Poduzete su mnoge mjere u pravcu jačanja socijalističkog demokratizma na svim područjima društvenog života. Oblici u kojima se afirmira rukovođa uloga Saveza komunista počeli su se načelno usklađivati s takvim promjenama. I tako dalje. Svi su ti procesi svojim rezultatima zadali odlučujuću udarac dogmi o neophodnosti stalnog jačanja države kao instrumenta prinude u prelaznom periodu, a postavili su na dnevni red problem razvijanja društvenog samoupravljanja kao osnovnog faktora i nosioca daljeg razvijanja socijalističkih društvenih odnosa.

Ti su procesi nicali duboko iz društvene baze u novim proizvodnim odnosima, a ujedno su plod svjesnog sagledavanja njihovih dugoročnih konzekvencija i perspektiva. Već u to vrijeme drug Tito je govorio:

»...Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke još nije bila ostvarena akciona parola radničkog pokreta; 'Fabrike radnicima', jer parola 'Fabrike radnicima, zemlja seljacima' nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi duboki sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti radbenika i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi; ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam...«¹

»...Odsada državna svojina sredstava za proizvodnju, fabrika, rudnika, željeznica, prelazi postepeno u viši oblik socijalističke svojine...«²

Te su velike promjene uzrok što je 1953. godine izvršena revizija prvog Ustava, u onim dijelovima koji su predstavljali glavnu prepreku za novu praksu, i donesen je Ustavni zakon. Najveće je značenje Ustavnog zakona u tome što je on široko otvorio put praksi samoupravljanja i svih onih promjena u ekonomskim odnosima koje su omogućile takvu praksu. Ujedno, on je cjelokupnom razvitku našeg političkog sistema određenije dao novi pravac, to jest dao je odlučniji podstrek jačanju, proširivanju i razvijanju društvenog samoupravljanja, demokracije i novih ekonomskih odnosa u oblicima koji odgovaraju težnjama, odnosima i potrebama socijalističkog društva, a i njegovim mogućnostima i stanju društvene svijesti. To je bio odlučan raskid s nizom dogmatskih shema koje su sputavale brži napredak u razvitku socijalističkih ekonomskih odnosa i demokratizaciju političkog sistema. Ali, ujedno, to je značilo još dosljednije udaljavanje od nekih klasičnih institucija buržoaské države, kao što su »politička država« i njoj prilagođen parlamentarizam, sistem vlasti političkih partija, klasična podjela vlasti, državnoadministrativni centralizam, sistem partijsko-političkih izbora i tako dalje.

U tom smislu Ustavni zakon je izraz načelnog uklanjanja određenih etatističko-birokratskih deformacija koje su se pojavile u socijalističkoj praksi i kao takav on predstavlja direktnu pripremu sadašnjeg stanja. Praksa je, doduše, štošta izmijenila ili zahtijeva da se mijenja u oblicima i metodama

¹ Ekspozé na Prvom izvanrednom zasjedanju SNS FNRJ, 26. juna 1950. godine, o Prijedlogu osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, *Djela*, V, Naprijed, Zagreb, 1959, str. 205.

² Isto, str. 234.

koje je Ustavni zakon utvrdio, ali u načelnim postavkama koje su bile u osnovi Ustavnog zakona danas nemamo potrebe mnogo što mijenjati donoseći novi ustav.

Međutim, Jugoslavija je posljednjih deset godina doživjela dalji, vrlo buran ekonomski, društveni i politički preobražaj. Tih godina uglavnom smo se definitivno istrgli iz naslijeđene ekonomske zaostalosti i izgradili materijalnu bazu koja osigurava samostalan dalji unutrašnji razvitak. Proizvodni odnosi dalje su se učvrstili i razvili na principu radničkog samoupravljanja i jedinstvenog sistema raspodjele prema radu. Iako se još uvijek borimo s nizom teškoća, ipak su s postepenom izgradnjom i ispotpunjavanjem samoupravljanja u proizvodnji i raspodjeli materijalno i politički unapređivani i učvršćivani socijalistički ekonomski odnosi na svim područjima. Stalnim jačanjem materijalne baze i društvene uloge radničkih savjeta, komuna i sistema društvenog samoupravljanja uopće težili smo tome da oblike državnoadministrativnog upravljanja ograničimo na područja gdje su oni u sadašnjim uvjetima nužni kao regulator društvenih odnosa. Razumije se, sve to nije se uvijek provodilo do kraja ili bez grešaka i propusta, no ja ovdje ističem prije svega pravac kretanja, a ne pojedinačne rezultate, koji, svakako, nisu uvijek zadovoljavajući.

Ujedno, takav razvitak uzrok je što su postojeći ustavni propisi u nekim svojim vidovima postali preuski za našu društvenu praksu. Uostalom, Ustavni zakon, koji je i bio donesen kao prelazni propis, rješavao je samo dobrele konkretne probleme prakse. Zato on nije mogao dati cjelovitiju koncepciju ustavnosti socijalističke države u novim uvjetima. Kao takav, Ustavni zakon nije mogao biti ni dovoljno efikasna brana određenim negativnim tendencijama u društvenim odnosima, koje nastaju u novim uvjetima. Taj je zakon nastao u prvim godinama afirmacije radničkog samoupravljanja i, naravno, nije mogao predvidjeti sve probleme koji će se pojaviti s razvitkom novih društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

Naime, široko rasprostranjenje raznih oblika društvenog samoupravljanja i sve značajniji procesi pretvaranja pojedinih državnih funkcija u funkciju samoupravljanja zahtijevaju mnogo preciznije formuliranje odnosa koji nastaju u takvim uvjetima, da bi se spriječili poremećaji. Posebno se to odnosi na potrebu novog formuliranja prava i obaveza koje se uzajamno uvjetuju i dopunjuju, i koje samo u takvoj uzajamnoj povezanosti mogu činiti čvrstu kičmu demokratskog jedinstva

društva i zajednički uvjet ravnopravnosti i napretka za sve — Zbog svih tih razloga sada je vrijeme da se naš ustavni poredak ponovo pretrese i da se formulira u jednom cjelovitom ustavnom dokumentu, koji će učvrstiti one progresivne odnose, oblike i tendencije koje je praksa naše društvene izgradnje kao takve potvrdila i ujedno još jasnije ukazati na perspektive njihove dalje socijalističke, demokratske i humanističke evolucije, u interesu radnog čovjeka i naroda naše zemlje.

II. Društvena struktura Jugoslavije i ustav

I. Promjene u društvenoj strukturi

Bitno značenje za orijentaciju, sadržaj i mjeru konkretnih rješenja novog ustava imale su promjene u društvenoj strukturi koje su nastale u našoj zemlji poslije pobjede revolucije, kao i tendencije njenog daljeg mijenjanja. Taj faktor treba da bude jedan od pokazatelja koji će imati odlučujući utjecaj u pogledu instituta koje će utvrditi novi ustav kao i u pogledu okvira koje on treba da odredi radi usmjeravanja daljeg društvenog razvoja. On treba da bude i orijentacija u pogledu sredstava i putova daljeg mijenjanja društvene strukture u pravcu sve razvijenijih oblika socijalističkih odnosa.

Prednacrt novog ustava oslanja se upravo na takvu analizu naše društvene strukture.

Odlučujuće promjene u klasnoj strukturi našeg društva učinila je, naravno, sama revolucija svojim neposrednim revolucionarnim aktima.

Još u toku narodnooslobodilačkog rata proveden je niz revolucionarnih mjera socijalističkog karaktera. Na oslobođenom teritoriju već tada je praktično likvidiran veleposjed. Ekspropirani su suradnici okupatora i izdajnici, tako da je već tada i dio industrijskih poduzeća postao društvena svojina i prešao u ruke radnika i narodnooslobodilačkih odbora. Odmah nakon oslobođenja izvršena je u cijeloj zemlji i eksproprijacija suradnika okupatora, a imovina stranih kapitalista koji su služili okupatoru bila je sekvestrirana. Još u toku 1945. godine poduzet je niz mjera kojima je, u stvari, likvidiran privatni bankovni sistem, i cijeli kreditni sistem prešao je u ruke dr-

žave. Provedene su i razne druge mjere: oduzeta je ratna dobit, izvršena je valutna reforma, ograničen je promet privatnog vlasništva na nekretninama, uveden je progresivni porezni sistem, ostvarena je kontrola vanjske trgovine, i tako dalje. Izvršena je agrarna reforma, na osnovi koje je veleposjednicima i drugim krupnim posjednicima oduzeto oko 850.000 ha, a agrarni maksimum predviđen je na 20 do 35 hektara.

U jesen 1946. godine, donošenjem Zakona o nacionalizaciji, najveći dio industrijskih poduzeća i sva krupna poduzeća drugih privrednih oblasti, ako već dotada nisu bila, prelaze u društvene ruke. Početkom 1948. godine provedena je nacionalizacija i ostalih poduzeća u industriji i saobraćaju te gotovo svih trgovinskih i ugostiteljskih poduzeća. I konačno, početkom 1953. godine agrarni maksimum je sveden na 10 ha, čime su u korišćenju posječene mogućnosti ozbiljnijih kapitalističkih tendencija na selu.

I tako, osim poljoprivrede i zanatstva, gdje još uvijek postoje individualni proizvođači s privatnim sredstvima za proizvodnju, u ostalim privrednim oblastima privatni sektor je potpuno nestao, ili je beznačajan. Već u 1956. godini socijalistički sektor dao je u industriji 100% ukupnog društvenog proizvoda. Od 1955. do 1961. godine udio privatnog sektora u ukupnom društvenom proizvodu ostvarenom u trgovini i ugostiteljstvu bio je upravo neznatan, to jest iznosio je samo oko 0,3%.

Svim tim revolucionarnim mjerama klasa kapitalističkih vlasnika ekonomski je likvidirana, a nestali su i feudalni ostaci. Ukoliko se jedan ili drugi faktor još pojavljuje, riječ je isključivo samo o političkim pojavama antisocijalističkog karaktera. Prema tome, naš novi ustav nema više potrebe da se bavi društveno-ekonomskim vidom tih pojava, osim što mora zadržati sve potrebne mjere i sredstva — kao i naši dosadašnji ustavi — da bi se spriječila svaka mogućnost da se restauriraju bilo kakvi oblici kapitalističke eksploatacije.

Međutim, političko značenje tih tendencija ipak još nije sasvim iščezlo iz društvenog života. Sami po sebi, ostaci starog klasnog sistema nemaju velike političke snage i ne predstavljaju ozbiljan društveni faktor koji bi mogao okrenuti kotač historije unatrag. No ako imamo na umu međunarodnu sredinu u kojoj živimo, sa svim njenim reakcionarnim utjecajima i tendencijama, sitnovlasničku stihiju u našoj zemlji, kao i negativne tendencije koje zakonito prate proturječnosti i te-

škoće socijalističkog društva u prelaznom periodu, onda se i političko značenje ostataka starog klasnog i političkog sistema pokazuje donekle u drukčijem svjetlu. Zato ustav zadržava od prijašnjih ustava one mjere i propise koji sprečavaju ili otežavaju antisocijalističkim snagama njihovu borbu protiv socijalizma, odnosno za restauraciju kapitalističkih ekonomskih odnosa.

Sitni privatnovlasnički sektor je još uvijek zadržao određeno društveno-ekonomsko značenje. Međutim, i tu se stvori brzo mijenjaju u korist socijalizma. U stvari, tu je riječ gotovo isključivo o poljoprivredi i zanatstvu, dok je na drugim područjima privrede sitnovlasnički sektor sasvim nestao. [...]

2. Društvena struktura i politički sistem

Pa ipak, sve to ne znači da društvena struktura nije više nikakav problem za nas, odnosno da se nalazimo na putu apsolutno harmoničnog razvitka te strukture, bez unutrašnjih proturječnosti i bez ikakvih mogućnosti poremećaja i političkih problema. Porazom kapitalističke klase i uspostavljanjem socijalističkog društvenog sistema ukinuli smo odnose eksploatacije i, prije svega, proturječnosti između društvenog rada i privatnog prisvajanja proizvoda toga rada. Zatim smo razvijanjem radničkog i društvenog samoupravljanja, i uopće novim oblicima raspodjele i proširivanjem demokratskih oblika društvenog upravljanja, položili osnove i počeli stvarati uvjete za postepeno prevazilaženje monopola državne svojine, za sve dosljednije oslobodjenje rada i za sve veće moralno-političko jedinstvo radnih ljudi. Međutim, time nismo automatski postigli i potpunu ekonomsku jednakost ljudi. Nismo ukinuli sve proturječnosti materijalnog položaja ljudi, to jest sve proturječnosti položaja ljudi u ekonomskim odnosima, i nismo uspostavili takvu društvenu svijest koja bi bila prožeta bezuvjetnim humanizmom. A upravo te proturječnosti — uz niz drugih iz oblasti političkih odnosa i društvene izgradnje — danas predstavljaju osnovu cjelokupnog političkog života prelaznog perioda iz kapitalizma u socijalizam.

Prema tome, ako naš politički sistem i mehanizam samoupravljanja treba da budu demokratski okvir za prirodnu progresivnu evoluciju cjelokupnog društvenog sistema prema sve razvijenijim socijalističkim oblicima, moramo imati što jasniju sliku tih proturječnosti.

Imam na umu prije svega takve proturječnosti koje su neposredna ili posredna posljedica još uvijek relativno niske društvene produktivnosti rada i ekonomske nejednakosti. Iz toga izvire takvi problemi kao što su proturječnosti između pojedinačnog i kolektivnog, lokalnog i centralnog interesa, između umnog i fizičkog, kvalificiranog i nekvalificiranog rada, između osobnog rada i društvene podjele rada, između više i manje razvijenih dijelova zemlje, između centraliziranih i decentraliziranih funkcija i tako dalje.

Na bazi takvih proturječnosti nastaju ili mogu nastati veoma različite društvene, ekonomske i političke tendencije.

S jedne strane, mogu nastati tendencije da se u ime individualnog interesa egoistički ili partikularistički iskorištavaju društvena sredstva i da se živi na tuđ račun, dok se, opet, u ime jednostranog tumačenja kolektivnog interesa javljaju takve tendencije kao što su tehnokratizam, birokratski centralizam, odvajanje neposrednih proizvođača od utjecaja na proizvodnju i podjelu proizvoda i tako dalje. Ili, s jedne strane, nastaju tendencije stjecanja privilegija, izvjesnog uskršavanja novih oblika osobnog bogaćenja, birokratskog autokratizma i tako dalje, a s druge, težnja prema »uravnolovci«, to jest mehaničkom izjednačavanju, prema anarhističkim reakcijama na »svaki autoritet« u upravljanju i tako dalje. Zatim, s jedne strane, mogu se javljati tendencije partikularizma, gubljenja perspektive, lokalistički egoizam i tako dalje, a s druge, tendencije velikodržavnog centralizma, dogmatizma, državno vlasničkog monopola i tako dalje.

Sasvim je jasno da u svim tim odnosima i proturječnostima nikakva društvena snaga ne može biti apsolutni arbitar, a pogotovo ne isključivo na bazi državne prinude. To su proturječnosti unutar socijalističkih kretanja koje se ne mogu ukinuti nikakvim administrativnim ili političkim mjerama, već se mogu samo postepeno prevazilaziti na osnovi daljeg razvitka proizvodnih snaga i stvaranja uvjeta za ekonomsku jednakost ljudi i naroda; razumije se, uz odgovarajuću aktivnost subjektivnih faktora, odnosno posredstvom rastuće socijalističke društvene svijesti. Zadatak je i dužnost socijalističke države prelaznog perioda da na osnovi instrumenata državne prinude održava takav politički sistem koji osigurava da se te proturječnosti, koje su historijski objektivno uvjetovane i u suštini neuklonjive sadašnjem stupnju produktivnosti rada, prevazilaze u procesu stalne evolucije socijalističkog društva, u kojem je određeni odnos između demokratskog samoupravljanja

i državnog autoriteta još uvijek neophodan objektivni zakon društvenog života.

Zato politički sistem koji je kod nas izgrađivan, i koji se sada dalje razrađuje, dopunjuje i usavršava novim ustavom, nije i ne može biti sistem koji dijeli apsolutnu pravdu u ime države, već sistem koji će omogućiti radnim ljudima da što slobodnije i što demokratskije određuju sebi sudbinu i pravdu — u skladu s materijalnim i drugim mogućnostima društva, ali ujedno sistem koji će u što većoj mjeri sprečavati mogućnosti za deformacije socijalističkih društvenih odnosa, koje mogu nastati na bazi prevladavanja ovih ili onih negativnih tendencija koje se rađaju na tlu postojećih proturječnosti.

U tim okvirima i na takvim objektivnim osnovama dobiva realno tlo i akcija vodećih subjektivnih snaga socijalističkog društva, prije svega Savez komunista. Ta neophodna akcija treba da da radnim ljudima u njihovim samoupravnim organima u ruke takvo oružje i sredstva idejne, naučne i političke prirode koja će omogućiti društvu kao cjelini da svakodnevno pronalazi što progresivnija rješenja. U tome se upravo i sastoji njihova vodeća društvena uloga.

Prema tome, i cjelokupnu zgradu našeg društva moramo razvijati tako da se u njoj upravo takva demokratska evolucija može odvijati sa što manje poremećaja koji bi mogli imati teže posljedice za stabilnost i napredak društva. Drugim riječima, moramo biti do krajnosti odlučni, dosljedni i revolucionarni u pogledu pravca kretanja i do krajnosti realni u ocjeni mogućnosti i faktora koji mogu nositi takvu evoluciju.

Upravo je takva postavka polazna tačka za sva rješenja koja sadrži Prednacrt novog ustava. Kroz tu prizmu u Prednacrtu je promatran i problem odnosa samoupravljanja i države, odnosno državne prinude, slobode i demokracije, s jedne, i revolucionarne diktature, s druge strane, najšire idejne i političke inicijative, s jedne, i rukovodeće uloge Saveza komunista, s druge strane, i tako dalje.

Vjerojatno će nas neki kritizirati da dajemo premalo, a drugi — da dajemo previše slobode i demokracije, ali i najletimičniji pogled na našu sadašnju društvenu strukturu i na stanje društvene svijesti, koja izvire iz te strukture, pokazuje da je Prednacrt novog ustava po svoj prilici realno odmjerio naše snage i naše mogućnosti u sadašnje vrijeme i za period koji je neposredno pred nama. Sama praksa i naš cjelokupni društveni život ugrađivat će, naravno, u ustavni sistem onaj

sadržaj koji će odgovarati sve većim i sve razvijenijim materijalnim, idejnim, kulturnim i političkim snagama društva.

Da bi se sve te promjene koje su nastale u našem društvenom životu istakle, Prednacrt novog ustava predlaže i promjenu naziva naše savezne države: od Federativna Narodna Republika Jugoslavija u *Federativna Socijalistička Republika Jugoslavija*. To je, doduše, formalno pitanje. Naziv jedne države ne čini je ni više ni manje socijalističkom. Pa ipak, kako se socijalizam u sadašnje doba u svjetskim mjerilima još uvijek nalazi u bici za svoju konačnu historijsku afirmaciju, bit će svakako korisno i potrebno da se socijalistički karakter našeg društva istakne i u nazivu naše savezne države [...]

III. Načelne osnove novog ustava

Prednacrt novog ustava zasniva se na općim marksističkim teorijskim postavkama o društvenoj ulozi države i, posebno, o ulozi socijalističke države prelaznog perioda kao »države u odumiranju«, kao i na bogatim iskustvima socijalističke prakse poslije oktobarske revolucije, a naročito na iskustvima naše vlastite prakse.

1. Uloga države

Historijska nužnost države kao instrumenta sile u rukama radničke klase i svih radnih ljudi proizlazi, prije svega, iz neophodnosti da se dokraja izvrši proces revolucionarne eksproprijacije eksproprijatora i da se novo, socijalističko društvo stabilizira na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Država je socijalističkom društvu prelaznog perioda neophodna i kao regulator proizvodnih i ekonomskih odnosa te odnosa među ljudima uopće — sve dok bude vladala ekonomska nejednakost, koja je neizbježna u uvjetima nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga, odnosno robne proizvodnje i raspodjele prema radu. I najzad, u takvim je uvjetima ona istovremeno i autoritativni organizacioni faktor u oblasti materijalne i socijalističke društvene izgradnje uopće, koji osigurava najpovoljnije uvjete za rješavanje materijalnih i drugih proturječnosti i za društveni napredak.

U tom smislu je država, kao instrument prisiljavanja, isto-
vremeno i instrument slobode i napretka. Stihija, odnosno
»apsolutna« sloboda bi na sadašnjem stupnju razvitka proiz-
vodnih snaga i društvene svijesti vratila društvo na sistem
eksploatacije i reakcionarnog političkog terora. Država koja, u
ime interesa radničke klase i svih radnih ljudi i kao garancija
njihove neosporne rukovodeće društvene uloge, vrši prinudu
radi osiguravanja određenog pravca društvenog razvitka na
bazi socijalističkih odnosa, stvara istovremeno i osnovne uvjete
za sve širu slobodu čovjeka. Prema tome, u socijalističkoj
državi ne treba vidjeti samo izvor određenih negativnih biro-
kratskih i sličnih tendencija, već i neophodan uvjet opstanka
i napretka socijalističkog društva u prelaznom razdoblju.

Doduše, kao arbitar u rješavanju niza društvenih protu-
rječnosti, država i sama postaje izvor određenih proturječnosti
i deformacija u socijalističkom društvu. Ta opasnost je utoliko
veća ukoliko se politički sistem i aparat države više odvajaju
od društvene baze i njene neposredne kontrole, pretvarajući
se na taj način od »vladavine radničke klase« u »vladavinu
umjesto radničke klase«. Naime, u prirodi je birokratskog teh-
nokratizma, ako dobije političku snagu, da gleda na radnog
čovjeka više kao na sredstvo za ostvarivanje određenih mate-
rijalnih programa, a ne kao na samostalno stvaraoca u okvi-
rima društvenog organiziranog rada. A zaboravljajući na taj
način čovjeka, on stihijski poprima navike »vlasnika kapitala«
i postaje izvorom određenih nesocijalističkih tendencija u dru-
štvenom životu. Prema tome, da država ili bilo kakav izvršni
aparat ne bi postao ekonomska i politička snaga za sebe, a
tome i konzervator već preživjelih oblika društvenih i politič-
kih odnosa, državni mehanizam treba da bude organiziran
tako da što potpunije odrazi novu socijalističku društvenu
strukturu dajući na taj način odlučujuću političku snagu
upravo njenim osnovnim nosiocima — radnim ljudima u soci-
jalističkim ekonomskim odnosima. Istovremeno, i svojim vla-
stitim razvitkom država treba da prati proces pretvaranja kla-
snog društva u besklasno, to jest da se postepeno i sama pre-
tvara iz sredstva revolucionarne klasne vladavine u organiza-
cioni instrument udruženih radnih ljudi za upravljanje stva-
rima. U tome i jest smisao »odumiranja države«.

Iz toga proizlazi da se politička akcija može u praksi po-
kazati kao progresivna samo ako bude sposobna ne samo da
ukaže na historijski sazrele i realne ciljeve i težnje progresiv-

nih društvenih kretanja već i da pokrene one materijalne,
društvene, političke i druge faktore i sredstva koji omogućuju
ostvarivanje tih težnji i ciljeva. Upravo zato je Marx nagla-
šavao da svaki korak stvarnog kretanja predstavlja znatno
više nego mnoštvo programa. Naravno, time nije potcijenjena
uloga progresivnih programa, odnosno svjesnog postavljanja
ciljeva progresivne društvene akcije. Da bi ljudi postali spo-
sobni da mijenjaju stvari, moraju, prije svega, sebi postaviti
nove ciljeve. Smisao takve teze svakako je samo u tome da, u
krajnjoj liniji, tek stvarno kretanje potvrđuje cilj.

Marx je vjerojatno imao na umu upravo mogućnost takvih
negativnih pojava u razvitku socijalizma, koje danas dobivaju
naziv kulta ličnosti i slično, kad je inzistirao na tezi o odumi-
ranju države i kad je tražio od radničke klase da neposredno,
samom svojom revolucijom, razbije mašineriju države. I to ne
samo u onom konkretnom obliku u kojem je zatekne, nego kao
samostalnu mašineriju »političke države« uopće. Prema Marxu,
sama radnička klasa treba da se organizira kao država. Prema
tome, sam proces društvenog rada i reprodukcije — načelno
promatrano — treba da postane okvir održavanja društva i
nosilac neophodnog autoriteta i državnosti kao instrumenta
društvene prinude. U tome je i najdublji društveno-politički
sadržaj Marxove teze o diktaturi proletarijata. I samo u onoj
mjeri u kojoj društvo — razvitkom proizvodnih snaga i daljim
unapređivanjem socijalističkih odnosa u proizvodnji i raspod-
jeli — bude u stanju da prevazilazi ekonomsku nejednakost,
kao glavni izvor društvenih proturječnosti koje u prelaznom
periodu zahtijevaju egzistenciju državnosti, nestajat će i po-
treba za takvom državnošću, odnosno u toj se mjeri ona može
pretvarati u više ili manje autoritativna »pravila ponašanja« u
uvjetima društvenog samoupravljanja unutar slobodne zajed-
nice proizvođača.

Raspravljanje o tim pitanjima nije isključivo teoretskog
značaja, već je značajno upravo za našu praksu i za izgradnju
ustavnog sistema. O tome hoće li se jedna socijalistička zemlja
orijentirati prema tezi o neophodnosti sve većeg jačanja drža-
ve — koja je jedno vrijeme bila veoma rasprostranjena u soci-
jalističkom svijetu — ili na društveno samoupravljanje — ne-
zavisno od oblika, koji mogu biti veoma različiti — i što de-
mokratskije forme rješavanja proturječnosti u razvitku socija-
lizma, ovisi orijentacija u cjelokupnoj izgradnji političkog si-
stema i organizacionog mehanizma socijalističke države.

Razumije se, bilo bi besmisleno postavljati nekakve šablone za onaj aspekt razvitka socijalističkih društvenih odnosa koji nazivamo procesom »odumiranja države«, i uopće taj proces promatrati kao neposredan ili odvojen cilj samo za sebe. Jer društvena kretanja te vrste predstavljaju sklop cijelog niza procesa u materijalnoj bazi društva i u svijesti ljudi. Ono što ovisi o ljudima ili, konkretno, o ustavu, koji treba da donese, to nije određivanje što će prije a što poslije odumrijeti u sistemu države, ili što će se pretvoriti u oblik manje ili više dobrovoljne aktivnosti i usklađivanja djelatnosti ljudi; naš novi ustav treba da utvrdi i osigura najpovoljnije uvjete i okvire za razvoj društvenog samoupravljanja i socijalističke demokracije. U tim okvirima, i usporedo s rastućim materijalnim i drugim mogućnostima društvene zajednice, radni ljudi će u svakodnevnoj društvenoj praksi sami sebi stvarati granice prava i obaveza, slobode i autoriteta.

Iz toga proizlazi da socijalistička država prelaznog perioda treba da bude takva država koja održava poredak ali ga ne konzervira, koja štiti tekovine revolucije ali u isto vrijeme potiče i dalju demokratsku evoluciju socijalističkog društva, koja usmjerava kretanje na određenim područjima društvenog života ali ne koči samostalnu aktivnost pojedinih faktora društvenog napretka, koja usklađuje određena kretanja ali ih ne uniformira, koja regulira odnose među ljudima ali ne određuje sudbinu pojedinca. Najviši zadatak socijalističke države jest da, u krajnjoj liniji, prestane biti instrument *upravljanja ljudima*, te da postane zajednički organizacioni instrument autonomnih ljudi za *upravljanje stvarima*, u interesu života i rada i stvaranja svakog pojedinca, u interesu najbržeg materijalnog napretka za sve. Postigavši taj cilj, država će u stvari prestati biti država u dosadašnjem smislu te riječi.

Prema tome, orijentacija socijalističkih snaga i socijalističke države na što raznovrsnije i što bogatije oblike društvenog samoupravljanja i neposredne demokracije, na postizanje što veće slobode za stvaralačku inicijativu ličnosti i što demokratskih, što humanijih odnosa među ljudima mora biti isto tako bitan element cjelokupne socijalističke izgradnje kao što je napor da se postigne što veća produktivnost rada, odnosno da se što snažnije razvijaju proizvodne snage društva. Na tim osnovama treba da se razvija i raste i socijalističko i demokratsko samoupravno udruživanje, koje će u sve većoj mjeri moći zamjenjivati klasične upravne funkcije države. [...]

2. Marx i Lenjin o oblicima države i samoupravljanja

Kao što je već bilo istaknuto, naša koncepcija ustavnog i političkog sistema nije samo izraz naše prakse, već je zasnovana i na poznatim idejnim i teorijskim postavkama marksizma i lenjinizma.

Načelno su mnoga od tih pitanja razradili još Marx i Engels. Marx je na primjeru Pariške komune dao čak niz zaključaka za neposrednu praksu, koji i danas imaju svoje značenje.

Te marksističke osnove Lenjin je poslije oktobarske revolucije i teoretski i praktički razvijao na primjeru izgradnje sovjetske vlasti. Naravno, ni Marx ni Lenjin nisu mogli dati unaprijed tačnu i nepogrešivu sliku kretanja koje će praksa sa sobom donijeti. Zato je danas više nego ikada potrebno ponoviti da »marksizam nije dogma nego uputa za rad«. Pa ipak, neće biti suvišno ukazati na to u kakvom je odnosu naša praksa, koja je izražena u Prednacrtu novog ustava, s nekim načelnim stavovima Marxa i Lenjina.

Za Marxa i za Lenjina proces odumiranja države trebalo je da se ostvari na takav način što bi se država postepeno tako reći spojila s proizvodnim odnosima, odakle je i proizašla, i u njima — u uvjetima komunističkog društva — kao snaga vlasti i sile nestala. Razumljivo je, prema tome, zašto je Marx posvetio toliku pažnju analizi Pariške komune upravo s gledišta strukture političkog sistema u prelaznom razdoblju.

No čak u svojim najranijim teoretskim radovima Marx je raspravljao o toj temi. U *Kritici Hegelove filozofije državnog prava* on piše:

»... Razlika moderne države od ovih država [stare Grčke i azijske despotije — E. K.], gdje postoji supstancijalno jedinstvo između naroda i države, ne sastoji se u tome što su se različite države kao ustav razvile do jedne, posebne zbilje, već u tome što se sam ustav razvio do jedne posebne zbilje poréd zbiljskog narodnog života, što je politička država postala ustavom ostalih država.«³

dalje:

»... Država ne počiva u građanskom društvu, već izvan njega; ona s tim društvom ima doticaja samo posredstvom 'opunomoćenika' kojima je povjerena 'briga u državi' unutar ovih sfera.«⁴

³ K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, Veselin Mašleša, Sarajevo, 1960, str. 45.

⁴ Isto, str. 68.

»... *Mogućnost da svaki građanin postane državnim činovnikom je, dakle, drugi afirmativni odnos između građanskog društva i države, to jest drugi identitet. Ona je veoma površna i dualističke prirode. Svaki katolik ima mogućnost da postane sveštenik (tj. da se odvoji od laika kao i od svijeta). No, da li se otuda sveštenstvo manje suprotstavlja katoliku kao onostrana moć? To što svako ima mogućnost da stekne pravo jedne druge sfere dokazuje samo da njegova vlastita sfera nije zbilja ovog prava.*

U pravoj državi se ne radi o mogućnosti svakog građanina da se posveti opštem staležu kao posebnom staležu, nego o sposobnosti opšteg staleža da bude zbilja opšti, tj. da bude stalež svakog građanina...«⁶ (Posljednje podvukao E. K.)

To je pisano davno, ali danas zvuči možda još aktualnije nego u vrijeme kad je pisano. Iako se te riječi odnose na kritiku države građanskog društva, one jasno izražavaju i Marxove poglede na problem takozvane političke države uopće. Uostalom, praktični zaključak one su dobile u Marxovoj analizi Pariške komune. Te Marxove riječi ujedno veoma uvjerljivo odgovaraju na pitanje zašto se u epohi prelaska iz kapitalizma u socijalizam s takvom snagom postavlja kao dnevni zadatak akcije socijalističkih snaga borba za samoupravljanje u proizvodnji i raspodjeli kao neophodne demokratske baze cijelog političkog sistema socijalističke države.

A Lenjin je u suštini identične koncepcije razvijao već u tijesnoj povezanosti s praksom socijalističke države. One tu dobivaju krv i meso. I mada je Lenjinova praksa u izgradnji također uvjetovana konkretnim uvjetima u kojima je nastala oktobarska revolucija; po svojem sadržaju i pravcu kretanja ona je direktni nastavak i razvoj Marxovih koncepcija.

U toku rada na promjeni partijskog programa u aprilu 1917. Lenjin je predložio sljedeće dopune:

»... parlamentarno predstavničke ustanove zamenjuju se postepeno sovjetima predstavnika naroda (raznih klasa i profesija ili raznih mesta), koji su istovremeno i zakonodavni i sprovode u život svoje zakone.

Ustav Ruske demokratske republike treba da obezbedi:

... 3) Široko lokalno samoupravljanje; oblasno samoupravljanje za ona područja koja se odlikuju posebnim uslovima ži-

vota i sastavom stanovništva; ukidanje svih lokalnih i oblasnih vlasti postavljenih od države...«⁶

A u tezama o sovjetskoj vlasti, iznesenim u skici projekta programa RKP(b), Lenjin iznosi sljedeće:

»Uništenje parlamentarizma (kao odvajanje zakonodavnog rada od izvršnog); spajanje zakonodavnog i izvršnog državnog rada. Spajanje uprave sa zakonodavstvom...

Tesna veza (i neposredna) sa strukama i s proizvođačkim ekonomskim jedinicama (izbori po fabrikama, po seljačkim i zanatlijskim okruzima). Ta tesna veza omogućava ostvarivanje dubokih socijalističkih preobražaja...

... federacija nacija kao prelaz *svesnom* i tešnjem jedinstvu trudbenika, koji su naučili da se *dobrovoljno* uzdižu iznad nacionalne odvojenosti.«⁷

I dalje:

»Sovjetski ustav zbližava državni aparat s masama i time što izbornu jedinicu i osnovnu ćeliju države ne predstavlja teritorijalni okrug, nego proizvodna jedinica (zavod, fabrika).«⁸

Prema Lenjinovim koncepcijama, svi ti procesi o kojima danas ovdje raspravljamo trebalo je da se odvijaju putem sistema sovjeta i njihove uzajamne povezanosti od najnižeg do najvišeg.

»Sovjeti su«, kaže Lenjin, »novi državni aparat koji daje, prvo, naoružanu snagu radnika i seljaka, pri čemu ta snaga nije odvojena od naroda kao sila stare stajaće vojske, već je s njim najtešnje povezana... Drugo, ovaj aparat omogućava vezu s masama, s većinom naroda, toliko tesnu, neraskidivu, vezu koja se lako proverava i obnavlja, da o nečemu sličnom u ranijem državnom aparatu nema ni pomena. Treće, ovaj aparat, zbog toga što se njegov sastav bira i smenjuje po volji naroda, bez birokratskih formalnosti, mnogo je demokratskiji od svih ranijih aparata. Četvrto, on omogućava čvrstu vezu s najrazličitijim profesijama, olakšavajući time, bez birokratije, najrazličitije, najdublje reforme. Peto, on daje oblik organizacije avangarde, tj. najsvesnijeg, najenergičnijeg, najnaprednijeg dela *ugnjetenih* klasa, radnika i seljaka, predstavljajući na taj način aparat pomoću koga avangarda ugnjetenih klasa može da podiže, vaspitava, uči i vodi za sobom *celokupnu gigantsku masu* ovih klasa, koja je dosad stajala potpuno izvan političkog

⁶ V. I. Lenjin, *Dela*, IV rusko izdanje, tom XXIV, str. 434.

⁷ Isto, tom XXVII, str. 120—130.

⁸ Isto, tom XXIX, str. 106.

života, izvan istorije. Šesto, on pruža mogućnost da se sjedine korisnost parlamentarizma s korisnošću neposredne, direktne demokratije, tj. da se u licu izbornih predstavnika naroda sjedine i zakonodavna funkcija i izvršavanje zakona. U poređenju s buržoaskim parlamentarizmom to je takav korak napred u razvitku demokratije koji ima svetsko-istorijski značaj.⁹

Lenjin je, dakle, stvarao nov tip države, državu sovjeta. U osnovi takve izgradnje države bila je Marxova koncepcija Pariške komunne. Lenjin ju je, naravno, morao prilagođavati uvjetima i potrebama nerazvijene zemlje kakva je bila Rusija neposredno poslije revolucije. Načelno, lenjinski sovjeti su u stvari bili oblik samoupravljanja radnika i radnih seljaka, kako u ekonomskim, tako i u političkim odnosima, a ujedno i sociopolitičke, državne vlasti.

»... Sovjetska vlast prva na svetu (strogo uzevši druga, jer je isto to počela raditi Pariška komuna)«, naglašava dalje Lenjin, »privlači mase, i to baš eksploatisane mase, upravljanju. Sovjeti su neposredna organizacija samih radnih i eksploatisanih masa, koja na sve moguće načine olakšava tim masama da same uređuju državu i upravljaju njome...«¹⁰

U takvoj organizaciji države fetiš države kao posebne kategorije izvan odnosa u proizvodnji i raspodjeli bio je razbijen. Sovjeti su postali zametak socijalističkog društvenog samoupravljanja. Lenjin je to pitanje smatrao toliko važnim da je čak u ime prve socijalističke države, koja je nastala u oktobarskoj revoluciji, umetnuo naziv *Sovjetska država, Sovjetska Rusija, Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika*. Time je htio simbolično naglasiti da to više nije politička država klasičnog tipa, već nova država, to jest takva država koja je u najvećoj mogućoj mjeri direktan instrument radnih masa, koje upravljaju društvom same, neposredno, a komunistička partija je ta koja ih — kako kaže Lenjin — »podiže, vaspitava, uči i vodi za sobom«.

Progresivna je Lenjinova misao, međutim, u nekim oblastima išla ispred mogućnosti tadašnjeg sovjetskog društva. Praktično ostvarivanje te koncepcije je s vremenom naišlo na velike teškoće, koje su dovele do staljinističkih deformacija. No XX i XXII kongres KPSS dali su novu snagu društvenim naporima na realizaciji Lenjinova kursa.

⁹ V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom XI, Kultura, Beograd, 1960, str. 335—336.

¹⁰ V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom XII, str. 372—373.

Naša praksa, naravno, po formi nije u svemu identična s odnosima u lenjinskom sistemu sovjetske vlasti. Unutrašnji i vanjski uvjeti u kojima je nastalo i razvijalo se naše socijalističko društvo veoma su različiti od uvjeta u kojima se razvijala socijalistička Rusija neposredno poslije oktobarske revolucije. Ali očigledno da su polazne idejne, teorijske i političke postavke iste.

A to je i razumljivo. Društveni smisao i ciljevi socijalističke izgradnje svuda su isti. Ali putovi i sredstva za ostvarivanje tih ciljeva uvjetovani su veoma različitim faktorima i zbog toga nužno moraju biti više ili manje različiti u raznim vremenima i u raznim državama. U tom smislu se, na primjer, konkretni oblici našeg sistema samoupravljanja i političkog sistema uopće ne mogu šablonski prenositi na druge zemlje, a isto tako se ne može činiti ni obrnuto.

3. Osnovne društveno-ekonomske pokretačke snage socijalističkog napretka

Prednacrt naročito nastoji voditi računa o stalnom i neposrednom suočavanju i usklađivanju na svim nivoima dvaju osnovnih faktora društvenog razvitka. Prvi je — *interes oslobođenog rada* na društvenim sredstvima za proizvodnju, o čemu smo prije govorili, to jest materijalni, socijalno-politički, kulturni i duševni interes čovjeka na radnom mjestu, čovjeka koji ravnopravno odlučuje kako u proizvodnji i radu, tako i u raspodjeli. Radni čovjek se pri tome rukovodi principom raspodjele: »Svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovu radu«, kao i osjećajem solidarnosti i društvene odgovornosti, to jest afirmira se kao autonomno društveno biće i svjestan i ravnopravan društveni radnik u sistemu društvenog samoupravljanja, koji je materijalno i moralno zainteresiran da stalno unapređuje takve odnose i njihovu materijalnu bazu. Taj je interes — pored najnaprednijih faktora socijalističke društvene svijesti — osnovna pokretačka snaga napretka socijalizma. Takav oslobođeni radni čovjek je u stvari subjekt zbog kojega socijalistička država postoji i kojem treba da bude podređena. Svjesna, organizirana, planska akcija društvene zajednice usklađuje i usmjerava taj interes, ali i njegovo samostalno djelovanje — dok se rukovodi interesom udruženog rada — u krajnjoj liniji ne može a da ne reproducira socijalističke odnose.

Upravo zato interes čovjeka na radnom mjestu, u uvjetima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, i ravnopravnosti građana moraju dobiti što slobodnije polje akcije i inicijative. U tome je i najdublji smisao Titovih riječi da neposredni proizvođači treba da budu osnovni izvor integracije, a ne politički organi uzeti sami za sebe.

U vezi s tim ponovit ću historijsku usporedbu koju sam već učinio jednom prilikom. Naime, značenje tog pitanja moglo bi se usporediti s ulogom koju je u političkom sistemu buržoaske demokracije imala zaštita privatne svojine, to jest prava vlasnika kapitala i njegove slobode da u ime takve privatne svojine i takve slobode prisvaja plodove tuđeg rada. To je u stvari bio kamen temeljac buržoaske države i njene demokracije. Kamen temeljac socijalističke države i socijalističke demokracije prelaznog perioda jest, međutim, društveni, ekonomski i politički interes čovjeka u procesu društvenog rada, to jest oslobođenje rada od svake eksploatacije i od svakog najamnog odnosa. Prvi cilj našeg političkog sistema mora, prema tome, biti: i obaveza čovjeka na radnom mjestu da, u jednakim uvjetima za sve, prisvaja odnosno uživa plodove svoga rada, izvršavajući ujedno svoje obaveze prema drugim radnicima, odnosno za održavanje i napredak socijalističke društvene zajednice.

Drugi faktor je *interes socijalističkog društva*, zasnovanog na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, da se kao cjelina stalno razvija, reproducirajući se uvijek ponovo na višem stupnju materijalnih i društveno-ekonomskih odnosa, i da zbog toga cilja planski razvija svoju materijalnu bazu i, u granicama neophodnosti, regulira odnose među ljudima. U stvari, u tom zajedničkom društvenom interesu izražava se osnovni interes radnog čovjeka da u zajednici nađe optimalne uvjete za svoj rad i život, koje dozvoljavaju materijalne mogućnosti društva. U prelaznom periodu iz kapitalizma u socijalizam — pored organizacionog mehanizma društvenog samoupravljanja i subjektivnih faktora socijalističke društvene svijesti — svojom snagom prinude i svojim stručnim i organizacionim aparatom značajnu i specifičnu historijsku ulogu ima i socijalistička država.

Ta su dva interesa u uzajamnoj zavisnosti. Ali upravo su zbog toga u isto vrijeme i u stalnoj proturječnosti. Kako iza tih interesa stoje realne društvene snage, tu se ne može trajnije održati nikakav hijerarhijski odnos zasnovan na nasilnom, jednostranom potčinjavanju »pojedinačnog interesa« »višem inte-

resu« i, obrnuto, ne može se održati ni individualistička samovolja koja bi narušavala zajednički interes svih. Drugim riječima, nijedan društveni organ ne može, bez štetnih posljedica za socijalističke odnose i njihovu političku stabilnost, narušavati, na primjer, pravo čovjeka — da u jednakim uvjetima za sve i razmjerno svojem radu učestvuje u raspodjeli proizvoda društvenog rada, da ravnopravno učestvuje u odlučivanju o materijalnoj bazi, proširenoj reprodukciji i drugim uvjetima svoga rada, da slobodno i u jednakim uvjetima bira rad u granicama društvenih mogućnosti, da po jednakim uvjetima učestvuje u obavezama prema društvenoj zajednici, ili slično. I obrnuto, nitko — bilo da je riječ o pojedincu ili o radnom kolektivu, bilo o nacionalnoj ili teritorijalnoj zajednici — ne može bez opasnosti od narušavanja zajedničkih interesa svih i ravnopravnosti pojedinaca, to jest bez opasnosti da poremeti same socijalističke odnose, samovoljno i egoistički nametati društvu neki pojedinačni ili partikularistički interes.

U tom smislu i jedinstveni društveno-ekonomski sistem i društveni plan, podržavani snagom socijalističke države, i slobodna stvaralačka inicijativa čovjeka na radnom mjestu, u radničkom savjetu, u općini, u republici itd., te uopće centralizirane i decentralizirane društvene funkcije samo su odraz nerazdvojivog jedinstva te osnovne proturječnosti u socijalističkom društvu, koja je ponekad izvor teškoća i poremećaja, ali bez koje se ne može ni zamisliti društveni napredak. Stalno razrješavanje te proturječnosti odvija se preko sve šireg razmaha raznih oblika društvenog samoupravljanja i socijalističkog demokratizma — uz što neposredniji utjecaj radnog čovjeka na vlastite radne i životne uvjete — kao i primjenom mjera državne prinude u interesu jednakih uvjeta za sve na onim područjima gdje se proturječnosti te vrste, pri sadašnjoj razvijenosti društvene materijalne baze, ne mogu drukčije rješavati. U tome i jest društveno-ekonomski i politički sadržaj napredne evolucije socijalističkih društvenih odnosa. Nijedna strana te proturječnosti ne može biti silom ukinuta a da se ne ukine ili deformira i sama ta evolucija.

Upravo iz tih razloga problemi vlasti i samoupravljanja, slobode i odgovornosti, demokracije i autoriteta, prava i obaveza, centralizacije i decentralizacije, stihije i svijesti, itd. nisu samo neki sekundarni problemi političke nadgradnje, problemi političkog položaja čovjeka, već spadaju u osnovne probleme socijalističke izgradnje i društvenih kretanja prema komunizmu uopće.

Uzajamna zavisnost i neodvojivost svih tih faktora i elemenata, koji nose razvoj socijalističkog društva i koji i kao cjelina osiguravaju njegov napredak, spada u oblast društvenih zakona koji imaju snagu prirodnih zakona.

U oblasti društvenih odnosa čovjek postaje neovisan o stihiji u onoj mjeri u kojoj mu naučni napredak omogućuje da sve dublje spoznaje prirodu stvari i da takvim spoznajama poredi svoju praktičnu politiku. No to ne znači da su ljudi u socijalizmu postali apsolutno mudri. Veliki naučni napredak u oblasti poznavanja objektivnih zakona društvenog razvitka, u kojem je presudnu ulogu imala pojava marksizma, svakako omogućuje socijalističkim snagama da svjesno upravljaju i usmjeravaju velika područja društvenih kretanja. Besmisleno bi, međutim, bilo tvrditi da sama revolucija osposobljava ljude do te mjere da oni mogu postati apsolutni gospodari stvari, spoznavati apsolutnu istinu i potpuno se osloboditi stihije. Tvrditi to, značilo bi ponavljati ono isto što su svi društveni poreci u prošlosti tvrdili za sebe: da je sve prije njih bilo prolazno, a da je samo dani poredak vječan. Zato interes čovjeka u društvenom radu treba da bude stalni i neposredni korektor čovjeka na odgovornom mjestu društvenog upravljanja, a i obrnuto, čovjek na radnom mjestu ne može dokraja sagledati svoj vlastiti interes ako istovremeno nije usmjeravan interesom društvene zajednice. Široko polje slobode za osnovne socijalističke materijalne i subjektivne faktore u društvenoj bazi potrebno je, dakle, upravo zato da bi se svjesno usmjeravanje u usklađivanje iz centra moglo bez prestanka povezivati i uzajamno kontrolirati sa spontanom akcijom i inicijativom socijalističkog radnog čovjeka, rukovođenog njegovim elementarnim životnim interesima, njegovim moralno-političkim shvaćanjima i praktičnim iskustvom. [...]

4. Uloga i položaj subjektivnog faktora socijalističkog društva

Demokratski politički sistem, o kojem smo govorili, pretpostavlja veoma intenzivnu i razgranatu idejnu, političku, kulturnu, naučnu i drugu stvaralačku aktivnost svjesnih socijalističkih snaga na svim područjima i u svim oblicima koji mogu doprinijeti napretku društva. Te djelatnosti, naravno, ne spadaju direktno u nadležnost državne vlasti niti se podrobno u ustavu razrađuju. One proizlaze iz općih prava čovjeka i građanina. Ustav daje samo one elemente za djelatnost države u

tim oblastima koji se neposredno odnose na zaštitu socijalističkog poretka i demokratske metode društvene evolucije. No kako je nemoguće zamisliti funkcioniranje takvog sistema bez odgovarajuće društvene uloge svjesnih socijalističkih snaga, ustav — prije svega u uvodnom dijelu — načelno formuliра društvenu ulogu takvih subjektivnih faktora, a naročito Saveza komunista i Socijalističkog saveza.

Goli prakticizam, pogotovo kada se oslanja na vrlo autoritativni državni aparat, i u socijalističkoj zemlji vuče društvo prema konzerviranju određenih preživjelih formi i odnosa. Ni sam ekonomski faktor, ni samo empiričko djelovanje državnog aparata, pa čak ni neka mehanička demokratska većina ne mogu sami po sebi — to jest izvan organiziranih utjecaja naprednih idejnih, naučnih i političkih faktora — osigurati društveni napredak.

Takav napredak ne mogu osigurati ni sama humanistička i demokratska iskrenost i uvjerenje. U aktivnom odnosu prema problemima društvenog razvitka nije uvijek najteži problem protumačiti stvari i ukazati na negativne društvene pojave i tendencije, nego pronaći sredstva i putove kako da se takve pojave odstranjuju, odnosno kako da se stvari mijenjaju, i koji su društveni faktori prirodni i nužni nosioci borbe u tom pravcu.

U tom pogledu je danas, možda više nego ikada prije, aktualna ova poznata Marxova rečenica:

»Filozofi su svet samo različito tumačili, ali radi se o tome da se on izmeni.«¹¹

Karakteristika je apstraktno-humanističkog duha da vidi i da ukazuje na određene negativne društvene tendencije i odnose. A karakteristika je praktičnog političara ili apolitičnog stručnjaka da empirički i tehnokratski rješava tekuće probleme odnosa među ljudima, ne ulazeći dublje u društvene uzroke koji stvaraju takve probleme. U jednoj stvaralačkoj socijalističkoj politici svi ti faktori se moraju povezivati i spajati na takav način da se društvena analiza i pogled u budućnost usko povezuju sa realnom ocjenom stanja konkretnih faktora, sredstava i mogućnosti koje pruža dani stupanj društvenog razvitka i društvene svijesti. U takvim će uvjetima društvo biti i subjektivno sposobno da učini one korake naprijed koji su u dano vrijeme stvarno mogući.

¹¹ K. Marks, *Teze o Fojerbachu, Izabrana dela*, tom II, Kultura, Beograd, 1950, str. 393.

U ostvarivanju zadataka te vrste u prelaznom periodu iz kapitalizma u socijalizam odlučujuća društvena uloga svakako pripada takvim organiziranim rukovodećim političkim snagama radničke klase i najnaprednije socijalističke svijesti kakve kod nas predstavlja Savez komunista.

Razumije se, djelovanje takvog vodećeg subjektivnog faktora bit će zaista progresivno i demokratsko, a i osigurano od deformacija, sve dok njegova vodeća uloga proizlazi iz njegove povezanosti s elementarnim društvenim, ekonomskim i političkim interesima radničke klase i svih radnih ljudi. Revolucionari koji se zatvaraju u kule od slonove kosti dogmatске »čistunske« izolacije, smatrajući da za pobjedu revolucije i socijalizma nije potrebno ništa drugo do jedno revolucionarno »htjeti«, ubrzo se nađu u položaju bespomoćne zavjereničke začahurenosti, nesposobni da stvarno utječu na tok događaja. A oni koji svoju socijalističku i revolucionarnu akciju svode na prakticističku svakodnevnu borbu za neposredne ciljeve, pretvarajući zbir ograničenih zadataka socijalističke akcije u koncepciju cijele jedne socijalističke ideologije, vrlo lako će se naći na liniji oportunističkog prilagođavanja ili unutrašnjeg konzervativizma, koji su i socijalističkom društvu isto tako svojstveni kao i svakom drugom društvu.

U takvim uvjetima birokratizam, nedemokratska praksa i udaljavanje od osnovnih interesa radnih ljudi postaju logika političkog, a dogmatizam logika idejnog života. Dogmatizam u takvim uvjetima više nije samo pitanje nekog prirodnog konzervativizma ljudske svijesti i navike na institucije — koje su svakako jedan od stalnih i prirodnih izvora dogmatizma i konzervativizma — već postaje nužan i gotovo jedini moralno-politički oslonac za subjektivne odluke koje treba da donesu odlučujući faktori političke vlasti.

Očigledno je, prema tome, da o ljudima vrlo mnogo ovisi hoće li društvo biti sposobno da s više ili manje grčeva i bolova ostvari prelazak iz kapitalizma u socijalizam, s elementarnih u visoke razvijene socijalističke odnose, to jest hoće li brže ili sporije oslobađati i mobilizirati dozrele materijalne i ljudske snage za napredak socijalizma.

Sve to objašnjava zašto se u periodu prelaska iz kapitalizma u socijalizam formirala i neophodno morala formirati organizirana vodeća idejna i politička snaga najnaprednijih faktora društvene svijesti u obliku revolucionarnih radničkih partija i raznih oblika organiziranog socijalističkog ili antiimperijalističkog pokreta. Te snage nastaju i razvijaju se prema

uvjetima pojedinih zemalja i ne svuda u istim oblicima. To, uostalom, potvrđuje i raznolikost putova kojima se odvijaju ti procesi u suvremenom svijetu.

U pojedinim zemljama je socijalistička revolucija dala neosporno političko rukovodstvo u ruke komunističkim partijama, koje se nalaze na čelu širokih narodnih revolucionarnih pokreta. Negdje se taj proces, opet, odvijao preko raznih oblika koalicija ili ujedinjavanja komunističkih s drugim socijalističkim i demokratskim pokretima. Takav je slučaj bio i u našoj zemlji. U nekim, pak, zemljama on se ostvaruje u obliku sistematske podrške i povezivanja najnaprednijih socijalističkih snaga sa svenarodnim antiimperijalističkim pokretima kao samostalnom političkom snagom koja stremlji socijalizmu. Ima zemalja gdje, opet, klasični parlamentarni sistem i oblici višepartijskih koalicija i druge mogućnosti višepartijskog sistema dozvoljavaju afirmaciju vodećeg utjecaja socijalističkih snaga i njihov odlučujući utjecaj na tok događaja, bar do određenog stupnja.

O konkretnim uvjetima u svakoj pojedinoj zemlji ovisi hoće li doći do izražaja ovaj ili onaj oblik vodeće idejne i političke uloge naprednih socijalističkih faktora. Dogma je u tom pitanju isto toliko velika i opasna smetnja napretka kao i na svakom drugom području društvenog života. Notorna je istina, također, da u danoj situaciji nije uvijek najnapredniji onaj tko govori da je najnapredniji, nego onaj tko je to stvarno, objektivno. A o tome svoj sud mogu konačno dati samo rezultati prakse i sama historija. Ali takva snaga mora postojati na način koji osigurava njen odlučujući utjecaj na društvena kretanja. Ako ona ne postoji, ili ako nije dovoljno snažna da izvrši takav utjecaj, ili ako subjektivno nije sposobna da stvarno vrši ulogu najprogresivnijeg društvenog faktora, onda se to neizbježno mora ispoljavati u bilo kojem obliku društvenih teškoća, poremećaja ili deformacija.

Pri tome nije svejedno na koji način, u kojim oblicima, kakvim sredstvima i u kojim okvirima djeluju subjektivni socijalistički faktori u borbi za napredak socijalističkog društva. Savez komunista Jugoslavije i dalje će ostati najnaprednija i stvarno vodeća društvena snaga samo ako njegova aktivnost — zasnovana na najnaprednijim idejnim kretanjima i rezultatima društvenih nauka — bude istovremeno pod neprekidnim sudom i kontrolom socijalističke prakse, a to znači samostalne stvaralačke akcije miliona radnih ljudi na njihovim radnim mjestima, u njihovim samoupravnim organizacijama i u njih-

vim komunama, koje su prva i radnom čovjeku najbliža manifestacija slobodne zajednice proizvođača.

Zato naš politički sistem mora biti tako organiziran da subjektivni faktori svojom aktivnošću neprekidno doprinose oslobađanju radnih ljudi, organa društvenog samoupravljanja i državnih organa od uskogrudnog praktičizma i empirizma; te usmjeravaju njihove aktivnosti u zajedničkom interesu društva, otvarajući im perspektive daljeg društvenog napretka i ispravljajući ih u njihovu svakodnevnom praktičnom radu. Ali nužno je i obrnuto: svakodnevna samoupravna i demokratska praksa te stvaralačka aktivnost radnih ljudi i njihovih samoupravnih organa mora biti u stanju da vrši odgovarajući neposredni utjecaj na aktivnost vodećih idejnih i političkih snaga socijalističkog društva, a ne da bude u položaju jednostavnog izvršioaca neke »više državne volje«. Zapostavljanje, odnosno zaostajanje bilo jednog, bilo drugog faktora bezuvjetno mora postati izvor određenih problema i slabosti, pa i političkih poremećaja u društvenom životu.

Danas je naročito potrebno naglašavati tu uzajamnu zavisnost idejnog usmjeravanja i prakse, teoretske misli i praktičnog provjeravanja u društvenom životu, subjektivne zamisli i demokratske kontrole radnih ljudi, vodećih faktora idejnog i političkog života društva i faktora demokratskog društvenog samoupravljanja, usmjeravanja iz centra i svakodnevnih korekcija tog usmjeravanja putem decentralizirane samoupravne aktivnosti u društvenoj bazi, jer samo pod ovim uvjetima možemo uspješno svladati određene prelazne teškoće.

Upravo zato Savez komunista u ostvarivanju svoje specifične društvene uloge ne pribjegava metodi direktnog administrativnog upravljanja, odnosno »komandiranja« u svakodnevnom radu i privređivanju radnih ljudi i njihovih radnih organizacija. Naprotiv, aktivnost Saveza komunista usmjerena je na opću idejnu i političku mobilizaciju radnih ljudi za izgradnju socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa i političkog i privrednog sistema koji osigurava razvoj takvih odnosa, kao i na pružanje svakojake pomoći radnim ljudima koji samostalno djeluju u samoupravnim organizacijama i na svojim radnim mjestima.

Prema tome, Savez komunista oslanja se u prvom redu na snagu svog idejnog utjecaja, na snagu uvjeravanja masa na osnovi njihova vlastitog iskustva, i na svoju političku i organizatorsku inicijativu, koja se zasniva na takvoj njegovoj ulozi. Upravo takva metoda najjače povezuje Savez komunista s ma-

sama. U tom smislu rukovodeća uloga SKJ po svojoj suštini i tendenciji razvitka nije faktor državne vlasti, nego u prvom redu faktor formiranja društvene svijesti, to jest svijesti čovjeka koji sam sobom upravlja i vlada. Dok to historijski uvjeti zahtijevaju, naravno, u toj su ulozi i u društvenom autoritetu Saveza komunista sadržani i određeni elementi revolucionarne diktature proletarijata, ali ti elementi nisu trajna osnovna karakteristika društvene uloge takve organizacije.

S razvitkom socijalističkog samoupravljanja bitno se sužava mogućnost za nastajanje političkog monopola tipa kulta ličnosti, oslonjenog na snagu državnog i političkog aparata, kao i za afirmaciju dogmatizma, jer na cjelokupni društveni razvitak odlučujuće utječe praksa miliona radnih ljudi, koji po svojoj svijesti više nisu ni privatni ni državni najamni radnici, nego samostalni upravljači, svjesni nosioci socijalističkih odnosa proizvodnje i raspodjele. Oni i neposredno politički djeluju svojom svakodnevnom demokratskom praksom u rukovođenju radnim organizacijama.

A pogotovo je u takvim uvjetima nemoguć višepartijski mehanizam političkog monopola, jer praksa društvenog samoupravljanja i njegovo učvršćivanje svakodnevno sužavaju mogućnosti za nastanak nekog političkog sistema koji ne bi izvirao iz osnovnih ćelija društvenog samoupravljanja u radnoj organizaciji i u općini. Drugim riječima: obnavljanje mehanizma klasične političke države — u kojoj se takozvane političke funkcije odvajaju od društveno-ekonomskih — sve više postaje objektivno nemoguće. Takvo obnavljanje onemogućuju novi socijalistički ekonomski odnosi, u kojima se političke funkcije države postepeno pretvaraju u upravljanje stvarima u okvirima društvenog samoupravljanja, prevazilazeći time i sam historijski pojam državne svojine.

Upravo takva uloga Saveza komunista i njegova povezanost s masama objašnjavaju zašto je kod nas nastala i takva specifična politička organizacija samoupravljanja kao što je Socijalistički savez. U toj organizaciji se vrši mnogostruki uzajamni utjecaj između raznovrsne političke aktivnosti ljudi u raznim organima i organizacijama samoupravljanja i vodećih socijalističkih idejnih i političkih faktora uopće, a posebno Saveza komunista Jugoslavije. Kako iz samih potreba akcije pojedinaca i pojedinih kolektiva proizlazi i potreba osnovnog idejnog ujedinjavanja i usmjeravanja, vodeća idejno-politička uloga Saveza komunista ne nameće se kao nekakav tip jednopartijskog sistema, nego kao nužnost dosljedne socijalističke

akcije masa i njenog općeg idejnog i političkog usmjeravanja. Takva uloga je ujedno uvjet održavanja one društvene stabilnosti bez koje je nemoguće zamisliti takvu akciju.

Iz svih tih razloga ustav, koji je ujedno i povelja samoupravljanja, ne bi bio ogledalo pravog stanja stvari i društvenih neophodnosti kada ne bi — za razliku od naših prijašnjih ustava — načelno utvrdio takvu objektivnu i nužnu društvenu ulogu SKJ i SSRNJ.

Istina, Savez komunista — odnosno Komunistička partija — i prije je imao takvu ulogu. Ali to nije bilo potrebno unositi u ustav jer je ta uloga očigledno bila jedan od glavnih nosilaca cjelokupne revolucionarne državnosti diktature proletarijata. Međutim, u novim uvjetima, kada su se, zahvaljujući razvitku društvenog samoupravljanja, na svim područjima bitno promijenili i oblici i metode ostvarivanja te rukovodeće uloge Saveza komunista, bilo bi ne samo nelogično nego i sasvim nerearno da u novom ustavu takva neophodna društvena funkcija SKJ ne bude jasno izražena.

Isto tako, Socijalistički savez je i dosada bio najšira tribina demokratske borbe mišljenja *na socijalističkim pozicijama*, s odlučujućim utjecajem na političku praksu. No novim ustavom on je još snažnije učvršćen u toj funkciji širokog općenarodnog samoupravnog organizma. Preko Socijalističkog saveza svi faktori društvenog razvitka, kojima je socijalizam neprikosnoven polazna tačka toga razvitka, dobivaju široke mogućnosti da vrše direktan politički utjecaj na rad svih društvenih organa i svih vodećih političkih faktora.

S druge strane, takva uloga Socijalističkog saveza ujedno je ograničenje političke aktivnosti onih faktora u našem društvenom životu koji još teže da okrenu unatrag kotač historijskog razvitka. Socijalistička demokracija na taj način štiti svoje vlastite socijalističke osnove. U tom smislu Prednacr polazi i od pretpostavke da će se Socijalistički savez sam, svojim statutom, osigurati od zloupotreba demokratskih prava članova te organizacije u svrhu antisocijalističke aktivnosti. Razumije se, zloupotrebe su moguće i u jednom i u drugom pravcu. Ali tu recepta za nepogrešivost nema. Sama društvena praksa dat će toj borbi prave okvire i mjere. Međutim, naše društvo mora poduzimati određene mjere da bi osiguralo svoju političku stabilnost i nesmetan socijalistički razvitak, kako u odnosu na ostatke starog društva u zemlji, tako i u odnosu na pokušaje stranog miješanja u naše unutrašnje poslove, s kojima ćemo, nema sumnje, još dugo imati posla.

Takvim oblikom političkog sistema mi, s jedne strane, široko otvaramo vrata daljem razvitku socijalističke demokracije, usporedo s ekonomskom stabilizacijom socijalističkih odnosa i s daljim progresom u razvitku međunarodnih odnosa, a s druge strane zadržavamo i ona sredstva revolucionarne vlasti radničke klase koja su historijski neophodna da bi se naše socijalističko društvo održalo i razvijalo te da bi obranilo svoj put nezavisnog razvitka.

I najzad, takav Socijalistički savez je i značajan faktor u formiranju društvene svijesti u smislu ujedinjavanja društva kao slobodne zajednice proizvođača. Socijalističko društveno samoupravljanje ne znači atomiziranje društva, kao što ni autonomija ličnosti ne smije voditi u neki neodgovorni individualistički anarhizam. Suvremeno društvo, sa strukturom proizvodnih snaga koju mu daje postignuti nivo nauke i tehnike, ne samo što omogućuje već i zahtijeva više ujedinjavanja nego ijedno društvo u historiji čovječanstva. Ono već danas uvelike prerasta nacionalne granice i vodi prema sve većoj integraciji u svijetu, na bazi sve intenzivnije međunarodne podjele rada i svjetske kulturne razmjene.

Unutrašnji život Socijalističkog saveza u stvari je odraz svih tih procesa. Upravo zato je on jedan od najutjecajnijih instrumenata za demokratsko rješavanje proturječnosti koje nastaju u tim procesima i za njihovo usmjeravanje.

Politički sistem koji predviđa Prednacr novog ustava daje sve potrebne uvjete za takav položaj i ulogu subjektivnih faktora socijalističkog napretka, s tim što će dalji historijski razvitak, a posebno dalja ekonomska i politička stabilizacija socijalističkih odnosa i napredak u međunarodnim odnosima, stvarati sve povoljnije uvjete za naprekidno jačanje svih faktora socijalističke društveno-ekonomske baze, što će sredstva revolucionarne diktature proletarijata, odnosno socijalističke državnosti činiti sve manje potrebnima. A samim tim će se i uloga subjektivnog faktora moći sve više izraziti u svojoj »čistoj« ulogi, to jest moći će se sve više opirati *na snagu istine*, a sve manje na snagu državne prinude. Prema tome, krajnji cilj socijalizma u tom pogledu jest puna vladavina samoupravljanja čovjeka u demokratskoj zajednici ljudi u kojoj autoritet postaje više moralna nego politička kategorija. No za postizanje takvog cilja ne samo mi nego i cijeli svijet treba da učini još vrlo mnogo, a posebno u razvitku proizvodnih snaga. Zato i uloga subjektivnih faktora mora doći do izražaja u onim oblicima koji odgovaraju današnjim uvjetima.

5. Uvjeti i sadržaj socijalističke demokracije

Radi ostvarivanja takvih društvenih i političkih odnosa i uvjeta za dalji zdrav razvitak našeg društva, Prednacrt garantira građanima i njihovim društvenim organima demokratska prava i sredstva.

Takvim unutrašnjim odnosima Prednacrt ustava nastoji zamčiti najpovoljnije uvjete — koje dopuštaju sadašnje mogućnosti našeg društva — za dalji napredak socijalističkih odnosa uopće, a posebno za razvoj socijalističke demokracije i ljudskih i građanskih prava čovjeka. Ni ti rezultati, naravno, ne ovise samo o ustavu. On daje samo opće okvire i otvara pravce razvoja, ali sadržaj tim okvirima i unutrašnju snagu društvenim kretanjima u tim pravcima treba da dá sam društveni život, to jest praksa ljudi u socijalističkoj izgradnji i međusobnim odnosima.

Međutim, bogata historijska iskustva svjedoče da se ovaj ili onaj opseg demokratskih prava, ovaj ili onaj tip demokracije ne može naprosto proklamirati, pa da takvi demokratski odnosi budu održivi i stabilni. Francuska revolucija bila je, na primjer, ta koja je proklamirala povelju demokratskih prava, od kojih su mnoga još danas nerazdvojan sastavni dio slobodarske idejne riznice čovječanstva. Ali, formalno uzevši, baš francuska revolucija ta prava nije mogla ostvariti. Pa ipak, ona je ostala ne samo najveća demokratska revolucija epohe kapitalizma nego i najznačajniji pokretač građanske demokratske misli.

Demokracija nije popis formalnih prava građana, nego živ politički izraz određene društvene strukture i određenog odnosa društvenih snaga. Zato demokracija mora imati svoje korijene i oslonac u odgovarajućim društveno-ekonomskim odnosima i u društvenoj svijesti. Osim toga, kao politički sistem, demokracija mora biti osigurana takvim državnim institucijama koje odgovaraju potrebama proizvodnih odnosa. Drugim riječima, u socijalizmu ona treba da služi dugoročnim društvenim interesima i historijskoj ulozi radničke klase odnosno radnog čovjeka u socijalističkim ekonomskim odnosima uopće. Upravo u tom duhu Prednacrt nastoji rješavati probleme demokratskih oblika i odnosa, prava i odgovornosti.

Očigledno je da bi se nanosila šteta samom socijalizmu kad bi se u njegovo ime sputavao razvoj demokratskih odnosa među ljudima. Ali i obrnuto: ne može se u ime nekih apstraktnih demokratskih načela sputavati socijalistički razvitak.

Naime, svaki pokušaj uvođenja takvih demokratskih oblika koji ne bi bili u skladu s društvenom strukturom i s konkretnim odnosom snaga u političkom životu socijalističke države doveo bi u našim uvjetima do oslobađanja i jačanja baš onih faktora koji su aktivno ne samo antisocijalistički već i antidemokratski i čije bi djelovanje, ako već ne bi ugrozilo opstanak socijalizma i demokracije, u svakom slučaju zaoštravalo i deformiralo rješavanje unutrašnjih proturječnosti.

Zbog toga smo uvijek naglašavali da forme naše demokracije moraju biti organski plod razvitka njene socijalističke ekonomske i političke baze, to jest da socijalistička demokracija treba da stvara takve uvjete koji će sa što manje smetnji i deformacija osigurati napredak socijalističkog društva. A to isto tako znači da je socijalistička demokracija istovremeno u stalnoj obrani od svega što posredno ili neposredno ugrožava, usporava ili deformira razvitak socijalističkih odnosa.

U tom smislu i Prednacrt novog ustava tretira probleme političkog sistema na način koji osigurava punu afirmaciju demokratskih oblika u kojima dolaze do izraza društveni nosioci socijalističkih odnosa. On posebno razrađuje i osigurava ona demokratska i samoupravna prava i slobode radnog čovjeka i njegovih samoupravnih organa preko kojih se ostvaruje i jača njegov društveno-ekonomski položaj kao položaj ravnopravnog, slobodnog proizvođača i upravljača u proizvodnji i raspodjeli na bazi društvenih sredstava za proizvodnju. U tome je stvarna materijalna i društveno-ekonomska baza za svestrani razvitak ličnosti i za sve snažnije humaniziranje i demokratiziranje društvene sredine.

U oblasti socijalističke demokracije mi ne težimo ostvarivanju nekih ideala, nego stvaramo u novom ustavu mehanizam koji u danim uvjetima relativno najbolje odgovara potrebama života i napretka socijalističkog društva kakvo je naše. U stvari, Prednacrt učvršćuje i u nekim oblastima dalje razrađuje upravo postojeći demokratski mehanizam, koji je naša praksa u osnovi potvrdila, s tim što ga dopunjuje nizom novih elemenata.

Pri razradi mehanizma socijalističke demokracije Prednacrt posebno ima u vidu da je u prelaznom razdoblju razvitka socijalizma etatički monopol i birokratski centralizam — i sve ono što je njihova popratna pojava i njihov rezultat — glavna opasnost i glavni izvor mogućih deformacija ili kočenja u razvitku socijalističkog društva. Takva se tendencija može pojavljivati i u centru, u lokalnim organima i u radnim

organizacijama. Da takve opasnosti ne treba potezjenjivati i da one mogu predstavljati ozbiljan gubitak tempa u napretku socijalizma, o tome nam govori sva dosadašnja historija socijalističke prakse i kod nas i u drugim socijalističkim zemljama. Upravo zato Prednacrt razrađuje cjelokupni politički sistem ne samo s gledišta općih teorijskih i načelnih postavki o socijalističkoj demokraciji nego i s gledišta obrane društva od spomenutih opasnosti.

U tom duhu Prednacrt novog ustava rješava i problem ličnih prava sloboda, kao i demokratskih odgovornosti i dužnosti čovjeka i građanina. Kako ta materija čini veoma istaknuti dio svih ustava buržoaske demokracije — štoviše, formalno čak njihov najvažniji dio — bilo je potrebno zauzeti kritički odnos prema tradicionalnim rješenjima, a ujedno u našem ustavu zadržati ona načela i pojedina rješenja koja već sačinjavaju opću tekovinu napretka čovječanstva. Drugim riječima, sagledavajući osnovnu slabost svake građanske demokracije koja se izražava u razdvojenosti ljudskog individualnog i društvenog bića, to jest čovjeka i građanina, i nastojeći otvoriti proces savladavanja te razdvojenosti, Prednacrt treba da istakne takva rješenja i takve oblike koji su usko povezani sa socijalističkim društveno-ekonomskim odnosima i koji su u osnovi već potvrđeni našom praksom.

Pri tom Prednacrt nije pošao od proklamacije nekoga formalnog popisa prava i sloboda koje država »daje« građaninu, niži zasniva odnose među ljudima na popisu uopćeno izraženih prava i sloboda. Takav način izražavanja ličnih i drugih sličnih prava nastao je u jednoj historijskoj epohi u kojoj se takozvana politička država kao poseban mehanizam formalno odvajala od neposrednih društveno-ekonomskih odnosa. Proglašavajući upravo te društveno-ekonomske odnose tako reći »privatnom stvari« i stvari »lične slobode«, takva »politička država« zaštitila je sistem kapitalističke eksploatacije upravo time što je formalno odvojila državnu politiku od proizvodnih odnosa, a time i radničku klasu od upravljanja državom. Demokratska prava su, doduše, u takvim uvjetima dozvoljavala, kao što kaže Marx, »da svako može da postane pop« ali onaj tko to ne uspije postati i dalje ostaje u položaju eksploatiranog i ugnjetavanog ili, u najboljem slučaju, slijepog izvršioca neke više volje izvan njega samog.

Nasuprot tome, u uvjetima socijalističkog samoupravljanja sam društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka, to jest njegovo mjesto u proizvodnim odnosima, u isto vrijeme postaje

i izvor i mjerilo autonomnosti ličnosti, kao i njegovih prava i sloboda, odgovornosti i obaveza. Načelno uzevši, prema tome, država — kao nosilac sile — ne »daje« prava i slobode, već ih ostvaruju ljudi sami u proizvodnim odnosima, a država ih garantira, usklađuje i usmjerava, ograničava ili regulira, kad je to potrebno u ime ravnopravnosti za sve ili radi održanja i napretka društva, i to na isti način i u istom pravcu kao što vrši i druge funkcije iz oblasti zajedničkih društvenih interesa.

U tom smislu Prednacrt najvažniji dio pitanja s područja ličnih prava rješava u neposrednoj povezanosti s razradom pojedinih aspekata društvenog sistema. Zato glava o toj materiji u stvari sadrži samo subjektivna prava (lična sloboda, politička i socijalno-zaštitna prava) koja proizlaze iz cjelokupnog sistema i objektivnog položaja čovjeka. Ta prava garantiraju čovjeku takav društveni položaj i omogućuju da se za takav svoj društveni položaj individualno i kolektivno bori.

Konkretan obujam i praktični sadržaj ličnih prava i obaveza historijski su uvjetovani faktorima materijalnog napretka i društvene svijesti. I tu je ustav mogao dati samo okvire i pravac kretanja, a sadržaj unosi životna praksa. No kao polaznu tačku za određivanje tih okvira i pravca kretanja prakse Prednacrt zauzima stav da su lična prava i demokratske obaveze oblik i postignuta mjera u oslobođenju ljudske ličnosti i da je taj faktor neotuđiv, sastavni dio i izraz socijalističkih i demokratskih odnosa, zaštićenih ustavom. To znači da prava i slobode čovjeka i građanina ne mogu biti objekt samovolje bilo kojih društvenih organa i faktora, ali znači i to da *oni mogu biti osigurani samo ako izvire iz društvenih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini i na oslobođenju čovjeka od svake eksploatacije i samovolje, odnosno ako služe takvom cilju.*

Osim toga, u uvjetima socijalističkog samoupravljanja u krajnjoj liniji svako pravo pretpostavlja i dužnost da se poštuje isto takvo pravo drugog; a sloboda se može ostvariti samo u društvenoj zajednici, što znači i u sagledavanju nužnosti da se ispunjavaju one obaveze prema toj zajednici koje osiguravaju njen opstanak i napredak.

Kako je lično pravo uvijek u isto vrijeme i obaveza i odgovornost prema takvom pravu drugog čovjeka, odnosno zajedničkom interesu društva, to se u Prednacrtu nastojalo da se prava i obaveze ne razrađuju odvojeno, nego u uzajamnoj povezanosti. To se posebno odnosi na one dužnosti i odgovornosti koje svaki građanin mora imati u demokratskim uvje-

tima društvenog života, upravo zato da bi se takvi odnosi uopće mogli održati i razvijati.

Budući da je dalji razvoj demokratskih institucija dugoročni proces, koji zavisi od mnogih objektivnih i subjektivnih faktora, Prednacrt nije obuhvatio ili formulirao sva lična prava i slobode. Naprotiv, ustavne formulacije treba shvatiti djelomično kao reguliranje ili ograničenje ličnih prava koja proizlaze iz samog društvenog položaja pojedinca, a djelomično kao osiguravanje minimalno neophodnih demokratskih uvjeta. Sama će društvena praksa, međutim, daljim jačanjem socijalističkih odnosa unositi sve bogatiji sadržaj i oblike u pojmove ličnog i ljudskog prava i demokratske slobode.

Međutim, demokratska prava ne mogu se koristiti radi rušenja osnova socijalističkog i demokratskog uređenja, ili za poticanje na krivična djela, ili za narušavanje pravnog poretka. Isto tako, nije dozvoljeno iskoristiti demokratska politička prava za narušavanje i ugrožavanje nezavisnosti zemlje, mira i ravnopravnosti među narodima. Iz toga se jasno vidi da ograničenja postoje samo za antidemokratske akte i postupke protiv najosnovnijih interesa društvene zajednice. Ta ograničenja se — prema Prednacrtu — mogu odrediti samo zakonom i svako sužavanje tih prava mimo saveznog zakona bilo bi protuustavno.

Promatrajući cijeli kompleks pitanja o demokraciji kako ga Prednacrt u cjelini postavlja, možemo bez pretjerivanja reći ne samo da smo i na tom području postigli značajne rezultate za bolji i slobodniji život naših ljudi već i da ti rezultati znače određeno bogaćenje i proširenje demokratskih načela i prakse uopće.

6. Komunizam kao cilj i usmjerenost razvitka socijalističkog društva

Prirodno je da ustav takve socijalističke zajednice kakva je naša, regulirajući odnose u društvu i dajući načela za socijalističku i demokratsku društvenu izgradnju u postojećim uvjetima, u isto vrijeme ukazuje i na dalje ciljeve društvenog napretka, to jest na komunističko društvo, u kojem će biti ostvarena ekonomska jednakost prema Marxovu načelu: svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama, kao i svestrana afirmacija društvenog samoupravljanja slobodne ličnosti.

Prednacrt, međutim, ne formulira taj cilj dogmatski, to jest kao subjektivističku konstrukciju savršenog i konačnog društva, ili kao apstraktni, uzvišeni ideal, za čije buduće ostvarenje ljudi treba da žrtvuju svoje današnje interese. Naprotiv, borba za komunizam — to je upravo borba za što punije ostvarenje današnjih potreba i interesa radnih ljudi. I svaki korak dalje u tom pravcu ujedno je i korak dalje prema višim oblicima socijalističkog društva, to jest prema komunizmu. U tom smislu je komunizam kao cilj ujedno putokaz za današnju društvenu akciju.

Danas, naravno, nitko ne može u svim pojedinostima predvidjeti ni putove prema tom cilju ni sve konkretne oblike odnosa koje nazivamo komunizmom. Ali taj put je društveno-politički ukazano samom pojavom radničke klase i njenih interesa, kao samostalnog društvenog i političkog faktora, a idejno i naučno je osvijetljen ideologijom i naukom epohe borbe za socijalizam, prije svega velikim naučnim otkrićima marksizma i lenjinizma. To upravo i omogućuje socijalističkim snagama svjesno postavljanje takvih komunističkih ciljeva društvenog napretka koji se mogu realistički sagledati u neposrednoj budućnosti čovječanstva. Razumije se, konkretne uspjehe u tom pravcu ljudi će ostvarivati onim tempom kojim čovjek bude u stanju da — na osnovi daljeg razvitka proizvodnih snaga — svladava ekonomsku nejednakost, bar u pogledu osnovnih materijalnih uvjeta ljudskog života, što samo po sebi vodi i rješavanju niza drugih proturječnosti na putu socijalističkog razvitka.

U skladu sa svim tim, Prednacrt novog ustava ne određuje nikakve konkretne oblike u kojima komunističko društvo treba da bude izgrađeno, niti se bavi nekim idejnim programima budućnosti, nego prije svega ukazuje na osnovne uvjete, sredstva i putove koji doprinose i vode daljem unapređivanju socijalističkih odnosa u pravcu komunizma kao utvrđenog cilja društvenog razvitka u epohi socijalizma.

Prvi ekonomski uvjet postepenog nastajanja komunističkih odnosa jest sve veće obilje proizvoda, i to ne bilo kakvo obilje, nego takvo koje je rezultat tako visoke društvene produktivnosti rada da razlike u pogledu individualnog kvantuma rada sve više gube svoje značenje. U takvim uvjetima kvalitativno se mijenja društveni karakter ljudskog rada, to jest, kao što kaže Marx, tada se rad »... ne pojavljuje više toliko uključen u sam proizvodni proces, već se čovjek više ponaša kao čuvar i regulator samog proizvodnog procesa...« i tada postaje

»...razvitak društvenog pojedinca ono što se javlja kao veliki stup — nosač proizvodnje i bogatstva...« a tada zbog svega toga društvena potreba postaje upravo »...slobodan razvitak individualiteta, a samim tim smanjenje radnog vremena ne radi povećanja viška rada, već smanjenje nužnog rada društva uopće na jedan minimum koji tada odgovara umjetničkom, naučnom itd. obrazovanju pojedinaca putem za sve njih oslobođenog vremena i stvorenih sredstava«. ¹²

Epohalni napredak suvremene nauke i tehnike već počinje stvarati neke od takvih uvjeta o kojima Marx govori i u kojima se komunizam već može sagledati i kao praktični, a ne samo kao idejni cilj. No upravo je iz tih razloga toliko bitno da u našoj sadašnjoj socijalističkom izgradnji nikada ne puštamo iz vida neophodnost realističkog sagledavanja objektivnih pretpostavki takvog razvoja i da upravo na njima gradimo svaki korak daljeg napretka. Preskakati nužne faze društvenog razvoja isto je toliko nemoguće kao što je nemoguće da od djeteta preko noći postane odrastao čovjek.

Zato je u uvjetima relativno niske produktivnosti rada, odnosno nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga nužan ne samo društveni privredni plan nego i princip raspodjele prema radu, koji, u krajnjoj liniji, znači i to da nitko — i to uz društvene sankcije — ne može potrošiti više nego razmjerno onome što je proizveo i što je kao stvarni društveni proizvod društvo i priznalo.

Prema tome, sve dok djeluje zakon vrijednosti — robna proizvodnja i raspodjela prema radu predstavljaju nužne okvire napretka socijalizma u pravcu komunizma. A taj će zakon djelovati sve dotle dok rad ne prestane biti, kao što kaže Marx, »...naprezanje čovjeka kao određene dresirane prirodne sile«, već »rad znanstvenog karaktera, koji je istovremeno opći rad...« ¹³ Naravno, i taj proces moramo promatrati u sklopu opće evolucije socijalističkog društva i postepenog mijenjanja stvari.

Iz svih tih razloga, robna proizvodnja i raspodjela prema radu nisu samo prelazne forme u savladavanju ekonomske nejednakosti, nego su u isto vrijeme najpovoljniji i zato historijski neophodan okvir u kojem se mogu slobodno odvijati svi ti procesi postepenog unutrašnjeg mijenjanja društveno-

¹² K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, str. 529—533.

¹³ Isto, str. 505.

-ekonomskih odnosa. Same kvantitativne promjene unutar tih odnosa nužno vode i kvalitativnim promjenama u procesu dalje evolucije socijalizma.

U tome je najdublji smisao društveno-ekonomskog i političkog mehanizma koji predviđa Prednacrt našeg novog ustava. To je, u stvari, mehanizam koji uspostavlja — za naše prilike — najpovoljnije uvjete za takav društveni razvoj. Uostalom, upravo u tome i jest jedan od glavnih razloga što Prednacrt posvećuje toliku pažnju razradi i usmjeravanju društveno-ekonomskih odnosa.

Kroz prizmu takvog društvenog razvitka i njegova cilja, pored društveno-ekonomskih, treba promatrati i druge faktore i probleme društvenih odnosa, kao što su: stalno proširivanje sektora zajedničke društvene potrošnje u oblasti zaštite i odgoja djece, zdravstva, obrazovanja, nauke i kulture uopće, komunalnih potreba itd., država odnosno proces njenog odumiranja, razvoj društvenog samoupravljanja, svestrani razvoj čovjeka, odnosno autonomne ličnosti, prevazilaženje razlika između fizičkog i umnog rada, uloga nauke i kulture, razvoj humanih odnosa, odnosi među narodima itd. Prema tome, problemi samoupravljanja, demokracije, humanizma, uzajamne pomoći, socijalne zaštite itd. nisu samo problemi političke nadgradnje koja danas odgovara elementarnim interesima našeg čovjeka, nego spadaju u problematiku osnovnih faktora društvenih kretanja prema komunizmu. Rezultati postignuti u tim oblastima bit će ujedno i rezultati na putu ostvarivanja komunističkih društvenih odnosa.

Što intenzivniji razvitak proizvodnih snaga, što veća produktivnost rada, što širi razmah oblika društvenog samoupravljanja i što manja potreba za sredstvima državne pri-nude, što demokratskiji i što humaniji odnosi među ljudima, što viša društvena demokratska i humana svijest svakog pojedinog čovjeka — upravo to su sredstva i put borbe za komunističko društvo.

Za takav društveni napor i razvitak Prednacrt našeg novog ustava teži da uspostavi najpovoljnije političke uvjete. [...]

V. Federacija¹⁴

Ostaje nam još da razmotrimo ulogu i strukturu federacije, to jest odnose između naroda Jugoslavije i njihovih republika, nadležnosti organa federacije i njenu organizaciju.

1. Federacija i republike

Polazeći od istih načela nacionalnog samoopredjeljenja i ravnopravnosti kao i naš prvi Ustav i Ustavni zakon iz 1953. godine, Prednacrt novog ustava konkretnije i preciznije od dosadašnjih ustavnih propisa uređuje odnose između federacije i republika. Osnova za razradu tih odnosa jest princip da — sve što nije ustavom utvrđeno kao opće načelo za sve, ili što nije kao nadležnost izričito preneseno na federaciju ostaje pravo, dužnost i materijalna i politička odgovornost republike. Pri tom se Prednacrt oslanja na dosadašnja iskustva iz odnosa između federacije i republika. Novi ustav teži tome da podjelu odgovornosti između federacije i republika razgraniči i odredi što preciznije, kako bi se djelatnost saveznih i republičkih organa na taj način što bolje uskladila i dopunjavala. To se naročito odnosi na područje privrede.

Razumije se, ustav ne može predvidjeti sve što život nosi sa sobom i što će i ubuduće unositi u odnose između federacije i republika. Zato su ustavni propisi na nekim mjestima i dalje ostali okvirni, to jest sama praksa treba da unese odgovarajući sadržaj u te odnose i da izvrši odgovarajući raspored stvarnih kompetencija.

To je i razumljivo. Federacija — kao i bilo koji drugi oblik države — nije nikakva statična formacija, nego živ organizam, koji se ne razvija prema paragrafima, već prema svojem unutrašnjem sadržaju. To pokazuje i dosadašnja praksa. Mnogo toga što je nekad izgledalo kao bezuvjetna nadležnost federacije u praksi je postalo nadležnost republika, pa čak i komuna. I obrnuto, ono što je nekad izgledalo kao neprikosnoveni nacionalni pravo u praksi se, u zajedničkom interesu svih, počelo samoupravno rješavati na nivou federacije.

Ali, ma koliko da je Ustavna komisija težila da u Prednacrtu što preciznije odredi kompetencije federacije i republika, nije ni smjela ni htjela da podjelu kompetencija svede

¹⁴ Poglavlje IV nije uključeno u naš izbor (prim. ur.).

u okviru suviše detaljnih propisa, koji bi uskoro mogli postati preuski za živu praksu.

Mislim da je Prednacrt našao pravu mjeru koja osigurava i samostalnost naroda i njihovih republika i njihovo ujedinjavanje na osnovi tradicionalnog načela o bratstvu i jedinstvu. Upravo zato se bez pretjerivanja može reći da novi ustavni propisi u toj oblasti — iako ne unose nikakve načelno nove momente — ipak znače značajan korak dalje u pravcu ustavnog razrađivanja i učvršćivanja jugoslavenske federacije.

Po novom ustavu — isto kao i po prvom i drugom — naša federacija nije okvir za stvaranje neke nove jugoslavenske nacije, odnosno okvir za provođenje takve nacionalne integracije o kakvoj su u svoje vrijeme sanjali razni protagonisti hegemonizma i denacionalizatorskog terora. To je zajednica slobodnih, ravnopravnih i samostalnih naroda i radnih ljudi, koji su ujedinjeni na osnovi zajedničkih interesa i naprednih društveno-ekonomskih, političkih, kulturnih i duhovnih težnji i kretanja radnih ljudi u epohi socijalizma.

Pojava modernih nacija na historijskoj sceni bila je značajan progresivni korak u napretku ljudskog društva. Historijsko značenje nacija nije bilo samo u tome što su se na taj način ujedinjavala feudalnim partikularizmom rascjepkana područja i osposobljavala za modernu privredu, nego prije svega u tome što je nacija postala i ekonomski i društveno-politički faktor daljeg napretka čovječanstva, faktor borbe za pravedniji, skladniji raspored viška rada, borbe protiv kolonijalizma, hegemonizma, eksploatacije naroda i protiv imperijalizma uopće, faktor sve šireg razmaha kulture i civilizacije itd. Tu svoju historijsku ulogu nacija i danas ima u svijetu.

U stvari, sve dok postoji raspodjela prema radu kao nužna osnova i oblik socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, nacionalno pitanje imat će i ekonomski sadržaj. Kako je višak rada jedina materijalna osnova kulture i cjelokupnog nacionalnog života, potpuno je jasno da svako narušavanje ravnopravnosti naroda u raspodjeli prema radu — koje je nametnuto prinudom — mora izazivati poremećaje u međunarodnim odnosima, stvarati političke probleme i pothranjivati nacionalizam.

Takva uloga nacije može biti prevaziđena samo daljim razvitkom proizvodnih snaga i međunarodne podjele rada, koji postepeno ujedinjavaju cijeli svijet na bazi zajedničkih ekonomskih i društvenih interesa, kao što se i moderna nacija pojavila na osnovi rastućih zajedničkih i novih ekonom-

skih, društvenih, političkih i kulturnih interesa ljudi u okvirima feudalnih provincija.

Proces ujedinjavanja nacija nije suprotan idejama samoopredjeljenja, slobode, samostalnosti, nezavisnog razvitka i ravnopravnosti naroda. Naprotiv, on se može odvijati upravo polazeći od bezuvjetnog poštovanja tih principa. Nasilno ujedinjavanje može imati samo reakcionarne rezultate. Zato Prednacrt našeg novog ustava polazi od pretpostavke da je poštovanje i osiguranje ostvarivanja principa samoopredjeljenja, samostalnosti i ravnopravnosti naroda jedan od osnovnih preduvjeta za suvremeno socijalističko ujedinjavanje ljudi kao slobodnih proizvođača, ujedinjenih i izvan okvira nacionalnih granica na osnovi njihovih zajedničkih interesa. To je ujedno i polazna tačka svake suvremene integracije koja nije opterećena imperijalizmom, hegemonizmom ili neokolonijalizmom. U tom smislu je jugoslavenska socijalistička federacija cjelokupnim svojim iskustvom ozbiljan doprinos svjesnim naporima suvremenog čovječanstva u tom pravcu.

S druge strane, naš ustav ne može biti pasivan ni u pogledu suprotnih tendencija, to jest u pogledu manifestacija reakcionarnih oblika nacionalizma, koje potkopavaju prijateljstvo ili šire mržnju među narodima, ili sputavaju prirodnu suradnju i zbližavanje naroda. Zato, priznajući princip samoopredjeljenja u federaciji, kao i dosadašnja dva ustava, ni novi ustav ne dozvoljava da se ti principi iskoriste kao pokriće za reakcionarne i antisocijalističke ciljeve, kao što ne dozvoljava ni da se načelo jedinstva iskoristi kao pokriće za bilo kakav oblik hegemonije ili narušavanja samobitnosti i ravnopravnosti naroda Jugoslavije. On polazi od shvaćanja da se progresivno mogu ujedinjavati samo slobodni ljudi i slobodni narodi.

Prema tome, Prednacrt, s jedne strane, osigurava narode Jugoslavije i njihove republike od svake hegemonije, zakidanja nacionalnih prava, ekonomske eksploatacije, odnosno narušavanja načela raspodjele prema radu, pritiska na njihovu kulturu i jezik i na njihov samostalni nacionalni život uopće, a s druge strane on daje osnovu za slobodno povezivanje, zbližavanje i suradnju radnih ljudi cijele zemlje i za sve procese privredne, političke, civilizacijske i kulturne integracije, koji su karakteristični za suvremenu epohu, pogotovu za takvu zajednicu naroda kao što je naša, u kojoj su narodi sudbinski povezani a imaju za sobom tako bogatu zajedničku revolucionarnu historiju. Pod zastavom bratstva i jedinstva naši su narodi ne samo prevazišli sve sukobe i nesreće hegemonističkog si-

stema stare Jugoslavije nego su stvorili i moralno-političke uvjete za zajedničku socijalističku revoluciju i izgradnju socijalističkog društva. I zato će naša jugoslavenska socijalistička zajednica biti to čvršća što dublja bude i svijest da se njeno jedinstvo ne zasniva na bilo kakvoj nacionalističkoj ideologiji, već na njenoj socijalističkoj samoupravnoj, ljudskoj, internacionalističkoj i općečovječanskoj koncepciji.

Prednacrt novog ustava, kao i dosadašnji naši ustavni propisi, osigurava republikama samostalan i pun razvoj nacionalne individualnosti, samostalnosti i odgovornosti u borbi za materijalni i kulturni napredak republike, a federacija je osposobljena da obavlja one funkcije koje su odraz zajedničkih interesa i potreba svih naroda i radnih ljudi Jugoslavije. U tim okvirima, osim toga, postoje široke mogućnosti i za neposrednu i dobrovoljnu suradnju, povezivanje i ujedinjavanje republika i naroda jugoslavenske socijalističke zajednice i svih radnih ljudi bez obzira na državno-pravne odnose u svim onim pitanjima gdje postoji uzajamni ekonomski, idejni, politički, kulturni ili humani interes. To je to potrebnije što između pojedinih republika naše zemlje postoje različiti stupnjevi etničke i kulturne srodnosti i povezanosti, pa zato ne treba nametati praksi nikakve šablone i gotove recepte.

Na osnovi izložene orijentacije, Prednacrt kao kompetenciju federacije predviđa samo one poslove koji se po samoj prirodi stvari, i radi ravnopravnosti naroda i republika Jugoslavije, moraju rješavati na nivou federacije ili koji se u zajedničkom interesu naroda Jugoslavije najcjelishodnije mogu rješavati na tom nivou. To su, osim pitanja nezavisnosti i sigurnosti socijalističkog poretka, narodne obrane i vanjske politike, i takva pitanja kao što su jedinstvo socijalističkog sistema, jedinstven opći privredni plan i jedinstvo privrednog područja, uz zajedničke fondove koji su u takvim uvjetima neophodni, pomoć nerazvijenim republikama i dijelovima zemlje, jedinstvo novčanog i kreditnog sistema, uređivanje i kontroliranje vanjsko-trgovinskih, valutnih i drugih ekonomskih odnosa i druge slične funkcije od zajedničkog interesa za odnose i razvitak u jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici ili za zaštitu ustavnosti i zakonitosti. Te funkcije federacije su taksativno nabrojene, ali ipak na način koji ostavlja dovoljno prostora za progresivne promjene.

Prednacrt nastoji da što određenije ustanovi državno-pravne odnose između federacije i republike, i da njihove društveno-ekonomske odnose postavi na takvu osnovu da bi se repu-

blika mogla što slobodnije razvijati kao nacionalna, odnosno društveno-ekonomska zajednica.

Federacija je jedinstveno ekonomsko područje, u kojem slobodno stupaju u međusobne odnose svi građani, radne organizacije i općine s cijelom teritorijom Jugoslavije. To jedinstveno ekonomsko područje osigurano je jedinstvenim valutnim i deviznim sistemom, jedinstvenim novcem i emisijom novca, kao i jedinstvom bankarskog i kreditnog sistema. Da bi se federacija mogla razvijati kao društveno-ekonomska zajednica, ustavom se omogućuje i osigurava načelno jedinstvo osnovnih društveno-ekonomskih odnosa, prava i dužnosti građana, političkog sistema i pravosuđa, a određuju se ujedno i okviri za savezno zakonodavstvo, koji sprečavaju birokratsko-centralističke tendencije ili prakticističko narušavanje utvrđenih odnosa.

Konačno, Prednacrt preciznije formulira i prava federacije i sredstva kojima ona raspolaže da bi zaista mogla na cijelom području Jugoslavije osigurati izvršenje politike zasnovane na njenim pravima i obavezama. To se naročito odnosi na prava saveznih političko-izvršnih i upravnih organa, kao i saveznih organa društvenog nadzora u oblasti saveznih kompetencija. Kako federacija nema i ne može imati — osim u oblasti isključivih nadležnosti — svoje vlastite organe u republikama, kotarima i općinama, nego organi tih teritorijalno-političkih zajednica izvršavaju i savezne zakone i druge propise i odluke, to je jasno da u tim oblastima i u tim poslovima izvršni i upravni organi republike, autonomne jedinice, kotara i općina za svoj rad moraju biti na određeni način odgovorni federaciji, odnosno odgovarajućim saveznim organima.

Određenije formuliranje odgovornosti republičkih i drugih organa prema federaciji u oblasti izvršavanja poslova iz savezne nadležnosti omogućuje da se osigura red i svestrana puna odgovornost za sve postupke, koji su neophodni da bi društvena zajednica mogla normalno funkcionirati, bez posebnih intervencija političkih faktora.

U tom smislu Prednacrt određeno formulira sve odnose, sredstva i odgovornosti političko-izvršnih i upravnih organa federacije, koji su potrebni da nadležnosti federacije u oblasti usmjeravanja i usklađivanja materijalnog razvitka zaista efikasno dođu do izraza. To isto će, svakako, učiniti i republički ustavi u pogledu unutrašnjih odnosa u republici.

Prednacrt pojačava i materijalnu samostalnost i političku odgovornost republike u oblasti privrede. Dosada su se na nivou republika centralizirala relativno mala sredstva za pri-

vredni razvoj, pa je zato i odgovornost republike bila više organizatorska i općepolitička nego konkretno materijalna. Upravo to je dovelo do relativno znatne centralizacije fondova u federaciji i do toga da je federacija bila ponekad prinuđena da preuzima odgovornost i za zadatke koji ne spadaju u njenu kompetenciju, niti se mogu dobro rješavati iz jednog centra. Ustavni propisi daju osnovu za prirodni raspored privrednih fondova i za veću normativnu aktivnost republika u oblasti privrede, ali i za efikasnije usmjeravanje i usklađivanje iz federacije, gdje je to potrebno.

U pogledu *normativne djelatnosti* federacija ima prava i dužnosti koje proizlaze iz njene uloge i funkcija, utvrđenih ustavom. Sve ostale društvene i pravne odnose normira svaka republika kao državna i društveno-politička zajednica, u suglasnosti sa svojim ustavnim poretkom, i u skladu s jedinstvenim društveno-ekonomskim i političkim sistemom, utvrđenim ustavom Jugoslavije.

Pri tom Prednacrt predviđa i šira prava i inicijative republika u oblasti saveznog zakonodavstva i izvršavanja saveznih zakona. Tako u oblasti osnovnog zakonodavstva republike mogu ne samo donositi svoje zakone, ako savezni zakon nije donesen, nego imaju ovlaštenja samostalnog uređenja odnosa i svih pitanja izvan okvira onih koja su regulirana saveznim zakonom. Isto tako su u pogledu izvršavanja saveznih zakona republike ovlaštene da donose takve propise ne samo kad je to predviđeno saveznim zakonom nego i u slučaju kad su za izvršavanje saveznog zakona nadležni organi na teritoriji republike, a saveznim zakonom nije izričito određeno da te propise donose savezni organi. Od toga se izuzimaju samo zakoni za čije je donošenje nadležna isključivo federacija. U tom slučaju republike mogu donositi zakone na osnovi ovlaštenja iz saveznih zakona, a propise za izvršavanje saveznih zakona samo savezni organi.

Takvim reguliranjem prava federacije u oblasti normativne djelatnosti osiguravaju se neophodne jedinstvene osnove društveno-ekonomskog, političkog i pravnog sistema u cijeloj zemlji i utvrđuje odgovornost federacije na zakonodavnom području.

U isto vrijeme, takav tip saveznog zakonodavstva svakako će omogućiti potrebnu samostalnost i inicijativu republika.

Konačno, Prednacrt u nešto izmijenjenom obliku rješava i problem *autonomnih pokrajina*. Jače se ističe inicijativa i odgovornost republika i na tom području. U Prednacrtu se utvr-

duje mogućnost i pravo republika da stvaraju autonomne jedinice, kada to zahtijeva posebna nacionalna struktura ili drugi razlozi. No, radi jedinstva sistema, stvaranje i ukidanje autonomnih pokrajina treba da se vrši u suglasnosti s federacijom. U tom smislu Prednacrt utvrđuje postojanje Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Oblasti Kosova i Metohije, s tim što će republički ustav detaljnije odrediti njihov status.

Znači, prema Prednacrtu ustava, kompetencija federacije u tim odnosima jest osiguravanje prava manjina,¹⁵ kao i načelno potvrđivanje postojanja autonomnih jedinica, dok ostali odnosi načelno spadaju u nadležnost republike.

U ostala područja prava republika i odnosa između federacije i republika ustav ne unosi nikakve principijelne promjene. [...]

NACIONALNO PITANJE I SOCIJALIZAM*

Načelno, to jest kao problem ugnjetenog naroda i hegemonizma, nacionalno pitanje je u novoj Jugoslaviji riješeno. Garancija za to je federativni sistem i cijeli ustavni, politički i društveni mehanizam koji osigurava svim narodima Jugoslavije ravnopravan položaj i samoopredjeljenje. Prema tome, ni slovensko nacionalno pitanje u tom principijelnom smislu u Jugoslaviji više ne postoji. Poslije dugih razdoblja zavisnosti, Slovenci su dobili svoju državu, socijalističku narodnu republiku u okviru jugoslavenske federacije. Time je ostvarena davnašnja historijska težnja najprogresivnijih snaga slovenskog naroda. Ostvarena je onako kako ju je formulirao već Ivan Cankar uoči prvog svjetskog rata. Sudbina slovenskog naroda poslije toga ovisi, prije svega, o vlastitoj stvaralačkoj aktivnosti slovenskog naroda, slovenskog radnog čovjeka. Ovisi, prije svega, i o njegovoj sposobnosti da u okviru ravnopravne suradnje s ostalim narodima jugoslavenske federacije, na bazi općih društvenih procesa u današnjem svijetu — koji vode ujedinjavanju čovječanstva, savladavanju uskonacionalnog zatvaranja u sebe — razvija baš one društvene i idejne faktore koji će mu omogućiti da se uključuje u društveni progres čovječanstva ne samo razvitkom materijalnih snaga nego i progresivnom idejom i kulturnom strukturom. A u tu progresivnu strukturu svakako ide i naglašavanje onoga što je zajedničko jugoslavenskim narodima, svim narodima, čovječanstvu, a naročito svim radnim ljudima koji se svjesno ili spontano bore, rade i stvaraju za društveni, ekonomski i kulturni napredak čovječanstva.

* Tekst *Predgovora* za drugo izdanje knjige: E. Kardelj, *Raznoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Komunist, Beograd, 1973, napisan u travnju 1957. Tekst koji ovdje objavljujemo, skraćeno, uzet je iz toga izdanja, a naslov tekstu dali su urednici zbornika.

¹⁵ U konačnoj redakciji ustava upotrebljava se termin narodnosti, umjesto prije uobičajenog termina nacionalne manjine, jer se stalo na stanovište da taj termin bolje izražava ravnopravnost svih naroda, odnosno narodnosti.

Razumije se, slovensko nacionalno pitanje postoji još uvijek u problemu slovenskih manjina u drugim državama. Ali to je poseban problem, koji se ne može tretirati u okviru ovog predgovora. Možda treba jedino spomenuti to da se i taj problem danas postavlja neusporedivo manje oštro nego između prvog i drugog svjetskog rata. Promijenili su se kvantitativni odnosi. Znatan dio Slovenaca priključen je Jugoslaviji, odnosno Sloveniji. A i uloga nove Jugoslavije, kao progresivnog faktora u tom dijelu svijeta i na sceni općeg političkog i društvenog međunarodnog zbivanja, sasvim je drukčija i neusporedivo snažnija nego što je bila uloga stare Jugoslavije, što nesumnjivo pozitivno utječe na položaj slovenske manjine izvan Jugoslavije.

No svim tim nije rečeno da su likvidirani svi aspekti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, odnosno da su do kraja likvidirani svi faktori koji bi mogli djelovati u pravcu akutnog otvaranja ovog ili onog aspekta nacionalnog pitanja. Riječ je, prije svega, o tri faktora koji će još prilično dugo stvarati određene nacionalne probleme, o kojima vodeće socijalističke snage u Jugoslaviji moraju voditi računa i ulagati sistematske napore da paraliziraju njihov negativan utjecaj na razvitak socijalističkih društvenih odnosa.

Jedan od takvih faktora svakako su idejni i politički ostaci klasičnog buržoaskog nacionalizma. On se pojavljuje, prije svega, kao plašt za prikrivanje raznih antisocijalističkih tendencija, a i za zaštitu raznih egoističkih partikularističkih interesa, koji su u suprotnosti s interesima zajednice. Dalje, pojavljuje se i kao izraz neravnomojnosti ekonomske razvijenosti Jugoslavije. I najzad, pojavljuje se kao oblik spontane negativne reakcije na tendencije velikodržavnog birokratskog centralizma i šovinizma.

Takve nacionalističke tendencije pojavljuju se ponekad i u radničkoj klasi, kad radni ljudi, u slijepom prakticismu, zaboravljaju da zbog trenutnih sitnih egoističkih koristi, koje prikrivaju nacionalističkim reakcijama, mogu proigrati mnogo veći sutrašnji i trajni interes radničke klase, a time i svog vlastitog naroda. A inače se u nacionalističkim manifestacijama izražava sve što je reakcionarno, idejno zaostalo ili trenutno dezorijentirano u našem društvenom životu.

Nacionalizam je u našim uvjetima jedan od onih reakcionarnih idejnih faktora, koji vuku natrag, zatvaraju socijalističku perspektivu, koče formiranje socijalističke svijesti i sakate onu praktičnu socijalističku stvaralačku aktivnost koja ne dje-

luje od danas do sutra, nego osigurava trajne rezultate za cijeli određeni historijski period. Kao takav, nacionalizam je reakcionarna snaga koja bi mogla potkopati mnoge rezultate narodnooslobodilačkog rata i revolucije, deformirati ravnopravne odnose među narodima Jugoslavije i bitno osakati socijalistički polet koji je pokrenula revolucija, ako se socijalističke snage ne bi aktivno borile protiv njegovih manifestacija i izvora.

Očigledno je da je u tom smislu nacionalizam opasan za konkretne interese nacije i onda ako gledamo na njega s uskog nacionalnog gledišta. Nacionalizam je u određenom trenutku najposobniji da zaslijepi široke narodne mase i da im na taj način onemogućí da razlikuju svoje istinske i trajne interese od prolaznih utvara i kratkotrajnih egoističkih koristi. U tom smislu je i slovenski nacionalizam ona trula, prljavštinom prožlosti okužena struja u našem društvenom zbivanju koja, bez obzira na to da li su njeni nosioci svjesni toga ili nisu, oživljava one snage koje su slovenski narod u prošlosti toliko puta izdale ili ga izložile porazima i katastrofama.

Zato je jedan od najvažnijih zadataka generacija koje su danas odgovorne za napredak slovenskog naroda, u prvom redu radničke klase i njenih vodećih socijalističkih snaga, ustrajna i sistematska borba protiv izvora i manifestacija nacionalizma, i to ne samo u idejnoj i političkoj oblasti nego, prije svega, u oblasti materijalnih odnosa. Da bi ta borba bila uspješna, treba radnim ljudima Jugoslavije neprestano otvarati socijalističku perspektivu i na taj način povezivati svakodnevnu praktičnu aktivnost s dugoročnim ciljevima društvenog razvitka.

Drugi faktor koji može utjecati na razvitak odnosa među narodima jest birokratski centralizam, koji se oslanja na monopol državne svojine, i njegova idejno-politička manifestacija — velikodržavni hegemonizam.

Ako bi se takve tendencije afirmirale i postale društvena snaga, one bi čak u mnogo većoj mjeri nego nacionalizam deformirale odnose među narodima, potkopale demokratske tekovine koje je na tom području dala naša socijalistička revolucija i time uzrokovale nove suprotnosti, koje bi sudbonosno utjecale na razvitak socijalističkih odnosa u našoj zemlji uopće.

Društveno-ekonomski i politički uvjeti za nastanak takvih tendencija u našoj zemlji u određenoj mjeri još uvijek postoje i postojat će sve dok budu postojali uvjeti za razvitak birokratizma i buržoaskog nacionalizma i s njima povezanih nacionalističkih tendencija za hegemonijom ili privilegiranim pozici-

jama ove ili one nacije. Zato bi vodeće socijalističke snage učinile veoma tešku pogrešku kad bi potcjenjivale značenje reakcionarne uloge koju takve pojave imaju u uvjetima borbe za napredak socijalističkih odnosa.

Tendencije te vrste imaju svoj društveno-ekonomski i svoj idejno-politički aspekt. U društveno-ekonomskom pogledu one vode potpunoj koncentraciji funkcije vlasti u rukama centralnog državnog aparata. Takva koncentracija bila bi nužno sama po sebi izvor birokratizma i birokratskog despotizma. Ali ona bi istovremeno značila i potpunu koncentraciju svih funkcija ekonomskog upravljanja, a naročito funkcije raspodjele viška proizvoda u rukama takvog centralnog aparata. Ako bi se takav birokratski centralizam razvio do kraja, on bi morao dovesti ne samo do deformiranja socijalističkih odnosa u smislu afirmacije državnokapitalističkih oblika nego bi i razorio sistem demokratskih odnosa socijalističke suradnje i povezivanja naroda Jugoslavije, i zamijenio ga sistemom velikodržavnog hegemonizma. Koliko su negativne posljedice takvih tendencija u praksi odnosa među narodima koji idu putem socijalističke izgradnje, o tome nam rječito govore dosadašnja iskustva međunarodnog socijalizma.

Razumljivo je da bi afirmacija takvih tendencija u unutrašnjem političkom i idejnom životu nužno izazvala otpor, a zajedno s njim jačale bi buržoasko-nacionalističke struje svih vrsta. Otpor protiv državnovlasničkog monopolističkog birokratskog centralizma, koji je historijski nužan i progresivan, mogao bi se u takvim uvjetima utopiti u buržoaskom nacionalizmu, što bi značilo smrtnu opasnost za tekovine socijalističke revolucije, a naročito za razvitak socijalističkog demokratizma. Mislim da i iskustva koja su međunarodne socijalističke snage stekle u toku posljednjih događaja u Mađarskoj u određenom smislu potvrđuju te konstatacije.

Baš na osnovi takvih birokratskocentralističkih tendencija javljaju se tu i tamo i pokušaji ponovne afirmacije starog šovinističkog »integralnog jugoslavenstva«, kao tendencija negiranja postojećih jugoslavenskih naroda radi afirmacije neke nove »jugoslavenske nacije«. O apsurdnosti takvih tendencija za formiranjem »jugoslavenske nacije« klasičnog tipa, na kojima je krahirala već stara buržoaska Jugoslavija, kasnije ću govoriti opširnije. Na ovom mjestu htio bih upozoriti samo na karakterističnu činjenicu da birokratskocentralističke tendencije ove vrste neizbježno potkopavaju istinski bratske odnose među samostalnim narodima Jugoslavije koji mogu biti trajni i čvrsti

samo ako se zasnivaju na ravnopravnosti i na uskoj suradnji svih naroda Jugoslavije i u interesu slobodnog nacionalnog razvitka svakoga od njih. Afirmacija birokratskocentralističkih tendencija i njihovih velikodržavno-šovinističkih oblika potkopala bi, prema tome, ne samo pravilne socijalističke i demokratske principe na kojima se zasniva jedinstvo naroda Jugoslavije nego i političku stabilnost socijalističkog sistema uopće. Ona bi nužno dovela do uspostavljanja birokratskog despotizma i do odvajanja narodnih masa od vodećih političkih snaga države. Socijalističke snage svih naroda Jugoslavije moraju se, dakle, odlučno oduprijeti svim tendencijama velikodržavnog hegemonizma i njihovim ideološkim manifestacijama, s istom odlučnošću i dosljednošću s kakvom se moraju boriti protiv pojava buržoaskog nacionalizma.

S birokratskocentralističkim tendencijama, o kojima sam govorio, povezuju se, dakako, i ostaci starog velikosrpskog nacionalizma. Za njega vrijedi ono isto što sam sve prije rekao o buržoaskom nacionalizmu. Prividan »jugoslavenski« oblik koji on ponekad dobiva ne mijenja ništa na stvari.

Borba protiv svih tendencija te vrste jest, prije svega, borba protiv birokratizma, koji nastaje u centralističkom državnom raspolaganju društvenim viškom rada. U novoj Jugoslaviji su političkim sistemom, koji se zasniva na društvenom samoupravljanju, na demokratizmu i decentralizaciji upravljanja, izvori birokratizma u velikoj mjeri paralizirani, ali ne i sasvim uništeni, jer dostignut stupanj u razvitku produktivnih snaga još ni izdaleka nije takav da bi to omogućio. I na tom području potrebna je, dakle, stalna i sistematska borba, i to ne samo idejna borba nego i neprestana borba za mijenjanje materijalne strukture našeg društva, za dalji razvitak produktivnih snaga u svim republikama Jugoslavije. Osim toga, potrebno je neprekidno dalje izgrađivati politički sistem kojem je temelj društveno samoupravljanje u oblicima direktne demokracije, i ubrzanim tempom ulagati napore na usklađivanju socijalističkih odnosa proizvodnje sa socijalističkim odnosima raspodjele. U tom pogledu svakako je centralno pitanje koje treba praktično rješavati — položaj pojedinog radnog čovjeka, proizvođača i javnog radnika u sistemu ekonomskih odnosa. Naš radni čovjek mora biti u takvom položaju koji će mu neprestano otvarati dugoročniju perspektivu razvitka materijalnih društvenih uvjeta njegova vlastitog života i koji će ga takvom perspektivom preko radničkog savjeta i komune povezivati s općim društvenim interesom.

I najzad, u razvitku odnosa među jugoslavenskim narodima vrlo su značajan faktor velike razlike u ekonomskoj razvijenosti pojedinih dijelova Jugoslavije. To je problem koji je socijalističkoj zajednici jugoslavenskih naroda ostavila u nasljeđe njihova teška prošlost, i koji danas moraju rješavati zajedničkim snagama u interesu svakog pojedinog od njih. Na osnovi takvog neravnomjernog ekonomskog razvitka neizbježno nastaju, usprkos prevladavanju socijalističkih odnosa u proizvodnji, teškoće i proturječnosti pred kojima socijalističko društvo ne može zatvoriti oči i koje se ne mogu ukloniti na prosto administrativnim mjerama.

Pri ocjenjivanju tog pitanja i zadataka koji se u toj oblasti postavljaju pred socijalističke snage Jugoslavije treba uzeti kao polaznu tačku upravo onu historijsku činjenicu o kojoj sam toliko govorio u okviru ovog rada, naime da elementarni nacionalnopolitički, ekonomski i socijalistički interesi naroda Jugoslavije, kao i interesi općeg društvenog napretka, zahtijevaju i uvjetuju jedinstvo jugoslavenskih naroda. Očigledno je da takvog jedinstva ne bi bilo ako narodi Jugoslavije ne bi zajednički rješavali svoje ekonomske probleme i ako ne bi zajednički garantirali jednake uvjete za svakog radnog čovjeka u njegovim stvaralačkim naporima za napredak i poboljšanje vlastitog i općeg položaja naroda.

Pri tome treba imati na umu i činjenicu da je za pojedine jugoslavenske narode, ekonomski uzevši, polazna tačka socijalističkog razvitka različita. Različita historijska prošlost dala je različit stupanj ekonomskog razvitka pojedinim dijelovima Jugoslavije, pa otuda i razlike u općem društvenom i kulturnom standardu. Bilo bi, razumije se, duboko pogrešno voditi takvu politiku koja bi polazila od pretpostavke da treba zadržati napredak razvijenih dijelova Jugoslavije sve dotle dok ih nerazvijeni dijelovi ne dostignu. To bi značilo ne samo stvarati političko nezadovoljstvo među radnim masama razvijenih dijelova zemlje nego i zadržavati razvitak socijalističkih odnosa ondje gdje se mogu najdosljednije razvijati, a u konačnom rezultatu, i zadržavati ekonomski napredak Jugoslavije kao cjeline, pa time i nerazvijenih dijelova Jugoslavije.

Ali isto tako, i u još većoj mjeri, bila bi štetna i opasna za zdrav socijalistički napredak Jugoslavije svaka tendencija koja bi pokušala konzervirati razlike u razvijenosti pojedinih područja Jugoslavije ili ih potcjenjivati i prepuštati spontanom razvitku stvari. Tendencije takve vrste nužno bi dovele do privilegiranog ekonomskog položaja razvijenih područja, što bi

isto tako dovelo do opasnog deformiranja ne samo ravnopravnih i demokratskih odnosa među narodima nego i socijalističkih odnosa.

Ukratko, socijalističke snage svih naroda Jugoslavije moraju taj problem vidjeti, proučavati i rješavati ga zajedničkim naporima. Rješavanje tog problema postavlja se danas na dnevni red čak u svjetskim razmjerima. Utoliko je jasnije da demokratska socijalistička zemlja kakva je Jugoslavija ne može pred njim zatvarati oči u okviru vlastitih granica.

Razumije se, problem ekonomskog razvitka nerazvijenih područja ne može se riješiti preko noći. Politika pomoći tim područjima mora biti trajan instrument socijalističkog planiranja. Ona mora biti u skladu s interesima jugoslavenske privrede kao cjeline i s neophodnošću stalnog poboljšavanja životnih uvjeta za sve radne ljude, koje odgovara tempu porasta nacionalnog dohotka. Ali, kao što je rečeno, on mora biti stalan element naše ekonomske politike.

Međutim, uspješno se taj problem može rješavati samo sistematskim i stalnim naporima radi ubrzanog razvitka produktivnih snaga zaostalih područja. Argumenti da takva politika ide na račun napretka razvijenijih područja nisu samo nesocijalistički nego su i ekonomski vrlo kratkovidni. Bez stalnog povećavanja zajedničkog jugoslavenskog bogatstva, to jest bez stalnih napora za razvijanjem produktivnih snaga u svim dijelovima Jugoslavije, a time i bez stalnog povećavanja produktivnosti rada svakog jugoslavenskog radnog čovjeka, ne može biti ni zdravog razvitka jugoslavenske privrede kao cjeline ni brzog napretka razvijenijih regija. Zaostalost ne rađa samo siromaštvo; ona sakati i razvitak socijalističkih odnosa, to jest stvara posljedice koje utječu na položaj svakog radnog čovjeka u Jugoslaviji. Borba za brži razvitak produktivnih snaga u nerazvijenim područjima Jugoslavije mora, dakle, biti zajednički zadatak svih jugoslavenskih naroda, ne samo radi socijalističke nacionalne politike, ne samo u interesu jedinstva jugoslavenskih naroda, ne samo radi likvidacije političkih posljedica koje nastaju iz neravnomjernosti ekonomske razvijenosti pojedinih područja, nego i radi ekonomskih potreba cijele Jugoslavije i svakog pojedinog naroda, radi bržeg tempa u povećavanju materijalnog blagostanja radnog čovjeka uopće. Drugim riječima, pomoć koju socijalistička zajednica daje zaostalim područjima nije sama sebi svrha, niti je neka socijalno-politička akcija, nego oblik ulaganja društvenih investicionih sredstava onamo

gdje će ona dati rezultate i zajedničkoj jugoslavenskoj privredi, a time i svakom radnom čovjeku.

Razumije se, uvjet stabilnosti i zdravog razvitka socijalističke privrede jest osiguranje i učvršćenje takve materijalne baze poduzeća, radnog kolektiva i pojedinog proizvođača na socijalističkim sredstvima za proizvodnju koja osigurava njihovu sposobnost da se samostalno bore za normalan tehnički napredak poduzeća i za produktivnost rada koja odgovara toj tehnici, a uspoređo s tim i za odgovarajući porast individualnog i društvenog standarda.

Prema tome, bilo bi nepravilno kad bi investiciona politika društvene zajednice, uključujući tu i politiku razvijanja zaostalih područja, išla trajnije na račun ovih osnovnih interesa postojećih poduzeća i proizvođača. U prvoj fazi našeg poslijeratnog razvitka bila je nova Jugoslavija, zbog izgradnje neophodne materijalne baze socijalizma, doduše, primorana da vodi izvanredno napregnutu investicionu politiku, koja se morala odraziti i na materijalni položaj postojećih poduzeća i proizvođača, radnika. Ali trajnije provođenje takve politike mora ne samo izazvati disproporcije i teškoće u privredi nego i kočiti razvitak socijalističkih odnosa i time izazvati ozbiljne političke probleme.

Ukratko, politika razvijanja zaostalih područja ne smije biti sama sebi svrha, ona mora biti instrument socijalističke politike i rezultat napretka produktivnih snaga u zemlji uopće.

Ako vodeće socijalističke snage budu u svojoj ekonomskoj politici imale pred očima te elemente, bit će osiguran ne samo materijalni napredak Jugoslavije i svih njenih dijelova nego i najbrži tempo u razvitku socijalističkih odnosa i politička stabilnost socijalističkog sistema u Jugoslaviji. Pogreške koje bi smo činili jednostranim zalijetanjem bilo na jednu, bilo na drugu stranu bezuvjetno bi uvijek imale kao posljedicu rast šovinizma i razne druge političke probleme.

Očigledno je, dakle, da će se s nekim aspektima nacionalnog pitanja u Jugoslaviji socijalističke snage morati boriti još prilično dugo. Materijalni uvjeti u kojima nastaju problemi te vrste, a koje smo naslijedili od prošlosti, ne mogu se promijeniti preko noći. To je dugotrajan zadatak. No zato je to potrebnije da se socijalističke snage istovremeno bore i idejnim i političkim sredstvima kako protiv tendencija birokratskog centralizma i hegemonizma, tako i protiv nacionalističkih i drugih egoističkih tendencija koje nastaju bilo u razvijenim republikama, u težnji za privilegiranim ekonomskim pozicijama,

bilo u manje razvijenim republikama, u težnji da se problem nerazvijenih područja tretira kao izoliran problem, to jest nezavisno od opće jugoslavenske privrede, i čak po cijeni kočenja socijalističkih odnosa i takvih administrativnih zahvata u ekonomske odnose koji bi nužno doveli do afirmacije birokratizma. Nema sumnje da će borba protiv nacionalističkih tendencija jedne i druge vrste, kao i protiv tendencija birokratskog centralizma, biti utoliko uspješnija ukoliko bude stabilniji prije svega cijeli mehanizam demokratskog upravljanja u našoj privredi. Ali potrebna je i neprekidna idejna borba u toj oblasti, borba za formiranje takve društvene svijesti kojoj će biti strano sve što je uskogrudno nacionalističko i sve što predstavlja nasilje nad narodom.

U tom pogledu još uvijek i u cijelosti važi za sve jugoslavenske narode dalekovidna i duboko čovječna uputa koju je Lenjin dao komunistima i svim svjesnim borcima za socijalizam. U centru se treba, u skladu s tom uputom, boriti prije svega protiv svakojakih tendencija hegemonizma i podrivanja ravnopravnosti i slobodnog nacionalnog razvitka svih naroda Jugoslavije, a u okviru pojedinih naroda težište treba da bude na borbi protiv nacionalizma u svakoj oblasti društvenog života gdje se on pokušava afirmirati. U centru treba, prije svega, naglašavati ravnopravnost naroda Jugoslavije i njihovo pravo na slobodan nacionalni razvitak, a u okviru pojedinih naroda treba na prvom mjestu njegovati misao socijalističkog internacionalizma, i čovječnosti uopće, i tijesnog povezivanja, suradnje i zbližavanja jugoslavenskih naroda napose. U centru treba budno bdjeti nad svim onim ustavnim, političkim i idejnim elementima koji garantiraju svim narodima Jugoslavije ravnopravnost i slobodan razvitak, a u okviru pojedinih naroda treba naglašavati sve ono što ujedinjuje radne ljude i narode cijelog svijeta, posebno radne ljude i narode Jugoslavije. Samo takvo dosljedno političko i idejno odgajanje jugoslavenskog radnog čovjeka kod svih naših naroda može osigurati da ostaci nacionalizma i birokratskog hegemonizma ne deformiraju pravilan demokratski i socijalistički razvitak odnosa među narodima Jugoslavije i njihovo pravilno uključivanje u opći međunarodni proces spajanja nacija.

U Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja dotakao sam se i pitanja budućnosti nacije i, u vezi s tim, pitanja o perspekti-

vama zblizavanja i spajanja nacija. Neka mjesta koja govore, o tom pitanju u ovom izdanju sam nešto dopunio, odnosno jasnije formulirao, jer mi je to u prvom izdanju, zbog cenzure, bilo nemoguće učiniti. Tim postavkama nemam dodati ništa bitno. Naprotiv, čini mi se da cijeli poslijeratni razvitak međunarodnih odnosa, a posebno razvitak odnosa među narodima socijalističke Jugoslavije, potvrđuje pravilnost zacrtane perspektive.

Nacija, kako je danas shvaćamo, historijska je socijalno-ekonomska i kulturno-politička pojava, nastala u određenim uvjetima društvene podjele rada. Čovječanstvo sada ulazi u novu fazu razvitka produktivnih snaga. Otkrića u oblasti nuklearne fizike, elektronike itd., i njihova sve šira primjena u tehnici i u razvijanju produktivnih snaga, objavljuju početak prave industrijske revolucije socijalizma. Svestrana primjena tih naučnih i tehničkih otkrića nije moguća bez socijalističkih društvenih odnosa. I ne samo to. Ona nije moguća ni bez široke međunarodne suradnje. Društvena podjela rada, koju zahtijeva takav razvitak produktivnih snaga i takav obujam razmjene materijalnih dobara u svijetu, nužno svladava uske nacionalne granice, zblizava nacije i uključuje čovjeka direktno u mehanizam svjetske privrede.

Usporedo s tim mora se mijenjati, i već se mijenja, svijest o materijalnom i kulturnom interesu čovjeka. Već danas nastaju najrazličitije međunarodne organizacije ekonomske suradnje, koje dokazuju da svijest o zajednici ekonomskih interesa prerasta nacionalne granice i da se prostire na mnogo šira područja. Nema sumnje da će s napretkom produktivnih snaga i s daljnjim razvitkom socijalističkih odnosa u svijetu ta svijest sve više prevladavati, a zajedno s njom i svijest o potrebi sve šireg međunarodnog koordiniranja i suradnje u svjetskim razmjerima i na velikim teritorijalnim oblastima. Uskonacionalističko nužno će uzmicati pred općečovječanskim, a nacionalno-kulturne granice iščezavat će pod snažnim tokovima intenzivne kulturne razmjene među raznim dijelovima svijeta. To je proces spajanja nacija koji neizbježno nose sa sobom društvena podjela rada epohe u koju stupa čovječanstvo i socijalizam.

Svemtu tome treba dodati i moderna sredstva kulturnog stvaranja i kulturne razmjene među ljudima. Radio, televizija, film itd. već danas ne znaju za nacionalne granice. Svojom sve većom ulogom ta i mnoga druga sredstva izvanredno snažno utječu u smislu kulturnog zblizavanja nacija. Nema sumnje da su danas mnoge nacije po svojoj kulturnoj strukturi već mnogo bliže jedna drugoj nego što su bile, na primjer, prije nekih

sto godina različite pokrajine jedne iste nacije. Nacije koje će po svojim najprogresivnijim društvenim snagama spoznati neizbježnost takvog razvitka i svjesno, u duhu socijalističkog internacionalizma, uključiti se u nj najviše će doprinijeti progresu čovječanstva i svom vlastitom napretku; i obrnuto, uskogrudno nacionalističko zatvaranje u sebe mora neizbježno dovesti do zaostajanja i do materijalnih i političkih neuspjeha.

No spajanje nacija u tom smislu ne znači isto što i spajanje jezika, nacionalnih osobnosti u kulturi itd., ili nasilna, odnosno forsirana asimilacija malih nacija. Naprotiv, kao što je stvaralačka samostalnost individua uvjet zdravog razvitka socijalističkog kolektivizma u privrednom i društvenom upravljanju, tako je i nezavisnost i samostalnost društvenog i kulturnog razvitka nacije uvjet sve uže suradnje i zblizavanja nacija. A, s druge strane, kao što se u procesu nastajanja socijalističkih odnosa mijenja društvena, ekonomska i duhovna priroda individua, tako se u procesu uključivanja nacija u organski razvitak suvremene društvene podjele rada, koja zahtijeva međunarodne okvire, mijenja i ekonomska i kulturna priroda nacije.

Jezik, kao što sam već pisao u *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja*, nije ni jedini ni presudan faktor za ocjenu pojma nacije. Različiti jezici postojali su kad nacija još nije bilo; i samo uskogrudna nacionalistička logika ne dopušta da u budućnosti isto tako mogu postojati različiti jezici i bogatstvo kulturnih oblika a da ne postoji nacija u suvremenom smislu te riječi. Utjecaj te logike izvanredno je jak ne samo kod svjesnih nosilaca buržoaskog nacionalizma već i kod jednog dijela radničkog pokreta i, naročito, kod inteligencije. Ta logika nagoni i pojedine proučavaoce nacionalnog pitanja da sadašnju nacionalnu svijest projiciraju na prošlost, na epohe u kojima nisu postojale ni nacija ni nacionalna svijest, kao i na budućnost, u kojoj isto tako neće biti ni nacije ni nacionalne svijesti kako ih danas shvaćamo, osjećamo i doživljavamo.

Put zblizavanja i spajanja nacija ne vodi, dakle, preko asimilacije ili čak spajanja jezika. Nasilna sredstva koja bi imala da djeluju u tom pravcu ne mogu biti ništa drugo do izraz kapitalističkog imperijalizma ili birokratsko-despotskog hegemonizma. Takve tendencije će uvijek naići na otpor naroda, na pojačan osjećaj nacionalizma i zatvaranja u sebe.

Time ne želim tvrditi da u određenim uvjetima neće biti i prirodne kulturne asimilacije, za koju historija pruža dovoljno primjera u svim epohama. Ali sa samim procesom spajanja

nacija i s nastajanjem internacionalističke, općečovječanske svijesti ta prirodna pojava nema nikakve direktne veze.

Karakteristično je da su već suvremene forme imperijalističke eskpanzije i hegemonizma modificirane u skladu s tendencijama u pravcu spajanja nacija, tendencijama o kojima sam prije govorio. Epoha klasičnog kolonijalizma je na zaslasku, a zajedno s njom i epoha klasičnog nacionalnog ugnjetavanja uopće. Sigurno će biti potrebne još dugotrajne borbe za konačnu likvidaciju takvog sistema u svjetskim razmjerima, no ipak mi svaki dan sve više osjećamo kako klasične kolonijalne imperije gube od svoje moći i kako su primorane da poziciju za pozicijom svojih nekadašnjih kolonijalnih posjeda predaju ne samo narodima koji se oslobađaju nego i konkurentima, koji više ne nastupaju s parolom kolonijalizma i klasičnog imperijalizma, nego s parolom nezavisnih naroda, ali koji istovremeno svojom ekonomskom premoći osvajaju nove ključne ekonomske i političke pozicije u cijelom svijetu. Ekspanziji suvremenog kapitala nije više potreban klasični sistem nacionalnog ugnjetavanja. Ona se oslanja na ogromne razlike između razvijenih i nerazvijenih zemalja, na ekonomsku ovisnost zaostalih zemalja o razvijenima, na želju zaostalih naroda za ekonomskim napretkom, na unutrašnju potrebu svih naroda za intenzivnom ekonomskom suradnjom i koordiniranjem, pa na tim faktorima i na svojoj vlastitoj ekonomskoj i političkoj snazi igrađuje svoju ekonomsku i političku strategiju.

Promjene koje nastaju u društveno-ekonomskoj strukturi svijeta, naročito u vrijeme sve jačih tendencija za međunarodnim oblicima društvene podjele rada, odrazile su se i u unutrašnjem razvitku pojedinih zaostalih zemalja. Borba za nezavisnost zaostalih naroda nužno je povezana s borbom za njihovu ekonomsku nezavisnost, to jest za što brži ekonomski razvitak. Ogromna razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja u stupnju i mogućnostima razvitka produktivnih snaga — koja je isto tako oblik nacionalnog, odnosno kolonijalnog pitanja i koja u suvremenim uvjetima dobiva posebno značenje — omogućava zaostalim zemljama napredak na bazi klasičnog kapitalizma, to jest na bazi prevladavajuće privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Otuda kod svih zaostalih naroda karakteristična tendencija prema primjeni državnokapitalističkih formi ekonomskog razvitka, prema odlučujućoj ulozi države ne samo u reguliranju ekonomskog razvitka nego i u direktnom razvijanju produktivnih snaga. Na bazi takvih objektivnih društvenih zakonitosti javljaju se specifični oblici soci-

jalističke ideologije u nerazvijenim zemljama. Nema sumnje da je taj proces prije svega posljedica sve jače međunarodne ekonomske povezanosti, koja nastaje u skladu s razvitkom suvremenih sredstava za proizvodnju. Nezavisnost tih naroda postepeno će sve više jačati, a iz toga procesa rast će novi oblici suradnje, ujedinjavanja i povezivanja naroda u okviru sve raznovrsnijih organizacija međunarodne suradnje.

Razumije se, u uvjetima kapitalizma ti procesi se ne mogu dokraja razviti. Naprotiv, kapitalizam i imperijalizam ih koče. Ali ekonomski faktori koji su inicijatori tih procesa ipak se razvijaju i već su se prilično razvili u okviru kapitalističkih društvenih odnosa. Ti faktori vrše danas pritisak ne samo u pravcu međunarodne društvene podjele rada i suradnje naroda nego i u pravcu socijalizma.

S druge strane, i sama socijalistička ideologija, ideologija socijalističkog internacionalizma, ne rješava sve. Kao što je već Lenjin rekao, ideologija ne čini vladajuće socijalističke snage pojedinih nacija imunim od raznih egoističkih, hegemonističkih i sličnih tendencija, koje su opasna kočnica progresivnog zbližavanja nacija. Dosadašnja historija socijalističke prakse Lenjinovu je misao ne samo potvrdila nego je i pokazala da su te tendencije zakoniti proizvod birokratizma koji se pojavljuje kao društveni faktor u prelaznom periodu od kapitalizma prema socijalizmu. Kao takve, te tendencije, razumije se, izazivaju i otpor, koji se javlja u obliku borbe za nezavisnost i samostalan socijalistički razvitak nacija kakav odgovara njihovim uvjetima. Otuda historijsko značenje problema odnosa među socijalističkim zemljama, koji je u posljednje vrijeme postao predmet značajnih diskusija u međunarodnom radničkom pokretu, a naročito u socijalističkim zemljama.

Drugim riječima, proces zbližavanja i spajanja nacija na temelju njihove dobrovoljne i ravnopravne suradnje ne rješava se automatski, dolaskom socijalističkih snaga na vlast. Njegov rezultat pokazat će se samo iz usporednog razvitka produktivnih snaga, koji će zatvarati državnovlasničke izvore birokratizma, i napretka socijalističke ideologije, koja će se oslobađati idejnih primjesa birokratizma i birokratskog velikodržavnog hegemonizma. Svjesna internacionalistička orijentacija, koja mora biti stalna briga radničkog pokreta, ne oslobađa, prema tome, od borbe za pravilno rješavanje nacionalnog pitanja i protiv svakog oblika hegemonizma i neravnopravnosti, već tu borbu, naprotiv, traži.

U svjetlu svega ovoga što smo gore konstatirali treba gledati i na odnos između »jugoslavenstva« i »slovenstva«, »srpstva«, »hrvatstva« itd.

Nema sumnje da je jedna od polaznih tačaka daljeg socijalističkog razvitka u Jugoslaviji priznanje individualnosti i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda. Nova, socijalistička Jugoslavija, odnosno njene vladajuće socijalističke snage odbacuju sva sredstva nasilnog spajanja naroda, jezika i kultura. Jedinstvo naroda Jugoslavije moguće je samo na osnovi samostalnog razvitka i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije.

Ali to je samo jedna strana pitanja. Elementarni interesi društvenog razvitka i materijalnog napretka radničke klase i radnih ljudi svih naroda Jugoslavije zahtijevaju i svestrano ujedinjavanje tih naroda, zajedničko upravljanje cijelim nizom ekonomskih i društvenih funkcija. Ta svijest o zajedničkom interesu već se odrazila i sve jače se odražava u općoj društvenoj i kulturnoj svijesti naroda Jugoslavije. Na toj osnovi razvija se socijalistička jugoslavenska svijest, koja nije nikakva suprotnost demokratske nacionalne svijesti, nego je njena nužna internacionalistička dopuna u uvjetima socijalističke zajednice naroda. Nije riječ, dakle, o umjetnom spajanju jezika i kultura, ni o stvaranju neke nove jugoslavenske nacije klasičnog tipa, nego prije svega o organskom rastezanju i jačanju socijalističke zajednice radnih ljudi svih naroda Jugoslavije, o afirmaciji njihovih zajedničkih interesa na bazi socijalističkih odnosa. Takvo jugoslavenstvo ne samo što ne ometa slobodan razvitak nacionalnih jezika i kultura nego ga, naprotiv, pretpostavlja. Zato se pojmovi »jugoslavensko« i »nacionalno« mogu suprotstavljati samo onda kada se jednom i drugom pristupa nacionalistički, to jest kad je »jugoslavenstvo« oblik velikodržavnog birokratskog centralizma, ili poznatog »integralnog« jugoslavenstva, a »nacionalno« uskogrudna i reakcionarna nacionalistička zatvorenost u sebe, ili oblik borbe za privilegirani položaj određenog naroda.

Nema sumnje da je etnička i kulturna srodnost naroda Jugoslavije veoma važan faktor njihova zbližavanja. Upravo taj faktor bio je već u prošlosti jedna od pokretačkih snaga u borbi za njihovo ujedinjenje. Pa ipak, to nije odlučujuća suština današnje jugoslavenske zajednice naroda. Ako bi taj faktor bio odlučujući, onda nacionalno pitanje, svakako, ne bi bilo dovelo staru Jugoslaviju u tako oštru unutrašnju političku krizu kao što ju je dovelo. Prema tome, čvrstina zajednice jugoslavenskih naroda ne zavisi toliko od ovakvog ili onakvog tretiranja

etničkih i kulturnih problema koliko od zajednice društvenih, materijalnih a time i političkih interesa naroda Jugoslavije. Ukratko, suština današnjeg jugoslavenstva može biti samo socijalistički interes i socijalistička svijest, to jest zajednica društvenih, materijalnih i političkih interesa radnih ljudi svih jugoslavenskih naroda kakva nastaje na osnovi zakonitih društveno-ekonomskih tendencija koje vode prema višim oblicima međunarodne suradnje i ujedinjavanja, i koje će u budućnosti obuhvatiti sve šire nacionalne oblasti i sve veći broj društveno-ekonomskih funkcija.

Očigledno je da će rezultat toga procesa biti sve veće kulturno zbližavanje jugoslavenskih naroda. Kao što je rečeno, to ne znači da je riječ o nastanku neke nove »jugoslavenske nacije« klasičnog tipa. To što dublje ujedinjuje jugoslavenske narode jest ono što je u njima općečovječansko, a ne ono što je u njima uskonacionalno. Kad tako ne bi bilo, onda bi Jugoslavija mogla biti samo savez naroda za zajedničku obranu nezavisnosti. Ali ona je mnogo više. Ona je organizam koji povezuje zajednički interesi što nastaju na temelju socijalističkih odnosa, i upravo to je ono što u toj vezi razumijem pod pojmom općečovječanskog. Etnička srodnost i kulturna bliskost naroda Jugoslavije daju, razumije se, tom organizmu svojstvene vanjske oblike i čvrstinu, te olakšavaju proces njegovu unutrašnjeg povezivanja.

Prema tome, za istinsko zbližavanje naroda Jugoslavije razni ostaci starog unitarističkog jugoslavenstva nisu ništa manje štetni nego druge pojave buržoaskog nacionalizma. Socijalističke snage učinile bi veliku pogrešku kad bi se zanosile jalovom mišlju o stvaranju neke nove nacije. Time bi samo ojačale nacionalizam i šovinizam u postojećim nacijama, koje su realnost i koje će ostati takva realnost sve dotle dok opći napredak socijalizma i produktivnih snaga u svijetu i kod nas ne bude počeo brisati granice između nacija uopće.

Otuda je najvažniji zadatak socijalističkih snaga — jačati socijalističku svijest jugoslavenskog radnog naroda, jačati svijest o zajednici njegovih socijalističkih, njegovih elementarnih društvenih, ekonomskih i političkih interesa te intenzivno razvijati sve one oblike suradnje koji vode zajedničkom socijalističkom napretku naroda Jugoslavije. Ujedno moramo budno bdjeti nad takvim revolucionarnodemokratskim tekovinama naše revolucije kao što su ravnopravnost naroda Jugoslavije i federativno uređenje njihovih međusobnih odnosa, koje im osigurava samoopredjeljenje i svestrani kulturni i ekonomski ra-

zvitak. U tome je osnova jedinstva naroda Jugoslavije i izvor zdrave socijalističke jugoslavenske svijesti. A svako uskonacionalističko i birokratskocentralističko, odnosno »ilirističko« tretiranje jugoslovenstva mora se negativno odraziti na proces zbližavanja naroda Jugoslavije i na razvitak socijalističkih odnosa u Jugoslaviji.

Činilo mi se da je potrebno dati sve ove uvodne napomene i dopune u predgovoru drugom izdanju *Razvoja slovenačkog nacionalnog pitanja* da bih čitaocu približio rad koji je napisan gotovo prije dvadeset godina, u potpuno drukčijim uvjetima nego što su današnji.

Na kraju moram reći još nešto o izmjenama i dopunama u samom tekstu drugog izdanja. Prije svega, treba reći da je knjiga bila pisana u uvjetima vrlo oštre cenzure stare Jugoslavije. Doduše, i pisac i izdavač unaprijed su računali sa zapljetom knjige, što se ubrzo poslije njenog izlaska i potvrdilo, ali sam ipak prilikom formuliranja morao nastojati da cenzuri i zakonima reakcionarne diktature dam što manje argumenata.

To je bilo vrijeme kad je u štampi hilo nemoguće spomenuti ne samo Komunističku partiju nego i imena Marxa, Engelsa i Lenjina, a kamoli navoditi citate iz njihovih radova. Razumije se, i pisanje o principu samoopredjeljenja naroda bilo je pod udarom cenzure i Zakona o zaštiti države. Još više: ne samo što se nije moglo otvoreno govoriti o sistemu velikosrpske hegemonije nego je bilo zabranjeno upotrebljavati, na primjer, čak i ime makedonskog naroda, a kamoli dokazivati da taj narod postoji. Isto tako cenzura nije dozvoljavala da se napiše bilo što kritički o njemačkom i talijanskom imperijalizmu, i o Hitleru i Mussoliniju uopće, niti ma što pozitivno o Sovjetskom Savezu. Štoviše, i upozorenja o potrebi obrane nezavisnosti od fašističke agresije bila su pod udarom cenzure. Cenzura se miješala čak i u tretiranje historijskih procesa koje bi imalo ma kakvo aktualno značenje.

Takve su prilike, naravno, diktirale i poseban način pisanja. Cijele glave, naročito one koje obrađuju historijski razvitak od XIX vijeka nadalje, morao sam napisati svojstvenim »ezopovskim« jezikom koji određene pojave ne zove pravim imenom, nego opisuje, ilustrira. Takav jezik danas ponegdje smeta i ide na štetu jasnoće pojedinih teza. Ti isti faktori odlučivali su, na primjer, da se u raspravi strategija i taktika radničkog pokreta, odnosno Komunističke partije Jugoslavije,

prikazuje kao strategija i taktika neke samostalne slovenske politike, iako je bilo jasno — to izlazi i iz argumentacije samog *Razvoja slovenačkog nacionalnog pitanja* — da osim radničkog pokreta i Komunističke partije u slovenskim uvjetima nije bilo snage koja bi mogla biti organizator i usmjerivač demokratskih narodnooslobodilačkih težnji narodnih masa. Ali iako je takav način tumačenja slovenskog nacionalnog pitanja išao donekle na štetu jasnoće u analizi društvenih procesa, a naročito u povezanosti nacionalnog pitanja sa socijalizmom i borbom za socijalizam, on je ipak dopuštao i omogućavao koncentraciju na konkretne aktualne probleme i zadatke koji su se tada postavljali pred svakog Slovenca kojem je bila na srcu nezavisnost i budućnost njegovog naroda. A baš to je bio, kao što je već rečeno, glavni cilj knjige, jer sam htio da rad ne bude ni apstraktna, akademska, teoretska rasprava ni propaganda za politiku Komunističke partije Slovenije, nego objektivnan doprinos teoretskom objašnjavanju konkretnog problema koji je bio u centru slovenskog političkog života.

Takvi i slični razlozi diktirali su mi da, usprkos namjeri da rad ostane onakav kakav je bio, unesem u nj neke izmjene i dopune. Izmjene su dvojake vrste. Većina njih su više-manje redakcijske, koje postavljene teze samo jasnije formuliraju i opširnije argumentiraju, naročito ondje gdje to zbog cenzure tada nisam mogao uraditi ili pak gdje nisam raspolagao potrebnim materijalom. A neke su i sadržajne.

Što se tiče prve vrste izmjena, moram reći da sam spomenuti »ezopovski« jezik mijenjao samo djelomično, samo ondje gdje je to bilo neophodno potrebno da bi postavljene teze u današnjim uvjetima bile dovoljno jasno formulirane i utemeljene, a prije svega da bi se u zbivanju jasnije vidjela uloga radničkog pokreta i Komunističke partije.

Razumije se, citate Marxa, Engelsa, Lenjina i nekih drugih autora, koje tada nisam smio označiti njihovim pravim imenima, sada sam upotpunio potrebnim podacima. S druge strane, izostavio sam neke citate jugoslavenskih i drugih političara koji su mi tada služili kao sredstvo da preko njih formuliram određene teze koje se nisu mogle direktno izraziti a da knjiga ne dođe pod udar Zakona o zaštiti države, a i zato da preko njih izrazim težnju komunista za najširim ujedinjavanjem demokratskih snaga. Danas ti citati ne govore ništa, ili pak govore mnogo manje nego što su govorili tada, i zato nisu potrebni.

I u političku terminologiju sam u ovom izdanju unio veću jasnoću. U prvom izdanju termini kao što su imperijalizam, velikosrpska hegemonija itd., koje jugoslavenska cenzura nije trpjela, najčešće su opisani samo približno. U ovom izdanju unio sam ponegdje pravo ime za tretirani pojam, a ponegdje sam ostavio staru formulaciju.

Sadržajnih promjena nema mnogo. Mislim da su suštinske zapravo samo sljedeće.

Uvodno poglavlje bilo je u definiciji nacije pod neposrednim utjecajem poznate Staljinove definicije te historijske pojave i njegovih teza o nacionalnom pitanju uopće. Staljin je svojim teoretskim radom o nacionalnom pitanju zacijelo dao određen doprinos teoretskom i praktičnopolitičkom raščišćavanju pitanja u odnosu radničkog pokreta prema nacionalnom pitanju. Doduše, on nije otkrio ništa bitno novo, ali je sistematizirao pojedina dostignuća klasika marksizma i time pridonio jasnijoj orijentaciji revolucionarnog radničkog pokreta u pravcu povezivanja s narodnooslobodilačkim i antiimperijalističkim pokretima. To je bila svakako pozitivna strana Staljinova rada u oblasti nacionalnog pitanja. Ali kasniji razvitak Staljinovih koncepcija i praksa radničkog pokreta na tom području pokazali su da je niz Staljinovih teoretskih postavki iz oblasti nacionalnog pitanja neodrživ, a da i ne govorim o praktičnoj politici koju je u tom pogledu Staljin kasnije vodio i koju smo doživjeli na vlastitim iskustvima.

U okviru ovog predgovora ne namjeravam se laćati iscrpne kritičke obrade Staljinovih teza o nacionalnom pitanju. I u uvodnoj glavi ograničio sam se u tom pogledu, uglavnom, samo na izostavljanje ili dopunu onih formulacija koje su bile direktno pod utjecajem spomenutih nepravilnih ili nepotpunih Staljinovih teza. Radi razumijevanja tih promjena čini mi se ipak umjesnim da upozorim na neke Staljinove tvrdnje, koje na prvom mjestu zahtijevaju kritičku analizu.

Prije svega, htio bih se posebno zadržati na Staljinovoj teoriji nacije, to prije što je cjelokupna marksistička misao u Jugoslaviji, pa samim tim i u Sloveniji, bila dugo vremena pod jakim utjecajem te teorije. Staljin je — polazeći od osnovnih Marxovih, Engelsovih i Lenjinovih postavki o nacionalnom pitanju — pravilno konstatirao da je nacija historijski fenomen, proizvod epohe kapitalizma. To ishodište ga je usmjerilo prema ekonomskim uzrocima nastajanja nacija. U tom smislu on je staru austromarksističku kulturno-jezičnu definiciju nacije dopunio elementom ekonomske povezanosti na od-

ređenom teritoriju. Politički je ta definicija svakako bila napredna, jer je iz nje neposredno proizlazila nužnost priznavanja prava svakog naroda na samoopredjeljenje i neophodnost povezivanja radničkog pokreta s nacionalnooslobodilačkim. No s teoretske strane ona je ostala na površini. Ona samo tumači što povezuje naciju, ali nije sposobna da objasni što je društvena uloga te historijske pojave. Jasno je, naime, da nacija nije u historiji nastala slučajno, a kad je nastala, onda nesumnjivo mora imati i svoju društvenu funkciju, i upravo preko te funkcije ona postaje element objektivne društvene zakonitosti svoje epohe.

Staljinu nije pošlo za rukom da objasni u čemu je djelovanje »ekonomske povezanosti«, odnosno zajednice »ekonomskih interesa« na »kompaktnom teritoriju«. A gdje pokušava to učiniti, on svodi taj pojam više-manje na one vanjske manifestacije ekonomskih procesa (moderan trgovinski promet, nova produkciona i saobraćajna sredstva itd.) koje zahtijevaju veću centralizaciju. Drugim riječima, Staljin ne vidi organsku vezu između određene socijalno-ekonomske strukture društva i pojave nacije; ne vidi da je nacija sastavni dio određenih ekonomskih i društvenih odnosa, a ne samo manifestacija specifične svijesti koja nastaje na osnovi tehnološko-ekonomske povezanosti i zajednice interesa, koje su njena posljedica.

»Ekonomska povezanost« o kojoj govori Staljin zapravo je direktan rezultat društvene podjele rada, svojstvene epohi kapitalizma. Taj proces je unutrašnje ujedinjavao narode u okviru njihovih jezično-kulturnih granica i ujedno ih dizao u borbu za njihovu samostalnu ekonomsku i kulturnu afirmaciju. U uvjetima kapitalističke konkurencije i koncentracije kapitala to je bila, prema tome, i borba za takvu raspodjelu viška proizvoda koja omogućava ekonomsku, a time i kulturnu afirmaciju svake nacije.

Otkako postoji višak rada, postoje ne samo klasna diferencijacija i unutrašnji društveni antagonizmi nego i borba među plemenima, narodima, nacijama za taj višak rada. U uvjetima klasnog antagonizma i eksploatacije čovjek se uvijek borio za to da ga zadrži za sebe, odnosno za onaj dio svijeta kojem je svojom društvenom svijesću pripadao. Različit stupanj društvene podjele rada određivao je okvire toj borbi, od plemena i antičke države-grada preko srednjovjekovne komune i feudalne provincije do moderne nacije. Ta borba je istovremeno jedna od manifestacija neravnomjernosti društveno-ekonomskog razvitka, koja je karakteristika svih razvojnih faza čo-

vječanstva. Razumije se, kao i sve što je u historiji nastalo u oblasti društveno-ekonomskih odnosa, tako i gore spomenuti oblici imaju svoj početak i svoj neizbježan kraj, koji se obično povezuje s tvrdokornim otporom reakcionarnih i konzervativnih društvenih snaga i ideologija. Ali to baš ništa ne mijenja na činjenici da su svi oblici u historiji nastali iz unutrašnjih društveno-ekonomskih potreba i da kao takvi na specifičan način obilježavaju faze društvenog napretka i tom napretku odgovarajućeg kulturnog razvitka čovječanstva, odnosno njegovih pojedinih dijelova.

Zato i borba za afirmaciju nacije u epohi kapitalizma nije bila samo borba za demokratska i kulturna prava čovjeka, za pravo na vlastiti jezik i na samostalnu kulturnu afirmaciju, te za njegove vlastite bolje ekonomske uvjete nego i za društveni i kulturni napredak čovječanstva uopće. A ta borba neće prestati dok nacija bude objektivno vršila onu društveno-ekonomsku funkciju zbog koje je u historiji nastala, to jest sve dotle dok napredak produktivnih snaga i socijalističkih odnosa ne bude tu funkciju prerastao.

Staljin nije vidio te dublje korijene historijske pojave i uloge nacije. Zato su ga i njegove koncepcije o budućnosti nacije dovele potpuno na idealističke, pragmatističke pozicije, da i ne govorimo o njegovoj praktičnoj politici u toj oblasti. On je mehanički određivao što je »nacionalističko«, a što »internacionalističko«, pri čemu je često poistovjećivao birokratsko-centralističke i hegemonističke tendencije sa »socijalističkim internacionalizmom«.

Na isti način gledao je i na historijski proces zblizavanja i spajanja nacija. I njega je opet vidio samo kroz prizmu nekih vanjskih manifestacija nacije: u spajanju jezika u neke »zonske jezike« (a prije toga čak u svjetski jezik), u sve većoj centralizaciji putem administrativnih mjera, u nekom mehaničkom kulturnom stapanju na bazi propagande internacionalističke misli itd. A svi ti elementi predstavljaju, u stvari, samo dio, čak ne bitni, karakteristike nacije. Umjetnim forsiranjem spajanja tih elemenata ne samo što se ne mogu stvoriti neke nove »zonske nacije« nego se, naprotiv, može postići upravo suprotan rezultat: jačanje nacionalizma zbog otpora nacije ugnjetavanju.

Jezici, kulturna raščlanjenost, određeni zajednički ekonomski interesi itd., sve je to postojalo i u feudalizmu i u prefeudalnim epohama. Još više: na pojedinim od tih elemenata razvijao se i specijalni patriotizam, ili specifična etnička svijest

feudalnog i prefeudalnog naroda, koja ponegdje vrlo jako podsjeća na nacionalnu svijest ili na nacionalni patriotizam naše epohe, a ipak o naciji u to vrijeme ne možemo govoriti, niti je takve svijesti bilo. Besmisleno je, dakle, u sadašnjim uvjetima povezivati proces odumiranja nacije kao određene historijske kategorije s procesom spajanja jezika. *Ljudi*, a ne *jezici*, stapat će se u višu općečovječansku zajednicu, pri čemu različitost jezika te zajednice neće baš ništa smetati, to prije što će s višom općom kulturom ljudi uopće govoriti više jezika. Da će jezici velikih nacija ujedno postati i internacionalni jezici, to je očigledno. A isto tako je jasno da će se međusobni utjecaji jezika, utjecaji koji već danas postoje, povećati. No hoće li ti utjecaji dovesti do spajanja jezika ili neće, to je pitanje koje mirne duše možemo ostaviti budućim generacijama. U svakom slučaju, pitanje spajanja jezika nema nikakve veze s procesom zblizavanja i spajanja nacija u višu, općečovječansku zajednicu. Taj proces — koji će se izražavati i koji se već danas izražava i u obliku razne »zonske« suradnje i povezivanja nacija — u prvom redu zavisi od daljeg razvitka onih istih socijalno-ekonomskih faktora koji su u prošlosti stvorili i modernu naciju.

Drugim riječima, kao što je nacija nastala na osnovi specifične društvene podjele rada epohe kapitalizma, tako će kao određena historijska društvena kategorija, s nastankom novih oblika i opsega društvene podjele rada, koju će donijeti socijalistički, odnosno komunistički društveni poredak, postepeno i nestati s historijske pozornice. Taj cilj se, dakle, ne može postići nekim forsiranim ili umjetnim spajanjem jezika i kulture, kao što je mislio Staljin, nego daljim razvitkom produktivnih snaga i višim nivoom ljudske civilizacije, prilagođene tim novim produktivnim snagama čovječanstva. Ove društveno-ekonomske i s njima povezane socijalističke idejne snage, koje neprestano napreduju, postepeno će preobraziti svijest ljudi i time svladati nacionalne granice — ta već ih danas počinju svladavati — i učinit će od čovjeka direktnog građanina svijeta, kao što su nekad zaostale produktivne snage činile od čovjeka člana roda, plemena, lokalne zajednice, provincije i naroda.

Time ne želim reći da svjesni napori najnaprednijeg dijela čovječanstva nisu u tom procesu potrebni. Da, oni su potrebni, ali baš zato da bi bili uspješni, njihova polazna tačka moraju biti društveno-ekonomski procesi, a ne čisto vanjske manifestacije nacije. Baš zato princip samoopredjeljenja i

ravnopravnosti nacija ne može biti nekakva prolazna politika, nekakav čisto demokratski princip, nego neophodan subjektivni uvjet bez kojeg se ne može vršiti nesmetani napredak prema socijalizmu, niti se mogu normalno razvijati objektivni procesi zbližavanja i spajanja nacija.

Iz istih razloga Staljin nije razumio ni što je bitno u odnosu seljaka prema naciji. Vidio je da su u mnogim zemljama upravo seljaci bili masovna vojska nacionalnooslobodilačkog pokreta i da u modernim vremenima seljak ugnjetene nacije gleda cijeli svoj socijalni i politički položaj kroz prizmu nacionalnog ugnjetavanja. Zato je nacionalno pitanje proglasio »u suštini seljačkim pitanjem«.

Ta tvrdnja je pravilna samo u jednom smislu. Seljak ostaje glavna vojska nacionalnooslobodilačkog pokreta, bez obzira na ulogu koju u tom pogledu u određenim uvjetima ima buržoazija. A, kao što sam već prije rekao, seljak povezuje s nacionalnim zahtjevima sve svoje socijalne zahtjeve. U tom smislu je borba za nacionalno oslobođenje za seljaka glavni oblik borbe za njegov utjecaj u vlasti.

Ali u svojoj suštini nacionalno pitanje je nesumnjivo pitanje cijelog društva. Ono je organski povezano s društvenim odnosima epohe kapitalizma, pa i prelaznog perioda od kapitalizma prema socijalizmu. Upravo zbog toga radnička klasa nije i ne može biti indiferentna prema tretiranju nacionalnih odnosa ne samo u kapitalističkim zemljama nego i u zemljama koje su na putu u socijalizam.

Iz iste teoretske pogreške proizlazi i Staljinova teorija o »buržoaskim« i »socijalističkim« nacijama.

Staljin vidi u naciji *buržoasku* tvorevinu, a ne tvorevinu *društveno-ekonomskih odnosa* epohe kapitalizma, odnosno stupnja razvitka produktivnih snaga koji je karakterističan za tu epohu. Zato on takvoj »buržoaskoj« naciji suprotstavlja »socijalističku naciju«, koja je prosto-naprosto rezultat promjene karaktera vlasti i svojine. Očigledno je da je ovdje riječ o izrazito idealističkom načinu teoretskog tretiranja nacionalnog pitanja. Da takve teorije ne mogu doprinosti pravilnoj praksi vodećih socijalističkih snaga u tretiranju nacionalnog pitanja prelaznog perioda od kapitalizma prema socijalizmu — isto je tako očigledno.

U duhu ovih kritičkih napomena o Staljinovoj koncepciji nacionalnog pitanja izvršio sam neke izmjene u uvodnoj glavi *Razvoja*.

Što se tiče analize historijskih procesa u Sloveniji, čini mi se da jedino još treba upozoriti na izmjene koje se odnose na ocjenu Krekova kršćansko-socijalnog pokreta. U prvom izdanju *Razvoja slovenačkog nacionalnog pitanja* taj pokret je, nema sumnje, prikazan odviše jednostrano, prije svega po onome što je u tom pokretu bilo pozitivno, dok su njegove reakcionarne strane bile odviše potisnute u pozadinu.

Takva ocjena bila je, prije svega, izraz političkih napora koje je, u vrijeme kad je *Razvoj* nastajao, ulagala Komunistička partija da postigne jedinstvo s kršćansko-socijalističkom strujom u klerikalnoj stranci. Ta politička orijentacija bila je sama u suštini pravilna, što potvrđuje činjenica da se velika većina kršćansko-socijalističkog radništva priključila narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji i da se danas već potpuno stopila s jedinstvenim radničkim pokretom sa Savezom komunista na čelu. Ali ako danas pristupimo iscrpnoj teoretskoj analizi događaja prije prvog svjetskog rata i za vrijeme njega, onda je neophodno jače osvijetliti i reakcionarne strane Krekova pokreta, koje su u političkom pokretu radnih masa u to vrijeme odigrale presudnu ulogu i, na kraju krajeva, spasile klerikalnu stranku od rascjepa i čak od rasula. U tom smislu je u ovom izdanju analiza Krekova pokreta kompletnija i iscrpnija.

Najzad, treba još da dodam da sam neke glave dopunio historijskim podacima koji jače ističu ili ilustriraju postavljene teze.

Usprkos gore spomenutim izmjenama i dopunama, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* u suštini je ostao onakav kakav je bio. Radu se, svakako, može prigovoriti da su neke tvrdnje nedovoljno ili jednostrano dokumentirane. Nisam raspolagao nikakvim drugim materijalom osim onim koji je bio kod nas već objavljen i obrađen. Zato je *Razvoj*, što se tiče slovenačke historije, više političko-teoretski analitički komentar općepoznatim historijskim činjenicama, odnosno općeprihvaćenim historijskim pretpostavkama, nego istraživački rad u oblasti historije.

Ipak, dva razloga nesumnjivo govore u prilog ponovnom izdanju ove knjige.

Prvo, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* karakterističan je dokument svoga vremena, dokument borbe demokratskih snaga našeg naroda, s Komunističkom partijom na čelu, za nacionalno oslobođenje, za narodnu demokraciju i socijalizam. U tom smislu je knjiga uvjerljiv dokaz kontinuiteta u

politici Komunističke partije u godinama prije rata, u toku rata i revolucije i poslije pobjede revolucije. Rezultati postignuti kako u oblasti rješavanja nacionalnog pitanja, tako i u socijalističkom napretku potvrdili su ispravnost te politike, a također ispravnost osnovnih teza na kojima se temelji *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*.

I drugo, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* jest pokušaj marksističkog osvjetljavanja nekih momenata naše nacionalne historije koji su u slovenskoj historiografiji bili, pod utjecajem vladajućih reakcionarnih ideologija, subjektivno tumačeni, potcjenjivani ili precjenjivani. U tom smislu je *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* dokument napora revolucionarne generacije između dva rata da se afirmira i u oblasti idejne borbe i kulturnog napretka. Bilo je jasno da ta generacija ne bi mogla otvarati sebi buduće perspektive da se idejno nije obračunala s cijelim nizom »nacionalnih svetinja« i predrasuda prošlosti.

S obzirom na to, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* i danas može korisno doprinijeti istraživanju perioda u kojem se pripremala i rodila naša socijalistička revolucija, kao i učvršćivanju njenih socijalističkih i demokratskih tekovina.

PROTURJEČNOSTI DRUŠTVENOG VLASNIŠTVA U SUVREMENOJ SOCIJALISTIČKOJ PRAKSI*

Razvoj oblika društvene svojine kod nas

Ustavni amandmani usvojeni 1971. godine, kojima se usmjerava razvoj društveno-ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu, predstavljaju, uz ostalo, i vanjski izraz promjena do kojih je došlo u razvitku odnosa i oblika društvene svojine. Određivanje društveno-historijskog mjesta tih promjena — ma koliko izgledalo da je to stvar prvenstveno teorije — ima u ovom trenutku odlučujuće značenje za razvoj našeg društva, odnosno za utvrđivanje pravaca daljeg razvoja socijalističkih proizvodnih odnosa i cjelokupnog ekonomskog i političkog sistema u našem društvu. Među marksistima nije sporno da prelazak sredstava za proizvodnju iz privatne u društvenu svojinu znači onaj revolucionarni skok koji treba da omogući ostvarivanje historijske težnje radničke klase, radnog čovjeka i stvaraoca prema oslobođenju rada i samog radnog čovjeka, to jest stvaranje takvih proizvodnih odnosa u kojima će sâm radnik moći uspješno savladavati sve oblike otuđivanja od objektivnih uvjeta, sredstava i plodova svog rada. Međutim, kad se trebalo opredjeljivati za sredstva i putove koji vode ostvarivanju tog cilja, javila su se i javljaju se razmimoilaženja i u teoriji i u praksi. Ta razmimoilaženja nisu izraz samo naprednije ili konzervativnije svijesti, već, prije svega, objektivnih proturječnosti u razvoju socijalističkog društva i društveno-historijskih uvjeta uopće i reakcija društvene svijesti na te objektivne proturječnosti.

Svakome je, na primjer, jasno da rad i radni čovjek ne mogu danas postati slobodni reproduciranjem društveno-historijskog položaja zanatlije iz ranog doba robne proizvodnje. Rad je u suvremenim uvjetima u svijetu do te mjere postao društven da proizvod pojedinačnog radnika uopće ne može

* Ovo je I poglavlje Kardeljeve rasprave *Proturječnosti društvene svojine*. Tekst je uzet iz izdanja: Edvard Kardelj, *Proturječnosti društvene svojine u suvremenoj socijalističkoj praksi*, Radnička štampa, Beograd, 1975.

biti izražen kao proizvod individualnog rada, već samo kao proizvod udruženog, to jest društvenog rada. Zato socijalističko društvo nezadrživo — i svjesno i spontano — teži samo takvom prisvajanju proizvoda rada koje se zasniva na udjelu pojedinačnog rada u proizvodu ukupnog društvenog rada, s tim da svi ljudi koji rade imaju jednaka ekonomska i politička prava u pogledu načina raspolaganja zajedničkim sredstvima rada i stvaranja, to jest sredstvima u društvenoj svojini. A upravo ti aspekti svojinskih odnosa ni u našoj teoriji ni u našoj praksi nisu dovoljno jasni. Naime, manje je jasno da oblici društvene svojine koji se izražavaju u klasičnim svojinskim ekonomskim i pravnim kategorijama, kao što su državna i grupna ili zadružna svojina — mada u historijskom razvoju mogu odigrati revolucionarnu ulogu — sami po sebi još ne znače kraj svih oblika otuđivanja radnika od društvenog kapitala¹ niti automatski ukidaju sve uvjete i mogućnosti da jedan dio društva manipulira radničkom klasom i osnovnim radnim slojevima upće.

To nedvosmisleno potvrđuju i neka iskustva iz dosadašnjeg razvoja našeg socijalističkog društva. Određena lutanja, teškoće i deformacije koje su pratile razvoj samoupravljanja javljale su se prije svega zbog neprekidnog pritiska »svojinske tradicije« starog društva, koja je prisutna i objektivno i subjektivno. Drugim riječima, još postoje objektivni uvjeti za reproduciranje privatnovlasničkih, a pogotovo državnovlasničkih odnosa u postojećoj strukturi proizvodnih snaga, pa je zato ta tradicija kao realna ideološka i politička snaga prisutna i u glavama ljudi i u svakodnevnoj ekonomskoj praksi.

Takvi društveno-historijski, ekonomski i drugi uvjeti utječu na to da pojam društvene svojine kod nas — iako ona u praksi, usprkos otporima i kolebanjima, sve više dobiva karakter zajedničke baze i oruđa udruženog rada i sve više dolazi pod kontrolu samoupravnog udruženog rada — još uvijek ima

¹ Izraz »društveni kapital« ovdje i u daljem tekstu upotrebljavam — u nedostatku boljeg termina — za dio dohotka udruženog rada koji se u socijalističkom društvu akumulira i podružtvljuje kao zajedničko sredstvo radnih ljudi za proširenu reprodukciju. No, dakako, ovdje je riječ samo o *ekonomskim funkcijama* »kapitala« kao cjelokupnosti društvenih sredstava reprodukcije — kako u naturalnom, tako i u vrijednosnom obliku upće — koja svojom vrijednosnom ulogom u procesu reprodukcije i svojim društveno-svojinskim karakterom nameću različitim akterima društvene reprodukcije određene odlike odnosa i veza, a ne o kapitalu u smislu svojinske kategorije, odnosno *klasne snage* koja reproducira kapitalističke svojinske odnose.

sudbinu »novih historijskih tvorevina« koje »pogrešno smatraju kopijom starih i čak preživjelih oblika društvenog života na koje one možda liče«².

Time se u znatnoj mjeri može objasniti i žilavost onih shvaćanja koja društvenu svojinu tumače kao statičan odnos čovjeka prema stvarima, a ne kao odnos među ljudima, to jest kao proizvodni i društveno-ekonomski odnos, štoviše, kao društveno-historijski proces. To se odnosi ne samo na socijalistički državosvojinski konzervativizam, koji odnose na bazi društvene svojine poistovjećuje s njihovim državosvojinskim oblikom, to jest s odnosom između države i radnika, već i na buržoaska shvaćanja svojine, kojima je, uzgred budi rečeno, bliža staljinistička državosvojinska dogma nego samoupravljanje. Nosioći takvih shvaćanja u teoriji mogu se, pod utjecajem ideologije i prakse socijalizma, »odreći« buržoaskog klasnog vlasnika i mogu prihvatiti bilo državu kao vlasnika, bilo radnika kao akcionara. Ali oni, čini se, ne mogu ni razumjeti ni prihvatiti takve socijalističke proizvodne odnose u kojima radnik — ne na osnovi svojine nad kapitalom, već na osnovi svoga rada i »zajedničke svojine« nad društvenim kapitalom, na osnovi samoupravljanja i odgovarajućeg sistema međusobnih prava i odgovornosti — u načelu neposredno, iako u okviru jednog institucionaliziranog oblika ekonomskih odnosa, u samoupravnom sistemu udruženog rada, prisvaja proizvod društvenog rada.

I naša teorija i naša praksa su u shvaćanju suštine društvene svojine još uvijek umnogome opterećene naslijeđenim kategorijama i odnosima klasične privatne svojine. One se od njih sporo i teško odvajaju kad je riječ o pravnom formuliranju ekonomskih i drugih odnosa u samoupravnom socijalističkom društvu. Društvena svojina se kod nas, naime, još uvijek tretira gotovo kao odnos između radnih ljudi, s jedne, i neke vrste pravnog i stvarnog »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala, s druge strane. Mislim da je upravo takva teorija i praksa socijalističke svojine jedan od osnovnih ili čak glavni društveno-historijski izvor takozvanog socijalističkog konzervativizma. Iako se ta statička dogma proglašava »marksističkom«, ona je zasnovana na marksizmu samo onoliko koliko je i Marx revolucionarnu ulogu države u podružtvljavanju sredstava za proizvodnju

² K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, Izabrana dela, tom I, Kultura, Beograd, 1949, str. 498.

smatrao nužnom prelaznom fazom i sredstvom. Ali Marx nije poistovjećivao državnu svojину s društvenom svojinom. To ne mislim dokazivati u okviru ove rasprave, ali ću samo ilustracije radi podsjetiti na sljedeću Marxovu misao:

»U akcionarskim društvima funkcija je rastavljena od svojine na kapitalu, pa je dakle i rad potpuno rastavljen od svojine na sredstvima za proizvodnju i na višku rada. Ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojину proizvođača, ali ne više kao privatnu svojину izdvojenih proizvođača, nego kao svojину njih kao udruženih, kao neposrednu društvenu svojину. S druge strane, on je polazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su dosad još bile skopčane sa svojinom na kapitalu, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije.«³

Ove riječi dovoljno jasno pokazuju da je Marx u društvenoj svojini — u krajnjoj liniji, to jest nezavisno od prelaznih društveno-historijskih oblika — vidio društvenu funkciju udruženih proizvođača, a ne društvenu funkciju nekog »vršioca dužnosti« vlasnika, koji tu dužnost vrši formalno »u ime« neposrednih proizvođača, a stvarno izvan njihova utjecaja. Pri tome se taj »vršilac dužnosti« ne samo u našoj praksi već i u znatnom dijelu teorije nasilno smješta u Prokrustovu postelju pravnih odnosa i oblika nastalih na tlu vladavine privatne svojine. Taj »vršilac dužnosti« je, doduše, priznat samo kao predstavnik i izvršilac kolektivnog vlasnika, ali mu se imperativno nameće ponašanje privatnog vlasnika. Logično je što se odmah javljaju i stare predodžbe o subjektima društvene svojine (država, radna organizacija, dijelovi radne organizacije, radni čovjek), da bi se u praksi, polazeći od takvog rezoniranja, po pravilu, stavovi polarizirali na državu i na radnu organizaciju kao na dva glavna subjekta društvene svojine, to jest kao na dva glavna »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika. A posljednjih godina pojavile su se i teze o radniku kao privatnovlasničkom akcionaru društvenog kapitala.

Takav pristup svojini dovodi do sljedeća dva shvaćanja. Prema jednom, socijalizam se poistovjećuje s državnom svojinom. Prema drugom, socijalističko samoupravljanje poistovjećuje se s kolektivnom ili grupnom svojinom radne organizacije ili osnovne organizacije udruženog rada, pri čemu se toj

³ K. Marks, *Kapital*, tom III, Kultura, Beograd, 1948, ćir., str. 369 do 370.

organizaciji pripisuje uloga izoliranog i autarkičnog gospodara koji monopolistički raspolaže dohotkom. Oba ta shvaćanja teorijski su neodrživa, a u praksi mogu postati ozbiljna kočnica razvoja socijalističkih društvenih odnosa. No to isto važi i za rjeđe prisutnu tezu koja pojmu društvene svojine u socijalizmu odriče svaki konkretan materijalni i pravni sadržaj. U toj tezi se izražava, samo u obrnutom vidu, prvo shvaćanje jer i ona u suštini tumači svojinu prije svega kao odnos prema stvarima, a ne kao odnos među ljudima. A kako su stvari u društvenoj svojini i svačije i ničije, to po toj tezi izlazi kao da su svojinski odnosi nestali.

Međutim, dok postoji prisvajanje, postoji i svojina. Pitanje je samo na koji način se to prisvajanje vrši, u kakvim proizvodnim odnosima. Robovlasnik je vršio prisvajanje na osnovi vlasništva nad robovima, feudalac na osnovi stvarnog posjedovanja zemlje (nezavisno od toga da li je to posjedovanje bilo zasnovano na feudalnom pravu ili na snazi vlasti), kapitalist na osnovi privatnog vlasništva nad kapitalom, a država — kao »vršilac dužnosti« kolektivnog vlasnika kapitala — prisvaja na osnovi državne prinude. U toj funkciji država može imati ulogu revolucionarnog instrumenta radničke klase, a može postati i instrument novog oblika njenog otuđivanja od sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini. I upravo tu, u traženju izlaza iz te proturječne uloge države u razvoju socijalističke revolucije i njenih proizvodnih odnosa, pojavio se na dnevnom redu historije zahtjev za socijalističkim samoupravljanjem. Društveno-historijski smisao samoupravljanja jest u nastajanju takvog oblika proizvodnih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju u kojem postoji, odnosno u kojem u sve većoj mjeri treba da dominira, prisvajanje na osnovi rada kao jedini način prisvajanja. U takvim proizvodnim odnosima radnik prisvaja na osnovi svoga rada neposredno, oslobođen svih oblika najamnog odnosa prema vlasniku kapitala ili prema državi kao »vršiocu dužnosti« kolektivnog vlasnika kapitala. Ali, on to prisvajanje ne može vršiti autarkično, anarhično ili svojinski, već samo na osnovama međusobne zavisnosti i pune odgovornosti prema jednakom pravu drugog radnika. Samim tim društvena svojina prestaje biti odnos između radnika i države, odnosno monopolskog upravljača društvenim kapitalom, i postaje odnos među samim radnim ljudima. Drugim riječima, to je put historijskog nastajanja onog oblika društvene svojine za koji je Marx rekao da »upostavlja individualno vlasništvo na osnovi tekovine kapi-

talističke ere: na osnovi kooperacije i zajedničkog posjeda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad.⁴

Budući da je to historijski proces, razumljivo je što se on odvija različitim putovima i u različitim oblicima. I državna svojina i drugi oblici kolektivne svojine jesu faze toga procesa, koje se, doduše, ne moraju ponavljati u istovjetnim oblicima u raznim zemljama, ali se — gledano kroz prizmu ukupnog društveno-historijskog procesa — on bez njih ne može ostvarivati. Zato ni ocjenjivanju društveno-historijske uloge različitih oblika društvene svojine ne možemo pristupati statički, izvan vremena i prostora. Moramo polaziti od toga što oni znače i koliko su objektivno neophodni za određenu fazu revolucije ili razvoja socijalizma, odnosno za određene uvjete u kojima se taj razvoj odvija.

Neposredno poslije pobjede naše revolucije pojam društvene svojine je, pravno i po organizaciji upravljanja sredstvima u društvenoj svojini, bio identičan pojmu državne svojine. Međutim, ono što je u raznim razdobljima isto po odredbama prava ne mora biti isto i po svom društveno-historijskom značenju i prirodi. Drugim riječima, državna svojina danas nema onakvu ulogu u našem društvu kakvu je imala u periodu neposredno poslije rata. U tom periodu država je bila neposredan izraz revolucionarne akcije radničke klase i ostalih radnih masa, pa je zato i njena vodeća uloga u organiziranju privrednog života novog društva bila nužna ne samo radi izvlačenja zemlje iz elementarne ekonomske nerazvijenosti već i radi revolucionarnog socijalističkog preobražaja proizvodnih odnosa u društvu. Naša revolucija nije mogla drukčije promijeniti društvene odnose nego tako da nacionalizira sredstva za proizvodnju, da nasilno, snagom revolucionarne države, razvlasti kapitalističke vlasnike, da privatno-vlasnički kapital proglasi državnom svojinom i da tu državnu svojinu kao takvu dalje jača odgovarajućom centralizacijom akumulacije, odnosno društvenog kapitala. Većina zemalja — pogotovo nedovoljno ekonomski razvijenih — i danas će, a sigurno i u budućnosti, prolaziti na svom socijalističkom putu kroz dužu ili kraću fazu državnosvojinskih odnosa.

Dakako, usprkos revolucionarnoj ulozi koju može odigrati i koju je zaista odigrao i u socijalističkom preobražaju naše zemlje, prvobitni državnosvojinski oblik društvene svojine već

⁴ K. Marks, *Kapital*, tom I, Kultura, Beograd, 1947, lat., str. 684. (Kurziv — E. K.)

je tada nosio u sebi klice osnovne proturječnosti koja je izražena u odvajanju radnika i njegova rada od neposrednog upravljanja društvenim kapitalom i u drugim objektivnim uvjetima rada. O karakteru te proturječnosti, s kojom se naše društvo rano sukobilo i s kojom se i danas sukobljava, Marx je, doduše u drugom kontekstu, rekao sljedeće:

»Stanje u kome se razmenjuje samo rad za rad — bilo to u obliku neposredne životnosti, bilo u obliku proizvoda — pretpostavlja odvajanje rada od njegove prvobitne srašćenosti sa njegovim objektivnim uslovima, zbog čega se on na jednoj strani pojavljuje kao puki rad, a s druge strane njegov proizvod kao opredmećeni rad dobija njemu nasuprot sasvim samostalnu egzistenciju kao vrednost. *Razmena rada za rad — prividno uslov radnikove svojine — zasniva se na radnikovom nemanju svojine kao njegovoj bazi.*»⁵

Da je naše društvo proglasilo početne državnosvojinske oblike i odnose neizmjenjivom dogmom, ono bi stvorilo uvjete za reproduciranje određenih oblika otuđivanja radnog čovjeka od sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini. Radnik je, međutim, morao težiti stvaranju takvog društveno-ekonomskog i političkog položaja koji će mu omogućiti da se uspješno brani od otuđivanja njegova viška rada, koji bi se kao vrijednost osamostaljiavao prema njemu i čiji bi nosilac postala njegova vlastita birokracija, odnosno tehnokracija.

Spomenuta proturječnost je kod nas — zbog specifičnih uvjeta u kojima se poslije rata nalazila naša zemlja, a prije svega zbog autohtonog i istinski masovnog narodnog karaktera naše socijalističke revolucije — bila veoma rano uočena kao društveno-ekonomski i politički problem. I upravo u procesu prevladavanja tog problema rodila se ideja i praksa našeg socijalističkog samoupravljanja.

Ipak, bilo bi neosnovano tvrditi da su svijest o toj osnovnoj proturječnosti novog društva ili ideje o samoupravljanju kao načinu njenog socijalističkog rješavanja bile prisutne u prvom poslijeratnom periodu u onom obliku kako su se ispoljavale poslije našeg sukoba sa Staljinom 1948. godine. Prije svega, u uvjetima uske ekonomske baze našeg društva i izuzetno teških privrednih problema u prvim godinama poslije rata država je nužno morala imati dominantnu ulogu u privredi, koja je objektivno odgovarala trenutnim i dugoročnim

⁵ K. Marks, *Epohe ekonomske formacije društva*, Kultura, Beograd, 1960, str. 69—70.

interesima revolucionarno i socijalistički orijentirane radničke klase i osnovnih narodnih masa. Iz istih razloga ni praktična iskustva same radničke klase nisu bila dovoljna da bi njene spontane reakcije mogle jasno i određeno izraziti spomenutu latentnu proturječnost, kao ni zahtjev za nekim konkretnim oblikom samoupravljanja. U stvari, historija još nije bila postavila te probleme u našoj zemlji na dnevni red u akutnom obliku. Ni pojava društvene svojine u nas u specifičnom obliku državne svojine ni njeno prevazilaženje samoupravljanjem nisu bili samo stvar svijesti ili neke proizvoljne odluke vodećih revolucionarnih snaga ili nekih ideoloških konstrukcija, već prije svega stvar objektivne historije neophodnosti. U našim uvjetima je samo oblik državne svojine mogao odigrati odlučujuću revolucionarnu ulogu u stvaranju polazne društvene-ekonomske i materijalne baze za razvoj socijalizma u našoj zemlji.

Uz to, naša socijalistička praksa i teorija bile su pod veoma snažnim utjecajem — pa i političkim pritiskom — ideološkog koncepta državnog sistema koji je nastao u sovjetskoj praksi u Staljinovo vrijeme. Taj utjecaj se izrazio naročito u načinu i metodama kojima je državni aparat raspolagao društvenim kapitalom i planirao privredni razvoj. I jedno i drugo bi s vremenom moralo sve jače djelovati u pravcu otuđivanja radnika od uvjeta, sredstava i rezultata njihova rada, a prije svega u pravcu sve jačeg otuđivanja njihova minulog rada u obliku društvenog kapitala u državnoj svojini i njegova pretvaranja u faktor vlasti nad radničkom klasom.

Ti utjecaji, doduše, nisu bili odlučujući, ali su svakako u sistem državnog i partijskog rukovođenja unosili određene metode i organizacione oblike koji su ubrzavali ispoljavanje proturječnosti državnosvojinskih odnosa. U isto vrijeme, oni su otežavali sagledavanje, a pogotovo pronalaženje novih socijalističkih putova i metoda za rješavanje tih proturječnosti.

Država je imala dominantnu ulogu u organiziranju i reguliranju privrednog života, kao i na drugim područjima društvenog upravljanja. Upravljačke funkcije u privredi i u drugim oblastima društvenog rada bile su »produžena ruka« državne vlasti, a, što je najvažnije, država je upravljala cjelokupnim društvenim kapitalom. Zahvaljujući svemu tome, državni, privredni i drugi upravljački aparat počeo je dobivati veliku samostalnu političku moć. Osim toga, budući da je Komunistička partija bila na čelu revolucije, a samim tim i na

čelu revolucionarne vlasti, njen aparat je u novoj, socijalističkoj državi bio organski srastao s državnim i privrednim upravljačkim aparatom. Takvo stanje bilo je i objektivno uvjetovano teškim ekonomskim i političkim problemima čije je rješavanje u tom periodu zahtijevalo veliko jedinstvo akcije vodećih snaga novog društva. Međutim, iako je taj proces u znatnoj mjeri bio i potreba i nužnost vremena, on je, ipak, počeo stihijski podređivati društvenu ulogu Komunističke partije prakticizmu državnog i privrednog upravljačkog aparata, što je još više jačalo njegovu političku moć. Stihija svakodnevnog prakticizma počela je otvarati vrata birokraciji države i Partije, i donijela je opasnost da se akcioni centralizam revolucije sve više deformira u administrativno-birokratski centralizam, kao i da se upravljanje nacionaliziranim sredstvima za proizvodnju, odnosno društvenim kapitalom, pretvori u neku vrstu državno-svojinskog i tehnokratsko-upravljačkog monopola, a Komunistička partija u instrument obrane tog monopola. Takvi procesi došli su do izražaja i u razvoju sistema centralističkog državnog planiranja. Ono je, doduše, odigralo ne samo značajnu već i presudnu ulogu u osposobljavanju jedne tako ekonomski nerazvijene zemlje kakva je bila Jugoslavija za relativno brz razvoj proizvodnih snaga, ali je ujedno postajalo orude otuđivanja upravljačkih funkcija u društvenom radu od radnika, što je u sve većoj mjeri ograničavalo prvobitnu stvaralačku i upravljačku inicijativu radnih ljudi na njihovim radnim mjestima i u njihovim radnim organizacijama.

Takve pojave imale su i svoje političke posljedice, koje su se izražavale u pritiscima da se politički sistem revolucije i diktature proletarijata poistovjeti s političkim apsolutizmom centraliziranog političkog i birokratskog aparata države. A takav bi razvoj neminovno nametnuo nove oblike otuđivanja radnih masa ne samo od upravljanja uvjetima i sredstvima njihova rada i društvenim kapitalom uopće već i od njihove vlastite revolucionarne države i njihove revolucionarne avangarde — Komunističke partije. Osim toga, takav razvoj izazvao bi sve snažnija međunacionalna trvenja u vezi s podjelom društvenog kapitala po republikama, jer se centralističkim planom nije mogla izvršiti njegova »pravedna« međunacionalna raspodjela.

Međutim, treba istaći da te tendencije nisu postale odlučujuća karakteristika društvenog razvoja u tom periodu, iako su njihovi elementi bili prisutni. Prvo, to je bio kratak period, jer ga je presjekao sukob sa Staljinom. Zatim, te tendencije su

nailazile na otpor revolucionarnih masa radničke klase i naroda uopće, koje su bile aktivna armija revolucije, pa su i poslije njene pobjede svojom svjesnom aktivnošću bile snažna prepreka birokratizacije društva. I najzad, ključne pozicije državnog sistema bile su u rukama onih snaga koje su bile na čelu revolucije, to jest Komunističke partije i narodnooslobodilačkog pokreta. U tim vodećim revolucionarnim snagama bila je razvijena demokratska tradicija povezanosti s narodnim masama, koja je rođena u revolucionarnoj borbi i narodnooslobodilačkom ratu. Iako su se dosta rano u tim istim redovima pojavljivali i ideološki branioци i provodioci birokratsko-centralističke prakse i monopolističkog raspolaganja društvenim kapitalom, ipak je kakó u Komunističkoj partiji, tako i u državnom sistemu prevladavao utjecaj onih snaga koje su postajale svjesne opasnosti od takvih tendencija.

U to vrijeme Komunistička partija Jugoslavije i mlado socijalističko društvo — u borbi protiv takvih tendencija i nastojeći da onemoguće njihovu afirmaciju — poduzimali su niz mjera radi jačanja učešća radnih masa u privrednom i državnom upravljanju i uspostavljanja njihove demokratske kontrole nad radom državnih, privrednih i drugih organa upravljanja. U istom cilju Komunistička partija je tada inzistirala i na jačanju i proširivanju saveza sa svim demokratskim snagama u društvu koje su prihvaćale platformu socijalističke revolucije. Iako sve to nije unijelo suštinske reforme u sistem državnosvojinskih odnosa, ipak je načelno otvorena perspektiva demokratskog socijalističkog razvoja. Danas je teško reći kakav bi bio razvoj odnosa snaga u našem društvu da nije bilo Staljinove intervencije 1948. godine. No činjenica je da je do te intervencije došlo ne samo zbog toga što je Staljinu smetala vanjskopolitička nezavisnost Jugoslavije već, prije svega, zato što se unutrašnji socijalistički društveno-ekonomski i politički razvoj u Jugoslaviji počeo kretati putovima koji su se razilazili s državnovlasničkim, odnosno birokratskim i tehnokratskim otuđivanjem radničke klase od sredstava i uvjeta rada, a samim tim i sa staljinističkim dogmatizmom.

U našoj suvremenoj publicistici taj period se često karakterizira kao period staljinističkog sistema u Jugoslaviji. Mislim da nema ničeg pogrešnijeg od takvih ocjena. Svakako, utjecaji staljinizma kao ideologije na našu revoluciju, kao i na naš kasniji društveni i politički razvoj, bili su vrlo jaki. Ipak, ostaje činjenica da je cijeli poslijeratni razvoj u Jugoslaviji — a dobrim dijelom i praksa Komunističke partije Jugoslavije

prije rata i u vrijeme narodnooslobodilačke borbe — bio, u stvari, period postepenog i sve očiglednijeg razilaženja sa staljinizmom i traženja vlastitog revolucionarnog i socijalističkog puta. Upravo time i samo time se može objasniti da se tako reći neposredno poslije Staljinove intervencije, to jest već u toku 1949. godine, kako u praksi naših radnih organizacija, tako i u redovima Komunističke partije Jugoslavije i u njenim vodećim organima, pojavila svjesna orijentacija na radničko samoupravljanje, koje je već svojim prvim koracima počelo unositi suštinske progresivne reforme u sistem državnosvojinskih odnosa. U stvari, kada smo tražili uzroke Staljinova postupka prema Jugoslaviji, sagledali smo ih ne samo u Staljinovu sistemu već i u počecima naše vlastite prakse, to jest u pojavama birokratskog centralizma, državnosvojinskih monopola i političke samovolje. Staljinova intervencija imala je tu pozitivnu stranu što je bitno oslabila političku snagu nosilaca, kao i ideoloških i političkih branilaca takvih tendencija unutar Komunističke partije Jugoslavije i našeg državnog aparata.

Ako na tok događaja gledamo kroz tu prizmu, postaje jasnije da smisao zahtjeva da se presiječe tok srašćivanja partijskog i državnog, odnosno privredno-upravljačkog aparata, koji je poslije sukoba sa Staljinom bio formuliran u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije, nije bio u tome da se država vlast i privredno-upravljačke funkcije »oslobode« utjecaja Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, što se danas često može sresti u našoj publicistici. Naprotiv, historijski smisao tog zahtjeva bio je u tome da se upravo Komunistička partija oslobodi pritiska birokratizma i tehnokratizma koji se rađao u aparatu državne vlasti i privrednog upravljanja; da Komunistička partija učvrsti svoju povezanost s osnovnim masama radničke klase, kako bi na taj način postala sposobnija i slobodnija da izražava njihove interese i da u ime tih interesa, a prije svega demokratskim organiziranjem samih tih masa, ostvaruje vodeći i odlučujući utjecaj i u odnosu na državni i privredno-upravljački aparat.

To ne znači da je prelazak na radničko samoupravljanje, koji je otvorio drugu etapu naše revolucije, bio politički lagan zadatak. Bilo je veoma ozbiljnih otpora — dijelom zbog svjesnog ideološkog razmimoilaženja, a dijelom zbog nerazumijevanja — kako u Komunističkoj partiji, tako i u cjelokupnoj državnoj i privredno-upravljačkoj strukturi. Ali progresivne socijalističke snage koje su se opredijelile za sa-

moupravljanje odnijele su društvenu pobjedu jer ih je podržao pokret radničkih masa. Spontano afirmiranje više ili manje razvijenih radničkih savjeta i sličnih oblika učestvovanja radnika u upravljanju u mnogim radnim organizacijama pokazalo je da je dobar dio radničke klase svojim dubokim klasnim instinktom osjetio gdje zapravo leži glavna opasnost za revolucijom stečen društveni položaj radnog čovjeka i koji su uzroci Staljinove hegemonističke intervencije protiv Jugoslavije.

Ali, i dalje su se u našem društvu niz godina zadržavali, pa i danas se zadržavaju, više ili manje snažni elementi državnosvojinskih odnosa, bilo u obliku direktnog raspolaganja države društvenim kapitalom, bilo u obliku povezanosti države s upravljačkim vrhovima u privredi koji raspoložu centraliziranim društvenim kapitalom nad kojim su organizacije udruženog rada izgubile ekonomsku kontrolu ili je nisu ni imale. To je djelomično izraz objektivnih nužnosti koje nameće neophodna ekonomska uloga države u oblasti društvenog planiranja i u ekonomskoj politici društva, a djelomično i posljedica nesposobnosti našeg društva da brže uspostavlja takve oblike samoupravne integracije u oblasti proširene reprodukcije, odnosno upravljanja društvenim kapitalom, koji će biti u stanju da ograničavaju tehno-kratsko-monopolistički način centralizacije društvenog kapitala. No, usprkos tome, može se reći da su državnosvojinski odnosi samom pojavom početnih oblika samoupravljanja prestali biti u našem društvu sami sebi cilj, jer je samoupravljanje počelo nametati razvoju društvene svojine svoje vlastite zakone i svoje oblike.

A to i jest najvažnije. Jer, na kraju krajeva, nije nesreća jednog socijalističkog društva, pa ni našeg, što su u njegovu društveno-ekonomskom ustrojstvu više ili manje prisutni elementi različitih svojinskih odnosa, koji odgovaraju prostoru, vremenu i specifičnim uvjetima tog društva. Štoviše, to je društveno-historijska nužnost. Upravo je Marx predviđao da će radnička klasa još dugo poslije pobjede revolucije morati živjeti u većoj ili manjoj mjeri po »buržoaskom pravu«. Ni takav revolucionar kakav je bio Lenjin nije se plašio primijeniti novu ekonomsku politiku (NEP), kojom je oktobarska revolucija davala koncesije stranom kapitalu, pa čak — na određenim područjima — i domaćem privatnom poduzetništvu. Zato se i u nas nalaze izvan vremena i prostora pojedini ljudi — a njih ima i u politici i u »profesorijalnoj nauci« — koji su

sebi stvorili neke statičke doktrinarne formule o »pravoj« i »nepravoj« društvenoj svojini, da bi zatim visokim, kritičkim falsetom dramtizirali »nesavršenstvo« naših društvenosvojinskih odnosa i neprekidno otkrivali nesocijalističke, staljinističke, kapitalističke, etatističke, grupnosvojinske, privatnovlasničke, klasne i druge elemente i tendencije u tim odnosima. Nije teško uočiti takve pojave jer od svega toga ponešto, u većoj ili manjoj mjeri, postoji u svakom suvremenom socijalističkom društvu, pa i u našem. Zato puko kritičko tumačenje stanja stvari gubi gotovo svaku progresivnu ulogu ako nije povezano s istraživanjem putova te s pronalaženjem sredstava i nosilaca društvene akcije koja vodi socijalističkom i samoupravnom prevazilaženju takvih pojava. Ali zato društvene odnose treba promatrati i shvatiti prije svega u njihovoj dinamici, a ne u njihovu statičkom obliku, to jest treba shvatiti što sadašnja faza u razvoju našeg društva u svojoj ukupnosti znači za razvoj socijalizma i što je u njoj glavno, a što je sekundarno, odnosno u čemu je element prošlosti, koja je još uvijek živa i prisutna, ali koja nestaje. A kad bismo to izgubili iz vida, počeli bismo gubiti i sjećanje za to koji objektivni faktori društvenog razvrtka imaju ograničavajući, a koji poticajnu ulogu u tom razvoju. A upravo to se kod nas događa s onima koji ne vide da je odlučujući faktor u tim kretanjima ona živa akcija ljudi koja vodi jačanju društvene moći radničke klase, odnosno klasne moći samoupravnog udruženog rada, a ne neko dogmatsko »čistunstvo«. Ako ne bismo tako promatrali probleme te vrste, odricali bismo se upravo one društvene akcije za promjenu realnog odnosa materijalnih i ljudskih snaga od koje zavisi svaki korak društvenog progressa.

Tu činjenicu najbolje potvrđuje sudbina koju kod nas doživljavaju neke varijante takozvane teorije »socijalne stratifikacije«. Ta teorija došla nam je putovima idejnog i teorijskog eklekticizma. S gledišta marksizma, ta je teorija u svojim originalnim oblicima neodrživa zato što klasnu borbu na bazi danih proizvodnih odnosa zamjenjuje teorijom o slojevima na osnovi potrošnje, imovine, načina života ljudi itd. Doduše, pri istraživanju sekundarnih karakteristika društveno-ekonomskih odnosa metoda te vrste može imati određeno naučno i praktično značenje (na primjer, kad kod nas raspravljamo o socijalnoj strukturi same radničke klase ili o socijalnim razlikama sekundarnog značenja). Ali kad ta metoda počne zamjenjivati klasni pristup proizvodnim odnosima, ona je tada izrazito reakcionarna. I zaista, ta teorija

»socijalne stratifikacije« u znatnoj mjeri ima takvu političku ulogu i tamo gdje je rođena. A prenesena u naše uvjete, ona, u stvari, zamagljuje činjenicu da je osnovni i odlučujući konflikt u našem društvu konflikt između klasne radničke strukture samoupravnog udruženog rada i faktora državno vlasničkog i tehnokratsko-birokratskog monopola, kao i drugih elemenata starih proizvodnih i svojinskih odnosa.

Pristalice takvih i sličnih teorija i u našem društvu otkrivaju »novu klasu«, ali ne u proizvodnim odnosima, gdje se klase jedino i pojavljuju, već na osnovi sekundarnih slojevskih razlika. A to je ne samo sasvim nemarksistički pristup problemu klasnih odnosa u našem društvu već vrlo lako može postati sredstvo reakcionarnih političkih špekulacija: Dakako, problem ekonomskih i socijalnih razlika zaista postoji, i čak je veoma značajan izvor društvenih konfliktata. Ali tumačiti te sekundarne karakteristike društvenih odnosa kao primaran izvor socijalne diferencijacije u jednom socijalističkom društvu, znači ne vidjeti ili, pak, prikrivati činjenicu da su primaran izvor te diferencijacije upravo novi oblici reprodukcije određenih elemenata starih klasnih odnosa u socijalističkim i samoupravnim proizvodnim odnosima, koji su uvjetovani prije svega samim karakterom raspolaganja društvenim kapitalom, utjecajem robne proizvodnje, koncentracijom političke moći i političke vlasti nad kapitalom itd. Zato se ta teorija kod nas morala naći u potpunom bespuću — jedan njen dio gubi se u praznom anarhističkom ultraradikalizmu, a drugi prelazi na pozicije potpunog izjednačavanja kapitalizma i socijalizma, etatizma i samoupravljanja.

To samo potvrđuje da ljudi koji se u jednom socijalističkom društvu zalažu i bore za samoupravni oblik proizvodnih odnosa ne smiju ni za trenutak potcijeniti činjenicu da je u sadašnjim uvjetima — i u doglednoj budućnosti — empirijska reprodukcija takvih odnosa na sve višem nivou moguća samo u takvom sistemu vlasti i u takvim političkim oblicima i organizaciji te vlasti koje teorijski obično definiramo kao sistem klasne vladavine radnika. U našim sadašnjim prilikama ta teorijska formula praktično znači da ne samo u političkom i društvenom odlučivanju već i u raspolaganju sredstvima u društvenoj svojini na svim nivoima odlučujući utjecaj moraju neposredno imati nosioci interesa i težnji osnovnih slojeva udruženog rada, to jest onih koji nemaju interes samo da čuvaju svoj stečeni društveni položaj u socijalističkom društvu nego i da stvaraju uvjete za njegovo dalje progresivno

razvijanje u pravcu oslobađanja rada i humaniziranja odnosa među ljudima. U tom smislu, naravno, i sistem političke vlasti mora biti podređen i prilagođen sistemu samoupravljanja, to jest mora postati instrument čovjeka-samoupravljača u radu i u kulturnom i uopće društvenom životu.

Razumije se, ostaci staroga i različite dileme i društveno-ekonomске tendencije o kojima sam govorio izazivali su i izazivaju određena kolebanja i sukobljavanja. Socijalističke snage ih, kao što sam rekao, ne mogu izbjeći. Uostalom, upravo u tim konfliktima se i rađa budućnost. Ne treba, naime, ispustiti iz vida činjenicu da te dileme i konflikti nisu samo izraz ljudskog »traženja« u početnim fazama jedne revolucionarne epohe, već su i realan izraz objektivnih proturječnosti u društvu. Zato bi bilo potpuno nerearno očekivati da određeno objektivno stanje u razvoju društva i njegovih proizvodnih snaga — pogotovo kada se ono pojavljuje i kao nužnost — neće dobiti i svoj subjektivni izraz u praksi, ideologiji, politici i nauci društva. Ali zato ni konkretan društveni rezultat tih konfliktata neće zavisiti samo od politike, ideologije i nauke samih po sebi, već i od realnog odnosa snaga i od sposobnosti svih socijalističkih faktora društvenog razvoja da taj odnos neprekidno akcijski usmjeravaju u pravcu socijalističkih i humanističkih rješenja. Iz tih razloga očekivanje nekog »pravolinijskog razvoja« na osnovi ideologije i nauke bilo bi i na tom području podjednako prazna iluzija kao i vjerovanje da će sam empirizam prakse riješiti sve te konflikte nezavisno od uloge revolucionarne avangarde radničke klase, oslonjene na ideologiju i nauku. Stoga mislim da nema nikakvog razloga ni za dramatičiranje određenih proturječnosti u svojinskim odnosima našeg samoupravnog socijalizma, ali ni za njihovo potcijenjivanje, odnosno prepuštanje stihiji prakse.

Naime, isto tako je očigledno da za jedno socijalističko društvo mora postati pravo historijsko opterećenje proglašavanje nekih prelaznih oblika podruštvljavanja sredstava za proizvodnju ideološkom dogmom i njihovo pretvaranje u sistem koji počinje djelovati svojom vlastitom dijalektikom i potiskivati društvo na kolosijek empiričkog konzervativizma, sa svim posljedicama za raspored i odnos snaga u društvu. Upravo takvim tendencijama naše društvo se suprotstavilo samoupravljanjem. Bitka za samoupravljanje je, u stvari, prerasla u novu fazu revolucije, koja se iz godine u godinu obračunava sa starim svojinskim odnosima i odgovarajućim pravnim institutima radikalnije nego bilo druga socijalistička

revolucija. Taj proces se nije mogao, niti se može, odvijati samo u smislu konfrontacije samoupravljanja s etatizmom, odnosno državnosvojinskim odnosima. Samoupravljanje se moralo, i još će se morati, sukobljavati i sa stihijskim i svjetskim tendencijama restauracije elemenata grupne i privatne svojine, kao i tehnokratsko-upravljačkog monopola u raspolaganju društvenim kapitalom.

U realiziranju svoje osnovne društveno-historijske uloge ta, nazovimo je tako, samoupravna revolucija bila je uspješna. Ali, kao i svaka revolucija, ona je svojim rušilačkim djelovanjem istovremeno tu i tamo otvarala i punktove za prodor stihije, a time — iako u bitno suženom okviru — i nekih novih oblika afirmacije starog protivnika, s kojima se sukobila stvarajući osnovne uvjete za razvoj samoupravljanja. Bilo je neophodno izvršiti radikalnu decentralizaciju prava i odgovornosti u upravljanju udruženim radom i društvenim kapitalom da bi radni ljudi i radni kolektivi — postepenom izgradnjom odgovarajućih ekonomskih, demokratskih i drugih odnosa, kao i organizacionih oblika samoupravne integracije — zaista zajednički i neposredno postali subjekt i nosilac društvene svojine nad kapitalom, što je prvi uvjet oslobađanja rada, odnosno samog radnika. Decentralizacija je otvorila putove za relativno brz razvoj samoupravljanja u proizvodnoj bazi. To utoliko više što je ranija državnosvojinska centralizacija društvenog kapitala bila samo prividno oblik integracije društvenog rada. Ona nije bila organski izraz razvoja proizvodnih snaga, već politički akt države. Kao takva, ona je ostavljala radne organizacije međusobno izolirane i »atomizirane«, čime se povećavala ekstenzivnost privrede. Time se državnosvojinska centralizacija u sve većoj mjeri pretvarala u kočnicu realne ekonomske i tehnološke integracije. Ali decentralizacija je u isto vrijeme unijela i određena kolebanja u pogledu karaktera društveno-ekonomskih odnosa u oblasti proširene reprodukcije, to jest uloge države i planiranja, kao i njihove odgovornosti u odnosu na samoupravnu bazu. To je dovodilo i do povremenih zastoja u razvoju samoupravljanja kao integralnog sistema proizvodnih odnosa u našem socijalističkom društvu.

U prvoj fazi razvoja samoupravljanja — koja je cjelovitije normativno reguliranje najprije Osnovnim zakonom o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva iz 1950. godine, a zatim Ustavnim zakonom iz 1953. godine — amortizacija sredstava za proizvodnju i akumulacija sredstava za proširenu

reprodukciju bile su do u detalje propisane i usmjerene saveznom zakonom. U početku su se i jedna i druga sredstva, kao i prije, prelijevala i centralizirala u državnim fondovima federacije. To znači da je ekonomska baza samoupravljanja bila toliko uska da su čak i proces neposredne proizvodnje samo djelomično kontrolirali samoupravljači. Samoupravljanje je još uvijek bilo više oblik demokratskih političkih odnosa nego samoupravnih proizvodnih i ekonomskih odnosa. Administrativna centralizacija sredstava, osim toga, i ekonomski je slabila prostu reprodukciju postojećih proizvodnih organizacija jer su se ta sredstva ulijevala u državne fondove za nove investicije. Tako je nastao problem takozvanog dezinvestiranja postojećih proizvodnih kapaciteta.

Prvi koraci prema jačanju ekonomske baze samoupravljanja učinjeni su postepenom decentralizacijom sistema amortizacije, i to u znatnoj mjeri pod pritiskom radnih organizacija. Time su radne organizacije dobile bar neku materijalnu osnovu za samoupravnu inicijativu u oblasti neposredne proizvodnje, pa i proširene reprodukcije u ograničenom opsegu. Međutim, svojim najvećim i odlučujućim dijelom proširena reprodukcija je i dalje ostala u okviru državnosvojinskih odnosa. Doduše, i tu je, formiranjem društvenih investicionih fondova, počela postepena decentralizacija, ali se taj proces odvijao isključivo u relacijama federacija—republike—općine. Time su se donekle rješavala ili ublažavala »trvenja« u međunacionalnim odnosima, ali suština prevladavajućih državnovlasničkih odnosa na području proširene reprodukcije nije se promijenila.

Zatim se od takvog sistema proširene reprodukcije postepeno odstupalo, ali je i dalje zadržavano zakonsko reguliranje tih odnosa. U skladu s tim procesom, Ustavom SFRJ iz 1963. godine proširuju se samoupravna prava radnika i na oblast raspolaganja viškom rada, odnosno usvaja se princip da radna organizacija mora biti samostalna u raspolaganju dohotkom. Sistem odnosa koji nastaju na osnovi samoupravnog raspolaganja dohotkom time se počinje razvijati u dominantan oblik društveno-ekonomskih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu. Međutim, istovremeno se polazilo od stanovišta da će se formiranje i veličina tog dohotka, a posebno osobnih dohodaka, na određen način društveno regulirati, i to putem takvog sistema koji će osiguravati što veće ujednačavanje uvjeta privređivanja i stjecanja dohotka, a preko toga i što veću slobodu u stjecanju osobnog dohotka razmjerno rezultatima rada. Naime, u tom konceptu polazilo se od shvaćanja da će društvo

zahvatiti onaj dio dohotka radne organizacije koji nije rezultat rada njenog kolektiva, već povoljnijeg položaja na tržištu (ekstradobit, rentu i slično), i da će se na taj način ujednačavati uvjeti privređivanja. Smatralo se da će tako sve radne organizacije na približno isti način stjecati dohodak prema radu, to jest da će stihijski utjecaj tržišne raspodjele društvenog dohotka na ostvareni dohodak pojedinačne radne organizacije, a pogotovo na osobni dohodak pojedinačnog radnika, biti sve manji. U skladu s takvim konceptom raspodjele proizvoda društvenog rada, ukupan dohodak radne organizacije trebalo je da bude razmjernan njenom ukupnom radnom doprinosu stvaranju ukupnog društvenog dohotka.

Međutim, u ostvarivanju takvog koncepta društvenog reguliranja raspodjele društvenog dohotka, po mome mišljenju, nismo uspjeli. Ali ne zbog same orijentacije društva da ulaže napore u pravcu elementarnog ujednačavanja uvjeta privređivanja i stjecanja dohotka, već prije svega zbog toga što neposredni ciljevi te akcije društva nisu bili realno postavljeni, pa se zato nisu mogli pronaći ni odgovarajući instrumenti društvenog usklađivanja i usmjeravanja raspodjele društvenog dohotka. Vjerojatno se upravo zbog toga naše društvo odmah u početku primjene tog koncepta raspodjele sukobilo i sa snažnim pritiscima raznih interesa, koji su nametali neadekvatna sredstva i subjektivističke kriterije raspodjele društvenog dohotka.

Mislim da su naši neuspjesi u pogledu ujednačavanja uvjeta privređivanja i stjecanja dohotka u znatnoj mjeri proizašli upravo iz nedovoljnog poštovanja objektivnih tržišnih zakonitosti. I obrnuto, neke mjere koje su se poduzimale radi postizanja veće stabilnosti privrede, i koje su se u praksi pokazale opravdanima, čak su produbile nejednakost u uvjetima privređivanja radnih organizacija. Naime, u ostvarivanju spomenutog koncepta društvene raspodjele naišlo se i na prepreke ekonomske prirode, jer se taj koncept gotovo isključivo zasnivao na sredstvima državne intervencije. A u uvjetima tržišne privrede postalo je vrlo teško, pa čak za društvenu privredu i opasno, umjetno presijecati tokove robnog prometa i »premješati« koncentraciju sredstava za proizvodnju koja je uvjetovana tržišnim privređivanjem, i to na osnovi veoma proizvoljnih kriterija, koji se moraju, ili bar vrlo lako mogu, pretvoriti od ekonomskih u političke i socijalne. Zbog niza razloga — o kojima bi se, naravno, moglo opširnije raspravljati — naše društvo tada nije bilo sposobno da probleme te vrste rješava u većoj mjeri na osnovi samoupravne integracije rada i društ-

venog kapitala i solidarnosti unutar udruženog rada, a manje mjerama državne prinude i poreznom politikom.

Zbog svih tih razloga nismo uspjeli »uskладiti« djelovanje objektivnih tržišnih zakonitosti sa sistemom raspodjele društvenog dohotka kakav smo željeli, to jest »ujednačiti dohodak« u radnim organizacijama »zahvaćanjem« ekstradobiti, rente i slično. U tako neujednačenim tržišnim uvjetima stjecanje dohotka i raspodjela dohotka u radnim organizacijama, ili u sistemu cirkulacije društvenih sredstava, bila je suviše prepuštena subjektivističkim individualnim odlukama, odnosno stihijskom razvoju odnosa snaga i svijesti u svakoj pojedinačnoj radnoj organizaciji, ili u ekonomskim odnosima među njima, bez adekvatne odgovornosti pojedinačne radne organizacije i pojedinačnog radnog čovjeka prema interesima udruženog rada, odnosno društva kao cjeline, što je bitno oslabilo i efikasnost društvenog planiranja.

Osim toga, takva orijentacija je posredno utjecala u pravcu zadržavanja odlučujuće uloge države u sferi proširene reprodukcije. Ovdje ne mislim samo na financiranje investicija iz umjetno, odnosno subjektivistički centraliziranog državnog kapitala, već i na onaj prekomjerni državni intervencionizam koji se — ako nije zasnovan na konzistentnom i čvrstom sistemu društveno-ekonomskih odnosa na bazi samoupravnog raspolaganja dohotkom, na objektivnim zakonitostima tržišnog privređivanja i na jasno utvrđenoj politici razvoja proizvodnih snaga, odnosno na planskom usklađivanju materijalnih tokova društvene proizvodnje — nužno mora pretvoriti u voluntarizam. Takav se voluntarizam izražava, na primjer, u subjektivističkim, odnosno političkim mjerilima administrativnog reguliranja cijena, uvjeta vanjskotrgovinske razmjene, deviznog režima, kredita itd. Takav voluntarizam sputava prije svega razvoj samoupravljanja. Jer samoupravljanje pretpostavlja ravnopravnost koja je zasnovana, s jedne strane, na objektivnim zakonitostima materijalnog, odnosno ekonomskog razvoja i, s druge strane, na svjesnom usklađivanju i usmjeravanju tog razvoja, a posebno ekonomskih i socijalnih odnosa među radnim ljudima. Zato su tržišno privređivanje, društveno planiranje i ekonomska i socijalna solidarnost radnih ljudi tri nerazdvojne komponente našeg socijalističkog samoupravnog sistema. Doduše, te komponente nalaze se u proturječnom odnosu. Ali za neprekidno progresivno rješavanje te proturječnosti bitno je da se cijeli naš samoupravni sistem temelji na ekonomskoj i društvenoj odgovornosti za odluke čija se kvaliteta ob-

jektivno izražava u njihovim rezultatima u oblasti tržišnog privređivanja i proširene reprodukcije, odnosno u oblikovanju i upotrebi akumulacije, u podizanju produktivnosti rada, u ekonomskoj strukturi dohotka itd. Bez toga bi svaki sistem društvenog planiranja bio bitno ograničen, a i ekonomska i socijalna solidarnost radnika gubi čvrsto tlo pod nogama. A bez toga i odluke radnika u oblasti samoupravnog odlučivanja gube racionalnu osnovu, pa se i oni počinju ponašati volontaristički, to jest ponekad previše ili premalo »tržišno«, ponekad egoistički, katkad suviše mnogo zahtijevaju od solidarnosti, ponekad prisvajaju pretjerano visok osobni dohodak, katkad podnose pretjerane i nepotrebne žrtve u korist drugih, itd. Drugim riječima, takav volontaristički državni intervencionizam u oblasti uvjeta privređivanja i stjecanja dohotka nije sposoban da ostvaruje cilj koji sam sebi postavlja, a komplicira sva ekonomska kretanja i odnose u društvu. Mislim da je upravo taj neriješeni kompleks pitanja jedan od izvora gotovo kroničnih pojava inflacije, nelikvidnosti i drugih privrednih poremećaja s kojima se posljednjih godina suočava naše društvo.

U periodu o kojem govorim još nisu bili raščišćeni ni neki ekonomski aspekti međunacionalnih odnosa u našem društvu. Na jednoj strani, postojao je otpor orijentaciji da se problemi te vrste rješavaju na nivou republika, zato što bi takav korak zahtijevao i druge reforme u ekonomskim funkcijama i nadležnostima federacije ili države uopće. A na drugoj strani postojao je strah da će intervencija federacije i države uopće u ekonomskim međunacionalnim odnosima ponovo potaknuti tendencije prema centralizaciji sredstava društvene akumulacije u federaciji, što bi vodilo subjektivističkoj »političkoj« raspodjeli tih sredstava, kao i da će jačati tendencije prema zatvaranju republičkih privreda u sebe.

S takvim stanjem stvari — to jest s decentralizacijom sistema proširene reprodukcije, odnosno upravljanja društvenim kapitalom i njegovom cirkulacijom, a bez dovoljno sistemskih rješenja i ekonomskih stimulansa za njegovu slobodnu samoupravnu integraciju — ušli smo u privrednu i društvenu reformu 1965. godine. Neka načelna pitanja raspodjele ukupnog dohotka društvenog rada ne samo što nisu bila riješena nego nije bio postignut ni sporazum o načinu i metodama njihova rješavanja. Posljedica takvog neravnomjernog kretanja reforme bila je u tome što se proturječnost između samoupravnog organiziranog društvenog rada i načina upravljanja društve-

nim kapitalom pojavila u novom obliku. Počelo se događati upravo ono što je Marx predviđao u naprijed citiranoj tezi: radnikov proizvod, kao opredmećeni, minuli rad, počeo je u nekim drugim oblicima ponovo dobivati, kao otuđena vrijednost, njemu nasuprot sve samostaliju egzistenciju. To se moralo odraziti u razvitku društveno-ekonomskih odnosa i u idejnoj i političkoj svijesti društva.

Ipak, time nikako ne želim reći da bi bila opravdana negativna ocjena tog perioda u razvoju našeg decentraliziranog i u znatnoj mjeri deetatiziranog sistema proširene reprodukcije i samoupravljanja. Naprotiv, čak ako dopustimo mogućnost različitih ocjena o tome jesmo li kao društvo »više dobili« time što smo se oslobodili starih državnovlasničkih odnosa ili »više izgubili« zbog nastanka novih problema, ostaje činjenica da su tek decentralizacija i deetatizacija sistema proširene reprodukcije i nova praksa, na njima zasnovana, omogućile razvoj samoupravne integracije društvenog rada i da za nastale probleme tražimo i nalazimo samoupravna rješenja. Štoviše, mislim da se neke proturječnosti sada pojavljuju u oštrijem obliku i zbog toga što u toj decentralizaciji i deetatizaciji nismo bili dovoljno dosljedni. Spomenut ću samo kao primjer bivše savezne banke i neke druge bivše »savezne« i »republičke« krupne privredne organizacije u kojima se zadržala određena masa prije centraliziranog »saveznog državnog kapitala«. Takvo stanje stvara prije svega određene probleme u međurepubličkim ekonomskim odnosima. Ali još teža posljedica od te bila je u tome što su se neprekidno reproducirali ostaci tog »državnog kapitala«, a time i društveno-ekonomski odnosi na bazi otuđivanja viška rada od radnika, to jest na bazi tehnokratsko-upravljačkog monopola nad dijelom društvenog kapitala. A braneći takve odnose u vezi s »državnim kapitalom« — ne toliko zbog samih tih odnosa, koliko zbog straha da netko ne »izgubi« nekoliko milijardi dinara u globalnoj raspodjeli društvenog dohotka — neki ljudi su skloni da brane takve odnose u cjelokupnom sistemu proširene reprodukcije. Zato ideologija tehnokratsko-upravljačkog monopola u takvim i sličnim ostacima starog sistema dobiva realno tlo pod nogama.

Prema tome, kurs na deetatizaciju i decentralizaciju sistema proširene reprodukcije — usprkos svim nedostacima i deformacijama u svakodnevnoj praksi — bio je ne samo značajan korak dalje u stvaranju materijalne baze socijalističkog samoupravljanja nego je bio i neophodan da bi se oslobodili putovi

samoupravnim oblicima integracije udruženog rada. Zato kritička ocjena tog perioda naše prakse nikako ne smije voditi odbacivanju tog kursa, već objektivnom sagledavanju postojećih proturječnosti i mogućih rješenja u socijalističkoj akciji za dalju afirmaciju procesa samoupravne integracije rada i društvenog kapitala.

EKONOMSKI I POLITIČKI ODNOSI U SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU*

Prijeđeni put socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji

Korijeni samoupravljanja u našem društvu

Socijalističko samoupravljanje radnika u udruženom radu kod nas, osim što je povezano s općim historijskim tokovima borbe radničke klase za nove socijalističke društvene odnose, za slobodni rad i za demokraciju, izvire, razumije se, i iz karaktera i specifičnih uvjeta razvoja naše revolucije. Ono nije nastalo ni iznenada ni slučajno. Svojom svjesnom revolucionarnom i društvenom aktivnošću samoupravljanje je uspostavljala i uspostavlja sama radnička klasa. A ono se moglo uspješno probijati u naš društveni život zato što je iz radničke klase izrasla KPJ, odnosno SKJ — to jest takva revolucionarna socijalistička snaga koja je znala osjetiti i izraziti samoupravne težnje te klase, dati im teorijske osnove i oblike u praksi te organizirati borbu za njihovo ostvarenje, što će biti presudno i za dalji razvitak samoupravljanja.

Nastanak samoupravljanja kod nas nemoguće je zamisliti bez teške revolucionarne škole kroz koju su mase radnih ljudi grada i sela, a posebno radnička klasa, prošle u svojoj historiji, u borbi protiv žestokog socijalnog, ekonomskog i nacionalnog ugnjetavanja i eksploatacije u staroj Jugoslaviji, i bez iskustava koja su radnička klasa i radni narod uopće stekli u toku svenarodnog oslobodilačkog rata protiv fašističke agresije. Jer u tome ratu borac nije bio samo vojnik koji izvršava planove svojih komandanata, već je neprekidno i sam morao odlučivati i razvijati vlastitu inicijativu.

U toj borbi su široke radne mase stekle velika iskustva, veliko samopouzdanje i razvijen osjećaj odgovornosti prema za-

* Referat na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije, podnesen 5. svibnja 1971. godine u Sarajevu. Tekst koji ovdje objavljujemo, a koji je dio tog referata, uzet je iz izdanja: Edward Kardelj, *Izbor iz dela*, sv. I, Komunist, Beograd, 1979.

dacima i ciljevima zajedničke borbe. To su bile snažne subjektivne pretpostavke za razvoj samoupravljanja.

Zato možemo reći da naše samoupravljanje ne vodi porijeklo tek od Zakona o samoupravljanju iz 1950. godine, kad je ono i formalnopravno uvedeno kao dominantni oblik razvoja socijalističkih proizvodnih odnosa u našem društvu. Samoupravljanje potječe iz naše revolucije i na razne načine se počelo probijati u našu društvenu i proizvodnu praksu tako reći od prvog dana pobjede naše revolucije. Pojavilo se najprije u obliku učestvovanja radnika u proizvodnim savjetima i na druge slične načine, prije svega preko uloge sindikata, a već krajem 1948, i pogotovo 1949. godine počela se oblikovati ideja o radničkim savjetima, pa se i prvi počeci njihova spontanog nastajanja bilježe u toj godini.

Razumije se, kao svaka suvremena socijalistička revolucija, i naša je revolucija prošla period revolucionarnog etatizma, to jest takvog oblika diktature proletarijata u kojem su državna organizacija i državna prinuda odlučujuće oružje revolucije. Neki to razdoblje našeg društvenog razvoja označavaju periodom staljinističkog sistema, što svjedoči o njihovu nerazumijevanju zakonitosti suvremenih socijalističkih revolucija, a pogotovo naše revolucije. Staljinizam je, kao vodeća ideologija u međunarodnom revolucionarnom radničkom pokretu toga doba, dakako, veoma snažno utjecao i na naš radnički pokret i na tok naše revolucije. Međutim, revolucionarni etatizam bio je proizvod, a i potreba naše vlastite revolucije. Jer stanje naše privrede neposredno poslije rata, nizak nivo njene razvijenosti uopće i slične okolnosti nalagali su koncentraciju svih društvenih snaga i sredstava radi savladavanja prvih teškoća i postavljanja osnova našeg privrednog i društvenog razvoja. Tek na tako postavljenim temeljima materijalnog razvoja našeg društva bilo je moguće postepeno uvoditi nove, demokratske oblike upravljanja društvenim i privrednim poslovima. Očigledno je, dakle, da je po svojim osnovnim historijskim funkcijama — po stvaranju snažnog državnog sektora privrede kao glavnog faktora razvitka cjelokupne nacionalne ekonomije, po odlučujućoj ulozi socijalističke države u osiguravanju cjelokupnog društvenog, ekonomskog i političkog razvoja zemlje, itd. — taj revolucionarni etatizam u našim uvjetima bio neizbježan i progresivan, bez obzira na njegove slične pojavne oblike, koji danas znače nešto sasvim drugo nego što su značili onda, kao i na njegove negativne popratne tendencije, koje su i tada značile isto što i danas znače.

Ako je taj razvoj poprimao i određene staljinističke oblike, bio je to utjecaj vremena u kojem se odvijala revolucija. Međutim, naša je revolucija bila autohtona revolucija radničke klase, seljačkih i drugih radnih masa naroda Jugoslavije — istinska revolucija masa. Upravo zato ni utjecaj staljinizma ni pojedini staljinistički oblici u toku revolucije i izgradnje temelja novog društva nisu bili ono što je davalo osnovnu karakteristiku prvom periodu naše revolucije. Naprotiv, o tome koliko je duboko cijeli tok naše revolucije bio u sukobu sa staljinističkom dogmom ne govori samo historija razmimoilaženja rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije sa Staljinom nego i sama činjenica što je Staljin raskinuo s našom revolucijom već nepune tri godine nakon završetka drugog svjetskog rata. Zato za našu revoluciju, njen tok i njenu ideologiju nisu bitni utjecaji i elementi staljinizma u njoj, već oni tokovi koji su je doveli u sukob sa staljinizmom i samim Staljinom.

Zato danas na ovom kongresu, na kojem već dominiraju mlađe generacije, čija se svijest oblikovala u uvjetima samoupravljanja, neće biti suvišno još jedanput naglasiti da samoupravljanje u našoj zemlji nije nastalo kao posljedica našeg sukoba sa Staljinom, već je, naprotiv, izraz elementarnih težnji naše radničke klase i djelo njene revolucije. U stvari, upravo je Staljinov otpor takvim težnjama naše radničke klase i radnih masa uopće bio jedan od glavnih faktora našeg sukoba s njim. No jasno je da je i sam konačni raskid sa Staljinom i staljinističkim dogmatizmom oslobodio putove sve punije afirmacije elementarnih težnji naših radnih ljudi prema samoupravljanju. Jer oslobođenje rada i radnog čovjeka ne sastoji se samo u većem komadu kruha nego što je bio juče-rašnji, a što ovisi o nekom trećem, već prije svega u dosljednoj akciji na izgradnji takvog položaja radnog čovjeka u udruženom radu, na društvenim sredstvima za proizvodnju, koji ga, u sve većoj mjeri, čini gospodarom vlastite sudbine — kao što je to nekada Marx rekao za Parišku komunu.

Jer ubrzo smo se suočili i s negativnim aspektima takvih društveno-ekonomskih odnosa i takvog političkog sistema u kojima dominantnu ulogu ima društveni aparat. Stihija svakodnevnog praktikizma donijela je pokušaje da se akcioni centralizam revolucije zamijeni državno-birokratskim administrativnim centralizmom i da se upravljanje nacionaliziranim sredstvima za proizvodnju pretvori u neku vrstu državnosvojniskog i tehnokratsko-upravljačkog monopola. Na toj osnovi

javila su se i nastojanja da se politički sistem revolucije i diktature proletarijata poistovjeti s političkim apsolutizmom centralizirane države.

Otpor takvim tendencijama bio je u našoj radničkoj klasi i u politici njene revolucionarne avangarde prisutan i u prvom poslijeratnom periodu. Sukob sa Staljinom pogotovo je uvjerio progresivne snage našeg društva da je upravo u tim tendencijama izvor ideologije, politike i prakse koja je dobila svoje ime po Staljinu, ali koja nije bila svojstvena samo Staljinu, kao što nije prestala živjeti i reproducirati se ni poslije njegove smrti. Ona je nastala i nastaje i na našem tlu, iz naših vlastitih izvora. Pokazalo se da se protiv takvih težnji možemo uspješno boriti samo odlučnim razvijanjem onih samoupravnih i demokratskih oblika u društvu koji omogućavaju što neposrednije ekonomsko i političko angažiranje i kontrolu radnika i drugih radnih ljudi u njihovim radnim i drugim društvenim organizacijama a preko takvih organizacija u cjelokupnoj društvenoj politici i, naročito, u proizvodnji i društvenoj reprodukciji.

Prema tome, za karakteristiku razvoja našeg društva, naše revolucije nije bitno jesu li u njemu dolazile do izražaja manje ili više i etatičke i birokratsko-tehnokratske tendencije o kojima sam govorio. Bitno je da je naše društvo u sebi našlo snagu da im se suprotstavi borbom za afirmaciju samoupravljanja radnih ljudi u udruženom radu. Ni za karakteristiku budućeg razvoja našeg društva neće biti bitno i odlučujuće hoće li u njemu postojati razni antisamoupravni i antisocijalistički ostaci, tendencije i pritisci, već hoće li se naše društvo boriti protiv njih ili će ih u manjoj ili većoj mjeri prihvatiti.

Historijski smisao prelaska našeg društva na samoupravni oblik socijalističkih proizvodnih odnosa nije bio u utopističkoj ideji uspostavljanja nekog statičnog, beskonfliktnog sistema idealnih društveno-ekonomskih i demokratskih institucija i odnosa među ljudima. Smisao i cilj tog koraka bio je težnja socijalističkih snaga da se suprotstave dominaciji određenih tendencija državnovlasničkog monopola. A takva dominacija bi postepeno automatski reproducirala elemente u odnosima proizvodnje i raspodjele u kojima bi se — ako bi se takav proces stihijski dalje razvijao — državno-upravljačke funkcije i funkcije upravljanja u društvenom radu ne samo počele otuđivati od radnika već bi se u sve većoj mjeri pretvarale od njegova oruđa i službe — što treba da budu — u gospodara nad njim. Tom procesu nasuprot, naše je društvo u obliku

samoupravljanja pokrenulo proces koji će težiti da odnosi proizvodnje i raspodjele postepeno prerastaju u takve odnose u kojima rad, kao što kaže Marx, postaje »zaista slobodan« i u kojem će funkcija državnog i radnog upravljanja biti, prije svega, funkcija upravljanja stvarima, a sve manje funkcija upravljanja ljudima. A to i jest suština socijalističkih odnosa među ljudima.

Polazna tačka i sredstvo ostvarivanja te orijentacije treba da bude napor da radni ljudi u svim oblicima udruženog rada budu u najvećoj mogućoj mjeri u položaju da upravljaju svojim radom, da na temelju toga rada, kao svoje legitimacije, učestvuju u rezultatima udruženog rada te da na osnovi svojih ekonomskih i drugih samoupravnih prava utječu na raspolaganje njime, počevši od elementarnih oblika u neposrednom procesu rada, preko sistema proširene reprodukcije i, uopće, cirkulacije društvenih sredstava, do društvenog plana i drugih odluka općeg značaja.

Takav društveno-ekonomski položaj radnika jest i neophodan materijalni i moralni stimulans za brži razvoj proizvodnih snaga i porast produktivnosti rada. Jer u socijalističkom društvu nosilac toga razvoja ne može biti nikakva vanjska prisilna, već jedino interes samog radnika. A to je presudan faktor za razvoj proizvodnih snaga u suvremenim uvjetima naučno-tehničkog napretka, kada je, dođuše, opet čovjek, ali sada ne toliko kao fizička radna snaga koliko, sve više, kao svjesna i samostalna stvaralačka snaga, sa svojim radnim i stvaralačkim interesima i kreativnim sposobnostima, postao glavni pokretač i nosilac razvoja. (...)

Neke polazne tačke razvoja samoupravljanja

Proturječnosti socijalističkog razvoja našeg društva

Unatoč uspjesima koje je postiglo, samoupravljanje je, ipak, kao cjelovit sistem u našem društvu tek na početku svoga razvoja. Jer ono kao društveni odnos može postojati i normalno se razvijati samo ako postane odlučujuća karakteristika i orijentacija cjelokupne društvene izgradnje. Kod nas, međutim, još uvijek postoji priličan nesklad između relativno brzog tempa afirmacije samoupravljanja u bazi i zaostajanja u razvoju odgovarajućih oblika šire samoupravne društvene

integracije u oblasti društvene reprodukcije, i na drugim područjima ostvarivanja radnih, životnih i kulturnih interesa radnih ljudi. Ta proturječnost se posljednjih godina izražava u izvjesnoj stagnaciji napora na daljoj izgradnji unutrašnjih odnosa u samoupravljanju, štoviše — vjerojatno neću mnogo pretjerati ako kažem — i u jačanju antisamoupravnih otpora u nekim oblastima našeg privrednog i društvenog života.

Takvo stanje, naravno, nije slučajno. Ti problemi su u dobroj mjeri neizbježni i dugoročni, jer je naša samoupravna praksa u mnogo čemu ograničena materijalnim mogućnostima, koje određuje dani stupanj razvitka proizvodnih snaga, kao i utjecajem svih proturječnosti i tendencija koje rađa ekonomski, socijalni i politički sastav našeg društva i odnos snaga u njemu. Ali u nemaloj mjeri takvo je stanje i posljedica, rekao bih, određenog mirenja naše prakse s postojanjem nesamoupravnih odnosa, pod izgovorom da je najvažnije dobro posloovati, a da su problemi samoupravnih odnosa među ljudima sporedno pitanje, ili su čak ti odnosi smetnja dobrom poslovanju.

U tim procesima, u antisamoupravnim otporima i kolebanjima, svakako, izražavaju se i neke objektivne zakonitosti razvoja proizvodnih snaga. Naime, da bi osiguralo optimalne uvjete za razvoj proizvodnje, socijalističko društvo je prinuđeno da u mnogo čemu živi — kako je rekao Marx — po »buržoaskom pravu«. To se naročito odnosi na neke oblike državno-vlasničkih odnosa, oblike državne prinude u ekonomskom životu, robnu proizvodnju i tržište, mehanizam raspodjele prema radu i slično. Jasno je da su pojedini oblici i odnosi takve vrste, na danom stupnju razvitka proizvodnih snaga, nužni — neki više i za duže vrijeme, drugi manje i za kraće razdoblje — kao najpovoljniji uvjet za razvoj proizvodnih snaga u socijalističkom društvu, pogotovo zato što istovremeno utiru putove daljem napretku socijalističkih društvenih odnosa, ako ih vodeće snage socijalističkog društva primjenjuju i razvijaju u skladu s dugoročnim interesima borbe za oslobodjenje rada. Takvi odnosi u danim mogućnostima socijalističkog društva na prvim koracima socijalističke revolucije svakako predstavljaju kolektivni interes radničke klase. Međutim, oni su istovremeno i izvor niza proturječnosti i deformacija u socijalističkom društvu i kolebanja u nekim dijelovima same radničke klase.

Osim toga, između samoupravljanja i stručnog rukovođenja procesom rada postoji uzajamna zavisnost, ali i proturječ-

nost, koja i u uvjetima samoupravljanja nerijetko izaziva konflikte među ljudima. U samoupravljanju se ljudi, kao zajednica proizvođača, svjesno potčinjavaju nužnostima koje nameće upravljanje stvarima, zato da bi to upravljanje podredili svojim samoupravnim, humanističkim i demokratskim interesima, to jest interesima oslobađanja rada i radnog čovjeka. Međutim, proturječnost između tih dvaju faktora — to jest samoupravnosti proizvođača i osobne odgovornosti ljudi u procesu rada — proizvodi i uvjete za takve odnose u kojima bi radnik bio vanjskom prinudom podređen sistemu upravljanja stvarima u procesu proizvodnje — da citiram Marxa — kao neka vrsta »dresirane fizičke proizvodne snage«. U tome su izvori, smisao i rezultati tehnokratsko-birokratskog načina upravljanja.

Jedan od najsnažnijih neposrednih izvora takvih deformacija jest to što se pojedine upravljačke grupe često nađu u položaju da tumače, pa čak i da moraju tumačiti takozvani zajednički društveni interes ili zajednički interes udruženog rada s gledišta racionalne organizacije rada, razvika suvremene tehnike i tehnologije, borbe za višu produktivnost rada, integracije rada i koncentracije sredstava za proizvodnju, proširene reprodukcije, usklađivanja materijalnih tokova društvenog života, naročito proizvodnje i potrošnje, planskog gospodarenja itd. Međutim, u uvjetima kada samoupravni društveni položaj radnog čovjeka još nije učvršćen i kada ni mehanizmi u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji još ne funkcioniraju kako treba, niti pak postoje ekonomski odnosi koji bi osigurali punu ekonomsku odgovornost upravljačkih centara radnim ljudima, pa ni punu zainteresiranost radnika u svim oblicima te reprodukcije, često se dešava da upravljački centri i nesvjesno počinju »zajedničke interese« tumačiti s pozicija koncentracije one političke i ekonomske snage koja se otuđila od neposrednog proizvođača, odnosno čovjeka na radnom mjestu, umjesto upravo sa suprotnih pozicija, to jest s pozicija svladavanja tih tendencija.

Treba, međutim, naglasiti da kritika i borba za prevladavanje tehnokratsko-birokratskih tendencija ni u kojem slučaju ne znači paušalnu kritiku cijele tehničke i druge inteligencije u radnim organizacijama. Ogromna većina inteligencije je ne samo po svojoj socijalističkoj svijesti već i po svojim elementarnim interesima bezuvjetno u istoj mjeri povezana sa samoupravljanjem kao i fizički radnik. Jer ukoliko je veća snaga samoupravljanja, utoliko će veće biti i mogućnosti kako za

inteligenciju, tako i za sve radne ljude da se stvaralački izraze. Ali i obrnuto: u uvjetima tehnokratsko-birokratskog upravljanja društvenim radom tehnička i druga inteligencija na isti način postaje objekt manipuliranja osamostaljenih centara ekonomske i političke snage.

Među izvorima antisamoupravnih tendencija svakako treba spomenuti i nastojanje da se povećavaju ekonomske i socijalne razlike među radnim ljudima nezavisno od radnog doprinosa pojedinca. A takve pojave se danas još uvijek mogu probijati zbog nedograđenosti našeg sistema ekonomskih odnosa u stjecanju i raspodjeli dohotka, što omogućuje kršenje načela raspodjele prema radu. Na toj osnovi stalno se ispoljavaju dvije krajnosti. Dok, s jedne strane, jedan sloj ljudi želi izbjeći svaku samoupravnu ili društvenu kontrolu u pogledu načina stjecanja i veličine svog osobnog dohotka, dotle se, s druge strane, javljaju zahtjevi za izjednačavanjem, ili, kako to kažemo, uravnilovkom.

Obje su krajnosti u suprotnosti sa samoupravljanjem, jer se ono u sadašnjim uvjetima može razvijati samo na osnovi raspodjele prema radu. Društvo još uvijek ovisi, prije svega, o sposobnosti i subjektivnim umnim i fizičkim naporima čovjeka u radu i stvaranju. Zato i udio osobnog dohotka u ukupnom dohotku društvenog rada mora biti vezan za udio osobnog radnog doprinosa. To ne znači da naše društvo ne priznaje moralni, to jest stvaralački stimulans čovjeka u radu. Štoviše, taj moralni stvaralački stimulans nesumnjivo će s vremenom prevagnuti nad materijalnim. Međutim, dok su naši radni ljudi još uvijek dosta skućeni u svom životnom standardu, a neki žive čak i u uvjetima egzistencijalnog minimuma, materijalni stimulans, koji pruža raspodjela prema radu, jest neophodan faktor ne samo kao poticaj radnoj i stvaralačkoj inicijativi u borbi za višu produktivnost rada već i kao uvjet slobode radnog čovjeka i njegova rada. Doduše, samo se po sebi razumije da je neophodno i progresivno da se radni slojevi s najnižim životnim standardom bore za poboljšanje svog položaja, iako ta borba ponekad dobiva oblik borbe za izjednačavanje. Te potrebe radnih slojeva s najnižim životnim standardom socijalističko društvo mora podržati politikom povećavanja sredstava zajedničke potrošnje na osnovi solidarnosti i uzajamnosti radnih ljudi, kao i općom borbom za višu produktivnost društvenog rada. Međutim, pritisak prema uravnilovci sam po sebi ne samo što je nerealan već nosi sa sobom i ozbiljne opasnosti za samoupravni razvoj našeg društva. Budući da je,

naime, uravnilovka u suvremenom društvu nerealna, to pristanice takvog socijalnog ultraradikalizma obično traže izlaz u državnoj prinudi, a sve to u iluziji da država svima može osigurati jednak ili približno jednak dohodak i da ujedno silom može natjerati ljude na rad. Težnje prema uravnilovci, na taj način, postaju prirodni saveznik birokratsko-etastičkih tendencija.

Prevladavanje spomenutih i drugih proturječnosti putem jačanja odgovarajućeg samoupravnog položaja radnog čovjeka u radu i društvu predstavlja životni interes svih slojeva radnih ljudi. Ono je u interesu racionalne organizacije i politike upravljanja stvarima, jer u sve većoj mjeri ujedinjuje materijalni i stvaralački interes i inicijativu radnika s istinskim zajedničkim interesom radnih ljudi u stručnom upravljanju procesom rada i stvaralačkim interesom vodećih i odgovornih organa stručnog upravljanja.

Ali to se neće postići automatski, odnosno prepuštajući se stihijskoj igri odnosa snaga u svakoj pojedinoj društvenoj ćeliji. Sada se nalazimo u fazi kad je potrebno uložiti najveće moguće napore da se pokrenu i organiziraju sve stvaralačke snage našeg društva — od nauke do svakodnevne prakse i demokratskog suočavanja mišljenja u svim ćelijama društvenog sistema, a pogotovo u vodećim socijalističkim snagama — za svjesnu, jasno usmjerenu i koordiniranu akciju na stalnom praćenju i identificiranju najaktualnijih problema našeg samoupravnog i općeg društvenog razvoja i — što je bitno i najvažnije — za njihovo pravovremeno i konkretno rješavanje u praksi. Jer proturječnosti i antisamoupravne tendencije, koje izviru iz njih, mogu se prevladati samo postepenim ukidanjem uvjeta u kojima se one obnavljaju ili jačaju, to jest daljim razvojem proizvodnih snaga, novim prođorom samoupravnih odnosa, jačanjem samoupravnog društvenog položaja radnog čovjeka u udruženom radu, novim koracima samoupravne integracije u proizvodnji i društvenoj reprodukciji, stalnom borbom za veću efikasnost samoupravnog mehanizma itd., kao i stalnom i svjesnom borbom protiv antisamoupravnih idejnih i političkih strujanja.

Ono što danas više od ičega drugoga slabi i ugrožava napredak u razvoju našeg socijalističkog samoupravnog društva jesu upravo njegove unutrašnje slabosti, nedograđenosti, nerazriješene proturječnosti, nepotrebne stagnacije itd. Mi sada prilično zaostajemo u razvoju i oblikovanju odnosa i institucija samoupravnog sistema, a posebno u izgradnji unutrašnjih

ekonomskih i političkih odnosa, kao i organizacionog mehanizma samoupravljanja na svim nivoima društvene reprodukcije. Mi, također, zaostajemo i u usklađivanju samoupravnih odnosa i institucija s aktualnim zahtjevima razvoja proizvodnih snaga i društva uopće u uvjetima suvremenog naučno-tehnološkog progressa i njegovih ekonomskih i socijalnih posljedica. U takvoj situaciji, umjesto dugoročnijeg idejnog i istinski naučnog sagledavanja problema i putova za njihovo rješavanje na osnovama samoupravljanja, često prevladava tehno-kratski praktičizam i pragmatizam, koji ostaje to i onda kada sam sebe proglašava naukom, i koji je pogodno tlo za jačanje konzervativizma, birokratskih i menadžersko-tehno-kratskih tendencija, nekritičkog prihvatanja tuđih teorija i tuđih rješenja i slično. Kao reakcija na sve te procese pojavljuje se, s druge strane, i stihijska direktna akcija pojedinih grupa radnika ili radnih kolektiva, koja je nekad opravdana i progresivna, a ponekad nosi obilježje zaostale društvene svijesti. Sve to čini da nerješavanje onih problema koje je moguće već danas riješiti dugoročnije i više zaoštrava proturječnosti našeg društva nego što je to historijski neizbježno. Istovremeno, te slabosti samoupravljanja daju podlogu snažnijem prodroru tehno-kratsko-upravljačkih shvaćanja prema kojima — grubo rečeno — radnici treba da budu, u ime tobožnje efikasnosti privređivanja, lišeni svojih osnovnih samoupravnih prava. Akutni su i problemi prevladavanja ostataka državnosvojinskih odnosa i etatističkih tendencija u nekim oblastima društvenog života, pojave nedovoljne radne i poslovne efikasnosti, nedovoljne odgovornosti, nedovoljne socijalne sigurnosti radnog čovjeka i slično.

Klasni karakter samoupravljanja

Često, i to s pravom, ističemo da naše socijalističko društvo ne može postojati i razvijati se kao takvo ako u njemu ne bude osigurana vodeća uloga radničke klase, u njenoj uskoj povezanosti sa svim slojevima ljudi koji rade i stvaraju. Takav klasni pristup je neophodan i kad govorimo o samoupravljanju.

Ali treba biti načisto što se pod tim razumijeva. Mnogi se u suvremenoj političkoj praksi pozivaju na radničku klasu i govore u njeno ime, proglašavajući time svoju politiku klasnom politikom. U stvarnosti se, međutim, iza bujice riječi o radničkoj klasi vrlo često skrivaju težnje da se od radničke

klase otuđuju upravljačke funkcije u radu i društvu, a pogotovo u raspolaganju viškom rada. Prema tome, klasni pristup problemima našeg društva ne sastoji se u tome što se on često ističe na riječima ili što se klasna politika poistovjećuje s nekom vrstom pokroviteljskog odnosa prema radničkoj klasi. Klasni pristup izražava se u tome koliko se socijalističke snage našeg društva bore i koliko se uspijevaju izboriti za to da radnička klasa i svi radni ljudi, svakim danom, sve više postaju gospodari vlastite sudbine. Zato bi se moglo reći da se »početak« i »kraj«, tj. cijeli sadržaj samoupravljanja izražava u karakteru društveno-ekonomskog i političkog položaja radnog čovjeka, kao pojedinca i udruženog u zajedničkom radu i društvu.

S druge strane, postoje i takva shvaćanja i teorije koji kažu da je pojam radničke klase kod nas danas suštinski drukčiji od onoga historijski nastalog. Najčešće se pri tome, i to je jedna krajnost, pojednostavljeno potcjenjuje ili negira društvena uloga radničke klase, pa čak i njeno postojanje, dok je druga krajnost prikazivanje tobožnjih »novih klasnih odnosa« kao odnosa između radnika koji se bave fizičkim i onih koji se bave umnim radom, ili između ljudi koji vrše upravljačke funkcije i radnika.

Tu nesumnjivo postoje određeni problemi i suprotnosti interesa. Štoviše, u određenim uvjetima — u povezanosti s drugim deformacijama socijalističkih odnosa, naročito u oblasti ekonomskih i socijalnih razlika među ljudima — te suprotnosti interesa mogu izazvati kako ozbiljna narušavanja samoupravnih i socijalističkih odnosa, tako i oštrije političke reakcije.

Međutim, nerealno i nenaučno bi bilo tvrditi da postoji antagonistički klasni sukob između radnika i inteligencije, ili između radnika i ljudi koji vrše rukovođeće funkcije u upravljanju stvarima, jer svatko zna da su kako znanje, tako i upravljačke funkcije, pa prema tome i ljudi koji su njihovi nosioci, bitan uvjet društvene egzistencije. Drugim riječima, razlike u obrazovanju i razlike u osobnim primanjima ili u položaju u samom materijalnom procesu rada ne stvaraju same po sebi suprotnosti klasnog karaktera, premda mogu biti, a i jesu, izvor političkih konflikata. Ali ti se konflikti mogu rješavati demokratskim putem, a ne »klasnom borbom«. Ono što tu zaista može biti, a i jest, ostatak ili element klasnog sukobljavanja jesu ostaci starih društvenih odnosa u sistemu proizvodnih odnosa, ostaci starih reakcionarnih ili konzervativnih ideoloških, političkih i ekonomskih shvaćanja ljudi, kao

i određeni prelazni oblici u ekonomskim odnosima koji rađaju tendencije prema restauraciji staroga.

Sve ovo ne govorim zato što bih smatrao da kod nas nema problema klasne borbe. Naprotiv, neki od njih su veoma prisutni. O tome govorim iz dva razloga: prvo, zato što mislim da pojam radničke klase u našem društvu ne treba određivati na osnovi nekih drugih kriterija nego što su oni koji zaista određuju položaj radničke klase u proizvodnim odnosima kakvi su nastali tokom historije. U stvari, naša radnička klasa može se razlikovati i razlikuje se od radničke klase kakva je historijski nastala i razvijala se samo po tome i u onoj mjeri u kojoj ona prestaje biti klasa. A taj je proces kod nas tek na početku.

I drugo, zato što se klasna borba kod nas više ne vodi u obliku borbe za društveno-historijsko uništenje radničkoj klasi suprotne klase vlasnika kapitala, jer takva klasa kod nas — osim kao beznačajan ostatak — više ne postoji. Ali postoje oblici otuđivanja viška rada, postoje oblici birokratsko-tehnokratskog upravljačkog monopola, postoji neravnopravnost radnih ljudi u dohodovnim odnosima, postoje ekonomske i socijalne razlike i diferencijacije, koje nisu zasnovane na raspodjeli prema radu, već na ovom ili onom vidu stihijski stečenih ekonomskih ili društvenih privilegija itd. Mislim da je upravo borba protiv takvih sličnih tendencija i pojava ona prava, istinska borba za klasne interese radnih ljudi. Pogotovo ne treba zaboravljati da je u svakodnevnom životu najprogresivnije, u klasnom smislu te riječi, ono što je učinjeno za poboljšavanje društvenog položaja i životnih uvjeta onih radnih slojeva koji imaju najniži životni standard i koji sami najmanje mogu utjecati na svoj ekonomski i društveni položaj. Nasuprot takvoj konkretnoj i svakodnevnoj borbi za interese radnog čovjeka, teorije o kojima sam prije govorio mogu vrlo lako postati oruđe u borbi za vlast — upravo protiv stvarnih interesa radničke klase.

Revucijom i područstvljenjem sredstava za proizvodnju i društvenog kapitala uopće svakako se bitno promijenio položaj naše radničke klase. Ona više nije prodavač radne snage, odnosno — pravilnije i kritički rečeno — najamni odnosi su samo ostatak staroga u našim društveno-ekonomskim odnosima, ostatak čije su dimenzije, istina, nekad manje, nekad veće, ali koji više nije osnovna karakteristika naših društvenih odnosa, a pogotovo ne njihova neizbježna pretpostavka, kao što

je to slučaj s najamnim odnosima u kapitalizmu. Međutim, radnička klasa je u našem društvu još uvijek klasa čiji se višak rada područstvljava i postaje materijalni izvor kako za proširivanje kapaciteta društvenih sredstava za proizvodnju i porast društvenog kapitala uopće, tako i za podmiranje zajedničkih društvenih potreba. A upravo taj proces područstvljavanja viška rada — odnosno vrijednosti koju on stvara — izvor je osnovnih proturječnosti i konflikata u našem, kao i u svakom drugom obliku socijalističkog društva. I ekonomske i socijalne diferencijacije koje narušavaju odnose raspodjele prema radu i izazivaju glavne socijalne sukobe imaju svoje najjače izvore upravo u tim proturječnostima. A za prevladavanje tih proturječnosti i konflikata sasvim sigurno nije dovoljna jedna — ma kako bila čvrsto organizirana i centralizirana — državna mašina. Naprotiv, pokazalo se da i ona može postati nosilac razvlašćivanja radničke klase.

U stvari, upravo u karakteru i oblicima područstvljavanja viška rada ogleda se i stupanj prevazilaženja klasnih odnosa, te se zato jedna od osnovnih dilema suvremenog socijalizma sastoji upravo u tome tko i kako raspolaže viškom rada, tko je njegov vlasnik ili monopolski upravljač, koji raspolaže društvenim »kapitalom« i time postaje odlučujući činilac u društvenom i političkom životu: da li je to sama država i njen aparat, koji upravlja u ime radničke klase, ali ujedno neizbježno ispoljava i tendencije da postane gospodar nad njom, ili je to neki autonomni tehnokratsko-upravljački mehanizam, zasnovan na znanju i suvremenoj organizaciji rada, koji istovremeno ispoljava tendenciju da razvija od radničke klase otuđene centre ekonomske i političke moći i vlasti nad klasom, da li je to spoj jednog i drugog, što je u današnjem momentu glavna opasnost u našem društvu, ili je pak to radni čovjek u odgovarajućoj samoupravnoj organizaciji udruženog rada, koja mu omogućuje da se oslanja na stručno-upravljačke funkcije društvenog rada, ali i da ih podređuje zajedničkim interesima radnih ljudi.

Klasni karakter samoupravljanja sastoji se, dakle, upravo u tome što je ono takav oblik i način rada i društvenog upravljanja organizirane radničke klase i radnih ljudi uopće koji teži, a i omogućuje, da radni ljudi neposredno ne samo upravljaju područstvljenim viškom rada već i da svaki radnik — u skladu sa svojim doprinosom rezultatima udruženog rada — i u ekonomskom smislu neposredno učestvuje u ukupnom dohotku udruženog rada.

Oblik društvene svojine u uvjetima samoupravljanja

Ako polazimo od takvih načelnih pretpostavki, onda u našem sistemu samoupravnih odnosa društvena svojina sve više treba da se izražava u proizvodnim i ekonomskim odnosima koji omogućuju naročito sljedeće:

Prvo, da sredstva za proizvodnju i društvenu reprodukciju u društvenoj svojini budu zaista, kako kaže Marx, samo »puka oruđa slobodnog i udruženog rada«, to jest zajednička materijalna baza i sredstvo za rad svih.

Drugo, da podruštvljeni višak rada zaista bude pod ekonomskom i političkom kontrolom radnika i radnih kolektiva. A to znači da se dohodak cjelokupnog društvenog rada, odnosno pojedinih njegovih integriranih dijelova — razmjerno udjelu tekućeg i minulog rada pojedinih radnih organizacija u porastu produktivnosti zajedničkog rada, i bez obzira na to da li je realiziran u radnoj organizaciji ili u oblasti kreditnog sistema, ili društvene reprodukcije i cirkulacije novca uopće — stječe, odnosno realizira u dohotku radnih ljudi i radnih organizacija kojim oni raspolažu kao dijelom ukupnog društvenog dohotka i kao sredstvom svoga i udruženog rada. Time oni ulaze u sve mnogostruke oblike udruživanja rada radi razvoja proizvodnih snaga i veće produktivnosti toga rada.

Treće, da se osobni dohodak radnika, u skladu s načelom raspodjele prema radu, oblikuje u određenom razmjeru prema ukupnom rezultatu njegovog rada, tekućeg i minulog, što znači da će se taj dohodak u sve većoj mjeri oblikovati ne samo na osnovi rezultata vlastite radne organizacije nego, sve više, i na osnovi porasta ukupne produktivnosti društvenog rada, kojem je on doprinio podruštvljavanjem i društvenim ulaganjem dijela svoga viška rada.

Najzad, četvrto, da postepeno jača uloga onih sredstava zajedničke ekonomske i socijalne potrošnje koja — na načelima uzajamnosti i solidarnosti — utječe na ujednačavanje općih uvjeta rada, na ovladavanje tržišnom stihijom, na smanjivanje ekonomskih i socijalnih razlika u oblasti osnovne osobne potrošnje, odnosno na jačanje ekonomske i socijalne sigurnosti čovjeka kako na njegovu radnom mjestu, tako i u oblasti njegovih svakodnevnih socijalnih i kulturnih potreba.

Takvi svojinski odnosi nisu nikakva naša politička ili ideološka konstrukcija. Njih nameće sam razvoj samoupravne prakse, jer izvan toga pravca postoji samo put državno-

svojinskog, odnosno tehnokratsko-birokratskog monopola, koji radničku klasu dovodi u podređen društveni položaj, a samim tim cijelo socijalističko društvo suočava s problemima neminovnog zaoštavanja socijalnih i drugih proturječnosti.

Razumije se, historijski proces socijalističkog podruštvljavanja sredstava za proizvodnju time nije postao idealan, a još manje završen. Potpuno podruštvljavanje može se zamisliti samo u uvjetima kad ta sredstva budu pripadala »svim članovima društva«, kako kaže Marx. No to će se moći postići tek kad produktivnost rada dostigne takav stupanj da će ljudski rad prestati biti mjerilo raspodjele rezultata društvenog rada i takav faktor koji određuje ekonomske odnose među ljudima. [...]

Naši problemi i naši zadaci

Tržište i dohodovni odnosi

Dalji razvoj dohodovnih odnosa i izgradnja sistema raspodjele prema radu usko su povezani s raščišćavanjem određenih problema i dilema koje se javljaju u vezi s karakterom robne proizvodnje i dimenzijama uloge tržišta u našem društvu.

Jedan od prvih koraka našeg samoupravljanja u preobražavanju ekonomskog sistema bio je upravo stvaranje uvjeta za slobodniju razmjenu rezultata rada između radnih ljudi, odnosno između njihovih radnih organizacija. Naravno, orijentacija na slobodnu tržišnu razmjenu značila je usmjeravanje na jedan specifičan oblik robne proizvodnje, koji nastaje na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i izražava se u samoupravnim dohodovnim odnosima, što ujedno mijenja njen karakter u uspoređenju s kapitalističkom robnom proizvodnjom. Razvijanje takve robne proizvodnje i svih onih privrednih oblika koji iz nje proizlaze — kao što su novac, udruživanje dohotka radi udruživanja rada, kredit, kamata i sl. — jedan je od faktora koji doprinose prevladavanju državnosvojinskog ili birokratsko-tehnokratskog monopola, afirmaciji samoupravnih odnosa i slobodnoj radnoj i stvaralačkoj inicijativi radnog čovjeka i radnih kolektiva.

Zato se za nas ne postavlja pitanje jesmo li za robnu proizvodnju ili protiv nje. Jer jedina alternativa tržišnom sistemu

privređivanja u sadašnjim uvjetima jest vraćanje na državno-svojinski monopol i birokratsko-tehnokratski centralizam, sa svim političkim posljedicama koje bi ono imalo za razvitak našeg društva. Danas se, u stvari, problemi našeg sistema robne proizvodnje mogu postaviti samo kao pitanje uspješnijeg usklađivanja djelovanja zakonitosti tržišta sa socijalističkim i samoupravnim odnosima u proizvodnji i raspodjeli dohotka i s društvenim planiranjem materijalnih odnosa razvoja proizvodnih snaga i društvene potrošnje.

Tržište vrši prvu, globalnu raspodjelu dohotka ukupnog društvenog rada između pojedinih organizacija udruženog rada, a preko njih i između radnih ljudi. Međutim, kao što je već rečeno, tržište ne dijeli dohodak u skladu s načelom raspodjele prema radu, jer na tržišnu raspodjelu djeluje niz drugih faktora, počevši od razlika u tehničkoj opremljenosti rada pa do različitog djelovanja i »učinka« mjera državne intervencije na tržištu. U najboljem slučaju, ono ga dijeli prema prosječnom društvenopotrebnom radu, a ne prema individualnoj količini uloženog rada. To znači da se dohodak pojedinih radnih kolektiva ne formira razmjerno njihovoj tekućem i minulom radu, već jedan kolektiv nezavisno od svog rada stječe veći udio u ukupnom dohotku društvenog rada, a drugi manji, a ponekad se dešava — kad je riječ o zaostalim poduzećima ili o takvima koja slabo stoje na tržištu — da je njihov dohodak od rada niži od troškova uloženog rada. Zato tu i nastaju prvi problemi u vezi sa stjecanjem dohotka, kao i prve pojave narušavanja ravnopravnog položaja radnih ljudi u raspodjeli prema radu. Jer u takvim uvjetima i pri sadašnjem mehanizmu dohodovnih odnosa jedni mogu — neovisno o istoj veličini uloženog rada — više odvajati za osobne dohotke, a drugi manje.

Društvena zajednica, međutim, ne može prepustiti razvoj dohodovnih odnosa stihiji i rješenjima koja će u svakodnevnom životu nametati slučajni odnos snaga u ovoj ili onoj radnoj organizaciji. Ni za trenutak ne smijemo smetnuti s uma da je dohodak svake radne organizacije u uvjetima tržišne razmjene dio ukupnog društvenog proizvoda koji se u njoj realizira, a nije u cjelini proizvod rada same te radne organizacije. U skladu s takvim društvenim karakterom dohotka moraju se, prema tome, između radnika i radnih kolektiva uspostavljati odnosi međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, a to je onda i baza i ujedno granica za društveno dogovaranje, od-

nosno samoupravno sporazumijevanje, kao i za eventualne društvene intervencije u oblasti raspodjele dohotka.

Pri tome je najvažnije razlikovati ekonomsku logiku utjecaja tržišta na raspodjelu dohotka, koja slijedi kretanje produktivnosti rada i niza drugih materijalnih odnosa u privrednom životu, od logike koju ima raspodjela prema radu, jer ona slijedi kretanje odnosa među ljudima. Mislim da te dvije logike ne smiju rušiti jedna drugu. Drugim riječima, kao što raspodjela prema radu ne smije isključivo zavisiti od tržišne raspodjele dohotka, tako ni tržišna raspodjela dohotka ne smije biti podvrgnuta takvim intervencijama društva, u ime reguliranja raspodjele prema radu, koje bi, u stvari, narušile ekonomske funkcije tržišta.

Osnovna orijentacija našeg društva svakako će biti takva da se u sistem robne proizvodnje stalno ugrađuju oni elementi koji će utjecati na maksimalno moguće ujednačavanje uvjeta za stjecanje dohotka, i time jačati i poticati dalji razvoj samoupravnih odnosa. Iako je postojanje robne proizvodnje na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga nužno, to ne znači da nju treba apsolutizirati, fetišizirati, ovjekovječavati, odnosno pripisivati joj takvu ulogu kao da ona sama po sebi može reformirati društvene odnose. Mi smo svjesni da će u budućnosti, samim razvojem socijalizma, dohodovni odnosi koje uspostavlja robna proizvodnja postepeno biti prevladani i da će nestajati, ustupajući mjesto novim oblicima izgradnje socijalističkog društva. Ali to je dugoročan proces koji ne ovisi samo o volji ljudi već i o ekonomskoj snazi društva.

Zato je sada neophodno da u reguliranju dohodovnih odnosa naša društvena zajednica ne primjenjuje samo mjere koje usmjeravaju djelovanje tržišnih zakonitosti, već i da posveti punu pažnju izgradnji unutrašnjih ekonomskih odnosa u udruženom radu, na osnovi uzajamne odgovornosti radnih ljudi kolektiva, kao i drugih sredstava kojima se ograničava stihijski utjecaj tržišta na raspodjelu prema radu.

Prije svega, sada se moramo intenzivno posvetiti daljoj razradi i konkretizaciji načela koja su formulirana u nacrtu ustavnih amandmana, a odnose se na dalju izgradnju našeg ekonomskog i političkog sistema, naročito na društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka i dohodovne odnose u našem društvu. To je zadatak kako našeg zakonodavstva, tako i cjelokupne samoupravne prakse i državne politike, od komuna do republika i federacije. Tu je posebno riječ o potrebi izgradnje

čvrstog sistema ekonomskih odnosa u svim oblicima udruženog rada, počevši od osnovne organizacije do najsočtenijih oblika organizacija udruženog rada, koje nastaju u oblasti društvene reprodukcije.

Neophodno je, također, razraditi čvrsti sistem međusobnih prava i odgovornosti radnih ljudi u raspodjeli osobnog dohotka prema radu, na koji će, doduše, tržišna raspodjela dohotka imati određen stimulatívni utjecaj, ali ne u tolikoj mjeri da bi se to moglo pretvarati u izvore socijalne neravnopravnosti i diferencijacije radnih ljudi.

Razumije se, naše društvo mora se odlučnije latiti i sredinjanja odnosa i rješavanja nekih gorućih problema i zadataka koji se tiču djelovanja zakonitosti tržišta i tržišnih odnosa uopće. Tu, prije svega, mislim na zadatke koji se, na primjer, odnose na ulogu i metode društvenog planiranja, na politiku i sistem cijena, na devizni vanjskotrgovinski režim, na kreditni sistem, na carinski i porezni sistem itd.

Radi uklanjanja konflikata koji nastaju s funkcioniranjem robne proizvodnje i tržišta — na primjer u oblasti cijena, kamata, raspodjele osobnih dohodaka prema radu, uvjeta udruživanja dohotka itd., a posebno u slučajevima kad ne postoje neki objektivni kriteriji za njihovo uklanjanje — neophodno je, također, razvijati samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje, kao oblik usuglašenog reguliranja određenih odnosa samih samoupravnih organizacija, kao i zainteresiranih ili odgovornih društvenih faktora.

Sada se u tom pravcu krećemo vrlo sporo, što je djelomično posljedica metoda i navika iz doba centralističko-administrativnog planiranja, a djelomično izraz straha da društveno dogovaranje ne postane samo primijenjeni oblik administrativnog uplitanja države. Pred nama je zadatak da samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje izgradimo kao takvu demokratsku instituciju koja će postati bitan dio našeg samoupravnog i političkog sistema. Ono, dakle, ne treba da ovisi samo o dobroj volji ovog ili onog društvenog ili samoupravnog tijela, već mora postati ustavom i zakonom priznato pravo svakog samoupravnog ili društvenog subjekta — uključujući i odgovorne državne organe — da pokreću postupak dogovaranja uvijek kad smatraju da to zahtijevaju njihovi interesi ili interesi društva. Naravno, niz pitanja i dalje će se morati rješavati autoritetom države, i to ne samo federacije već u prvom redu republika, ali lakše će biti donijeti određene državne mjere ako bude izgrađen sistem društvenog dogovaranja.

Specifičan oblik dopunjavanja tržišnog mehanizma, koji istovremeno postaje i jedan od faktora mijenjanja njegove društvene uloge, jesu svi oni odnosi i oblici u našem društvu koji sprečavaju ili ublažavaju, rekao bih, »prepuštanje« pojedinih radnih organizacija samima sebi, odnosno njihovu apsolutnu zavisnost od tržišta. Iako su radne organizacije samostalne, to ne znači da zajednica ili udruženi radnici mogu skitnuti sa sebe svaku odgovornost za njihov položaj radnih ljudi u njima. Pri tome mislim na sve one oblike ekonomske solidarnosti radnih ljudi koji su racionalni i ekonomski opravdani, kao i na razne oblike socijalne solidarnosti kojima se osigurava socijalna sigurnost radnog čovjeka.

Mi smo se nedavno izjasnili protiv postojanja privrednih fondova na nivou federacije, odnosno u sklopu budžeta federacije, osim, naravno, fonda za razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina. To smo učinili djelomično zato što smo htjeli dokraja razbiti državnosvojinski centralizam, koji je stvarao ozbiljne probleme naročito u federaciji, a djelomično i zato da bi na onim područjima gdje je neophodno potrebna intervencija i učesće države i državnih odluka punu odgovornost za takve odluke preuzele na sebe republike. To znači da će se i ubuduće stvarati razni zajednički fondovi; naravno, ne kao državni kapital, već kao zajednička sredstva samoupravne privrede za određene zajedničke ciljeve — bilo na osnovi samoupravnih sporazuma unutar udruženog rada ili interesnih zajednica, kako u okviru republika, tako i federacije, bilo neposrednim dogovorom republika, ako je riječ o stvaranju njihova zajedničkog fonda na nivou federacije. Na taj način i takvi oblici zajedničke samoupravne ekonomske odgovornosti postaju značajan faktor usmjeravanja djelovanja zakona tržišne privrede.

Posebno bih želio upozoriti na ulogu koju bi kod nas trebalo da imaju rezervni fondovi u privredi. Sada ima mnogo kritike na račun sadašnjih rezervnih fondova. Mislim da je ona u mnogo čemu opravdana kad je riječ o načinu financiranja tih fondova, o upravljanju njima i o načinu njihove upotrebe. Zato su opravdani zahtjevi da se preispita njihova uloga, način upravljanja i financiranja. Međutim, oni treba i dalje da ostanu oslonac radnih ljudi i njihovih radnih organizacija u slučajevima kad im je potrebna društvena pomoć, uz uvjet da je takva pomoć opravdana. Putem tih fondova društvo treba da pomogne onim radnim organizacijama za čije je održavanje i razvoj zainteresirano. Ta pomoć bi im omogućila da se rekon-

struiraju, da savladaju prolazne teškoće ili da se osposobe za integraciju s drugim radnim organizacijama. U slučaju da je dalje održavanje određene radne organizacije ekonomski neracionalno, putem tih fondova treba osigurati otvaranje novih radnih mjesta za radnike iz tih organizacija, kao i za njihovu prekvalifikaciju. Razumije se, to ne isključuje učešće i drugih odgovornih društvenih i samoupravnih organa u toj akciji. Postojanje takvih fondova, s odgovarajućim stručnim organima koji će odgovarati za svoj rad onima koji financiraju rezervne fondove, kao i društvenoj zajednici, treba da bude jedan od značajnih činilaca socijalne sigurnosti radnog čovjeka, a isto tako i faktor ograničavanja pritiska tržišne stihije na položaj radnog čovjeka.

U kategoriju sredstava kojima se ispravlja stihijsko djelovanje tržišta i neravnomjeran razvoj u uvjetima robne proizvodnje spada i fond za kreditiranje bržeg privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, zatim kompenzacija itd. Naravno, fond za kreditiranje bržeg razvoja vrijedno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina nema samo tu namjenu. On ima, uopćeno govoreći, još i sljedeće dvije osnovne funkcije.

Prvo, njime se potiče ekonomski razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, što je neosporan ekonomski, društveni i politički interes svih naroda i narodnosti i bitan uvjet njihove stvarne ravnopravnosti.

Drugo, taj fond je istovremeno i jedan od osnovnih oblika uzajamne solidarnosti i pomoći naroda i narodnosti Jugoslavije u ekonomskom i političkom smislu i element jačanja njihova bratstva i jedinstva, a time i baza nesmetanog razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u našem društvu.

Stoga brži privredni razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, radi postepenog smanjivanja razlika u uvjetima rada i života radnih ljudi i užeg ekonomskog povezivanja unutar jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, predstavlja jedan od trajnih i bitnih zadataka našeg društva u cjelini. [...]

Razvoj proizvodnih snaga i samoupravljanje

Kad kažemo da cjelokupni sistem društvenog samoupravljanja i politički sistem države treba da se temelji na samoupravljanju u proizvodnoj sferi, ne treba zaboraviti da je isto samoupravljanje, u krajnjoj liniji, samo jedan od oblika dru-

štvenog samoupravljanja i da će se u budućnosti sve više ispoljavati upravo kao takvo. Današnji sadržaj takvog povezivanja jest, prije svega, u tome da se osigura neposredna kontrola i vodeći utjecaj ljudi na zadovoljavanje njihovih različitih materijalnih i društvenih potreba izvan radne organizacije, kao i uopće na društveni, ekonomski i politički život u društvu.

Međutim, s razvojem proizvodnih snaga u našem društvu, a posebno tehnike i tehnologije, automatizacije i sl., postepeno će se mijenjati i struktura rada, a i struktura cijelog našeg društva. Samoupravljanje mora pratiti te procese i upravo na toj osnovi sve se brže i snažnije razvijati u cjelovit sistem društvenih odnosa. Njegova vodeća funkcija u proizvodnji i društvenom radu, koja je istovremeno jedan oblik vodeće uloge radničke klase u društvu, sve više će se u budućnosti spajati s funkcijama i organizacijom općeg društvenog samoupravljanja, čime će se proizvodnja i druge društvene djelatnosti i njihovi veliki sistemi sve više pretvarati u tehničke, odnosno proizvodne službe takvog društvenog samoupravljanja.

To će, doduše, biti vrlo dug proces, pogotovo zato što naša zemlja nije svladala ni neke elementarne probleme zaostalosti. Pa ipak, i u razvoju proizvodnih snaga u našoj zemlji moderna tehnologija i automatizacija već se pojavljuju kao faktor koji najavljuje novu ulogu čovjeka u procesu rada, mijenjanje društvene strukture itd. Tako, oko 60% sredstava za rad u našoj industriji već sada je automatizirano ili poluautomatizirano, a u perspektivi će taj postotak znatno porasti. S druge strane, intelektualni radnici sada kod nas čine oko 10% ukupnog broja zaposlenih, dok će, prema nekim procjenama, za 20 do 30 godina u proizvodnji biti angažirana samo obrazovana radna snaga, što znači da će fizički rad tada biti sveden na vrlo malu mjeru. Može biti spora oko toga jesu li te brojke optimističke ili pesimističke, ali ne i oko toga da je naše društvo već u toku takvih historijskih kretanja.

U skladu s tim doći će i do sve većeg jačanja uloge naučne, tehnološke i druge pripreme za proizvodnju, to jest takozvanih izvanprivrednih djelatnosti, i time do sve većeg opsega zaposlenosti u tim djelatnostima u odnosu prema proizvodnoj djelatnosti. Ta je tendencija već danas u ekonomski razvijenim društvima veoma naglašena. Na primjer, 1965. u izvanprivrednim djelatnostima u našoj zemlji radilo je samo oko 21% od cjelokupnog broja zaposlenih, dok je 1964. godine u SAD taj po-

stotak iznosio oko 60 %, u Engleskoj 48 %, u Japanu 41 %, u SSSR-u i ČSSR 32 %.

Pod utjecajem takvih tendencija u razvitku proizvodnih snaga i društvene podjele rada, i težište samoupravljanja pomak će se, tako reći, iz proizvodnje — u kojoj se javilo i u kojoj je danas glavna pokretačka snaga napretka — prema cjelokupnom sistemu društvenih, kulturnih, humanističkih, uslužnih i drugih djelatnosti i aktivnosti čovjeka.

To povezivanje društvenog proizvodnog rada s drugim oblicima društvenog rada u složen ali jedinstven samoupravni mehanizam daje odgovor na pitanje što će se dogoditi sa samoupravljanjem kada dođe doba automatizacije. Neki kritičari samoupravljanja s pozicija tehnokratskog dogmatizma postavljaju upravo to pitanje, ali daju pogrešan odgovor. Po njima, samoupravljanje je u najboljem slučaju pogodno za zaostalu zemlju s usitnjenim malim poduzećima, a u modernom ili — kako oni kažu — »industrijskom društvu« s velikim proizvodnim i radnim sistemima, a pogotovo u društvu u kojem će materijalna proizvodnja uopće prestati biti stvar ljudskog rada, samoupravljanju više nema mjesta. Međutim, pobuna mladih generacija protiv vlasničkog i upravljačkog monopola u najrazvijenijim zemljama, koji pretvara čovjeka u objekt manipuliranja i korumpiranja, najuvjerljivije svjedoči o ne-realnosti tih prognoza.

Kad bismo htjeli s nekoliko riječi dati viziju budućnosti, rekli bismo da će se društvo tek kada se bude oslanjalo na automatizirane proizvodne službe moći dokraja organizirati kao samoupravno društvo kojem više neće biti neophodna ni državna prinuda ni prinuda prirode proizvodnog procesa, koja danas zahtijeva fizički rad čovjeka. Iako su ti procesi više stvar budućnosti, njih u stanovitom smislu već danas treba uzimati u obzir. Tim prije u tom smislu što samoupravljanje u proizvodnom radu treba sve više da se prepliće sa svim drugim oblastima društvenog samoupravljanja i državnog sistema.

Kao što nas je dosadašnja praksa obilato naučila, najbolja garancija uspjeha na tom putu jest što neposrednije i čvršće oslanjanje na životne interese i potrebe radnog čovjeka, čija riječ treba da se sve snažnije čuje na svim mjestima društvenog odlučivanja — od radne jedinice do najviših državnih i društvenih organa. Kongres samoupravljača je i mjesto i prilika da ta riječ postane mnogo utjecajna u ovoj zemlji, kao i da se učini dostupnom — kao iskustvo i program naših samoupravljača — radnicima u drugim zemljama.

OSNOVNI UZROCI I PRAVCI USTAVNIH PROMJENA*

Dosadašnji razvoj samoupravljanja i uzroci ustavnih promjena

Glavni su uzroci relativno čestih ustavnih promjena kod nas dinamizam naše revolucije i karakter našeg Ustava. Naše društvo, kao samoupravno socijalističko društvo, tek je na početku svog konstituiranja i razvoja, pa je zbog toga još uvijek u intenzivnom rastu putem živog revolucionarnog previranja. Zato mu — kao mladom biću u rašćenju — »odijela brzo postaju tijesna«. Uostalom, to karakterizira svaku revoluciju. Ne treba, naime, zaboraviti da se samoupravljanje kao cjelovit sistem i kao dominantna praksa u socijalističkim proizvodnim odnosima i uopće u odnosima među ljudima, poslije Pariške komune i Lenjinova sovjetskog sistema, prvi put iznova pojavljuje i razvija u našoj zemlji. Živjeli bismo u iluziji kad bismo mislili da je moguće jedanput zauvijek dati formulu i recept za idealno samoupravno socijalističko društvo, ili da se pobjeda samoupravljanja može izvojevati samo u jednoj bici. Naprotiv, razvoj samoupravljanja bit će bitka i napor cijele jedne epohe, bitka interesa i prakse radnog čovjeka zajedno sa stvaralačkim naporom najnaprednije ideologije, nauke i politike. Pri tome je samoupravno socijalističko društvo moralo — a morat će i ubuduće — svladavati najrazličitije otpore koji izviru iz pozicija preživjelih klasnih, ekonomskih i drugih društvenih odnosa, kao i ideologije i politike koja je izraz te prošlosti i tih odnosa. Naše društvo ne može preskočiti nužne historijske etape razvoja, jer su se takvi pokušaji uvijek završavali porazima. Ali ono ne smije sebi dozvoliti ni da stagnira u nekim prelaznim oblicima. Najnaprednije snage socijalizma moraju inače pred očima i neposredne i dugoročne ciljeve socijalističkog humanizma i slobode čovjeka, ali moraju u svakom

* Tekst Kardeljeve studije *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*, koji je objavio Izdavački centar Komunist, Beograd, 1973. Tekst koji ovdje objavljujemo uzet je iz izdanja: Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, sv. II, Komunist, Beograd, 1979.

trenutku voditi računa i o realnom odnosu moći između njih i protivnika socijalizma, odnosno socijalističkog samoupravljanja. Na kraju krajeva, u najvećoj mjeri već sama praksa objektivnom nužnošću nameće jedan određeni sistem, način i dimenziju socijalističkog demokratizma kad se revolucija bori za opstanak ili preživljava krize; druga je, opet, situacija kad revolucija ulazi u široko korito društvene prakse, a treća kad tekovine revolucije dobiju takvu društvenu snagu da ideološki i politički ostaci starog društva postanu, tako reći, zanemarljiva kvantiteta. Uostalom, i sistem buržoaske demokracije je definitivno stao na noge tek kad su ekonomske, ideološke i političke snage feudalnog društva historijom bile definitivno prevaziđene.

Osim toga, moramo biti svjesni da se takav revolucionarni historijski pothvat ne može ostvariti bez grešaka i promašaja. A to znači da vodeće socijalističke snage moraju imati kritički odnos prema sebi i prema cjelokupnoj društvenoj praksi i biti sposobne da brzo reagiraju na iskustva prakse. Sve to zahtijeva vrlo snažnu ulogu, idejnu i političku akciju organiziranih snaga revolucije, pogotovo Saveza komunista Jugoslavije, a isto tako i dinamičan razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema, koji neprekidno mora pratiti potrebe i mogućnosti veoma dinamične i ponekad čak i veoma dramatične prakse mladog socijalističkog društva. Jer nije dovoljno imati samo jasne ciljeve. Isto je toliko važno, čak odlučujuće — kako ih postići. A kad znamo da samo radnička klasa, povezana sa svim drugim radnim ljudima i s organiziranim snagama socijalističke svijesti na čelu, može nositi tu historijsku bitku epohe u kojoj živimo, onda je jasno i to da je svaki korak u razvoju našeg ustavnog sistema, izražavajući položaj i akcijske potrebe socijalističkih snaga u toj bici, morao uvijek biti pod jakim utjecajem odnosa moći između tih socijalističkih snaga i onih snaga koje su problemima i razvoju našeg društva pristupale i pristupaju s drugih pozicija, to jest s onih klasnih društveno-ekonomskih, idejnih, teorijskih i političkih pozicija koje su suprotne revolucionarnoj socijalističkoj i samoupravnoj usmjerenosti razvoja našeg društva. Naše samoupravno socijalističko društvo isto se tako moralo uvijek sukobljavati i s onim snagama koje su se suprotstavljale načelima samoopredjeljenja naroda i nacionalne ravnopravnosti ili se moralo sukobljavati s nacionalističkim egoizmom.

Razumije se, u društvu ništa nije neizmjenljivo, pa su i oblici i unutrašnja struktura demokracije samoupravnog socija-

lističkog društva podložni promjeni. Ne treba uopće sumnjati u to da će se sistem samoupravne demokracije jednog visoko razvijenog socijalističkog društva u budućnosti u mnogo čemu razlikovati od današnjeg, kako po oblicima i unutrašnjoj strukturi, tako i po svom domašaju u pojedinim oblastima društvenog života. O tome se danas, dakako, mogu imati razne teorijske pretpostavke, kao što mogu i treba da se formuliraju i dugoročni idejni i politički ciljevi. Ali jedan ustavni sistem sadašnjeg trenutka ne može se zasnivati samo na takvim pretpostavkama, nego i na onom realnom odnosu moći društvenih snaga od kojega stvarno ovisi hoće li demokracija biti instrument socijalističkih društvenih odnosa ili, pak, oruđe restauracije preživjelih društvenih sistema. Kad god smo premalo vodili računa o tom odnosu moći društvenih snaga, prije svega su se u redovima Saveza komunista javljala kolebanja, a zatim smo se morali sukobljavati i s otvorenim napadima na socijalizam ili na socijalističko samoupravljanje, ili i na jedno i na drugo.

Kontinuitet našeg ustavnog sistema

Svaki naš ustav bio je korak dalje u razvoju samoupravnih oblika socijalističkih proizvodnih i društvenih odnosa uopće, a time i u razvoju sistema samoupravne demokracije. Ali istovremeno je morao uspostavljati i neophodne obrambene mehanizme protiv stalno prisutne opasnosti da snage protivne socijalizmu i socijalističkom samoupravljanju u svoju korist ne izmijene odnos snaga u sistemu samoupravne demokracije. Uostalom, ako samim ustavom nismo pravovremeno izvršili neophodne promjene, počinjao ili je vršiti sam razvoj društvene prakse, koji je relativno brzo počeo potkopavati temelje postojećim ustavnim institucijama i odnosima uvijek kad su mu oni postali nedovoljni ili pretijesni, ili kad se na ovom ili na onom području društvenih odnosa počeo bitnije mijenjati odnos društvenih snaga. I ti su razlozi nametali relativno često promjene u našem ustavnom sistemu.

Ali pri tome treba imati na umu i činjenicu da su sve dosadašnje ustavne promjene bile koraci u istom pravcu naše revolucije, pri čemu su u središtu pažnje uvijek bili razvoj samoupravnih oblika socijalističkih proizvodnih odnosa i razvoj sistema demokracije zasnovane na takvim samoupravnim oblicima proizvodnih odnosa. Sama ta činjenica ujedno je do-

kaz i potvrda da naš društveni sistem nije stagnirao u nekakvim konzervativnim mirnim vodama lažne stabilnosti zasnovane na pragmatizmu, odnosno prakticismu birokratsko-tehnokratske vladavine. To je također dokaz da vodeće socijalističke snage nisu bile zaslijepljene iluzijom da se sve može riješiti isključivo državnom prinudom. Naprotiv, oslanjajući se na snagu socijalističke države, naša socijalistička revolucija je uporno tražila i pronalazila vlastite oblike i sredstva za demokratsko rješavanje specifičnih proturječnosti u kojima se samoupravno socijalističko društvo razvija, ali na način koji će zaista osigurati reprodukciju, to jest stalno obnavljanje socijalističkih odnosa na sve višem razvojnem nivou. A to je odlučujuće ne samo za društveni napredak nego i za održavanje i jačanje snage revolucije. Jer i naša praksa — a i praksa drugih socijalističkih zemalja — veoma uvjerljivo dokazuje da stagnacija u hodu revolucije, to jest tapkanje u mjestu ili, pak, vladavina ideologije pragmatizma koji se isključivo gradi i razvija na praksi birokratsko-tehnokratskog upravljanja, može izazvati vrlo ozbiljne društvene deformacije i poremećaje.

Kod nas se u vezi s ustavnim promjenama dosta često čuje mišljenje da naš Ustav suviše konkretno i suviše podrobno ulazi u uređivanje odnosa na pojedinim područjima društvenog života, što ga, navodno, brzo dovodi u sukob s društvenim uvjetima koji se mijenjaju, pa je i to jedan od razloga čestih promjena u njemu.

Sama po sebi, takva konstatacija je svakako tačna. U stvari, upravo na to sam i mislio kad sam govorio da je drugi uzrok čestog mijenjanja našeg Ustava sam njegov karakter. Ali ta istina sama po sebi još ništa ne kaže ako ne ocijenimo što je u njoj dobro, a što loše sa stanovišta potreba sadašnje faze našeg društvenog razvitka. Drugim riječima, postavlja se pitanje da li možemo odstupiti od naše dosadašnje ustavne prakse podrobnijeg uređivanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa bez opasnosti da u jednom mladom društvu koje je tako reći tek na početku svoje izgradnje, uzme mahastihija u osnovnim društveno-ekonomskim i političkim odnosima među ljudima. Ako bi se to desilo, sve bi se proturječnosti i suprotnosti u našem društvu zaoštrile, a pozicije socijalističkih snaga oslabile bi.

U stvari, društvo se može razvijati i bez ustava — na osnovi revolucionarnih dekreta ili zakona. Mnoge revolucije su u toku dužeg perioda išle tim putem, a tako su se gradili mnogi

državni sistemi i buržoaske države. Neke buržoaske države faktički ni danas nemaju pravog ustava, nego su se vjekovima razvijale na osnovi zakonodavstva koje je nastajalo, mijenjalo se i izgrađivalo pod neposrednim utjecajem klasne, ekonomske, političke i druge borbe u društvu. U drugim zemljama ustav je, opet, često gotovo samo deklaracija, ili samo »popis« osnovnih pravnih odredaba i institucija o uređenju države te o položaju i odnosu građana prema državi. Prednost je takvih ustava nesumnjivo u tome što ne dolaze tako brzo u sukob s razvojem prakse. Ali ta tobožnja prednost je prividna i lažna. Jer osnovne proturječnosti i suprotnosti u društvu rješavaju se kroz cjelokupni sistem klasnih i društveno-ekonomskih odnosa koji je izgrađen na svojinskom monopolu nad kapitalom, otuđenom od radnika koji ga stvara. Takav sistem društveno-ekonomskih odnosa utvrđen je, doduše, u ustavu buržoaske države vrlo kratkom formulom o tome da država štiti privatnu svojinu. Ali i na osnovi tako kratke formule i bez bližih ustavnih odredaba izgrađen je i te kako krut i neprikosnoven sistem klasnih odnosa i institucija u društvu kojim se osigurava pravo snaga koje raspolažu kapitalom da same određuju sudbinu onih koji raspolažu samo svojom radnom snagom. A na funkcioniranje tog sistema, koji je, u stvari, vladajući sistem buržoaskog društva, ogromna većina ljudi nema nikakvog utjecaja — osim putem elementarnih oblika klasne borbe.

Osim toga, praksa suvremenih revolucija pokazala je da tamo gdje ustav nije odlučujući regulativ u razvoju društva lakše dolazi do pojava samovolje nosilaca vlasti, do nametanja elemenata birokratskog i tehnokratskog despotizma i do drugih društvenih deformacija, kako u sistemu proizvodnih odnosa, tako i u društvenom i političkom položaju radničke klase. Mislim da je pojava koju zovemo staljinizam najuvjerljivija potvrda te istine.

Dakako, time ne želim poreći potrebu da se ustav što je moguće više ograniči na reguliranje bitnih osnova sistema; samo upozoravam na opasnost da bi ustav, koji bi po svom karakteru bio suviše deklarativan ili okviran, mogao uzrokovati čak i ozbiljne socijalne poremećaje u našem društvu. Navest ću s tim u vezi samo jedan primjer. Nisu radni ljudi uvijek dovoljno samoupravno organizirani, odnosno politički jaki da se, na primjer, ne oslanjajući se na državu, mogu oduprijeti zakidanju i kršenju svojih elementarnih socijalističkih i samoupravnih prava. Primjer za to je Ustavni amandman

XV, koji je bio donesen s ciljem da proširi prostor samoupravne akcije radnika. Praktična primjena tog amandmana, međutim, nije donijela toliko slobode radničkom samoupravljanju koliko onima koji su ga svjesno ili nesvjesno ograničavali.

Štoviše, mislim da neću pretjerati ako kažem da je naše društvo, zahvaljujući, između ostalog, i takvom karakteru našeg Ustava, izbjeglo ili bar ograničilo mnoge deformacije i konfliktne, koji su inače karakteristični za suvremenu praksu socijalizma.

Osnovni ciljevi ustavnih promjena

Ni u prijašnjim ni u sadašnjim ustavnim promjenama nismo postavljali, odnosno ne postavljamo sebi kao cilj da stvorimo ustavni sistem koji će riješiti sve probleme. To ističem i zato što se upravo sada iz diskusije o novom Ustavu jasno vidi da mnogi ljudi i suviše očekuju od novog Ustava, to jest da će on sam po sebi dati odgovore na sva otvorena pitanja, ukloniti sve teškoće koje danas tište naše društvo, pa čak riješiti i sadašnje teškoće naše privrede. Međutim, ustav može odrediti samo osnovne pravce, institucije i oblike razvitka našeg društva, čime on svakako doprinosi i svladavanju određenih teškoća i problema koje sam spomenuo. O svemu ostalom odlučuje se u svakodnevnoj praksi društva, u radu i međusobnim odnosima između radnih ljudi i, razumije se, prije svega u politici i društvenoj akciji njihovih samoupravnih, državnih i drugih društvenih organa i društveno-političkih organizacija. Zato treba da nam bude jasno da za prevazilaženje naših privrednih teškoća nije dovoljno samo mijenjati Ustav; moramo imati efikasnije društveno planiranje, prilagođeno samoupravnoj strukturi rada, i odgovarajuću ekonomsku politiku, oslonjenu na regulativnu snagu države. Takva društvena akcija mora se intenzivno razvijati usporedo s ustavnim promjenama. Uvjeren sam da će u toj akciji veoma veliku ulogu imati naročito pripreme za Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije i odluke koje će taj kongres donijeti. Te odluke će, tako reći, biti faktor koji će otvoriti perspektivu daljeg razvoja cijelog našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema itd.

Glavni je cilj predstojećih ustavnih promjena, prije svega, da upravo u društvenoj akciji o kojoj sam govorio samoj rad-

ničkoj klasi i svim radnim ljudima daju snažnije oružje u ruke, da bi se oni, sa Savezom komunista na čelu, mogli još uspješnije boriti za vodeću ulogu svojih interesa u društvu i za svoj samoupravni položaj u raspolaganju društvenim sredstvima za proizvodnju.

Razumije se, ustavnom reformom želimo, osim toga, postići i druge ciljeve.

Novi ustav mora, prvo, učvrstiti određene, već postignute tekovine u razvoju naše socijalističke samoupravne prakse. On, zatim, mora postaviti snažnije brane protiv određenih otpora i izobličavanja koja su se pojavljivala u radu, u životu i razvoju našeg samoupravnog socijalističkog društva. U tom pogledu smo, naročito poslije reforme od 1965. godine, stekli veoma bogata iskustva, i to ne samo na pozitivnim rezultatima razvoja nego i na pojavama svjesnog otpora; kolebanja i drugih negativnih tendencija. U postojećem mehanizmu funkcioniranja samoupravnog socijalističkog sistema pokazale su se i slabe tačke, zbog kojih taj sistem nije uvijek sposoban da se suprotstavlja pritisku onih tendencija koje ga, u stvari, slabe, deformiraju i potkopavaju. Da se, prije svega, Savez komunista nije pravovremeno suprotstavio negativnim tendencijama na nekim područjima političkog sistema, društveno-ekonomskih i međunacionalnih odnosa, naše društvo bi se — kao sistem socijalističkih proizvodnih odnosa — moglo s vremenom naći u ozbiljnim teškoćama. Upravo ta politička akcija Saveza komunista, s drugom Titom na čelu, sada nam omogućuje da i na području samoupravnog društveno-ekonomskog i političkog sistema energično učinimo nekoliko neophodnih revolucionarnih koraka dalje.

Klasna suština tehnokratizma

Kad je riječ o negativnim tendencijama i deformacijama u dosadašnjem razvitku našeg društva — kojima, kao što sam već rekao, moramo postaviti snažnije brane — mislim prvenstveno na stanje nastalo u proizvodnim odnosima prije svega s razrastanjem elemenata tehnokratskomonopolističkih odnosa i tendencija. Izvor je te pojave prvenstveno u tome što je opredmećeni minuli rad, koji se odlijeva u društvenu akumulaciju, počeo putovima koncentracije i centralizacije sve više izmicati samoupravnoj kontroli radnika. Na takav način otuđeni fondovi društvene akumulacije počeli su se u tolikoj mjeri

osamostaljavati u rukama određenih upravljačkih vrhova u proizvodnji, u vanjskoj i unutrašnjoj trgovini, bankama i u drugim privrednim organizacijama uopće, da je tu — moglo bi se reći — kvantiteta već počela prelaziti u novu kvalitetu. Ako bi te pojave prerasle u dominantno svojstvo proizvodnih odnosa, one bi ne samo sve više ograničavale samoupravna prava radnika nego bi i sve snažnije potkopavale i razjedinjavale sam sistem društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Jer svako monopolističko raspolaganje fondovima društvenog kapitala neizbježno uspostavlja i elemente klasnih odnosa između radnika i nosilaca prava monopolističkog raspolaganja društvenim kapitalom. Naime, u onoj mjeri u kojoj upravljanje društvenim kapitalom dobiva osobine tehno-kratsko-birokratskog monopola, i rad stječe osobine najamnog rada podređenog tome monopolu.

Govoreći o svemu tome, ne želim uopće dramaturgizirati samu pojavu tendencija da se reproduciraju pojedinačni elementi proizvodnih odnosa koji pripadaju društvenim sistemima iz kojih je naše samoupravno socijalističko društvo proizašlo, jer se samo po sebi razumije da će se one još dugo pojavljivati. Također ne mislim da takve pojave umanjuju značenje i veličinu uspjeha koje je naše društvo postiglo u dosadašnjem razvoju, i koji su zaista izuzetno veliki i historijski, i to kako s gledišta materijalnog razvoja, tako i u pogledu razvoja društvenih odnosa. Želim samo upozoriti na neke slabe tačke, nedosljednosti, nedograđenosti i praznine u našem sistemu, koje ga čine slabijim u samom funkcioniranju, a time i u otporu protiv pritiska s pozicija preživjelih svojinskih odnosa. Najočigledniji dokaz da u našem sistemu postoje takve slabe tačke jest to što je spomenuti tehno-kratsko-upravljački monopol u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije uspio osvojiti vrlo značajne pozicije u sistemu samoupravnog udruženog rada. Štoviše, on je ne samo uspio odvojiti najveći dio društvenih fondova proširene reprodukcije od samoupravne kontrole radnika nego se počeo — između ostalog i zbog slabosti u sistemu planiranja — oslobađati i stvarne kontrole i usmjeravanja od strane državnih organa.

Drugim riječima, dok su prijašnjim mjerama našeg društva, a naročito privrednom i društvenom reformom od 1965. godine, radikalno podsjećeni korijeni ekonomske i političke moći državnosvojinskog birokratizma, ta moć se počela seliti u upravljačke vrhove centara koncentracije i centralizacije društvene akumulacije. Na osnovi te sve veće moći ti centri su

počeli utjecati i na djelovanje organa državne vlasti u općinama i republikama, a preko njih, ili neposredno, i na djelovanje organa u federaciji. Naše društvo se, dakle, našlo pred svojevrsnom opasnošću od srašćivanja nastajućeg tehno-kratsko-upravljačkog monopola u privredi s aparatom državne vlasti, samo ovaj put, rekao bih, u obrnutim ulogama: »prva violina« je iz ruku državnog aparata počela prelaziti u ruke nosilaca tehno-kratsko-upravljačkog monopola u privredi.

Rekao bih da su takve tendencije početak specifičnog pretvaranja tehno-kratsko-upravljačkih struktura u neku vrstu »vršioća dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala, ali bez odgovornosti upravo prema tom kolektivnom vlasniku, to jest prema radničkoj klasi. Ako bi društvo dozvolilo da se takve tendencije razvijaju u sistem, onda bi društveni kapital koji bi se na taj način otuđivao od radnika, od njihovih osnovnih organizacija udruženog rada, dovodio radne ljude u neku vrstu položaja najamnih radnika koji treba da provode politiku upravljača takvim osamostaljenim kapitalom, umjesto da bude obrnuto. Ili, kao što je rekao Engels, umjesto da radnici vladaju sredstvima za proizvodnju, ta sredstva vladaju radnicima. Takve tendencije vodile su, u stvari, potiskivanju samoupravljanja na cijelom frontu njegova razvoja i ostvarivanja.

S druge strane, takav dalji razvoj davao bi sve veću političku snagu upravo toj vodećoj tehnostrukturi ekonomskog i političkog upravljanja u društvu, koja bi dobivala sve dominantniji položaj u cijelom sistemu političke vlasti, a prije svega u državi — što su i dosadašnji procesi već pokazali — to jest samoupravnu demokratsku diktaturu radničke klase zamijenila bi diktatura upravljačke tehnostrukture.

Štoviše, mislim da neću pretjerati ako kažem da bi tehno-kratizam u nas — ako bi zatajio sistem samoupravne ekonomske kontrole — mogao postati čak i jači faktor nego u jednom centraliziranom državnosvojinskom sistemu ili u sistemu monopolističkog kapitalizma. Jer u oba spomenuta oblika društvenih sistema tehno-kratizam je u više ili manje podređenom i zavisnom položaju, budući da upravljački aparat, ipak, mora putem ekonomskih pokazatelja polagati račune vlasniku kapitala, bilo da je riječ o državi ili privatnom vlasniku kapitala.

Međutim, kad u samoupravnom socijalističkom društvu — u kojem je društvena akumulacija na osnovi Ustava i zakona dana na upravljanje radnicima, pa je zato s gledišta upravljačkih prava radnika decentralizirana — tehno-kratski mo-

nopol uspijeva da taj minuli rad radnika izvuče ispod njihove kontrole i da više ili manje samostalno raspolaže njime, onda tako uspostavljeni tehnokratsko-upravljački centri dobivaju čak i veću snagu nego što je imaju u državnosvojinskom sistemu, pa čak veću, kao što sam rekao, nego u kapitalističko-monopolističkom sistemu, jer ne odgovaraju ekonomski ni radniku, ni državi, ni vlasniku kapitala. Zato moramo računati s tom opasnošću kao s glavnom proturječnošću u našem društvu, koja će još dugo rađati težnje da se upravo na tim tendencijama reproduciraju i neki elementi grupnosvojinskih odnosa i otuđivanja ekonomske vlasti od radnika, pa čak i elementi klasnih odnosa i klasnih suprotnosti. [..]

Slabosti u dosadašnjem razvoju samoupravljanja

Prelazak na samoupravljanje tražio je radikalnu decentralizaciju u oblasti raspolaganja sredstvima za proizvodnju, a time i u raspolaganju društvenom akumulacijom. Mi smo u toj decentralizaciji, grubo uzevši, prošli dvije etape. Na prvoj — s obzirom na to da je bilo nemoguće tako reći preko noći prijeći na cjeloviti novi sistem — samoupravljanje je bilo ograničeno, kako po svojoj materijalnoj bazi, tako i po društveno-ekonomskom sadržaju, pa čak i po svom demokratskom sadržaju. Ono je bilo uvedeno, da tako kažem, na nivou neposrednog upravljanja proizvodnjom, uz postepeni prelazak na slobodnu tržišnu razmjenu proizvoda. Međutim, najveći dio društvene akumulacije i dalje je bio koncentriran u centralnim državnim fondovima, prije svega na nivou federacije. A to je, dakako, još uvijek predstavljalo veoma određenu i snažnu granicu samoupravljanja radnih ljudi.

Na drugoj etapi pristupili smo takozvanoj deetatizaciji proširene reprodukcije. Da bismo omogućili taj proces, bilo je potrebno izvršiti decentralizaciju državnih investicionih i društvenih fondova, a upravljanje njima trebalo je da prijeđe na mnoštvo privrednih subjekata. Time se naše društvo usmjerilo na proširivanje sistema samoupravljanja na cijelu oblast društvene reprodukcije. To je u načelu započeto Ustavom od 1963. godine, a praktično je ostvareno tek privrednom reformom 1965. godine. Mi smo tada u suštini imali pred očima one iste ciljeve koje danas nastojimo još dosljednije ostvariti sadašnjim ustavnim promjenama. Međutim, tada smo za to bili manje sposobni nego danas. Moglo bi se reći da smo tada — zbog niza

raznih objektivnih i subjektivnih okolnosti i razloga — u odgovoru na neka društveno-ekonomska pitanja stali, u stvari, na pola puta, a možda čak i na manje od pola puta.

Iako je, naime, bilo predviđeno da decentralizirana sredstva društvene akumulacije treba da dođu pod neposrednu kontrolu radnika, preko njihovih samoupravnih organa, to nije postignuto u cjelini jer sistem koji smo uspostavili nije bio dovoljno jak da spriječi otuđivanje akumulacije od radnika putem njene koncentracije i centralizacije. Možda smo tada imali suviše povjerenja u to da će već samo radnikovo glasačko pravo u samoupravnim organizacijama rješavati sve probleme, pa smo zato potcijenili neophodnost izgradnje čvrstog sistema ekonomskih odnosa u samoupravno udruženom radu, a posebno u sistemu proširene reprodukcije. Ali glavni uzroci, po mome mišljenju, svakako su bili, s jedne strane, otpor branilaca starog i sukob raznih materijalnih interesa, pogotovo među republikama, a s druge strane nedostatak iskustava i znanja, jer je u pitanju bio revolucionarni pothvat koji se prvi put ostvarivao u razvitku socijalizma. No, svakako, upravo je, takva nedograđenost sistema omogućila stihijsku koncentraciju i centralizaciju sredstava društvene akumulacije u rukama uskih upravljačkih grupa, a samim tim donijela i niz problema i teškoća, kako ekonomske, tako i političke prirode. A to su, zapravo, problemi o kojima danas govorimo, uključujući tu i određene probleme u međunacionalnim odnosima.

Ali slična iskustva doživjeli smo i na političkom planu.

Ne smijemo, naime, zaboraviti da su borbu koju su vodile najnaprednije snage našeg društva poslije 1948. godine — koja inače ima ogromno progresivno historijsko značenje — kada smo se oduprli Staljinovu pritisku, pratile i neke jednostranosti u razvitku naše društvene svijesti. Boreći se protiv dogmatizma, državnosvojinskog konzervatizma i svega što je kočilo razvoj samoupravljanja i socijalističke demokracije, politička akcija Saveza komunista i progresivnih socijalističkih snaga uopće, pa ni naš politički sistem, nisu uvijek bili istovremeno dovoljno budni i efikasni u suprotstavljanju pritiscima s pozicija buržoaske i malograđanske desnice, tehnokratizma, koji se u to vrijeme krije iza samoupravljanja i, konačno, socijalnog ultraljevičarstva, koje se počelo razvijati upravo na konfliktu između radničke klase i tehnokratskog monopola kad je Savez komunista, baš zbog unutrašnjeg nejedinstva u ocjeni tih pojava, kasnio sa svojim reagiranjem. Mnogima ti

pritisci nisu izgledali značajni niti mnogo snažni, pa je zato i front naše revolucije prema tim snagama bio znatno oslabljen. Posljedice tog potcjenjivanja kasnije su se pokazale u obliku reakcionarnog nacionalizma i liberalizma, pomodnog prenošenja raznih oblika buržoaske ideologije, ultraradikalističke dezorijentacije i drugih kolebanja i političkih problema. Mislim da u tim kolebanjima treba tražiti, između ostalog, i uzroke dosta sporog prilagođavanja i sistema države i državne uprave potrebama samoupravne integracije udruženog rada, što je još više olakšalo takve pojave, jer su se i neki državni organi počeli ponašati neodgovorno.

Ekonomska kontrola radnika nad društvenim dohotkom

Iz svega rečenoga proizlazi zaključak da niz slabosti dosadašnjeg razvoja samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa proistječe iz labilnosti radnikovih prava i odgovornosti u pogledu raspolaganja dohotkom udruženog rada, uključujući tu i sredstva društvene akumulacije, odnosno nagomilanog minulog rada udruženih radnika. A sve to omogućuje prenošenje velikog dijela tog dohotka iz oblasti radničkog samoupravljanja u oblast tehnokratsko-monopolističkog upravljanja.

A ocjenjujući što to znači s gledišta društvenog položaja radnika, ne treba zaboraviti da je klasni sistem kapitalističkog društva upravo i nastao na odvajanju ekonomske funkcije kapitala od ekonomske funkcije rada. Time što je klasi kapitalista pripala ekonomska funkcija kapitala kao njen monopol, radnik je bio automatski osuđen na to da raspolaže samo svojom radnom snagom, to jest mogao je biti samo najamni radnik.

Zato svako odvajanje ekonomske funkcije akumulacije od radničke klase, organizirane u udruženom radu, i njeno pretvaranje u monopol bilo kojih društvenih faktora izvan direktne kontrole radnika, uvijek može postati izvorom obnavljanja elemenata klasne diferencijacije sa svim svojim društvenim posljedicama. Jedna od takvih posljedica može biti i eksploatacija naroda od drugog naroda kada se bilo političkom dominacijom, bilo sistemom ekonomske neravnopravnosti narodu uskraćuje pravo da sam raspolaže svojim radom.

Znači da i za ocjenu karaktera proizvodnih odnosa u jednoj socijalističkoj zemlji kao što je naša nije dovoljno samo

konstatirati da su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini. Odlučujuće pitanje pri tome jest: na koji način se vrši historijski neophodna koncentracija i centralizacija onog dijela opredmećenog minulog rada koji čini društvenu akumulaciju i tko i kako raspolaže tom akumulacijom.

Postavili smo ustavno načelo da u nas nasuprot radnicima u udruženom radu ne stoji nikakav posebni pravni nosilac svojine: ni u obliku države, ni u obliku privatnog, ni u obliku grupnog vlasnika; naravno, s izuzetkom onih oblasti gdje još postoji ograničeno privatno vlasništvo povezano s osobnim radom.

Sredstva u društvenoj svojini pripadaju, dakle, svim ljudima koji rade, i svaki radni kolektiv raspolaže sredstvima za proizvodnju i akumulacijom razmjerno udjelu uloženog rada u ukupnom društvenom radu; naravno, u uvjetima tržišnog privređivanja i prema jedinstvenim načelima raspodjele dohotka, utvrđenim Ustavom i zakonom. Međutim, praksa je pokazala da u ostvarivanju i reguliranju takvih odnosa naš pravni i ekonomski sistem nisu bili dovoljno uspješni.

Istina, radnici raspolažu demokratskim pravom odlučivanja na svim nivoima udruženog rada. Međutim, između radnika i njegova minulog rada, koji je koncentriran i centraliziran u društvenoj akumulaciji, gubi se, ili bar bitno slabi, direktna ekonomska veza — osim kad je riječ o ulaganjima u njegovu vlastitu radnu organizaciju. Zbog toga radnik ne samo što gubi realnu ekonomsku kontrolu nad raspolaganjem i rezultatima raspolaganja tom akumulacijom nego počinje gubiti i ekonomski interes za odlučivanje izvan svoje organizacije. A to je upravo glavni razlog što se na dnevnom redu pojavilo pitanje odnosa radnika prema njegovu minulom radu. Tu nije riječ samo o nekoj materijalnoj koristi koja bi radniku pripala na osnovi njegova minulog rada. U suštini, tu je u prvom redu riječ o tome kako povezati radnika s cjelovitim fondom društvene akumulacije, to jest kako osigurati njegovu stvarnu ekonomsku kontrolu nad sudbinom dohotka, odnosno opredmećenog minulog rada kojim udruženi radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada doprinose povećavanju zajedničkog društvenog fonda akumulacije, a time i zajedničkom naporu da se poveća produktivnost društvenog rada u cjelini.

Ta ekonomska kontrola radnika ne znači samo neku administrativnu kontrolu, računsku kontrolu, niti samo neki sistem informiranja radnika. Tu se prije svega misli na direktnu povezanost radnikova osobnog, radnog i životnog interesa s nači-

nom i rezultatima ulaganja ili raspolaganja, odnosno gospodarenja minulim radom udruženih radnika, a time i njegovom, to jest društvenom akumulacijom. Kad radnik raspolaže dohotkom on, u stvari, raspolaže i društvenom akumulacijom, vršeci time jednu društvenu funkciju. Ali od rezultata vršenja te funkcije treba da zavisi i njegov osobni, radni i životni položaj; naravno, na osnovi ravnopravnosti u pravima i odgovornostima svih radnika u udruženom radu i njihove uzajamne solidarnosti. Međutim, kako se sada kod nas najveći dio te akumulacije otuđuje od radnika koji je stvara, to se gotovo u istoj mjeri gubi i veza između tog direktnog radnikova ekonomskog interesa i raspolaganja fondovima akumulacije. Time se stvaraju mogućnosti da neki drugi interesi, a ne interesi radničke klase, usmjeravaju raspolaganje društvenim kapitalom. Na taj način radnikova direktna ekonomska kontrola počinje slabiti čak u samoj radnoj organizaciji, a pogotovu kad je riječ o širim integracionim sistemima, bankama, trgovini itd.

Formalna demokratska prava radnika u sistemu samoupravnog odlučivanja, znači, ne mogu sama po sebi spriječiti otuđivanje sredstava proširene reprodukcije od kontrole radnika, ukoliko se ne oslanjaju na direktan radnikov ekonomski interes za racionalnim raspolaganjem njima. Razumljivo se, to zahtijeva i odgovarajući sistem ekonomskih odnosa, odgovarajuće pravne institucije i organizacione oblike. Teze za novi Ustav nastoje taj problem riješiti prije svega utvrđivanjem odgovarajućeg položaja i uloge osnovne organizacije udruženog rada. Ali bit će svakako potrebne i druge zakonodavne i samoupravne mjere u razvoju našeg društvenog sistema koje će osigurati da osnovne organizacije udruženog rada zaista mogu ostvariti takvu ulogu u sistemu proširene reprodukcije.

Dosadašnji oblici koncentracije društvene akumulacije

Pogledajmo, primjera radi, kako se kod nas vrši koncentracija onog dijela viška rada ili minulog rada radnika koji postaje društvena akumulacija, odnosno društveni kapital. Prvo, akumulacija se, putem tržišnog mehanizma, koncentrira u onim radnim organizacijama koje zbog svoje suvremene tehnologije, veće produktivnosti rada ili iz drugih razloga imaju posebno povoljan položaj na tržištu i — da upotrijebim jednu metaforu — dobivaju relativno najveći dio ukupnog »društvenog

»nog kolača« u svoj dohodak. Ta veća produktivnost rada ne mora uvijek biti zasluga tog radnog kolektiva, čak po pravilu i nije. Ona je najčešće rezultat ulaganja društvenih sredstava — to jest i dijela minulog rada drugih radnika — u modernu tehnologiju, odnosno modernizaciju tehnike i tehnologije određenog radnog kolektiva, koja mu onda omogućuje da postigne veću produktivnost rada.

Ta činjenica sama po sebi govori ne samo o tome da je dohodak tog radnog kolektiva formalno u društvenoj svojini nego i da taj kolektiv stvarno mora snositi sasvim određenu odgovornost prema svim drugim radnicima, odnosno prema društvu za to kako raspolaže tim dohotkom. Ako bi, na primjer, takav radni kolektiv na račun smanjivanja akumulacije odredio sebi za isti rad bitno više osobne dohotke nego što ih predviđaju važeća mjerila raspodjele prema radu u udruženom radu, to bi onda značilo da on ne samo oduzima drugim radnicima društvena sredstva, društveni kapital koji im je neophodan za razvoj proizvodnih snaga, nego i da u odnose među radnicima unosi socijalnu neravnopravnost, pa čak i elemente eksploatacije. Takve težnje došle su kod nas do izražaja. Dakle, već na prvom koraku naš sistem proizvodi određene pojave koje naše društvo u svom daljem izgrađivanju mora postepeno prevazilaziti.

Koncentracija akumulacije se, zatim, ostvaruje raznim oblicima udruživanja radnih organizacija, odnosno udruženih poduzeća. Pri tom se dohodak pojedinih dijelova, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada, kako sada kažemo, više ili manje centralizira na nivou velikih organizacija, odnosno sistema. Dosadašnja praksa nam je pokazala da se u velikim organizacijama dohodak vrlo često centralizira na način koji radniku, odnosno udruženim kolektivima onemogućuje, ili bar bitno otežava, ekonomsku kontrolu u pogledu raspolaganja tim centraliziranim sredstvima.

Stoviše, kod nas je bilo i takvih integracija koje su u svojim centralnim fondovima koncentrirale tako veliki dio dohotka radnih organizacija iz svog sastava da su one postale nesposobne čak i za normalno samoupravno obavljanje proste reprodukcije.

Doduše, bili bismo nepravedni prema tim velikim organizacijama kad ne bismo dodali da su one često bile prisiljene ići u takve operacije. Na primjer, privredne organizacije su 1971. godine raspolagale s manje od 27 % ukupnih investicija u osnovna sredstva. Kad se tome doda da su i u pogledu obrtnih

sredstava te organizacije potpuno zavisne od bankarskih kredita i da više od 70 % akumulacije poslovnog fonda privrede ide za otplatu glavnice investicionih zajmova, onda nije teško zaključiti da tendencije o kojima sam govorio nisu samo proizvod shvaćanja odgovornih ljudi u privredi, nego i objektivnih teškoća u kojima su se oni našli zbog nenormalno velikog dijela centralizirane akumulacije izvan radnih organizacija.

Sve to samo dokazuje da je otuđivanje dohotka od radnika putovima stihijske koncentracije i centralizacije štetno ne samo sa stanovišta društvenih odnosa nego i s čisto ekonomskog gledišta. Osim toga, ti podaci govore da je najveći dio akumulacije centraliziran u bankama, u dijelu vanjske i unutrašnje trgovine, u osiguravajućim zavodima, državnim fondovima itd. A na raspolaganje tim najvećim dijelom akumulacije, koja je centralizirana u svim tim oblicima, radnici u bazi udruženog rada imaju najmanje utjecaja. No o tome će kasnije biti više riječi.

U vezi s ovim neizbježno se postavlja pitanje na kakav onda način u našem društvu treba da se ostvaruje funkcija koncentracije i centralizacije društvene akumulacije, kao i pitanje tko i kako treba da njome raspolaze i čiji instrument treba da bude upravljačka struktura.

Pri tome se mora početi od činjenice da je suština i cilj samoupravnog socijalizma u tome da nosilac cijelog procesa društvene reprodukcije budu udruženi radnici, koji ekonomskim i demokratskim sredstvima vrše kontrolu nad kretanjem sredstava za proizvodnju i za proširenu reprodukciju. To znači da i cjelokupna stručno-upravljačka struktura mora biti instrument njihova rada, interesa i njihove ekonomske i političke vlasti. Dakle, problem nije u tome kakva treba da bude stručno-upravljačka organizacija, jer je jasno da ona mora biti tako sastavljena i organizirana da može samostalno, kvalificirano, uspješno i odgovorno ostvarivati stručnu funkciju u upravljanju stvarima, i za to je treba osposobiti. Ali naš glavni problem je u tome kako da se radnička klasa bolje organizira i kao udruženi rad i kao ekonomska i politička vlast, da bi na osnovi jednakih ekonomskih i političkih prava svih radnika, to jest u okviru udruženog rada, mogla raspolagati sredstvima za proizvodnju, odnosno sredstvima društvene reprodukcije, i time uređivati odnose među ljudima. Samo u tom slučaju stručno obavljanje poslova u oblasti proširene reprodukcije, integracije itd. može se razvijati kao

nužna funkcija samoupravnog udruženog rada, a ne kao monopol uskih upravljačkih grupa.

Drugim riječima, potreban nam je takav sistem proizvodnih i ekonomskih odnosa u udruženom radu koji će osigurati da se ta načela ostvaruju dosljednije nego dosad. Amandmani i Teze za novi Ustav nastoje konkretno odgovoriti na to pitanje time što se osnovne organizacije udruženog rada stavljaju u položaj vodećeg nosioca te funkcije, koju ostvaruju u ekonomskim odnosima što nastaju udruživanjem rada i dohotka. Ali o tome će u daljem toku izlaganja biti više riječi.

Uloga države u reguliranju odnosa u udruženom radu

Iz rečenoga proizlazi zaključak da karakter društveno-ekonomskih i proizvodnih odnosa ne može ovisiti o odnosu snaga u svakoj pojedinačnoj radnoj organizaciji, u svakoj pojedinoj ćeliji našeg društvenog života. Naša revolucija je jedinstvena, pa i revolucionarni sistem socijalističkog samoupravljanja mora biti jedinstven, integralan i zaštićen Ustavom. Time ne želim reći da sva ta materija mora ući u savezni, odnosno republičke ustave. Dobar dio — po svoj prilici najveći — te problematike morat će se uređivati zakonodavnim putem, kao i daljom izgradnjom odgovarajućih samoupravnih normi i institucija. Ali i Ustav mora dati što jasnije i konkretnije polazne tačke i okvire, kako za jedno, tako i za drugo, kako bi naša samoupravna demokracija bila sposobna braniti sama sebe, a to znači slobodu radnog čovjeka u njegovu radu i upravljanju sredstvima, uvjetima i plodovima njegova rada.

To se, naravno, odnosi i na ulogu države. Prije, po suštini nužna i opravdana, rekao bih radikalna, kritika etatizma bila je u nekim stvarima i aspektima sklona da — kao što se kaže u slovenskoj poslovici — »s prljavom vodom izbaci i dijete iz korita«. Drugim riječima, mi smo našu državnu upravu suviše oslabili, iako se i sada stalno čuju napadi na nju. Mislim da bismo je danas prije mogli napadati zbog njene nemoći nego zbog njene moći.

Rekao bih čak i to da mnogih sadašnjih povika protiv ovih ili onih negativnih pojava ne bi bilo da su efikasno ostvarivane neke postojeće funkcije države, odnosno da su organi državne uprave, porezne uprave, javni tužioci, sudovi itd. dovoljno samostalno i odgovorno obavljali svoju dužnost, da su,

recimo, u svim opravdano sumnjivim slučajevima savjesno ispitati zakonitost stjecanja dohotka pojedinaca, porijeklo stečene velike imovine, utaje poreza itd., i da su počinioci krivično gonili za takve i slične stvari. Jer za jedno društvo svakako nije zdravo da takve pojave mora »goniti« političkim kampanjama i komisijama, umjesto da to — u skladu s propisima — rade odgovorni državni organi.

S tim je usko vezana i potreba unapređivanja unutrašnje organizacije samoupravnog sistema, prije svega uvođenjem efikasnijih oblika društvene odgovornosti izvršilaca rukovodećih funkcija u tom sistemu, kao i svih ostalih radnika razmjerno njihovim samoupravnim pravima, odgovornostima i ovlaštenjima koja imaju u pogledu upravljanja društvenim poslovima i sredstvima. Samoupravljanje nije »samoposluga« — kao što neki misle — nego mora biti društvena odgovornost. To je nužno ne samo radi osiguranja vlastitog interesa radnog čovjeka-samoupravljača nego i zbog njegove odgovornosti prema jednakim pravima svih drugih radnika, to jest prema društvu u cjelini. Parafrazirajući jednu Marxovu misao, koju je iznio uspoređujući perspektive kapitalizma i socijalizma, rekao bih da u utakmici s državnovlasničkim oblicima socijalističkog društva samoupravni sistem ima toliko šansi koliko rad u njemu bude efikasniji i produktivniji nego u državnovlasničkim oblicima. A to se ne može postići ako u radu i upravljanju društvenim sredstvima nema reda i odgovornosti, to jest ako svatko ne poštuje jednaka prava i odgovornosti drugoga. Tu mora vrijediti načelo da ono što ne želiš da drugi rade na tvoj račun ni ti ne treba da činiš na račun drugih. To moraju osigurati prije svega samoupravljači uređivanjem međusobnih odnosa, a također državni organi koji štite zakonitost, kao i organi unutrašnje kontrole u samoupravnim organizacijama udruženog rada, i takvi njihovi zajednički društveni organi kao što je, na primjer, Služba društvenog knjigovodstva ili — prema prijedlogu Teza za novi Ustav — društveni pravobranilac samoupravljanja i sudovi udruženog rada za rješavanje sporova iz samoupravnih odnosa. [...]

HISTORIJSKI KORIJENI NESVRSTAVANJA*

Vrijeme poslije drugog svjetskog rata donijelo je svjetskoj društvenoj zajednici jednu, na prvi pogled novu pojavu koju poznajemo pod imenom politika ili pokret nesvrstavanja. Kažem — na prvi pogled novu pojavu zato što je ona nova više po složenijoj društvenoj strukturi i intenzitetu akcije s kojom se pojavila na svjetskoj političkoj i ekonomskoj sceni nego po svojim društveno-historijskim korijenima.

O pojmu nesvrstavanja

Kao više ili manje ujedinjena akciona snaga, pokret nesvrstavanja nastao je u vrijeme hladnog rata. Pojavio se tada kao otpor blokovskoj podjeli svijeta i blokovskom razvrstavanju, po čemu je i dobio ime. Zbog tog imena, kojim se ne izražava cjelovitost historijskog značenja i uloge te pojave, taj pokret se često tumači kao reakcija na blokovsku podjelu svijeta i dominantnu ulogu blokova u svijetu, to jest isključivo kao jedna od posljedica poslijeratnog razvoja u međunarodnim odnosima. Pokret nesvrstavanja, svakako, jest i to. Ali on je istovremeno i izraz jedne mnogo dugoročnije društveno-historijske tendencije suvremenog čovječanstva, koja se nije rodila tek poslije drugog svjetskog rata. Naprotiv, može se reći da je ona već bila među onim odlučujućim faktorima koji su samom razvoju drugog svjetskog rata, odnosno unutrašnjem odnosu snaga u njemu, u sve većoj mjeri nastojali nametnuti, a u znatnoj mjeri su i uspijevali nametnuti oslobodilački, progres-

* Referat na znanstvenom skupu »Snage i putovi rata i mira«, u povodu 20-godišnjice završetka drugoga svjetskog rata, održanom u Zagrebu od 8. do 13. rujna 1975. godine u organizaciji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Rad je pod tim naslovom više puta objavljivan. Za ovo izdanje tekst je uzet iz izdanja: Edvard Kardeij, *Isbor iz dela*, sv. VI, Komunist, Beograd, 1979.

svivni i demokratski karakter. Riječ je o najšire prisutnoj težnji narodâ i njihovoj aktivnoj borbi da postignu punu nacionalnu slobodu i da osiguraju pravo da se u toj slobodi društveno razvijaju suglasno svom vlastitom izboru, da ne budu, ili da prestanu biti, ekonomski i politički privjesak velikih svjetskih sila, odnosno centara vojno-političke i ekonomske moći, da se u tom procesu osiguraju od vanjske dominacije i eksploatacije i da s tih pozicija mogu utjecati na razvoj međunarodnih odnosa. Drugim riječima, te i takve tendencije, koje su danas jedna od osnova politike nesvrstavanja, nisu bile samo posljedice, već i uzrok i pokretačka snaga takvog razvoja drugog svjetskog rata. U tom smislu pokret nesvrstavanja značio je uvijek više, a ne samo politiku suprotstavljanja blokovskoj podjeli svijeta, a još manje neutralnost, odnosno pragmatističko traženje neke ekvidistancije između blokova, iako je kod nekih nesvrstanih zemalja i takva politika, u većoj ili manjoj mjeri, dolazila do izražaja.

Često se za pokret nesvrstavanja upotrebljava i pojam treći svijet. Ako se pod tim pojmom razumijeva cjelovitost društveno-historijske uloge pokreta nesvrstavanja, onda su, naravno, za političku praksu upotrebljiva oba naziva. Ali upotrebom pojma treći svijet ponekad se različito tumači i sužava upravo ta društveno-historijska uloga nesvrstanih zemalja.

Pojmom treći svijet, kad ga identificiraju s pojmom nesvrstavanja, neki potencirano tretiraju pokret nesvrstavanja isključivo ili pretežno kao antitezu blokova. Takvo sužavanje uloge pokreta nesvrstavanja svelo bi njegovu politiku na nekakvu političku konfrontaciju sa zemljama u blokovima, odnosno s vodećim silama tih blokova, i to na jednoj besprincipijelnoj osnovi, bez obzira na konkretnu ulogu koju u svakom pojedinačnom slučaju progresivnog historijskog zbivanja imaju blokovi, odnosno pojedine zemlje koje njima pripadaju.

Bitna karakteristika pokreta nesvrstanih zemalja jest, svakako, to što se one jedinstveno, s većim ili manjim intenzitetom — što zavisi od njihova međunarodnog položaja, snaga pritiska izvana kojima su te zemlje izložene, njihove unutrašnje društvene, odnosno klasne strukture i sličnoga — suprotstavljaju blokovskoj podjeli svijeta i pritiscima da same budu svrstane u blokove. Međutim, takav stav ne proizlazi iz neke apriorne konfrontacije s protagonistima blokova ili iz njihova jednakog i jedinstvenog odnosa prema ideologiji jednog ili drugog bloka, već iz saznanja da globalna blokovska podjela

svijeta ne može biti takav izlaz iz suprotnosti suvremenog svijeta koji bi otvorio perspektivu demokratizacije međunarodnih odnosa, za koju se bore nesvrstane zemlje. I upravo zbog toga što nisu u nekoj apriornoj ili besprincipijelnoj neutralističkoj konfrontaciji s blokovima, nesvrstane zemlje u svojoj velikoj većini nisu mehanički izjednačavale ulogu pojedinih blokovskih zemalja u pojedinim svjetskim zbivanjima, već su je ocjenjivale prema njihovim konkretnim postupcima u svakom pojedinačnom slučaju. Time su nesvrstane zemlje uspijevale ostvariti i održavati visok stupanj jedinstva u borbi za svoje zajedničke ciljeve, bez obzira na razlike u društveno-ekonomskom i političkom sistemu tih zemalja i bez obzira na intenzitet njihova učestvovanja u akciji nesvrstanih zemalja.

S druge strane, pojam treći svijet često se tumači kao zajednički naziv za zemlje u razvoju i za svu onu ekonomsku i političku problematiku koja se odnosi na interese tih zemalja, pa se onda takav sadržaj toga pojma identificira s pojmom pokreta nesvrstavanja. Očito je da se tako interpretiran pojam treći svijet ne može identificirati s cjelovitošću sadržaja i uloge pokreta nesvrstavanja. Rješavanje problematike neravnopravnog ekonomskog razvoja u svijetu, a prije svega problematike nedovoljno razvijenih zemalja, svakako je jedan od glavnih izvora i ciljeva pokreta nesvrstavanja. I to prije svega zato što se problemi te vrste ne mogu rješavati izvan procesa dubljih promjena u cjelokupnom svjetskom sistemu ekonomskih i političkih odnosa među narodima i izvan dubljih društveno-ekonomskih promjena u tim odnosima. Ali pokret nesvrstavanja ne izražava samo takve interese i potrebe narodâ. Naprotiv, svojom borbom za nezavisnost i ravnopravnost narodâ u međunarodnim odnosima, za njihovu sigurnost i mir, za miroljubivu koegzistenciju među narodima i njihovu aktivnu međusobnu suradnju na osnovama ravnopravnosti i ravnopravnog uvažavanja njihovih interesa, pokret nesvrstavanja je duboko angažiran u svim oblastima međunarodnih odnosa i, u stvari, imajući na umu općedruštvenu neophodnost te borbe, izraz je tih općih realnih dugoročnih historijskih interesa svih naroda, onih izvan blokova i onih u blokovima. Zato nije nimalo slučajno što se posljednjih godina i niz razvijenijih, pa čak i vrlo razvijenih zemalja, u većoj ili manjoj mjeri, priključuje aktivnosti nesvrstanih zemalja ili, u većoj ili manjoj mjeri, identificira svoje ciljeve s ciljevima te aktivnosti.

Ukratko rečeno, ma kakva imena davali historijskoj pojavi koju nazivamo pokretom ili politikom nesvrstavanja, njenu pravu suštinu, snagu i ustrajnost, s kojima se pojavila na suvremenoj ekonomskoj, političkoj i društvenoj sceni čovječanstva, moguće je razumjeti samo ako se ima na umu cjelovitost društveno-historijskih korijena i funkcija te velike svjetske snage, kao i cjelovitost njenih težnji, interesa i ciljeva.

Svjetska antiimperijalistička revolucija naroda

Pokušaj fašističkog imperijalizma u Evropi i Aziji da drugim svjetskim ratom nametne čovječanstvu novi imperijalistički rat tipa prvog svjetskog rata, to jest rat za novu podjelu svijeta, ne samo što nije uspio već se u samom svom toku u sve većoj mjeri pretvarao u svoju suprotnost — u rat za oslobođenje narodâ, za demokratizaciju međunarodnih odnosa i društveni progres uopće. Dakako, bilo bi više nego nerealno tvrditi da tok i rezultati drugog svjetskog rata ne sadrže u sebi veoma snažan, a ponekad čak i dominantan utjecaj snaga koje su nametale rješenja s pozicija održavanja imperijalističkih odnosa, neokolonijalizma i drugih oblika dominacije nad narodima, što je rezultat odnosa moći društvenih snaga koje su bile aktivni faktori u tom ratu. Ali krupne pozitivne promjene koje su se zbile u toku rata i poslije njega u međunarodnim odnosima i u mnogim oblastima društvenog života takvog su karaktera i značenja da se s pravom može reći da je čovječanstvo zakoračilo u novo doba svoje historije.

Prije svega, ne samo fašistički imperijalizam, nego ni ostale tradicionalno vodeće imperijalističke klase kapitalističkog svijeta više nisu mogle nametnuti svoju političku hegemoniju samom toku rata i njegovim rezultatima u onoj mjeri u kojoj su to mogle činiti u prvom svjetskom ratu. Taj utjecaj je, doduše, bio i još uvijek je snažno izražen, pogotovo u pojedinim mirovnim aranžmanima i ugovorima, ali više nije neograničen. Jer na tok, karakter i rezultate drugog svjetskog rata počele su u sve većoj mjeri utjecati antiimperijalističke snage uopće, a socijalističke posebno, kao i jačanje demokratske društvene svijesti u svim zemljama.

Među najvažnije faktore te vrste spada, svakako, jedna pojava koja nije nova po svom sadržaju, ali je postala nova po intenzitetu svog ispoljavanja u toku i neposredno poslije

drugog svjetskog rata. Riječ je o jednom tako snažnom valu emancipacije narodâ koji možemo nazvati pravom svjetskom antiimperijalističkom revolucijom naroda za njihovo oslobođenje i za njihovu ekonomsku i političku nezavisnost. Narodi ne samo što nisu htjeli biti pasivan objekt nekih svjetskih pre-raspodjela već su jače nego ikada prije postavili na dnevni red historije probleme likvidacije ekonomske i političke zavisnosti i hegemonije svake vrste. Mnogi narodnooslobodilački i drugi narodnorevolucionarni pokreti u kolonijama i zavisnim zemljama ušli su u borbu tokom drugog svjetskog rata radi oslobođenja vlastitih zemalja, a ne radi obrane svojih kolonijalnih gospodara. Drugi su tu istu borbu produžavali i doveli do pobjede u godinama nakon tog rata. Time je njihov rat protiv fašističkog imperijalizma bio prožet antikolonijalnom i progresivnom demokratskom i socijalnom akcijom. Za nepunih trideset godina srušen je sistem velikodržavnih imperija koji je bio izgrađivan nekoliko stotina godina.

Nove nezavisne zemlje nastale su kao krajnji rezultat borbe koja je tekla nezavisno od promjenljivog kursa kojim su se kretali odnosi između razvijenih zemalja, a posebno velikih sila, u predvečerje i u toku drugog svjetskog rata. Kad su se te zemlje pojavile kao nezavisni akteri u svjetskim zbivanjima, novi odnosi između velikih sila i između razvijenih zemalja bili su već formirani. One su zatekle stanje u svijetu u kojem su morale odrediti svoje ponašanje imajući na umu i svoje neposredne i svoje trajne i dugoročne političke i ekonomske interese koji su proizlazili iz njihova općeg položaja novih, relativno slabih i prije svega ekonomski nedovoljno razvijenih zemalja. Isto tako, one su zatekle već formulirane principe međunarodne suradnje i gotovu strukturu nove svjetske organizacije, pa im u tim prvim godinama nije preostalo ništa drugo nego da se u te okvire uključe. Međutim, sa zatečenim stanjem nove se zemlje nisu htjele niti su se mogle pomiriti. Tek oslobođene kolonijalnog ugnjetavanja i drugih oblika eksploatacije i zavisnosti, zemlje koje se pojavljuju kao takozvani treći svijet nisu bile spremne da se podvrgnu novim oblicima dominacije i hegemonije. Vodeće snage svjetske antiimperijalističke revolucije narodâ brzo su shvatile da pobjedom saveznika u ratu nisu riješeni najvažniji društveni i međunarodni problemi epohe, a sva poslijeratna konstelacija, posebno tamna perspektiva hladnog rata, upućivala je na to da će samo upornom borbom u novim uvjetima te snage morati ostvarivati svoje interese i težnje.

Usporedo s lomljenjem kolonijalnog sistema u Evropi i na drugim kontinentima raspadali su se, nagdje brže, negdje sporije, i ostaci polukolonijalnih odnosa ekonomske i političke zavisnosti, što je bilo karakteristično, na primjer, za staru Jugoslaviju. A u pojedinim zemljama, kao što su Kina, Jugoslavija, Vijetnam i još neke zemlje u drugim dijelovima svijeta, iz narodnooslobodilačkog rata izrastale su istinski narodne i socijalističke revolucije, koje su znatno suzile područje akcije za imperijalističku politiku i pokazale se kao jedan od značajnih faktora u razrješavanju svjetskih problema i suprotnosti.

Osim toga, originalnošću svoga razvoja, te su revolucije pred suvremeni svjetski socijalizam postavile niz novih pitanja značajnih za dalji razvoj kako samog socijalizma i borbe za socijalizam, kao faktora uspostavljanja naprednijih i demokratskih političkih i ekonomskih odnosa među narodima, tako i u pogledu daljeg razvijanja i produbljivanja demokratskog i humanističkog sadržaja samih socijalističkih društvenih odnosa. Uz ostale, riječ je i o pitanju karaktera političkih i ekonomskih odnosa među narodima koji su krenuli putem socijalizma, odnosno među nezavisnim socijalističkim državama. Prema tome, i taj je aspekt emancipacije narodâ izvor pokreta nesvrstavanja.

Velika svjetska antiimperijalistička revolucija narodâ nije izmijenila samo političku kartu svijeta. Ona je rano počela ukazivati, i sada sve snažnije postavlja na dnevni red niz pitanja sadašnjeg i budućeg razvoja svjetskog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa koji je izgradila epoha imperijalizma. Međunarodna zajednica, kakva i danas, u osnovi, postoji, nastala je integriranjem svijeta uglavnom na odnosima koje je uspostavila epoha agresivnog nacionalizma i imperijalizma. Kolonijalizam i pravo jačeg u odnosima među narodima odlučujuće su utjecali na neravnomjeran ekonomski razvoj pojedinih dijelova svijeta. Samim proklamacijama političke nezavisnosti narodâ taj se sistem ne ukida dokraja. Naprotiv, on nastoji da se zadrži u drugim oblicima, i time ostaje place d'armes akcijâ za održavanje ili uspostavljanje monopolističkih i hegemonističkih ekonomskih i političkih pozicija i raznih drugih oblika ekonomskog i političkog potčinjavanja narodâ. A iz toga se u suvremenom svijetu i međunarodnim odnosima pojavila nova suprotnost između društvenih, ekonomskih, političkih i socijalnih potreba politički nezavisnih zemalja, koje ne raspolažu dovoljnim vlastitim sredstvima i uvjetima za brži razvoj, i razvijenog dijela svijeta, koji tim sredstvima i uvjeti-

ma monopolistički raspolaže. A na tom monopolu zasnivaju se novi oblici ekonomske i političke hegemonije nad narodima kao preobraženi vid imperijalističke politike u uvjetima »dekoloniziranog« svijeta.

Upravo zbog takve svjetske raspodjele sredstava za proizvodnju i dohotka, zemlje u razvoju i pokret nesvrstavanja produžuju svoju borbu za ekonomsku i političku nezavisnost od hegemonističkih monopola, a istovremeno traže visok stupanj demokratske integracije čovječanstva i zajedničke odgovornosti narodâ za rješavanje međunarodnih pitanja od zajedničkog interesa. Drugim riječima, one se istovremeno bore za promjenu onih odnosa u postojećem svjetskom sistemu ekonomskih i političkih odnosa među narodima koji su nastali radi održavanja, jačanja i daljeg razvijanja historijski stečenih dominantnih pozicija ekonomski i politički jačih i razvijenijih zemalja, odnosno njihovih vladajućih klasa.

Doduše, neravnomjernost društvenog i ekonomskog razvoja jedna je od objektivnih zakonitosti u razvoju čovječanstva. Ali u historijskim razdobljima nacionalno ograničene privrede, a pogotovo u ranijim epohama, suprotnosti koje su proizlazile iz te neravnomjernosti nisu mogle dobiti onu snagu koju dobivaju danas kad je izvršena ogromna koncentracija sredstava za proizvodnju i takva centralizacija kapitala u manjem dijelu svijeta da je taj kapital gotovo stekao monopol nad uvjetima i sredstvima rada u cijelom svijetu. A taj monopol ne samo što održava ekonomsku zaostalost najvećeg dijela svijeta već mu zatvara i svaku perspektivu izlaska iz nje. Već i zbog takve svjetske raspodjele sredstava za proizvodnju i kapitala narodi su danas više nego u svojoj ranijoj historiji postali uzajamno zavisni, što i čini da jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja proizvodi jednu od kardinalnih svjetskih suprotnosti. Obujam onoga što se zove zajednički interes čovječanstva kvantitativno se i kvalitativno bitno proširio i izmijenio, ali monopolistički i hegemonistički sistem taj interes pretvaraju u vlastiti interes, namećući narodima stare i nove oblike ekonomske i političke zavisnosti.

Istovremeno, međutim, time se koči i napredak samih razvijenih zemalja. Razvoj proizvodnih snaga svakog naroda, naime, u tolikoj mjeri zavisi od razvoja u ostalom svijetu da se više i ne može govoriti o nekim zatvorenim nacionalnim privredama i nacionalnim interesima izvan odgovornosti prema takvim istim interesima drugih naroda. Jaz koji je nastao između razvijenih i nerazvijenih zemalja nije samo faktor koji

na ovaj ili onaj način produžuje ekonomsku zavisnost mnogih nerazvijenih zemalja od ekonomski i politički jakih zemalja, već je u isto vrijeme postao i faktor kočenja razvoja proizvodnih snaga u samim razvijenim zemljama, a time i izvor zaoštavanja ekonomskih i političkih kriza i izvor vrlo opasnih suprotnosti koje ugrožavaju svjetski mir. I upravo zbog toga taj jaz u našoj epohi ima kvalitativno drukčije i mnogo veće značenje nego što su ga ikada u historiji čovječanstva imali problemi neravnopravnog ekonomskog razvoja pojedinih naroda ili raznih dijelova svijeta. Zemlje u razvoju, odnosno pokret nesvrstanih zemalja, zato izražavaju samo objektivno danu historijsku neophodnost kad s velikom odlučnošću postavljaju zahtjev da se problemi te vrste moraju rješavati kao problemi globalnog svjetskog društva, a ne samo kao problemi svake pojedinačne zemlje. Stoga su svjetski ekonomski problemi danas izbili u prvi plan i postepeno potiskuju stari način promatranja i rješavanja naslijeđenih međunarodnih problema.

Snaga te tendencije ne izvire samo iz toga što nedovoljno razvijen, takozvani treći svijet predstavlja najveći dio svijeta, a time i ogromnu političku snagu, već prvenstveno otuda što su i stari oblici ekonomske i političke dominacije nad narodima te ekonomski jaz između razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja postali okovi daljeg progressa u razvoju proizvodnih snaga čovječanstva. Jer, u uvjetima suvremene naučno-tehnološke revolucije, transnacionalne integracije rada i sredstava za proizvodnju, i kvalitativnih promjena u strukturi ekonomske razmjene među narodima, svi oblici dominacije nad radnim čovjekom i nad narodima, kao i održavanje takvih ekonomskih odnosa među narodima koji produbljavaju jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja, moraju se pojavljivati kao ograničavajući faktor. Prema tome, borba za političko i ekonomsko oslobođenje narodâ, za njihovu nezavisnost i ravnopravnost te za novu orijentaciju u raspodjeli svjetskih sredstava za proizvodnju i dohotka, koja će osigurati brži razvoj nedovoljno razvijenih dijelova svijeta, nije više samo interes pojedinih nedovoljno razvijenih zemalja i njihove međusobne solidarnosti ili solidarnosti demokratskih progresivnih snaga uopće, već je postala motorna snaga napretka proizvodnih snaga cjelokupnog suvremenog čovječanstva. Zato realnost te borbe nije toliko u apeliranju na političku mudrost vladâ i na humanizam — premda i moralni i politički faktori danas imaju sve veću ulogu u svijetu — već prije svega u činjenici da takav razvoj postaje, i postajat će u sve većoj mjeri, uvjet daljeg

razvoja proizvodnih snaga i u samim razvijenim zemljama. Zato će problemi te vrste neizbježno postajati sve više preokupacija ne samo vladâ već i svih drugih ekonomskih i političkih, a posebno progresivnih faktora u tim zemljama. Razumije se, i radnička klasa mora imati jasne poglede na te probleme i razrađen program svoje akcije, jer svako kolebanje u tom pogledu — a takvih kolebanja ima kako u kapitalističkim, tako i u socijalističkim zemljama — slabit će njenu sposobnost da bude realan faktor u razvoju suvremenog svijeta. Ostvarivanje zahtjeva narodâ za nacionalna prava i za slobodan nacionalni razvoj, kao i za samostalno raspolaganje svojom materijalnom bazom i cjelokupnim rezultatima svoga rada kao uvjetom njihove svestrane ekonomske, socijalne, kulturne i političke afirmacije, postalo je imperativ suvremene epohe.

Svjetska antiimperijalistička revolucija narodâ zapravo je od samog početka nagovijestila one ekonomske probleme u međunarodnim odnosima koji se naročito posljednjih godina akutno postavljaju na dnevni red čovječanstva i koji će se u idućim godinama, sigurno, i dalje zaoštavati. Upravo iz te uporne borbe za nezavisnost, za miroljubivu i aktivnu koegzistenciju među narodima uopće, kao i za novi svjetski sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima, nastala je politika nesvrstavanja, i to ne samo kao oružje borbe za nacionalnu nezavisnost već i kao nova tendencija u procesu integriranja čovječanstva na osnovama nacionalne ravnopravnosti i demokratskog ujedinjavanja naroda, a ne putem stvaranja hegemonističkih sistema i podjele njihova »utjecaja« u svijetu ili putem podjele svijeta na blokove. Idejni i politički koncept pokreta nesvrstanih zemalja rađao se i razvijao od samog početka kao izraz težnji i potreba narodâ koji su se oslobađali i oslobodili imperijalističkog gospodstva, ali i kao izraz realnih i neminovnih historijskih potreba svih naroda da budu slobodni i ravnopravni i da samo kao takvi, a ne kao podređeni dio ili kotačić nekog hegemonističkog sistema, stupaju u odnose međusobne zavisnosti i preuzimaju na sebe odgovarajuće uzajamne obaveze. U tom smislu pokret nesvrstavanja je historijski instrument neminovne potrebe za izmjenom sistema međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, to jest za njihovom demokratizacijom i humanizacijom te prilagođavanjem potrebama suvremene ekonomske i druge integracije čovječanstva. Samim tim svjetska antiimperijalistička revolucija narodâ i dalje ostaje ne samo čvrst oslonac pokreta nesvrstavanja već njegov osnovni društveno-historijski sadržaj. Štoviše, ako imamo

na umu sve te procese, s pravom možemo tvrditi da je pokret nesvrstavanja nastao kao izraz, rezultat i produžetak te svjetske antiimperijalističke revolucije narodâ.

Zato za nas nikada nije bilo sporno pitanje da li je politika nesvrstavanja antiimperijalistička ili nije. Ona je po svojem najdubljem sadržaju usmjerena protiv svih oblika političkog i ekonomskog ugnjetavanja i potčinjavanja narodâ, pa je, prema tome, od samog svog početka po svojoj suštini faktor ograničavanja imperijalističke politike, iako je riječ o zemljama s različitim društvenim sistemima, dakle i o njihovu različitom odnosu prema ideologiji socijalizma i pojedinim aspektima politike socijalističkih zemalja. Na kraju krajeva, čak i nesvrstane zemlje s vrlo konzervativnim unutrašnjim sistemom, u ovoj mjeri u kojoj se bore za svoju ekonomsku i političku nezavisnost, u toj mjeri imaju određenu progresivnu ulogu u međunarodnim odnosima, a time i u odnosu moći svjetskih društvenih snaga.

Novi odnos moći društvenih snaga u svijetu

Jedan od odlučujućih faktora koji su utjecali na razvoj, karakter i rezultate drugog svjetskog rata bilo je učestvovanje Sovjetskog Saveza, kao prve zemlje socijalističkog sistema, u tom ratu. Hitlerovski blok bio je prisiljen da u rat protiv Sovjetskog Saveza uvede svoje najveće ratne snage. Socijalistički sistem Sovjetskog Saveza je taj udar ne samo izdržao već je poslije relativno kratkog perioda vratio vojnostrategijsku i taktičku inicijativu i zadržao je do kraja rata. Sama ta činjenica potvrdila je historijsku snagu socijalizma kao sistema i jačala utjecaj Sovjetskog Saveza i svjetskog socijalizma na rezultate drugog svjetskog rata i na razvoj svijeta poslije njega.

Antihitlerovska koalicija, koja je u početku nastajala uz puno teškoća, kolebanja i špekulacija, s vremenom je postajala stabilniji organizam koji se izgrađivao na rastućoj spoznaji učesnika koalicije o neophodnosti uzajamnog poštovanja određenih interesa svakog od njih, to jest na politici miroljubive koegzistencije. O tome svjedoči niz sporazuma triju učesnika koalicije o njihovim međusobnim odnosima u toku rata i poslije njega, a pogotovo sporazum o organizaciji Ujedinjenih naroda i njenoj Povelji. Mislim da neću pretjerati ako kažem da svi ti i drugi sporazumi nisu bili samo izraz zajedničkih in-

teresa u vođenju zajedničkog rata, već i izraz promijenjenog odnosa moći društvenih i političkih snaga u globalnom svjetskom društvu. Perspektiva globalne ratne konfrontacije dvaju društvenih sistema već je bila postala teško ostvariva, ako ne i nemoguća.

Osim toga, i pobjedonosne socijalističke revolucije i drugi progresivni društveni preobražaji na kursu socijalizma u pojedinim evropskim i azijskim zemljama, a kasnije i u Africi i Latinskoj Americi, dali su značajan doprinos uspostavljanju novog odnosa moći društvenih snaga u svijetu, to jest onih koje su bile faktor društvenog progressa, socijalizma i demokratije i onih koje su težile održavanju postojećeg stanja i unutrašnjoj strukturi društva i u sistemu međunarodnih odnosa. Razumije se, ogroman doprinos toj promjeni u odnosu snaga dala je i sama svjetska antiimperijalistička revolucija narodâ.

Takve duboke promjene u odnosu moći svjetskih društvenih snaga odigrale su vrlo značajnu ulogu u poslijeratnom razvoju međunarodnih odnosa. One su ne samo olakšale borbu narodâ za oslobođenje i za njihov nezavisan unutrašnji društveni razvitak, već su i potakle zahtjeve i borbu narodâ za progresivne promjene u svjetskom sistemu ekonomskih i političkih odnosa među narodima. U tom smislu se socijalizam, kao snažan svjetski proces mijenjanja klasnih i društvenih odnosa, usprkos svojim unutrašnjim proturječnostima i konfliktima, manifestirao kao najsnažnija podrška progresivnim težnjama narodâ u međunarodnim odnosima.

Međutim, nekoliko godina poslije rata bili smo svjedoci recidiva politike frontalne konfrontacije dvaju sistema u obliku takozvanog hladnog rata. Suprotnosti između kapitalističkih i socijalističkih zemalja i borba protiv nadmoći u odnosu snaga počele su se ispoljavati kao konfrontacija vojno-političkih saveza — blokova. Tako se uspostavljala svjetska bipolarna struktura, a u odnosima među velikim silama i među vojno-političkim grupacijama formiranim oko njih — klima hladnog rata, stanje konfrontacije različitog obujma i intenziteta, koje je prijetilo da se izrodi u novi svjetski sukob. Sistem odnosâ koji je nametao blokovski strukturiran svijet maksimalno je ograničavao nezavisnu i slobodnu akciju pojedinih zemalja, a u pitanjima važnima za cijelu međunarodnu zajednicu značio je uspostavljanje monopola velikih sila. Blokovi nisu samo vojno-političke organizacije, koje po svojoj unutrašnjoj logici nameću politiku s pozicija sile, već pokazuju i tendenciju da se razviju u zatvorene ekonomske sisteme.

Međutim, hladni rat nije donio svojim protagonistima ni pobjedu ni bitnu promjenu u odnosu moći. Naprotiv, potvrdio je da je s drugim svjetskim ratom i s razvojem odnosa u svijetu poslije njega uspostavljen odnos snaga koji politiku frontalne konfrontacije, s orijentacijom na neizbježni rat, čini neodrživom i ukazuje na neminovnost povratka politici Jalte, Potsdama itd., pa čak i na neminovnost miroljubive koegzistencije, ma koliko da je to mnogima bilo teško priznati. U tom smislu moglo bi se reći da su sporazumi i odnosi koje je uspostavila antihitlerovska koalicija, u stvari, početak one historijske pojave koju danas nazivamo detantom.

Time nikako ne želim reći da je, na primjer, revolucionarna i socijalistička Jugoslavija bila zadovoljna svim aspektima tih sporazuma. Mi, na primjer, nikada nismo nikome priznali pravo da se sporazumijeva o podjeli utjecaja u Jugoslaviji, niti smo smatrali da nas takvi dogovori obavezuju. Ali, poznavali smo moć naše revolucije i vjerovali smo u njenu sposobnost da osigura narodima Jugoslavije punu nezavisnost, pa zato nismo ni precjenjivali značaj takvih taktičkih manevara u toku drugog svjetskog rata, iako smo ih smatrali opasnim presedanom za poslijeratni period.

Hladnoratna logika rađala je pritisak da se sve zemlje moraju svrstati iza vodećih protagonista blokova. Ona je namećala logiku utrke za prednosti u odnosu moći između blokova ne samo u oblasti naoružavanja već i na osnovi stjecanja kontrole nad narodima što većeg dijela svijeta. Osim toga, ona je prijetila nasilnim narušavanjem odnosa snaga koji je uspostavio drugi svjetski rat i razvoj poslije njega, što je vodilo u novi svjetski rat i ponovo slabilo položaj narodâ u njihovoj borbi za oslobođenje i nezavisnost. Hladnoratna logika navela je i Staljinu na pokušaj da slomi nezavisnost jugoslavenske socijalističke revolucije. Ona je rađala i druge konflikte među socijalističkim zemljama.

Zato nije nimalo slučajno što se ogromna većina narodâ sužpostavila hladnom ratu, kao i pritiscima da se u tom ratu svrstaju iza jednog ili drugog bloka i na taj način učestvuju u totalnoj blokovskoj podjeli svijeta. Jer dominacija blokovskih interesa u međunarodnim odnosima — bez obzira na historijsku uvjetovanost blokova i na subjektivne argumente jednog ili drugog bloka — neminovno stvara uvjete i za dominaciju nad narodima i za nastajanje raznih hegemonističkih sistema.

Takva situacija stvorila je i uvjete da se upravo u periodu hladnog rata pojavi pokret nesvrstavanja kao oblik traženja

izlaza iz takve situacije, koja sama po sebi nije otvarala nikakav izlaz, i kao nov oblik ujedinjavanja narodâ u borbi za njihove zajedničke interese, protiv hladnog rata, za miroljubivu koegzistenciju, za mir u svijetu i za nov svjetski sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima.

Bitna pretpostavka organizacionog oformljavanja tog pokreta bila je pojava novooslobođenih zemalja kao rezultata anticolonijalne i antiimperijalističke revolucije. U tom svjetlu, značajnu ulogu u genezi pokreta nesvrstavanja imala je konferencija u Bandungu 1955. godine kao prvo okupljanje zemalja koje traže korjenite promjene u međunarodnim odnosima na bazi miroljubive koegzistencije i ravnopravnosti. Međutim, ni koncept ni baza okupljanja nesvrstanih zemalja u to vrijeme nisu bili dovoljno široki da bi odgovorili potrebama i zahtjevima suvremenog svijeta. Zato na svojoj konferenciji u Beogradu 1961. godine pokret nesvrstavanja unosi nove dimenzije u svoj koncept i u svoju praktičnu akciju.

Aktivnu miroljubivu koegzistenciju, za koju su se uporno zalagale, nesvrstane zemlje nisu shvaćale kao nekakav modus vivendi u međusobnim odnosima narodâ a, posebno, među zemljama s različitim društvenim sistemima. Formulirale su je i kao aktivnu uzajamnu suradnju u svim oblastima gdje je to moguće. Miroljubiva koegzistencija, naime, nije mogla, niti može biti, status quo, a pogotovo ne miroljubiva koegzistencija između ugnjetača i ugnjetenog naroda, između eksploatatora i eksploatiranih, između imperijalizma i narodâ koji žele da budu nezavisni, kao ni između hegemonizma i ravnopravnosti narodâ. Naprotiv, ona može postojati samo između istinski nezavisnih naroda, a to znači da je upravo borba za oslobođenje i nezavisnost naroda, za njihovo pravo da sami određuju oblik društvenog i političkog sistema, odnosno za ukidanje svih oblika ekonomske i političke zavisnosti narodâ i svih oblika mijesanja izvana u njihove unutrašnje odnose, prvi uvjet za afirmaciju i stabilnost miroljubive i aktivne koegzistencije.

Tako je svjetska antiimperijalistička revolucija upravo u vrijeme hladnog rata dobila novu dimenziju — dimenziju nesvrstavanja. Suprotstavljajući se blokovskoj podjeli svijeta, ona je, u stvari, samo produžila svoju progresivnu historijsku misiju borbe za oslobođenje, nezavisnost i ravnopravnost narodâ. I zato nije nimalo slučajno što je taj pokret na svojoj Beogradskoj konferenciji 1961. godine pozvao vodeće snage dvaju blokova da sjednu za zeleni stol i počnu razgovarati, da napuste politiku blokovske konfrontacije i da krenu putem

konstruktivnog dogovaranja i sporazumijevanja zajedno sa svim drugim narodima svijeta. Budućnost svijeta, mir i sigurnost narodâ ne mogu se, dugoročno gledano, zasnivati na podvajanju i grupiranju zemalja oko pojedinih velikih sila. Nesvrstane zemlje nisu pristale da budu dijeljene među blokovima, ali su nastojale da zajedno s blokovskim zemljama, kao nezavisan i ravnopravan partner, učestvuju u rješavanju svjetskih problema.

Kad se govori o karakteru drugog svjetskog rata i o promjenama u odnosu snaga u svijetu, moraju se imati na umu i promjene koje su nastale u svijesti čovječanstva, posebno u najrazvijenijim zemljama kapitalističkog svijeta. Te su promjene nastale dijelom pod utjecajem sukoba ideoloških i političkih koncepata koji su došli do izražaja u borbi protiv fašizma i u drugom svjetskom ratu, a dijelom i pod utjecajem strukturnih promjena u ekonomici i društvenim odnosima u svijetu, posebno u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. U produbljivanju svih tih promjena izvanredno značajnu ulogu odigrala je svojim utjecajem ideologija socijalizma. Pod utjecajem borbe protiv fašizma i za obranu elementarnih, humanih i demokratskih prava čovjeka, što je bila i oficijelna ideologija antihitlerovske koalicije, odvijao se u toku drugog svjetskog rata i neposredno poslije njega proces jačanja i produbljivanja humanizacije i demokratizacije svijesti čovječanstva. U tom okviru je i pravo narodâ na samoopredjeljenje steklo »pravo građanstva« u demokratskoj svijesti suvremenog čovjeka, što svakako nije bilo bez utjecaja na praksu vladajućih političkih vrhova. Bez obzira na proturječnosti u tim demokratskim tendencijama, politika nesvrstavanja je u njima dobila poticaj, a i veću ili manju podršku u progresivnim i demokratskim snagama zemalja u blokovima, što je postalo dodatni izvor snage pokreta nesvrstavanja i njegove sposobnosti da se suprotstavi hladnom ratu i blokovskoj podjeli svijeta.

No, nije riječ samo o ideološkim i političkim uzrocima i razlozima promjena u svijesti suvremenog čovjeka. Dublja analiza promjena u razvoju proizvodnih snaga i društveno-ekonomske strukture visoko razvijenog kapitalizma vjerojatno pokazuje da su »klasične« forme kolonijalizma i imperijalizma i objektivno, to jest ekonomski, sve manje odgovarale interesima prema mnogopopolu težećeg centraliziranog kapitala, pogotovo takozvanog »transnacionalnog«. Hitlerovski fašizam pokušao je klasični kolonijalni sistem zamijeniti sistemom totalne hegemonije nad svijetom. Taj plan je u drugom svjetskom ratu doživio poraz,

a zajedno s njim unaprijed su bili politički praktično oslabljeni i drugi slični koncepti kojih je, svakako, bilo i koji su dolazili, pa i danas još dolaze do izražaja u političkim odnosima suvremenog svijeta. Taj poraz je potakao narode u njihovoj borbi za slobodu, nezavisnost i ravnopravnost u međunarodnim odnosima. Ali on je istovremeno jačao one snage u razvijenim zemljama kapitalističkog svijeta koje su počele shvaćati da izlaz za njihove ekonomske i političke probleme i interese nije u tvrdoglavoj obrani kolonijalnih imperija i kolonijalnih odnosa, nego u traženju novih oblika i novih odnosa, prije svega u uspostavljanju raznih oblika ekonomske i političke hegemonije, oslonjene na politiku s pozicije snage, umjesto starih odnosa, zasnovanih na direktnom nametanju tuđe vlasti. Tu treba tražiti razlog što je pravo narodâ na samoopredjeljenje bilo formalnopravno prihvaćeno i što je dobilo priznanje i potvrdu ne samo u demokratskim i lijevo orijentiranim dijelovima političke strukture kapitalističkih zemalja već i u znatnim dijelovima same vladajuće klase i političke strukture tih zemalja. Tako je i moguće razumjeti činjenicu da je relativno velik broj kolonijalnih zemalja stekao svoju državnu nezavisnost bez oružane revolucije, to jest pretežno političkom borbom.

Upravo stoga slom kolonijalnog sistema i stjecanje formalnopravne nezavisnosti većine dojučerašnjih kolonija ne znači definitivni kraj sistema međunarodnih odnosa koji je izgradila epoha imperijalizma. Jer, iako se priznaje, pravo na samoopredjeljenje ipak se u praksi obično tumači kao pravo na formalnu državno-pravnu nezavisnost, a u isto vrijeme se traže i u život uvode nova sredstva i novi putovi za uspostavljanje i održavanje novih oblika zavisnosti, dominacije i hegemonije. Čitav taj arsenal suvremene politike s pozicije dominantne ekonomske i političke snage danas nazivamo neokolonijalizmom i hegemonizmom, što je u stvari peobraženi vid imperijalizma. Time ne želim reći da se u svijetu nije ništa promijenilo u progresivnom smislu, niti da je snaga imperijalizma danas ista kao što je bila jučer. Naprotiv, svijet je posljednjih decenija doživio prijelomne progresivne historijske preobražaje. Ali politika imperijalističkog potčinjavanja naroda i poznati opsežan arsenal sredstava te politike još uvijek su snažno prisutni. Njih pojačava i specifična logika blokovske konfrontacije, o čemu ću kasnije govoriti. A upravo zbog svega toga naše vrijeme obiluje takvim pojavama kao što su: nametanje ekonomske zavisnosti i stjecanje ekonomskih i drugih prednosti u pogledu kapitala i razvoja tehnologije, što naročito olakšava postojanje

jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja; ekonomski i politički pritisci; stvarni ili navodni zajednički obrambeni interesi, u ime kojih se često nameću i drugi interesi; miješanje u unutrašnje poslove drugih zemalja; velika snaga i uloga specijaliziranih službi i sredstava za diverzije i druge oblike miješanja; pritisci putem vojnih prijetnji sve do direktnih vojnih intervencija, itd. Rekao bih da je gotovo paradoks našeg vremena što se danas manje pribojavamo mogućnosti novog svjetskog rata nego lokalnih ratova.

U takvim društvenim, ekonomskim i političkim odnosima suvremenog svijeta nalaze se glavni uzroci i izvori moći onih društvenih snaga koje i poslije drugog svjetskog rata nameću narodima svoju ekonomsku i političku dominaciju u obliku neokolonijalizma, ekonomskog monopolizma, političkog hegemonizma i uspostavljaju druge oblike jednostrane ekonomske i političke zavisnosti narodâ. Time je suvremena imperijalistička politika uglavnom odbacila klasične, formalnopravne, kolonijalne i slične oblike zavisnosti narodâ od takozvanih metropola imperijalističkih sistema. Tu više nije riječ o direktnoj vlasti nad narodima. Međutim, direktna vlast tu nije ni potrebna s obzirom na to da je adekvatno zamjenjuju novi instrumenti, sredstva i odnosi o kojima je bilo riječi.

Sve je to moralo dovesti do otpora narodâ na svim kontinentima, koji su branili i brane svoje pravo na političku i ekonomsku nezavisnost, kao i na ravnopravnost u međunarodnim odnosima. Politika nesvrstavanja postala je najsnažniji izraz tog otpora.

Razumije se, time ne želim sve unutrašnje političke napetosti u nesvrstanim i drugim zemljama, pojave nestabilnosti i konflikte, kao i državne udare, pripisati samo miješanju izvana. Postoje brojne pojave koje same po sebi stvaraju uvjete za ekonomsku i političku nestabilnost u mnogim zemljama; a samim tim i za unutrašnje konflikte, kao što su: zaostalost društvene strukture, koju u mnogim zemljama podržavaju reakcionarne društvene i političke grupacije; ekonomska zaostalost i problemi koji proizlaze iz dubokog jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja koji, naročito u novooslobođenim zemljama, ponekad stvaraju nepremostive ekonomske, socijalne i političke probleme; klasni sukobi u uvjetima ekonomske zaostalosti i zaostalosti proizvodnih odnosa i političkog sistema; ekonomska zavisnost koja iz toga proizlazi, kao i idejna i politička kolebanja u pogledu razvoja društva i mjesta pojedine zemlje u sistemu međunarodnih odnosa, i mnoge druge. No zato je

miješanje u unutrašnje odnose zemalja s takvim problemima i suprotnostima utoliko reakcionarniji i opasniji instrument međunarodne politike.

Imajući sve to na umu, mogli bismo reći da su promjene u odnosu moći svjetskih društvenih snaga i sve pozitivne i negativne reperkusije tih promjena za međunarodni položaj narodâ također među najvažnijim historijskim izvorima pokreta nesvrstavanja.

Politika nesvrstavanja i politika blokova

Neokolonijalističke težnje za političkom i ekonomskom podjelom svijeta nailaze danas na sve uže granice i na sve čvršće brane koje čine, prije svega, narodi koji su se oslobodili ili se oslobađaju odnosâ zavisnosti i teže svojoj ekonomskoj i političkoj samostalnosti. Pojava velikog broja novooslobođenih zemalja i njihova borba, zajedno s nizom drugih zemalja, za ekonomsku i političku samostalnost i ravnopravnost u međunarodnim odnosima utječe i sve više će utjecati na te odnose time što ona neprekidno jača pritisak unošenja takvih novih demokratskih elemenata u te odnose kao što su: zajedničko unapređivanje svjetske privrede i međunarodne podjele rada; ukidanje eksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima; organiziranje pomoći nedovoljno razvijenim zemljama; stvaranje odgovarajućih organizacija i servisa koji će osiguravati međunarodnu suradnju i međunarodnu podjelu rada; uzajamno poštovanje interesa narodâ i demokratski odnosi među njima; svestrana suradnja i zbližavanje; kulturno povezivanje itd. U skladu s tim, nesvrstane zemlje su pridavale posebnu pažnju Ujedinjenim narodima kao najvažnijem svjetskom forumu u kojem treba da se traže i nalaze rješenja za političke i ekonomske probleme svijeta i da se unapređuje ravnopravna međunarodna suradnja, uz uvažavanje interesa svih zemalja. One su neprestano ukazivale da je rješavanje tih problema u uskim, privilegiranim krugovima, uz ignoriranje ostalih zemalja; štetno, inzistirale su da se ono uključi u integralnu i univerzalnu aktivnost UN, čime bi jačala uloga i utjecaj UN u rješavanju svjetskih problema.

Zbog takvih svojih težnji politika nesvrstavanja morala je doći u sukob s politikom globalne blokovske podjele svijeta. Oštra blokovska podjela najrazvijenijeg dijela svijeta, bez ob-

zira na ideološke, društveno-ekonomske i međunarodne političke razlike u karakteru i politici blokova, sama po sebi je pogodovala, i još uvijek pogoduje, održavanju i afirmaciji ekonomske i političke hegemonije nad narodima. Ona je kočila, pa čak i sprečavala procese ekonomske razmjene i povezivanja svijeta, što je moralo imati, uz druge, i negativne posljedice za svjetsku privredu i manifestirati se kao još jedan faktor zaoštravanja međunarodnih suprotnosti. Osim toga, pod određenim uvjetima takvi sistemi morali su se pojaviti i kao direktan pritisak na nezavisan politički i društveni razvoj pojedinih zemalja.

Takvi i slični faktori razvoja međunarodnih odnosa, kao što je uspostavljanje dugoročnije ravnoteže u odnosu snaga blokova i objektivna nemogućnost orijentiranja na novi svjetski rat kao sredstvo razrješavanja suprotnosti između blokova, doveli su do detanta, to jest do napuštanja hladnog rata i do priznanja statusa quo kao polazne tačke za dalji razvoj odnosa između blokova. Ali strah od narušavanja ravnoteže u odnosu snaga izaziva i strah od labavljenja blokovske kohezije i gubljenja stečenih pozicija. Zato postojeća blokovska podjela — iako nije slučajna, niti se može ukinuti samo dobrom voljom društvenih snaga i naroda koji u njoj učestvuju — objektivno i dalje otežava neophodan proces demokratizacije međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. Suprotstavljajući se hegemonističkim tendencijama, nesvrstane zemlje su se morale sukobiti i s blokovskom podjelom svijeta jer ona, kao što je već rečeno, pogoduje održavanju i afirmaciji takvih tendencija.

Nesvrstane zemlje se pri tome nisu unaprijed opredijelile za konfrontaciju s određenim društvenim sistemima, razvijanim zemljama, blokovima ili njihovim vodećim državama. One nisu to ni željele ni mogle iz više razloga. Prvo, one same, zbog različitog karaktera svog društvenog i političkog sistema i svoje ideologije, kao i zbog različitog konkretnog međunarodnog položaja, ne dijele uvijek i o svim pitanjima jednaku ocjenu društvenohistorijske uloge jednog ili drugog bloka. Zatim, u zbivanjima, suprotnostima i konfliktima suvremenog svijeta ni oba bloka ni sve zemlje unutar jednog ili drugog bloka nemaju jednaku ulogu. I najzad, pojedine nesvrstane zemlje dobivale su ili dobivaju i podršku jednog ili drugog bloka u ostvarivanju nekih svojih trenutnih interesa, pa je i tu razlog razlika u njihovu odnosu prema jednom ili drugom bloku. Ali, bez obzira na sve te razlike, nesvrstane zemlje su se prilično jedinstveno suprotstavile i suprotstavljaju se blokovskoj podjeli

svijeta i svojoj zavisnosti od blokova, i to zbog onih reperkusija te podjele koje predstavljaju opasnost za nezavisnost i sigurnost svih naroda, a posebno onih koji ne pripadaju blokovima. Isto tako, one su se suprotstavile i suprotstavljaju se tendencijama nastalim na suprotnostima između dvaju društvenih sistema koje stvaraju uvjete za nametanje jednog ili drugog društvenog sistema pritiskom izvana. I najzad, one su se suprotstavile i suprotstavljaju se onim međunarodnim ekonomskim tendencijama i shvaćanjima koji imaju korijen i mjesto u onim jednostranim interesima visoko razvijenog svijeta koji produbljuju polariziranje svjetskog bogatstva i svjetskog siromaštva.

Istovremeno s kritikom postojećeg stanja, ali svjestan da se suštinske društveno-historijske promjene u njemu ne mogu ostvariti za kratko vrijeme, to jest bez dugoročnih napora i borbe progresivnih snaga čovječanstva, pokret nesvrstavanja je uspostavio i uspoređo s razvojem političkih prilika u svijetu izgrađivao i vlastiti konstruktivan i pozitivan program za rješavanje onih problema koje je već danas, u većoj ili manjoj mjeri, moguće rješavati u skladu sa stvarnim interesima i potrebama svih naroda — onih u blokovima i onih izvan blokova, razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja. Jer u sistemu hegemonizma, koji nameće koliko suvremeni centralizirani i monopolistički kapital, tako i sama unutrašnja dijalektika funkcioniranja u blokove podijeljenog svijeta, ne samo mali ili ekonomski zaostali narodi već i relativno velike i ekonomski razvijene evropske zemlje, koje su do jučer bile velesile, danas se sve češće nađu u položaju veće ili manje zavisnosti od svjetskih centara ekonomske i političke moći. Stoga platforma nesvrstanih zemalja odgovara stvarnim dugoročnim interesima svih naroda, a ne samo nesvrstanih. To je platforma konstruktivnog dogovaranja i sporazumijevanja, kao i aktivne i ravnopravne suradnje svih naroda na osnovama miroljubive koegzistencije. Nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju nikada nisu smatrale da mogu same, odnosno isključivo unutar svog pokreta, pronalaziti rješenja za te probleme, već su se, naprotiv, uvijek izjašnjavale u prilog međunarodne suradnje u raznovrsnim oblicima u kojima bi se ispoljila zajednička odgovornost svih zemalja za uspostavljanje novog sistema međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. Riječ je, dakle, o jasnoj orijentaciji da se otvoreni problemi međunarodnih odnosa ne rješavaju bezizlaznim konfrontacijama, već konstruktivnim pregovorima svih zainteresiranih strana na ravnopravnoj osnovi. Tak-

va platforma, očigledno, demantira česte tvrdnje prema kojima je, u vezi s gorućim svjetskim problemima i konfliktima u raznim dijelovima svijeta, kao i u vezi sa sadašnjim sistemom međunarodnih ekonomskih odnosa, izvor suprotnosti i konfrontacija, navodno, akcija nesvrstanih zemalja, a ne činjenica da suprotnosti i problemi postoje i da postoji aktivan otpor nastojanjima za njihovo rješavanje. Naravno, rješavanje tih problema i neprekidno pogoršavanje ekonomskog i političkog položaja zemalja koje predstavljaju veliku većinu čovječanstva neminovno mora radati i težnje za radikalnom konfrontacijom. Međutim, upravo one društvene i političke snage u svijetu koje osuđuju taj radikalizam, a same radikalno brane postojeće stanje u ekonomskim i političkim odnosima među narodima, pravi su izvor takve konfrontacije. Štoviše, u uvjetima radikalne obrane postojećeg stanja i nerješavanja gorućih svjetskih problema činjenica je ne samo to da se kao reakcija pojavljuje radikalizam u težnjama za promjenama već i to da on često svojim pritiskom objektivno vrši progresivnu ulogu.

Nije riječ o iluziji da se čovječanstvo danas ima, naprosto, da opredijeli za blokovsku ili za nesvrstanu politiku. Suvremeni tip blokova je proizvod specifičnih proturječnosti današnjega svijeta koji živi u već zreloom vremenu prelaska od kapitalističkog u socijalistički sistem. Suprotnosti između dvaju društvenih sistema i između njihovih utjecaja na društveno-ekonomsku i politička kretanja u svijetu neizbježno se isprepliću sa suprotnostima unutar svakog od tih sistema. Stoga blokovi nisu samo izraz međusobne obrane od izvoza revolucije ili kontrarevolucije, odnosno od nametanja izvana narodima bilo kapitalizma, bilo socijalizma, iako su oni i to. U suvremenom svijetu još uvijek snažnu ulogu imaju one suprotnosti koje su karakteristika sistema međunarodnih odnosa izgrađenog u epohi kapitalizma i klasičnog imperijalizma i njegovih suvremenih oblika u vidu ekonomske i političke hegemonije monopolističkog, nacionalnog i transnacionalnog kapitala. Snage koje se bore za održavanje takvih odnosa koriste se i blokovskom podjelom svijeta za ostvarivanje tih svojih interesa. Na taj način u suvremenom svijetu još uvijek žive i djeluju suprotnosti i snage koje izviru iz imperijalističkog sistema u međunarodnim odnosima i koje predstavljaju stalnu prijetnju nezavisnosti i miru narodâ. Međutim, upravo uspostavljanje ravnoteže moći između dvaju blokova postalo je jedna od značajnih objektivnih prepreka razvezivanja tih suprotnosti i novih imperijalističkih ratova. Jer borba za održavanje i za proširivanje odnosa

neravnopravnosti i potčinjavanja koje spomenute suprotnosti i snage nameću narodima nailazi na njihov raznovrstan otpor. A taj otpor i borba narodâ ima objektivnu, a nerijetko i subjektivnu podršku socijalističkih zemalja, odnosno i bloka socijalističkih zemalja. Štoviše, da ne postoji takva podrška, odnosno da nije uspostavljena ravnoteža snaga između dvaju blokova, nesvrstani i drugi narodi koji se bore za nezavisnost i ravnopravnost imali bi znatno teže međunarodne uvjete za svoju borbu, a pozitivne promjene u međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima u suvremenom svijetu sigurno ne bi bile takve kakve su postignute poslije drugog svjetskog rata. Promatrano s tog gledišta, ulogu blokovskog sistema u suvremenom svijetu nije dovoljno ocjenjivati samo na osnovi njegovih negativnih reperkusija na položaj narodâ i na društveni progres u svakoj pojedinoj zemlji, koji je nerijetko sputan i ometan tim sistemom, već i u povezanosti s njegovim utjecajem na cjelovit odnos moći društvenih snaga u svijetu. Stoga je, posebno s gledišta historijskih interesa radničke klase i socijalizma, nemoguće potcijeniti razlike u klasnoj strukturi i dugoročnoj društveno-historijskoj ulozi jednog i drugog bloka.

Naravno, ni socijalistički sistem se ne rađa iz revolucije čist i oslobođen svih proturječnosti i svih ostataka odnosa i shvaćanja društva iz kojeg nastaje. Naprotiv, niz uzroka čini da su ne samo unutrašnji društveni odnosi u socijalističkim zemljama nego i odnosi među njima, kao i odnosi socijalističkih zemalja s drugim zemljama, još uvijek opterećeni određenim karakteristikama i tendencijama koje pripadaju sistemu protiv kojeg se ideologija socijalizma bori. Još je Lenjin upozoravao marksiste da ni socijalistička revolucija, to jest pobjednički proletarijat jednog naroda nije automatski imun od iskušenja da se u ime revolucije »popne na grbaču« drugog naroda. Takva iskušenja posebno potiču ove okolnosti: neravnomjernost ekonomskog razvoja socijalističkih zemalja; velike razlike u nivou razvijenosti proizvodnih snaga i životnih uvjeta radnika u njima; konflikt između ciljeva i nâda revolucije, s jedne, i nedovoljne materijalne baze u jednoj ekonomski nedovoljno razvijenoj zemlji, s druge strane; zaostala i konzervativizmu podložna društvena svijest; velika uloga ideološkog i političkog subjektivizma; trenutni državni interesi, koji su nametnuti logikom objektivno nametnute borbe za održanje u svjetskom odnosu snaga, kao i subjektivnim težnjama jedne državne politike; različitost objektivnih i subjektivnih uvjeta za razvoj socijalizma, što nameće i različitost razvojnih putova socijalizma i do-

meta u razvoju socijalističkih društvenih odnosa; različit ekonomski, geopolitički i međunarodni položaj socijalističkih zemalja, koji stvara objektivne konflikte interesa; razlike u društvenoj svijesti, ideologiji, unutrašnjoj i vanjskoj politici, koje nastaju na takvoj osnovi, itd. Zbog svega toga suvremeno socijalističko društvo, kao što je još Marx predviđao, ne samo što samo po sebi nije beskonfliktno nego ni odnosi među socijalističkim zemljama i među narodima na socijalističkom putu nisu automatski oslobođeni deformacija i konflikata. Danas to ne treba više samo teorijski dokazivati. Suvremena svjetska socijalistička praksa dala je dosta konkretnih potvrda za takva predviđanja. Na tlu takvih objektivno danih sukoba interesa, očigledno, ima uvjeta ne samo za pojavu nacionalističkog ekonomskog egoizma već i za pokušaje jednostranog nametanja svoje volje i svog socijalističkog »modela« drugim narodima, za hegemonizam i za druge slične tendencije. Sukob socijalističke Jugoslavije 1948. godine sa Staljinom je i nastao zbog toga što joj je on pokušavao nametnuti hegemonističke odnose. Zato se s pravom može reći da je i problem odnosa među nezavisnim socijalističkim državama, odnosno među slobodnim narodima na putu u socijalizam, koji je istakla i za čije se demokratsko i socijalističko razrješavanje borila i bori i naša revolucija, sastavni dio istog procesa emancipacije naroda.

Konflikti interesa, koji neminovno niču iz takvih i sličnih proturječnosti, mogu se više ili manje zaoštravati, pa samim tim postaju faktor utjecaja na odnos snaga između dvaju blokova, čime se i blok nesocijalističkih zemalja na ovaj ili onaj način uključuje u te konflikte. Tako su oba bloka praktično angažirana ne samo u svim svjetskim problemima i međunarodnim konfliktima unutar blokova ili izvan njih već i u svim onim unutrašnjim društvenim konfliktima, bez obzira na kakvoj bazi oni niču, koji mogu biti značajni za postojeći odnos blokovskih snaga, bilo u smislu stjecanja određenih prednosti, bilo u smislu borbe protiv narušavanja uspostavljene ravnoteže.

Prema tome, na blokovsku podjelu ne možemo gledati kao na neku efemernu pojavu koja se može ukinuti ovim ili onim vidom subjektivističke akcije. Iako se nesvrstane zemlje u načelu zalažu za raspuštanje blokova, što je normalna i progresivna konzekvenција njihova suprotstavljanja blokovskoj podjeli svijeta, ipak i u pokretu nesvrstavanja ima malo ljudi koji bi vjerovali da formalno raspuštanje vojno-političkih paktova automatski ukida konflikt interesa, zbog kojega su blo-

kovi nastali, odnosno da bi narodi živjeli slobodnije i sigurnije zbog samog formalnog odricanja od vojno-političkih paktova.

Realnost suvremenog svijeta jest u tome što su blokovi više posljedica stanja u njemu i odnosa koji u njemu vladaju nego uzrok takvog stanja. Blokovi su posljedica postojećih svjetskih društvenih, ekonomskih i političkih proturječnosti i suprotnosti. Samo raspuštanjem vojno-političke organizacije blokova ne bi nestale ni svjetske suprotnosti ni sukobi koji iz tih suprotnosti izvire. Iza tih suprotnosti, naime, stvaraju se snage na oba pola, bez obzira na to jesu li organizirane u blok ili nisu. Prema tome, uvjeti za nestanak blokova stvaraju se samo ublažavanjem, odnosno razrješavanjem tih suprotnosti. Osim toga, egzistenciju blokova i ulogu koju oni danas imaju u međunarodnim odnosima objašnjava i njihova konkretna društveno-historijska uloga u mijenjanju društvene strukture suvremenog svijeta, a posebno u stvaranju onog odnosa snaga, to jest one svjetske ravnoteže snaga koju nameće ta društvena i politička struktura suvremenog svijeta. Narušavanje te ravnoteže silom, miješanjem ili intervencijom izvana moglo bi dovesti do nekontrolirane stihije u međunarodnim odnosima, koja ne samo što bi u još većoj mjeri nego danas prepustila narode pravu jačega nego bi i dovela čovječanstvo na prag novog svjetskog rata, na prag jedne historijske katastrofe kojoj danas jedva možemo predvidjeti razmjere i posljedice. Upravo u tome i jest pozitivno historijsko značenje sadašnjeg »detanta«, usprkos tome što se za nj vezuje i niz negativnih popratnih pojava.

Razrješavanje blokovskih suprotnosti i nastajanje svijeta bez blokova moguće je, dakle, samo u jednom historijskom procesu u kojem će se mijenjati svijet kao cjelokupan sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima. Drugim riječima, neće se svijet izmijeniti raspuštanjem blokova, već će blokovi nestati s mijenjanjem svijeta. Taj proces ima, dugoročno gledano, prvenstveno dva aspekta.

Prvi aspekt su unutrašnji društveni procesi, to jest unutrašnja klasna borba i unutrašnja akcija demokratskih, socijalističkih i drugih progresivnih političkih snaga u svakoj zemlji, što je njena unutrašnja stvar i gdje je svako miješanje izvana samo prepreka slobodnom odvijanju takvih procesa. Drugi aspekt tog procesa jesu takve promjene u sistemu međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa koje će doprinositi jačanju nezavisnosti i ravnopravnosti narodâ. A upravo tu je uloga nesvrstanih zemalja postala izvanredno značajan faktor u progre-

sivnom razvoju suvremenog svijeta. Jer, na kraju krajeva, činjenica je da politika nesvrstavanja sama po sebi ograničava i mogućnosti imperijalističkih sukobljavanja i blokovskih konfrontacija. Time ona ograničava moć društvenih snaga, koje su izvor takvog sukobljavanja i konfrontacije, i vrši svoj progresivni utjecaj kako na unutrašnja društvena kretanja, tako i na ublažavanje svjetskih suprotnosti.

Očigledno je da historijski razvoj i svjesna akcija ljudi i narodâ cjelokupnim svojim utjecajem treba da prevaziđu te suprotnosti i njihov utjecaj na međunarodne odnose kako bi bili uspostavljeni i uvjeti za nestajanje uloge blokova u svijetu. Možda neću pretjerati ako, donekle optimistički, kažem da je taj proces već i otpočeo. Međutim, nadmetanje blokova za prednost u odnosu snaga ili za održavanje njihove ravnoteže, sigurno, samo po sebi ne predstavlja izlaz iz sadašnjih svjetskih suprotnosti, niti dovodi do njihova slabljenja. Naprotiv, utakmica u borbi za naoružavanje i svakojake ekonomske, političke i ideološke mjere za očuvanje i jačanje kohezije blokova stvaraju sami po sebi nove probleme u odnosima među narodima te uvijek ponovo stvaraju opasnost od novih ratnih konflikata. Gomilanje ogromne političke, ekonomske i vojne snage u rukama vrlo tankih slojeva društva u zemljama u kojima je koncentrirana najveća moć — sigurno ne osigurava povoljne uvjete za društveni progres niti za demokraciju kako u odnosima među narodima, tako ni u unutrašnjim društvenim odnosima. S druge strane, orijentaciju blokova da sporazumijevanjem sprečavaju uzajamne konfrontacije koje bi mogle ugroziti svjetski mir — koja je sama po sebi vrlo pozitivna i, štoviše, predstavlja veliki korak dalje u historijskom progresu — prate istovremeno pokušaji stihijskog stjecanja prednosti u odnosu snaga na račun trećega, što se ispoljava u miješanju u unutrašnje poslove drugih naroda, u lokalnim ratovima itd.

Zbog svega toga perspektiva globalne blokovske podjele svijeta nije perspektiva stabilnog mira. Cjelokupan svjetski sistem ekonomskih, političkih i drugih odnosa među narodima mora se brže mijenjati da bi nastali uvjeti za svijet bez blokova. U tome je suština akcije nesvrstanih zemalja i njihova odnosa prema blokovima. To je osnovni razlog što se nesvrstane zemlje nisu bavile iluzijom o mogućnosti mehaničkog raspuštanja blokova, ali su se, ipak, istovremeno odlučno suprotstavljale i suprotstavljaju se pritiscima da budu potčinjene blokovima i inzistirale su na zahtjevu da svjetske probleme ravnopravno rješavaju svi narodi svijeta, zajedno s blokovskim

zemljama, u uvjetima miroljubive koegzistencije, nenametanja društvenog ili političkog sistema i nemišanja u unutrašnje poslove drugih naroda, a na osnovi dogovaranja i sporazumijevanja, priznajući svim narodima ne samo pravo na samoopredjeljenje nego i pravo na demokratsku ravnopravnost u svim međunarodnim odnosima.

Gledano kroz tu prizmu, borba za mir i za demokratizaciju međunarodnih odnosa — nasuprot hladnom ratu, konfrontaciji blokova i blokovskoj podjeli svijeta — nije bila samo humanistički cilj politike ili ideologije nesvrstavanja, već istovremeno i imperativni uvjet političke i ekonomske nezavisnosti i ravnopravnosti narodâ tih zemalja. I upravo tu je razlog što je i poslije popuštanja hladnog rata i blokovskih napetosti snaga pokreta nesvrstanih zemalja ojačala, a nije oslabila, kako su govorili oni ljudi i krugovi koji su pricali kraj politike nesvrstavanja.

Sadašnje stanje u odnosima između dvaju blokova, nazvano detant, nesumnjivo je korak čovječanstva u istom pravcu. Ne spada u okvir ovog razmišljanja šira analiza cjelovitosti uzroka i faktora koji su izazvali takav zaokret u međunarodnim odnosima poslije drugog svjetskog rata i, posebno, u odnosima između dvaju blokova. Ovdje bih htio istaknuti samo to da je takvom zaokretu značajno doprinio i pokret nesvrstanih zemalja. One su od Beogradske konferencije, a i prije nje, svojom akcijom doprinijele i doprinose stvaranju uvjeta za popuštanje zategnutosti u svijetu. A ni ubuduće održavanje i produbljivanje detanta neće biti moguće ako se u taj proces, s još većom snagom nego do sada, ne uključe svi narodi i svi odnosi među narodima, i posebno, ako se sporazumijevanjem ne budu rješavali oni problemi u oblasti svjetskog sistema ekonomskih i političkih odnosa među narodima koje je na dnevni red historije istakao pokret nesvrstanih zemalja.

Emancipacija nacije i integracija čovječanstva

Nije slučajno što se u naše vrijeme pojavio izuzetno snažan pokret emancipacije nacije i što se vodi borba za novi svjetski sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima, kao što nije slučajno što se pojavio sve širi pritisak i zahtjev za samoupravljanje čovjeka u radu i za njegovo upravljanje društvom. Svijet u kojem živimo jest svijet ogromne transnacio-

nalne koncentracije i centralizacije kapitala. Samim tim najrazvijeniji dio svijeta, a unutar njega naj snažniji centri ekonomske moći, gotovo monopolnom snagom raspolažu najvećim dijelom uvjeta i sredstava ljudskog rada u svijetu. Istovremeno sve snažniju društvenu i međunarodnu ulogu i moć dobivaju snage koje rastu iz tehnostrukture takvih proizvodnih i međunarodnih odnosa, to jest ona vlasnička i tehnokratsko-birokratska upravljačka struktura koja na ovaj ili onaj način monopolistički raspolaže centraliziranim kapitalom. U takvim uvjetima razvoj naučno-tehnološke revolucije i primjena nove tehnologije — koji bi sami po sebi mogli stvoriti neviđene mogućnosti za razvoj proizvodnih snaga u svijetu, za smanjivanje jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja, za ukidanje ili bar za ublažavanje neravnopravnosti između velikih i malih naroda i za unapređivanje životnih uvjeta čovjeka i naroda — u stvarnosti ne samo što ne donose takve rezultate već povećavaju proturječnosti i sužavaju dimenzije slobode čovjeka i naroda, čime znatno ograničavaju i koče razvijanje njihovih stvaralačkih sposobnosti i njihov utjecaj na razvoj društvenih i međunarodnih odnosa.

Neminovno je da se protiv takvih odnosa sve snažnije pojavljuje ne samo klasni već i nacionalni otpor. Čovjek i nacija u tom procesu traže prostor za svoju vlastitu slobodu, za obranu svojih interesa i za vlastitu stvaralačku afirmaciju. Taj nacionalni otpor nije samo izraz nacionalnog interesa, već i jedan od bitnih uvjeta bržeg, to jest što manje ometanog razvoja proizvodnih snaga u cijelom svijetu. Svojom borбом za nacionalni suverenitet, koji im osigurava odgovarajuću ulogu u međunarodnim odnosima, i za takve promjene u svjetskom sistemu ekonomskih i političkih odnosa među narodima koje će osigurati njihovo pravo da sami raspolažu svojim nacionalnim bogatstvima i rezultatima svog društvenog rada, narodi, u stvari, raščišćavaju teren i stvaraju uvjete za brži rast produktivnosti svog rada, a time i za jačanje svoje samostalne materijalne baze za brže prevladavanje proturječnosti koje proizlaze iz neravnopravnosti ekonomskog razvoja u svijetu. A takav proces istovremeno stvara uvjete za bržu i opsežniju međunarodnu razmjenu rada, kao i za bržu i racionalniju cirkulaciju »svjetskog kapitala«, odnosno za racionalnije i ujedno demokratskije i ravnopravnije korištenje centraliziranog transnacionalnog kapitala, što je, svakako, u interesu razvoja proizvodnih snaga u cijelom svijetu. Prema tome, takav je proces, u krajnjoj liniji, u interesu svih naroda, ne samo nedovoljno razvijenih nego i

visoko razvijenih. Nasuprot tome, sve više je činjenica koje potvrđuju da su monopol i ekonomski i politički hegemonizam ne samo izvor opasnosti za svjetski mir nego i kočnica razvoja proizvodnih snaga u cijelom svijetu, a time i u njegovu najrazvijenijem dijelu. Zbog toga se može reći da je borba za emancipaciju narodâ uvjet i snažna pokretačka snaga razvoja proizvodnih snaga i ekonomskog progressa cijelog čovječanstva, a posebno daljeg razvoja naučno-tehnološke revolucije.

S druge strane, proces integracije o kojem sam govorio jest historijska zakonitost. Zato jedan realan, progresivan koncept međunarodnih odnosa mora pretpostavljati slobodno odvijanje procesa međunarodnog integriranja rada i sredstava za proizvodnju, odnosno kapitala. Takvo je integriranje rada u uvjetima koje stvara suvremena tehnologija nezadrživa i progresivna komponenta razvoja proizvodnih snaga. Taj proces istovremeno uspostavlja novu unutrašnju društvenu pokretačku snagu zbližavanja i udruživanja narodâ pojedinih regija i cijelog svijeta. Ali takvu historijsku ulogu on će odigrati samo u onoj mjeri u kojoj će se oslobađati odnosâ eksploatacije koje nameću monopolistički kapital i raznovrsni sistemi ekonomskog i političkog hegemonizma, to jest u onoj mjeri u kojoj će se zasnivati na samoupravljanju i ravnopravnoj zajedničkoj odgovornosti narodâ i njihovih regionalnih i sličnih zajednica u demokratskom sistemu međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa.

Prema tome, ono što izaziva, i što mora izazvati otpor, nije međunarodni karakter integracije sam po sebi, već oni društveni, klasni, ekonomski i drugi međunarodni odnosi koji postaju izvor eksploatacije i potčinjavanja narodâ. Ali narod koji bi se zatvarao u sebe, koji bi se ograđivao od neminovnog historijskog procesa integriranja, sam bi sebe osuđivao na ekonomsku zaostalost i na politički provincijalizam.

Uzet ću kao primjer takozvane transnacionalne kompanije i njihovo mjesto i ulogu u procesu suvremenog integriranja čovječanstva. One, dakako, nisu nekakva slučajna tvorevina, već su nastale upravo kao izraz historijske neminovnosti i potrebe za međunarodnom integracijom proizvodnih snaga čovječanstva, a samim tim i za ovim ili onim oblikom međunarodne koncentracije sredstava za proizvodnju, odnosno kapitala. Međutim, transnacionalne kompanije i druge slične formacije građene su na osnovama proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa epohe kapitalizma i imperijalizma, to jest na osnovama neprekidnog kapitalističkog prisvajanja viška rada radnika bez

obzira na njihovu nacionalnost, a samim tim i viška rada naroda kojima ti radnici pripadaju. One su, dakle, podignute na osnovama kapitalističke centralizacije kapitala u rukama monopolističkih svjetskih grupacija i kapitala nacija koje imaju vodeću ulogu u tim kompanijama.

A to znači da transnacionalne kompanije ne čini instrumentom eksploatacije naroda njihov transnacionalni, odnosno međunarodni karakter, to jest ono što je u njima historijski neminovan izraz integracije društvenog rada i proizvodnih snaga, već njihov klasni, kapitalistički društveno-ekonomski karakter, to jest otuđivanje viška rada narodâ i njegovo pretvaranje u nadnacionalni monopolistički kapital. A upravo takvi i slični monopolistički centri svjetske ekonomske moći nalaze se među najznačajnijim i najsnažnijim protagonistima borbe za ekonomsku i političku hegemoniju nad narodima, za monopolističko-kapitalistički karakter odnosa u svjetskom ekonomskom sistemu i svjetskom procesu integriranja rada i proizvodnih snaga, a samim tim i političke borbe za hegemoniju nad narodima, za njihovo potčinjavanje, za miješanje u njihove unutrašnje stvari itd.

Progresivne snage čovječanstva moraju se boriti za to da se narodi i radni ljudi demokratski i ravnopravno udružuju, preuzimajući na sebe čvrste uzajamne odgovornosti radi osiguravanja zajedničkih interesa i radi svjesnog zajedničkog utjecaja na razvoj proizvodnih snaga u svijetu i na međunarodne odnose, to jest da se taj proces integriranja odvija tokom obrnutim od onoga koji nameće logika transnacionalnih kompanija i drugih oblika monopola. A upravo je politika nesvrstavanja jedan od najznačajnijih izraza te druge, progresivne, demokratske i humanističke alternative.

Naravno, time ne pretpostavljamo — a bilo bi potpuno iluzorno pretpostavljati — da se centralizirani međunarodni kapital može besplatno, stihijski distribuirati među nacionalne privrede, osim u slučaju izričite pomoći najnerazvijenijim zemljama. Ovdje je riječ o neminovnom jačanju otpora ulaganja kapitala pod takvim eksploatatorskim uvjetima koji omogućuju da se preko profita izvlači najveći dio nacionalnog viška rada iz zemlje koja je prinudena da se oslanja na strani ili transnacionalni kapital. Ali riječ je i o historijskoj neophodnosti, koju nameću uvjeti o kojima je prije govoreno, da se izgrađuje takav demokratski mehanizam međunarodnih ekonomskih odnosa u kojem će sami narodi, racionalno, sporazumijevanjem i ravnopravnom suradnjom, regulirati te odnose na osnovi uva-

žavanja interesa svih, a ne na osnovi snaga i hegemonije jačega.

S pravom se često ističe da su transnacionalne kompanije i slične formacije — s ekonomskog i političkog gledišta — najveća opasnost baš za nedovoljno razvijene zemlje u svijetu. Ipak, ne radi se samo o njima. Transnacionalne kompanije počinju dovoditi u ekonomsku i političku zavisnost čak i razvijene zemlje, na primjer pojedine razvijene zemlje Zapadne Evrope. Iako je pravo stanje stvari u pogledu položaja pojedinih zapadnoevropskih zemalja u sistemu svjetske ekonomike i politike zamagljeno sadašnjom blokovskom podjelom svijeta, više se ne mogu skrivati činjenice koje govore o rastućoj ekonomskoj i političkoj ovisnosti mnogih evropskih zemalja o onim snagama koje dominiraju u suvremenim transnacionalnim kompanijama i sličnim formacijama. Dakako, radnička klasa će morati platiti najveći račun te ovisnosti. Ali ne samo ona. Pogodeni su i drugi slojevi nacije, prije svega inteligencija, pa i veliki dijelovi buržoazije.

Međutim, time snage tog transnacionalnog ili nadnacionalnog monopolističkog kapitala i tehnokratskog monopola istovremeno jačaju i snage otpora protiv takve reakcionarne alternative integraciji suvremenog čovječanstva. Više nego ikada u historiji, klasni i nacionalni interes radnika najneposrednije se povezuju. A sve to počinje u sve većoj mjeri mijenjati međunarodni položaj nacije, pa i njenu društveno-historijsku ulogu. Zapravo, usporedo nastaju dva uzajamno ovisna procesa. S jedne strane, odvija se proces emancipacije narodâ i borbe za njihovu političku i ekonomsku nezavisnost u odnosu na jučerašnje i današnje centre svjetske ekonomske i političke moći, a samim tim i za demokratsku decentralizaciju radi stvaranja uvjeta za stvaralačku slobodu naroda i čovjeka. S druge strane, odvija se proces integriranja i demokratske centralizacije u pogledu kompleksa zajedničkih interesa, to jest proces povezivanja, zbližavanja, ujedinjavanja i sve veće međusobne ovisnosti narodâ u svjetskim razmjerama. Oba su ta procesa, u stvari, samo dvije nerazdvojne strane istog društveno-historijskog kretanja, ali su i izvor niza proturječnosti i sukobâ interesa, čiji je izraz, između ostalog, i pojava politike nesvrstavanja.

Prema tome, kada se govori o uzrocima i posljedicama drugog svjetskog rata i izvorima pokreta i politike nesvrstavanja, moraju se imati na umu i promjene koje su nastale u karakteru suvremene nacije i u međusobnim odnosima nacija. Te pro-

mnjene su tako duboke da možemo govoriti o pojavi kvalitativno novog procesa integriranja čovječanstva, koja sama po sebi nameće potrebu dubokih promjena u svjetskom sistemu ekonomskih i političkih odnosa. Čovječanstvo prestaje biti zbir više ili manje zatvorenih regionalnih ili nacionalnih društvenih struktura, međusobno ekonomski povezanih samo prometom robe i kapitala, što je bila karakteristika epohe kapitalističkog društva prije prvog svjetskog rata, a u najvećoj mjeri i između dva rata. Svijet danas sve više postaje globalno društvo koje više nego ikada prije u historiji integriraju mnogobrojne duboke uzajamne zavisnosti i sve širi kompleksi takozvanih zajedničkih interesa, koji se moraju i mogu rješavati samo kao zajednički problemi svjetskog društva.

Nacija u suvremenom smislu te riječi i nacionalno društvo formirali su se u vrijeme ranog i zrelog kapitalizma u uvjetima koje su nametale potrebe i mogućnosti razvoja proizvodnih snaga tog vremena, domet industrijske revolucije tog društva i karakter društvene i međunarodne podjele rada — razumije se, na osnovi niza etničkih, kulturnih, političkih, ekonomskih i drugih pretpostavki. Formiranje takve nacije bilo je značajan korak dalje u integriranju ljudske svijesti, nacionalnog društva i čovječanstva. Pogotovo se to može reći ako se stupanj integriranosti nacionalnog društva, njegova ekonomska, socijalnog i drugog materijalnog razvoja, društvene podjele rada i društvene međuovisnosti, kao i stupanj ljudske, društvene, političke i kulturne svijesti, usporedi s partikularizmom prethodnog, feudalnog društva. Pa ipak, klasično nacionalno društvo još je pretežno zatvoreno društvo, jer ga takvim čini relativna ograničenost društvene i međunarodne podjele rada i međunarodne ekonomske razmjene, kao i drugi limitirajući faktori u oblasti materijalnog razvoja i u oblasti društvene svijesti i kulture.

Prije drugog svjetskog rata, a pogotovo poslije njega, ti su se uvjeti naglo počeli mijenjati u smislu veoma brzo rastuće međuovisnosti narodâ i kvalitativno povećanog značenja međunarodne podjele rada i međunarodne razmjene rada. Samim tim historija je nametnula čovječanstvu novi proces postepenog otvaranja nacionalnog društva, sve šireg međunarodnog povezivanja, udruživanja i organiziranja, kao i rastućeg integriranja društvene svijesti čovječanstva. Ona je nametnula svijest o sve većoj međuovisnosti narodâ, o potrebi šireg međunarodnog udruživanja rada i sredstava za proizvodnju itd., a samim tim i o neophodnosti miroljubive koegzistencije narodâ

te svestrane i aktivne suradnje među njima radi stvaranja uvjeta za međunarodno rješavanje niza novih problema i zadataka koji su stavljeni na dnevni red takvog svjetskog društva uzajamno sve ovisnijih naroda. I najzad, ona je nametnula i svijest o rastućoj međusobnoj i međunarodnoj ovisnosti interesa pojedinih društvenih snaga koje već imaju utjecaj, ili se bore za utjecaj, u procesu rješavanja problemâ i historijskih zadataka tog svjetskog društva.

Takav razvoj su opredjeljivali i uvjetovali, s jedne strane, objektivni faktori historijskog razvoja o kojima sam već govorio, to jest: nezapamćen razvoj proizvodnih snaga; nova naučno-tehnološka revolucija; proces sve opsežnije međunacionalne koncentracije i centralizacije kapitala; neminovnost integracije proizvodnih snaga preko nacionalnih granica; rastuća tehnološka međuovisnost narodâ zbog sve većeg utjecaja svih tih faktora na razvoj nacionalnih privreda itd. Te nove tendove u integriranju čovječanstva pospješuju, s druge strane, i oni društveni, ekonomski i politički faktori koji stvaraju neophodne društveno-ekonomske i međunarodnopolitičke uvjete za ostvarivanje takvog razvoja, kao što su: slom kolonijalnog sistema, koji je nametnuo i potrebu uspostavljanja novih oblika ekonomskih i političkih odnosa među narodima; neophodnost traženja historijskog izlaza iz suprotnosti koje proizlaze iz dubokog jaza između razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja; rastući utjecaj socijalističkog društvenog sistema različitog stupnja razvijenosti, oblika i »modela«, kao i njegove ekonomske na svjetski sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima; strukturne promjene u ekonomici visoko razvijenog kapitalizma, koje su dovele do ogromne snage nadnacionalno koncentriranog i organiziranog kapitala, ali i do nezadrživog jačanja društvene uloge radničke klase; niz faktora iz oblasti kulture, ideologije i društvene svijesti uopće, itd.

Sve to neprekidno uvjetuje, potiče i ubrzava otvaranje nacionalnih društava prema drugim narodima, zblizavanje narodâ i njihovo udruživanje na sve brojnijim i širim područjima društvenog života te jača svijest o njihovoj uzajamnoj zavisnosti i zajedničkoj odgovornosti. U uspoređenju sa stupnjem integriranosti koji je uspostavilo klasično nacionalno društvo u oblasti rada, ljudske svijesti, društva i čovječanstva uopće, suvremeno svjetsko društvo čini, dakle, kvalitativno nove korake. Epoha zatvorenih nacionalnih društava već postaje prošlost, čime, dakako, ne tvrdim da ona nije još uvijek i snažno prisutna u raznim vidovima suvremenog društvenog i međuna-

rodnog života. Promatrano dugoročno, proces integriranja svjetskog društva je univerzalan i odgovara historijskim potrebama i interesima svih naroda: malih i velikih, s ovakvim ili onakvim društvenim sistemom, razvijenih i onih u razvoju, blokovski organiziranih i nesvrstanih.

U takvom preobražaju svjetskog sistema ekonomskih i političkih odnosa među narodima, u traženju izlaza iz uzajamno suprotnih interesa i u traženju rješenja za problematiku koju taj proces nameće, u suvremenim međunarodnim odnosima ocrtavaju se dvije osnovne i često uzajamno proturječne tendencije. Iz njihove proturječnosti rađa se niz više ili manje dubokih suprotnosti i konflikata interesa koji potresaju suvremeni svijet. Riječ je o historijskoj alternativi čiji je konačan progresivni rezultat jasan, ali koja danas još uvijek nameće sljedeće goruće pitanje čovječanstvu: hoće li se taj proces odvijati pod dominantnim utjecajem politike imperijalizma i hegemonizma, interesa monopolističkog kapitala i centara ekonomske i političke snage i hegemonije nad narodima uopće, ili će ga ostvarivati slobodni i ravnopravni narodi i radni ljudi u okviru demokratskog svjetskog sistema međusobne suradnje i uzajamne odgovornosti.

Razlika u karakteru tih dviju tendencija i proturječnost među njima proizlaze iz razlika u društvenim, klasnim, ekonomskim i političkim sistemima i odnosima različitih zemalja, kao i iz razlika u njihovu međunarodnom položaju. Zato konačan izlaz iz proturječnosti tih dviju tendencija može naći samo historija cjelokupnog društvenog razvitka čovječanstva. Daka-ko, prvenstveno borbom radničke klase i drugih progresivnih snaga unutar svakog nacionalnog društva za takve strukturne promjene društvenih, proizvodnih i političkih odnosa koje će u okviru tih društava ukidati izvore odnosa koji proizvode klasnu i nacionalnu eksploataciju te tendencije ekonomskog i političkog hegemonizma. Ali, ne manje značenje ima i današnja borba narodâ, a posebno nesvrstanih zemalja, za takve promjene u sistemu ekonomskih i političkih odnosa suvremenog svijeta koje će doprinosti daljem jačanju ekonomske i političke nezavisnosti i ravnopravnosti narodâ u međunarodnim odnosima i stvarati uvjete za suštinske društveno-historijske promjene u svjetskom sistemu odnosâ među narodima.

Proces integriranja čovječanstva sada nije sputavan i deformiran toliko samim nacionalnim karakterom društva, pa čak ni nacionalizmom. Naravno, nacionalistička svijest još uvijek ima značajnu međunarodnu i društvenu ulogu, i to po-

zitivnu — tamo gdje se narodi bore za slobodu i ravnopravnost, a negativnu — tamo gdje se vodeće strukture društva bore za stjecanje ili održavanje ekonomskih i političkih prednosti koje im daje monopolistička pozicija stečena na osnovi ekonomske i političke snage. To, u krajnjoj liniji, znači da suvremeni nacionalizam može biti i ideologija progresivne borbe za slobodu i nezavisnost naroda, ali i pokriće nastojanju da se narodima nametne ekonomska i politička potčinjenost i zavisnost. Ta okolnost još dodatno potvrđuje da glavni problem nije u samom nacionalnom karakteru suvremenog društva, već u društvenoj, klasnoj, ekonomskoj i političkoj strukturi i interesima danog nacionalnog društva, koji određuju i politiku vladajućih snaga tog društva, pa i karakter nacionalizma.

Historijski zadatak progresivnih društvenih snaga nije i ne može biti nekakvo apriorno suprotstavljanje takozvanim transnacionalnim ili regionalnim i drugim sličnim integracijama, već u tome kako mijenjati i ukidati one proizvodne i društveno-ekonomske odnose u njima koji ih čine instrumentom eksploatacije, neravnopravnosti i jednostrane zavisnosti te kako ih učiniti instrumentom demokratske suradnje svih naroda. Proces integriranja čovječanstva, zbližavanja i udruživanja narodâ mogu da nose samo slobodni i ravnopravni narodi u vlastitom i zajedničkom interesu. U tome i jest najdublji smisao zahtjeva nesvrstanih zemalja za uspostavljanje novog sistema ekonomskih i političkih odnosa u svijetu. I upravo kao nosilac te borbe, pokret nesvrstanih zemalja ima izvanredno značajnu historijsku ulogu. Prema tome, i izmijenjen položaj nacije i suvremeni procesi integriranja čovječanstva jedan su od objektivnih i dugoročnih izvora pokreta nesvrstavanja.

Ekonomski razvoj i društvena struktura u nesvrstanim zemljama

U prethodnom izlaganju govorili smo prije svega o onim izvorima pokreta nesvrstavanja kojima je porijeklo u proturječnostima i suprotnostima postojećeg svjetskog sistema ekonomskih i političkih odnosa među narodima. Međutim, takvu politiku nesvrstanim zemljama u velikoj mjeri nameće i sama njihova unutrašnja ekonomska i društvena struktura. Doduše, te zemlje nalaze se na vrlo različitom stupnju razvoja društvenih odnosa — od pretkapitalističkih i kapitalističkih pa do pre-

laznih i socijalističkih — a međusobno se veoma razlikuju i po stupnju svoje ekonomske razvijenosti. Ogromnu većinu pokreta nesvrstavanja čine ekonomski nedovoljno razvijene ili srednje razvijene zemlje, koje se bore s izvanredno teškim ekonomskim, socijalnim i političkim problemima u nastojanju da prevladaju negativne posljedice jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja te da uhvate korak s historijom. Međutim, usprkos svim tim razlikama, za veliku većinu zemalja koje čine pokret nesvrstavanja karakteristična je osnovna zajednička društveno-historijska tendencija, koja se izražava negdje više, a negdje manje, u ovim ili u onim oblicima. Riječ je o sljedećem.

Velikoj većini tih zemalja klasični kapitalistički put unutrašnjeg društvenog razvoja više ne može osigurati brz ekonomski razvoj. Nacionalnog privatnog kapitala negdje praktično nema, ili je tako neznatan i slab da ne otvara nikakvu realnu perspektivu bržeg ekonomskog razvoja. Ako bismo teorijski i pretpostavili mogućnost »čekanja« da ojača taj privatni nacionalni kapital i da se osjeti njegova uloga u razvoju, takav razvoj bi bio strahovito spor jer bi, u stvari, morao ponoviti historiju evropskog kapitalizma XIX vijeka. Takvim ekonomskim i društvenim razvojem te zemlje bi same sebe osudile na sve veće zaostajanje za razvijenim zemljama. Međutim, takva teorijska mogućnost praktično i ne postoji jer se historija ni u tom pogledu ne ponavlja, a pogotovo se ne ponavlja kad je u pitanju razvoj društvenog sistema. Svijet danas živi u uvjetima visoko razvijenih proizvodnih snaga i takve tehnologije koja zahtijeva veliku koncentraciju sredstava za proizvodnju, odnosno kapitala, i toj neizbježnoj dijalektici historije moraju svoj razvoj prilagoditi svi narodi koji ne žele ostati na repu historije.

Međutim, s druge strane, ako bi te zemlje prepuštale svoj ekonomski razvoj isključivo angažiranju stranog kapitala, po uvjetima koje sada nameću transnacionalne i druge slične kompanije, one bi se izložile eksploataciji i postajale bi privjesak privrede i kapitala razvijenijih zemalja. Tako bi gubile ne samo velik dio svog viška rada već i mogućnost i pravo raspolaganja vlastitim prirodnim bogatstvima, pa i svojim suverenitetom. A osim toga, i takav put, u konačnom rezultatu, vodi sve većem zaostajanju za razvijenim zemljama, jer prelijevanje viška rada, unatoč mogućem apsolutnom privrednom napretku, neminovno vodi relativnom produblivanju jaza između razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja.

Iz takve, historijom objektivno nametnute ekonomske i društvene proturječnosti većina tih zemalja, da bi stvorile unutrašnje uvjete za brz ekonomski i društveni razvoj, traže izlaz u tome što se više ili manje orijentiraju na jačanje uloge države i državnosvojinskog, odnosno društvenog kapitala, što domaćem privatnom kapitalu dodjeljuju više ili manje sekundarnu ulogu i što, u većoj ili manjoj mjeri, podvrgavaju kontroli uvoz i način angažiranja stranog privatnog i drugog kapitala. Takva orijentacija je potvrda objektivne činjenice da u većini tih zemalja klasični kapitalistički sistem i unutrašnji, domaći privatni kapital više nisu u stanju osigurati neopobdan minimalni ekonomski razvoj tih zemalja.

Među suvremenim marksistima ima skeptika koji smatraju da tu ne može biti govora o socijalizmu, pa nerijetko za te procese upotrebljavaju pojam »nekapitalistički« put društvenog razvoja. Veoma sumnjam da historija dozvoljava, ili da je ikada dozvolila, nekakav »ne put« u razvoju društva. Jer takav »ne put« vodio bi društvo u čorsokak i krizu, a to bi sigurno nametnulo jedan realan put, progresivan ili reakcionaran. Međutim, ovdje nije riječ o takvom čorsokaku, nego o jasno izraženoj orijentaciji na socijalističko društvo, s tim što se njene prve realizacije ostvaruju pretežno u obliku državnosvojinskih odnosa, ali takvih odnosa koji zaista mogu biti ili jesu, prvi koraci socijalizma. Na kraju krajeva, takav stadij su u većoj ili manjoj mjeri prošle sve evropske socijalističke zemlje, uključujući i Jugoslaviju, a i danas bismo teško mogli tvrditi da su u ekonomici tih zemalja, pa i u Jugoslaviji, prevaziđeni svi ostaci takvih odnosa. Osim toga, niz nesvrstanih zemalja otišao je dalje od tih prvih koraka.

Prema tome, nema razloga za skepticizam u pogledu realnosti socijalističke orijentacije mnogih nesvrstanih zemalja. Tačno je da su ti procesi nestabilni i izloženi mnogim kolebanjima te da postoji mogućnost društvenih i političkih kriza pod utjecajem unutrašnjih i vanjskih reakcionarnih snaga. Kakav će biti rezultat tih kriza u pojedinim zemljama, to zavisi prvenstveno od unutrašnjeg odnosa moći društvenih snaga, od moći i subjektivne sposobnosti progresivnih društvenih snaga, a prije svega mlade radničke klase, kao i od utjecaja svjetskih političkih faktora, uključujući i utjecaj samog pokreta nesvrstanih zemalja. U svakom slučaju, realno je pretpostaviti da će se taj proces odvijati s kolebanjima i krizama, a ne u jednom pravolinijskom usponu.

No, bez obzira na sve to, taj proces rađa dvije značajne posljedice. Prije svega, on je faktor jačanja i ubrzavanja ekonomskog razvoja, a samim tim i jačanja nezavisnosti nesvrstanih zemalja, podrazumijevajući i nezavisnost u pogledu razvoja strukture unutrašnjih društvenih odnosa. Boreći se za vlastiti put unutrašnjeg društvenog progressa i socijalizma te zemlje se istovremeno suprotstavljaju i svim onim odnosima i tendencijama u svjetskom sistemu ekonomskih i političkih odnosa među narodima koji ih potčinjavaju raznim oblicima zavisnosti, a samim tim i nametanju izvana bilo kojeg društvenog ili političkog sistema. Takva orijentacija nesvrstanih zemalja pojačana je time što pokretu nesvrstavanja pripadaju ili ga podržavaju i zemlje koje su već učinile značajne historijske korake u razvoju socijalističkih društvenih odnosa i time što se i unutar svjetske socijalističke prakse odvija borba za ravnopravnost naroda. A drugo, taj proces ukida, ili bar suštinski ublažava, ideološke i političke suprotnosti između nesvrstanih zemalja na osnovi razlika u društvenim i političkim sistemima, što jača njihovo jedinstvo u borbi za njihove bitne zajedničke interese u sistemu međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, a, osim toga, sve ih čini ideološki i politički nezavisnijima u ocjeni konkretne društveno-historijske uloge blokovskog sistema i konkretnih postupaka blokova i pojedinih blokovskih zemalja u međunarodnim zbivanjima.

Zbog toga možemo reći da su i te društvenohistorijske tendencije, koje ekonomska nerazvijenost neminovno nameće narodima takozvanog trećeg svijeta, i uloga socijalizma kao rastućeg svjetskog procesa također jedan od izvora pokreta i politike nesvrstavanja.

Društveno-historijska uloga i značenje akcije nesvrstavanja

Za današnji razvoj pokreta nesvrstavanja karakteristično je osjetno povećanje broja zemalja koje mu u većoj ili manjoj mjeri pripadaju i širenje prostora njegova djelovanja, kao i posebno pojačan interes i nekih zemalja članica vojno-političkih grupa za pokret, odnosno za suštinu politike nesvrstavanja i borbu za nove odnose među državama i narodima. Zato se s pravom može reći da u pokretu nesvrstavanja ne učestvuju

samo njegovi »službeni« članovi, nego i sve one zemlje i društvene snage koje na ovaj ili onaj način izražavaju interese identične ili bliske tom pokretu.

Takav logičan izraz onoga što je zajedničko u stremljenjima naroda, koji neprekidno proširuje i jača pokret nesvrstanih, nailazi na otpor ne samo određenih snaga unutar blokova nego, iako iz specifičnih razloga, i u nesvrstanim zemljama. Pri tome se u ovom drugom slučaju izražava strah od razvodnjavanja pokreta nesvrstavanja, od pokušaja njegova miniranja iznutra itd. Međutim, neovisno o tome hoće li službeno članstvo u pokretu nesvrstavanja biti šire ili uže, to nikoliko ne mijenja objektivni sadržaj i ulogu pokreta nesvrstavanja, niti može suziti ili umanjiti njegov utjecaj na druge narode.

Bez obzira na činjenicu što u pokretu nesvrstavanja postoje u pojedinostima i razlike u shvaćanjima i bez obzira na to što nesvrstane zemlje žive u različitim društvenim strukturama i sistemima, one svojim zajedničkim interesima, a prije svega borbom za svoju političku ravnopravnost u međunarodnim odnosima, za nezavisnu egzistenciju, za ekonomski, socijalni, kulturni, tehnološki i drugi progres — u svoj širini društveno-historijskih procesa koji ga otjelotvoruju — predstavljaju veliku i jedinstvenu snagu koja se suprotstavlja nametanju ekonomskog i političkog monopola i drugih oblika hegemonije. Iako je to suprotstavljanje ponekad radikalno, a ponekad praćeno kolebanjima, kompromisima i prolaznim porazima, ono u cjelini nosi u sebi dugoročnu dosljednost i snagu koja karakterizira sve historijski neminovne procese. To se suprotstavljanje ne izražava samo u kritici postojećeg stanja, već i u postepenom izgrađivanju cjelovitog programa zahtjeva i ciljeva, koji odgovara ne samo interesima tih zemalja nego i interesima općeg društvenog napretka cijelog čovječanstva.

Politika i pokret nesvrstavanja danas su već nesumnjivo afirmirali principe suverene jednakosti i teritorijalnog integriteta, neuključivanja u vojno-političke grupacije, izbjegavanja prijetnje i korištenja sile u međunarodnim odnosima, konstruktivnog dogovaranja i miroljubivog rješavanja sporova u skladu s ciljevima i principima Povelje Ujedinjenih naroda. Radi uspostavljanja istinske nezavisnosti svih naroda i zemalja, pokret nesvrstavanja bori se za ukidanje stranih monopola i preuzimanje nacionalnih bogatstava i njihovo korištenje za dobro naroda; za to da narodi očuvaju svoju vlastitu ličnost, da vrate i obogate svoju kulturnu baštinu, da u svim oblastima

unaprijede svoju autentičnost i da stvarno vrše nacionalni suverenitet protiv svakog oblika strane dominacije.

Prioritetni pravci djelovanja pokreta nesvrstavanja — zajedno sa svim miroljubivim, slobodoljubivim i progresivnim snagama — koji čine osnovu strategije pokreta nesvrstavanja, dogovorene na posljednjim konferencijama nesvrstanih zemalja, jesu: jačanje koordinacije i zajedničke akcije nesvrstanih zemalja radi osiguranja međunarodnog mira i sigurnosti, uklanjanja uzroka međunarodne zategnutosti, likvidiranja vojnih baza, stvaranja zona mira, poticanja općeg i potpunog razoružanja i jačanja funkcionalne uloge Ujedinjenih naroda; koordiniranje kolektivne akcije i suprotstavljanje prijetnji silom, intervenciji, agresiji, stranoj okupaciji i mjerama političkog i ekonomskog pritiska kojima se pokušava ugroziti suverenitet, teritorijalni integritet, nezavisnost i sigurnost nesvrstanih zemalja; intenzivno razvijanje ekonomske, finansijske, naučne, tehnološke i kulturne kooperacije među nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju uopće putem specifičnih mehanizama, naročito o pitanjima sirovina, prehrane, transnacionalnih kompanija, investiranja stranog kapitala itd., da bi se time stvarale i osnove za takve odnose i s drugim zemljama.

Pokret nesvrstavanja zalaže se: za jačanje koordinacije nesvrstanih zemalja i radi uklanjanja žarišta zategnutosti u međunarodnim odnosima i radi okončanja hladnog rata; za osiguranje prava učestvovanja svih zemalja na ravnopravnim osnovama u međunarodnim poslovima; za proširenje detanta — iniciranog od velikih sila — na cijeli svijet i u sve odnose među narodima; za jačanje solidarnosti nesvrstanih zemalja i pokretanje mjera protiv svih snaga koje ugrožavaju i krše slobodu, nezavisnost, suverenitet i teritorijalni integritet bilo koje zemlje; za solidarnost nesvrstanih zemalja u UN s obzirom na to da ona doprinosi promjeni odnosa snaga u UN; za prilagođavanje strukture UN i reviziju Povelje Ujedinjenih naroda radi veće zastupljenosti nesvrstanih zemalja u međunarodnim organizacijama i, naročito, u glavnim organima UN.

U svojoj politici se nesvrstane zemlje zalažu za očuvanje i dalje jačanje sadašnjeg historijskog trenda nacionalnog, političkog i ekonomskog oslobođenja naroda i zemalja Azije, Afrike, Latinske Amerike i drugih regija, smatrajući neprikosnovenim princip prema kojem svaka zemlja ima pravo na samoopredjeljenje i usvajanje takvog privrednog i društvenog sistema koji smatra najpovoljnijim za svoj razvoj. Svaki pritisak i agresija

na bilo koju nesvrstanu zemlju smatra se prijetnjom principima aktivne i miroljubive koegzistencije.

S obzirom na to da je borba za uspostavljanje novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa kompleksna, teška i duga, nesvrstane zemlje usklađuju napore na mobilizaciji svojih snaga, konsolidaciji kohezije i jedinstva, suradnji i kooperaciji u ekonomskoj i socijalnoj oblasti. One smatraju da je likvidiranje kolonijalizma, diskriminacije i aparthajda, neokolonijalizma, kao i svih oblika ekonomske i političke dominacije, preduvjet njihova bržeg društvenog i ekonomskog razvoja.

U izgradnji novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa nesvrstane zemlje se zalažu za princip suvereniteta nad prirodnim bogatstvima i za zajedničku strategiju uzajamne pomoći. U tom pogledu one se bore za revaloriziranje sirovina i izmjenju nepovoljnih odnosa u razmjeni te za istovjetno tretiranje stranih privatnih investicija. S druge strane, nesvrstane zemlje nastoje da intenziviraju međusobnu ekonomsku, finansijsku, trgovinsku, naučnu, tenološku i kulturnu suradnju.

Suradnja između zemalja u razvoju usmjerena je na jačanje ekonomskih, trgovinskih, finansijskih i drugih odnosa među njima da bi se postigao pravedan internacionalni trgovinski i monetarni sistem, ubrzala njihova industrijalizacija, ostvarila nezavisnost u prehrani i tehnologiji.

Da bi se to postiglo, prije svega je neophodno promijeniti odnose u razmjeni u korist zemalja u razvoju. To se naročito odnosi na relativne odnose cijena primarnih i industrijskih proizvoda, kao i na mogućnosti realizacije proizvoda iz zemalja u razvoju na svjetskim tržištima. Također su neophodne promjene i uspostavljanje novih odnosa na međunarodnom finansijskom i monetarnom tržištu. Međunarodni finansijski i monetarni sistem treba staviti u službu razvoja svih zemalja i naroda svijeta na osnovama jednakosti i ravnopravnosti. U protivnom će ionako težak finansijski položaj zemalja u razvoju postati nepodnošljiv. Vrlo je važno da se promijene pravila dosadašnjeg funkcioniranja međunarodnih finansijskih institucija i da zemlje u razvoju ravnopravno učestvuju u donošenju njihovih odluka.

Najzad, među akcijama za unapređivanje privrede zemalja u razvoju naročito je značajno stvaranje što povoljnijih uvjeta za sve šire, potpunije i adekvatnije povezivanje privreda razvijenih zemalja s privredama zemalja u razvoju. Pretpostavka za to je, prije svega, takva suradnja koja će ravnopravno voditi računa o interesima i jednih i drugih, a i razvijanje takvih

oblika — počevši od davanja kredita s dugim rokovima i niskim kamatama do raznih oblika zajedničkih ulaganja, kooperacije itd. — koji će tu suradnju stalno obogaćivati i proširivati u svim pravcima i na sva područja gdje se može doprinijeti što bržem i svestranijem razvoju proizvodnih snaga, transferu tehnologije, porastu nacionalnog dohotka i poboljšanju životnog standarda. U tom smislu pokret nesvrstanih zemalja ima pozitivan utjecaj ne samo na razvoj međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa nego i na unutrašnji odnos moći društvenih snaga u svijetu. Borba za takav program postaje faktor stvarnog mijenjanja odnosa moći društvenih snaga koje djeluju u sistemu ekonomskih i političkih odnosa suvremenog svijeta.

Politička i ekonomska akcija nesvrstanih zemalja neprekidno sužava prostor i uvjete za imperijalističku politiku i ekonomsku eksploataciju narodâ, kao i mogućnost nametanja ekonomske i političke hegemonije nad dijelovima svijeta. Borbom za svoju političku i ekonomsku nezavisnost nesvrstane zemlje sužavaju i prostor za konflikte između blokova koje stihijski nameće utakmica za prednosti u odnosu snaga. Dajući podršku narodima u njihovu otporu politici i pritiscima koji nameću vladavinu ekonomski i politički jačeg i većeg nad slabijim i manjim — bilo da je riječ o narodima i državama, bilo o proizvodnim snagama, tehnologiji i kulturi — akcija nesvrstanih zemalja bitno otežava pretvaranje takozvanog trećeg svijeta u ekonomski privjesak razvijenog dijela svijeta, u objekt eksploatacije ili borbe za odnos moći između blokova, u objekt i cilj onih najreakcionarnijih snaga u suvremenom svijetu koje još uvijek maštaju o mogućnosti nove podjele svijeta, pa čak i o hegemoniji nad svijetom. Pokret nesvrstanih zemalja objektivno, to jest nezavisno od ideologije i svijesti u tom pokretu, jača ona saznanja i one snage u svim zemljama, velikim i malim, blokovskim i izvanblokovskim, koje sve više postaju svjesne da čovječanstvo ne može izaći iz sadašnjih problema putovima klasičnog imperijalizma, suvremenog ekonomskog i političkog hegemonizma, blokovske podjele svijeta, ili nametanjem jednog ili drugog sistema izvana, već samo putovima ravnopravnosti i ravnopravne odgovornosti svih naroda za budućnost čovječanstva uopće i za budućnost svakog naroda posebno. Takvom svojom svjetskom ulogom pokret nesvrstanih zemalja istovremeno snažno utječe i na progresivna društvena kretanja u njima samima, a i u drugim zemljama širom svijeta.

Promatran kroz tu prizmu, pokret nesvrstavanja nije samo oblik međunarodne politike i akcije, već i jedan vid društvenih,

klasnih, ekonomskih, političkih i kulturnih prestrojavanja suvremenog svijeta. Stoga se taj pokret ne može svesti na nekakvu političku rezervu socijalizma ili međunarodnog radničkog pokreta, već je jedna od bitnih komponenata društvenog preobražaja čovječanstva naše epohe, a time i daljeg razvoja samog socijalizma.

Ne tako rijetko čuje se mišljenje da svojom platformom ekonomske i političke akcije i svojim ujedinjavanjem u toj akciji pokret nesvrstavanja postaje svojevrsan »blok« u suvremenom svijetu. Međutim, on to nije i ne može biti iz više razloga. Pokret nesvrstavanja ne raspolaže ni političkom, a još manje vojnom snagom kojom bi mogao nametnuti svoje interese drugima. Međunarodni ekonomski i politički položaj i konkretni interesi pojedinih nesvrstanih zemalja su različiti, različiti su njihovi međusobni odnosi i unutrašnji društveni i politički sistemi, odnosi i problemi. I što je najvažnije, pokret nesvrstanih zemalja, kao oblik neblokovskog ujedinjavanja akcije, svojim težnjama i djelovanjem izražava upravo skup onih najznačajnijih potreba i problema suvremenog čovječanstva i njegova društvenog progressa koji se ne mogu ostvarivati i rješavati ni unutar pojedine nesvrstane ili druge zemlje ni u okviru pokreta nesvrstanih zemalja kao nekakve zatvorene formacije, već samo u okviru svjetskog sistema aktivne suradnje i uzajamne odgovornosti narodâ na osnovi miroljubive koegzistencije. Riječ je o problemima koji proizlaze iz historijske neophodnosti oslobođenja i ravnopravnosti naroda; iz opće neravnopravnosti ekonomskog i društvenog razvoja u svijetu; iz odnosa u međunarodnoj razmjeni i integraciji rada; iz odnosa u međunarodnoj koncentraciji i cirkulaciji kapitala; prijenosa tehnologije; mnogih drugih ekonomskih, socijalnih i sličnih pitanja; elementarnih interesa njihove sigurnosti, mira, nezavisnog unutrašnjeg razvoja, korištenja dostignuća svjetske nauke i kulture itd. Ni sama ekonomska i politička sloboda tih zemalja — a da se i ne govori o svakodnevnom ekonomskim, socijalnim i drugim problemima razvoja nesvrstanih i drugih zemalja koje se nalaze u sličnom međunarodnom položaju — ne može se osigurati u uvjetima stihijskog razvoja u svjetskom sistemu međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, kao ni unutar u sebe zatvorenih blokova, uključujući tu i nekakav »blok« nesvrstanih zemalja.

Oni koji ukazuju na »težnju« pretvaranja pokreta nesvrstavanja u svojevrsan »blok« nastojat će da sve jasnije izražene zahtjeve za većom koordinacijom (institucionalizacijom) protu-

mače kao dokaz svojih tvrdnji. To, naravno, ne može biti tačno jer ti zahtjevi izražavaju upravo ono što kažu, a to je u sadašnjoj fazi aktivnosti nesvrstanih zemalja neophodnost veće koordinacije napora i ostvarivanje jedinstva akcije u borbi za nove međunarodne odnose. Nesvrstane zemlje su duboko zainteresirane da se međusobno povezuju i da zajednički razvijaju svestranu ekonomsku i političku akciju kako bi se time mogle jače osloniti na vlastite snage i kako bi postale snažniji međunarodni ekonomski i politički faktor. Ali, u krajnjoj liniji, one svoje ekonomske i političke interese mogu ostvarivati i osiguravati samo u procesu postepenog, ali svjesnog i upornog preobražavanja cjelokupnog svjetskog sistema ekonomskih i političkih odnosa među narodima u smislu priznavanja njihove međuzavisnosti i ravnopravne uzajamne odgovornosti u toj međuzavisnosti.

To je i razlog što se nesvrstane zemlje zauzimaju za jačanje uloge Ujedinjenih naroda i drugih sličnih organizacija te za njihovo prilagođavanje demokratskoj suradnji među narodima u procesu demokratskog integriranja čovječanstva, odnosno u rješavanju zajedničkih svjetskih problema na tom putu.

Nesvrstane zemlje svojim takozvanim »nacionalizmima«, za koji su često optuživane, ne samo što ne koče procese integriranja čovječanstva, odnosno detanta, suradnje, zблиžavanja i ujedinjavanja naroda, nego one svojom politikom i svojom borbom upravo oslobađaju putove za takav razvoj. Njemu se, međutim, suprotstavljaju klasni i ekonomski, međunarodni i unutrašnji politički interesi onih svjetskih društvenih i političkih snaga koje su na ovaj ili onaj način, posredno ili neposredno, vezane za održavanje ekonomskih monopola i drugih stečenih ekonomskih i političkih prednosti i pozicija u suvremenom svijetu, a samim tim za održavanje sistema međunarodnih odnosa koji je izgradila epoha imperijalizma.

Takav razvoj koči i suvremena blokovska podjela svijeta, jer ona vodeće protagoniste, i to neovisno o njihovoj volji i subjektivnim namjerama i težnjama, automatski primorava — zbog neprekidne i objektivno nametnute utakmice u borbi za održavanje odnosa snaga ili za stjecanje prednosti u tom odnosu — da u svojoj globalnoj strategiji i taktici mnoge narode promatraju više kao uvjet i objekt te utakmice nego kao oslobođene i ravnopravne partnere u rješavanju svjetskih pitanja i odnosa među narodima.

Na taj način cjelokupan objektivno uvjetovan i neminovan historijski proces integriranja čovječanstva prati sukob prije

spomenutih dviju proturječnih tendencija koje iz njega i izviru. A svaka od njih nosi pečat ekonomskih, klasnih, unutrašnjih i međunarodnih političkih interesa društvenih i političkih snaga koje stoje iza tih tendencija. Zato se ni razrješavanje proturječnosti tih tendencija i suprotnosti koje proizlaze iz njih ne može zamisliti drukčije nego kao istovremen, usporedan i uzajamno isprepleten proces društvene, ekonomske, klasne i političke emancipacije nacionalnih društava koja čine čovječanstvo i kao proces postepenog preobražavanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa u svjetskoj zajednici naroda. Riječ je, dakle, o rezultatu utjecaja, borbi i historijskom stvaranju cijelog spektra pokretačkih snaga i faktora historijskog progressa — počevši od utjecaja potreba koje čovječanstvu nameću dalji razvoj proizvodnih snaga pa do stvaralačke historijske akcije i borbe svih faktora progresivne i demokratske društvene svijesti.

Neki kažu da su ideologija i ciljevi pokreta nesvrstavanja utopija. Pokret nesvrstavanja nije prvi kojem se pripisuje tako nešto, jer nove realnosti se po pravilu pojavljuju najprije kao utopija, ili se bar u početku tako shvaćaju. Ali ovdje nije riječ o utopiji. Već dosadašnja akcija nesvrstanih zemalja bitno je utjecala na određena pozitivna kretanja u međunarodnim odnosima, postigavši prve uspjehe u pozitivnom mijenjanju tih odnosa. Pri tome se mora poći od saznanja da je sve to, doduše, dugoročan historijski proces, ali da njega uopće ne može ni biti ako se ljudi, narodi, radnička klasa, progresivne društvene snage uopće, ne budu borili za takav pravac društvenog razvoja i ako u njemu ne budu znali sebi i čovječanstvu postavljati jasne ciljeve. A težnja čovjeka i naroda da budu slobodna i ravnopravna stvaralačka individualnost jest neuništiva. Usprkos svim kolebanjima i prolaznim teškoćama, te težnje će se uvijek ponovo probijati kroz sve pore društva i sistema međunarodnih odnosa. U tome i jest snaga pokreta nesvrstavanja. On nije subjektivistička konstrukcija i efemerna pojava određenog trenutka međunarodne situacije, već dugoročan društvenohistorijski faktor sa snagom historijske neminovnosti.

Cjelokupan poslijeratni razvoj ekonomskih i političkih odnosa u svijetu i realna uloga koju je politika nesvrstavanja u tome imala nesumnjivo pokazuju da je ona dugoročna perspektiva čovječanstva. Usprkos svim krizama kroz koje je pokret nesvrstavanja do sada prolazio, on nije izgubio niti, iz objektivnih razloga o kojima je bilo riječi, može izgubiti značenje za

progresivno čovječanstvo sve dok u svijetu postoje uvjeti, snage i procesi koji narode dovode u položaj ekonomske i političke zavisnosti i neravnopravnosti, ili koji su usmjereni na ograničavanje slobode i ravnopravnosti naroda, to jest na dominaciju i hegemoniju svjetskih centara ekonomske i političke snage bilo koje vrste.

SAMOUPRAVLJANJE I NESVRSTANOST*

Ideja japanskog izdavača da dva moja rada, *Proturječnosti društvene svojine u suvremenoj socijalističkoj praksi* i *Historijski korijeni nesvrstavanja*, objavi pod zajedničkim naslovom *Samoupravljanje i nesvrstanost* očigledno nije slučajna. Jer, samoupravljanje zasnovano na društvenoj svojini i nesvrstana politika Jugoslavije zaista su dvije osnovne, bitne komponente jugoslavenskog društvenog bića, međusobno usko povezane i uzajamno uvjetovane. Danas se sa sigurnošću može tvrditi da bez sistema socijalističkog samoupravljanja ne bi bilo ni nesvrstane pozicije Jugoslavije, niti njene nesvrstane vanjske politike. I obrnuto, bez politike nesvrstavanja, kao trajne osnove i pravca njenog djelovanja u međunarodnim odnosima, Jugoslavija ne bi mogla uspješno razvijati svoj sistem socijalističkog samoupravljanja.

Samoupravljanje kao sistem društvenih odnosa i nesvrstavanje kao trajna pozicija i čvrsta orijentacija djelovanja Jugoslavije u međunarodnim odnosima i u vanjskoj politici zapravo su odgovori ne samo na neke proturječnosti i dileme kojih ima u jugoslavenskom socijalističkom društvu nego i odgovori na suprotnosti, proturječnosti i dileme suvremenog svijeta uopće, i posebno u suvremenoj socijalističkoj praksi i u odnosima među socijalističkim zemljama, a istovremeno i praktičan put i način ostvarivanja općih težnji progresivnog čovječanstva, i posebno radničke klase, koja je, uostalom, u nizu zemalja — u jednom ili drugom obliku, u većoj ili manjoj mjeri — već zakoračila tim putem.

Samoupravljanje je oblik takvih proizvodnih odnosa u kojima radni čovjek dobiva mogućnost neposrednog upravljanja i odlučivanja o sredstvima, uvjetima i plodovima svoga rada i

* Predgovor istoimenoj knjizi na japanskom jeziku, od 27. veljače 1978. godine. Tekst je preuzet iz izdanja: Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, sv. VI, Komunist, Beograd, 1979.

stvaranja na svim nivoima i u svim oblastima svoje djelatnosti i aktivnosti, to jest u kojem se upravljanje radom i kapitalom spaja u rukama radnika. Cilj i smisao samoupravljanja i socijalističke samoupravne demokracije jest, prije svega, u tome da sami radni ljudi što demokratskije razrješavaju proturječnosti koje objektivno postoje i uvijek ponovo nastaju u razvoju društvenih odnosa, pa i čovjekove društvene svijesti. A promatrano historijski, samoupravljanje je ujedno onaj demokratski oblik socijalističkih proizvodnih odnosa u kojem se s relativno najmanje kriza, prepreka i deformacija mogu ostvarivati društveni procesi koji vode »asocijaciji slobodnih proizvođača«. Prema tome, samoupravljanje je takav demokratski sistem društvenih odnosa u kojem se relativno najslobodnije može odvijati dugoročni društveno-historijski proces prelaza od klasnog u besklasno društvo, i to — kao što je Marx rekao — voljom i akcijom same radničke klase, a ne neke snage koja vlada »u ime« radničke klase.

Vodeće idejne i političke snage jugoslavenskog društva tako shvaćaju društveno-historijsku ulogu, ciljeve i putove socijalizma i socijalističkog samoupravljanja. Ali tako ih shvaća i radnik i čovjek. On se i spontano i svjesno suprotstavlja tome da bude podanik države, odnosno da bude najamni radnik bilo kojeg monopola ili pasivni instrument i kotačić u birokratsko-menadžerskoj mašineriji ili samo potrošač plaće koju mu drugi određuju i na koju ne može utjecati svjesno, nego samo spontanom pritiskom svog nezadovoljstva. U svemu tome se izražava neuništiva težnja suvremenog radnika i čovjeka, koji po nekom dubljem instinktu društvenog bića i po rastućoj društvenoj svijesti osjeća da suvremeni razvoj proizvodnih snaga već omogućuje snažnije i punije izražavanje čovjekove stvaralačke individualnosti.

No, usprkos značajnim uspjesima koje smo postigli, ne možemo reći da se samoupravljanje u našoj zemlji kretalo isključivo linijom uspona. Njega su ograničavali, a i danas ga ograničavaju, relativno nizak stupanj ekonomske razvijenosti našeg društva i drugi brojni faktori u unutrašnjoj strukturi društva i u međunarodnom položaju zemlje. Jugoslavenska socijalistička praksa se dosta rano suočila — kako na osnovi vlastitih iskustava, tako i na osnovi iskustava drugih socijalističkih zemalja — s činjenicom da socijalizam kao prelazna epoha društvenog razvoja nije društvo bez proturječnosti, pa i sukoba. Međutim, nikada nismo smatrali korisnim i potrebnim prikrivati ili zaobilaziti takve proturječnosti, probleme i teškoće na

koje smo nailazili, nego smo se s njima otvoreno suočavali. Tražili smo i, po našem uvjerenju do sada uspješno i na način koji nama najbolje odgovara, pronalazili izlaze i rješenja daljim produbljivanjem i jačanjem socijalističkog samoupravljanja i samoupravne demokracije. Promatran kroz prizmu dugoročnog razvoja, sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji izdržao je dosadašnje historijske probe i na kritičnim raskrnicama svoga razvoja znao naći vlastite putove i rješenja koji su mu omogućili da čini korake dalje i da ojača svoju unutrašnju koheziju, kao i svoj društveni i politički sadržaj i snagu. U svakom slučaju, nijedna kriza nije bila takva da bi ozbiljnije zaprijetila okretanjem kotača historije unatrag.

Kad kažem da su samoupravljanje i nesvrstanost za Jugoslaviju bitni dijelovi jedne iste cjeline, onda imam na umu prije svega da narod koji sam upravlja u svojoj zemlji, koji poštuje isto takvo pravo svakom drugom narodu, ne može u svojim međunarodnim odnosima voditi drugu politiku nego politiku ravnopravnosti, uzajamnog poštovanja, nezavisnosti, to jest i politiku nesvrstavanja.

Dok u svijetu bude pojava da se potčinjavaju drugi narodi, da se ograničava njihova nezavisnost i ravnopravnost te da se ugrožava njihova sigurnost i mir u svijetu, sve dotle će politika nesvrstavanja — u jednom ili drugom obliku — biti prirodna i nužna reakcija slobodnih naroda protiv takvih pojava. Takva politika odgovara i socijalističkoj Jugoslaviji. Jer samo slobodne i ravnopravne socijalističke zemlje mogu graditi nove međusobne odnose i oblike međusobne suradnje i solidarnosti, a samim tim i boriti se za demokratizaciju međunarodnih odnosa i za miroljubivu koegzistenciju uopće.

Interesi najširih slojeva radnih ljudi i radničke klase u svijetu da sami odlučuju o svojoj sudbini neodvojivi su od akcija i ciljeva pokreta nesvrstanih zemalja, jer socijalizam mogu graditi samo slobodni i ravnopravni narodi. Na zajedničtvu tih ciljeva i težnji može se izgraditi realna i trajna osnova suradnje pokreta nesvrstanih sa snagama koje se angažiraju u borbi za progresivno mijenjanje svijeta.

Cjelokupan poslijeratni razvoj ekonomskih i političkih odnosa u svijetu i realna uloga koju je politika nesvrstavanja u tome imala nesumnjivo pokazuju da ona ima univerzalan, svjetski značaj, da je ona dugoročna perspektiva čovječanstva, izlaz iz proturječnosti i kriza sve složenijeg ali i sve međuzavisnijeg svijeta uopće. Pokret nesvrstanosti nije i ne može biti efemerna pojava hladnog rata i podjele svijeta na blokove, niti

subjektivistička konstrukcija određenog trenutka međunarodne situacije — iako može mijenjati svoje oblike — nego dugoročan društveno-historijski faktor i snaga. Naravno, bili bismo utopisti kad bismo vjerovali da je ostvarivanje svih tih ciljeva moguće od danas do sutra, to jest u svijetu dubokih klasnih, društvenih, ekonomskih i političkih suprotnosti koje danas podvaju svijet i bacaju ga neprekidno u nove konflikte. Ali pokret i politika nesvrstavanja spadaju među one snažne historijske faktore koji ipak postepeno mijenjaju takav svijet i stvaraju historijske uvjete za nov tip odnosa među narodima, za demokratske oblike njihove suradnje i njihova zbližavanja.

Odreći se politike nesvrstavanja za nas Jugoslaveni bi značilo odreći se vlastite nezavisnosti, mjesta koje Jugoslavija zauzima među slobodnim narodima svijeta, dovesti u pitanje samu svoju egzistenciju, to jest egzistenciju Jugoslavije kao zemlje socijalističkog samoupravljanja. A to u suštini važi i za brojne druge zemlje koje pripadaju tom pokretu. Drugim riječima, samoupravljanje unutar zemlje i politika nesvrstavanja u međunarodnim odnosima za naše narode i narodnosti nemaju alternative.

Ako bih s tim u vezi pokušao izraziti neke zajedničke uvjete i izvore sistema socijalističkog samoupravljanja i politike nesvrstavanja socijalističke Jugoslavije, istakao bih, prvenstveno, sljedeće.

Prije svega, ukazao bih na neke historijske korijene samoupravljanja i nesvrstavanja. Jugoslavija je mnogonacionalna država, pri čemu, historijski gledano, ona nije neka stara državna tvorevina u kojoj su nacionalne razlike obično manje izražene. Jugoslavija je nova država, stvorena tek poslije prvog svjetskog rata, i to više silom imperijalista nego voljom njenih naroda. Vlastodršci stare Jugoslavije vladali su u njoj centralistički, pretvarajući je u tamnicu naroda, a to je i bio razlog što se stara Jugoslavija raspala odmah na početku drugog svjetskog rata.

Narode i narodnosti Jugoslavije nije mogao više nitko drugi ujediniti nego revolucionarni radnički pokret s Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu. I to ne samo pod parolom oslobođenja Jugoslavije od okupatora nego i na osnovi programa stvaranja nove Jugoslavije, države slobodnih i ravnopravnih, federativno organiziranih naroda i narodnosti na bazi demokratske vlasti naroda. U stvari, samoupravljanje naroda i narodnosti u novoj Jugoslaviji bio je prvi i glavni uvjet da oni prihvate obnavljanje zajedničke države Jugoslavije.

Ipak, u tom pravcu djelovao je još jedan faktor. Naime, unutrašnje proturječnosti u staroj Jugoslaviji — i to ne samo nacionalne nego i klasne, socijalne, kulturne i suprotnosti u krajnje siromašnom selu — dovele su je još prije drugog svjetskog rata na prag revolucije. I da nije bilo drugog svjetskog rata, stara Jugoslavija bi se bila našla usred revolucionarne krize. A kad je narodnooslobodilački rat počeo, onda je upravo ta revolucionarna težnja masa postala snažan kohezioni faktor narodnooslobodilačke borbe i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije u toj borbi. Drugim riječima, narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija preplitali su se u jednom jedinstvenom revolucionarnom procesu koji je dao unutrašnju snagu i jedinstvo tom pokretu.

Karakter narodnooslobodilačkog rata bio je takav da su se pojedini dijelovi oružanih snaga općenarodnog ustanka u pojedinim dijelovima zemlje morali često i mjesecima boriti bez direktnih međusobnih veza, to jest krajnje decentralizirano i autonomno. No, unatoč tome, idejno jedinstvo je bilo takvo da se narodnooslobodilački pokret ipak borio kao jedinstvena cjelina, s jedinstvenim ciljevima i uz stalnu uzajamnu pomoć.

U takvoj situaciji nastajali su u cijeloj zemlji slobodni teritoriji kao čitav niz većih i manjih otoka koji su se ponekad spajali u veće cjeline, a ponekad su ih opet okupatori uspijevali razbiti u manje slobodne teritorije, tako da jedinice narodnooslobodilačkog ustanka nisu mogle na jedinstveni način djelovati svaka na svom teritoriju. Tu je, prije svega, došlo do izražaja puno samoupravljanje u nacionalnom smislu, to jest samoupravljanje pojedinih državnih nacionalnih tvorevina, iako su sve one bile povezane jedinstvenom idejom o budućoj novoj Jugoslaviji, kao i zajedničkim vrhovnim vojnim i političkim organima. Zatim, usred narodnooslobodilačkog rata vlast se nije mogla formirati kao nekakva birokratska administracija za rukovođenje svim društvenim poslovima, nego su se radni ljudi sami organizirali u raznim oblicima narodnooslobodilačkih odbora, koji su se sami starali o redu na svom teritoriju i osiguravanju minimalnih uvjeta za život ljudi. A upravljanje tvornicama na slobodnom teritoriju preuzimali su sami radnici. Toga, to jest upravljanja tvornicama, doduše, s obzirom na zaostalost stare Jugoslavije a posebno na oslobođenom teritoriju, nije bilo mnogo, ali ipak je bilo dovoljno da tu nastane ne samo ideja nego i početna praksa samoupravljanja.

Poslije rata — pod utjecajem tadašnje socijalističke prakse u svijetu, to jest pod pritiskom dogmatizma — nastala su i u

Jugoslaviji određena kolebanja u pogledu daljeg puta razvoja socijalizma, pa čak i razvoja međunacionalnih odnosa. Međutim, revolucionarna svijest narodnih masa nastala u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije bila je toliko snažna da je novoj Jugoslaviji bilo naprosto nemoguće nametnuti neke životne forme koje su nastale u drugim zemljama, u sasvim drugim historijskim uvjetima. Stoga je odmah poslije našeg sukoba sa Staljinom 1948. godine onaj samoupravni zametak koji se rodio usred narodnooslobodilačkog rata počeo izrastati u jedan integralni društveni organizam.

Međutim, pritisak koji je tada vršen na Jugoslaviju bio je takav da taj mladi, novi društveni sistem sigurno ne bi izdržao da se nije počeo povezivati s jednim drugim revolucionarnim procesom koji je potresao čitav svijet. A to je bila borba kolonijalnih i svih drugih zavisnih i poluzavisnih naroda da se oslobode stranog gospodstva i ekonomske i političke zavisnosti svih vrsta, da žive slobodno i nezavisno. Mi smo se morali i u međunarodnoj politici boriti za takve slobode i prava naroda u svijetu za kakve smo se borili u svojoj vlastitoj zemlji. Nesvrstavanje, to jest nezavisnost od blokova i velikih sila na taj je način, tako reći, automatski izrastalo iz naše borbe za izgradnju nove Jugoslavije i njenih slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti i samoupravljanja radnog čovjeka. Zato nama nije bilo teško naći zajednički jezik s narodima i zemljama u svijetu koji su se nalazili u sličnoj situaciji međunarodne ugroženosti, bez obzira na njihov društveni ili politički sistem.

Drugi faktor nastajanja i razvijanja samoupravljanja i nesvrstavanja bila je borba socijalističke Jugoslavije za svoje pravo i slobodu da sama bira putove i oblike socijalističkog razvoja. Smatrali smo i smatramo da ne postoji nikakav model socijalizma kao »opća zakonitost« razvoja socijalizma. Naprotiv, upravo je različitost putova i oblika razvitka socijalizma opća objektivna zakonitost njegova historijskog razvoja. Zato smo nastojali da revolucionarne tradicije i stvaralačke inicijative koje su nastale usred narodnooslobodilačkog rata razvijamo dalje i da ih ugradimo u cijeli sistem našeg socijalističkog društva.

U tome smo se, dakako, susreli s upornim pokušajima miješanja u naše unutrašnje stvari raznih reakcionarnih imperijalističkih i kapitalističkih krugova, koji su smatrali da je s našim sukobom sa Staljinom socijalizam u Jugoslaviji definitivno potkopan i da su nastale šanse za kontrarevolucionarne snage da se obnovi kapitalističko društvo. S druge strane, dog-

matičari su vršili stalan i žestok ne samo idejni nego i praktički pritisak, proglašavajući da smo izdali socijalizam, da smo se prodali imperijalizmu, pa čak i da postajemo fašisti. Njihov je cilj bio da nam nametnu svoj model socijalizma i svoju vanjsku politiku.

Borba da se oslobodimo i jednog i drugog pritiska, odnosno da se obranimo od njih, ojačala je našu borbu za savezništvo i zajedničku akciju sa svim onim narodima i zemljama u svijetu koji su se suprotstavljali blokovskoj podjeli svijeta, ne samo zato što je ona neminovno vodila u treći svjetski rat nego i zbog toga što ona neprekidno nameće borbu za održanje ravnoteže snaga, za podjelu utjecaja nad narodima, za nove oblike dominacije nad narodima. Socijalistička Jugoslavija, dakle, ne bi bila mogla održati svoj pravac razvoja socijalizma putem samoupravljanja da se istovremeno nije borila za promjenu odnosa u svijetu, protiv blokovskog dijeljenja svijeta, za demokratizaciju odnosa među narodima i za miroljubivu koegzistenciju među njima, bez obzira na razlike u društvenom i političkom sistemu.

Doduše, teško se može poricati da postojanje bloka socijalističkih država olakšava borbu porobljenih naroda za slobodu i borbu progresivnih pokreta za društveni napredak. Da nije bilo oktobarske revolucije, da nije bilo Sovjetskog Saveza i njegove sposobnosti da obrani osnovne tekovine te revolucije, sigurno je da bi borba ugnjetenih naroda i klasa za svoje oslobođenje bila teža. Pa ipak, nemoguće je pretpostaviti da se socijalizam može širiti u svijetu na osnovi daljeg blokovskog cijepanja svijeta. Osim toga, historija je potvrdila Marxova i Lenjinova predviđanja da sama pobjeda revolucije još ne znači automatski prestanak proturječnosti i sukoba između socijalističkih zemalja, pa čak ni tendencije, kao što je Lenjin rekao, »penjanja na tuđu grbaču«. Napad Staljina na Jugoslaviju, razvoj sovjetsko-kineskih odnosa, razmimoilaženja oko evrokomunizma, a u najnovije vrijeme i sukob između Vijetnama i Kampučije i slične pojave uvjerljivo potvrđuju ta predviđanja.

Prema tome, ne samo zbog oslobođenja naroda i demokratizacije odnosa među narodima u svijetu uopće i ne samo zbog koegzistencije među zemljama s različitim društvenim sistemom nego i zbog slobodnog razvitka samog socijalizma i savladavanja proturječnosti i sporova među socijalističkim zemljama — koji su nasljedstvo prošlosti, a proglašavaju se suvremenom dogmom socijalizma — neophodno je boriti se za

prevazilaženje blokovske podjele svijeta za svijet bez blokova, za svijet slobodnih naroda koji će uzajamno živjeti u demokratskim odnosima i u miroljubivoj koegzistenciji. A to je suština politike nesvrstavanja. U stvari, naša borba za pravo da slobodno i samostalno biramo put socijalističkog razvitka našeg društva, to jest put samoupravnog socijalizma, neminovno je postala i izvor naše borbe za politiku nesvrstavanja u svijetu.

Pri tome smo svjesni da ta bitka nije stvar samo političke borbe ili odlučivanja od danas do sutra. Ta je bitka sastavni dio svih onih progresivnih procesa koji prate prelaz između dvije epohe, između epohe kapitalizma i epohe socijalizma. Ali ono čega moramo prije svega biti svjesni u toj borbi jest to da se ta bitka ne vodi samo između socijalizma, s jedne, i kapitalizma, s druge strane, nego i unutar same socijalističke prakse, a ponekad čak i u odnosima između socijalističkih zemalja. Jer socijalizam danas više nije usamljen otok u svijetu kapitalizma, nego je postao široka svjetska praksa koja se ne ograničava samo na zemlje takozvanog socijalističkog bloka, nego daleko prelazi njegove okvire.

Zato, zaista bez pretjerivanja, mogu reći da su za socijalističku Jugoslaviju bitka za dalji napredak socijalističkog samoupravljanja i bitka za ostvarivanje politike nesvrstavanja u međunarodnim odnosima jedna nerazdvojna cjelina.

PRAVCI RAZVOJA POLITIČKOG SISTEMA SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA*

Politički sistem kapitalističke svojine i socijalistički samoupravni proizvodni odnosi

Određeni pojavni oblici društvenog života iz prošlosti pretvaraju se tokom historijskog razvoja u dogme koje i za socijalističko društvo, koje nastoji smajelije koračati putovima društvenog progressa i u svom razvitku krčiti nove putove, postaju veliko opterećenje. Jedna od najčešće isticanih dogmi te vrste jest teza o univerzalnosti i vječnosti parlamentarnog političkog sistema građanskog društva i o njegovu političkom pluralizmu kao jedinom izvoru demokratskih sloboda čovjeka.

Parlamentarni sistem višepartijske predstavničke političke demokracije kao oblik buržoaske političke države nastao je u sistemu kapitalističkih društveno-ekonomskih i proizvodnih odnosa. Prema tome, on je i nastao zbog društvenih i političkih potreba vladajuće klase upravo u tom sistemu.

Istina, parlamentarni sistem je veliki korak u historijskom progresu, a posebno u pogledu unapređivanja demokratskih i ljudskih prava čovjeka. Doduše, on ta prava nije razvijao toliko zbog čovjeka, koliko zbog društvenih i političkih potreba vodeće društvene klase. Jer, da bi takav parlamentarni sistem i politički pluralizam mogao vršiti svoje društvene funkcije, on mora i građanima priznati, u većoj ili manjoj mjeri, određena demokratska prava. A upravo u toj objektivnoj nužnosti organske veze parlamentarizma i demokratskih prava čovjeka i jest značajan doprinos koji je politički sistem građanskog parlamentarizma unio u historiju razvoja demokratske misli čovječanstva. Na tu organsku vezu parlamentarizma i demokratskih prava čovjeka upozorio je i Marx ovim riječima:

»Parlamentarni režim živi od diskusije, kako da onda za brani diskusiju? Svaki interes i svaka društvena ustanova ovdje se pretvaraju u opšte misli, i kao misli se i pretresaju, pa

* Ovdje objavljujemo dijelove istoimene Kardeljeve studije prema drugom, dopunjenom izdanju: Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978.

kako da se onda neki interes, neka ustanova održi iznad mišljenja i da imponuje kao verska dogma? ... Parlamentarni režim sve prepušta odluci većine, kako da onda velike većine van parlamenta ne žele da odlučuju?»¹

Zbog takvog demokratskog karaktera parlamentarnog političkog sistema, i u radničkom pokretu javila su se shvaćanja da je pluralistički parlamentarizam univerzalni put razvoja za sve društvene sisteme i da je on opći uvjet demokratskih sloboda čovjeka. Tu ne mislim samo na socijaldemokraciju, koja je sudbinu socijalizma vezala za empirizam i pragmatizam parlamentarnog sistema, nego i na one dijelove lijeve inteligencije koji smatraju da je neka vrsta spajanja parlamentarizma i socijalizma, to jest političkog sistema buržoaske države i socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, jedini mogući pravac izgradnje političkog sistema socijalizma. Takva iluzija dobila je to veću snagu što suvremena socijalistička praksa nije bila sposobna da brže i šire razvija nove oblike demokratskog života kakvi odgovaraju socijalističkim proizvodnim odnosima. A jedna od posljedica toga jest to da ne samo neprijatelji socijalizma nego i mnogi čestiti borci za bolje, socijalističko društvo, poput nekakvih modernih Don Kihota, traže budućnost ljudske slobode u idealiziranoj prošlosti, to jest u idealiziranom političkom sistemu građanskog parlamentarizma, a ne u borbi za one više oblike ljudskih, demokratskih, ekonomskih, političkih i drugih odnosa i prava i sloboda ljudi koji se mogu razvijati samo na tlu proizvodnih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Drugim riječima, historijski zadatak demokratskih socijalističkih društvenih snaga nije u tome da prave umjetne konstrukcije spajanjem nečega što se ne može spojiti, nego u traženju novih oblika i krčenju novih putova demokracije, koji odgovaraju izmijenjenim proizvodnim, odnosno društveno-ekonomskim odnosima.

Međutim, parlamentarni sistem kao politički sistem kapitalističkih proizvodnih odnosa nije stvaran radi slobode onih koji se suprotstavljaju takvim odnosima, nego prema historijskim potrebama onih vodećih klasnih snaga koje se bore za održavanje takvih odnosa. I ma koliko da je demokratski neki parlamentarni sistem i ma kakve reforme, odnosno socijalne i demokratske mjere donosio, ostaje činjenica da je u njemu slobodna, u najboljem slučaju, samo apstraktna i opća politička

¹ Kari Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Kultura, Beograd, 1930, str. 65.

misao, a konkretni klasni, životni i radni interesi radnika nalaze se u sferi većeg ili manjeg bespravlja i podređenosti proizvodnim odnosima kapitalističkog društva, u koje se parlamentarni politički sistem buržoaske države po pravilu ne miješa, ali koje štiti. Na taj način se politički pluralizam u stvarnosti izražava kao oblik ograničavanja autentičnih interesa čovjeka, a prije svega klasnih interesa radnika. Jer svoditi mnoštvo autentičnih, specifičnih i konkretnih interesa ljudi u neke opće, apstraktne političke formule, pa zatim uspostaviti isto tako opća i apstraktna politička predstavništva za te formule u obliku jedne ili više partija — pri čemu su ti interesi često međusobno suprotni — znači, u stvari, negirati pravo nosilaca tih interesa da se pojavljuju kao njihov neposredni i autentični predstavnik. A to pogotovo zato što pri odlučivanju u parlamentu monopolsko pravo imaju samo politički vrhovi partija, dok građanin može utjecati na politiku tih vrhova i na njihovo odlučivanje u parlamentu samo svojim izbornim glasom, ili kao grupa za pritisak na ulici ili, pak, prekaš raznih organizacija.

Zato politički sistem epohe građanskog parlamentarizma ne može biti politički sistem društva socijalističkog samoupravljanja, a pogotovo društva koje je nastalo kao rezultat duboke narodne revolucije, kakvo je jugoslavensko društvo. Takav sistem ne samo što bi nas u sadašnjim našim uvjetima u mnogo čemu vratio daleko natrag u stanje političke borbe za političku, odnosno klasnu vlast, to jest u odnose i društvene suprotnosti zbog kojih je revolucija i nastala, nego on ne odgovara ni suštini samoupravne organizacije našeg društva, koja se izgrađuje na pluralizmu intereresa samoupravnih subjekata, a ne na pluralizmu, odnosno konkurenciji stranačkog političkog monopola.

Naša revolucija je morala odbaciti politički sistem građanskog parlamentarizma prije svega zbog određenih potreba njezine praktične borbe za opstanak mladog socijalističkog društva. Novo jugoslavensko društvo, koje je tek prošlo kroz duboku socijalističku revoluciju, ne bi moglo savladati suprotnosti zbog kojih je revolucija i nastala da je otvorila prostor za slobodno političko djelovanje kontrarevolucionarnih snaga u obliku nekog višepartijskog sistema. Jer te suprotnosti sa samom revolucijom nisu bile ukinute. Bio je samo promijenjen odnos moći društvenih snaga u tim suprotnostima u korist vodeće društvene uloge radničke klase. Kao i svaka revolucija, i naša

revolucija se protiv klasnih i političkih neprijatelja ogradila snažnim obrambenim zidom državne vlasti kao oružjem te revolucije, to jest onim istim oružjem kakvim je nekada vladajuća klasa potčinjavala sebi radničku klasu i njen politički pokret, odnosno demokratske snage uopće. Svako kolebanje u tom pogledu samo bi ponovo zaoštrilo stare suprotnosti i dovelo radničku klasu i sve socijalističke snage u opasnost da, u većoj ili manjoj mjeri, izgube socijalističke tekovine koje su ostvarile revolucijom. Borba protiv kontrarevolucije, prema tome, nužna je i radi stvaranja naprednijeg demokratskog sistema koji će dati demokratska prava neusporedivo širim radnim masama nego što ih može dati parlamentarna demokracija. Doduše, ta borba nosi u sebi i opasnosti od ozbiljnih deformacija u socijalizmu, o čemu će kasnije biti riječi. No revolucionarne snage od tih proturječnosti ne mogu pobjeći, ali se moraju istovremeno boriti i protiv deformacija koje mogu nametati takve proturječnosti.

I upravo zato da bi spriječila deformacije, naša revolucija je i u takvim uvjetima nastojala razvijati svoje vlastite demokratske oblike društvenog života na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Na kraju krajeva, cjelokupan naš sistem samoupravne demokracije rođen je upravo u toj revoluciji masa. Naša revolucija bila je najširi spontani i ujedno svjesno organizirani samoupravni akt i pokret najširih radnih masa. I zato mislim da ne pretjerujem kad kažem da je ono što je stalno davalo snagu i stvaralačku moć Savezu komunista Jugoslavije upravo to što je uvijek nastojao da tu revolucionarnu demokratsku tradiciju revolucije i njenih samoupravnih odnosa održi, da ih očuva kako ne bi nestali u eri izgradnje nove države i sistema njene administracije, kad je opasnost od birokratizacije vlasti, a time i od svakojakih deformacija socijalizma bila veoma prisutna.

Prema tome, jasno je da su se već od samih tih prvih početaka i politički sistem novog društva i njegovi demokratski oblici kretali sasvim drugim pravcem nego što je to politički pluralizam građanskog društva. Jer revolucija ima svoje vlastite zakone, a tko se u revoluciji okreće ili vraća natrag, taj gubi bitku. Zato bi za nas okretanje nekom političkom pluralizmu građanskog društva značilo ne samo promjenu odnosa moći društvenih snaga u korist antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga nego i veliki korak natrag u društveno-historijskom smislu.

Parlamentarni sistem i politički interesi suvremenog radničkog pokreta

U dosadašnjoj historiji čovječanstva parlamentarni sistem nikad nije prešao Rubikon klasne vlasti posjednika i tehnokratsko-monopolističkih upravljača kapitala. Za britanski parlament, na primjer, govorilo se da može učiniti sve, samo ne može pretvoriti pijetla u kokoš i obrnuto. A i britanski parlament se, u stvari, uvijek mirio s činjenicom da mora, kao i svi drugi parlamentarni sistemi, vršiti samo dio poslova vlasti i upravljanja društvom. U stvari, parlament je držao samo kraći dio poluge vlasti i upravljanja društvom, dok je duži dio te poluge neposredno držala u svojim rukama klasa finansijskih, industrijskih, trgovačkih i drugih posjednika i monopolističkih upravljača kapitala. A tu odlučujuću, neposrednu vlast ta vladajuća klasa ne drži formalno u sferi politike, nego prije svega u sferi proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa, to jest u sferi privrednog sistema i sistema raspodjele i raspolaganja društvenim proizvodom. U tu sferu vlasti parlament je u dosadašnjoj historiji smio dirati samo u ograničenoj mjeri i samo takvim reformama koje nisu ugrožavale sistem izvanparlamentarne klasne vlasti u sferi kapitalističkih proizvodnih odnosa.

Međutim, ako se u parlamentu snažnije pojave interesi ugnjetenih klasa ili, pak, i takve demokratske snage koje politički pluralizam uzimaju kao realnost, to jest koje smatraju, na primjer, da i komunistička partija u njemu treba da bude ravnopravna s ostalim partijama, onda takvom prijateljstvu ubrzo dolazi kraj. Drugim riječima, čim se radnički pokret u tolikoj mjeri probije u parlament da može postati faktor strukturnih promjena vlasti, to jest ograničavanja ili ukidanja klasne vlasti vlasnika i monopolističkih upravljača kapitala i njihovih političkih eksponenata, odmah se traži izlaz u nekoj vrsti diktature fašističkog, vojnog ili drugog reakcionarnog tipa.

Iz najnovije historije moglo bi se navesti više takvih primjera. A takva je situacija i danas. Na primjer, cjelokupna struktura NATO bloka veoma se uznemiri i počinje vršiti pritisak na evropsku javnost kad neka komunistička partija postigne takav uspjeh na izborima koji bi joj omogućio da, zajedno s drugim snagama socijalističkog pokreta, dovede radničku klasu do vodećeg utjecaja u parlamentu, to jest do stanja u kojem bi parlament mogao dirnuti u klasnu strukturu društva i vlasti. Zatim, danas nije nikakva tajna da su odgo-

vorne političke službe nekih vlada, koje, inače, veoma ističu svoj demokratizam, učinile sve što su mogle da bi srušile demokratsku vladavinu parlamenta u Čileu i u nekim drugim zemljama, te uspostavile vladavinu vojnih pučeva, čim demokratsko pravo naroda da slobodno izabere svoj parlament i čim demokratska politika tog parlamenta nisu više odgovarali — kako obično kažu — »našim nacionalnim interesima«, to jest interesima određenih vanjskih snaga. Time se može tumačiti i činjenica da su — navodno u ime zaštite demokratskih i ljudskih prava — uživale i još uživaju veoma autoritativnu stranu podršku jugoslavenske emigrantske fašističko-terorističke grupe, za koje cijeli svijet zna kakvu su kvislinšku i antidemokratsku ulogu odigrale u drugom svjetskom ratu i kakvu bi mračnu sudbinu pripremile demokratskim i ljudskim pravima radnih ljudi u Jugoslaviji ako bi se dočepale vlasti. To je najbolji dokaz i svjedočanstvo dosadašnje nesposobnosti parlamentarnog sistema da prekine pupčanu vrpču koja ga povezuje sa sistemom klasne vladavine vlasnika kapitala, tehnobirokracije i profesionalne »političke elite«.

Znači li to da su takav položaj i takva uloga parlamenta neizmjenljivi i da iz njih nema izlaza? Po mom mišljenju, to ne bismo smjeli tvrditi. U zemljama s dubokom tradicijom demokratskog parlamentarizma moramo pretpostaviti mogućnost — o kojoj je načelno već Marx govorio — da parlament bude jedan od instrumenata kojim će radnička klasa, u najširoj povezanosti s demokratskim snagama, moći mirnim, demokratskim sredstvima ostvariti svoje socijalističke interese i ciljeve.

U tom smislu Marx je rekao sljedeće:

»Radnici će neizbježno jednog prekrasnog dana morati uzeti političku vlast (la suprématie politique) u svoje ruke radi toga da bi ukinuli staru politiku koja štiti zastarele institucije, ako ne žele, slično prvim hrišćanima, koji su se s prenebregavanjem odnosili prema takvom zadatku, da se odreknu svoga carstva na ovom svetu.

Ali mi nikada nismo tvrdili da će se neizostavno jednakim sredstvima postići ovaj cilj.

Mi znamo da treba uzeti u obzir ustanove, karaktere i tradicije pojedinih zemalja; i mi ne poričemo da postoje zemlje, kao Amerika, Engleska — i kada bih znao bolje vaše ustanove, možda bih ovima dodao i Holandiju — u kojima radnici mogu postići svoje ciljeve mirnim sredstvima. Ali ako je tako, onda moramo takođe priznati da kao poluga naše revolucije u većini zemalja na kontinentu mora poslužiti nasilje; upravo je nasilje

ono, čemu mi u određenom momentu moramo pribjeći, da bi se konačno uspostavilo gospodstvo rada.«²

Te Marxove riječi očigledno znače da takav razvoj »mirnim sredstvima« nikako ne zavisi od parlamentarnog sistema samog po sebi, nego od stanja društvene svijesti, tradicija, odnosa moći društvenih, odnosno klasnih snaga u jednom društvu i slično. I to ne samo moći broja izbornih glasova nego one moći koja se izražava u sposobnosti radničke klase da demokratskim putem, to jest uz podršku demokratske većine, stvarno utječe na ključne pozicije upravljanja društvom, odnosno da stječe takve pozicije u strukturi društva i vlasti koje će joj omogućiti da stvarno mijenja karakter proizvodnih, odnosno društveno-ekonomskih odnosa. A te pozicije ne zavise samo od snage parlamenta, nego često još više od realne društvene snage radničke klase i njene sposobnosti da utječe na razvoj proizvodnih odnosa, na njihovu demokratizaciju, na jačanje njenih samoupravnih prava i na druge ključne pozicije društvenog sistema. Drugim riječima, tim putem radnička klasa može ostvariti svoje historijske interese samo ako je sposobna da ostvari savez s najširim demokratskim snagama, što i jest sadržaj politike koja je dobila prilično neadekvatno ime evrokomunizam.

Osim toga, demokratska većina u parlamentu koja bi se orijentirala na socijalističke promjene mora steći i realnu državnu snagu koja će osigurati realizaciju društvene uloge koju je ona stekla voljom većine naroda. Ne treba zaboraviti da manjina povezana s reakcionarnim dijelom državnog represivnog i naoružanog aparata može srušiti svaku većinu u parlamentu koja bi pokušala dirnuti u takozvane »svetinje« starog društva. Čista iluzija je misliti da je sama većina u parlamentu dovoljna da bi se izvršile dublje društvene reforme, ako iza takve akcije ne stoji realna državna snaga koja više ne bi bila potčinjena volji antidemokratske manjine. Prema tome, mirni put u socijalizam moguć je samo ako se i »druga strana« odriče nasilja, odnosno ako je dovedena u položaj da se ne može služiti nasiljem.

Najnoviji primjer za to je Čile. Velikom većinom izabrana je demokratska vlada, ali stvarna kontrola nad vojskom i policijom nije bila u rukama parlamentarne većine. To je i bio

² Citirano prema antologiji tekstova: *Marxizam — misao savremene epohe*, tom II, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1976, str. 734.

uzrok što su prve progresivnije mjere nove demokratske vlade dovele najprije do saveza najreakcionarnijeg dijela poraženih klasa i represivnog državnog aparata i reakcionarnog dijela vojske, koji su do jučer bili u njihovim rukama, a zatim i do njihova zajedničkog puča i uklanjanja demokratske vlade krvavim nasiljem. Gubiti iz vida taj aspekt znači unaprijed biti spreman na to da demokratska vlada bude samo upravljač postojećeg društvenog sistema ili unaprijed sebe dovoditi u opasnost u kakvu je sebe dovela ili, tačnije rečeno, u kakvu je bila dovedena socijalistička većina u Čileu. Prema tome, problem se ne svodi samo na pitanje: nasilni ili mirni put u socijalizam, nego prvenstveno na pitanje kako društvo treba da se osposobi za taj mirni put u socijalizam. A to se pitanje, očigledno, ne može svoditi samo na empirističku ideologiju socijaldemokracije.

Vrlo je vjerovatno da će spomenute strukturne promjene tokom razvoja utjecati i na promjenu položaja i uloge samog parlamenta. Parlament će sve manje moći biti politizacijom otuđen instrument političke vlasti države, a sve više će se morati identificirati sa stvarnom vlašću i slobodom radnih ljudi u oblasti proizvodnih odnosa. U tom slučaju će i socijalističko samoupravljanje — u jednom ili drugom obliku — prije ili kasnije prodrijeti u klasični parlament, odnosno parlament će postati njegov instrument. A samoupravljanje znači priznavanje pluralizma interesa samoupravnih subjekata kao baze demokratske organizacije socijalističkih proizvodnih odnosa, što će neizbježno mijenjati i društvenu ulogu stranačko-političkog pluralizma.

Dakako, to danas mogu biti samo više ili manje opravdana nagađanja i prognoze. Kojim putovima će razvoj ići, to zavisi od cijelog niza historijskih faktora o kojima ovdje nema potrebe da govorim. No jasno je da bi svaki pokušaj stvaranja nekih krutih dogmi u pogledu putova tog razvoja predstavljao samo ponavljanje promašaja koje je dogmatizam doživio u dosadašnjoj historiji socijalizma. U stvari, radnički pokret mora imati pred sobom svoj jasan socijalistički cilj, a strategija i taktika koja utvrđuje putove prema tom socijalističkom cilju mora ovisiti o konkretnim uvjetima u kojima živi jedno društvo. Još je Lenjin govorio da je glavni problem i zadatak jedne radničke partije kako da postane »politički faktor«, to jest faktor koji je sposoban da *realno* utječe na razvoj društva. A jedna radnička partija može postati takav faktor samo ako je sposobna da se demokratski povezuje s najširim masama i da ih

pokreće u organiziranu akciju na način koji odgovara konkretnom stanju u jednom društvu. Ni Komunistička partija Jugoslavije ne bi nikada mogla postati faktor koji je izmijenio tok historije naroda Jugoslavije da nije bila sposobna da se demokratski poveže s velikom većinom naroda i da postane avangardna snaga njegove akcije. Doduše, taj proces se odvijao usred narodnooslobodilačkog rata i revolucionarne situacije koja je nastala zbog neodrživosti obnavljanja stare Jugoslavije, što je uvjetovalo i specifične oblike u razvoju našeg političkog sistema.

A jedan od specifičnih oblika historijskog razvoja prema socijalizmu jest, nesumnjivo, i borba za povezivanje radničkih partija s drugim demokratskim snagama naroda u okvirima parlamentarnog sistema. Istina, klasični parlament evropskog tipa — usprkos određenim progresivnim društvenim reformama koje je u nekim zemljama postigao — još uvijek je čvrst oslonac vladavine kapitala nad radničkom klasom. Pa ipak, očigledno je da bi radnički pokret sam sebi zatvarao putove u borbi za utjecaj na upravljanje društvom ako bi takav mirni put historijskog razvoja prema socijalizmu zanemario ili čak isključio. Prema tome, ne radi se o pitanju što će biti sutra, nego što će biti danas. Doduše, nitko ne može mimoći ni prvo pitanje ako želi odgovoriti na pitanje što će biti danas. Ali danas kad kriza kapitalističkog sistema orijentira vladajuću klasu kapitalističkog društva prema sve autoritarnijim političkim sistemima — ako ne drastičnije, onda preko jačanja izvršne i izvanparlamentarne vlasti — očigledno, problem se postavlja jednostavnije. Riječ je o tome kako da se radnička klasa — pogotovo u Zapadnoj Evropi — izbori za savez s najširim demokratskim snagama, koji će biti u stanju da sačuva i da dalje razvija demokratske tekovine parlamentarnog sistema i da pretvori parlament u stvarnu odlučujuću snagu naroda. A tek će buduća praksa dati odgovor na pitanje kakve će strukturne promjene unijeti taj proces u suvremeni društveni život.

Evrokomunizam i jugoslavenska samoupravna demokracija

Komunističke partije Zapadne Evrope, čija se politika sada neadekvatno naziva evrokomunizmom, nesumnjivo su u pravu kada svoju političku borbu za socijalizam povezuju i s obra-

nom institucije pluralizma političkih snaga, jer je to u sadašnjoj situaciji zapadnoevropskih zemalja jedini realan način ujedinjavanja snaga same radničke klase, kao i njenog povezivanja s drugim demokratskim snagama naroda, što jedinc može bitno ojačati društvene i političke pozicije radničke klase, to jest osposobljavati je da može i mijenjati društvo, a ne samo kritizirati ga.

Mnogo je diskusije o tome da li je termin evrokomunizam dobar ili loš. On sigurno ne izražava dublji sadržaj tog pokreta, ali je, po svoj prilici nastao zato što bar približno izražava njegovu historijsku *uvjetovanost*. Naime, on je izrazito pojava *Zapadne Evrope* i još nekih drugih zemalja *slične društvene strukture* i *sličnog međunarodnog položaja*. On se, u stvari, uopće ne odnosi na samu ideju komunizma, niti na pojam nekog »regionalnog modela« komunizma, nego na *specifični put* u socijalizam u specifičnim suvremenim uvjetima *Zapadne Evrope*. U stvari, politika evrokomunizma nije stvar samo ideologije, društvene teorije i politike — premda je i to — nego i stvar praktične političke neophodnosti za komunističke partije *Zapadne Evrope*, ako te partije žele biti realan politički faktor u društvu. Treba imati na umu činjenicu da su se uvjeti za pobjedu proleterskih revolucija duboko promijenili. Upravo su pobjedonosne socijalističke revolucije, počevši od oktobarske revolucije pa dalje, proširile mogućnosti i uvjete da radnička klasa može i takozvanim »mirnim sredstvima« steći snažnije društvene pozicije nego što ih je ikada prije imala i na taj način izvršiti dublje strukturne društvene promjene u socijalističkom smislu. A ta činjenica, s jedne strane, jača utjecaj radničke klase u društvu, a s druge strane utječe i na oblikovanje njene klasne, odnosno revolucionarne svijesti. Tu je jedan od razloga što radnička klasa u sadašnjim uvjetima u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama izbjegava nasilna sredstva u borbi za vlast. Kad komunističke partije ne bi vodile računa o toj svijesti, one bi se, nesumnjivo, pretvorile u sekte koje bi gubile svoj utjecaj u radničkom pokretu.

A takvu svijest su oblikovali i neki drugi objektivno dani činioci. Prije svega, Evropa je danas najsnažnije blokovski podijeljena. U njoj se nalazi najveća koncentracija oružja, uključujući i nuklearno. Dva vojna saveza praktično dominiraju ne samo cjelokupnim međunarodnim odnosima u Evropi nego i unutrašnjom politikom zemalja koje se nalaze u tim savezima. Politički interesi su tako isprepleteni da svaka društvena promjena u bilo kojoj od tih zemalja izaziva strah od promjene

ravnoteže snaga između blokova. U takvim uvjetima pojavljuje se opasnost da i sama borba radničke klase za utjecaj u društvu u zemljama *Zapadne Evrope* postane faktor mijenjanja odnosa snaga između blokova, što i radničku klasu jedne zemlje dovodi u položaj da protiv sebe ima ne samo reakcionarne snage vlastitog društva nego i cjelokupnu blokovsku snagu. Drugim riječima, ako stvari donekle pojednostavimo, radnička klasa ima protiv sebe ne samo oružje vlastite zemlje nego i oružje bloka kojem ta zemlja pripada.

I zato nije slučajno što se u zemljama u kojima su komunističke i radničke partije uopće ojačale svoj utjecaj i stekle snažnije pozicije u parlamentu vrši ne samo politički pritisak vodećih blokovskih snaga protiv ulaska komunista u vladu nego se i u tim zemljama najčešće čuju zahtjevi o uvođenju »čvrste ruke«, o fašističkim i sličnim »rješenjima«, o vojnim udarima i sličnim akcijama kao alternativni parlamentarnom sistemu. Ostati u takvim uvjetima na starim pozicijama dogmatske politike, značilo bi za komunističke partije ili mirenje s tim da budu potisnute na periferiju društvenih zbivanja ili upuštanje u pseudorevolucionarne avanture koje bi se završile teškim porazima. Zato je prirodno što su evropske komunističke partije počele za sebe tražiti izlaz u politici koja će biti, koliko je to najviše moguće, oslobođena zavisnosti od blokovskih suprotnosti, to jest u takvoj politici koja odgovara stvarnim interesima radničke klase pojedine zemlje u suvremenim međunarodnim odnosima.

Dakako, gotovo je neizbježno da takva nastojanja prate i jednostranosti, zablude i promašaji. Ali partija koja se boji tog rizika neće nikad zaploviti širokim morem društvenih zbivanja. Štoviše, možda neće pretjerati ako kažem da su ne samo socijaldemokratski parlamentarni empirizam nego i dogmatizam i politička inertnost, u što je komunističke partije potiskivala staljinistička ideologija, također jedan od faktora koji su uvjetovali nastanak suvremenog ultralijevo radikalizma i terorizma. U stvari, ovdje bi trebalo podsjetiti na Lenjinove riječi da se i taj terorizam pojavio kao »kazna« za nedovoljnu sposobnost radničkog pokreta da utječe na mijenjanje društva. Naravno, to ne opravdava ultraljevičarski terorizam, ali ga donekle objašnjava.

Neki u međunarodnom komunističkom pokretu sada zamjeraju tim evropskim partijama što su zauzele kritičke stavove prema sistemu blokova, odnosno prema blokovskoj podjeli Evrope, i što se distanciraju od blokovske politike. Međutim, to

je u sadašnjim uvjetima borbe radničke klase, o kojima sam naprijed govorio, jedini realan izlaz iz društvene izolacije u koju su snage zapadnoevropskog kapitalizma pokušale, i još pokušavaju, potisnuti komunističke partije. To je, u stvari, fenomen koji je i po historijskom izvoru i po oblicima izražavanja veoma blizak pokretu nesvrstanih zemalja. Te komunističke partije su svjesne da razrješavanje ne samo suvremenih svjetskih suprotnosti nego ni unutrašnjih društvenih suprotnosti, konflikata i proturječnosti nije moguće borbom za jačanje pozicija jednog ili drugog bloka u njihovu međusobnom odnosu snaga. Razrješavanje i svladavanje svih tih suprotnosti moguće je samo borbom za postepeno prevazilaženje blokovskog sistema, odnosno blokovske podjele svijeta, pa samim tim i one ravnoteže snaga koja se zasniva na utrci blokova u naružavanju, umjesto na stvaranju uvjeta za kolektivnu sigurnost svih naroda. Razumije se, to je dugoročan historijski proces. Ali sama činjenica što su mnoge evropske komunističke partije svu svoju politiku zasnovale upravo na perspektivama takvog procesa otvara im široke mogućnosti da postanu stvarni politički faktori u društvenom razvoju Zapadne Evrope. A to je istovremeno politika koja će doprinosti jačanju mira u Evropi, jer će doprinijeti slabljenju utjecaja blokovske podjele na međusobne odnose i suradnju evropskih zemalja s jedne i s druge strane blokovskih granica.

To, dakako, ne znači da smo mi uvijek i u svemu suglasni s politikom zapadnoevropskih komunističkih partija, kao što ni one nisu uvijek suglasne s našom politikom. Međutim, komunisti moraju naučiti da međusobno demokratski raspravljaju i o spornim temama, kao što je to bilo u Lenjinovo vrijeme, to jest bez »ekskomunikacija« i bez političke borbe za vlast u međunarodnom komunističkom pokretu. Stoga određene razlike koje se pojave među komunističkim partijama — a koje su najčešće odraz konkretnih objektivnih i subjektivnih uvjeta borbe pojedinih od njih — ne smiju nam smetati u sagledavanju općeg historijskog značaja određenih pojava i pokreta. Zato ni procese u Zapadnoj Evropi ne možemo promatrati drukčije nego kao sastavni dio općih progresivnih društvenih procesa i borbe za socijalizam, a u toj cjelini progresivnih i socijalističkih procesa politika koja je dobila naziv evrokomunizam predstavlja snažnu akcionu snagu svjetskog radničkog pokreta.

Politika koja je nazvana evrokomunizam specifičan je proizvod sadašnjih prilika u Zapadnoj Evropi, pa prema tome ne

može biti prihvaćena kao univerzalna politika za sve zemlje u svijetu. Isto tako, takva politika ne može biti unutrašnja politika socijalističke zemlje u kojoj je radnička klasa oružjem osvojila vlast, jer bi takva politika ponovo zaoštrila suprotnosti oko borbe za vlast, to jest otvorila bi put kontrarevoluciji. Ali to ne znači da zbog takvih razlika, koje su posljedica različitih uvjeta historijskog razvoja, treba jedan specifičan oblik takvog kretanja u socijalizam kakav je evrokomunizam stavljati pod dogmatsku »anatemu«. Naprotiv, u Zapadnoj Evropi i u zemljama slične društvene strukture i sličnog međunarodnog položaja politika evrokomunizma ne samo što ima opravdanje nego ima upravo prijelomno značenje za jačanje društvenih pozicija radničke klase u specifičnim suvremenim uvjetima tog dijela evropskog kontinenta.

Dakako, ta pojava ne negira činjenicu da je prelaz od kapitalizma u socijalizam revolucionarni historijski proces. Ali time nije rečeno da će se taj proces u svim zemljama i u svim vremenima odvijati jednakom snagom unutrašnjih suprotnosti i napetosti te da će se razrješavati jednakim sredstvima. I dalje će biti zemalja u kojima će se društvene suprotnosti zaoštravati do te mjere da će oružana revolucija biti jedini izlaz iz društvene krize. Ali bit će i zemalja koje će, kako pod utjecajem općih progresivnih historijskih kretanja u svijetu, tako i zbog svojih specifičnih unutrašnjih uvjeta, probleme tog revolucionarnog prelaza rješavati više ili manje mirnim sredstvima. To se već danas događa u nizu zemalja, pogotovo u onima koje su tek izašle iz kolonijalnog ropstva i koje ne mogu naći izlaz iz zaostalosti drukčije nego socijalističkim putem. Ali oba ta procesa uzajamno su ovisna, a pretvaranje bilo jednog, bilo drugog u dogmu podjednako je antihistorijsko nastojanje. Prema tome, nema sumnje da će se borba za socijalizam i dalje odvijati kao proces ispreplitanja radikalnih revolucionarnih sukoba i promjena i političke borbe mirnim, to jest demokratskim sredstvima. Mislim da u tome i jest smisao Marxova isticanja uzajamne ovisnosti nasilja u jednim društvenim uvjetima i »mirnih sredstava« u drugima.

Pojava politike evrokomunizma, dakle, ne može se proglašavati rezultatom nekog ideološkog ili teorijskog negiranja historijske činjenice da je i revolucionarno nasilje u određenim revolucionarnim situacijama neophodan sastavni dio borbe svjetskog radničkog pokreta za socijalizam, nego je ta politika prije svega rezultat prihvaćanja realnog stanja jednog društva u danom trenutku i, posebno, stanja svijesti same radničke

klase u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. To, dakako, ne znači da se takvo stanje i takva svijest ne mogu promijeniti ako se društvo nađe u političkoj krizi, odnosno ako reakcionarne snage pokušaju društvu silom nametnuti svoju volju. Ali orijentirati se samo na takvu perspektivu, znači odreći se političke akcije. Zato je sasvim jasno da revolucionarna radnička partija mora voditi jednu politiku u uvjetima revolucionarnih kriza, a drugu kada takva kriza neposredno ne predstoji. U takvim situacijama sektaško zatvaranje u sebe i u dogmatsku frazu za jednu revolucionarnu radničku partiju objektivno znači odricanje od praktične političke borbe za promjenu postojećeg stanja, a istovremeno i gubljenje društvenog utjecaja. Da bi vodeće snage radničke klase stvarno bile politički faktor koji ima utjecaj u društvu i u takvim situacijama, one se za utjecaj u društvu moraju probijati putovima i sredstvima koja nameće realna situacija u društvenoj svijesti i, posebno, u svijesti radničke klase i širokih demokratskih masa.

Podsjetio bih ovdje na jedno mjesto iz *Manifesta Komunističke partije* gdje se ukazuje na genezu političkog utjecaja buržoazije na sistem vlasti:

»Svaki taj stupanj razvitka buržoazije bio je praćen odgovarajućim političkim napretkom. Ona je bila ugnjeteni stalež pod vlašću feudalnih gospodara, naoružana i samoupravna zajednica u komuni, ovamo nezavisna gradska republika, onamo treći oporezovani stalež monarhije, zatim, u vreme manufakture, protivteža plemstvu u staleškoj ili apsolutnoj monarhiji, uopšte glavna podloga velikih monarhija, dok najzad, s postankom krupne industrije i svetskog tržišta, nije osvojila u modernoj predstavničkoj državi isključivu političku vlast.«⁸

Nema nikakve teorijske osnove ni praktičnog dokaza da takva dijalektika razvoja ne vrijedi i za historijsku epohu u kojoj se radnička klasa probija prema socijalizmu. Naprotiv, postoji puno dokaza iz najnovije historijske prakse socijalizma da takva dijalektika dolazi do izražaja i u borbi radničke klase. Upravo u takvoj dijalektici je takozvana »opća zakonitost« razvitka socijalizma, a ne u praksi neke »najutjecajnije« zemlje. Drugim riječima, upravo različitost putova historijskog procesa transformiranja klasne društveno-ekonomske strukture društva jest opća zakonitost. Ona se manifestirala u svim krupnim društveno-historijskim promjenama. Uvijek su se po-

⁸ Karl Marks — Fridrih Engels, *Dela*, tom VII, Institut za međunarodni radnički pokret i Prosveta, Beograd, 1974, str. 381—382.

litičke borbe i revolucije ostvarivale, dopunjavale i rasprostirale i putovima takozvanog mirnog osvajanja društvenih pozicija od strane novih društvenih snaga i novih klasa. Revolucije u jednim zemljama bile su uvjet takozvanog mirnog ili demokratskog razvitka, odnosno postepenih strukturnih promjena u drugim zemljama. Samo kratkovidni empiričar, koji vidi samo trenutno stanje u kojem živi, može tvrditi da bi demokracija u evropskim zemljama, koja je nastala poslije Cromwella i francuske i američke revolucije, bila moguća i bez tih revolucija ili da je ona čak antiteza tim revolucijama.

Ni teorija ni historija dosadašnje socijalističke prakse ne daju nikakvog razloga da se misli da je s prelaskom iz kapitalizma u socijalizam drukčije nego što je to bilo sa svim drugim krupnim društveno-historijskim promjenama. Jer i taj put karakterizira specifični splet revolucija, političkih borbi, strukturnih promjena u društvu, postepenih osvajanja društvenih pozicija od strane radničke klase, prodora utjecaja radničke klase u strukturu političkog sistema itd. Gubiti iz vida cjelinu tog historijskog procesa i uzajamnu zavisnost pojedinih njegovih oblika znači, u stvari, padati ili u beživotni pseudorevolucionarni dogmatizam ili u empiristički socijaldemokratizam.

Ako je to tako, onda je također očigledna istina — na koju je još Lenjin upozoravao — da se politika komunističke partije koja je u opoziciji ne mora uvijek poklapati s politikom komunističke partije koja je na vlasti, i obrnuto. Na žalost, ta istina se suviše često zaboravlja, što stvara utisak kao da su komunističke partije u pojedinim kapitalističkim zemljama ovisne o politici socijalističkih zemalja. A, u stvari, i razlike u politici su historijska zakonitost, jer one proizlaze ne samo iz različitosti putova prema socijalizmu nego i iz različitosti trenutnih situacija u kojima se nalaze pojedine komunističke partije. Stoga je krajnje kratkovidno ocjenjivati snagu revolucionarnog radničkog pokreta na osnovi većih ili manjih razlika u politici, a ne na osnovi rezultata cjeline tog pokreta.

I kada danas neki socijaldemokratski lideri tvrde da pojava evrokomunizma znači pobjedu socijaldemokratskog krila radničkog pokreta nad njegovim komunističkim krilom, onda su oni u velikoj zabludi. Jer evrokomunizam je, u stvari, upravo izraz sagledavanja interesa cjeline tog pokreta i oblik obračuna svim snagama koje učestvuju u njemu, kao i svim drugim istinski demokratskim snagama. Na taj način se komunističke partije oslobađaju sektaškog dogmatizma, ali one se time, da se tako izrazim, ne socijaldemokratiziraju. Drugim riječima,

priznavanje mogućnosti da radnička klasa, zajedno sa svim drugim progresivnim društvenim snagama, stekne vodeću ulogu u društvu idući putovima pluralizma političkih snaga građanskog parlamentarizma ne znači negiranje neizbježnosti revolucionarne akcije tamo i tada gdje i kada je takav izlaz iz političke krize jedino moguć. Inače, ni Marx ni marksisti nikad nisu bili za revoluciju samo zbog revolucije. Oni su u njoj vidjeli neizbježan izlaz iz društvene krize kada — zbog otpora vladajućih snaga — nije moguće nikakvo drugo rješenje, odnosno kad je radnička klasa prisiljena i spremna da prihvati takav izlaz kao jedinu moguću alternativu održavanju stanja koje se više ne može održati. [...]

Jednopartijski sistem i samoupravljanje

Kad kažemo da društveno-ekonomskim odnosima socijalističkog samoupravljanja kao njihov politički sistem ne odgovara politički pluralizam građanskog društva, istovremeno moramo dodati da im ne odgovara ni jednopartijski sistem kao specifična varijanta tog sistema. Time nikako ne želim reći da je jednopartijski sistem a priori manje demokratski od višepartijskog sistema. Historija je pokazala da jednopartijski sistem može imati, i da je u određenim uvjetima imao, i veoma progresivnu i demokratsku ulogu. Baš u naše doba historija često imperativno nameće jednopartijski sistem kao oblik borbe za nacionalno oslobođenje i za društveni progres. A nameću ga — u većoj ili manjoj mjeri — i socijalističke revolucije kao element početne strukture diktature proletarijata. Štoviše, teško je pretpostaviti da bi u Sovjetskom Savezu poslije oktobarske revolucije bilo moguće bez takvog sistema izvršiti sve one velike društvene promjene i izgraditi sve one ekonomske pretpostavke koje su bile neophodne kao polazna tačka razvoja socijalizma. Naravno, time ne želim opravdavati njegove deformacije koje su se izrazile u obliku staljinizma, nego govorim o historijskoj uvjetovanosti tog sistema kao takvog i o njegovoj ulozi u stvaranju realnih pretpostavki za socijalistički razvoj društva. Na kraju krajeva, kritika staljinizma koja ne vidi i tu stranu historijskih zbivanja očigledno ne može biti objektivna kritika.

Prema tome, mi ne odbacujemo jednopartijski sistem zbog toga što bismo htjeli negirati svaku njegovu pozitivnu histo-

rijsku ulogu, nego zato što je on nespojiv s društveno-ekonomskim i demokratskim odnosima socijalističkog samoupravljanja i s njegovim demokratskim pluralizmom samoupravnih interesa. Osim toga, jednopartijski sistem je utoliko podložniji deformacijama ukoliko se više udaljava od početnih faza revolucije.

Neki strani, pa i naši domaći promatrači političkih zbivanja u Jugoslaviji, zbog specifične društvene uloge Saveza komunista Jugoslavije, tumače naš sistem samoupravne demokracije kao jednopartijski sistem. Takvi ljudi ili ne vide duboke razlike koje postoje između našeg političkog sistema i jednopartijskog sistema, ili namjerno pripisuju našem samoupravnom sistemu svojstva koja on nema. Jer sistem socijalističke samoupravne demokracije razvija se upravo kao negacija partijskog političkog monopola, bez obzira na to da li je taj monopol izražen u obliku višepartijskog ili u obliku jednopartijskog sistema.

S društveno-historijskog stanovišta promatrano, jednopartijski sistem je nastao kao oblik specifično preobraženog političkog sistema koji je pozajmljen od buržoaske države epohe kapitalizma. On, u stvari, ima istu ulogu koju ima i višepartijski sistem građanskog pluralizma, s tom razlikom što se u političkoj vlasti ne smjenjuju vrhovi nekoliko političkih partija, nego tu ulogu kontinuirano vrši jedna partija. U suštini, tu i ne postoji naročito velika razlika, jer ni među partijama građanskog društva — ako se izuzmu revolucionarne partije radničke klase — ne postoje velike razlike u odnosu na postojeći društveni sistem.

Međutim, jednopartijski sistem je nužno, pa čak i u većoj mjeri nego politički pluralizam, podložan ozbiljnim deformacijama raznih vrsta. U njemu se javlja prije svega tendencija personalne unije vrha partije s državnim izvršnim aparatom, i tako on postaje instrument djelovanja tehnobirokratskih tendencija u društvu. U takvim slučajevima jednopartijski sistem može postati veoma voluntaristički arbitar razrješavanja društvenih proturječnosti i konflikata. Na taj se način jednopartijski sistem od oružja klase može postepeno pretvoriti u oružje tehnobirokratske vladavine nad klasom i društvom. Tu su opasnost predvidjeli već Pariška komuna i Marx, ali ona nikada nije bila aktualnija nego što je danas, to jest u suvremenoj socijalističkoj praksi.

Naravno, takav razvoj nije nužan. Jer hoće li se jednopartijski sistem razvijati u pravcu sve tješnjeg povezivanja vode-

ćih društvenih snaga s radničkom klasom i s najširim masama naroda u demokratskim međusobnim odnosima, ili će se odvajati od masa i u sve većoj mjeri postajati instrument tehnobirokratskog despotizma, to zavisi od više faktora — od subjektivne orijentacije vodećih snaga socijalizma, od oblika i intenziteta demokratske povezanosti avangarde s klasom, od karaktera odnosa partije i izvršnih organa države i društva, od odnosa moći društvenih snaga i intenziteta unutrašnjih suprotnosti i proturječnosti, od pritiska vanjskih snaga i od drugih sličnih faktora.

I naša socijalistička revolucija je u svojoj prvoj fazi u određenoj mjeri bila uspostavila jednopartijski sistem revolucionarne demokracije, iako nikad u njegovoj »klasičnoj« staljinističkoj formi. Jer, koliko god je Komunistička partija Jugoslavije bila autoritativna u našem društvu, ona je tu svoju ulogu uvijek dijelila sa svim drugim demokratskim političkim snagama koje su bile udružene i organizirane u Narodnooslobodilačkom frontu. Cijeli dalji razvitak tog našeg političkog sistema bio je povezan s upornom borbom upravo vodećih socijalističkih snaga našeg društva protiv tendencija uspostavljanja tehnobirokratskog monopola vlasti nad društvom. A s razvitkom samoupravne demokracije sve više se sužavala potreba za daljim opstankom takvog političkog sistema. Doduše, elementi jednopartijskog sistema u sistemu državne vlasti kod nas su još uvijek prisutni, ali samo u onoj mjeri u kojoj ih objektivno nameću potrebe zaštite revolucije i slobodnog daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, opstanka i slobodnog daljeg razvoja samoupravnog socijalističkog društva, o čemu će kasnije biti riječi.

Bitno se promijenio i društveni položaj Saveza komunista Jugoslavije. Radikalno je raskinuta personalna unija i drugi oblici spajanja izvršnih organa Saveza komunista i izvršnih organa države i društva. Zauzet je odlučan stav da Savez komunista kao avangarda radničke klase ne može položaj vodeće idejne i političke snage u društvu stjecati i steći preuzimanjem uloge državnih izvršnih organa, nego kao kreativna snaga u sistemu socijalističkog samoupravljanja i u delegatskom sistemu, i to prije svega svojim utjecajem u masama. U tom smislu Savez komunista je postao jedan od najznačajnijih stupova demokracije novog tipa — demokracije pluralizma samoupravnih interesa. Time je Savez komunista izgubio i karakter klasične političke stranke koja se bori za svoj politički monopol u konkurenciji s drugim političkim snagama. Savez komunista ne

vlada putem političkog monopola, nego izražava specifičan, ali društveno-historijski vrlo značajan oblik interesa radničke klase, a samim tim i interesa svih radnih ljudi i društva — u sistemu samoupravljanja i vlasti radničke klase i radnog naroda koji se zasniva na demokratskom pluralizmu interesa samoupravnih subjekata. A to znači da je naš politički sistem prekinuo pupčanu vrpcu ne samo s političkim pluralizmom građanskog društva nego i s jednopartijskim sistemom početnih faza socijalističke revolucije, a pogotovo s onim sistemom koji je, u većoj ili manjoj mjeri, izraz dominacije tehnobirokratskog aparata nad društvom.

Naše društvo je moralo to učiniti čim se, nasuprot ovjekovječavanju državnosvojinskog oblika socijalističkih proizvodnih odnosa, opredijelilo za samoupravljanje i samoupravno podružljavanje državne svojine. Jednopartijski sistem staljinističkog tipa nastao je jednostavnim prenošenjem mehanizma građanskog parlamentarizma na sistem socijalističkih društveno-ekonomski odnosa. Time je jednopartijski sistem iz političkog sistema građanskog društva prenio, pored drugih, posebno dva elementa koji ga čine nespojivim sa sistemom samoupravljanja. Prvo, jednopartijski politički sistem je, kao i građanski parlamentarizam, odvojio čovjeka od neposrednog upravljanja društvom. Drugo, svodeći ulogu čovjeka na ulogu političkog građanina, jednopartijski politički sistem ga je time pretvorio samo u birača ljudi, a ne i interesa, pa građanin prilikom izbora prenosi generalno ovlaštenje za upravljanje društvom i njegovim vlastitim interesima na političke i državne izvršne faktore i organe.

Takav sistem je u Sovjetskom Savezu Staljin razvio do njegovih krajnjih konzekvencija uspostavljanjem svoje osobne vlasti. Poslije Staljinove smrti sovjetsko društvo je s priličnim radikalizmom likvidiralo mnoge negativne posljedice takvog sistema, pa i sam sistem je u znatnoj mjeri demokratiziran, što nesumnjivo jača utjecaj masa na upravljanje društvom.

Između Lenjinova i Staljinova koncepta političkog sistema socijalističke države postojalo je duboko razmimoilaženje. Osnova i suština Lenjinova koncepta vlasti sovjeta jest neposredna demokracija kao oblik neposrednog učestvovanja radnih ljudi u upravljanju društvom putem njihovih delegata, koji su stalno odgovorni bazi koja ih je izabrala.

U svoje vrijeme Lenjin je o konceptu vlasti sovjeta pisao: »... on [sistem sovjeta] omogućava čvrstu vezu s najrazličiti-

jim profesijama, olakšavajući time, bez birokratije, najrazličitije, najdublje reforme... on pruža mogućnost da se sjedine korisnost parlamentarizma s korišću neposredne demokratije...⁴

Lenjinova citirana misao, doduše, nije razrađena do svojih pravih konzekvencija, niti je to u tadašnjim uvjetima mladog sovjetskog društva mogla biti, ali je jasno da je njena suština upravo neposredna demokracija, to jest samoupravljanje. U suštini, Lenjinov koncept sovjeta bio je jedan oblik samoupravne demokracije. Taj sistem Lenjin je dopunjavao, kako sam kaže, elementima parlamentarizma, to jest odlučivanjem u tijelima skupštinskog tipa koja su se demokratski formirala od delegata radničkih i seljačkih sovjeta. Mislim da je naš sistem samoupravne demokracije i delegatskih skupština blizak takvom Lenjinovu konceptu, s tim što je šire razrađen i primijenjen na svim područjima društvenog života.

Međutim, u uvjetima zaostalosti, kakvu je oktobarska revolucija naslijedila od carske Rusije, Lenjin i sovjetsko društvo nisu mogli snažnije razviti, a još manje ostvariti taj revolucionarni demokratski koncept. A živa društvena praksa, koja je poslije Lenjinove smrti pred vodeće revolucionarne snage sovjetskog društva postavila neslućeno teške probleme, taj koncept je najprije deformirala, a zatim ga definitivno ukinula. Umjesto Lenjinova koncepta neposredne demokracije, Staljin se odlučio za jedan koncept posredne demokracije, to jest u suštini je preuzeo klasični politički sistem buržoaske države i njegov politički pluralizam, s tim što je jednoj partiji dao onu ulogu koju u parlamentarnoj buržoaskoj državi ima višepartijski sistem. S vremenom, pod pritiskom unutrašnjih društvenih konflikata, pragmatizma i autokratskog voluntarizma, pojavile su se i negativne posljedice tog zaokreta. One su se izrazile u nizu i takvih deformacija kao što su kult ličnosti, lična vlast, politički voluntarizam i slično, koje je sovjetsko društvo kasnije osudilo. Odvajajući na taj način radnika i građanina od utjecaja na rješavanje problema u domeni njihovih neposrednih i općih društvenih interesa, Staljin je učinio korak upravo suprotan Marxovu upozorenju da se radnička klasa u svom političkom sistemu mora osigurati od svoje vlastite birokratije. A sama unutrašnja dijalektika tog procesa neizbježno je mo-

rala dovesti i do onih najtežih ekscesa koje je razotkrio i osuđio Dvadeseti kongres KPSS.

Staljinov koncept političkog sistema socijalističke države imao je, osim drugih, i tu negativnu posljedicu što je za nekoliko decenija zakočio razvoj marksističke teorije u političkom sistemu socijalističkog društva. Staljin je uspio u tom pogledu nametnuti jedan kompleks dogmi, koji je prvi put bio narušen tek 1948. godine — otvorenim sukobom Staljina i Komunističke partije Jugoslavije i kasnijim razvitkom jugoslavenske socijalističke samoupravne demokracije. A u najnovije vrijeme se u stvaralačke aktivnosti na tom području uključio širi krug marksista i komunističkih partija.

Dakako, nije zadatak marksizma da umjetno konstruira subjektivističke nacрте socijalističke demokracije. Ali njegov je zadatak da otkriva objektivne zakonitosti socijalističkih proizvodnih odnosa i njihov utjecaj na karakter političkog sistema. A polazna tačka i osnova takvog istraživanja ne mogu biti nikakve umjetne konstrukcije, nego društveni položaj i objektivne historijske težnje one klase koja jedina može stihijski, po svom klasnom položaju, i svjesno, po spoznaji svojih interesa, biti vodeći nosilac borbe za socijalizam u svim njegovim socijalnim, demokratskim, kulturnim i humanističkim izražajima, to jest radničke klase.

Ali i s pojmom radničke klase desile su se slične metamorfoze kao i s pojmom građanina. Za dobar dio suvremenog marksizma radnička klasa je postala apstraktni politički subjekt koji ne vlada, ali u ime kojega se može vladati. Ni taj dio marksista nije mnogo naučio od Marxovih upozorenja da se radnička klasa mora čuvati vlastite birokratije. Oni taj problem jednostavno rješavaju time što rukovodeću ulogu državnog i partijskog aparata naprosto poistovjećuju s vodećom ulogom radničke klase. I tako sadržaj pojma radničke klase više nije konkretan radnik u određenim proizvodnim odnosima, u određenim odnosima s drugim radnicima, u određenom društvenom položaju i sa svim i svestranim interesima, težnjama i društvenim potrebama koje mu takav položaj nameće. Sadržaj pojma radničke klase i njene društvene uloge, po toj teoriji, čini dogmatiziranje društvene svojine kao državne svojine, a samim tim i nužnost-centralizirane države, rukovodeće uloge državnog i partijskog aparata, državno određivanje plaća i monopol centralizirane države u raspolaganju društvenim kapitalom. Takav sistem se zatim poistovjećuje s općim zakonitostima, a klasni interesi i težnje konkretnog

⁴ V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom XI, Kultura, Beograd, 1960, str. 335—336.

radnika, koji se izražavaju kao zahtjev radnika da sam upravlja uvjetima, sredstvima i plodovima svog rada, diskreditiraju se, odnosno kvalificiraju se kao odstupanje od općih zakonitosti i kao »revizionizam«, iako se upravo u tom zahtjevu objektivno izražava socijalistički proizvodni odnos.

Razumije se, kad takva teorija pretvori pojam radničke klase u pojam apstraktnog političkog subjekta i kad vladavinu tog subjekta poistovjećuje s centraliziranom državom, onda se takvim odnosima mora potčiniti i politički sistem. U tom slučaju prvenstveni cilj političkog sistema nije u tome da uspostavi društveno-ekonomske i demokratske uvjete u kojima će taj konkretni radnik, o kojem sam naprijed govorio, moći slobodno i samoupravno ostvarivati svoje klasne interese i težnje, nego je u tome da osigurava funkcioniranje centralizirane državne mašinerije. A takva dogmatska teorija suštinski je utjecala na razvoj političkih sistema suvremenog socijalizma. Doduše, i nju je život preobražavao i dalje je preobražava, ali je ona nanijela socijalističkoj praksi — a pogotovo razvoju socijalističke demokracije — prilično štete.

Posljedica takvog stanja, stvorenog proteklih decenija u oblasti marksističke teorije, jest ozbiljno zaostajanje u razvoju specifičnih formi demokratskog sistema socijalizma. I upravo na toj činjenici danas one političke snage koje, tobože u ime obrane demokratskih i ljudskih sloboda, brane sistem kapitalističkih proizvodnih odnosa zasnivaju svoju ideološku borbu protiv socijalizma. A, s druge strane, i relativno široki krugovi progresivne inteligencije zbog toga u znatnoj mjeri gube perspektive slobode u socijalističkom sistemu. Mnogi od njih padaju u donkihotsko idealiziranje građanskog parlamentarnog sistema, koji u takvim idealiziranim oblicima nije postojao niti postoji — a u svom realnom postojećem obliku rođen je u epohi kapitalizma i radi obrane njegova opstanka — umjesto da se bore za izgradnju specifičnog naprednijeg demokratskog sistema koji odgovara potrebama i uvjetima socijalističkih proizvodnih odnosa.

A upravo borba za napredniji demokratski sistem socijalizma treba da bude naša orijentacija. Socijalistička praksa je pokazala kakve sve slabosti i opasne prepreke sa sobom nosi isključiva orijentacija na jednopartijski politički sistem. Najveća opasnost takvog sistema za nas bila bi ako bi i sam Savez komunista postao sastavni dio, pa čak i prirepak tehnobirokratskog monopola. Jer mehanizam tog monopola je po svojoj suštini i prirodi konzervativan, pa zato i samom radničkom

pokretu nameće konzervativnu ideologiju. Stoga našem sistemu samoupravnog pluralizma takav sistem, prije svega, ne odgovara upravo po svojoj mašineriji. Svaki politički sistem koji bi uspostavio situaciju i odnose u kojima bi Savez komunista upravljao društvom u ime a time i umjesto naroda, ili u ime a time i umjesto radnika i radnih ljudi neizbježno bi u našim uvjetima morao doći u konflikt s realnošću samoupravnih prava našeg radnog čovjeka i građanina, koji o većini svojih interesa odlučuje, odnosno počinje odlučivati neposredno, bilo svojim osobnim izjašnjavanjem, bilo putem svojih delegacija i delegata.

Dakako, to ne bi bila cijela istina ako tome ne bih dodao da se naše socijalističko društvo još uvijek nalazi u prelaznim razvojnim fazama, što nameće i prelazne oblike i sredstva. Kao takvo ono teži da učini što brže korake na putu progressa, ali ipak ne može preskakati etape ni odnose koje nameću objektivne društveno-historijske zakonitosti. Zato ne bismo bili realni kad ne bismo vidjeli i priznali da naš sistem socijalističke samoupravne demokracije sadrži i da mora sadržavati i elemente političkog pluralizma i elemente jednopartijskog sistema. Prvi su već u velikoj mjeri postali sastavni dio i specifičan oblik samoupravnog pluralizma, a drugi su više prolazna realnost koju nameću historijski uvjeti.

Ta realnost se izražava prije svega u činjenici da Savez komunista Jugoslavije, kao avangardna snaga radničke klase i socijalističke revolucije, snosi i mora snositi posebnu odgovornost za obranu revolucionarnih tekovina i za slobodan i nezavisan dalji razvoj naše revolucije na osnovi slobodne stvaralačke aktivnosti samoupravljajućih. Zato Savezu komunista Jugoslavije naš politički sistem daje specifičnu poziciju u sistemu vlasti, koja se izražava i u određenim takvim formalnim pravima Saveza komunista Jugoslavije kao što je pravo da — u okviru delegacije SSRN — ima i svoju delegaciju u skupštinama, preko koje surađuje s drugim samoupravnim delegacijama. Osim toga naš Ustav predviđa i štiti vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista Jugoslavije u našem društvu, koja nije uvijek samo idejna i politička, nego se ispoljava i u raznim oblicima direktnog utjecaja na ključne pozicije socijalističkog sistema. Takva uloga je neopodna upravo zato da bi Savez komunista Jugoslavije mogao snositi svoju specifičnu historijsku odgovornost, o kojoj sam naprijed govorio, a koja je utvrđena i Ustavom.

Međutim, takva vodeća uloga sama po sebi nije neizbježno povezana s jednopartijskim sistemom. Budući da naš Ustav priznaje vodeću ulogu radničke klase i njenih neposrednih i historijskih interesa u našem društvu, prirodno je da takvu ulogu priznaje i njenoj avangardi. Ali takva uloga Saveza komunista ne daje mu pravo na politički monopol u sistemu vlasti. Vlast, načelno, proizlazi neposredno iz samoupravne demokracije radnih ljudi, putem delegatskog sistema, a Savez komunista kao dio samoupravnog sistema jedan je od najznačajnijih faktora društvenog utjecaja na oblikovanje svijesti samoupravljača i delegatskih tijela. U toj svojoj ulozi Savez komunista, načelno, djeluje prije svega kao nosilac specifičnog društvenog interesa u okviru pluralizma samoupravnih interesa.

Ali, kao što je naprijed rečeno, u jednoj oblasti vodeća uloga Saveza komunista izražava se i kao element vlasti, pa se zato i može govoriti o elementima jednopartijskog sistema. Takva uloga Saveza komunista ograničava se isključivo na jedno usko područje koje ima kardinalno značenje za opstanak i dalji progres našeg socijalističkog društva. Riječ je o vlasti radničke klase i radnih ljudi uopće, koja osigurava takav položaj i slobodu našoj radničkoj klasi i radnim ljudima da mogu, u okvirima samoupravne demokracije, dalje izgrađivati socijalističko društvo u skladu sa svojim neposrednim i dugoročnim interesima. Kao avangarda radničke klase u tom sistemu vlasti, Savez komunista Jugoslavije ima posebnu političku odgovornost u društvu, koju, dakako, dijeli sa svim drugim socijalističkim društvenim snagama, ali u kojoj je upravo njegova vodeća i koheziona uloga neophodno potrebna.

Upravo zbog toga, to jest radi zaštite tekovina socijalističke revolucije, Savez komunista se borio i bori se za to da — zajedno sa svim drugim socijalističkim snagama — osigura neposredni utjecaj na one ključne pozicije državne vlasti od kojih zavisi opstanak, stabilnost i dalji slobodan razvoj našeg socijalističkog društva. Samo u tom smislu može se govoriti o elementima jednopartijskog političkog sistema u našem društvu.

Takvu odgovornost za ključne pozicije državne vlasti Savez komunista Jugoslavije mora da preuzme na sebe. Ako Savez komunista ne bi to učinio, odrekao bi se revolucije za koju se sam borio i koju je pokrenuo, vodio i ostvario predvođeci najšire mase radničke klase, seljaka i demokratske inteligencije, koje su mu u toj borbi dale svoje povjerenje. Od takve uloge Saveza komunista zavisi stabilnost našeg socijalističkog

samoupravnog društva. Stoga se moramo i dalje odlučno boriti protiv svih pokušaja da se ta uloga Saveza komunista oslabi. Jer nema nikakve sumnje da stvarni efekt pokušaja slabljenja te uloge Saveza komunista može biti samo jedan — potkopavanje tekovina revolucije i rušenje samog sistema socijalističkog samoupravljanja u našem društvu.

Međutim, jasno je da će sa slabljenjem političke uloge antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, koje je, inače, historijski neizbježno, slabiti i odumirati i taj element jednopartijskog sistema i takva specifična uloga Saveza komunista. A dugoročna je stvaralačka uloga Saveza komunista prije svega u njegovoj aktivnosti i sposobnosti da teorijski, odnosno naučno sagledava objektivne zakonitosti kretanja i razvoja socijalističkog društva te da ta kretanja svakodnevno povezuje s težnjama i interesima samoupravnih subjekata, kako u okviru njihovih parcijalnih interesa, tako i u međuzavisnosti tih interesa sa zajedničkim neposrednim i dugoročnim interesima samoupravnog socijalističkog društva, kao i da angažira široke radne mase u borbi za ostvarivanje ciljeva koji proizlaze iz takvih saznanja.

A to znači da naš politički sistem ne samo što nije jednopartijski sistem nego on isključuje takav sistem, kao što isključuje i višepartijski pluralizam građanskog društva. Jer samoupravljanje i samoupravna demokracija ne podnose politički monopol nikakvih snaga izvan demokratski integriranog sistema društvenog samoupravljanja. Štoviše, upravo iz te samoupravne demokratske integracije razvija se i organizacija same države i njenih najviših izvršnih organa. A ako je u tom državnom sistemu još uvijek prisutan element jednopartijskog sistema, on je, u stvari, samo instrument obrane opstanka i daljeg razvoja samoupravnog i demokratski integriranog socijalističkog društva. Ukoliko bude stabilniji sam sistem samoupravne demokracije, utoliko će se manje ispoljavati i taj element jednopartijskog sistema.

Zbog svega toga, prihvaćanje političkog pluralizma građanskog društva, ili njegove jednopartijske varijante, bilo bi za naše samoupravno društvo izrazito reakcionaran korak natrag. Ono što nam predstoji jest prije svega dalja borba za demokratizaciju društva na osnovama samoupravljanja radnog čovjeka i građanina. Jer samo takav društveni položaj radnih ljudi vodi odumiranju i ukidanju klasnog sistema u društvu uopće, a time i demokraciji i slobodi za sve. [...]

Historijski smisao diktature proletarijata

U vezi sa svim tim neophodno je da upozorim i na određene mistifikacije pojma diktature proletarijata. Neke komunističke partije su se u posljednje vrijeme odrekle tog termina, i to po svoj prilici zato što taj termin zvuči dosta odiozno kad mu se pripisuju karakteristike koje on, u stvari, nema. Naime, svaka diktatura identificira se s pojmom nasilja, kao što se svaka demokracija identificira s pojmom slobode. A ni jedno ni drugo nije tačno.

Svaka državna vlast je, u krajnjoj liniji, samo politički oblik stvarne vlasti vladajućih klasa i u tom smislu svaka državna vlast je i stvorena, između ostalog, da bi političkom prisilom ograničavala i potiskivala interese, zahtjeve i akcije potlačenih klasa. Osim toga, kao politički oblik vlasti vladajuće klase, svaka državna vlast je i određeni oblik nasilja, odnosno diktature. To, naravno, vrijedi i za demokratske sisteme, jer i parlamentarna demokracija je samo politički oblik državne vlasti.

Prema tome, čista je politička hipokrizija kad se socijalističkom društvu pripisuje odsutnost demokracije i vladavina diktature, a građanskom društvu odsutnost diktature i vladavina demokracije.

Sistem klasne vlasti — koju u društveno-historijskom smislu nazivamo diktaturom klase — javlja se, u stvari, ne u jednom, nego u raznovrsnim političkim oblicima, počevši od relativno veoma demokratskog sistema pa do diktature najgrubljeg nasilja, kakva je, na primjer, fašistička diktatura. U tom smislu shvaćen, pojam diktature nije identičan s oblikom nasilja, nego s *državnom obranom određenog klasnog, odnosno društvenog sistema*. Stoga akcija političara građanskog društva koji pokušavaju pojam diktature proletarijata interpretirati kao suprotnost pojmu demokracije nije ništa drugo nego oblik ideološke borbe koja se vodi u okviru suvremenih društvenih suprotnosti.

Naravno, i u sistemu diktature proletarijata ima prinude, kao što je ima u svim sistemima, pa i u političkom sistemu parlamentarne demokracije. A isto tako kao što se građansko društvo u historiji pojavljivalo u različitim političkim oblicima, od demokracije do otvorenog nasilja, i diktatura proletarijata može se pojavljivati u najdemokratskijoj formi kao i u oblicima u kojima su elementi političkog ograničavanja znatnije

prisutni ili su čak dominantni. A da li će biti jedno, ili drugo, ili treće, to u najvećoj mjeri zavisi od objektivnih uvjeta i od takvih faktora kao što su stupanj stabilnosti društva, odnos moći društvenih snaga, međunarodna situacija itd., a naravno, i od subjektivnih opredjeljenja i sposobnosti vodećih društvenih snaga.

Ako stvari tako stoje, onda ništa ne iznenađuje što su neke komunističke partije sebi postavile sljedeće pitanje: ako klasne i političke snage koje se nalaze na vlasti u građanskom društvu negiraju da je ta vlast njihova diktatura — iako ona to jest — zašto bi socijalističke snage morale isticanjem pojma diktature proletarijata stvarati utisak kao da se razlika između socijalističkog i građanskog društva ne sastoji u klasnom karakteru vlasti, nego u tome što je jedno društvo diktatura, a drugo demokracija. Prema tome, mi nemamo nikakvog razloga da predbacujemo tim partijama što su se odrekle tog termina, jer one se time nisu odrekle borbe za takav položaj radničke klase u društvu koji će im omogućiti borbu za socijalizam.

Međutim, mi nemamo potrebe da idemo tim putem. U svim svojim programskim dokumentima isticali smo da je društveno-historijska suština političke, odnosno državne vlasti u našem društvu diktatura proletarijata. To smo ponovo zapisali i u našem Ustavu iz 1974. godine. I mislim da smo bili u pravu. Jer mi ni buržoasku ni proletersku diktaturu nikako ne identificiramo s njihovim sredstvima prinude, koja mogu biti ponekad više, a ponekad manje demokratska, jer ponekad i u socijalističkom društvu prelaznog perioda može doći do težih deformacija.

Pojam diktature proletarijata više je termin s teorijskim i društveno-historijskim smislom nego pojam za konkretni oblik političkog sistema. Drugim riječima, diktatura proletarijata nije, odnosno ne mora biti diktatura državnog aparata, državnog despotizma, nego pojam za takvu vlast u društvu u kojoj radnička klasa, to jest *njeni neposredni i dugoročni, historijski interesi moraju neospornu vodeću ulogu u društvu*. Za nas diktatura proletarijata, dakle, nije oblik političkog sistema koji sprečava demokratizaciju društva, nego, naprotiv, vlast koja treba da štiti proces demokratizacije društva i da široko otvara putove demokratizacije na tlu socijalističkog samoupravljanja.

A takva vodeća uloga radničke klase može se ostvarivati u najrazličitijim političkim oblicima, počevši od višepartijskog i jednopartijskog sistema — i to samo u slučaju ako je ona pod stvarnom kontrolom radnika i naroda — do demokratskog plu-

ralizma samoupravnih interesa, koji je karakterističan za naš demokratski politički sistem. Mi smo zato u Ustavu i zapisali da se diktatura proletarijata u Jugoslaviji, to jest rukovodeća uloga radničke klase u našem društvu, ostvaruje u obliku samoupravne demokracije.

Razumije se, svaka vlast je oblik prinude, pa je to i diktatura proletarijata. Međutim, u našem sistemu ta prinuda je ograničena samo na područje borbe protiv pokušaja ostataka preživjelih klasa i antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga da ponovo našem društvu nametnu stari sistem i da ukinu one slobode radničke klase i radnih ljudi koje im omogućuju da se bore za ostvarivanje svojih interesa. Naravno, postoje i druga područja državne prinude, kao što je, na primjer, područje materijalnih i drugih tokova društvenog života, ali ta područja nemaju nikakve veze s diktaturom proletarijata jer proizlaze iz objektivne potrebe reguliranja materijalnih tokova društvenog života i zato su svojstvena svim društvima.

Politički sistem diktature proletarijata može se deformirati i poprimiti, u većoj ili manjoj mjeri, elemente tehno-birokratske diktature nad radničkom klasom i društvom uopće. No nešto slično se uvijek događalo i s građanskom demokracijom kad je dolazila u političke krize. To su opće zakonitosti društvenog razvoja. A od samih subjektivnih socijalističkih snaga zavisi uolikoj će mjeri one podleći utjecaju i pritisku takvih deformacija u socijalističkim društvenim odnosima. Zato se za nas ne postavlja pitanje da li priznajemo ili ne priznajemo diktaturu proletarijata, jer nju nameće sama historija društvenog razvoja čovječanstva. Ali za nas se i te kako postavlja pitanje hoće li se diktatura proletarijata, shvaćena kao vodeća uloga radničke klase i njenih interesa, ostvarivati u obliku sve šireg samoupravnog demokratizma i sve širih demokratskih i ljudskih sloboda ili, obrnuto, u obliku dominantne društvene uloge tehno-birokratskog aparata države i društva.

Ponekad se među marksistima čuje i teza da je u prvoj fazi revolucije diktatura proletarijata potrebna, ali da državu diktature proletarijata treba što prije zamijeniti državom demokracije. Međutim, takva teza je sama po sebi kontradiktorna. A, osim toga, ona predstavlja određenu opasnost da demokratska socijalistička misao traži rješenje tamo gdje ga nema. Na tu tezu još je Engels odgovorio kad je rekao:

»Čista je besmislica govoriti o slobodnoj narodnoj državi. Dok je proletarijatu još potrebna država, ona mu je potrebna ne u interesu slobode, nego u interesu ugušivanja njegovih

protivnika, a čim postane moguće govoriti o slobodi, prestaje država kao takva postojati.«⁵

Svaka država je i vlast, a kao vlast ona je i oblik diktature. I sama demokracija kao politički sistem jest oblik vlasti, dakle diktature. Stoga dugoročni cilj socijalizma u našim uvjetima ne može biti stvaranje »državne« demokracije, nego *podruštvljavanje državnih funkcija*, razvoj samoupravljanja i samoupravne demokracije. Time se istovremeno stvaraju uvjeti i otvaraju putovi za odumiranje države uopće, a samim tim i za odumiranje države diktature proletarijata u svim njenim oblicima, pa i njenom sadašnjem samoupravnom demokratskom obliku. Umjesto demokracije kao oblika države, razvija se demokracija i sloboda čovjeka koji nije više podanik države, nego upravlja sam sobom, a društvene odnose regulira kao odnose čovjeka prema stvarima, a ne kao čovjeka prema čovjeku. Državni aparat pretvara se u takvim uvjetima u specijalizirane javne službe samoupravnog društva. Stoga nema proturječnosti između diktature proletarijata i demokracije, ali postoji proturječnost između bilo na koji način centralizirane moći države i njenog aparata, s jedne strane, i samoupravnih težnji čovjeka i njegovih interesnih zajednica, s druge strane.

Razumije se, tu proturječnost nije moguće prevazići preko noći, niti je moguće državno ili slično prinudno reguliranje određenih odnosa među ljudima prevazići tako brzo. Jer na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga odnos čovjeka prema stvarima, odnosno prema pojedinačnim ili parcijalnim interesima još uvijek se izražava i kao društveno-ekonomski odnos među ljudima. Ali, za progresivnu akciju socijalističkih snaga nije odlučujuće uolikoj mjeri je postojeće stanje pod utjecajem elemenata starog, koje nameću objektivne zakonitosti u društvu, nego je bitno kakva je njihova subjektivna orijentacija u pogledu *pravaca prevazilaženja* takvih proturječnosti. [. . .]

Klasna suština samoupravne demokracije

Ni teorijski, a ni u društvenoj praksi ne može se demokraciji pripisivati nekakav natklasni karakter.

⁵ K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom II, Kultura, Beograd, 1950, str. 32.

Demokracija kao oblik političkog sistema može se razvijati samo u određenoj klasnoj strukturi i u određenoj društvenoj svijesti koja odgovara takvoj strukturi. Boriti se za demokraciju, a ne vidjeti te društvene realnosti, znači boriti se s vjetrenjačama. A realnost te klasne strukture i društvene svijesti izražava se, grubo shematski govoreći, između dvije krajnosti. Ili se klasni sukob odvija u relativno mirnoj društvenoj atmosferi socijalnog i političkog sukobljavanja, s tim što se na vlasti mogu smjenjivati političke partije koje predstavljaju suprotne klasne interese, pa se i promjene društvene strukture vrše u neravnomjerno ispoljenom ritmu, ali uz održavanje demokratskih metoda i institucija. Ili se klasne suprotnosti do te mjere zaoštravaju da revolucionarne promjene nasiljem postaju jedini mogući izlaz iz društvene krize. Ali u tom slučaju nastaje situacija kada pobjedonosna klasa ne može priznati političkim snagama poražene klase ravnopravnost u demokratskim pravima drukčije nego uz uvjet da te snage priznaju »pravila igre« koja nameće novo stanje u klasnoj strukturi društva.

Da li se, gledano historijski, radnička klasa koja postavlja takav uvjet pojavljuje u manje demokratskoj ulozi nego što se u prošlosti pojavljivala i nego što se danas pojavljuje buržoaska klasa? Ni u kojem slučaju. Jer sve do danas svi sistemi buržoaskog parlamentarizma priznaju političkim snagama radničkog pokreta ravnopravnost u parlamentarnoj igri samo uz uvjet da te snage priznaju njegova »pravila igre«. A ta »pravila igre« stvarala je za sebe tokom svoje historije klasa buržoazije u sukobu s radničkom klasom. Pa i kad priznaju ta »pravila igre« i kad zadobiju povjerenje većine, političke snage radničke klase — što je već istaknuto — stoje pred nepremostivim teškoćama i pred opasnostima takvih reakcija kao što su fašizam, vojni pučevi i razni drugi oblici reakcionarnih zahvata vlasti kad god nastoje da ozbiljnije dirnu u postojeću klasnu strukturu društva.

Dakako, život se ne odvija, a u budućnosti će se sve manje odvijati, isključivo po jednoj ili po drugoj spomenutoj shemi, nego sve više između njih u raznim kombinacijama elemenata jednog i drugog puta i u raznim »historijskim kompromisima«. Ali osnovnu objektivnu zakonitost treba imati na umu jer se inače i najidealniji slobodarski koncepti u praksi mogu pokazati kao sasvim naivna iluzija.

Ako je riječ o budućem razvoju demokracije u našem samoupravnom socijalističkom društvu koje je niklo iz krajnje zaoštrene revolucionarne krize i duboke revolucije narodnih

masa, onda zaključak koji iz svega toga treba da izvučemo jest da je borba za sve dublju demokratizaciju našeg društvenog života nužno uvjetovana i ovisna o borbi za takav odnos moći društvenih snaga koji će našem društvu osigurati njegov socijalistički i samoupravni karakter. Ali, u isto vrijeme, taj razvoj ovisi i o tome koliko će naš demokratski sistem biti sposoban da omogući izražavanje svih društvenih snaga koje priznaju socijalistički karakter našeg društva i samoupravni položaj radnika i radnog čovjeka u njemu. Mislim da to treba da budu dva glavna cilja u borbi za dalji razvoj samoupravne demokracije našeg socijalističkog društva.

Socijalizam se ne može zamisliti bez demokracije. On ne može napredovati ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Međutim, socijalističkom društvu je potrebna demokracija u socijalizmu, a ne demokracija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo ustrajati na klasnoj prirodi naše demokracije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokracije mora biti osigurana neosporna vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima, i da ona bude otvorena svakome koji priznaje tu činjenicu.

Budućnost će, svakako, promijeniti političku strukturu društva i donijeti nove, razvijenije oblike njegova demokratskog života. Pojavit će se i novi, diferencirani oblici demokratskog idejnog i političkog organiziranja. Ali u sistemu socijalističkog samoupravljanja to ne mogu biti klasične političke partije koje se bore za monopol vlasti, nego oblici organiziranja koji su izraz kretanja društvene svijesti i razvoja kreativnih snaga društva. Drugim riječima, takve organizacije imat će u društvu socijalističkog samoupravljanja približno onakav položaj kakav imaju organizacije nauke, kulture i slično, a ne poziciju monopolskog nosioca političke vlasti, kakvu one imaju u sistemu buržoaske demokracije. Osim toga, dalji progres socijalističkog društva sve više će slabiti političku snagu ekonomskih, ideoloških, kulturnih i političkih faktora buržoaske i tehnobirokratske kontrarevolucije, što će postepeno smanjivati i potrebu izuzetnih represivnih mjera protiv tih snaga. Drugim riječima, i ograničenja demokratskih prava koja nameće oština političke borbe za klasnu vlast bit će sve manja.

Doduše, sve su to problemi koje će postepeno rješavati tek budućnost, ali takva perspektiva treba da danas već bude jedna od polaznih tačaka naše orijentacije, koja treba da bude svakodnevno prisutna u izgradnji našeg sistema demokracije

socijalističkog samoupravljanja, a isto tako i u svakodnevnom oblikovanju naše unutrašnje politike. Ali danas bismo se, očigledno, našli u svijetu iluzija kad bismo htjeli takvim i sličnim pojmovima kao što su natklasna demokracija ili apstraktna opća sloboda rješavati realne društvene konflikte u kojima sloboda za jednu klasu neizbježno znači neslobodu i potčinjavanje druge klase.

Zato će se naše društvo, svakako, morati još duže vrijeme sukobljavati s političkom akcijom snaga neprijateljskih socijalizmu i samoupravljanju, koja je uperena protiv samih osnova tog klasnog i političkog sistema. Oštrina tog konflikta, odnos snaga u njemu, sredstva koja se upotrebljavaju u tom sukobu, pritisak svjetskih suprotnosti i slični faktori neizbježno usporavajuće utječu na razvoj našeg demokratskog sistema, ali od toga historijskog konflikta naše društvo ne može pobjeći. Takva borba je i dalje nužna upravo radi učvršćivanja stabilnosti sistema, i ona je uvjet kako razvoja demokratskih odnosa u društvu, tako i nezavisnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

Stoga, i naš sistem samoupravne demokracije u današnje vrijeme — pored osnovnih društvenih funkcija koje vrši — mora biti također instrument održavanja, obrane i funkcioniranja sistema klasne vlasti, to jest samoupravne vladavine, odnosno vodeće društvene uloge radničke klase u demokratskoj povezanosti i uzajamnoj zavisnosti sa svim radnim i demokratski orijentiranim ljudima našeg društva.

Zato nije nimalo slučajno što su se u našem društvu svi klasni, društveni i politički konflikti koncentrirali, u stvari, u jedan osnovni konflikt, to jest u uporno nastojanje antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga da namegnu našem društvu stranački pluralizam ili jednopartijski sistem. Pri tome te snage nastupaju u ime slobode i demokracije. Tu se, svakako, radi o slobodi, ali ne o slobodi za ogromnu većinu naroda, nego o slobodi za onu manjinu u našem društvu koja želi upravo tu slobodu radnih ljudi ukinuti i nametnuti vladavinu političkog monopola manjine, iza koje su se poredale snage koje nose restauraciju kapitalističke svojine ili tehnobirokratski monopol na upravljanje društvom. Pri tome se u obrani tog monopola na istoj liniji nalaze kako staljinistički dogmatičari, koji takav monopol nameću u ime ideologije o rukovodećoj ulozi državnog aparata, tako i oni tehnobirokratski liberali koji takav monopol nameću u ime ideologije o vodećoj ulozi inteligencije u društvu. Stoga, upravo u ime obrane istinske demokracije za narod, za radne ljude, za samoupravljače, socijalističke snage

našeg društva moraju se najodlučnije suprotstaviti tendencijama da se problem dalje demokratizacije našeg društva tretira kao problem slobode za *stranački pluralizam*; a ne kao problem slobode za *pluralizam samoupravnih interesa*.

Cjelokupna ideologija političkog pluralizma građanskog društva zasniva se na *poistovjećivanju interesa vladajuće klase i aparata njenog političkog monopola na vlast s općim društvenim interesima*, iako ogromna većina građana, to jest radnih ljudi ostaje bez stvarnih demokratskih prava upravo na onim područjima društvenih odnosa od kojih u najvećoj mjeri zavisi njihov rad i život. I obrnuto, samoupravna demokracija upravo opće društvene interese identifikira sa *samoupravnim interesima radnog čovjeka*, odnosno zbiljskog građanina kao nosioca konkretnog kompleksa osobnih i društvenih interesa. Naravno, tko te razlike ne vidi, ili neće da ih prizna, taj ne može ni shvatiti zašto je svaki pokušaj da se našem društvu nametne neka vrsta političko-pluralističkog ili jednopartijskog sistema izrazito reakcionaran, pa čak i kontrarevolucionaran pokušaj. Jer mehaničko prenošenje takvog političkog sistema u naš sistem socijalističkog samoupravljanja značilo bi ne samo ponovno zaoštavanje društvenih i nacionalnih suprotnosti koje su uvjetovale revoluciju nego i umjetno političko diferenciranje same radničke klase i svih radnih ljudi, pri čemu bi društveni utjecaj zajednica autentičnih interesa radnih ljudi ponovo bio potisnut u korist monopola vrhova tako stvorenih političkih partija. Ili bi se, pak, takav politički sistem — kao što je to pokazala dosadašnja praksa — pretvorio u jednopartijski sistem koji predstavlja ozbiljnu opasnost da u ime radničke klase i kao njeno monopolsko političko predstavništvo vodeću ulogu u društvu preuzme, kako je Marx rekao, njena vlastita birokracija.

A to znači da se Savez komunista, zajedno sa svim progresivnim socijalističkim snagama našeg društva, mora svojom idejnom i političkom borbom odlučno suprotstaviti svim tendencijama i kolebanjima koja zamagljuju suštinsku razliku između demokracije političkog pluralizma i demokracije samoupravnog pluralizma. Jer, unatoč relativnoj nerazvijenosti našeg samoupravnog demokratskog sistema, već i demokratski odnosi koji danas postoje u našem društvu pokazuju da je sistem samoupravne demokracije značajan historijski korak dalje u odnosu prema političkom pluralizmu građanskog društva. I zato su za nas neprihvatljiva sva ona shvaćanja koja nam danas preporučuju da takav demokratski sistem, koji otvara pot-

puno nove perspektive za razvitak demokratskih prava i slobode čovjeka, zamijenimo jednim, u suštini, preživjelim političkim sistemom organizacije društva koji pripada epohi kapitalizma i koji se u svojoj dosadašnjoj historiji izražavao, prije svega, u funkciji obrane i održavanja mehanizma tog klasnog sistema.

Politički ili samoupravni pluralizam

Unatoč relativnom demokratizmu i progresu koji je unio u razvoj demokratskih i ljudskih prava čovjeka, parlamentarni politički pluralizam buržoaske države ipak je još uvijek oblik otuđivanja čovjeka od upravljanja društvom i nametanja monopola određenih klasnih i političkih snaga u tom upravljanju. Međutim, to ne znači da smo mi protiv ili da treba da budemo protiv svakog oblika demokratskog političkog pluralizma uopće. Naprotiv, budući da se u društvu ispoljava mnoštvo interesa koji izviru iz klasnih, ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih uvjeta života, rada i stvaranja ljudi, jasno je da nema ni demokracije ni slobode čovjeka ako on te svoje interese i svoju misao, težnje i stvaralačke poglede ne bi mogao slobodno izražavati. Ali postavlja se pitanje u kakvom se obliku takav politički pluralizam izražava.

Imajući to na umu, mi smo još od revolucije naovamo u našem političkom sistemu — prije u okviru Narodnooslobodilačkog fronta, a danas u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda — priznali neophodnost određenih oblika političkog pluralizma. Pri tome smo polazili od shvaćanja da Savez komunista Jugoslavije nije jedina politička snaga koja treba da monopolistički upravlja društvom, nego da on u tome kao idejna i politička avangarda radničke klase ima, doduše, specifičnu društvenu ulogu, ali koju može ostvarivati samo u demokratskoj povezanosti i zavisnosti sa svim socijalističkim i demokratskim snagama. Stoga smo uvijek ne samo isticali nego se i borili za to da Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije ne bude nosilac nekog jednopartijskog sistema, odnosno da on nije i da ne može ni biti klasična politička partija, iako se mora boriti za to da ključne pozicije vlasti budu u rukama onih subjektivnih snaga koje stoje na strani socijalizma i socijalističkog samoupravljanja.

Staljin je 1948. godine žestoko kritizirao upravo takvu orijentaciju Komunističke partije Jugoslavije. U svom pismu, to jest u »optužnici« protiv Komunističke partije Jugoslavije tvrdio je da se takvom svojom politikom ona »razvodnjava u masama« i napušta diktaturu proletarijata. Dakako, u to vrijeme Staljin je imao jedan koncept diktature proletarijata, a Komunistička partija Jugoslavije drugi. Za Komunističku partiju Jugoslavije takva demokratska orijentacija bila je prvi uvjet da zadrži povjerenje naroda koje je stekla u toku narodnooslobodilačkog rata. A kapitulirati pred Staljinom, značilo bi izgubiti upravo to povjerenje naroda. Zato je Komunistička partija Jugoslavije — usprkos mnogobrojnim teškoćama, preprekama i povremenim kolebanjima — ipak uporno nastojala da ostvari — takav kurs unutrašnjeg razvitka.

Posebno bih želio istaknuti — kao oblik organiziranog pluralizma socijalističke i demokratske političke misli — specifičnu društvenu ulogu Socijalističkog saveza radnog naroda. Idejna i politička platforma Socijalističkog saveza jest direktni produžetak platforme Narodnooslobodilačkog fronta, koju je u vrijeme narodnooslobodilačkog rata inaugurirala Komunistička partija Jugoslavije zajedno s drugim demokratskim i patriotskim snagama jugoslavenskog društva. Ta platforma je bila polazna tačka udruživanja svih tih snaga najprije u borbi protiv okupatora, a kasnije u izgradnji novog društva na osnovi podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Kao nastavljatelj te demokratske tradicije naše socijalističke revolucije, Socijalistički savez i danas ujedinjuje, odnosno sposoban je da ujedinjuje sve društvene snage, bez obzira na razlike u ideologiji i praktičnoj politici, koje prihvataju socijalistički i samoupravni karakter našeg društva i njegov politički sistem, to jest sistem samoupravne demokracije. U tom smislu Socijalistički savez sadrži one elemente klasičnog političkog pluralizma koji su još uvijek nužni u strukturi našeg društva, i to prije svega kao sredstvo najšireg uključivanja socijalističkih, progresivnih i demokratskih društvenih snaga u sistem samoupravne demokracije.

Ali razvoj samoupravljanja, i njegovo postepeno sazrijevanje u integralni društveno-ekonomski i politički sistem, bitno je proširio, a ujedno i preobrazio i preobražava te početne oblike našeg političkog pluralizma. Jer u socijalističkoj samoupravnoj demokraciji Savez komunista i drugi faktori organizirane socijalističke društvene, naučne, kulturne i druge svijesti i akcije formiraju se i organiziraju kao stvaralački sastav-

ni dio samoupravne i demokratske zajednice slobodnih proizvođača, a ne kao otuđeni politički faktor u konkurentskoj borbi za vlast nad društvom, nad društvenim radom i njegovim proizvodom i dohotkom. Takav demokratski sistem može u našim uvjetima zaista osigurati neospornu vodeću društvenu ulogu historijskih interesa radničke klase. I samo u takvom demokratskom sistemu Savez komunista, zajedno s drugim socijalističkim samoupravnim snagama, može uspješno ostvarivati svoju vodeću idejnu i političku ulogu u društvu. Drugim riječima, Savez komunista može ostvarivati takvu svoju ulogu samo kao sastavni dio tog sistema, a ne kao snaga iznad ili izvan njega, čega je u našoj nedavnoj prošlosti bilo. A ostataka takvih shvaćanja ima i danas.

U našem društvu postoje, osim spomenutog klasnog konflikta, i druge idejne i političke razlike i konflikti, ali to su konflikti na tlu *socijalističkih* društvenih odnosa. Te razlike i konflikti odnose se na pitanja kao što su dalji razvoj socijalističkog društva, rješavanje aktualne ekonomske, socijalne, kulturne i druge društvene problematike, pravac i tempo daljeg razvoja društveno-ekonomskih, političkih i drugih odnosa, idejne i političke razlike koje se javljaju u vezi s tretiranjem konkretnih pitanja itd. Međutim, takvi konflikti i razlike ne razrješavaju se u političkoj borbi za vlast, nego u sistemu samoupravne demokracije. A upravo je samoupravna demokracija najpogodnija za razrješavanje konflikata i razlika takve vrste, jer se u njoj — za razliku od višestranačke demokracije — politika poistovjećuje sa stvarnim sadržajem samoupravnih interesa koji dolaze do izražaja u pojedinim samoupravnim zajednicama interesa. Prema tome, »politički pluralizam« te vrste može se normalno izraziti u obliku pluralizma samoupravnih interesa, to jest u demokratskim odnosima samog sistema socijalističkog samoupravljanja i samoupravnog demokratskog delegatskog sistema, a ne mora tražiti svoj izraz u stvaranju političkih partija.

Na takav način u društvenim odnosima socijalističkog samoupravljanja politika se podružljuje time što postaje sastavni dio samoupravnog odlučivanja. A time samoupravljanje, u stvari, prevazilazi klasični politički pluralizam i otvara put neposrednom i ravnopravnom demokratskom odlučivanju slobodne i društveno odgovorne ličnosti u njenim samoupravnim zajednicama — o svojim neposrednim i općim društvenim interesima.

Zato naše društvo ne može biti za slobodu političkih monopola, nego za slobodu izražavanja autentičnih interesa samoupravljača u strukturi socijalističkog i samoupravnog društva. Samo u takvoj slobodi bit će osigurani dugoročni, historijski interesi radničke klase, koja upravo svojom samoupravnim ulogom kao nosilac historijskog progresa postepeno prestaje biti klasa, odnosno stvara uvjete za razvoj besklasnog društva i za jednake slobode za sve.

Polazna tačka daljeg razvoja našeg demokratskog političkog sistema mora biti postepeno prevladavanje *pluralizma političkih monopola* istinskim *samoupravnim političkim pluralizmom*, to jest pluralizmom autentičnih samoupravnih interesa samoupravnih subjekata, kako parcijalnih, tako i općedruštvenih. Jer naše društvo nije ni monolitno ni amorfno. Ono je cjelina društveno-historijski uvjetovanih diferenciranih interesa. Kad to kažem, ne mislim na interese ostataka kontrarevolucije ili dogmatskih branilaca tehnobirokratskog monopola zasnovanog na ideologiji državnosvojinskih odnosa, nego na raznovrsnost interesa koji se prirodno javljaju u socijalističkom društvu prelaznog perioda.

I sama radnička klasa je slojevita, pa se ni njeni interesi ne mogu svesti samo na jednu političku formulu. Postoji njen zajednički dugoročni interes da rad upravlja društvom, a ne da radom upravljaju privatnovlasničke ili državnovlasničke snage. Međutim, raspodjela prema radu uzrokuje i određene konflikte interesa u samoj radničkoj klasi. Prevladavanje tih konflikata moguće je u toku dugoročnog društveno-historijskog razvoja, a ne na osnovi volje ovog ili onog sloja radničke klase.

Dakako, ne treba zaboraviti da se ovdje ne radi o nekim konfliktima koji znače klasnu diferencijaciju unutar radničke klase, nego, u suštini, o imovinskim i socijalnim razlikama koje nastaju na osnovi sistema raspodjele prema radu, to jest sistema koji vodi računa o različitom doprinosu tekućeg rada zajedničkim interesima udruženog rada i koji zbog toga materijalno stimulira kvalitetniji rad. Takav sistem, doduše, stvara određene socijalne razlike, ali ne takve koje bi razjedinjavale radničku klasu, nego je naprotiv, sve šire ujedinjuju na osnovi međusobne ekonomske zavisnosti svih njenih dijelova, u kojoj je te razlike potiču na zajednički uspjeh u radu, a uz to se i same razlike postepeno smanjuju.

Pa ipak, iako konflikti na osnovi socijalnih razlika ne nose karakter klasnih sukoba, oni ipak unose određene razlike u neposredne interese pojedinih dijelova radničke klase. Uosta-

lom, to se najjasnije izražava u konfliktu između tendencija prema uravnilovci i tendencija prema neograničenom proširivanju raspona u raspodjeli osobnih dohodaka.

No postoje i konflikti koji imaju karakter klasnog sukoba, ili koji bi mogli dobiti takav karakter, naime konflikti između radničke klase i onog njenog dijela koji je Marx nazvao njenom vlastitom birokracijom kad ona prisvoji monopol raspolaganja društvenim kapitalom. Taj konflikt sam po sebi ne čini od birokracije »novu klasu«, ali unosi u proizvodne odnose elemente najamnog, odnosno klasnog odnosa. U stvari, to je najozbiljnija proturječnost suvremenog socijalističkog društva. Iz nje izvire niz sukoba i deformacija u društvenoj praksi, kao i dubok ideološki i politički konflikt koji je karakterističan za suvremeni socijalizam, to jest konflikt između staljinističkog dogmatizma i demokratske i stvaralačke revolucionarne marksističke misli.

Osim toga, postoje i interesi radnih slojeva izvan radničke klase, na primjer seljaštva i zanatlija, koji nisu u suprotnosti s klasnim interesima radničke klase, ali se uvijek ne identificiraju s tim interesima. Isto tako, postoji borba mišljenja i konflikti u određivanju tekuće politike na raznim područjima društvenog života. Postoji i velika raznorodnost u oblasti cjelokupnog sistema društvene misli, to jest ideologije, politike, nauke, kulture itd.

Politizirati sve te raznovrsne interese u obliku političkih stranaka, i time ih svoditi na neke uopćene političke formule, značilo bi negirati autentične izraze raznovrsnosti tih interesa u upravljanju društvom. Upravo to je karakteristika političke države i političkog pluralizma parlamentarnog sistema. A to ne može biti karakteristika sistema samoupravne demokracije u kojoj se konflikti razrješavaju tako što autentični interesi radničke klase i svih radnih ljudi dolaze do neposrednog i punog izražaja u upravljanju društvom. Upravo zato naša samoupravna demokracija ne može biti demokracija stranačkog političkog pluralizma, nego demokracija pluralizma samoupravnih interesa.

Osnovne karakteristike takvog demokratskog pluralizma samoupravnih interesa u našem društvu ispoljavaju se na različit način u raznim oblastima društvenog života.

Prva takva oblast je udruženi rad u svim svojim vidovima i u povezanosti sa svim oblicima ličnog rada seljaka, zanatlija, slobodnih profesija itd. A ti interesi radnika i drugih radnih ljudi — zasnovani na njihovu položaju i odnosu prema uvjeti-

ma, sredstvima i plodovima njihova rada i stvaranja — demokratski se izražavaju u obliku radničkog samoupravljanja u svim domenama udruženog rada.

Druga oblast su interesi radnih ljudi i građana na području društvenih djelatnosti kao što su zdravstvo, socijalna politika, obrazovanje, nauka, kultura i druge oblasti takvih širih zajedničkih interesa samoupravljača, odnosno građana. Ta oblast samoupravnih interesa demokratski je organizirana u obliku samoupravnih interesnih zajednica.

Treća oblast su interesi građana koji se odnose na njihove životne uvjete i na životne uvjete njihovih porodica u mjestu stanovanja. Tu oblast pokrivaju samoupravne mjesne zajednice i samoupravne komune.

Četvrta oblast su specifični interesi naroda i narodnosti, koje osigurava samoupravna samostalnost republika i autonomnih pokrajina i samoupravno-demokratski odnosi u sistemu federacije.

Peta oblast je stvaralačka aktivnost socijalističkih društvenih snaga u domeni ideologije i opće politike. Ta aktivnost se u sistemu samoupravnog pluralizma, odnosno samoupravne demokracije izražava u specifičnoj ulozi društveno-političkih i drugih društvenih organizacija.

Šesta oblast su najrazličitiji vidovi izražavanja zajedničkih društvenih interesa o kojima se odluke donose u demokratskim organima delegatskog sistema, odnosno u organima državne vlasti i općeg društvenog samoupravljanja, to jest u skupštinama društveno-političkih zajednica i u organima koji su njima odgovorni. Taj sistem izgrađuje se na bazi delegatskog sistema koji izvire iz osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica svih spomenutih oblasti društvenog samoupravljanja.

Svaka od tih oblasti samoupravnih interesa predstavlja, dakako, složen demokratski sistem za sebe. Načelno uzevši, sve one zasnivaju se na odlučujućoj ulozi osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, a ne na hijerarhiji tehnološke organizacije rada, odnosno poslovanja. Upravo to i omogućuje neposredni utjecaj samoupravljača na sve oblike društvenog odlučivanja — osobnim izjašnjavanjem ili direktnim utjecajem na delegacije koje su im odgovorne.

To su, pojednostavljeno govoreći, osnovne karakteristike našeg političkog sistema kao demokratskog sistema zasnovanog na pluralizmu samoupravnih interesa. Ali u našoj praksi ti odnosi još nisu postali potpuna stvarnost. Složena društvena

struktura i proturječnost raznovrsnih interesa često ne samo što sprečava razvitak takvih odnosa nego ih i deformira. Međutim, mi bismo bili utopisti kad ne bismo shvatili da je za ostvarivanje takvih revolucionarnih preobražaja u jednom društvu potrebno vrijeme, iskustvo, znanje i nova svijest ljudi. Zato za ocjenu takvog sistema i za njegovo kompariranje s drugim suvremenim političkim sistemima presudno značenje ne mogu imati njegove trenutne slabosti i nedorečenosti, nego perspektive slobode koje on otvara. A takav sistem ih otvara neusporedivo šire nego što ih je ikad mogao otvoriti bilo koji demokratski sistem u dosadašnjoj historiji čovječanstva.

Čovjek kao politički građanin ili kao samoupravno društveno biće

Samoupravljanje i njegova demokratska nadgradnja zasnovana na interesnom pluralizmu ukidaju ili bitno slabe one konflikte i duboke razlike u pogledu općih političkih alternativa u razvoju društva koje bi neizbježno zahtijevale borbu za vlast na čisto političkom planu, odnosno koje bi dovodile do cijepanja same radničke klase i radnih masa uopće na političke partije koje bi se borile za vlast. Specifični interesi u samoupravnom socijalističkom društvu ne pretvaraju se najprije u političke formule koje služe borbi za vlast, da bi se onda ponovo sveli na društvenu realnost o kojoj odlučuje vrh neke vladajuće partije. Ti interesi u sistemu socijalističkog samoupravljanja neposredno dolaze do izražaja, a odlučivanje o njima je pod stalnim i neposrednim utjecajem i kontrolom radnih ljudi i građana koje ujedinjuju pojedinačni ili zajednički interesi, a idejne razlike gube značaj političke borbe za vlast. Na primjer, radnik ateist i radnik vjernik ujedinjeni su u zajedničkom interesu u pogledu ogromne većine svojih životnih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih interesa. Ne postoji nikakva potreba da se oni na osnovi vjere, odnosno ateizma politički podvajaju, ako se demokratski i tolerantno odnose jedan prema drugome.

Isto tako, ne treba zaboraviti da do podvajanja radničkog pokreta na više partija u prošlosti nije dolazilo toliko zbog konflikata interesa pojedinih slojeva radničke klase — iako su i ti konflikti imali određenu ulogu — koliko zbog uvjeta same

klasne borbe. Tokom XX vijeka nastajala je u parlamentarnom sistemu i izvan njega sve snažnija polarizacija između građanskih i radničkih partija. Taj proces je istovremeno počeo unositi diferencijaciju i u sam radnički pokret oko pitanja o načinu borbe za socijalizam, odnosno o putovima prema socijalizmu. I tako se radnički pokret manje diferencirao zbog svoje unutrašnje strukture, a više na pitanju opredjeljivanja za putove prema vlasti.

Međutim, u zemlji u kojoj je pobijedila socijalistička revolucija taj problem otpada. Ostaje, doduše, problem očuvanja vlasti radničke klase i radnog naroda. Ali u tom pogledu autentični politički interes radničke klase je jedinstven i ne postoje razlozi za njenu političku diferencijaciju u više radničkih partija, odnosno za politički pluralizam na toj osnovi. Ali zato sada radnička klasa ima mnogo više potrebe da se izraze njeni raznovrsni konkretni interesi, počevši od neposrednih materijalnih, odnosno ekonomskih pa do općih političkih interesa. Drugim riječima, nastaje potreba da se radnička klasa samoupravno izrazi. I zato pluralizam samoupravne demokracije ne može biti ništa drugo nego specifično organiziran samoupravni pluralizam interesa radničke klase, radnog naroda i građana. Jer političke partije, ma koliko demokratske one bile, a s njima i cjelokupan sistem građanske demokracije, nikad nisu u stanju da izraze volju raznovrsnih zajednica interesa, a samim tim ni zbiljskog čovjeka koji sebe predstavlja kao otjelotvorenje niza ličnih i društvenih interesa.

Nasuprot tome, cilj samoupravne demokracije mora biti izražavanje interesa tog zbiljskog čovjeka. U sadašnjim društveno-historijskim uvjetima to znači da cilj samoupravne demokracije mora biti oslobođenje putova njegovoj vlastitoj borbi za oslobođenje rada, to jest šamog sebe. Drugim riječima, izvor, osnova i cilj demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja nije apstraktni politički građanin političkog sistema građanskog društva i njegova parlamenta, nego čovjek koji živi, radi i stvara u određenim društvenim uvjetima i čiji interesi izvire iz takvog njegova društvenog položaja. Štoviše, ne radi se ni o neodređenoj radničkoj klasi kao apstraktnom političkom subjektu, nego o konkretnom radniku, odnosno radnom čovjeku s njegovim autentičnim interesima, kojega nitko ne može zamijeniti u ime interesa neke uopćene formule o »diktaturi proletarijata«.

Dakle, ne radi se o politiziranom čovjeku kao apstraktnoj individui ili građaninu koji samo ima da se opredjeljuje iz-

među političkih partija i da pronalazi način kako da utječe na njih, nego o čovjeku kao društvenom biću za kojega je vezan cijeli kompleks interesa, počevši od najneposrednijih životnih pa do idejnih, političkih, kulturnih itd. Prema tome, socijalističkoj samoupravnoj demokraciji svojstveno je da polazi od čovjeka kao nosioca cjelokupnosti parcijalnih i općih društvenih interesa. A upravo ga ti interesi povezuju s drugim ljudima u mnoštvu objektivno postojećih zajednica interesa, neovisno o tome jesu li one kao takve posebno organizirane ili naprosto postoje kao objektivna društvena činjenica.

I upravo na slobodnom ispoljavanju tih interesa, na njihovu samoupravnom i neposrednom zadovoljavanju, odnosno odlučivanju o njima, i na samoupravnom demokratskom usklađivanju svih interesa tih zajednica — uz određenu historijski uvjetovanu ulogu države kao sredstva samoupravnog društva — zasniiva se sistem naše samoupravne demokracije. Taj sistem nije izmišljen, niti je voluntaristički nametnut, nego ga je kao nužnu nadgradnju socijalističkih i samoupravnih odnosa nametnula sama historija. Budući da samoupravljajč može biti samo onaj radni čovjek koji se nalazi u položaju da samostalno i demokratski ne samo izražava svoje interese nego i da odlučuje o njima, to sama takva suština samoupravljanja nameće princip interesnog pluralizma kao osnovu sistema samoupravne demokracije socijalističkog društva i demokratskih prava i sloboda radnog čovjeka i građanina.

Na osnovi takvog pluralizma interesa dolazi do odlučivanja većine u društvu. A riječ je o većini koja se uvijek iznova stvara oko rješavanja pojedinih društvenih problema i interesa, i to upravo putem konflikata, kompromisa i dogovaranja, a u krajnjem rezultatu putem odlučivanja većinom glasova na raznim nivoima demokratskog samoupravnog, odnosno delegatskog odlučivanja u društvu uopće. Zato pluralizam samoupravnih interesa nije samo osnova demokratskog političkog sistema našeg društva nego, prije svega, uvjet postojanja samog socijalističkog samoupravljanja. I upravo kao odlučujuća komponenta samog sistema samoupravljanja u proizvodnim i drugim društvenim odnosima, jedino takav pluralizam interesa i može biti osnova demokratskog političkog sistema. Svaki drugi politički sistem bio bi, u stvari, negacija samog samoupravljanja. Zato se za nas uopće ne postavlja dilema: višepartijski pluralizam ili jednopartijski sistem, nego samoupravljanje, odnosno demokratski sistem samoupravnog pluralizma interesa, ili višepartijski, odnosno jednopartijski sistem, koji ukidaju samo-

upravljanje. U našim uvjetima — načelno i dugoročno promatrano — jedno drugo isključuje.

Naravno, naše se društvo ne može preko noći osloboditi svih ostataka starog sistema. Ali — kao što je već rečeno — to nije bitno za ocjenu njegova karaktera. Karakter našeg, kao i svakog drugog društva, ne opredjeljuju ostaci starog u njemu, nego elementi novog, to jest pravac i cilj kretanja društva. A konačni cilj razvoja naše samoupravne demokracije jest ostvarivanje takve slobode čovjeka koja će mu omogućiti da se u pogledu svih svojih životnih, radnih i stvaralačkih interesa potpuno izrazi kao samoupravljajč u slobodnoj i demokratskoj zajednici proizvođača. A to znači da je potrebna stalna i dosljedna borba za prevazilaženje ostataka političkog i svakog drugog monopola u sistemu vlasti, a za jačanje samoupravnih demokratskih elemenata u političkom sistemu. Borba za demokraciju u našem društvu, prema tome, znači istovremeno i stalno potiskivanje i ukidanje svih oblika ekonomskog, političkog i drugog monopola, a samim tim i ostataka političkih sistema koji su izraz tih monopola.

Pluralizam samoupravnih interesa mnogo je snažniji progresivni kreator društvenog razvoja i razrješavanja društvenih proturječnosti nego što to može biti politički pluralizam građanske države. Pravi nosilac društvenog progressa nije čovjek kao apstraktni politički građanin, nego čovjek kao nosilac cijelog kompleksa društvenih interesa. Jer čak u njegovoj praktičnoj akciji i u njegovu empirizmu neizbježno se spajaju — svjesno ili nesvjesno — kako spoznaja o nužnosti i potrebi koju nameću same objektivne zakonitosti društvenog razvoja, tako i svjesna stvaralačka misao o putovima, pravcima i sredstvima prevladavanja vječite proturječnosti između težnji i potreba čovjeka i objektivnih nužnosti, između htjeti i moći, između ideje i realnosti.

Budući da građanin nije apstraktan, nego konkretan, to jest sa svojim specifičnim interesima, autentično predstavništvo građana može biti samo ono predstavništvo koje izražava zajednicu autentičnih samoupravnih interesa. U stvari, samoupravljanje ne bi bilo moguće ako bi radnog čovjeka predstavljala i umjesto njega odlučivala neka politička snaga izvan mogućnosti njegova direktnog utjecaja, a ne zajednica interesa kojoj on objektivno pripada. Upravo zato je interesni pluralizam neusporedivo bliži čovjeku i neusporedivo demokratskiji nego bilo koji oblik stranačkog političkog pluralizma, koji društvo kao cjelinu otuđuje od konkretnog čovjeka i građanina,

iako odlučuje tobože u ime građanina. Razlika između vladavine samoupravnog interesnog pluralizma i vladavine stranačkog političkog pluralizma isto je toliko duboka koliko i razlika između vladavine radnog čovjeka zasnovane na sistemu zajedničke, to jest društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i vladavine privatnog vlasništva.

Takav društveni položaj čovjeka istovremeno je izvor duboke kulturne i etičke revolucije, jer on utječe na preobražavanje cjelokupne svijesti radnog čovjeka. Svijest najamnog radnika, ili potčinjenog službenika, ili čovjeka kao slijepog oruđa u centraliziranoj tehnobirokratskoj strukturi društva postepeno nestaje, a rađa se nova svijest slobodnog čovjeka koji samostalno raspolaže sredstvima, uvjetima i plodovima svog rada, stvaranja i života uopće. Svijest pasivne odgovornosti prema državi počinje zamjenjivati svijest o stvaralačkoj odgovornosti čovjeka prema drugom čovjeku i njegovim interesima, a time i prema društvu uopće.

Politika kao sredstvo i sastavni dio pluralizma samoupravnih interesa, a ne kao monopol političkih partija

Međutim, kad kritički prilazimo sistemu političkog pluralizma koji bi automatski ponovo uveo borbu za klasnu vlast, to se, naravno, odnosi na onaj sistem političkog pluralizma koji je nastao u epohi buržoaske države, a nikako na pluralizam socijalističke političke misli. Jer ovaj pluralizam mora i te kako biti prisutan u našem sistemu samoupravne demokracije.

Kad govorimo o pluralizmu zajednica interesa, onda, očigledno, ne mislimo samo na *institucije* samoupravnih interesnih zajednica, nego na sve *vrste interesa* koji se ispoljavaju u samoupravnom socijalističkom društvu upravo kao proizvod odnosa u tom društvu. Tu mislimo i na određenu diferencijaciju interesa u samoj radničkoj klasi, u udruženom radu, u sistemu društvene reprodukcije, na raznim područjima stvaranja, u nauci, ideologiji itd. Zatim, kad govorimo o tome da se sistem samoupravne demokracije zasniva na interesnom pluralizmu samoupravnih subjekata, onda nikada ne mislimo samo na parcijalne interese (na primjer, na interese organizacija udruženog rada ili organiziranih samoupravnih interesnih za-

jednica i drugih samoupravnih subjekata ili državnih organa), nego i na zajedničke društvene interese koji treba da budu polazna tačka za određivanje strategije pravaca i metoda daljeg ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog razvoja društva kao cjeline. Jer zbir parcijalnih interesa nikako ne čini zajednički društveni interes. Do opredjeljivanja i utvrđivanja zajedničkog društvenog interesa često je neophodno doći putem sučeljavanja i selekcije parcijalnih interesa na osnovi demokratskog odlučivanja većine.

U tom smislu samoupravna demokracija nije sistem zasnovan na idealnoj harmoniji, nego, naprotiv, na borbi mišljenja i na kritici prakse, pa često i na direktnoj konfrontaciji parcijalnih interesa ondje gdje se odluka mora donijeti većinom glasova, a ne društvenim dogovorom ili samoupravnim sporazumom. U tom procesu parcijalni interesi treba da dožive takvu svoju idejnu, naučnu i političku sintezu koja može otvarati progresivne perspektive i vizije socijalističkog napretka. Pluralizam samoupravnih interesa, prema tome, ne može biti samo pluralizam empirijskih interesa. To je u isto vrijeme i pluralizam idejne, naučne i političke misli, s tim što taj pluralizam nije više instrument monopola vlasti, nego izraz kretanja društvene svijesti, a samim tim i sastavni, organski dio demokratskog odlučivanja samoupravnih subjekata.

A to znači da samoupravno socijalističko društvo pretpostavlja određenu formu političkog pluralizma. Ali on se u samoupravnom društvu pojavljuje, u stvari, prije svega kao jedan od oblika interesnog pluralizma i interesnog organiziranja. On obuhvaća područja onih društvenih interesa koji se ispoljavaju kao ideologija, kao uopćavanje parcijalnih interesa, ili kao opredjeljivanje općih pravaca konkretno društvene politike na pojedinim područjima društvenog života. Ali baš zato što je politički pluralizam samo dio interesnog pluralizma, našem samoupravnom socijalističkom društvu nije potreban neki višepartijski sistem, nego specifične društveno-političke i slične organizacije koje mogu, kao *diferencirano organizirana socijalistička društvena svijest*, utjecati na opredjeljivanje kako općih društvenih interesa, tako i težnji samoupravnih zajednica pojedinačnih interesa. Takvu funkciju u našem sistemu samoupravne demokracije sada vrše društveno-političke organizacije kao što su Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, sindikati, Savez socijalističke omladine, kao i razne druge društvene i naučne organizacije. Nema sumnje da će se

u budućnosti taj sistem obogatiti još diferenciranijom strukturom takvih organizacija i njihovom društvenom ulogom.

S druge strane, interesni pluralizam samo jednim dijelom dolazi do izražaja u društveno-političkim i sličnim organizacijama. Jer u odnosima socijalističkog samoupravljanja većina društvenih interesa se ne politizira, nego se pojavljuje u svom autentičnom obliku. Stoga se ne mora svaki odnos među ljudima, odnosno među zajednicama samoupravnih interesa pretvarati u politiku i domenu političke snage. Štoviše, većina takvih odnosa, a i konflikata koji nastaju u toj oblasti, i nisu toliko odnosi među ljudima koliko su odnos ljudi prema stvarima. Samoupravno socijalističko društvo, odnosno njegov demokratski sistem, olakšat će rješavanje problema te vrste ako ih bude zadržalo onakve kakvi oni stvarno jesu, dakle kao odnos prema stvarima, a ne kao odnos među ljudima. Zato se u sistemu samoupravnog demokratskog pluralizma većina tih problema može rješavati samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, a samo jednim dijelom političkim odlučivanjem većinom glasova, ili arbitražom državnih organa, uz odgovarajuće angažiranje društveno-političkih organizacija. U stvari samoupravljanje znači demokratsko podruštvljavanje odlučivanja o društvenim poslovima, a ne takvu klasičnu politizaciju društvenih funkcija koja svaki sukob interesa pretvara istovremeno i u borbu za političku vlast.

Da bi takva nadgradnja mogla vršiti svoju društvenu funkciju, društvo socijalističkog samoupravljanja mora da izgradi takav sistem samoupravne demokracije koji neće politički diferencirati radničku klasu i radne mase uopće u obliku političkih partija, ali će osigurati njihovo neposredno učestvovanje u političkom odlučivanju na osnovi slobodne borbe mišljenja o konkretnim problemima tog odlučivanja. Na taj način u sistemu samoupravnog interesnog pluralizma većina i manjina se ne stvara u obliku monopolističkih političkih partija, nego u donošenju svake konkretne odluke. A to znači da se društveni poslovi ne odvajaju nekakvom politizacijom od samoupravljača u neke otuđene centre političke moći, nego postaju stvar njihove društvene aktivnosti i njihova neposrednog učestvovanja u demokratskom odlučivanju o tim poslovima.

Takav demokratski sistem određuje i karakter društvenog položaja društveno-političkih i sličnih organizacija u sistemu samoupravne demokracije. Društveno-političke i slične organizacije ne pojavljuju se — ili, pravilnije rečeno, sve manje se

pojavljuju — kao izraz općih političkih diferencijacija. One nastaju i oblikuju se radi ostvarivanja specifičnih zajedničkih interesa samoupravljača, odnosno izražavaju specifične vidove samoupravnih interesa. Drugim riječima, one ne nastaju radi borbe za političku vlast, nego radi zadovoljavanja specifičnih društvenih potreba i interesa samoupravnih zajednica radnih ljudi i građana, koje su stvarni izvor i nosilac političke vlasti. *Ideologija i politika na taj način dobivaju slično mjesto i ulogu u društvu kao i nauka i kultura.*

Time što delegatski sistem obuhvaća kako samoupravne interesne zajednice u oblasti ekonomske i socijalne politike, komunalnog života, kulture, nauke itd., tako i organizirane snage društvene svijesti zasnovane na principu interesnog pluralizma, on istovremeno obuhvaća i izražava i pojedinca i njegovu zajednicu interesa, kao i društvo i njegove interese u cjelini. Takva samoupravna i demokratska integracija društva sposobna je da izrazi kako današnje interese i potrebe čovjeka i pojedinih njegovih zajednica interesa i društva u cjelini, tako i progresivne dugoročne ciljeve razvoja socijalističkog društva te putove i sredstva neophodna za njihovo ostvarivanje. To, dakako, zavisi i od subjektivnih sposobnosti samoupravnih zajednica i socijalističkih snaga uopće da realiziraju sve prednosti samoupravnog sistema.

Time nikako ne želimo tvrditi da je takvim putem moguće postići neku idealnu harmoniju u društvu i u njegovu demokratskom političkom sistemu. Iako su problemi klasnih suprotnosti uglavnom postali sekundarni i pretežno potisnuti u oblast opće ideološke i političke borbe, ipak oni još uvijek imaju određen utjecaj na cijeli sistem samoupravljanja i samoupravne demokracije. Osim toga, u društvu postoje i konflikti među parcijalnim interesima, proturječnosti između pojedinačnih i zajedničkih interesa, između državne vlasti i parcijalnih samoupravnih interesa; postoji određena proturječnost između samoupravljanja u društveno-ekonomskim odnosima i načina poslovnog upravljanja procesom rada i poslovanja, što izaziva sukob između radnika i tehnobirokratskih tendencija; zatim postoje socijalne razlike među pojedinim slojevima radničke klase i radnog naroda; još ima nacionalnih konflikata koji proizlaze iz nejednake i neravnomojerne ekonomske razvijenosti i drugih sličnih uzroka; prisutni su idejni i politički konflikti koji nastaju u vezi s pitanjem putova i sredstava dalje izgradnje socijalizma i u vezi s problemima međunarodne politike i slično.

Zato naš sistem samoupravne demokracije u cjelini i, posebno, naš delegatski sistem moraju biti sposobni ne samo da izražavaju pluralizam samoupravnih interesa nego i da demokratskim putem razrješavaju konflikte među tim interesima. U državnosvojinskom periodu naše socijalističke revolucije te konflikte je razrješavala država, odnosno njen aparat. U sadašnjim uvjetima samoupravnog socijalističkog društva takvo razrješavanje tih konflikata nije više moguće, osim na određenim područjima gdje državni organi još mogu i moraju vršiti ulogu arbitra. Međutim, većina problema koji proizlaze iz spomenutih konflikata i situacija mora se rješavati u samom sistemu samoupravne demokracije, odnosno u samom delegatskom sistemu, i to kako u udruženom radu i u samoupravnim interesnim zajednicama, tako i u mjesnim zajednicama, komunama i drugim društveno-političkim zajednicama.

I upravo zato da se pojedinačni, odnosno parcijalni ili specifični interesi ne bi prikazivali kao opći društveni interesi, ili da se oni ne bi nametali političkom snagom, ili da ih ne bi nametao aparat vlasti, neophodno je da se naš delegatski sistem na svim svojim nivoima i na svim područjima društvenog života što više temelji na principu samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, a samo kad tim putem nije moguće donijeti demokratsku odluku, onda se odluka mora donositi na principu odlučivanja većine, i to opet na svim nivoima i na svim područjima društvenog života. Samo takvim demokratskim sadržajem delegatskog sistema moguće je spriječiti nastajanje takvih osamostaljenih centara političke, ekonomske, upravne i svake druge monopolističke moći koji bi se mogli nametnuti kao subjektivistički arbitar u društvenim odnosima i koji bi mogli društvu nametati — umjesto političkog sistema samoupravne demokracije — politički sistem tehno-birokratskog monopola.

Razumije se, određeni elementi arbitriranja moraju i dalje ostati i u nadležnosti državnih organa. Bez toga demokratski sistem ne bi mogao uopće ni postojati. Ali u našem Ustavu je veoma jasno definirana oblast samostalnih nadležnosti državnih organa u društvu. Pri tome je Ustav vodio računa o tome da te nadležnosti ne budu takve da mogu dovesti te organe — eventualno u sprezi s nekim drugim centrima društvene moći — u položaj da se nametnu društvu kao njegov monopolistički gospodar. Doduše, u svakodnevnoj praksi takve tendencije će se i u budućnosti pojavljivati. Jer nikakav ustav ne može unaprijed predvidjeti sve situacije koje stvara društveni život. Ali

hoće li se takve tendencije probijati ili se neće probijati, to će u velikoj mjeri zavisiti od svijesti i akcije subjektivnih snaga socijalističke svijesti u društvu uopće i u delegatskom sistemu posebno.

Razumije se, naš politički sistem treba da osigurava da se takve alternative slobodno ispoljavaju i demokratski razrješavaju bilo samoupravnim sporazumom ili društvenim dogovorom, bilo odlukom većine. Međutim, ni te alternative ni konflikti oko njih nisu takve prirode da bi se zbog njih i na njihovoj osnovi društvo moralo organizirati u neki oblik višepartijskog ili jednopartijskog političkog monopola, koji isključuje građanina iz neposrednog utjecaja na upravljanje društvom. Naprotiv, takve alternative, nema sumnje, mogu se mnogo progresivnije rješavati u sistemu demokratskog pluralizma samoupravnih interesa — u kojem se sve ideje i svi stavovi mnogo brže provjeravaju u živoj društvenoj praksi — nego u sistemu stalne borbe za političku vlast, u kojoj se sama ideologija i politika prikazuju u jednoj svjetlosti, a rješavanje problema koji nastaju u živoj društvenoj stvarnosti često u sasvim drukčijoj. Takve alternative u našem sistemu mogu se uspješno demokratski rješavati kako u samom samoupravnom radu, tako i u akciji društveno-političkih i sličnih organizacija. Jer te organizacije ne diferenciraju se na osnovi nekih općih političkih alternativa ni na osnovi političke borbe za vlast — jer one ni u kojem slučaju nisu neposredni nosioci vlasti — nego na osnovi svoje specifične i diferencirane uloge u pluralizmu samoupravnih interesa radnih ljudi i građana.

Naravno, struktura subjektivnog faktora, način njegova organiziranja, institucionalni oblik njegova djelovanja u društvu, kao i njegov položaj i uloga u sistemu državne vlasti, uključujući tu i vodeću ulogu samog Saveza komunista, nije nešto vječno i nepromjenljivo. Ali struktura organiziranih subjektivnih snaga kakva postoji u našem sistemu odgovara našem društvu iz više razloga. Ona je polazna pozicija, početni uvjet izgradnje takvog sistema samoupravne demokracije u kojem ideologija i opća politika neće biti oružje za stjecanje monopola političke vlasti, koji je svojstven i višepartijskom i jednopartijskom sistemu, nego će imati onakav položaj i ulogu u društvu kakav danas imaju nauka i kultura. Ideologija i politika će sve više utjecati na svijest samoupravljača, koji će na osnovi svojih autentičnih interesa stvarno upravljati društvom u okviru odgovarajućeg demokratskog sistema. One neće više čovjeka pretvarati u apstraktnog političkog građanina i neće

ga više dijeliti na na političke partije zato da bi mu iz ruku otele njegovo pravo da samoupravno upravlja sobom i društvom. Tek u takvim uvjetima sloboda građanina postat će identična sa slobodom čovjeka.

Ljudi koji će u samoupravnoj demokraciji upravljati društvom odnosit će se prema raznim aspektima ideologije i politike onako kako se danas odnose prema nauci i kulturi. Drugim riječima, o njihovoj primjeni odlučivat će se ovisno o tome kakve neposredne i dugoročne rezultate i kakvu korist one mogu dati na pojedinim područjima životnih, radnih i stvaralačkih interesa ljudi. Tek kad ne bude okova monopolske političke vlasti, to jest kad ona ne bude više otjelotvorenje takvih političkih institucija koje su oružje borbe za monopol u političkoj vlasti, tek tada će ideološka i politička misao biti zaista slobodna, a s njom i čovjek, koji je danas podređen političkim monopolima, bez obzira na to o kakvoj je demokratskoj ili nedemokratskoj formi tog monopola riječ.

Doduše, može se reći da je to još daleka budućnost. Da, to je svakako stvar budućnosti i postepenog preobražaja suvremenog društva. A na sadašnjem stupnju društvenog razvoja sigurno je da se nijedno društvo ne može održati bez određenog oblika klasičnog monopola u političkoj vlasti, ili bar bez takvog kompromisa koji osigurava vodeću ulogu jedne klase, uz određeno prihvaćanje interesa druge klase. Takav politički monopol u naše doba može odigrati bilo reakcionarnu, bilo progresivnu ulogu. On je oružje klasne vlasti buržoazije i tehnobirokratskog monopola. Ali on je isto tako neophodno oružje i revolucije radničke klase i antiimperijalističkih snaga. No, bez obzira na to koliko u danom trenutku bio progresivan, politički monopol je podložan najraznovrsnijim deformacijama upravo zato što se vrlo lako može od oružja naroda pretvoriti u oružje vladavine nad narodom.

Kritičar našeg društva može reći da naprijed opisani odnosi u našoj praksi ne izgledaju sasvim tako kao što se o njima govori ili piše. Takva kritička ocjena stanja svakako je u određenoj mjeri opravdana. Ali, unatoč svim slabostima i unatoč svojoj nerazvijenosti, takvi odnosi, ipak, već postoje kao početna baza jednog procesa, a stvar je subjektivnih snaga socijalističkog društva da ih dalje razvijaju i učvršćuju.

Prema tome, bez obzira na to u koliko će se dalekoj budućnosti na takav način razrješavati proturječnosti suvremenog socijalističkog društva, jedno društvo koje izgrađuje takav novi politički sistem, koji odgovara odnosima socijalističkog samo-

upravljanja, mora ga izgrađivati upravo s pogledom u takvu budućnost. Bez takvog teorijskog i praktičnog sagledavanja problema dugoročnog razvoja našeg samoupravnog demokratskog sistema, sam njegov razvoj ograničavao bi se na svakodnevna empirijska saznanja, što bi cijeli taj proces bitno usporilo i često ga deformiralo, to prije što mi već danas ne samo što možemo nego i moramo određene probleme društvenih odnosa rješavati upravo na takav demokratski način. Jer nesumnjivo je da će sa svakim korakom suvremenog klasnog društva prema besklasnoj samoupravnoj zajednici slobodnih proizvođača morati slabiti i postepeno nestajati svi oblici političkog monopola u sistemu vlasti, odnosno upravljanja društvom.

Naše društvo, pri tome, treba da se čuva opasnosti da se takve idejne i teorijske pretpostavke daljih kretanja, ili pojedina praktična rješenja ne pretvaraju u dogme. Zato živa samoupravna praksa mora biti slobodan i samostalan činilac u provjeravanju i korigiranju tih idejnih i teorijskih pretpostavki. Naše društvo treba da se dosljedno drži onog stava iz Programa Saveza komunista Jugoslavije u kojem je rečeno: »Ništa što je stvoreno ne smije za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mjesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije.«

Samoupravna demokracija bitno proširuje područje čovjekove slobode i ljudska prava

Socijalizam otvara i mora otvoriti perspektive neusporedivo širih demokratskih prava i ljudskih sloboda nego što ih je ikada uspostavio buržoaski parlamentarni sistem. Ne negirajući značenje klasičnih, tradicionalnih građanskih sloboda i prava, naše društvo učinilo je ogroman korak naprijed u odnosu prema tim pravima time što je bitno ojačalo društveni položaj radnog čovjeka, to jest ogromne većine ljudi u društvu, posebno u procesu društvene reprodukcije i u upravljanju čovjeka svojim životom i svojom sudbinom. Jer, uz klasične slobode i prava, samoupravna demokracija socijalizma uspostavlja i osigurava prije svega slobodu čovjeka da u najvećoj mogućoj mjeri on sam — u uvjetima i odnosima uzajamne zavisnosti, međusobne demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti s drugim ljudima — upravlja svojim interesima, što u suštini i jest istinska ljudska sloboda.

Već sada su sa socijalističkim samoupravljanjem radni ljudi u Jugoslaviji stekli neusporedivo šira demokratska prava i ljudske slobode od onih koja sadrži pojam građanskih prava i sloboda u društvu klasične građanske demokracije. Pravo čovjeka da u odgovarajućim samoupravnim oblicima demokratske integracije upravlja sam sobom i da neposredno utječe na sve oblike odlučivanja o vlastitim interesima više ne može podnijeti sistem političkog monopola na upravljanje društvom u klasičnim oblicima višepartijskog ili jednopartijskog sistema, odnosno ne može podnijeti takav politički sistem koji se zasniva na apstraktnom političkom građaninu. Takav samoupravni društveni položaj čovjeka i takvo njegovo pravo mogu se ostvarivati samo u političkom sistemu koji se zasniva na konkretnom radnom čovjeku, to jest na čovjeku koji sam — ali u demokratskoj odgovornosti prema jednakim pravima drugih — treba da odlučuje o svojim interesima u odgovarajućim oblicima samoupravne neposredne demokracije.

Socijalistička samoupravna demokracija, dovedena do svog punog izražaja, isključuje slobodu eksploatacije čovjeka od drugog čovjeka i druge oblike ekonomskog i političkog monopola, a osigurava: slobodu radnog čovjeka da raspolaze uvjetima, sredstvima i plodovima svog osobnog i udruženog rada; slobodu čovjeka da sam upravlja svojim interesima; slobodu neposredne razmjene rada; slobodu samoupravnog odlučivanja u mjesnoj zajednici i komuni o svim pitanjima od životnog interesa radnih ljudi i građana u mjestu stanovanja; slobodu izbora delegata iz svoje samoupravne zajednice za sve skupštine i druga delegatska tijela i organe samoupravljanja; slobodu ispoljavanja nacionalne individualnosti i svijesti ljudi te mogućnost da se interesi naroda i narodnosti Jugoslavije u potpunosti samoupravno izraze; slobodu ravnopravnog i demokratskog društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja svih subjekata u društvu itd. A sve to znači da socijalistička samoupravna demokracija proširuje i mora proširivati područje čovjekove slobode na sva područja društvenog samoupravljanja. Jer ako samoupravljači ne bi mogli demokratski odlučivati o svojim interesima, oni ne bi ni bili samoupravljači.

Sva demokratska prava i slobode čovjeka, uključujući demokratska prava njegove zajednice samoupravnih interesa i njegovih društvenih organizacija, naš Ustav zajamčuje svim građanima koji su spremni da se drže »pravila igre« socijalističke samoupravne demokracije. U tom smislu prvenstveni cilj našeg samoupravnog društva jest da u cjelokupnom našem

sistemu i u svim našim samoupravnim i društvenim organima i institucijama osigura odgovarajuće uvjete i uspostavi što šire mogućnosti za demokratsku stvaralačku borbu mišljenja s pozicija socijalizma i socijalističkog samoupravljanja; za organizirane oblike demokratskog odlučivanja najširih masa kako u pogledu utvrđivanja društvene politike, tako i u pogledu izbora ljudi za odgovorne društvene funkcije; za slobodno i demokratsko raščišćavanje alternativa u svakodnevnom odlučivanju, kao i za slobodno stvaralačko raščišćavanje idejnih i naučnih problema koji se odnose na dalji razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva i socijalizma uopće; za društvenu kritiku kojoj nije cilj borba uskih grupa za vlast, nego progres socijalizma i uspostavljanje i osiguravanje vodećeg položaja radnog čovjeka u sistemu socijalističkog samoupravljanja; za štampu koja će slobodno izražavati sve te procese, ali koja će biti oruđe samoupravne demokracije, a ne političke borbe za vlast, itd.

Ali samim ustavnim odredbama nije automatski osigurano ostvarivanje tih prava u praksi. Tek izgradnjom cjelovitog političkog sistema na bazi samoupravljanja, to jest izgradnjom adekvatnih demokratskih sredstava, oblika i metoda razvijanja i ostvarivanja tih prava, kao i snažnih mehanizama za njihovu zaštitu, naše društvo se može s relativno najmanje smetnji razvijati prema postavljenom cilju. Upravo to i jest u ovom trenutku najvažniji zadatak jugoslavenskog društva u oblasti razvoja samoupravne demokracije.

Karakter samoupravne pluralističke demokracije određuje i karakter demokratskih prava. Drugim riječima, s promjenom karaktera proizvodnih odnosa i klasne vlasti i s izrastanjem političkog sistema iz samoupravnog položaja čovjeka mijenja se i karakter demokratskih prava. Zato određena demokratska prava iz arsenala građanske demokracije jednostavno ne mogu imati istu ulogu i značenje u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Jer neko *demokratsko pravo iz parlamentarnog sistema* može postati u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, u stvari, *oblik obespravljenja samoupravljača*. Ako treba da postoji sloboda radnika kao samoupravljača, onda ne može biti slobode za eksploataciju čovjeka od drugog čovjeka. Ako treba da postoji sloboda samoupravnih subjekata da neposredno izražavaju i ostvaruju svoje interese i da na toj osnovi izgrađuju cjelokupan politički sistem državne vlasti, onda ne može biti slobode za stvaranje monopola političkih partija u raspolaganju državnom vlašću. Ako treba da postoji i razvija

se sistem demokracije koji odgovara proizvodnim i društvenim odnosima socijalističkog samoupravljanja, onda ne može biti slobode za uspostavljanje političkog sistema koji je u suprotnosti s tim odnosima.

Demokratska prava u sistemu samoupravne demokracije jesu način izražavanja slobode samoupravljača da odlučuju bilo osobnim izjašnjavanjem, bilo putem delegatskog sistema. Na taj način samoupravljači neposredno učestvuju, odnosno mogu učestvovati u odlučivanju o bitnim pitanjima vlastitih interesa i o bitnim i za njih značajnim pitanjima općeg društvenog interesa. Međutim, ni u uvjetima samoupravne neposredne demokracije radnički čovjek i građanin — isto kao ni u sistemu stranačkog političkog pluralizma — ne odlučuje uvijek osobnim izjašnjavanjem, nego preko svojih opunomoćenika, to jest delegacija i delegata. Ali tu postoje bitne razlike.

Prvo, građanin se u sistemu stranačkog političkog pluralizma izuzetno rijetko može osobno izjašnjavati o donošenju određene konkretne odluke, odnosno o toj samoj odluci, nego samo o izboru određenog kandidata koji treba da ga predstavlja. Pa čak ni tog kandidata, po pravilu, ne postavlja on, nego odlučujući vrh partije, ili je bar utjecaj tog vrha odlučujući. Prema tome, i sam izbor partijskog kandidata zapravo je potvrda tuđeg izbora, pa se zbog toga može reći da je i samo biračko pravo u parlamentarnom sistemu oblik političkog otuđenja građanina. Upravo taj jedini akt aktivnog angažiranja građanina u poslovima upravljanja društvom, to jest izborni akt, definitivno odvađa onoga tko je putem biračkog glasa dao generalno ovlaštenje svome kandidatu ne samo od cjelokupnog sistema upravljanja društvom nego i od samog tog opunomoćenika. Poslije toga građanin može utjecati na odlučivanje samo kao grupa za pritisak, s vrlo malim mogućnostima stvarnog utjecaja pri donošenju odluka.

Za razliku od takvog položaja radnog čovjeka i građanina u građanskom društvu, u sistemu samoupravnog pluralizma postoji relativno široka oblast gdje se osobnim izjašnjavanjem radnika, odnosno građana donose odluke o određenim pitanjima od interesa za njih. Osim toga, u delegatskom sistemu samoupravne demokracije izborni akt je samo prvi — i to ne najvažniji — akt, dok je opredjeljivanje konkretnih i diferenciranih opunomoćenja koja u vezi s konkretnim odlukama samoupravnih i društvenih organa donosi biračko tijelo putem odgovarajuće komunikacije sa svojom delegacijom, u stvari, mnogo značajniji akt afirmiranja pojedinca ili pojedinačne zajed-

nice interesa u društvenom odlučivanju. A taj sistem konkretnih opunomoćenja povezuje se i ujedno integrira od nivoa do nivoa cjelokupnog delegatskog sistema. Takav sistem omogućuje da utjecaj birača i njihovih zajednica interesa bude ne samo neposredan i stalan nego i kvalificiran, zasnovan na svjesnom i aktivnom ulaženju pojedinca ili njegovih zajednica interesa u probleme društvenog odlučivanja na svim područjima društvenog života, naravno, uz uvjet da samoupravljači osiguraju sebi sve neophodne informacije, kao i stručne i naučne podatke koji su im potrebni za odlučivanje. Stoga samoupravnom sistemu nisu potrebni klasični parlamentarni poslanici kao eksponenti političkih stranaka, nego delegacije i delegati samoupravnih zajednica u demokratskim delegatskim skupštinama i drugim delegatskim tijelima, koji se — pod određenim uvjetima — mogu i mijenjati zavisno od karaktera pitanja koje je na dnevnom redu.

Ako čovjek ima pravo i slobodu da u okviru svojih demokratskih samoupravnih zajednica i putem delegatskog sistema koji izrasta iz tih zajednica neposredno odlučuje o ostvarivanju svojih i zajedničkih interesa i o općim društvenim poslovima, onda demokratska prava građana ne mogu biti svedena na pravo da građanin svakih nekoliko godina glasa za nekog kandidata koji će poslije — u okviru višepartijskog političkog monopola — umjesto njega odlučivati o njegovim interesima i o općim društvenim poslovima. Pravo građanina u sistemu stranačkog političkog pluralizma po kojem može osnivati političke partije veoma je uska i ograničena sloboda za ogromnu većinu radnih ljudi i građana, bez obzira na to što je ona povezana i s određenim sekundarnim elementima tog prava u obliku slobode misli, govora, zбора i slično.

Usprkos svim tim pravima i slobodama u sistemu političkog pluralizma, realna prava i domet slobode čovjeka u tom sistemu svode se samo na mogućnost da se građanin opredjeljuje za određenu političku partiju i da bira njenog kandidata. A kad to čini, on se istovremeno lišava, odnosno sam taj odnos ga lišava one istinske ljudske slobode koja mu omogućuje da neposredno sam i samoupravno udružen s drugim radnim ljudima demokratski odlučuje o uvjetima, sredstvima i plodovima svog rada i stvaranja i o svim drugim interesima koji se odnose na njegov život i rad. Upravo to demokratsko političko pravo u sistemu političkog pluralizma postaje način i sredstvo ograničavanja onih prava i sloboda radnih ljudi, to jest ogromne većine naroda, koji su najbitniji za slobodan rad i život čo-

vjeka. To je i razumljivo jer je upravo nepostojanje, ograničavanje i ukidanje tih prava uvjet i sredstvo osiguravanja faktične slobode za relativno vrlo tanke stvarno vladajuće društvene slojeve koji u svojim rukama drže kapital, a time i stvarnu klasnu i političku vlast u društvu, to jest slobode za snage stvarne izvanparlamentarne klasne vlasti, za političke snage koje konkuriraju za politički monopol u centraliziranom sistemu državne vlasti i za jedan dio intelektualne »elite« koja je na jedan ili drugi način povezana s tim snagama.

Ako iz tog kuta promatramo ostvarivanje građanskih prava i sloboda u parlamentarnom sistemu, pogotovo tada postaje jasno da taj sistem i dalje veoma snažno ograničava instinsku slobodu ogromne većine ljudi i da ostaje oblik njihova potčinjavanja vlasti vladajuće klase. Upravo karakter i oblici demokratskih prava i ljudskih sloboda u parlamentarnom sistemu čine ta prava sredstvom održavanja klasnog sistema i radikalnog sužavanja mogućnosti eksploatiranih i potčinjenih klasa da se bore za svoje oslobođenje.

Drugo, u sistemu političkog pluralizma građanskog društva građanin putem izbora generalno ovlašćuje svog poslanika da odlučuje o svim pitanjima njegovih i društvenih interesa koja su u nadležnosti parlamenta, dok radnik-samoupravljač i građanin u sistemu samoupravnog pluralizma konkretno ovlašćuje svoje delegacije, odnosno delegate-opunomoćenike da se dogovaraju o donošenju određenih odluka s područja njegovih parcijalnih i zajedničkih, odnosno društvenih interesa. Ali pri tome je taj delegat-opunomoćenik stalno odgovoran onome tko ga je izabrao, to jest delegirao. Delegat nije više »političar općeg tipa« kao što su, uglavnom, poslanici u sistemu političkog pluralizma građanskog društva, nego je, u stvari, izvršilac one kolektivne funkcije koja pripada samoupravnim subjektima, vodeći računa i o zajedničkim, odnosno društvenim, a ne samo o parcijalnim interesima. U tom smislu ne utječe samo samoupravni kolektiv na svoje delegate, nego i opće stanje društvene svijesti utječe na delegate, kao i delegati na kolektiv. Ali ipak, politička odgovornost delegacije i delegata takva je da im izborni kolektiv na svakom pojedinom pitanju koje je na dnevnom redu može izraziti nepovjerenje ako se ne složi s postupcima delegacije, odnosno delegata.

Treće, nadležnosti parlamenta u građanskom društvu bitno su ograničene jer najveći dio društvene vlasti vrše izvanparlamentarne snage, dok naš delegatski sistem, načelno, isključuje postojanje na kakvih izvansamoupravnih i izvanskup-

štinskih snaga vlasti, bilo u oblasti političkog sistema, bilo u oblasti društveno-ekonomskih, odnosno proizvodnih odnosa. To ne znači da se i u našem društvu u samoj praksi ne pojavljuju razni, kako obično kažemo, otuđeni centri ekonomske i političke moći, ali ih sam sistem isključuje i sve više ograničava i potiskuje. U daljem razvitku našeg političkog sistema borbi protiv takvih tendencija treba posvetiti još veću pažnju.

U uvjetima samoupravljanja mnogo značajniju ulogu od klasičnog »općeg prava glasa« ima demokratsko pravo glasa u raznovrsnim samoupravnim organizacijama i zajednicama gdje se odlučuje o konkretnim interesima radnih ljudi, odnosno građana. Pri tome se to pravo ne svodi samo na pravo demokratskog izbora delegacija i delegata, nego i na rješavanje konkretnih pitanja koja su na dnevnom redu društva, a samim tim i tih zajednica i njihovih delegacija. Budući da je upravo takav samoupravni položaj čovjeka jamstvo njegove slobode u društvu, jasno je da su samoupravljači i u takozvanim općim izborima, iz kojih izrasta struktura delegatskih tijela, zainteresirani da delegaciju ili delegata koji će ih predstavljati u organima samoupravnog i političkog, odnosno državnog odlučivanja biraju iz svoje samoupravne organizacije i zajednice, a ne kao kandidate političkih partija koje su otuđene od neposrednih interesa čovjeka. Iz toga proizlazi da skupštine društveno-političkih zajednica, koje treba da donose političke odluke, moraju biti formirane na osnovi općih samoupravnih izbora, a ne općih političkih izbora.

U socijalističkom samoupravnom društvu većina interesa i problema upravljanja društvom ne politizira se, kao u uvjetima stranačkog političkog pluralizma, i to iz jednostavnog razloga što je rješavanje tih problema stvar samih samoupravljača. Dakako, i u samoupravnom odlučivanju neprekidno se javljaju alternative koje dovode do razlika u mišljenjima i zahtijevaju postojanje široke demokratske slobode u borbi mišljenja i u sučeljavanju tih alternativa, kao i u demokratskom odlučivanju o njima putem većine. Ali u samoupravnoj demokraciji te alternative ne nameću nužno i političku podjelu među ljudima, nego se postavljaju kao pitanje konkretnog odnosa čovjeka prema stvarima, to jest prema rješavanju određenog problema koji se izražava u svom autentičnom, a ne u politiziranom obliku. Pa i onda kad se pojedini društveni problemi javljaju u općem političkom vidu, prema njima se samoupravljač opredjeljuje u skladu sa svojim samoupravnim interesima, a ne prema nekim općim političkim diferencijacijama. [...]

Delegatski sistem

Bitno obilježje i karakteristiku socijalističkoj samoupravnoj demokraciji daje upravo delegatski sistem. On izvire iz mnoštva samoupravnih zajednica u kojima radni ljudi i građani — osobnim izjašnjavanjem i putem svojih delegacija — učestvuju u demokratskom donošenju odluka. Budući da danas organizirane samoupravne zajednice sa svojim delegacijama obuhvaćaju sva područja društvenog života — od udruženog rada do svih područja zadovoljavanja zajedničkih društvenih potreba — može se reći da delegatski sistem već pokriva sve odnose među ljudima i da je već postao integralni sistem, i kao takav nosilac cjelokupnog društvenog i političkog sistema. Ne postoji više nikakva potreba — a radikalno su sužene i mogućnosti — za nastajanje neke »izvansistemske vlasti«, to jest ekonomske ili političke moći koja ne bi bila sastavni dio delegatskog sistema.

Delegatski sistem je oblik organiziranosti radničke klase i svih radnih ljudi, odnosno građana, kako za vršenje vlasti, tako i za upravljanje društvenim poslovima na osnovama samoupravljanja. Delegatskim sistemom su obuhvaćeni i preko delegatskog sistema se izražavaju svi subjekti samoupravnog društva i njihovi interesi, pa time i čovjek pojedinac i njegov interes i njegova zajednica interesa, kao i društvo i njegovi interesi u cjelini. Time se delegatski sistem javlja i kao oblik samoupravne i demokratske integracije društva koja je sposobna da izrazi kako današnje interese i potrebe čovjeka i pojedinih njegovih zajednica interesa i društva u cjelini, tako i progresivne dugoročne ciljeve razvoja socijalističkog društva te putove i sredstva neophodna za njihovo ostvarivanje.

Kod nas se često na delegatski sistem gleda samo kao na nosioca sistema vlasti, a gubi se iz vida da je on istovremeno eksponent samoupravnih zajednica i njihova samoupravnog odlučivanja. Za dalju integraciju samoupravljanja u jedinstven društveni sistem potrebno je, prema tome, izgrađivati obje te komponente delegatskog sistema.

Polaznu tačku našeg demokratskog političkog sistema mogu činiti samo samoupravni demokratski odnosi radnika i svih radnih ljudi, i to ne samo u udruženom radu nego u svim oblicima njihove društvene aktivnosti. I upravo zato naš delegatski sistem predstavlja ono u čemu je Marx vidio osnovnu karakteristiku diktature proletarijata, to jest »radničku klasu organizovanu kao državu« (kurziv — E. K.), s tim što, naravno,

naša samoupravna organizacija obuhvaća ne samo radničku klasu nego sve građane i radne ljude. Ali oblici su te diktature demokratski i humanistički jer je njen nosilac radnik, demokratski organiziran u samoupravnom udruženom radu, demokratski povezan sa svim radnim ljudima, s narodom, i oslonjen na svoje klasne, odnosno društveno-političke organizacije i na nauku. U takvim odnosima i sama država, to jest politička vlast, u sve većoj mjeri postaje, odnosno treba da postaje instrument samoupravno organiziranih radnih ljudi na svim područjima društvenog rada i stvaranja.

Prema tome, uvođenje delegatskog sistema znači veliki korak naprijed u razvoju našeg društva, pa samim tim i u razvoju našeg političkog sistema. Delegatski sistem je, u stvari, nosilac i okosnica cjelokupnog sistema socijalističke samoupravne demokracije koji nastaje u našem društvu.

Delegatski sistem je snažna brana od pritiska da se našem političkom sistemu nametnu oblici i metode boržoaskog parlamentarizma, koji bi, po logici stvari, ne samo oslabili društvenu ulogu socijalističkih snaga nego bi i cjelokupan naš društveni razvoj — a time i razvoj političkog sistema — skrenuli na kolosijek onih oblika društvenog i političkog života koje je naša revolucija odavno odbacila.

Možemo reći da su uvođenjem delegatskog sistema stvoreni uvjeti za veću političku stabilnost socijalističkog društvenog sistema i socijalističke samoupravne demokracije. A veća politička stabilnost političkog i samoupravnog demokratskog sistema olakšat će i pospješiti razvoj demokratskih oblika socijalističkog društvenog i političkog života. Dakle, prije svega u tom okviru, to jest u delegatskom sistemu, možemo i moramo tražiti putove i sredstva za uvođenje i ostvarivanje mogućih oblika neposrednog uključivanja svih radnih ljudi i građana u vršenje društvenih poslova, kao i oblika šireg i potpunijeg demokratskog ispoljavanja prava, sloboda i interesa svih ljudi. A naš delegatski sistem upravo to načelno omogućuje i garantira.

Dakako, to je sistem, a svakodnevna praksa nije uvijek u skladu s takvim sistemom. Uzroci takvim pojavama nisu uvijek u subjektivnim otporima ili neshvaćanjima, nego — čak prije svega — u nedograđenosti sistema. Zato mislim da nas najznačajniji zadaci — kad je riječ o daljoj izgradnji našeg političkog sistema — očekuju upravo u oblasti delegatskog, odnosno delegatsko-skupštinskog sistema.

Postoje dvije principijelne razlike između delegatskog sistema socijalističkog samoupravljanja i klasičnog političkog predstavništva.

Za naš delegatski sistem bitno je, prije svega, to da su radnici seljaci, inteligencija i drugi radni ljudi i građani upravo kao samoupravljači u integralnom sistemu samoupravnog interesnog pluralizma i na svim područjima društvenog života — kako u samoupravnom udruženom radu, tako i u svim drugim oblicima demokratske samoupravne organizacije, društvene aktivnosti i međusobnih odnosa — postali izvor i stvarni nosilac političkog sistema, umjesto fikcije apstraktnog političkog građanina i partijskog političkog sistema koji proizlazi iz takve fikcije.

S druge strane, umjesto klasičnog političkog poslanika kao eksponenta određene političke partije, u našem delegatsko-skupštinskom sistemu pojavljuje se kolektivna delegacija zajednice samoupravnih interesa, koja je eksponent zbiljskog čovjeka kao nosioca konkretnih osobnih i društvenih interesa. U svojim demokratskim samoupravnim zajednicama i putem delegacija tih zajednica on se sam stara o svojim interesima, povezujući se istovremeno, u integralnom sistemu demokratskog samoupravljanja, sa svim drugim radnim ljudima i njihovim interesima. U takvoj delegaciji sadržana je mogućnost da se u njoj samoj pojavi većina i manjina, ali ne na pitanjima općih političkih diferencijacija višepartijskog tipa, nego na osnovi konkretnog odnosa prema rješavanju pojedinih samoupravnih i društvenih problema. Osim toga, i kad nastane takva većina i manjina, i jedna i druga su po samoj prirodi te delegacije izraz napora da se nađu najbolja rješenja, a ne oblik borbe za političku vlast, u kojoj se odnos prema konkretnim problemima i interesima društvenog života promatra samo s gledišta sakupljanja izbornih poena u masama.

Prema tome, delegatski sistem se ne zasniva na pluralizmu nekih općih političkih interesa, nego na pluralizmu konkretnih društvenih interesa radnih ljudi i građana, koji dolaze do izražaja na raznim područjima društvenog života. Zasnovan na takvom samoupravnom i demokratskom pluralizmu interesa, delegatski sistem opredjeljuje i odgovarajući karakter demokratskih prava radnog čovjeka i građanina. To je prije svega pravo radnika, radnog čovjeka i građanina na osnovi kojeg on sam u najvećoj mjeri — u okviru svojih samoupravnih zajednica, bilo na osnovi samoupravnih sporazuma, bilo demokratskim odlučivanjem većine samoupravljača u pojedinim samo-

upravnim zajednicama — odlučuje o svim svojim interesima, a preko svojih delegacija u delegatskom sistemu, to jest opet neposredno, učestvuje u donošenju odluka državnih organa koje se odnose na njegove interese. Naravno, u tom sistemu je neophodno da se istovremeno osigurava demokratsko usklađivanje parcijalnih interesa i sa zajedničkim interesima u širim samoupravnim zajednicama i s općim društvenim interesima o kojima odlučuju delegatske skupštine. I u tom pogledu u delegatskom sistemu postoje više ili manje ozbiljni otvoreni problemi i alternative.

Time, naravno, nikako ne želim tvrditi da se delegatskom sistemu, odnosno pojedinim delegacijama ne može ni u kojem slučaju nametnuti i politička diferencijacija radi borbe za vlast. Ima nekoliko razloga zbog kojih i tu mogućnost treba imati na umu. Prvo, antisocijalističke i antisamoupravne snage imaju određen idejno-politički utjecaj i na samoupravnu strukturu. A prije svega unutrašnji tehno-kratski i drugi slični konzervativni i reakcionarni pritisci mogu učiniti da se određeni parcijalni ili društveni interesi politiziraju i tako pretvaraju u sredstvo političke borbe za određene pozicije u samoupravnom i društvenom sistemu, odnosno u sredstvo borbe za ekonomsku i političku vlast. Takvi pritisci se ne mogu naprosto ukinuti sistemom jer još uvijek imaju duboke korijene u strukturi društva koje je tek proizašlo iz jednog ekonomski i politički zaostalog, antidemokratskog i apsolutističkog sistema stare Jugoslavije. Takvim pritiscima treba da se suprotstavi prije svega uporna idejna i politička akcija s pozicija socijalističkog samoupravljanja, koja, između ostalog, treba da bude usmjerena i na osposobljavanje samog delegatskog sistema da se uspješno suprotstavlja takvim pritiscima.

Položaj i uloga socijalističkog subjektivnog faktora u delegatskom sistemu

Preciziranje i učvršćivanje položaja i odgovornosti subjektivnih socijalističkih snaga u delegatskom sistemu ima izuzetnu važnost. Da bi takav demokratski sistem mogao na zadovoljavajući način funkcionirati, u njemu se mora spajati, odnosno integrirati svijest o živim i neposrednim samoupravnim interesima sa sviješću o zajedničkim i dugoročnim društvenim-historijskim interesima radničke klase i svih radnih ljudi.

Naš delegatski sistem sada se nalazi tek na početku svog razvoja. On je još nedorečen. Prisutne su ozbiljne slabosti u svim pravcima njegova funkcioniranja. Još se nije u punoj mjeri oslobodio tradicije parlamentarnog sistema i »narodnog poslanika« kao političkog predstavnika. U njemu još uvijek nema dovoljno efikasnosti u demokratski organiziranom izražavanju volje baze, kao ni u demokratskom mehanizmu koji bi u zadovoljavajućoj mjeri delegatski sistem povezivao s cjelokupnom strukturom društvene svijesti. Osim toga, i po svojoj demokratskoj prirodi delegatski sistem ne može funkcionirati ako je zatvoren u svoje vlastite institucionalne organe i oblike.

Ne možemo, prema tome, reći da je delegatski sistem već postao kompletan demokratski politički sistem, ali svakako možemo tvrditi da je on okosnica novog sistema samoupravne socijalističke demokracije, sposoban da bude nosilac cjelokupnog društvenog organizma.

Delegatski sistem će u punoj mjeri moći obavljati svoju društvenu funkciju samo ako subjektivne socijalističke snage društva, sa Savezom komunista na čelu, budu njegov organski dio, to jest faktor njegove svijesti. Mislim da sadašnje stanje u tom pogledu nije sasvim zadovoljavajuće. Štoviše, jedan od glavnih problema našeg delegatskog sistema koji usporavaju njegovo učvršćivanje jest način na koji u njemu samom dolazi do izražaja položaj i uloga onog dijela društvene strukture koji obično nazivamo socijalističkim subjektivnim faktorom društva.

Mislim da neću pretjerati ako kažem da se taj subjektivni faktor društva kao cjelina i u pojedinim svojim dijelovima nalazi suviše na periferiji kretanja koja se odvijaju u samoupravnom udruženom radu i u delegatskom sistemu. A nijedan sistem, pa ni naš društveno-ekonomski, a samim tim ni delegatski sistem ne može uspješno funkcionirati stihijski, bez svestranog oslanjanja na cjelokupnu svjesnu stvaralačku snagu subjektivnog faktora društva. Ni u delegatskom sistemu, kao ni u društvenom životu uopće, spontanitet i automatizam ne mogu zamijeniti organiziranu kreativnu snagu društva.

Uloga subjektivnog faktora u delegatskom sistemu mora početi od delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, jer inače ne bismo mogli dosljedno provesti delegatski sistem ni na drugim nivoima odlučivanja. Zato Savez komunista i druge društveno-političke organizacije treba da djeluju i da se bore za svoje stavove prije svega u delegatskoj bazi.

Ako se socijalističke subjektivne snage društva ne bi aktivno angažirale na tom području, stihija bi vodila, u najboljem slučaju, u spori svakodnevni empirizam, a u težim slučajevima čak i do pojave da socijalističkom samoupravljanju neprijateljske snage stječu pozicije u delegatskom sistemu. Delegati ne mogu isključivo spontano i empirijski izgrađivati naše društvo. Jedan od nezamjenljivih izvora svijesti delegatskog sistema moraju biti, prema tome, i organizirane stvaralačke snage socijalističke svijesti. Razumije se, taj subjektivni faktor ne može se shvatiti, a još manje djelovati kao komanda Saveza komunista nad cjelokupnim tim sistemom. Mislim da rješenje treba da tražimo u brzem razvijanju odgovarajućih formi demokratskog povezivanja uloge Saveza komunista, sindikata, Socijalističkog saveza i drugih organizacija, nauke, kulture i stručnih službi s delegatskim sistemom.

Svoju historijsku ulogu u izgradnji socijalističkog društva radnička klasa kao vodeća samoupravna snaga može uspješno odigrati samo kao organizirana snaga u udruženom radu, kao organizirana snaga u samoupravnom ostvarivanju svojih socijalnih, kulturnih i drugih interesa, kao organizirana idejno-politička snaga u neprekidnom probijanju putova koji vode ostvarivanju njenih dugoročnih, historijskih interesa i ciljeva, kao organizirana snaga u obrani socijalističkog razvoja u društvenoj praksi. Samoupravljanje mora izražavati sve te manifestacije bića radničke klase. I zato ono ne može biti samo nekakav instrument isključivo empirijskog djelovanja radnih ljudi u ostvarivanju njihovih svakodnevnih interesa u udruženom radu, a pogotovo ne može biti instrument nekakve spontane vladavine masa, jer bi to dovelo do deformacija cjelokupnog samoupravnog sistema.

Upravo da bi se to spriječilo, subjektivne snage kreativne društvene svijesti moraju biti organizirani sastavni dio sistema samoupravne demokracije i izraz demokratske samoupravne aktivnosti samih samoupravnih zajednica, a ne neka idejno-propagandistička snaga izvan tog sistema ili klasična politička partija iznad njega. Jer, na kraju krajeva, historijski procesi se nikada nisu stihijski razvijali. Uvijek su postojale određene naučnoteorijske i idejno-političke snage koje su izražavale, ali ujedno i formirale i organizirale društvenu svijest i, osvjetljavajući dugoročne perspektive, pokretale ljude u borbu za društveni progres.

Upravo je zato našim Ustavom predviđeno da u delegatskom sistemu budu prisutne kao njegov sastavni dio — uz de-

legacije parcijalnih interesa koji se izražavaju u mnoštvu delegacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica, mjesnih zajednica itd. — i delegacije društveno-političkih organizacija. Pri tome te delegacije nemaju nikakvu privilegiranu, a pogotovo ne monopolsku poziciju u delegatskom sistemu. Naprotiv, kad se radi o odlučivanju, one su, u stvari, veoma ograničene. To je izraz činjenice što te organizacije ne raspolažu političkim monopolom u društvu. Delegacije tih organizacija mogu s drugim delegacijama ravnopravno učestvovati u odlučivanju, u načelu i uglavnom, samo onda kada se radi o pitanjima koja se odnose na zaštitu socijalističkih tekovina revolucije, na opredjeljivanje pravaca razvoja socijalističkog sistema i na osiguravanje slobode takvog razvoja. O svim drugim pitanjima delegati samoupravnih subjekata donose po pravilu — odnosno s rijetkim izuzecima koje utvrđuje Ustav — svoje odluke bez suodlučivanja delegata društveno-političkih organizacija, čime se onemogućuje da bilo koja osamostaljena politička snaga izvan delegatskog sistema stekne monopol državne vlasti.

Ali svojim učestvovanjem u delegatskom sistemu društveno-političke organizacije, nauka, kultura, stručne službe imaju ne samo mogućnost nego i dužnost da otkrivaju delegatima šire aspekte pojedinačnih odluka koje oni treba da donose. Naravno, delegati na kraju samostalno, većinom glasova, donose odluke, ali učestvovanje organiziranih snaga socijalističke svijesti u delegatskom sistemu doprinosi da te odluke, po pravilu, budu kvalificirane i progresivne. Razumije se, to se ne događa i neće se događati uvijek. Vodeće socijalističke snage doživljavaju i doživljavat će u tome i neuspjeh jer se pojedine delegacije ili delegatska tijela ponekad opredjeljuju i protiv njihovih stavova. Ali od objektivnosti, to jest realnosti stavova tih snaga, kao i od njihove sposobnosti da utječu na svijest masa samoupravljajuća, zavisi hoće li se to događati češće ili samo izuzetno.

Prema tome, u radu na daljoj izgradnji političkog sistema moramo sagledati kako da se sam delegatski sistem organizira da bi osigurao integraciju svih onih društvenih snaga u njemu koje *samo kao organska cjelina* mogu osigurati da delegatski sistem zaista bude snažan demokratski nosilac i glavna pokretačka snaga društva. Naime, delegatski sistem morali bismo tako izgrađivati da cjelokupna struktura društvene svijesti učestvuje u svakodnevnom radu delegatskih skupština i drugih delegatskih tijela i njihovih izvršnih organa te u donošenju

njihovih odluka, odnosno da to odlučivanje delegatskih tijela bude izraz svijesti i stvaralačke sposobnosti cjelokupnog društva.

Ako u tom smislu ojačamo, to jest učvrstimo društveni i politički sistem te osiguramo da se ključne pozicije, prije svega u delegatskom sistemu, čvrsto nalaze u rukama socijalističkih snaga, onda zaista možemo govoriti o jačanju stabilnosti sistema, a time i o daljoj demokratizaciji našeg društva.

Upravo zato se postavlja gotovo kao centralno pitanje: kako u naš delegatski sistem i u svakodnevni rad delegatskih skupština, izvršnih i drugih organa — i to svih, kako onih u sistemu društveno-političkih zajednica, tako i onih u sistemu samoupravnog udruženog rada — ugraditi ulogu, utjecaj i demokratsku organizaciju subjektivnog faktora socijalističke i samoupravne svijesti i stvaranja te tako osigurati da taj subjektivni faktor društva putem delegatskog sistema utječe na rad tih organa, s tim da istovremeno nosi i demokratsku javnu odgovornost za svoje djelovanje pred masama samoupravljajuća. [...]

Subjektivni faktor — socijalistička i demokratska kreativna snaga društva

Pod subjektivnim faktorom socijalističkog društva razumijevam ne samo Savez komunista i druge društveno-političke organizacije, kao što su Socijalistički savez radnog naroda, sindikati, Savez socijalističke omladine itd., nego i sve one društvene organizacije raznovrsnog tipa koje imaju svoj interes i utjecaj u društvenim odnosima i koje na različite načine utječu na društvenu svijest i na rješavanje društvenih problema. Ovdje mislim i na državne organe, nauku, stručne službe i sve druge organizirane faktore idejnog, političkog, stručnog, materijalnog, naučnog, kulturnog i etičkog stvaranja. I najzad, iako ne na posljednjem mjestu, pod subjektivnim faktorom socijalističkog društva razumijevam i spontanu socijalističku svijest, inicijativu i akciju najširih masa naroda kao izraz elementarnih društvenih htijenja radnog čovjeka i njegovih iskustava. Ukratko, pod subjektivnim faktorom socijalističkog društva razumijevam svu socijalističku i demokratsku kreativnu snagu društva koja mora slobodno i u punoj mjeri doći do izražaja.

Prije su društveno-političke organizacije s formalnopravnog gledišta bile u položaju kao i sve druge društvene organizacije. Dakako, u praksi nije bilo tako, jer su sve one u većoj ili manjoj mjeri imale neposredan utjecaj na upravljanje društvom, a pogotovo je to činio Savez komunista Jugoslavije. Po Ustavu iz 1974. godine, međutim, te organizacije su i formalnopravno uključene u politički sistem kao sastavni dio delegatskog sistema. A to nameće potrebu da se promijene i određene metode rada društveno-političkih organizacija, pa i samog Saveza komunista. Pojednostavljeno govoreći, rekao bih da je potrebno donekle izmijeniti pravac i način demokratske komunikacije između društveno-političkih organizacija i samoupravno i demokratski organiziranih radnih ljudi, to jest njihovih samoupravnih zajednica i njihovih samoupravnih i drugih društvenih organa i organizacija.

Problemi treba da se demokratski rješavaju u tim samoupravnim zajednicama i njihovim samoupravnim i drugim društvenim organima i organizacijama, uz demokratsku i odgovornu suradnju društveno-političkih organizacija i drugih faktora socijalističkog društvenog stvaranja. A alternative i eventualni konflikti koji niču u takvom demokratskom procesu treba da se potom razmatraju u forumima društveno-političkih organizacija radi zauzimanja njihovih stavova u demokratskoj borbi mišljenja koja dolazi do izražaja u samoupravnim zajednicama i delegatskim tijelima.

To znači da nema nijednog ozbiljnijeg društvenog pitanja koje stoji pred odgovornim društvenim institucijama a za koje, na primjer, Savez komunista ne treba da se zainteresira i angažira, što, dakako, ne znači da treba da nameće rješenja, pa čak ni da preuzima odgovornost za rješenja. Više nego ikada prije, sada bi bilo štetno ograničavati ulogu Saveza komunista Jugoslavije samo na neku političko-propagandističku aktivnost ili na djelovanje preko državnog aparata. Nije pitanje u tome da li Savez komunista treba ili ne treba da ulazi u pravce rješavanja konkretnih društvenih problema na svim područjima društvenog života, nego kako da ulazi u te probleme u uvjetima samoupravljanja radnih ljudi, to jest kako da progresivno utječe na donošenje društvenih odluka u uvjetima kada te odluke donose sami ti radni ljudi. Očigledno je da je to moguće samo ako se Savez komunista i druge društveno-političke organizacije, kao i drugi faktori društvenog stvaranja, i angažiraju u demokratskoj suradnji upravo s tim samoupravljačima, odnosno sa svim socijalističkim snagama, pa i tamo

gdje se u demokratskoj borbi mišljenja takva odluka priprema i donosi. To je pogotovo važno za sve institucije našeg delegatskog sistema kako u samoupravnim organizacijama i zajednicama, tako i u skupštinskom sistemu društveno-političkih zajednica.

U stvari, već danas takva metoda rada prevladava u djelovanju naših društveno-političkih organizacija, a posebno Saveza komunista. Međutim, određena kolebanja i odstupanja od takve metode rada ipak postoje i stalno se pojavljuju. Osim toga, demokratska komunikacija između tih organizacija i ostale društvene strukture sada je još uvijek slabo razvijena, a naročito u institucionalnom smislu. Upravo zato je potrebno da Savez komunista u tom pogledu jasnije opredijeli svoje stavove, da razradi metode svog rada i da učestvuje u razradi demokratskih metoda rada drugih društvenih faktora. To isto se odnosi, u većoj ili manjoj mjeri, i na sve društveno-političke organizacije pa i na druge organizirane snage socijalističke svijesti. Jer za učvršćivanje i stabilnost našeg političkog sistema sada je bitno da se sve snage socijalističkog društvenog stvaranja demokratski organizira oko delegatskog sistema kao okosnice cjelokupnog društvenog i političkog sistema.

U takvim uvjetima organizirane snage društvene svijesti gube svojstvo nosioca monopolskog raspolaganja političkom vlašću, iz kojeg je neminovno izvirala politička podjela na partije, a pojavljuju se kao izraz određenih specifičnih samoupravnih interesa. Drugim riječima, te snage učestvuju kao faktor društvene svijesti u konkretnim oblicima samoupravnog i državnog odlučivanja. A to znači da se društvo više ne dijeli na neku opću političku većinu i političku manjinu, odnosno na partiju na vlasti i na opoziciju. Ali u svakodnevnom konkretnom odlučivanju radni ljudi-samoupravljači slobodno se dijele na većinu i manjinu, koje se stalno mijenjaju, to jest oko svakog pitanja koje je na dnevnom redu samoupravnog, odnosno društvenog odlučivanja. Stoga se idejne i političke snage socijalističkog samoupravnog društva ne organiziraju na osnovi općih političkih podjela, nego na osnovi općih društvenih potreba samoupravnih interesa koji se nameću u svakodnevnom demokratskom odlučivanju samoupravnih subjekata i njihovih delegacija u skupštinskom sistemu. Drugim riječima, radni ljudi-samoupravljači odlučuju prije svega o konkretnim pitanjima koja su na dnevnom redu samoupravnog, odnosno društvenog odlučivanja, a ne o kandidatima za monopolsko raspolaganje vlašću.

Prema tome, naše društveno-političke organizacije nisu i ne treba da budu izborna tijela radi borbe za vlast, kao što su to političke partije u parlamentarnom sistemu, nego specifičan oblik interesnog organiziranja radnih ljudi i građana u oblasti gdje se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike, nauke, kulture, etike i slično. Takva njihova uloga je neophodna zato što se društvo ne sastoji samo od mnoštva parcijalnih interesa, neposredno vezanih za životne, radne, stvaralačke i kulturne uvjete i težnje čovjeka, nego i od cjelovite idejne, političke, naučne, kulturne, etičke i misaone nadgrađnje uopće. Osim toga, to je i jedini mogući put neposrednog povezivanja vodećih idejnih i političkih snaga društva, a posebno Saveza komunista Jugoslavije, s najširim radnim masama. A upravo od takve neposredne povezanosti i zavisi moć njihova društvenog utjecaja.

Za nas pojam vodeće uloge Saveza komunista Jugoslavije u našem društvenom životu nikad nije bio identičan s pojmom političkog monopola na državnu vlast, odnosno s pojmom jednopartijskog sistema. Savez komunista, kao idejna i politička avangarda radničke klase, izraz je specifičnog kompleksa idejnog i političkog interesa te klase i svih radnih ljudi, pa je prema tome sastavni dio demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, a ne neka politička snaga iznad ili izvan tih interesa. U takvoj svojoj ulozi Savez komunista je sastavni dio većine u društvu u onoj mjeri u kojoj je sposoban da njegovi idejni i političko-praktični stavovi zaista postaju stavovi mnoštva samostalnih zajednica samoupravnih interesa, to jest većine.

Drugim riječima, mi nismo za vladavinu manjine, iako je Savez komunista manjina. On i mora biti manjina jer samo kao takav može u našim uvjetima biti avangarda društvenog napretka, to jest sagledavati socijalističku praksu u njenoj cjelini. Ali on ne nameće društvu neku svoju monopolističku vlast. Tek udružen s radnim ljudima u njihovim demokratskim zajednicama interesa i u političkom sistemu samoupravne demokracije, u delegatskom sistemu, u Socijalističkom savezu radnog naroda itd., on može biti vodeća idejna i politička snaga većine.

To, dakako, zahtijeva i specifične demokratske metode djelovanja Saveza komunista. On mora biti dosljedan i uporan u borbi protiv stvarnih neprijatelja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, kao i u borbi za demokratske odnose među slobodnim narodima i narodnostima naše zemlje. Ali on treba da bude spreman i na odstupanja i na kompromise kad se radi

o sukobu interesa unutar samoupravne demokracije ili kad se radi o zaostajanju društvene svijesti radnih masa. Savez komunista treba da bude uporan u svojoj idejnoj i političkoj orijentaciji i u borbi za utjecaj te orijentacije na samoupravljače i samoupravne zajednice, odnosno zajednice samoupravnih interesa. Ali on mora biti spreman i na korekciju svojih stavova kad ih praksa demantira ili kad postojeća društvena svijest još nije spremna da ih prihvati. Mislim da je takva demokratska uloga Saveza komunista Jugoslavije uvjet uspješnog razvoja političkog sistema samoupravne demokracije.

Takav društveni položaj, organiziranost i način djelovanja subjektivnog faktora istovremeno mora osposobljavati naše socijalističko samoupravno društvo da se brani od pritiska i napada onih ideoloških i političkih snaga unutar i izvan zemlje koje pokušavaju da mu namegnu politički sistem koji je tud i neprijateljski njegovim socijalističkim proizvodnim odnosima, to jest njegovu socijalističkom i samoupravnom karakteru. Izgrađivanje takve sposobnosti društva uvjet je daljeg razvoja samoupravne demokracije. Jer nestabilnost sistema izvor je nedemokracije. Samo stabilnost ključnih pozicija sistema, koje osiguravaju vodeću ulogu interesa radničke klase i svih radnih ljudi u društvu i njegovoj državnoj vlasti, u uvjetima koje je stvorila naša revolucija omogućuje razvoj demokracije.

Polazeći od toga, i za našu praksu treba reći da samo odlučujući utjecaj radničke klase, radnog naroda i svih socijalističkih snaga na ključne pozicije samoupravnog demokratskog sistema osigurava njegovu stabilnost. A posebnu ulogu u tome ima Savez komunista Jugoslavije kao snažna vodeća idejna i politička koheziona snaga revolucije, a samim tim i našeg političkog sistema socijalističkog i demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

Savez komunista kao faktor svijesti samoupravnih radnih masa i pokretač njihove socijalističke akcije

Svojevremeno smo, s pravom, razbijali personalnu uniju partijskog i državnog izvršnog aparata, jer je ona bila pravi izvor birokratizacije društva, pa i same Komunističke partije. Danas je takva opasnost bitno ograničena. Međutim, postoji

jedna druga opasnost, to jest da Savez komunista — u uvjetima kad su se centri političke snage definitivno pomakli iz državnog aparata u sistem samoupravnih zajednica — ostane suviše na periferiji stvarnih društvenih zbivanja koja se odvijaju u sistemu samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa udruženog rada, kao i u delegatskom sistemu, a samim tim i da oslabi njegova povezanost s radnim masama.

Historija Komunističke partije Jugoslavije daje nam mnogo dokaza da je ona u svojoj revolucionarnoj akciji bila uspješna samo onda kad je svojom politikom i svojom aktivnošću znala naći put do najširih masa radnog naroda i kad se znala povezati s cjelokupnom progresivnom i demokratskom strukturom društva.

Lenjin je u svoje vrijeme rekao da partija može vršiti svoju historijsku revolucionarnu misiju samo onda kad postane stvarni politički faktor u društvu, a to znači onda kad je ona na takav način demokratski povezana sa širokim radnim masama i s progresivnom i demokratskom strukturom društva da ga može i mijenjati, odnosno utjecati na njegovo mijenjanje. A takva demokratska povezanost o kojoj je Lenjin govorio ne stvara se izgovaranjem riječi revolucija sa tri »R«, nego takvom svakodnevnom mnogostrukom akcijom koja istovremeno odgovara raznovrsnim interesima složenog organizma ne samo društva kao cjeline nego i konkretnih radnih ljudi i pojedinih njihovih samoupravnih zajednica.

To je važno nekada, a važi ne manje i u našim sadašnjim prilikama. Naravno, Savez komunista bio je, a i danas je istinski politički faktor, koji, u povezanosti sa svim drugim socijalističkim snagama, može presudno utjecati na razvoj društva, odnosno na njegov napredak. Međutim, da bi on to i dalje ostao, neophodno je da se način njegova djelovanja prilagodi promjenama koje su nastale u našem društvu. A osnovna orijentacija u tom prilagođavanju mora biti takva da osigura da se Savez komunista mora uvijek nalaziti tamo gdje se odvija samoupravna i politička aktivnost masa.

Drugim riječima, problem se postavlja u sljedećoj alternativi: ili će Savez komunista biti unutrašnja motorna snaga velike većine naroda, to jest samoupravljača koji preko radničkih savjeta, drugih samoupravnih tijela i delegatskog sistema neposredno vladaju svojim, odnosno društvenim radom, društvenim sredstvima za proizvodnju, sredstvima društvene reprodukcije (društvenim kapitalom), a time i dohotkom, ili će Savez komunista biti od masa odvojena, uska, birokratizirana

manjina koja će u ime radničke klase, u stvari, vladati upravo nad tom klasom i nad velikom većinom naroda preko državnog aparata i tehnostrukture u društvenom radu i društvenoj nadgradnji. Sa sve većim učvršćivanjem socijalističkog samoupravljanja u našem društvu ta druga alternativa sve više gubi realne društvene izvore i mogućnosti. Jer naš politički sistem više se ne zasniva ni na apstraktnom političkom građaninu ni na apstraktnom političkom pojmu radničke klase, što je politički izvor birokratskog monopola na političku vlast. Naš politički sistem zasniva se na samoupravljanju i delegatskom sistemu, to jest na delegacijama samoupravnih zajednica u udruženom radu i na svim drugim područjima društvenog rada i stvaranja.

Savez komunista danas manje nego ikada prije može biti nosilac nekog političkog monopola, odnosno sam vladati društvom. On, u stvari, nikad nije ni bio u takvom položaju, ali sigurno je da je u sistemu samoupravne demokracije takva mogućnost manja nego što je bila ikada prije. Zbog toga Savez komunista mora uspostavljati — ne samo preko svojih osnovnih organizacija i pojedinih komunista nego i kao organizirana snaga samoupravne demokracije — cijeli sistem demokratskih veza sa samoupravnim zajednicama i svim socijalističkim snagama, s tim da djeluje u demokratskoj povezanosti i odgovornosti s njima, a ne kao neki vanjski, odnosno izvansistemski faktor, posebno ne kao neka izvansistemaska vlast. To isto vrijedi, naravno, i za druge društveno-političke organizacije, s tim što u tim odnosima svaka od njih vrši svoje specifične zadatke.

U tom smislu treba razraditi položaj i način djelovanja Saveza komunista u delegatskom sistemu, počevši od delegacija osnovnih organizacija udruženog rada pa do najširih delegatskih tijela u udruženom radu i samoupravnim interesnim zajednicama, a isto tako počevši od delegacija osnovnih organizacija i samoupravnih zajednica pa do Skupštine SFRJ.

Savez komunista, kao idejna i politička avangarda radničke klase i kao faktor socijalističke svijesti samoupravnih radnih masa, ne može kao neki vanjski faktor slati svoje direktive tijelima delegatskog sistema, nego treba da bude sastavni dio samog delegatskog sistema. On se mora boriti za to da komunisti steknu povjerenje svojih samoupravnih zajednica i da budu birani u delegacije tih zajednica. Savez komunista treba da bude prisutan i aktivan na konferencijama delegacija, u društveno-političkim i drugim vijećima delegatskih skupština, kao i u drugim delegatskim tijelima demokratski integriranih

samoupravnih zajednica. Upravo tu, u demokratskim delegatskim tijelima zajedno sa samoupravljačima i svim socijalističkim snagama, u odgovornoj demokratskoj borbi mišljenja i slobodi postavljanja alternativa, Savez komunista treba da se bori za afirmaciju svoje politike i svojih stavova.

Takva aktivnost Saveza komunista moguća je samo ako on bude ažurno pratio problematiku koja je na dnevnom redu delegacija i delegatskih tijela te ako mu njegove delegacije i delegati budu redovno i kvalificirano prenosili informacije o problematici koja se razmatra u tim tijelima, u pojedinim vijećima delegatskih skupština, u društvenim savjetima itd. Samo u tom slučaju Savez komunista bit će sposoban da na osnovi analize tih podataka izvlači određene zaključke za oblikovanje svoje politike i svojih stavova, koje će potom njegove delegacije i delegati, kao i pojedini komunisti u raznim samoupravnim i delegatskim tijelima zastupati u demokratskom pripremanju odluka delegacija i delegatskih tijela. Takav položaj i uloga Saveza komunista u delegatskom sistemu doprinosit će jačanju stabilnosti cjelokupnog sistema i istovremeno će poticati demokratske metode rada delegatskih tijela i demokratsku afirmaciju interesa radnih ljudi i njihovih samoupravnih zajednica.

Nužnost takvog položaja Saveza komunista Jugoslavije proizlazi iz toga što u sadašnjem ustavnom sistemu glavni nosilac akcije u razvoju našeg društva nije više državni sistem i njegov aparat, nego samoupravna struktura društva. Ona je osnova i pokretačka snaga cijelog društva. Ako bi Savez komunista ostao izvan te samoupravne strukture, onda postoji opasnost da tu strukturu pomalo osvajaju druge tendencije, pa čak i drugi politički faktori radi ponovnog potiskivanja Saveza komunista iz sistema, kao što je to bila tendencija malograđanskog liberalizma i pristalica stranačko-političkog pluralizma, ili će, pak, sam Savez komunista biti prinuđen da ponovo pravi zaokrete i nameće rješenja odozgo.

Savez komunista, dakle, ne bi smio biti ni nekakva komandirajuća snaga izvan samoupravnog sistema niti, pak, iznad njega kao nekakav dirigent koji dirigira, a ne preuzima odgovornost. A takvih tendencija kod nas ima. Mislim da su takve tendencije posebno potencirane time što Savez komunista Jugoslavije nije dovoljno politički i stvaralački prisutan u delegatskom sistemu, u cjelokupnom demokratskom sistemu samoupravljanja i u kreiranju politike i prakse drugih društveno-

-političkih i društvenih organizacija od kojih zavisi naš društveno-ekonomski i politički sistem.

Savez komunista je sada prisiljen da djeluje vrlo mnogo donošenjem općih deklaracija i rezolucija, koje, doduše, kao preciziranje njegovih stavova imaju svoj smisao i ulogu, ali koje će visiti u zraku ako se ne budu oslanjale na sistem demokratskih veza subjektivnih socijalističkih snaga uopće i, posebno, Saveza komunista s cjelokupnim demokratskim mehanizmom samoupravljanja i njegovim delegatskim sistemom.

Mislim da sadašnje stanje upravo u tom pogledu još uvijek ne zadovoljava. Jer tamo gdje se organizacije Saveza komunista ne bave suštinskim problemima radnih ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, tamo, po pravilu, zaostaje i razvoj socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa, a nameću se birokratske i tehnokratske snage koje teže da se društveno-ekonomski problemi rješavaju na nesamoupravan način. U takvim situacijama — umjesto da se komunisti najneposrednije angažiraju, polazeći od toga da samoupravljanje nije samo pravo, nego i obaveza radnika, i posebno komunista, da u samoupravnim organizacijama budu dosljedni i uporni u ostvarivanju utvrđenih zadataka — često je prisutno samo kritiziranje postojećeg stanja, i to najčešće »odozgo«, a s nedovoljnim odjekom »odozdo«.

Ne tvrdim da Savez komunista nije aktivan u samoupravnom i delegatskom sistemu, i da se ne pokazuju rezultati te njegove aktivnosti. Ali još nije dovoljno razrađen i konkretiziran načelni koncept kako u samoupravni delegatski sistem integrirati sve organizirane snage socijalističke društvene svijesti i stvaranja, odnosno kako i sam Savez komunista, u funkciji avangarde radničke klase, a samim tim i cijelog radnog naroda, integrirati u taj sistem, iako takav idejni koncept postoji i posebno je definiran na Desetom kongresu Saveza komunista Jugoslavije. Zato danas te snage još uvijek djeluju više kao faktor vanjskog idejno-političkog i akcionog utjecaja nego kao unutrašnja snaga samoupravnog i delegatskog sistema, odnosno kao sastavni dio i oblik izražavanja demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. A budući da se u takvim odnosima određena pitanja ne mogu dovoljno efikasno rješavati, zato se i stječe utisak nedovoljne stabilnosti sistema. Međutim, ako bi se i dalje ostalo na sistemu takvog »vanjskog utjecaja«, onda bi takva uloga Saveza komunista Jugoslavije njega učinila, u stvari, privjeskom tehnobirokratskog aparata i njegovim ideologom, a to bi imalo kao posljedicu, nesumnji-

vo, sve one deformacije koje su nam već poznate iz historije suvremene socijalističke prakse.

Osim toga, ako bi takve tendencije prevladale, to bi nužno vodilo dupliranju raznih izvršnih i stručnih organa, organizacija i službi, jer bi Savez komunista, radi ostvarivanja takve svoje uloge, morao imati iste službe koje ima i državni ili samoupravni sistem. A u krajnjem rezultatu, takva orijentacija vodila bi birokratizaciji Saveza komunista, to jest odvela bi nas natrag na personalnu uniju partijskog i državnog izvršnog aparata. Takav kurs vodio bi nas upravo u suprotnom pravcu od onoga za koji smo se opredijelili na Desetom kongresu SKJ, to jest vodio bi nas ne prema snažnom povezivanju s masama, nego prema slabljenju tog povezivanja.

Sve što je rečeno o odnosu Saveza komunista prema samoupravnom i delegatskom sistemu može se reći i za njegov odnos prema društveno-političkim i drugim društvenim, stručnim, naučnim i sličnim organizacijama i institucijama koje su neophodan sastavni dio sistema samoupravne demokratije i bez kojih nije moguće zamisliti funkcioniranje tog sistema. Samo kao specifičan sastavni dio tog kompleksa socijalističke društvene svijesti, stvaranja i akcije Savez komunista se može povezivati s najširim radnim masama i ostvarivati svoju vodeću idejnu i političku ulogu. Problematika kojom se bave te organizacije mora biti drugi najvažniji izvor podataka i elemenata za oblikovanje politike i stavova Saveza komunista. Isto kao i u delegatskom sistemu, Savez komunista može samo putem demokratske suradnje komunista-članova tih organizacija sa svim drugim njihovim članovima uspostavljati one žive kontakte s interesima širokih radnih masa i građana koji se izražavaju upravo u aktivnosti tih organizacija.

Upravo zbog toga te organizacije moraju biti samostalne u svome djelovanju i odgovorne svome članstvu. To, međutim, ne znači da one mogu biti nezavisne od drugih faktora socijalističke društvene svijesti. Doduše, one nisu u međusobnoj političkoj konkurenciji u borbi za vlast, nego predstavljaju različite vidove društvenih interesa samoupravnih radnih masa i građana i njihovih samoupravnih zajednica u jedinstvenom sistemu socijalističke demokratije. Ali kao takve, te organizacije zajedno sa Savezom komunista međusobno su zavisne, jer one upravo kao cjelina predstavljaju demokratsku sintezu svijesti mnogobrojnih samoupravnih nosilaca političke snage. Takvo jedinstvo ne samo što ne sprečava samostalnost tih organizacija i njihovu punu odgovornost svome članstvu nego istovre-

meno i otvara te organizacije kako za međusobne utjecaje, tako i za poticaje i prijedloge cjelokupne strukture socijalističke društvene svijesti i stvaranja.

U načelu, dakako, takvi odnosi u našem društvu već danas postoje. Ali, ipak, mislim da su još uvijek prisutna određena kolebanja, pa i slabosti upravo u međusobnoj demokratskoj komunikaciji tih organizacija. Mi smo davno napustili shvaćanje da su te organizacije takozvana transmisija Saveza komunista. Te organizacije su samostalne demokratske tvorevine radničke klase, odnosno radnih masa, u kojima Savez komunista učestvuje i surađuje kao njihov sastavni dio i kao izraz specifičnih idejnih i političkih interesa upravo te radničke klase, odnosno radnih masa. Međutim, kod nas još uvijek postoje i ostaci ideologije da su te organizacije transmisija Saveza komunista. Bilo je, a i sada ima sektaškog odnosa prema značenju idejno-političke aktivnosti članova Saveza komunista u društveno-političkim organizacijama. A sve to izražava se u određenoj nerazvijenosti oblika međusobne demokratske komunikacije i suradnje, pa čak i u određenom potcjenjivanju društvene uloge tih organizacija, odnosno u potcjenjivanju značenja aktivnosti komunista u tim organizacijama upravo radi povezivanja Saveza komunista s najširim radnim masama. A to, sa svoje strane, izaziva određene pojave, rekao bih, akcionog separatizma tih organizacija, koji bi mogao dosta negativno utjecati na njihovu društvenu ulogu.

Savez komunista bi bez aktivnosti takvih organizacija i bez povezanosti s njima i s delegatskim sistemom postao, u stvari, uska ideološka sekta bez realnih veza s narodnim masama. Zato se u radu na daljoj izgradnji političkog sistema moraju poduzeti sve potrebne mjere da se učvrsti i pojača društvena uloga tih organizacija te da se pojača međusobna demokratska komunikacija i suradnja tih organizacija, a posebno između Saveza komunista i drugih društveno-političkih i društvenih organizacija. Mislim da bi u tom pogledu bilo potrebno izvršiti čak i određene promjene u organizaciji pomoćnog aparata vodećih foruma Saveza komunista. Ta organizacija se sada sastoji uglavnom u podjeli rada na sektor društveno-ekonomskih odnosa, sektor društveno-političkih odnosa, sektor ideologije i slično. To je, dakako, i dalje potrebno. Ali Savez komunista treba da preko svojih foruma i pomoćnih službi ažurno prati problematiku koja dolazi do izražaja u delegacijama i delegatskim skupštinama, sindikatima, Socijalističkom savezu, u društvenim savjetima itd. Analiza te konkretne problematike tre-

ba da postane glavni izvor stvaranja idejnih i političkih stavova Saveza komunista, koji će onda biti osnova rada komunista, partijskih organizacija i komiteta kako u delegatskom sistemu, tako i u društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama. Osim toga, sasvim je očigledno da su postojeći oblici djelovanja Saveza komunista u samoupravnoj strukturi, a posebno u delegacijama i u skupštinama samoupravnih i društveno-političkih zajednica, nedovoljni i da ih treba obogaćivati.

Razumije se, takvi oblici demokratskog djelovanja Saveza komunista u delegatskom sistemu i u društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama nerijetko zahtijevaju od Saveza komunista da prihvati određene kompromise koji su nužni zbog trenutnog stanja društvene svijesti, odnosno svijesti radnih masa. Međutim, samo takav način djelovanja i omogućuje Savezu komunista — iako je kao organizacija manjina — da bude politička snaga masa, to jest većine. Jer nije moguća stabilnost samoupravne demokracije ako se rješenja mnogobrojnih društvenih problema na svim nivoima samoupravnog i društvenog upravljanja ne budu donosila uz podršku većine. A upravo je u delegatskom sistemu i u društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama odlučujuće mjesto gdje Savez komunista zajedno sa svim socijalističkim snagama može biti uspješnu bitku da odluke većine na svakoj tački samoupravnog i društvenog upravljanja budu socijalističke, odnosno s idejnog i političkog gledišta progresivne.

A samo u takvoj borbi Savez komunista ostat će sposoban da se suprotstavlja pritisku svake ideologije koja ga potiskuje u poziciju dogmatske sekte ili političkog izvršioca tehnokratsko-birokratskog monopola na upravljanje društvom. Samo u demokratskoj povezanosti sa svim drugim socijalističkim snagama Savez komunista može javno preuzimati odgovornost pred radnim masama za stanje u društvu i za odluke u čijem donošenju upravo on učestvuje. I konačno, u tom slučaju će u Savezu komunista biti manje općih deklaracija i rezolucija, a više konkretnih odluka u raznim društveno-političkim i društvenim organizacijama u čijem donošenju će učestvovati i Savez komunista.

Drugim riječima, ako Savez komunista bude više radio i surađivao u demokratskom donošenju odluka u okviru delegatskog sistema i u društveno-političkim i drugim organizacijama, onda će potreba za donošenjem njegovih deklaracija i rezolucija biti manja, odnosno bit će potrebno mnogo više konkretnih

dogovora u Savezu komunista o načinu njegova utjecaja na rješavanje određenih pitanja u praksi. Na osnovi takvih dogovora treba da rade i postupaju komunisti u demokratskoj razmjeni mišljenja i u izboru alternativa svuda gdje se donose samoupravne i druge društvene odluke.

Savez komunista treba da djeluje u cjelokupnom samoupravnom sistemu — od radničkih savjeta osnovnih organizacija udruženog rada do svih drugih oblika u kojima je samoupravni udruženi rad organiziran i u kojima on odlučuje, kao i od skupština općina, republika i pokrajina do Skupštine SFRJ.

Mislim da Savez komunista danas nije u svim tim oblicima organiziranja i odlučivanja direktno prisutan u onoj mjeri u kojoj bi to morao biti. A on treba da bude prisutan upravo kao vodeća idejna i politička koheziona snaga koja je našem društvu u sadašnjoj historijskoj etapi razvoja socijalizma neophodno potrebna.

Savez komunista treba da bude prisutan u obliku demokratske suradnje sa svim socijalističkim snagama, a ne u obliku vladavine jednopartijskog sistema. A takva demokratska društvena odgovornost Saveza komunista nesumnjivo će istovremeno jačati i razvijati i njegov unutrašnji demokratizam na osnovi načela istinskog demokratskog centralizma.

Da bi se učvrstila takva društvena uloga Saveza komunista, neophodno je da se on neprekidno izražava prije svega kao ona stvaralačka snaga koja je sposobna da ukazuje kako na putove razrješavanja tekućih društvenih proturječnosti, tako i na perspektive i pravce daljeg napretka socijalizma i samoupravne demokracije, odnosno na putove, oblike i sredstva akcije za njihovo neposredno i dugoročno ostvarivanje. Neophodno je razvijati tu njegovu sposobnost da ujedinjuje marksističku teoriju i socijalističku praksu, da povezuje iskustva s dugoročnom vizijom, revolucionarnu dosljednost s demokratskim realizmom, i to ne samo zato što Savez komunista samo na taj način može stjecati povjerenje radnih masa, nego i radi osiguravanja i učvršćivanja njegova vlastitog unutrašnjeg jedinstva. Jer jedinstvo se ne stvara toliko statutarnom disciplinom koliko zajedničkim pogledom ne samo na dugoročne nego i na neposredne ciljeve dinamičnog progresivnog kretanja socijalističkog društva. Ali tapkanje u mjestu postaje, po pravilu, neminovni izvor nejedinstva.

Nije slučajno poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ 1971. godine tako brzo postignuto unutrašnje jedinstvo Saveza ko-

munista. Odlukama te sjednice i Desetog kongresa, i drugim akcijama Saveza komunista, kao i krupnim promjenama u našem ustavnom sistemu, u društveno-ekonomskim odnosima, u sistemu samoupravljanja i u sistemu međurepubličkih i međunacionalnih odnosa itd., uspjeli smo uspostaviti platformu za razvoj našeg društva u sljedećem periodu, koju je prihvatilo gotovo cijelo društvo.

To je znatno doprinijelo učvršćivanju društvenog položaja radničke klase i radnih masa uopće te jedinstvu naših naroda i narodnosti, a samim tim i političkoj stabilnosti društva. Jer jedinstvo naroda nije moguće ako nije zasnovano na jasnoj platformi, odnosno na jasnoj perspektivi budućeg razvoja društva. [...]

Bibliografija

I. Radovi Edvarda Kardelja

a) Knjige:

Historijsko mjesto nove Jugoslavije, Naprijed, 1944.

Glavne karakteristike ustava FNRJ. Obrazloženje nacрта ustava. Naprijed, Zagreb, 1945.

Put nove Jugoslavije. Članci i govori iz narodnooslobodilačke borbe 1941—1945. Prvo izdanje. Kultura, Beograd-Zagreb, 1946.

Zabilješke o nekim pitanjima međunarodnog razvitka. Naprijed, Zagreb, 1948.

O Agresivnom pritisku vlada sovjetskog bloka na Jugoslaviju. Govor održan na VI zasjedanju Organizacije ujedinjenih naroda. Naprijed, Zagreb, 1951.

Problemi naše socijalističke izgradnje. Knjiga I. Državna i privredna izgradnja. Kultura, Beograd, 1960. Knjiga III, objavljena 1954. Knjiga II i IV, objavljena 1960. Knjiga V i VI, objavljena 1964. Knjiga VII, objavljena 1968. Knjiga VIII, objavljena 1972. Knjiga IX, objavljena 1974. Knjiga X, objavljena 1980.

Socijalizam i rat. Osvrt na kinesku kritiku političke koegzistencije. Kultura, Beograd, 1960.

Ekspozice o izmjenama u organizaciji savezne uprave i komora. Kultura, Beograd, 1962.

Naučno istraživački rad. Sekretarijat za informativnu službu Savezne skupštine, Beograd, 1964.

Beleške o našoj društvenoj kritici. Kultura, Beograd, 1966.

Neka pitanja skupštinskog i izbornog sistema i političkog sistema. Sedma slla, Beograd, 1967.

Zadaci SKJ u daljoj izgradnji samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Osnove za diskusiju u pripremi Devetog kongresa SKJ. Komunist, Beograd, 1968.

Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnički progres. Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1969.

Raskršća u razvitku našeg socijalističkog društva. Komunist, Beograd, 1969.

Aktualni problemi daljeg razvoja našeg političkog sistema. Komunist, Beograd, 1970.

Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi. Radnička štampa, Beograd, 1972. (Drugo dopunjeno izdanje, 1976.)

Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena. Komunist, Beograd, 1973.

Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja. III pregledano i dopunjeno izdanje. Komunist, Beograd, 1973.

Samoupravljanje i društvena svojina. Beogradski izdavački grafički zavod, Beograd, 1973. (Drugo izdanje, 1979)

Društveno-ekonomski odnosi u samoupravno-udruženom radu. Izbor tekstova. Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1974.

Ostvarivanje ustavnih načela u udruženom radu. Komunist, Beograd, 1974.

Za demokratiju u socijalizmu, a ne protiv socijalizma. Komunist, Beograd, 1974.

Istorijski koreni nesvrstavanja. Komunist, Beograd, 1975.

Nacija i međunarodni odnosi. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975.

Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje. Komunist, Beograd, 1975.

Socijalističko samoupravljanje u našem ustavnom sistemu. Svjetlost, Sarajevo, 1975.

K socijalističkoj demokratiji novog tipa. Komunist, Beograd, 1976.

Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje. Marksistički centar, Split, 1976.

Savez komunista Jugoslavije u revolucionarnoj akciji. Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1976.

O sistemu samoupravnog planiranja. Brionske diskusije, 1. Radnička štampa, Beograd, 1976.

Značaj marksističke literature za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja. Komunist, Beograd, 1977.

Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju. Komunist, Beograd, 1977.

Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Drugo dopunjeno izdanje. Komunist, Beograd, 1978.

Slobodni udruženi rad. Brionske diskusije, 2. Radnička štampa, Beograd, 1978.

Samoupravljanje i društvena svojina, 1. Svjetlost, Sarajevo, 1979.

Udruženi rad i samoupravno planiranje, 2. Svjetlost, Sarajevo, 1979.

Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu, 3. Svjetlost, Sarajevo, 1979.

Politički sistem socijalističke samoupravne demokratije, 4. Svjetlost, Sarajevo, 1979.

Socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi, 5. Svjetlost, Sarajevo, 1979.

Izbor iz dela. Komunist, Beograd, 1979. Knjiga, I: »Razvoj socijalističkih, samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa«. Knjiga, II: »Udruženi rad«. Knjiga, III: »Politički sistem socijalističkog samoupravljanja«. Knjiga, IV: »Nacija i međunarodni odnosi«. Knjiga, V: »Društvena kritika«. Knjiga, VI: »Međunarodni odnosi i nesvrstanost«. Knjiga, VII: »Savez komunista Jugoslavije«.

Sećanja. Borba za priznavanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957. NIRO »Radnička štampa« i »Državna založba Slovenije«, Beograd, 1980.

- b) Članci:
- Jedinstvo radnika u sindikalnoj borbi.* Proleter, 78/1940.
- Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda.* Proleter, 3—4/1940.
- Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti.* Borba, 19.X 1941.
- Lična odgovornost i samokritika.* Borba, 20. XI 1941. (Krištof)
- Svoboda narodov Jugoslavije in demokratske pravice ljudstva — smoter osvobodilne fronte narodov Jugoslavije.* Ljudska pravica, 5. VI 1943. (Potpis: Krištof)
- Nacionalna uloga komunističke partije.* Naprijed, 30. VI 1943.
- Drugo zasjedanje AVNOJ-a in naše naloge.* Referat na I zasjedanju SNOS-e, 19.II 1944. u Crnomelju. Slovenski poročevalac, 1.III 1944.
- Dvije velike tekovine naše oslobodilačke borbe.* Vjesnik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, 4. IV 1944.
- Put nove Jugoslavije.* Nova Jugoslavija, 4—5/1944.
- Istorijsko mesto nove Jugoslavije.* Borba, 16. XII 1944.
- Snaga narodnih masa.* Borba, 30. V 1945.
- O zadacima oslobodilačkog fronta.* Referat na I kongresu Osvobodilne fronte Slovenije, 15. VII 1945. Ljudska pravica, 17. VII 1945.
- O Trećem zasjedanju AVNOJ-a.* Govor na konferenciji za štampu u Beogradu, 28. VII 1945. Borba, 29. VII 1945.
- Karakter, politika i zadaci Narodnog fronta Jugoslavije.* Referat na I kongresu Narodnog fronta Jugoslavije. Borba, 6. VIII 1945.
- O izbornim zakonima i dvodomnom sistemu konstituante.* Govor na VI sastanku Privremene narodne skupštine. Borba, 22. VIII 1945.
- Narodna vlast i opozicija.* Govor na završetku Privremene narodne skupštine. Borba, 26. VIII 1945.
- Glavne karakteristike ustava FNRJ.* Predavanje na Radio-Beogradu. Borba, 7. XII 1945.
- Obrazloženje ustava SFRJ.* Borba, 11. XII 1945.
- O osnovnim načelima našeg ustava.* Ekspoze na zajedničkom sastanku ustavotvornih odbora Savezne skupštine i Skupštine naroda. Borba, 12. XII 1945.
- O Političkom i ekonomskom položaju naše zemlje.* Ekspoze u Narodnoj skupštini FNRJ. Borba, 23. III 1946.
- Protiv štetnih pojava starog mentaliteta.* Govor na zasjedanju Ustavotvorne skupštine NR Slovenije. Ljudska pravica, 20. XI 1946.
- Slabosti i nedostaci naše privredne izgradnje.* Govor u Narodnoj skupštini FNRJ. Borba, 26. IV 1948.
- Komunistička partija Jugoslavije u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam.* Referat na V kongresu KPJ. Borba, 27. VII 1949.
- O odnosima sa Sovjetskim Savezom.* Ekspoze u Narodnoj skupštini FNRJ. Borba, 30. XII 1948.
- O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji.* Prerađen i dopunjen govor u Narodnoj skupštini povodom debate o Zakonu o narodnim odborima. Borba, 28. V 1949. Komunist, 4/1949.
- Hegemonija ili samoupravljanje.* Govor jugoslavenskim iseljenicima u SAD. Borba, 8. XI 1949.
- Istorijski materijalizam i novi sovjetski pragmatizam.* Govor na svečanom zasjedanju Slovenačke akademije znanosti i umjetnosti. Ljudska pravica, 13. XII 1949.
- O predlogu zakona o izboru poslanika za Narodnu skupštinu FNRJ.* Ekspoze u Narodnoj skupštini FNRJ. Borba, 23. I 1950.
- Tendencije razvitka narodnih odbora.* Govor na sjednici Odbora za narodnu vlast Narodne skupštine FNRJ. Borba, 26. VI 1950.
- Nova Jugoslavija u suvremenom svjetlu.* Govor u Narodnoj skupštini FNRJ. Borba, 30. XII 1950.
- Deset godina narodne revolucije.* Referat na III kongresu Osvobodilne fronte Slovenije. Borba, 28. IV 1951.

Novi privredno-organizacioni sistem i reorganizacija narodnih odbora. Politika, 8. X 1951.

Demokratija i partija. Odgovori na pitanja urednika »Politike«. Politika, 10. X 1951.

Povodom novog zakona o narodnim odborima. Odgovori na pitanja uredništva »Borbe«. Borba, 10. II 1952.

Perspektive razvitka našeg demokratskog sistema. Odgovori na pitanja novinara Radio-Ljubljane, 22. II 1952.

Socijalizam i demokratija. Ekspoze o prijedlogu Općeg zakona o narodnim odborima. Borba, 2. IV 1952.

Pobjeda socijalizma nad državno-kapitalističkim birokratizmom. Povodom objavljivanja Nacrta ustavnog zakona. Borba, 29. XI 1952.

Uz prijedlog ustavnog zakona o saveznim i republičkim organima vlasti. Obrazloženje Prijedloga ustavnog zakona na zajedničkoj sjednici zakonodavnih odbora Saveznog vijeća i Vijeća naroda. Borba, 30. XII 1952.

O društvenim i političkim osnovama FNRJ i saveznim organima vlasti. Ekspoze o prijedlogu Ustavnog zakona. Borba, 13. I 1953.

Uloga i zadaci Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije u borbi za socijalizam. Referat na IV kongresu Narodnog fronta Jugoslavije. Borba, 24. II 1953.

Nove perspektive. Govor u povodu desetogodišnjice osnivanja ZAVNOH-a u Otočcu. Vjesnik, 6. VII 1953.

O nekim problemima socijalističkog društvenog upravljanja. Govor na predizbornom zboru u Ljubljani. Ljudska pravica, 11. XI 1953.

Gradanin u našem političkom i ekonomskom sistemu. Predavanje u fabrici »Sloboda« u Čačku. Politika, 20. XI 1953.

Deset godina nove Jugoslavije. Članak u povodu 29. XI 1953. Borba, 29. i 30. XI i 1. XII 1953.

Neki problemi kulturno-prosvjetne politike. Govor na Trećem kongresu SK Srbije. Borba, 30. IV 1954.

O višepartijskoj i neposrednoj demokraciji. Odgovori na pitanja dopisnika ANSA.

Povodom novog uređenja srezova i općina. Izvještaj na sjednici Savezne narodne skupštine. Politika, 17. VI 1955.

Novi zadaci naše ekonomske politike i uloga komunista. Izlaganje na Plenumu CK SK Hrvatske 15. X 1955. i na sastanku aktiva SK Slovenije u Ljubljani, 18. X 1955. Komunist, 9—10/1955.

O nekim aktuelnim problemima međunarodnih odnosa. Predavanja u V. Britaniji, 17. XI 1955. Borba, 25. XII 1955.

Đvadeseti kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Izlaganje na sreskoj konferenciji Saveza komunista u Novom Sadu, 29. II 1956. Borba, 3. III 1956.

Naša državna uprava u novim uvjetima. Ekspoze u Saveznoj narodnoj skupštini. Borba, 25. III 1956.

O rukovodećoj ulozi Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkoj izgradnji. Članak napisan za »Pravdu«. Borba, 3. VI 1956.

Ekonomska politika i socijalistička demokratija. Govor u Saveznoj narodnoj skupštini. Borba, 8. i 9. XII 1956.

Dalja izgradnja našeg društvenog sistema u 1958. godini. Odgovori redakciji lista »Borba«. Borba, 1—3. I 1958.

O programu i statutu SKJ. Odgovori na pitanja Radio-Beograda. Borba, 14. III 1958.

O programu Saveza komunista Jugoslavije. Referat na VII kongresu SKJ. Komunist, 26. IV 1958.

Protivrječnosti u izgradnji socijalizma. Odgovori na pitanja studenata Zagrebačkog sveučilišta, 6. VI 1958. »Problemi naše socijalističke izgradnje«, knjiga V, Kultura, Beograd, 1964.

Rezultati borbe i rada jugoslavenskih komunista. Govor na proslavi 40-godišnjice KPJ u Mariboru. Delo, 25. X 1959.

Faktori daljeg razvitka socijalističkih društvenih odnosa. Izlaganje na Petom kongresu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije. Borba, 20. IV 1960.

Naredni zadaci na području izgradnje našeg društveno-ekonomskog sistema. Ekspoze u Saveznoj narodnoj skupštini. Borba, 20. IV 1961.

Osnovi novog ustava. Razgovor s urednikom »Borbe«. Borba, 30. VII 1961.

Idejna uloga Saveza komunista u uslovima društvenog samoupravljanja. Izlaganje na Trećem plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Borba, 29. XI 1961.

Novi ustav socijalističke Jugoslavije. Elaborat o Prednacrtu novog ustava na zajedničkoj sjednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ. Borba, 21. IX 1962.

Ustavni osnovi socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa i društvenog samoupravljanja. Delo, 5. IV 1963.

Aktualni problemi razvoja međunacionalnih odnosa u našoj zemlji. Izlaganje na sastanku Grupe za proučavanje aktualnih problema u međunacionalnim odnosima, formirane u okviru priprema VIII kongresa SKJ. »Problemi naše socijalističke izgradnje«, Knj. VII, Kultura, Beograd, 1968.

Samoupravljanje nije samo demokratski nego i ekonomski odnos radnih ljudi u proizvodnji. Razgovor. Samoupravljanje, 2/1965. Vjesnik, 4. III 1965.

Samoupravni razvoj u oblastima vanprivrednih djelatnosti. Razgovor sa društvenim i kulturnim radnicima u Ljubljani. Naši razgledi, 10. IV 1965.

Koraci naše socijalističke revolucije. Govor na zboru samoupravljača Slovenije povodom dvadesetogodišnjice oslobođenja. Delo, 9. V 1965.

Vodeća uloga Saveza komunista ostvaruje se u borbi za dalji razvoj socijalističkih društvenih odnosa. Intervju. Nova Makedonija, 30. V 1965.

Od samoupravnih interesa radnog čoveka ka integraciji regionalnih i nacionalnih interesa. Intervju. Ekonomska politika, 19. XI 1965.

Prevazilaženje etatiističkog otuđivanja viška rada — bitan uslov učvršćivanja samoupravljanja. Izlaganje na Trećem plenumu CK SKJ. Borba, 13. III 1966.

Izborni sistem i samoupravljanje. Izlaganje na simpoziju »Izborni sistem u uslovima društvenog samoupravljanja«. Borba, 9. X 1966.

Reformom ulazimo u novu fazu samoupravljanja. Intervju. Borba, 15. I 1967.

Samoupravni razvitak i reorganizacija Saveza komunista. Izlaganje na seminaru »Aktualni problemi reorganizacije i razvoja SKJ«. Borba, 14. VI 1967.

Radnička klasa, birokratizam i Savez komunista Jugoslavije. Izlaganje na teorijskoj diskusiji »Promjene u blicu radničke klase i njene idejno-političke avangarde«. Socijalizam, 1—2/1968.

Zadaci SKJ u daljoj izgradnji samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Izlaganje na XI sjednici CK SKJ. Komunist, 154/1968.

Potpuna ravnopravnost naroda — temelj našeg jedinstva. Govor na zboru u Umagu povodom 25-godišnjice Italijanske unije za Istru. Delo, 26. V 1969.

Stalno širenje dimenzija socijalističke demokracije. Govor na omladinskom zboru u Kozju. Delo, 15. II 1969.

Razvoj samoupravljanja i zadaci komunista. Izlaganje u televizijskoj emisiji »Aktualni razgovori«. Borba, 19. XII 1969.

Da li je samoupravljanje u Jugoslaviji gradilište ili fasada jednog empirijskog socijalizma. Intervju za francuski časopis »Auto-gestion«. Socijalizam, 7—8/1969.

Govor na proslavi 20-godišnjice samoupravljanja u željezari Sisak. Vjesnik, 20. IX 1970.

Aktualni problemi našeg političkog sistema. Uvodno izlaganje na sjednici Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije. Vjesnik, 1. X 1970.

Aktualni problemi našeg političkog sistema. Referat na XII sjednici Predsjedništva SKJ. Vjesnik, 5. X 1970.

Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu. Referat na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije. Vjesnik, 6. V 1971.

Nacionalizam može da bude samo maska za prikazivanje anti-samoupravnih kontrarevolucionarnih težnji. Uvodno izlaganje u razgovoru sa ljubljanskim političkim aktivom. Delo, 21. XII 1971.

Baza nacionalizma: pokušaj razbijanja našeg jedinstva. Govor na XXXIV sjednici Predsjedništva SKJ. Vjesnik, 12. VII 1972.

Ne »čvrsta ruka«, nego čvrsta socijalistička demokracija. Izlaganje na sastanku međupćinske konferencije Saveza komunista za Hercegovinu u Mostaru. Vjesnik, 10. X 1972.

Idejno i političko jedinstvo — prvi uvjet za praktično rješavanje problema društva. Razgovor s članovima konferencije SK Ljubljana. Vjesnik, 21. XII 1972.

Govor na Petom susretu samoupravljača u Kragujevcu. Vjesnik, 16. II 1973.

Ostvartvanje novog ustava — zadatak svih socijalističkih snaga. Uvodna riječ na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ. Komunist, 844/1973.

Sa ustavom se ne završava, nego počinje još jedan revolucionarni preobražaj našeg društva. Izlaganje na zajedničkoj sjednici SO SUBNOR Jugoslavije. Komunist, 24. IX 1973.

Hoćemo demokraciju u socijalizmu, a ne demokraciju kao oružje protiv socijalizma. Govor političkom aktivu Ljubljane. Delo, 29. III 1974.

Socijalizam i nesvrstanost. Izlaganje na plenarnoj sjednici X kongresa Saveza komunista Jugoslavije. Vjesnik, 28—31. V 1974.

O nekim problemima ostvartvanja ustavnih načela u udruženom radu. Izlaganje na sjednici Savjeta za društveno-političko uređenje. Vjesnik, 28. XI 1974.

Centralizacija dohotka samo pod kontrolom radnika u udruženom radu. Izlaganje na sjednici Savjeta za društveno-političko uređenje o ustavnim načelima o udruženom radu. Vjesnik, 28—30. XI i 1—7. XII 1974.

Samoupravljanje — jedna od zakonitosti u razvoju socijalizma. Pozdravni govor pri otvaranju Okruglog stola Međunarodnog udruženja za političke nauke u Dubrovniku. Vjesnik, 10. IX 1975.

Historijski korijeni nesvrstanosti. Referat na naučnoj konferenciji »Sile i putevi rata i mira« u Zagrebu. Vjesnik, 12. IX 1975. Socijalizam, 10/1975.

SKJ se svakodnevno mora osposobljavati da bude stvarno na čelu društvenog progressa. Predavanje polaznicima Političke škole SKJ »Josip Broz Tito«. Borba, 22. XI 1975.

Višak rada pod ekonomskom i političkom kontrolom radnika. Borba, 24. III 1976.

Dohodak udruženim radnicima. Borba, 24. III 1976.

Zakon o udruženom radu — veliki korak u razvoju i stabilizaciji našega sistema samoupravno udruženog rada. Govor na trećoj sjednici CK SKJ. Vjesnik, 20—25. IV 1976.

Delegatskim sistemom i zakonom o udruženom radu ušli smo u zrelu fazu razvoja samoupravne demokracije. Borba, 28—30. XI 1976.

Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Samoupravljanje, 2/1977.

Osnove političkog sistema socijalističke demokracije. Borba, 13. i 14. VI 1977.

Položaj, uloga i odgovornost subjektivnog faktora socijalizma. Izlaganje na savjetovanju u RK SSRNH. Vjesnik, 12. X 1977.

Stvaralačka vodeća idejna i politička uloga Saveza komunista. Izlaganje na XI kongresu SKJ. Komunist, 22. VI 1978.

Samoupravna integracija rada i nauke. Izlaganje poslije uručenja povelje počasnog doktora nauka mostarskog univerziteta »Džemal Bijedić«. Komunist, 1. XII 1978.

Samoupravljanje i nesvrstanost. Šira verzija predgovora za japansko izdanje »Protivrječnosti društvene svojine u suvremenoj socijalističkoj praksi«. Socijalizam, 12/1978.

II. Radovi o Edvardu Kardelju

Bakarić, dr Vladimir: Stvaralac teorije samoupravljanja. Govor na komemorativnoj sjednici organa i organizacija federacije u povodu smrti Edvarda Kardelja, Vjesnik, 12. II 1979.

Bakić, Ljubomir: Puni doprinos druga Edvarda Kardelja izgrađivanju jednog u suštini originalnog sistema društvenog planiranja. Komunist, 23. II i 9. III 1979.

Bibić, Adolf: Kardeljeva vizija politike in socializma. Teorija in praksa, 1979, str. 147—152.

- Bibič, Adolf: Tesna usidranost vizija politike in socializma. Govor na Fakulteti za sociologiju, politične vede in novinarstvo v Ljubljani. Delo, 13. II 1979.*
- Čeček, Momir: Ogroman doprinos ekonomskoj nauci i praksi. Oslobođenje, 17. II 1979.*
- Damjanović, Pero: Edvard Kardelj 1910—1979. Politika, 11. II 1979.*
- Dorđević, Jovan: Ličnost epohe. NIN, 18. II 1979.*
- Dorđević, Jovan: Tvorač modernog ustava. Politika, 13. II 1979.*
- Dorđević, Jovan: Tvorač političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Komunist, 12. II 1979.*
- Fabinc, Ivo: Akumulacija je gibalna sila razvoja. Delo, 13. II 1979.*
- Guerra, Adriano: Lik Edvarda Kardelja. Delo, 24. II 1979. (Iz: »Rinoscita«)*
- Horvat, Joža: Speransov vzgled. O knjizi »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Delo, 3. III 1979.*
- Jevtić, Miloš: Samoupravljanje u kulturi i samoupravljanje kulturom. Borba, 17. II 1979.*
- Jovanović, Milan: Uspomena na budućnost. Ideje, 1979. str. 7—13.*
- Kardelj, Edvard 1910—1979. Tanjug, Beograd, 1979.*
- Kecmanović, Nenad: Pokretačka snaga marksističke publicistike. Oslobođenje, 17. II 1979.*
- Klemenčič, Vlado: Daljinovidno je ugotavljal, koga bi najprej udarila politika »Trde roke«. Delo, 13. II 1979.*
- Kožul, Franjo: Kardeljevo djelo — inspiracija i neiscrpno vrelo saznanja. Most, 23/1979.*
- Kraigher, Sergej: Govor na žalni seji v skupščini SR Slovenije ob smrti tovariša Edvarda Kardelja. Komunist, 18. II 1979.*
- Krleža, Miroslav: Misel in delo trajnejša od marmorja. Komunist, 12. II 1979.*
- Krleža, Miroslav: Partijski ideolog, državnik i zakonodavac. Borba, 11. II 1979.*
- Ljubičić, Nikola: Govor na komemorativnoj sjednici Sekretarijata za narodnu odbranu povodom smrti E. Kardelja. Delo, 12. II 1979.*
- Lombardo Radice Lucio: Edvard Kardelj, uzor intelektualne hrabrosti. Borba, 24. II 1979.*
- Majer, Boris: Ustvarjalna sinteza marksistične teoretične misli in strategije socializma. Delo, 13. II 1979.*
- Merhar, Viljem: Veliki doprinos političkoj ekonomiji socijalizma. Vjesnik, 15. II 1979.*
- Miloradović, Mirko: Edvard Kardelj i kultura. Borba, 17. II 1979.*
- Milatović, Veljko: Riječ na komemorativnoj sjednici CK SK Crne Gore. Pobjeda, 13. II 1979.*
- Misel Edvarda Kardelja. Teorija in praksa, 7—8/1979.*
- Mojsov, Lazar: Protagonist međunarodne politike socijalističke Jugoslavije. Komunist, 16. II 1979.*
- Muhić, Fuad: Novo pravno iskustvo. Oslobođenje, 11. II 1979.*
- Mutezai, Ekrem: Filozof i borac za slobodu. Komunist, 12. II 1979.*
- Pečujlić, Miroslav: Ako hoćeš živeti, smrt ti ništa ne može. Politika, 12. II 1979.*
- Pešić, Branko: Kardelj, najistaknutiji teoretičar našeg samoupravnog socijalizma. Borba, 25. II 1970.*
- Petrović, Borivoje: Edvard Kardelj, delo i ličnost. Samoupravljačka komuna, 1/1973.*
- Planinc, Milka: Edvard Kardelj, crvena baklja revolucije koja traje. Vjesnik, 13. II 1979.*
- Pleterski, Janko: Povijesna misao slovenskih marksista u vrijeme Speransove knjige. Časopis za suvremenu povijest, 1/1979.*
- Popič, Franc: Kardeljevo delo, bogata zakladnica za sedanje in nove rodove. Delo, 20. II 1979.*
- Ribičić, Mitja: Kardeljevski pristup. Borba, 31. IV 1979.*
- Rus, Vojan: In memoriam Edvardu Kardelju. Anthropos, 5—6/1979.*

Sadiković, Čazim: *Edvard Kardelj u našem političkom sistemu*. Oslobođenje, 41/1979.

Sirotković, Jakov: *Kardeljev doprinos marksističkoj nauci o razvoju društva i izgradnji socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Forum, 3/1979.

Sefer, Berislav: *Graditelj samoupravnog privrednog sistema*. Vjesnik, 13. II 1979.

Setinc, Franc: *Misao i djelo E. Kardelja*. Globus, Zagreb, 1980.

Spadišer, Balša: *Protiv dogmi*. NIN, 25. II 1979.

Suvar, Stipe: *Čovjek koji je vidio dalje*. OKO, 18/1979.

Tanović, Ariš: *Misao monumentalna obuhvata*. Oslobođenje, 17. II 1979.

Tomčić T. Stojan: *Društvena misao i revolucionarna akcija Edvarda Kardelja*. Dijalog, 1—2/1979.

Viđmar, Josip: *Tretja razsežnost literature in življenja*. Delo, 5. IV 1979.

Vlaškalčić, Tihomir: *Izlaganje na komemorativnoj sjednici povodom smrti Edvarda Kardelja*. Komunist, 13. II 1979.

Vratuša, Anton: *Samoupravljanje in neuvrščenost imata korenine v naši revoluciji*. Delo, 13. II 1979.

Ziherl, Boris: *Predvojno publicistično delo Edvarda Kardelja*. Komunist, 23. I 1970.

Zarković, Vidoje: *Sa njim bili smo bolji i pametniji*. Komunist, 12. II 1979.

Privedila Nada Družijanić

Kazalo imena

B

Bakunjin M. A., 53
Blanc L., 237

C

Cankar I., 317
Cromwell O., 469

E

Engels F., 12, 14—16, 19, 24—26,
28—30, 45, 48—50, 52, 57b, 58b,
70b, 71b, 81b, 105, 175, 218—
220, 226, 227, 236, 237b, 239,
248b, 250, 251, 287, 332—334,
393, 395, 468b, 482, 483b

G

Gögg, 237
Göre, 185, 189, 198

H

Hitler A., 332, 412, 416

K

Kádár J., 189, 190, 199
Kardelj E., 69b, 76b, 107b, 124b,
131b, 171b, 179b, 209b, 211b,
231b, 260b, 269b, 317b, 341b,
363b, 385b, 403b, 447b, 455b,
532b
Kinkel, 237
Košut L., 237
Krek J. E., 339
Krupskaja N. K., 227, 228b, 246b

L

Ledru-Rollin A. A., 237
Lenjin V. I., 9, 12, 15, 25, 29, 45,
47, 48, 55, 57, 74, 76, 79, 86, 88b,
132, 174, 175, 177, 190, 215, 219
—225, 227, 228, 237—240, 242,
243, 245, 246, 349—251, 254, 257
—259, 265, 287—290, 325, 329,
332, 333, 334, 352, 385, 423, 453,
462, 465, 466, 469, 473, 474, 524
Leontijev, 6

M

Marx K., 5—7, 12—15, 20, 24, 28
—30, 37, 45, 48, 50, 52, 53, 55—
58, 67, 69—71, 73, 74, 77, 79—81,
83, 91, 96, 105b, 122, 126, 132,
133, 147, 163, 167, 174, 175, 205,
218—220, 224, 226, 227b, 236,
237b, 239, 246—260, 262, 263,
285, 287, 288, 290, 295, 304, 306
—308, 332—334, 343, 345—347,
352, 361, 365, 367—369, 376—377,
424, 448, 453, 455, 456b, 460,
461, 468b, 470, 471, 474, 475,
483b, 487, 492, 512
Mazzini G., 237
Mussolini B., 332

N

Nagy I., 189, 199
Napoleon I Bonaparte, 15, 226,
247, 257, 258, 260

O

Ostrovitjanov K. V., 6

R

Rákosi M., 185, 189, 198, 200
Reale E., 4, 6
Robespierre M., 247, 258
Ruge A., 237

258, 275, 334—338, 347—352,
365, 366, 415, 424, 452, 453, 473
—475, 489

S

Staljin J. V., 47, 75—78, 82, 112,
133, 146, 174—176, 202, 217, 257,

T

Tempo Vukmanović S., 209
Tito J. B., 7, 21, 22, 27, 33, 38, 46,
54, 81, 84, 105, 201, 225, 226,
270, 271, 275, 292, 391
Trocki L., 215, 221, 238, 242, 253
—257

BIBLIOTEKA PROMETEJ

Edvard Kardelj

SOCIJALIZAM I DEMOKRACIJA

Izdavač

ČGP DELO

OOUR GLOBUS, Izdavačka djelatnost

ZAGREB

Za izdavača

Tomislav Pušek

Oprema

Cveta Štepančić

Lektor

Pavica Hromin

Korektor

Blaženka Kirasić

Tisak

ČGP DELO, Ljubljana, 1980.